

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAINAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXVII. ÉVF. 1-3. SZAM, 1943 JAN.—MARC.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft

Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I., Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért *dr. Domanovszky Sándor* felelős.

A „Századok“ (négy szám) *előfizetési díja* évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a *tagdíj* (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekszámla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, *Balassa Nándor* m. kir. belügyminisztériumi számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII., Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
GUOTH KÁLMÁN: <i>Megoldandó kérdések az Intelmekben</i>	1
JÁNOSSY DÉNES: <i>Reformtörekvések a polgári peres eljárás terén a XVIII. században</i>	42
BOTÁR IMRE: <i>Szolnok agrártörténete a XIX. században</i>	78

Történeti irodalom.

FISHER, H. A. L.: <i>Európa története, I—III. k. Ism.: Török Pál</i> ...	105
BÓNIS GYÖRGY: <i>Magyar jog — székely jog. Ism.: Degré Alajos</i> ...	108
SCHNÜRER, GUSTAV: <i>Katholische Kirche und Kultur im 18. Jahrhundert. Ism.: Vanyó Tihamér</i>	113
Erdély magyar egyeteme. <i>Ism.: Imre Sándor</i>	115

Szemle.

	Lap		Lap
Levéltári útmutató. (<i>Ember Gy.</i>)	125	Szabady B.: <i>Telekesy István egri püspök. (Bakács I. J.)</i>	131
Pákay Zs.: <i>Veszprém vm. a török hódoltság korában. (Csapodi Cs.)</i>	127	Maksay F.: <i>Magyar-román együttélés. (Tóth L.)</i>	131
Der Aviso des Jahres 1609. Hrg. v. <i>W. Schöne. (Benda K.)</i>	128	Török J.: <i>A katolikus autonómia-mozgalom. (Párdányi M.)</i>	132
Die Relation des Jahres 1609. Hrg. v. <i>W. Schöne (Benda K.)</i>	128	Lyka K.: <i>Nemzeti romantika. (Ifj. Vayer L.)</i>	134
		Seeberg, S.: <i>Dorfgemeinschaft in 300 Jahren. (Wellmann I.)</i>	135

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTI
ECKHART FERENC
HELYETTES SZERKESZTŐ
BERLÁSZ JENŐ

LXXVII. ÉVFOLYAM

1943

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

51593

T A R T A L O M

	Lap
HÓMAN BÁLINT: <i>Elnöki megnyitó beszéd</i>	137—153
ECKHART FERENC: <i>Beköszöntő</i>	273—276

TANULMÁNYOK

BODOR ANDRÁS: <i>Szent Gellért Deliberáció-jának főforrása</i>	173—227
BOTÁR IMRE: <i>Szolnok agrártörténete a XIX. században</i> ..	78—104
CZEGLÉDY KÁROLY: <i>Magna Hungaria</i>	277—306
GUOTH KÁLMÁN: <i>Megoldandó kérdések az Intelmekben</i> ...	1—40
JÁNOSSY DÉNES: <i>Reformtörvények a polgári peres eljárás terén a XVIII. században</i>	41—77
KOSÁRY DOMOKOS: <i>A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841—1844</i>	371—414
MAJLÁT JOLÁN—MÁRKUS ISTVÁN: <i>Nagykorós beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században</i> ..	307—370
SINKOVICS ISTVÁN: <i>Európai műveltség a magyar végvárak mögött</i>	154—172
SZILÁGYI LORÁND: <i>Összehasonlító írástörténet</i>	228—244

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ECKHARDT SÁNDOR: <i>Magyarok a középkori francia egyetemeken</i>	415—419
HADROVICS LÁSZLÓ: <i>Dél-Magyarország két évtized szerb történeti irodalmában</i>	419—426
JULIER FERENC: <i>Az 1914—1918. évi világháború új megvilágításban</i>	426—443

ISMERTETÉSEK

ALFÖLDI ANDRÁS (összeáll.): <i>Bibliographia Pannonica VI.</i> Ism. GRONOVSKI IVÁN	461
ANGYAL PÁL, ld. 452.	
BALOGH JENŐ, ld. 452.	
BARANYAI BÉLA, ld. 452.	
BARTAL AURÉL: <i>Fadd monográfiája.</i> Ism. BAKÁCS ISTVÁN	506

	Lap
BENDA KÁLMÁN: <i>Bocskai István</i> . Ism. RÚZSÁS LAJOS	495
BIRÓ SÁNDOR, ld. 118.	
BOKES, FRANTIŠEK: <i>Pokusy o slovensko—maďarské vyrovnanie r. 1861—1868</i> . Ism. VIGH KÁROLY	517
BÓNIS GYÖRGY: <i>Jogtörténet és művelődéstörténet</i> . Ism. ECKHART FERENC	520
BÓNIS GYÖRGY: <i>Magyar jog—székely jog</i> . Ism. DEGRÉ ALAJOS	108
BÓNIS GYÖRGY, ld. 452.	
BOROVI JÓZSEF: <i>A rozsnyói egyházmegye területének középkori kialakulása</i> . Ism. ILA BÁLINT	477
BUCSAY MIHÁLY: <i>Szemlén Mihály tanulmányútja 1770—1774-ben</i> . Ism. CSAPODI CSABA	508
CZIBUR ANDRÁS: <i>Kelet hadszínterei</i> . Ism. VARGA ENDRE	265
CSAPODI CSABA: <i>Eszterházy Miklós nádor</i> . Ism. EMBER GYŐZŐ	496
DEGRÉ ALAJOS, ld. 453.	
ECKHART FERENC: <i>A magyar közgazdaság száz éve</i> . Ism. UNGÁR LÁSZLÓ	263
ECKHART FERENC, ld. 453.	
<i>Erdély magyar egyeteme</i> . Ism. IMRE SÁNDOR	115
ERDÉLYI LÁSZLÓ: <i>Magyarország törvényei</i> . Ism. BÓNIS GYÖRGY ...	464
<i>Das Evangelisch-theologische Schrifttum in Ungarn</i> . Ism. RÚZSÁS LAJOS	493
FEHÉR MÁTYÁS: <i>A hétszázados vasvári kolostor</i>	457
FEKETE NAGY ANTAL: <i>Trencsén vármegye</i> . Ism. KRING MIKLÓS ...	245
FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: <i>A tatárjárás történeti kútjöinek kritikája</i> . Ism. ERDÉLYI LÁSZLÓ	486
FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: <i>Werböczy Hármaskönyve és a kánonjog</i>	491
FERDINÁNDY MIHÁLY: <i>Az istenkeresők</i> . Ism. MÁTRAI LÁSZLÓ	470
FISHER, H. A. L.: <i>Európa története. I—III. k.</i> Ism. TÖRÖK PÁL ...	105
FORSTHOFF, ERNST: <i>Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit</i> . Ism. BÓNIS GYÖRGY	256
GÁLDI LÁSZLÓ, ld. 117.	
GÁLDI LÁSZLÓ: <i>Az erdélyi román őshaza kérdéséhez</i> . Ism. ELEKES LAJOS	251
GOSZTONYI GYULA: <i>A pécsi székesegyház eredete</i> . Ism. DERCSÉNYI DEZSŐ	479
GROSSUET, R.: <i>L'empire mongol</i> . Ism. SINOR DÉNES	462
GYÓNI MÁTYÁS: <i>A paristrioni „államalakulatok“ etnikai jellege</i> . Ism. ELEKES LAJOS	251
GYÖRFFY GYÖRGY: <i>Besenyők és magyarok</i> . Ism. KNIEZSA ISTVÁN ...	472
GYÖRGY LAJOS, ld. 117.	
HADIK BÉLA, ld. 453.	
HÁZI JENŐ (kiad.): <i>Sopron története. II/6.</i> Ism. MOLLAY KÁROLY ...	489
HÓMAN BÁLINT, ld. 115.	
HORVÁTH AMBRUS: <i>Koppi Károly működése</i> . Ism. CSÓKA J. LAJOS	261
HORVÁTH ENDRE: <i>Magyar-görög bibliographia</i> . Ism. GyÓNI MÁTYÁS	258
<i>Illés József-Emlékkönyv</i> . Ism. JÁNOSSY DÉNES	452
ILLÉS JÓZSEF: <i>Magyar jog a Balkánon</i> . Ism. ECKHART FERENC	492
ILLÉS JÓZSEF: <i>Werböczy és a Hármaskönyv</i> . Ism. ECKHART FERENC	492
IORGA, N.: <i>Un oraș Românesc în Ardeal</i> . Ism. I. TÓTH ZOLTÁN	512
JAJCZAY JÁNOS: <i>Pest-budai figurák a múlt század harmincas éveiből</i> . Ism. TÓTH LÁSZLÓ	263
JÁVOR EGON: <i>Hét kéziratos pozsonyi missale</i> . Ism. IVÁNKA ENDRE ...	483
JENCS ÁRPÁD, ld. 453.	

JUHÁSZ ISTVÁN: <i>A középkori nyugati misszió és a románság.</i> Ism. JUHÁSZ KÁLMÁN	487
KARPAT, JOSEF: <i>Dejiny Uhorského Štátneho pojmu s hľadiska právneho.</i> Ism. ECKHART FERENC	475
KARPAT, JOSEF: <i>Die Lehre von der Heiligen Krone Ungarns.</i> Ism. ECKHART FERENC	516
KEMÉNY GÁBOR, ld. 509.	
KERÉNYI KÁROLY (szerk.): <i>Az ókor története.</i> Ism. FISCHER ENDRE ..	460
KÉRÉSZY ZOLTÁN, ld. 454.	
KNIEZSA ISTVÁN: <i>Erdély víznevei.</i> Ism. SZABÓ DÉNES	523
KOMORÓCZY GYÖRGY: <i>A magyar kereskedelem története.</i> Ism. LEDERER EMMA	459
KOSÁRY DOMOKOS: <i>Kossuth és a Védegylet.</i> Ism. MISKOLCZY GYULA	514
KOVÁTS FERENC: <i>Ungarn in der mittelalterlichen Großraumwirtschaft.</i> Ism. BERLÁSZ JENŐ	475
LAKOS SÁNDOR: <i>Tessedik Sámuel és a német szellemi élet.</i> Ism. WELLMANN IMRE	509
LAURENT, V.: <i>La Serbie entre Byzance et la Hongrie.</i> Ism. GYÓNI MÁTYÁS	478
<i>Levéltári útmutató. Tájékoztatás a magyar református egyház levéltáiról kibocsátott szabályrendeletekhez.</i> Ism. EMBER GYÖZŐ	125
LUPAS, I.: <i>Zur Gescichte der Rumänen.</i> Ism. IEFJ. TÓTH ANDRÁS	445
LUTZ, ANDREAS: <i>Das Prinz Eugen-Lied und die Schlacht bei Belgrad 1717.</i> Ism. MARKÓ ÁRPÁD	506
LYKA KÁROLY: <i>Nemzeti romantika.</i> Ism. IEFJ. VAYER LAJOS	134
<i>Magyar művelődéstörténet IV.</i> Ism. HAJNAL ISTVÁN	501
MAKKAI LÁSZLÓ, ld. 116.	
MAKKAI LÁSZLÓ: <i>Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején.</i> Ism. JUHÁSZ LAJOS	498
MAKSAY FERENC: <i>Magyar-román együttélés az erdélyi részeken.</i> Ism. TÓTH LÁSZLÓ	131
MÁLTÁS GYÖRGY, ld. 454.	
MARKÓ ÁRPÁD: <i>Hadik András altábornagy berlini vállalkozása.</i> Ism. KOMORÓCZY GYÖRGY	507
MARKÓ ÁRPÁD: <i>Gróf Zrinyi Miklós.</i> Ism. K. LÁSZLÓ JÓZSEF	497
MÁTRAI LÁSZLÓ, ld. 117.	
MOLNÁR ÉVA: <i>Boszorkányperek Magyarországon a XVII—XVIII. században.</i> Ism. VARGA ENDRE	500
MOLNÁR ZOLTÁN: <i>A reneszánsz-kutatás útja és eredményei.</i> Ism. KARDOS TIBOR	493
MOÓR GYULA, ld. 454.	
MÓRA MIHÁLY, ld. 454.	
NÁDOR JENŐ, ld. 509.	
NAGYFALUSY LAJOS: <i>Takáts Márton érseki helynök Kalocsán.</i> Ism. FÉLEGYHÁZY JÓZSEF	509
NOTTER ANTAL, ld. 454.	
NYÉKI KÁLMÁN: <i>Vallás és faj.</i> Ism. VANYÓ TIHAMÉR	450
NYIRESI TICHY KÁLMÁN: <i>A rozsnyói nemesség testületi szabályai 1846-ból.</i> Ism. ILA BÁLINT	515
OSZVÁLD ARISZTID: <i>Fejzetek a magyar premonstreiek multjából.</i> Ism. FARKAS LÁSZLÓ	459

	Lap
PADÁNYI VIKTOR: <i>Széchenyi kultúrája</i> . Ism. FARKAS LÁSZLÓ	513
PALL, F.: <i>Autour de la croisade de Varna</i> . Ism. ELEKES LAJOS	488
PAPP LÁSZLÓ: <i>Kiskunhalas népi jogélete</i> . Ism. BÓNIS GYÖRGY	522
PÁKAY ZSOLT: <i>Veszprém vármegye a török hódoltság korában a rovásudó összeírás alapján</i> . Ism. CSAPODI CSABA	127
PÁRDÁNYI MIKLÓS, ld. 455.	
PÁRNICZKY MIHÁLY, ld. 455.	
<i>A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1841—1941</i> . Ism. UNGÁR LÁSZLÓ	263
<i>A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története 1841—1941</i> . Ism. UNGÁR LÁSZLÓ	263
PETRÓ SÁNDOR: <i>A magyarnyelvű egyházi ének középkori emlékei</i> . Ism. Bartha Dénes	475
PINTÉR IMRE: <i>A kalocsai főszékesegyház</i> . Ism. AGGHÁZY MÁRIA	456
RÁCZ GYÖRGY: <i>Az igazi Werbőczy</i> . Ism. ECKHART FERENC	490
RADÓ POLIKÁRP: <i>Index codicum manu scriptorum liturgicorum Regni Hungariae</i> . Ism. IVÁNKA ENDRE	483
RELKOVIĆ NÉDA (kiad.): <i>A budai jogkönyv harmadik kézírata</i> . Ism. GÁRDONYI ALBERT	487
SÁNDORFFY KAMIL, ld. 455.	
SÁNTHA LAJOS: <i>Bukovínai magyarok</i> . Ism. I. TÓTH ZOLTÁN	512
SCHÖNE, WALTER VON (hrsg.): <i>Der Aviso des Jahres 1609</i> . Ism. BENDA KÁLMÁN	128
SCHÖNE, WALTER VON (hrsg.): <i>Die Relation des Jahres 1609</i> . Ism. BENDA KÁLMÁN	128
SCHNATH, GEORG (hrsg.): <i>Geschichtlicher Handatlas Niedersachsens</i> . Ism. MAKSAY FERENC	259
SCHNÜRER, GUSTAV: <i>Katholische Kirche und Kultur im XVIII. Jahr- hundert</i> . Ism. VANYÓ TIHAMÉR	113
SEEBERG, STELLA: <i>Dorfgemeinschaft in dreihundert Jahren</i> . Ism. WELLMANN IMRE	135
SOMOGYI FERENC: <i>Társadalompolitikai törvényalkotás Werbőczy előtt</i> . Ism. BÓNIS GYÖRGY	260
SZABADY BÉLA: <i>Telekesy István egri püspök a győri egyházmegye történetirója</i> . Ism. BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS	131
SZABÓ T. ATTILA, ld. 116.	
SZABÓ T. ATTILA: <i>Kalotaszeg helynevei I</i> . Ism. GYÖRFFY GYÖRGY	481
SZABÓ GÉZA: <i>Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613</i> . Ism. RUZSÁS LAJOS	493
SZEKFI GYULA: <i>Állam és nemzet</i> . Ism. MÁTRAI LÁSZLÓ	444
SZENTPÉTERY IMRE (szerk.): <i>Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. I</i> . Ism. SZILÁGYI LÓRÁND	484
SZILY KÁLMÁN, ld. 115.	
SZLADITS KÁROLY, ld. 455.	
TAMÁS LAJOS, ld. 118.	
TAMÁS LAJOS: <i>A magyar eredetű román kölcsönszavak művelődés- történeti értékelése</i> . Ism. GÁLDI LÁSZLÓ	521
TESSEDIK SÁMUEL: <i>Szarvasi nevezetességek</i> . Ism. WELLMANN IMRE ..	509
I. TÓTH ZOLTÁN: <i>Iorga és a székelyek román származásának tana</i> . Ism. BERLÁSZ JENŐ	481
I. TÓTH ZOLTÁN: <i>A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havas- aljai krónikáirodalomban</i> . Ism. ELEKES LAJOS	251

	Lap
TÖRÖK JENŐ: <i>A katolikus autonómia mozgalom 1848—1871.</i> Ism.	
PÁRDÁNYI MIKLÓS	132
<i>A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve.</i> Ism. CSAPODI CSABA ...	499
WISZKIDENSZKY GUSZTÁV, ld. 456.	

•

HIREK — TÁRCA

HAJNAL ISTVÁN: <i>Istványi Géza †</i>	266
<i>Hivatalos Értesítő</i>	269
<i>Kinevezések, előadások</i>	526
LUKINICH IMRE: <i>Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1942. évi működéséről</i>	267
<i>Szekfű Gyula 60 éves</i>	525
<i>Török Pál †</i>	526

Kiadásért felelős: Eckhart Ferenc.

44.432. — Kir. Magyar Egyetemi Nyomda Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

Megoldandó kérdések az Intelmekben.

Annak, aki áttanulmányozza az Intelmek utóéletét, azaz megvizsgálja: hogyan vélekedtek e különös kis könyvről különböző korok különböző kutatói, feltétlenül észre kell vennie azt a furcsa, éles ellenmondást, amely a kutatások eredményeiben mutatkozik; éppen az újabb kutatók t. i. egyrészt azt állították, hogy e munka, ha nem is maga Szent István fogalmazta — Szent István gondolatait tartalmazza, másrészt pedig fáradságot nem kímélve azt bizonygatták, hogy minden gondolata, minden sora nyugati forrásokból való átvétel. Joggal vetődik fel tehát a kérdés — az egyik kutató, Balogh József fel is tette —: ilyen körülmények között „hol van a szentistváni Intelmekben a szentistváni elem?“ A válasz, amit Balogh adott, nem meggyőző és meglehetősen lehangoló: alig egy-két részlet „szentistváni“, tehát a mű szinte egészében nyugati forrásokból való kompiláció. Ugyanerre az eredményre jutott három évtizeddel Balogh előtt Békefi is — egészen más jellegű forrásanyagból származtatva úgyszólván az Intelmek minden kifejezését. Békefi a frank kapitulárárból vezette le az Intelmeknek szinte minden sorát, Balogh József pedig a nyugati királytükrokből.¹ Mivel pedig e két forrásanyag lényeg, tartalom tekintetében egyaránt elüt egymástól, természetes, hogy gyanú támad az emberben e kutatások eredményeinek értékét illetőleg. Önként adódik a kérdés: milyen forrásokból származnak hát valójában az átvett részek? De további kételyek is kísértenek: elképzelhető, hogy egy király országa kormányzására vonatkozó tanácsokat adva fiának, ezt szinte teljes egészében más országok törvényei, vagy éppen széleskörű irodalmi olvasmányok alapján tegye? S éppen az a király, Szent István tegye ezt, aki például törvényhozásában — mint azt újabb alapos kutatások tisztázták — annyira önállóan járt el?²

¹ Ld. mindezekre Századok 1942, 43. s. köv. 1.

² Bónis György: Szent István törvényeinek önállósága. Századok 1938, 433. s. köv. 1.

E helyzetből önként adódott a következő eljárás: kritika tárgyává kell tenni az eddigi kutatásokat, s megosztálva a szövegösszehasonlításokat megállapítani: mi elfogadható belőlük, mi nem?! E munka elvégzése után világossá vált, hogy az eddigi kutatások nagy haladást jelentenek az Intelmekkel kapcsolatos kérdések végleges tisztázása szempontjából már csak azért is, mert — ha jórészt negatív eredménnyel is — igen nagy forrásanyaggal tisztázták az Intelmek kapcsolatait. Külön is érdeme ezen felül Békefinek a bibliai helyek s a szűkebb értelemben vett egyházi iratokból származó részek kiválogatása, Balogh Józsefnek pedig a műfaj meghatározása, s a középkori királyi-schéma ki-elemzése.

Bármennyire hasznosak és fontosak is azonban ezek az eredmények, koránt sem jogosítanak fel arra, hogy az Intelmeket kompilációnak tekintsük: annál kevésbé, mert az eddigi kutatók a számításba jöhető összes forrásokat átkutatták, s helyes egyezéseket a fentiekén kívül nem találtak. Kétségtelen tehát: bármilyen mélyen gyökerezzék is az Intelmek könyve a középkor gondolatvilágában, nem kompiláció, hanem önálló — hozzátehetjük: magyar alkotás. E felfogásomban megerősített kritikusom, Deér József is — ami annál súlyosabban esik latba, mert egyéb megállapításaimat ugyanakkor élesen támadja: „elfogultsággal“ tehát bajosan lehetne vádolni.¹

¹ A szentistváni Intelmek kérdéséhez. Századok 1942, 437. l. — Deér szerint tanulmányom alapján „az olvasó bajosan fogja eldönteni tudni, hogy a szerző tulajdonképen módszertani és tudománytörténeti tanulságokhoz kívánt-e eljutni, vagy pedig egy konkrét történeti kérdés megvilágításában látta-e feladatát?“ (Uo. 435. l.) Aki azonban érdektelenül olvasta soraimat, bizonyára észrevette, hogy szerény tanulmányomban az Intelmekre vonatkozó irodalmat tettem kritika tárgyává, s azt igyekeztem megállapítani: mi helyes, mi nem az eddigi kutatásokból? Tehát nem „módszertani és tudománytörténeti tanulságokhoz“ kívántam eljutni. Következésképen: Deér félreértette soraimat. Hogy csupán erről — félreértésről — van szó, valójában pedig Deér teljesen egyet ért velem, két tény is mutatja: egyrészt olyan túlzásokat, hibákat tulajdonít nekem, melyeket nem követtem el, másrészt pedig végső következtetésében ő maga erősíti meg felfogásom helyességét — bizonyosságul annak, hogy kifogásai félreértésből fakadtak. Azt írja: „Éppen ezért talán nem állok egészen egyedül azzal a véleményemmel, hogy a szemlélet nem determinálja az eredményt, s hogy egy kérdés helyes megoldása a mindenkori tudományelméleti divatnál sokkal inkább függ a kutató ítélőképességétől, valóságérzékétől és tárgyismeretétől“ (uo. 436. l.).

Nem vontam kétségbe — kifogásolt tanulmányom rá a bizonyosság —, hogy az eredmény sokkal inkább a kutató képességeitől, ismereteitől függ. Azt azonban maga Deér is elismeri, hogy csak „sokkal

Ami már most az Intelmek keletkezésének korát, továbbá a későbbi betoldás kérdését illeti, világos, hogy mindkettő másodrangú szerepet játszik a mellett, hogy az

inkább, azaz koránt sem teljesen. A szemlélet tehát *részben* mégis csak „determinálja az eredményt“ (s így több „tudományelméleti divatnál“!). Ennyit állapítottam meg én is, egy szóval sem többet! („Elfogultak és igazságtalanok lennének azonban“ Békefivel szemben, „ha tanulmányának minden fogyatékosságát egyéni hibájául rónánk föl“. Századok 1942, 49. l.)

Ha pedig *része* van a szemléletnek a kutatások eredményeiben, akkor nem hogy „nehezen indokolható“ volna a szemlélet bevonása az eredmény kritikájába, hanem egyenesen kötelező: éppen azért, hogy a kritika teljes és tárgyilagos legyen. *Ezért és ennyiben* szoltam az Intelmekre vonatkozó irodalom kapcsán a pozitívizmusról és a szellemtörténetről. Ennek következtében tanulmányom a tárgyalt irodalom határai között szükségszerűen módszerkritikává tárgult — *de csak oly mértékben*, hogy a célt jobban meg tudjam közelíteni, s az eredmény helyes legyen: mi elfogadható, mi nem az eddigi kutatásokból? Így — ha csak főbb vonásokban is — „jellemezni“ kellett az illetékes történetpszichológusokat.

Deár láthatóan helytelennek tartja azt, hogy erre „egy szövegkritikai és így lényegében filológiai jellegű kérdés különböző megoldási kísérletein keresztül“ tegyünk kísérletet. E véleményét azonban nem oszthatom; azért nem, mert az egyes történetpszichológusok éppen a forráskritika területén mérhetőek le legtárgyilagosabban. Az egymást követő irányok t. i. — érthető okokból — nem valami „hűvös tárgyilagossággal“ szokták megítélni közvetlen elődjüket — főként pedig önmagukat nem. E tekintetben a forrás éppen a semleges, a tárgyilagos harmadik: a maga némaságában is világosan beszél arról: mi érdekelte belőle elsősorban egy-egy irányzat kutatóit, milyen „egyezések“ alapján hozták közvetlen kapcsolatba más forrásokkal? De mutatja a forrás az egyes kutatók ítélőképességét, valóságérzékét és tárgyismeretét is: azt, hogy ki tudta legjobban megközelíteni eredeti értelmét, ki milyen mértékben alkalmazta irányja előnyeit, s kerülte ki annak sebezhető pontjait — vagy nőtt éppen rendkívüli képességei miatt kora fölül!

Ezek után hangsúlyoznom sem kell talán: félreértés következménye Deérnek az a megállapítása is, hogy „pars pro toto alapon“ ítéltm a szellemtörténetről. Aki felüti a folyóirat előző évfolyamának 50. lapját, meggyőződhetik róla, hogy igen is: nagy elismeréssel adóztam a szellemtörténeti iránynak — dolgozatom terjedelmének megfelelően, a szükséghez mérten (másutt más keretek között részletesebben is megtettem ezt! Hitel, 1942 júliusi szám). Rámutattam azonban arra is, hogy ebben az irányzatban szintén „kísértett a véglet“, a túlzásokba esés veszélye, s ezek kikerülése „nem mindig és nem mindenkinek sikerült“ (Századok i. h. 51. l.). Különbséget tettem tehát szellemtörténet és — „szellemtörténet“ között. Vitatott tanulmányomban vizsgálódásaim jellege miatt részletesebben az utóbbit kellett jellemezni. Elismerem, megállapítottam, hogy a túlzások, a hibák jellegzetesen szellemtörténetiek (ez azonban nem jelenti a kutató felmentését!): nem véletlen, hogy pl. nem Békefi követte el őket. Hasonló hibák, túlzások gyakori előfordulása pedig azt bizonyítja, hogy nem egy ember túlzásával állunk szemben,

Institutio morum önálló, magyar alkotás. Ezeknek a kérdéseknek azonban igen nagy részük volt abban, hogy az előző kutatások mellékvágányra siklottak, s természetesen most, a vita újabb fordulópontján a rájuk vonatkozó régebbi vizsgálódások is egészen más megvilágításba kerülnek. Éppen ezért nem lesz haszontalan — mint látni fogjuk, a jelen vizsgálódások szempontjából sem —, ha felelevenítjük e kérdésekre vonatkozóan is az eddigi kutatásokat.

Amióta Zsámboki János kiemelte az Intelmeket a kódexek zárt világából,¹ s kiadása révén általánosan ismertté

hanem veszedelmes tünettel, amely sokszor még a legjobbak munkáiban is felbukkan. Sértődések elkerülése és helyszúke miatt csak egy példát hozok fel — nem „pars pro toto alapon“, hanem az igazságnak megfelelően csupán unum pro pluribus — éppen Deértől, s éppen az ő válaszeikéből.

Azt írja Deér: az Intelmek annyira szubjektív jellegű munka, hogy „nem írhatta le parancsra dolgozó, vagy éppen későbbi időben működő literátor, hanem csak olyan valaki“ — nyilván Szent István —, „akire a politikai műért való egész felelősség nehezedett, s aki a nagy célért — saját szavai szerint — iam fere totam meam contrivi etatem“ (Századok i. h. 440. l.). Az Intelmek szövegében azonban a nagy király nem a Deér által megfogalmazott „nagy cél“-ra vonatkozóan mondja, hogy iam fere totam meam contrivi etatem, hanem külföldi hadjáratokra, idegen népek betörésére érti (. . . „puer es . . . expeditionum atque incursionis exterarum gentium expers, in quibus ego iam fere totam meam contrivi etatem“). Deér tehát mesterségesen ragadta ki a szövegből a „iam fere totam meam contrivi etatem“ részt — hogy nem a szöveg alapján megfogalmazott álláspontját igazolja. Ilyen jelenség a „magyar pozitívizmus“ sokszor túlzottan is verbális világában meglehetősen ritkán fordult elő, a szellemtörténeti korban azonban annál többször. Egy példa arra, hogy a szemlélet több „tudományelméleti divatnál“; s ez a példa annál jellemzőbb, mert Deér — ezt a tárgyilagosság kedvéért kell megállapítanom — a szellemtörténeti irány egyik legkiválóbb képviselője hazánkban.

Vajjon az arra való figyelmeztetés, hogy vannak a szellemtörténeti iránynak is kényes pontjai, ahol könnyen téves utakra tévedhet a kutató, már önmagában véve is elítélést, vagy akár csak vádat is jelent az iránnyal szemben? Nem vád ez, még kevésbé elítélés, hanem éppen a szellemtörténet védelme. Ez pedig talán még sem „rekrimináció“!

¹ Érdekes a szöveg kézirati hagyományozása is. Szent István törvényei legrégebb alakjukban tudvalevően a XII. századi admonti kódexben maradtak ránk — két könyvre osztva. E legrégebb másolatban azonban az Intelmek szövege nincs benne. Egész középkori irodalmunk előtt ismeretlen ez a munka — csupán Szent István Nagyobb Legendája tesz említést róla — s csak a XV. század végén bukkan föl a Turóczy, majd a XVI. században az Ilosvai kódexben, mint Szent István első törvénykönyve. Úgy látszik azonban: erősen élhetett a köztudatban, hogy Szent Istvánnak két törvénykönyve volt. Erre mutat legalább is az a tény, hogy az, aki az Intelmek szövegét később Szent István törvényei elé helyezte első könyv gyanánt, az admonti kódexben fennmaradt két törvénykönyvet egyggyé vonta

vált e munka, több mint két évszázadon át az volt a közfelfogás, hogy a mű szerzője maga Szent István. Kovachich Márton György azonban 1790-ben e már hagyományossá

össze. Ennek következtében természetesen elhagyta a másoló az admonti kódex első törvénykönyve végéről az „*Explicit liber primus*“ mondatot, hiszen az első könyv most már az *Institutio morum* lett, s így ezt az első könyv befejezését jelző mondatot ennek a végére kellett tenni. Oda is tette a másoló. Elhagyta ezen kívül az admonti kódex bevezetésének rubrumát: *prefacio regalis decreti*. Miért? Nyilván azért, mert az új beosztásban az admonti kódex első könyve második lett, így e helyen prefacióknak nem volt értelme többé. Magát a bevezető részt közölte ugyan, de láthatóan minden igyekezete arra irányult, hogy elvegye a szöveg bevezetés-jellegét: e célból az admonti kódex fejezetcímeinek felsorolását a bevezető sorok elé helyezte, s így a tulajdonképpeni bevezetés — legalább látszólag — integráns részévé vált az eredetileg első, most már második könyvnek. Az eredeti bevezetést már csak azért is el kellett tüntetni a törvények éléről a másolóknak, mert az új első könyv, az *Intelme* előtt is volt ha nem is bevezetés, legalább a tartalomra, a tárgyra való utalás: *In nomine domini nostri Ihesu Christi. Incipit decretum sancti regis Stephani*. Világos, hogy e kezdő sorok a *sancti* jelző miatt csak István szentté avatása, tehát 1083 után kerülhettek az *Intelme*k élére: magától Istvántól semmi esetre sem származhatnak. E kérdést ugyan látszólag megoldja, valójában azonban még bonyolultabbá teszi az Ilosvai kódex másolójának megjegyzése: *Regis Hungarie sine tamen titulo, tempore, tempore et sigillo*. Ezzel kétségtelenül azt akarta jelezni a pontos jogtudós, hogy abban a kódexben, melyből másolt, a szöveget így találta: *incipit decretum regis Hungarie*. A *sancti regis Stephani* behelyettesítést tehát ő maga végezte el. Ez a behelyettesítés azonban már a Turóczy kódexben is megvan. Ebből viszont az következik, hogy az Ilosvai kódex másolója nem a Turóczy kódexből másolt, hanem egy harmadikból, melyben nem volt még benne a „*sancti regis Stephani*“ „*titulus*“. Mivel pedig az eredeti fogalmazásból — *Incipit decretum regis Hungarie* — éppen azt nem lehet megállapítani, hogy melyik magyar király *decretuma* az *Intelme*k, az a kérdés: ki csatolta, milyen indokok alapján az *Intelme*ket Szent István törvényeihez? Kétségtelen: az azonosítást szövegszerűen az Ilosvai kódex másolója végezte el a „*sancti regis Stephani*“ „*titulus*“ beillesztésével, — mit sem tudva valószínűen arról, hogy hasonlóképpen járt el már előtte a Turóczy kódex másolója is. Mégis azt kell mondanunk, minden valószínűség szerint nem e két kódex másolóit csatolták az *Intelme*ket István törvényeihez. Annak ellenére t. i., hogy mindketten egymástól függetlenül másoltak, az összes változtatások, köztük olyanok is — mint az eredeti bevezetés és a címek felcserélése —, melyek nem voltak feltétlenül szükségesek, mindkettőjüknél közösök. Valószínű tehát: az *Intelme*ket annak a harmadik kódexnek a másolója csatolhatta István törvényeihez, melyet a Turóczy és az Ilosvai kódex másolója egyaránt használt, s ugyanesak e harmadik kódex másolója tette meg a szükséges összevonást és a változtatásokat. Ki lehetett ez, ismerte-e a Nagyobb Legendát, hogyan került hozzá az *Intelme*k szövege, sajnos, nem állapítható meg. Pedig ha e kérdésekre választ kaphatnánk, valószínűen igen fontos támaszpontokat nyernénk az *Intelme*k értékeléséhez, sőt talán keletkezéséhez is.

vált nézetet oda módosította, hogy az Intelmek Szent István gondolatait tartalmazzák ugyan, de nem maga a király írta, hanem valamelyik udvari papja.¹ E következtetést Kovachich első sorban Szent István korának művelődési viszonyaira alapíthatta; bizonyára arra gondolt, hogy olyan egyházas jellegű műveltséggel, amely az Intelmek megírásához kellett, Szent István korában csak pap rendelkezhetett.

A korra vonatkozó kutatások azóta mind jobban igazolni látszottak Kovachich feltevésének helyességét. Csak természetes tehát, hogy azok, akik később a hagyományos álláspontra helyezkedtek, azaz azt vallották, hogy az Intelmek Szent István korában keletkeztek, magukévá tették Kovachich felfogását. Erre a fentiekén kívül különben is súlyos okaik voltak: Engel és Mátyás Flórián.² t. i. a kor egészére vonatkozó kutatások fejlődése következtében arra mutatott rá, hogy az Intelmek egyes részei nem illenek bele Szent István korába. Annak tehát, aki mindezek ellenére is fenn akarta tartani, hogy e mű Szent István korában keletkezett, egyenesen kapóra jött Kovachich feltételezett udvari papja. Engel és Mátyás Flórián érveit t. i. így játszi könnyedséggel lehetett eltávolítani az útból azzal az újabb feltevessel, hogy az írónak a fogalmazáson kívül a mű tartalmi összeállításában is része lehetett. Önként adódott az is, hogy e feltételezett pap bizonyára külföldi volt: hiszen akkor, a magyarság keresztény hitre térésének első éveiben nem igen lehetett még olyan magyar klerikus réteg, amelyből egy ilyen, az akkori viszonyok között meglehetősen nagy papi műveltséget feltételező munka írója kikerülhetett volna. Mindezekből pedig önként következett az a hipotézis, hogy az Intelmek és az egykorú nyugati forrásanyag között szoros kapcsolatoknak kell lenniök, s nyilván az Engel és Mátyás Flórián által kifogásolt részek is nyugatról való átvételek.

Ez az apriori elv csábította bizonyára Békefit arra, hogy külföldi forrásokat keressen az Intelmeknek. Mivel Szent István felesége, Gizella II. Henrik leánya volt, az lett volna a természetes, ha az író és szerzőtársat — következésképen a forrásokat is a korabeli császári udvarban, vagy a közel egykorú irodalomban keresi. Ő azonban ennek ellenére a majdnem kétszáz évvel előbbi karoling forrásokhoz, elsősorban a kapitulárékhoz fordult. Váratlan fordulat, de

¹ Vestigia comitorum apud Hungaros (Budae 1790), I. k. 23. l.

² J. Chr. Engel: Geschichte des ungarischen Reichs (Wien 1813), I. k. 132—33. l., M. Florianus: Fontes domestici (Pécs 1881), I. k. 224—25. l.

egyáltalán nem meglepő: már Péterffy óta ismeretes volt t. i. tudományos irodalmunkban, hogy Szent István törvényeinek első fejezetei karolingkori zsinati határozatokból való átvételek.¹ Kézenfekvő volt így az is, hogy az Intelmek forrásait szintén e kor törvényeiben kell keresni. Ma már azonban — Bónis György kitűnő tanulmánya alapján — tudjuk, hogy a kapitulárékból kölcsönzött részek minden bizonnyal későbbi betoldások Szent István törvényeiben. Ezzel tehát megszűnt az elvi alapja is az Intelmek és a kapitulárek egybevetésének, gyakorlatban pedig ez az elgondolás — Békefi tanulmánya a bizonyosság rá — már akkor, 1901-ben nem vált be. Tévedéséért azonban Békefit gáncs nem érheti: hasonló eset bármikor, bárkivel megtörténhetik a történet-tudományban.

S bármennyire kereste is Balogh József „a szentistváni Intelmekben a szentistváni elemet“, bármennyire más

¹ Carolus Péterffy: *Sacra concilia (Viennae 1742)*. Péterffy nyomán ez a megállapítás végigvonul egész tudományos irodalmunkon (Stiltingus, Kollár, Batthyány Ignác, Endlicher, Karácson Imre, Kollányi Ferenc egyaránt ismeri ezeket a kapcsolatokat. Ld. Závodszy L.: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Budapest 1904, 18. l.). Ismerte ezeket az egyezéseket Békefi is: ő irányította Závodszyt törvénykiadása elkészítésében (i. m. előszó). Závodszy Szent István, Szent László, Kálmán egész törvényhozását egybevetette a karoling forrásokkal, s pontosan megállapította, hogy Szent István törvényeinek első fejezetei valóban karolingkori zsinatokból való szó szerinti átvételek; többi szövegösszehasonlítása értékét illetően azonban maga is kellő óvatosságot ajánlott (i. m. 5. és 14. l.). Ez a teljes egybevetés, úgy látszik, mégis azt a látszatot keltette, hogy első királyaink törvényei a szó szerinti átvett zsinati határozatokon kívül is szorosan kapcsolódnak a karolingkori forrásokhoz. Ennek lehetett a következménye, hogy történetíróink hosszú ideig „karoling mintára“ épültnek látták a magyarság XI. századi, főként pedig Szent István-kori állami és társadalmi berendezését. Mikor azonban kutatóink a külső formák mögött meghúzódó fejlődési tartalmakat tüzetesebben kezdték vizsgálni (J. Deér: *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie*, Szeged 1934; Mályusz E.: *A karizmatikus királyság. Társadalomtudomány 1934*; P. v. Váczy: *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*, Pécs 1935), hamarosan kiderült, hogy ezek a feltételezett karoling kapcsolatok, hatások erősen túlzottak. Váczy külön is rámutatott arra, hogy a XI. századi magyar fejlődés sokkal inkább a Meroving-korhoz hasonló, mint a Karolinghoz (i. m. 43. és 46. l.), természetesen nem a közvetlen kapcsolatok miatt, hanem egyszerűen azért, mert nemcsak a természet, hanem az élet sem „csinál ugrásokat“. Bónis i. forráskritikai tanulmánya pedig gyökerében támadta meg, s úgy látszik, szét is foszlatta történetírásunk karoling romantikáját. Ami karoling van a XI. századi magyar fejlődésben, az alig több annál, mint ami a karoling idők maradványaként tovább élt a XI. század Európájában, s innen, az egykorú fejlődésből kerülhetett a magyar életbe.

utakon járt is, mint Békefi, végül mégis csak odajutott lényegileg, ahová elődje: az Intelmeknek nyugatról jött pap — „mert más nem lehetett“ — nemcsak az írója, hanem legnagyobb részben a szerzője is. Sőt még Deér is — pedig az ő véleménye e téren erős visszakanyarodást jelent a Kovachich előtti felfogáshoz — bár nem nagy mértékben, feltételezi „a szakértő kezek“ — nyilván papi ember — „támogatását“.¹

E rövidre fogott áttekintés is világosan mutatja, hogy az Intelmek kutatóit állandóan zavarja — immár Kovachich óta — egy lappangó ellentét. A Nagyobb Legenda értesítése alapján t. i. el kellett fogadniok azt, hogy az Intelmek Szent István korában keletkeztek; viszont a kor egészére vonatkozó kutatások haladása, s ezzel kapcsolatban az Intelmek szövegéről tett megállapítások folytán szinte kényszerítve voltak annak elismerésére, hogy e munkát nyugati pap írta — nyugatról magával hozott műveltsége alapján. Ennek viszont az érem másik oldalán az lett a furcsa eredménye, hogy e kutatások szerint a szentistváni Intelmekhez szinte mindenképp közepkori írónak több köze volt, mint magának Szent István-nak. Nyilvánvaló tehát: annak megállapítása után, hogy az Intelmek szövege nem kompiláció, kor és szöveg e furcsa ellentéte is fordulathoz érkezett. Ennek kiküszöbölésére csak egy lehetőség van: ha megvizsgáljuk, mennyiben egyeztet-hetők össze az Intelmek megállapításai a ránk maradt többi, egykorú forrásokkal s az ezekből levont tudományos eredményekkel.

Az Intelmek utóéletének fenti vázolata jó kiindulópont e tekintetben is: világosan látható belőle az az egyébként sem igen vitatható tény, hogy a történeti élet egésze és része, azaz a forrás között sajátos dialektikus viszony van: a forrás magyarázza a kort, de éppen így a forráson is rajta van a kor bélyege. Az író nem tudja letagadni korát, melyben él,

¹ Századok 1942, 439. l. Ki lehetett az a papi műveltségű ember, talán sohasem fogjuk megtudni. A stílus azonban egyetmást elárul róla: a bevezetés kezdő mondatai erősen arengaizűek; ezen kívül az I. fejezetben szabályos átokformula van (*Si qui aliquando infra tuam inveniantur potenciam, quod absit, qui hanc collacionem sancte trinitatis dividere vel minuere sive augere conantur . . .* Szentpétery: *Scriptores*, II. 621. l.), s a III. fejezet egyik mondata is hasonló fogalmazású (*Si accidente casu culpa . . . ceciderit, quod absit . . .* uo. 623. l.). Mindezek pedig valószínűvé teszik, hogy ez a papi ember kancellár lehetett. Annál is inkább, mert olyan műveltséggel, ami ilyen politikai jellegű, a papi érdeklődés határait messze meghaladó munka megírásához kellett, a középkorban szinte kizárólag a kancellárok rendelkeztek.

bármennyire törekednék is erre. Hiába igyekszik például valaki ma megrajzolni: milyen lesz kétszáz év múlva az élet, soraiból minden igyekezete ellenére a ma képe buggyan elő. Ami pedig a multat illeti, e téren egészen meggyőző tapasztalataink vannak: a történetíró — Anonymustól kezdve számos példát idézhetnénk — bárhogy akar is szabadulni kora befolyásától, munkájában sokszor nem a mult valódi képét rajzolja meg, hanem saját korát, vagy éppen — saját egyéniségét.

Ilyen körülmények között természetes, hogy az Intelmek szövege sok tekintetben még akkor is jellemzően utalna arra a korra, mikor megfogalmazták, ha minden sora idegen forrásokból való átvétel lenne: írójuk öntudatlanul is azt látta volna jelentősnek forrásanyagában, ami felfogásának, céljainak megfelel. Tovább menve azonban: kétségtelenül megállapítható, hogy az Intelmek fejtegetéseinek konkrét, történeti valóság az alapja: az a közvetlen atyai hang — ezt helyesen látta Horváth Mihálytól Deér Józsefig¹ több kutató —, amely az egész munkán végig vonul, bizonyossága annak, hogy itt valóban atya szól a fiához. S ha esetleg Deér Józsefnek lenne igaza, hogy a VIII. fejezet mai formájában nem későbbi betoldás, akkor ezt szövegszerűen is bizonyíthatnók: ebben a részben t. i. a nagy király éppen az ő rendelkezéseinek a megtartását ajánlja nyomatékosan fia és leendő utódja figyelmébe. Összefoglalva mindezeket, megállapíthatjuk: az Intelmek szövege nem állhat ellentétben Szent István korával s a nagy király intencióival.

Mindezt természetesen minden eshetőségre számítva mondtuk csak. Ha t. i. elfogadjuk — aminthogy a Nagyobb Legenda alapján el kell fogadnunk —, hogy e munkát Szent István maga írta, feltétlenül helyesnek kell tartanunk Deér idevonatkozó megjegyzéseit is: „Még akkor is, ha a stilizálás aprólékos munkájában nem nélkülözhetette — t. i. Szent István — a szakértő kezek támogatását, az első szerep mindenképen a királyé“. E munkát nem írhatta le „parancsra dolgozó, vagy éppen későbbi időben működő literátor, hanem csak olyan valaki, akire a politikai műért való egész felelősség nehezedett“ . . . Mindezekből pedig szükségszerűen következik, hogy az Intelmekből egyenesen Szent István korának, sőt egyéni felfogásának, törekvéseinek, terveinek kell kibontakozniok. Különben is méltatlan lenne e nagy királyunk hatalmas egyéniségéhez, ha benne silány kompi-

¹ Horváth Mihály: Magyarország történelme, I. k. 244–245. l., ill. Századok i. h. 439–440. l.

látort látnánk, aki cél és értelem nélkül válogat a kezeügyébe kerülő idegen írók munkáiból, idegen királyok törvényeiből. Egy ilyen téves szemléletet éppen tudományos oldalról kellene a legerélyesebben visszautasítani. Hiszen törvényeiben is — bár ismerte a korabeli külföldi jogalkotásokat — egészen önállóan mutatkozik: rendelkezéseit országa, népe helyzetéhez, szükségleteihez mérte. Sőt törvényeinek részben ugyan idegenből vett, de mégis csak az ő felfogását tükröző bevezetésében ki is mondja, hogy minden népnek saját törvényei szerint kell élni. Hogyan lehetne feltenni ilyen királyról azt, hogy egy másik, nem kevésbé fontosnak érzett munkájában mindezt meghazudtolva a szomszédokhoz szaladjon tanácsokért, elvekért. Saját belátása szerint intézte országa sorsát a maga életében, bizonyára azt akarta, hogy úgy intézzék halála után is.

Valóban — mint láttuk — az eddigi kutatások után kiderült: Szent István ebben a művében sem tagadta meg magát: nem vette át idegen népek idegen elveit. Ami nem sajátlagosan magyar az Intelmekben, az európai közkincs: olyan gondolatok, eszmék, melyeket minden nép átvett a közös, nagy erkölcsi és szellemi forrásból — a kereszténységéből.

Ha figyelmesen végolvassuk az Intelmeket, azonnal láthatjuk: melyek ezek a részek? A bevezetés, mely jellegénél fogva általánosságokban mozog; az egyes fejezetek közül pedig az egyházzól és a tanács fontosságáról szóló rész, meg a két utolsó fejezet: az imádkozásról és a keresztény erényekről. Az egész munka szerkezetében e részek észrevehetően legalább olyan fontosak, mint a többi fejezetek. Hiszen bennük kultúránk alapjának, legalább egyik felének alapelveit összegezte a király, s ajánlotta fiának, hogy ezek szerint tökéletesítse egyéniségét, majdan pedig ezek szerint uralkodjék is. Természetes azonban, ha azt vizsgáljuk, mint a jelen esetben: mi az, ami az Intelmekben sajátlagosan magyar, azaz „szentistváni“, akkor e részekből nem igen kaphatunk felvilágosítást. Botorság volna tehát most meg a másik végletbe esve e részek keresztény-etikai elveiben, vagy az ezekre vonatkozó kifejezésekben is sajátosan magyar vonásokat szimatolni.

A többi fejezetekben azonban szükségképen ott kell lennie Szent István korának, sőt egyéniségének, bármennyire át vannak szöve ezek is a keresztény etika elveivel. Egyház és állam viszonya, a társadalom fejlődési állapota, a bíráskodás, ezekkel kapcsolatban a királyi hatalom köre és határai, nemkülönben az idegekkel való bánásmód mind-mind

olyan kérdések, melyek a fejlődés, a változás törvényeinek nagyon is ki voltak téve a történelem folyamán. S e kérdések kapcsán Szent István természetesen csak saját korának magyar viszonyait ajánlhatta fiának, vagy legfeljebb a maga terveit. Idegenből — mint láttuk — nem vett át, előző magyar állapotokat nem ajánlhatott, a halála után bekövetkezett fejlődési fokokat pedig nem ismerhette.

Célunk tehát: megvizsgálni e fejezeteket, kihüvelyezni belőlük a korra vonatkozó jellemző részeket, összehasonlítani a kor többi forrásaiból nyert képpel, s így megállapítani: hogyan illeszthető bele az egész mű Szent István korába? Természetesen lesznek — mint látni fogjuk — olyan részek is, melyek nyílt kérdéseként merednek elénk. Ez azonban annak a természetes következménye, hogy a történettudomány korántsem oldott, nem oldhatott meg még minden kérdést. Éppen ezért kell felvetni a problémákat; hiszen ezek fennállanak akkor is, ha történetesen nem veszünk vagy éppen nem akarunk tudomást venni róluk. Megoldásuk — a tudomány célja pedig ez — csak úgy remélhető, ha minden kendőzés nélkül világosan megfogalmazzuk őket. Kötelességünk ez Szent Istvánnal szemben, de kötelességünk azért is, mert csak így remélhetjük, hogy az Intelmek értékes tanításait igazi értelmükben alkalmazhatjuk a jelenben és a jövőben egyaránt.

Az első kérdés, ami az Intelmekkel kapcsolatban felvetődhet: miért adott a király tanácsokat a fiának, honnan kapta az ösztönzést arra, hogy tanácsokkal lássa el leendő utódját? Olyan kérdések ezek, melyekre mindenki, szinte gondolkodás nélkül, azonnal szépen megfogalmazott választ tud adni. De talán mégis e tekintetben is legilletékesebb a szöveg. Ezért annak ellenére, hogy sok ponton érintkezik a keresztény középkori jellegű részekkel, *ilyen szempontból* vizsgálat alá kell vennünk a bevezetést is.

Azért ad tanácsokat — mondja az apa —, mert látja már a mindenség egész összetételét; következésképpen látja a megengedett határokat, a helyes utat, melyen mindenkinek, az uralkodónak is haladnia kell. A mindent létrehozó és kormányzó Isten törvényeit nem lehet áthágni büntetlenül; ezt példázza a Paradicsomból elűzött Ádám és a zsidó nép sorsával. Élemedettebb korú előkelők jól ismerik ezeket a törvényeket, s tanácsukkal ezért tudnak okosan résztvenni a világ kormányzásában. A közvetlen indítékot pedig e tanácsok adására az általános szokás szolgáltatja: minden rendű és rangú ember megteszi ezt nemcsak barátai-
val, alattvalóival, hanem fiával szemben is. S a fiúnak illő

tisztelettel kell fogadni és megtartani ezeket a tanácsokat, ha nem akar Salamon engedetlen fiának szomorú sorsára jutni.

Ez általános jellegű indokolás után a király váratlan fordulattal éles, egyéni hangon intézi fiához szavait: eddig minden kényelme megvolt, minden kedvtelése teljesült, külső hadjáratokban és különféle népek betöréseiben nem volt még része; most azonban már itt az ideje, hogy ne éljen ilyen elpuhultságban, mert esetleg kényelmessé és kényeskedővé válik; ez pedig az erények eltompulására vezetne és könnyen a bűnök melegágya lehet. Engel és Mátyás Flórián e részben éles hangja miatt korholást látott. Valójában azonban minden valószínűség szerint csupán a gyermekkor van itt szembeállítva a férfikorral s ennek követelményeivel.

Fogasabb kérdés már az: hogyan kell értelmeznünk a szövegnek ezt a részét: „*quer es . . . expeditionum laboris atque diversarum gentium incursionis expers, in quibus ego iam fere totam meam contrivi etatem*“. Az Intelmek akkor keletkezhettek jellegüknél fogva, mikor Imre a serdülőkorba fordult: Hóman megállapítása szerint körülbelül 1015-ben.¹ Felmerül azonban a kérdés: milyen külföldi hadjáratokban vehetett részt István, s milyen különféle népek törtek be országába 1015-ig? Hiszen tudvalevően István jó viszonyt tartott fel szomszédjaival, s komoly külső támadás is csak egyszer, jóval később, 1030-ban, tehát közvetlenül Imre halála előtt érte az országot.²

Mint látható, az egész bevezetésen szinte komor ótestamentumi hangulat vonul végig; belőle az igazságos, a bűnt szigorúan büntető Teremtő alakja domborodik ki. S ennek a szövegben kézzelfogható nyomai is vannak. A szülői engedelmességet Salamon példabeszédeinek szövegében való idézésével köti a király fia lelkére. A felhozott példák is mind ószövegszerűek: Mózes törvénykönyveiből vagy hat stiláris egyezést állapít meg Balogh.³ egy pedig a Királyok könyvéből való.

¹ Magyar Szemle 1930, 201. s köv. l.

² Hóman—Szekfü: Magyar történet, 3. kiad. I. 233. és 239. l.

³ Szentpétery: *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II. 619—620. l. Balogh kiadása, sajnos, nem hibátlan: a IV. fejezetben (i. m. 623. l.) *nominem* van *neminem* helyett. Ebben a mondatban pedig: *Si eris pacificus, tunc dixeris rex et regis filius atque amaberis a cunctis militibus* (uo.) — a *dixeris* helyén az eredetiben *diceris* áll (s ez a helyes grammatikai szempontból is: az act. fut. perf.-nak, vagy coni. praes. perf.-nak nyilván semmi értelme sem volna a szövegben; már csak azért sem, mert a rex mint sub. praed. passiv alakot kíván. Az atque-vel kapcsolts másik, ugyanazon személyre vonatkozó állítvány: *amaberis* pedig pontosan mutatja, hogy a *dico* igéből is ugyanazon igeidő kell: pass. fut. imp., tehát *diceris*). Az V. fejezetben (uo. 624. l.) *causa digni-t* közül Balogh: az eredetiben *causa digna* olvas-

Ugyanekkor az Újszövetségre még csak gondolati utalást sem találunk — ami annál feltűnőbb, mert magukban az egyes fejezetekben viszont sokkal több az újszövetségi idézet. Még kevésbé van nyoma annak, hogy a munka megalkotásához valamiképpen közbe lett volna a keresztény királytükör-irodalomnak.¹ E tekintetben egyébként is félreérthetetlenül nyilatkozik az író: tanácsokat minden rendű és rangú ember szokott intézni barátaihoz, alattvalóihoz, gyermekeihez egyaránt. Egy általános szokás nyerhetett itt tehát irodalmi megvalósulást — ami Szent István esetében egyébként is különösen indokolt volt —, s végső fokon, úgy látszik, az Ószövetségből, talán éppen Salamon példabeszédeiből kaphatta az ösztönzést.

Mindez azonban természetesen legfeljebb csak a műfaj kérdését érintheti: a munka maga koránt sem „szokványos“. Jól látható ez rögtön az első fejezetben: az egyház állapotáról szóló részben. Mindenekelőtt azt szögezi le a király: miért ez a rész került az első helyre? Magyarázat az idoneitas elve: az t. i., hogy király csak hű, mégpedig a katolikus hit elveitől átítatott lelkű egyén lehet. Nem elég csak névleg katolikusnak lennie, vallásosságának a gyakorlatban tetteiben is meg kell nyilatkoznia. Dogmatikai szempontból e tekintetben az athanázusi szentháromságtan szolgál kritérium gyanánt.

Engel feltűnőnek tartotta: miért hangsúlyozza az Intelmek első fejezete annyira az athanázusi hitvallást? Szinte úgy érezte, mintha egy másik szentháromságtani felfogással szemben tenné ezt a szerző. Mivel pedig Szent István korában ennek különösebb értelme nem lett volna, kétely támadt benne az Intelmek korát illetően, mert nyugaton e tekintet-

ható. (Ld. Magyar Nemzeti Múzeum, Kézirattár: Cod. Lat. med. aevi 407. sz. és uo. Fol. Lat. 4023. 77., ill. 11. l.)

¹ Ha mégis lenne közvetlen kapcsolata az Intelmeknek a keresztény királytükör-irodalommal, ez legfeljebb a műfaj kérdését érintheti. A nyugati királytükrök azonban még e tekintetben sem igen jöhetnek számításba. Ez a speculum-irodalom t. i. elmélkedő jellegű polemikus publicisztika. Tárgya: milyen általában a jó, az igazi király? A papi szerzők ennek megfelelően rendszerint harmadik személyben beszélnek. Ezzel szemben a magyar Intelmekben maga a király első személyben beszél fiához, s így természetesen a tanácsoknak is konkrétobbeknek kell lenniök. Ilyen műfajú királytükröket pedig szinte kizárólag csak Bizáncban írtak. Hangban, tárgyban ezek között is legközelebb áll az Intelmekhez Bazilios császár királytükre. (Erre már Inchofer rámutatott — túlozva is talán a kapcsolatok mértékét. *Annales Ecclesiastici*, Pos. 1796. T. I. Vol. II. 264—65. l. Hasonló véleményen volt Fejérfataky is: *Vallásirodalom az Árpádok alatt*. Figyelő 1877, 109. l. A kapcsolatok mértékére nézve valószínűen Balogh véleménye a helyes: *Minerva* 1931, 114. l. A kérdés mindenestre további kutatásokat kíván.)

ben komolyabb viták valóban csak a XII. század fordulójától kezdve, a skolasztikusok felléptével indultak meg.¹ Engel kételyei azonban nem tekinthetők indokoltaknak: a kereszténység kezdetén igenis megvolt az értelmé e dogmatikai fel-fogás hangsúlyozásárak. S az a Szent István, aki — mint Deér *a Kisebb Legenda alapján* szépen kifejtette — „szóban és írásban bírta a latin nyelvet“, „a Szentíráson kívül több egyházi és világi szerző műveivel, s azok magyarázataival is megismerkedett“, s így az akkori idők értelmében vett „klassika-filológiai ismeretek birtokába jutott“,² bizonyára jól ismerte — még pedig közvetlen forrásból — az athanáziusi tan jelentőségét a keresztény hitrendszerben.

Korántsem ilyen könnyen megoldható problémát tartalmaz a fejezet következő, szorosan a szentháromságtanhoz kapcsolódó mondata: „Ha akadnak egyesek a te hatalmad alatt egyszer, akik a Szentháromságnak ezt az egységét megosztani, kisebbiteni vagy növelni akarrák, tudd meg, azok az eretnység fejének³ szolgálói és nem a Szentegyház gyermekei“. Vajjon mire gondolhatott a szerző e sorok fogalmazása közben? Talán a Photios által felvetett „filioque“ vitára? Ezt Photios maga is eszközként használta egyéb céljai elérésére; haeresis nem fejlődött ki belőle.⁴ Vagy az ekkor még erősen kezdeti állapotban lévő franciaországi katarizációk?⁵ Nem valószínű, hogy akár még a híruk is eljutott hozzá. Különbösen is: egyik mozgalom sem lehetett korántsem olyan jelentős, hogy éppen ezeket hangsúlyozza, ezektől óvja fiát ugyanakkor, mikor a pogányságról említést sem tesz: arról a pogányságról, melytől annyira féltette országát, egész életművét. Vajjon azt tételezzük fel róla, hogy cél és értelem nélkül vette át irodalmi olvasmányáiból? Ez — mint láttuk — méltatlan, tudományos szempontból pedig igazságtalan feltevés lenne. Az a Szent István, aki törvényhozásában

¹ Engel i. m. i. l.

² Századok, i. h. 438. l.

³ Haeresiarcha: Vox Graeca *αιρεσιάρχης*, qua significatur sectae alicuius auctor et caput. Forcellini: Lexicon totius latinitatis s. v. Haeresiarcha et Haeresiarches.

⁴ G. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates (Byz. Handb. I. Teil, Bd. 2. München 1940), 152. sk. l. Ld. még: J. Hergenröther: Photius, Patriarch von Konstantinopel. Sein Leben, seine Schriften u. das griech. Schisma, I—III. k. (Regensburg 1867—69). Fr. Dvornik: Le second schisme de Photius. Une mystification historique. Byzantion VIII. (1933) 425. s. köv. l. Photios után pedig ilyen jellegű kérdések fel sem merültek Bizánc és Róma között (Ostrogorsky i. m. 183. és 191. l.)

⁵ Gustav Schnürer: Kirche und Kultur im Mittelalter (Paderborn 1929), II. k. 427—428. l.

annyira országa érdekei szerint járt el, lehetetlen, hogy ennyire letért volna a valóság talajáról — éppen a pogánysággal szemben. Nagy fenyegető, sőt be is következhető (a potenciális feltétel is erre mutat!) veszedelmet kellett látnia e tekintetben — melyet ma még nem ismerünk.

A mai tudományos álláspont szerint a magyar állam először a XII. század végén került komolyan szembe ezzel a problémával. A XII. század második felében t. i. a teológiai viták eredményeként Európában egyszerre több helyen súlyos formában felütötte fejét a haeresis.¹ 1183-ban a pápa már örök átokkal sújtotta a katharokat, patarénusokat, Bresciai Arnold híveit — hogy csak a jelentősebbeket említsük. A magyar állam hatalmi látókörében ekkor tűnnek fel a Balkánon a bogumilok,² s 1200-ban a pápa — ekkor már III. Ince — felkéri Imrét: kösse fel kardját a kereszténység védelmére, tartóztassa fel a mételeyt, nehogy az a szomszédos területekre, így Magyarországra is „beömljön“. Felhatalmazza a magyar királyt, hogy abban az esetben, ha a bosnyák bán nem űzi ki a bogumilokat, vagyonuk lefoglalásával ő tegye meg ugyanezt Boszniában s a magyar királyság területén egyaránt.³ Mindez azonban — mint láttuk —, sajnos, csak a XII—XIII. század fordulóján van, nem Szent István korában. Hálás és szép feladat lesz az eljövendő kutatások számára annak feltevése: mi lehetett kétszáz évvel előbb hasonló súlyos veszedelem, mely Szent Istvánt a pogányság kérdésének mellőzéseivel a fenti tanács adására bírta?

Az egyház helyzetének, állapotának fenntartása céljából különösen arra figyelmezteti a király leendő utódját, hogy itt még meglehetősen új lévén a keresztény egyház,⁴ biztosításán

¹ Schnürer i. m. II. k. 428. s köv. l., továbbá: Henry Charles Lea: A history of the inquisition of the middle ages (London 1888). I—III. k. Ld. különösen I. 57—125. l.

² Hóman—Szekfű i. m. I. 427—28. l.

³ . . . Ne igitur huiusmodi morbus . . . vicina corruptat et in regnum, quod absit, Ungariae defluat labes eius, . . . serenitatem regiam rogamus . . . quatenus ad vindicandam tantam Christi et Christianorum iniuriam, potenter et regaliter accingaris; et nisi banus praedictus universos haereticos de terra suae potestati subiecta proscriserit; bonis omnibus confiscatis, tu eum et haereticos ipsos non solum de terra eius, sed de toto Ungariae regno proscrisbas; et bona talium . . . confisces. Fejér: Cod. dipl. II. 380. l.

⁴ Érdekes, hogy ez a gondolat — *in monarchia adhuc quasi iuvenis et novella predicatur* — még 1219-ben is megvan: II. András írja a pápának: „nos itaque tot et tantis perniciis infamie percussis rumoribus, novellam adhuc in regno nostro christianitatis plantationem non patientes evelli, compulsi, coacti, et inviti a terra sancta secessimus. Theiner: Vetera mon. hist. Hungariae, I. 20. l.

nagyon éberem kell őrködni. Kisebbitése s a vele szemben elkövetett méltánytalanság Krisztussal, azaz a vallással szemben bűn, s — így kapcsolhatjuk össze e részt az első fejezettel — végső fokon az idoneitas elvesztését vonhatja maga után. Ki is mondja az író: az egyház ellen vétők méltók arra, hogy a hatalom polcáról letaszíttassanak.

Az egyház akaratának, céljainak végrehajtója a papság, a papi rend — folytatja tovább az író; egyszersmind a királyság legfőbb támasza. Jóindulata esetén semmiféle ellenségtől sem kell félni. E nagy segítség vázolója után azonban rámutat a papi rend hatalmára, kiváltságos helyzetére is: nélkülük nincsenek királyok és nem uralkodnak. Isteni és kánoni jog szerint mentesek a világi bíraskodás alól. Ha közülük valaki mégis bűnt követ el, a király intse meg négy szemközt, s ha nem hallgat rá, jelentse az egyháznak.

Világosan látható: e fejezetben egyház és állam viszonyának sokat vitatott kérdése van megrajzolva. Mi volt e tekintetben a helyzet Szent István korában? A mai tudományos álláspontot Váczy Péter fejtette ki. Felfogását a XI. századra vonatkozóan — így Szent István korát illetően is — a következő mondatban foglalta össze (félreértések elkerülése végett az eredeti német szöveget közlöm): „Man sieht, wie der König seine Hoheit auch über das Geistliche ausbreitet, und die Kirche wie das Zugehör seines Landes regiert. Aus den oben angeführten Stellen ergibt sich auf das Eindringlichste, dass die Kirche ganz dem Regiment des Königs untergeordnet war, dem *Rex justus*, in dessen Händen Weltliches und Geistliches gleicherweise zusammenfloss.“¹ Deér szerint is „nemcsak a szabad magyarok társadalma, hanem még az egyház is teljesen az uralkodó irányítása alatt állott“² Valóban ez volt a helyzet ekkor nemcsak nálunk, hanem Európa többi államában is — a tudomány mai álláspontja szerint. Váczy véleménye az, hogy ez az államegyházas felfogás tükröződik az Intelmekben is: az egyház az uralkodó hatalma alatt áll, s a papi rend — ha meg is előzi a világi társadalmat — az uralkodó személyes büntetőhatalma alá tartozik.³

Nézzük, mit mond maga a szöveg. „*Testamentum enim statuit illis deus, eosque segregavit ab hominibus et sui nominis*

¹ P. Váczy: Die erste Epoche . . . , 61. l.

² Pogány magyarság . . . , 161. l.

³ Die „Ermahnungen“ gehen noch — wie wir es oben gezeigt haben — vom Begriff der Landeskirche aus, sie sehen die Kirche in der Machtsphäre des Herrschers, den Priesterstand als *ordo pontificum*, welcher zwar dem Laienstand vorangeht, aber doch unter die persönliche Strafgewalt des Herrschers gehört. I. m. 83. l.

atque sanctitatis fecit participes et ab humano die interdixit reprehendendos esse per David deificum regem: *Nolite tangere christos meos*. Ille enim tangit christos dei, qui contra divinum atque canonum institutum sacri ordinis viros falsis criminatibus fedat, atque in publicum protrahit. Quod te omnino fili mi agere prohibeo, si vis beatus vivere et tuum regnum honestare, quia in his rebus imprimis offenditur deus. Si accidente casu culpa reprehensione digna super aliquem horum, de quibus sermo est, ceciderit, quod absit, *corripe eum ter, quater inter te et ipsum solum* iuxta preceptum ewangelii. Si tunc rennuerit audire monita. adhibenda sunt sibi publica secundum hec: *Si te non audierit, dic ecclesie*. Nam si tu ordinem servabis gloriosam tuam penitus exaltabis coronam.¹

Váczy Péter tudva azt, hogy Szent István korában az egyház mindenütt az állam kereteiben, annak hatalma alatt állott, s tudva azt is, hogy a többi források szerint nálunk is hasonló volt a helyzet e tekintetben, természetesnek tartotta, hogy az Intelmekben, mint egykorú forrásban, ugyanilyen felfogásra fog bukkanni. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a fent közölt szövegből csak a *corripe eum ter, quater inter te et ipsum solum iuxta preceptum ewangelii* rész ragadta meg a figyelmét, s ennek alapján vonta le következtetését: hogy az egyháziak az Intelmek szerint is a király büntetőhatalma alá tartoztak. Valóban: ha csak ez a rész vonatkoznék erre a kérdésre, Váczy felfogása helyes is volna. Mivel azonban az egész fent közölt szöveg vonatkozik az egyháziak felett való bíráskodásra, az a kérdés: vajjon a Váczy által idézett részlet végső konklúziója-e az író fejtegetéseinek, vagy pedig csupán az egyháziakkal szemben alkalmazott eljárás egyik mozzanatára vonatkozik.

Két antik ízű kifejezés van e szövegrészben, mely első olvasásra talán nem egészen világos, s így a kutatók tekintete, úgy látszik, elsiklott felette. Az egyik: hogyan kell értenünk ezt a mondatot: . . . „*deus . . . ab humano die interdixit reprehendendos esse*“ (sc. pontifices); a *dies* itt nyilván *dies iudicii* értelemben áll, azt jelenti tehát „törvéynap“; a „*humanus*“ = emberi jelzőt pedig „világi“ jelentésben használja az író.² Az

¹ Szentpétery: *Scriptores*, II. 623. 1.

² Annál is inkább a világi bíróságra kell értenünk a *dies humanus* kifejezést, mert a *dies* törvéynap értelemben elsősorban a *diem dicere* = törvénybe, ítéletre hívni kifejezésben szokott előfordulni. Ilyet kitűzni, tartani pedig az antik korban csak az állami tisztviselőknél és a néptribunusoknak volt szabad. „ . . . diem dicere in re forensi significat in iudicium vocare et diem praestituere, qua die reus ad causam dicendam praesto sit: quod solis magistratibus

idézett mondat fordítása tehát: „... Isten ... megtiltotta, hogy őket (t. i. püspököket) világi törvénytapon elmarasztal-hassák“. A másik kérdés: mit jelent az „*in publicum protrahere*“ kifejezés. A *publicus*, -a, -um jelentése a klasszikus latinban: nyilvános, állami; főnévként használt alakja: *publicum*, -i, pedig „állami terület, állami tulajdon, állami hatáskör“ jelentésben fordul elő. A keresztény korban hasonló jelentéstartalommal szerepel ez a szó: az egyházi bíróval (*ecclesiasticus iudex*) szemben a világi bíró neve *publicus* vagy *secularis iudex*; az egyházi bíróság (*ecclesiasticum iudicium*) ellentéte a világi bíróság, *publicum iudicium*¹ Sokszor el is hagyják e kifejezésekből a *iudex* és a *iudicium* szót, s így a *publicus* önmagában jelent *világi bírót*, a *publicum* pedig *világi bíróságot*.² Az *in publicum protrahere* kifejezés tehát azt jelenti: világi bíróság elé hurcolni, kényszeríteni. Ez a szöveg összefüggése alapján természetes is. Az előző mondatban t. i. azt fejtegeti az író: mit tiltott meg Isten? Azt, hogy a papokat bántásák, azaz világi törvénytészék ítéljen felettük. Az a mondat pedig, melyben az *in publicum protrahere* kifejezés szerepel, azt magyarázza: ki bántja a püspököket? Nyilván az, aki az előző mondatban kifejezett tilalommal mit sem törődik, s az

facere licuit et tribunis plebis, quando publice et apud populum citabant reos“. Forcellini: i. m., s. v. diem dicere.

¹ A *publicus* 3 és *publicum*, -i antik használatára ld. Forcellini i. m. és Georges: Ausführliches Handwörterbuch s. v. publicus. A kereszténykori fejlődésre pedig ime néhány példa: Sed quaecumque causatio quotiens *inter clericum et saecularem* vertitur, absque presbytero et arcidiacono . . . *iudix publicus* audire negotium non praesumat. MGH. Leg. Sect., Conc. . . . T. I. ed. Fridericus Maasen. Conc. Aurelianense c. 20. — Pervenit ad sancta synodo, quod *iudicis publici* contra veternam consuetudinem per omnes parochias vel monasteria, quas mos est episcopis circuire, ipsi illicita praesumptione vidoantur discurrere. Uo. Conc. Cabilmense, c. 11. (210. l.) — Sanctitum est, ut *nullus episcopum aut sacerdotem, vel clericum apud iudices publicos* accusare praesumat, *sed apud episcopos*. Benedictus Levita Lib. I. 390. c. Pertz: MGH. Leg. II. Cap. Spuria 69. l.; Qui *relicto ecclesiastico iudicio publicis iudicis purgari* voluerit . . . locum suum amittat. Uo. Lib. III. c. 155., 112. l. (Megjegyezzük, hogy az Intelmeknek semmi kapcsolatuk nincs a fennebb idézett helyekkel. A példák kizárólag az általános szóhasználat megvilágítására szolgálnak.) Ld. még: MGH. Leg. Sect. Conc. II. T. I. P. II. 58., 192., 796. l.

² Clerici sine ordinatione episcopi sui audire vel interpellare *publicum* non praesumant; sed si pulsati fuerint, sequi *ad seculare iudicio* non morentur. MGH. Leg. Sect. Conc. III. T. I. c. 11. (22. l.) — Ha valaki hamis bizonyóságot tesz, megbüntetik: Et si talis persona fuerit, ut non habeat unde compositio facere, tunc *publicus* debeat eum dare pro servo. Pertz: MGH. Leg. IV. 133. l., továbbá uo. c. 128. (158. l.), c. 148. (173. l.), c. 153. (175. l.) és *Nemo enim clericum quemlibet in publico* examinare praesumat, *nisi in ecclesia*. Mansi: Sacr. Conc. nova et ampliss. collectio 1759—98, t. XII. (2. kiad. 1901) 914. l.

isteni és kánoni törvény ellenére világi bíróság elé hurcolja a püspököket.

Azt mondja tehát az író a főpapságra vonatkozóan: „Isten nekik örök testamentumot szerzett és elválasztotta őket az emberektől, saját nevének és szentségének részeseivé tette őket és megtiltotta, hogy *világi törvénynapon ítélhesse-nek felettük* az istenfélő Dávid király által (nyilvánítva ki akaratát): ne bántásatok az én felkentjeimet. Az bántja ugyanis Isten felkentjeit, aki az isteni és a kánoni törvény ellenére a szent rerdű férfiakat hamis vádaskodással beszennyezi és *világi bíróság elé hurcolja (kényszeríti)* őket.¹ Teljességgel megtiltom kedves fiam, hogy ezt tedd, ha boldogan akarsz élni, ha országodat becsülettel akarod kormányozni, mivel ilyen dolgokban sértődik meg elsősorban az az Isten.“

Egyenesen megtűtja tehát a király a fiának, hogy az egyháziak felett ítélkezzék. S a következő sorokban is ennek megfelelően adja tarácsait. „Ha történetesen ezek közül, akikről szó van, valaki büntetésre méltó hibát követ el, ami remélhetően nem következik be, fedd meg őt háromszor, négyszer négyszemközt az evangélium parancsa szerint. Ha nem akar hallgatni a titkos intésekre, akkor a nyilvános eljárást kell alkalmazni² a következők szerint: ha nem hallgat rád,³ jelentsd az egyháznak.“ *A Váczy által idézett rész tehát csupán a négyszemközt figyelemztetésre vonatkozik, a nyilvános, rendes ítélkezés azonban az egyház hatáskörébe tartozik* — amint ezt az író a szöveg előző mondataiban kifejtette.

Egészen más megvilágításba kerül ezek után természetesen e fejezetnek egyik előző mondata is: „*Sine illis enim nec constituuntur reges, nec principantur.*“ Váczy szerint ez termé-

¹ *A divinum atque canonum institutum csak a privilegium fori-ra és a privilegium canonis-ra érhető.* Utóbbi szerint papi ember bántalmazásáért kiátkozás jár, előbbi pedig az egyháznak azt a kiváltságát jelenti, hogy a papot nemcsak egyházi, hanem polgári és bünyügyi vétségekért is csak egyházi bíróság előtt lehet felelősségre vonni. (J. Bapt. Sägmüller: Geschichte des katholischen Kirchenrechts, Freiburg 1909, 216. s köv. l., továbbá P. Kirn: Der mittelalterliche Staat u. das geistliche Gericht. Zschr. der Savigny-Stiftung für Rechtsgesch. Kan. Abt. XV. (1926), 162. s köv. l.). Ez ellen pedig nyilván az cselekszik, aki világi bíróság elé kényszeríti a püspököket.

² Mivel a négyszemközt való figyelemztetés szembe van állítva a nyilvánossal, az Ilosvai kódex secreta jelzője minden bizonnyal az eredeti szöveg része lehetett (ld. Szentpétery: Scriptores . . . II. 623. l. k) jegyzet: „tunc secreta rennuerit audire secreta monita.“) Éppen ezért a publicus melléknév értelme itt természetesen: nyilvános.

³ Az utolsó mondat „Si te non audierit“ része magától értetődően a négyszemközt való figyelemztetésre vonatkozhatik csak: a nyilvános eljárás a király részéről tehát csupán annyi, hogy jelenti az ügyet az egyháznak.

szetesen nem azt jelenti, mintha a püspökök döntöttek volna arról, hogy ki jusson uralomra. Szerinte t. i. világos az Intelmek VII. fejezetéből és a Bécsi Képes Krónikából, hogy a választásban résztvettek az előkelő világiak is. Utána azonban rögtön megjegyzi Váczy: a „választás“ természetesen egyszerűen hódolat.¹ A kérdés tehát nyílt, annál is inkább, mert éppen Deér megállapítása szerint: „az uralkodásra alkalmasnak lenni, ez a magasztos és etikus keresztény követelmény a XI. századi magyarság számára egyszerűen annyit jelentett, mint királyi vérből származni“.² Hogy trónra kerül-e az uralkodó, ilyen körülmények között nem igen függött a püspöki kartól. Még kevésbé lehetett szó arról, hogy a királyt le is telessék trónjáról. Az Intelmek fent idézett mondata értelmében pedig a püspököknek már jelentős beleszólása lehetett ezekbe a kérdésekbe.

Súlyos problémák ezek, s előreláthatóan nem lesz egyszerű a megoldásuk. Hiszen éppen Váczy elemezte ki a törvényekből, hogy még Szent László és kezdetben Kálmán is ítélkezett a papság fölött.³ Mikor pedig az egyház azt követelte tőlük, hogy mondjanak le az egyháziak felett gyakorolt jogaikról — bár mindketten hú fiaik voltak az egyháznak —, élesen szembeszálltak a követelésekkel. Az investitúra kérdésében például a zágrábi püspöki szék betöltése körül keletkezett ellentét miatt Szent László szakított addigi pápapárti politikájával, s a császár, IV. Henrik oldalára állott.⁴ Mikor pedig II. Paschalis pápa 1105-ben ugyancsak maga akarta gyakorolni az investitúrát a kalocsai érseki szék betöltésénél, „a király — mármint Kálmán — és előkelői csodálkozással vettek tudomást az újszerű követelésről és annak mellőzését kívánták“.⁵ A pápa azonban nem engedett, sőt alig pár évvel később, 1106-ban, a horvát-dalmát ügyekkel kapcsolatban, Kálmán kénytelen volt lemondani az investitúra jogáról. Ettől kezdve indult meg a papság a történeti valóságban a külön renddé — ordo pontificum — való fejlődés útján, s akaratát — ha úgy hozta a helyzet — most már magával a király-

¹ Váczy i. m. 85. l.

² Pogány magyarság, 111. l.

³ Váczy i. m. 60. és 118. l.

⁴ Hóman—Szekfű i. m. I. 308—09. és 342—43. l. — Más vélemény van Deér J.: A magyar törzsszövetség és a patrimoniális királyság külpolitikája (Kaposvár 1928), 88. s köv. l. Mivel azonban II. Orbán pápa levelének éppen e tekintetben legfontosabb kijelentését — azt t. i., hogy a magyar nép már régen letért a helyes útról — Deér érthetetlennek tartja (i. m. 89. l.), Hóman pedig megmagyarázza, Hóman felfogását kell helyesnek tartanunk.

⁵ Hóman—Szekfű: Magyar történet, I.³ 309. l.

lyal szemben is érvényesítette. Alig pár évtized múlva erre sor is került. Lukács esztergomi érsek, 1162-ben már nem volt hajlandó megkoronázni II. Lászlót, s mikor a kalocsai érsek ezt mégis megtette, Lukács kétszer is átokkal sujtotta az immár megkoronázott királyt. Ugyanígy megtagadta IV. István s a Bizáncból hazatérő III. Béla megkoronázását is, jóllehet ez utóbbi érdekében maga a pápa is közbenjárt.¹ Ekkor tehát már valóban érvényesült az Intelmek mondása: „sine illis enim nec constituuntur reges, nec principantur“.

Ugyancsak ezekben az évtizedekben válik valósággá a ma ismeretes forrásanyag szerint az Intelmeknek az a felfogása is, hogy a király nem ítélkezik az egyháziak felett. Erre Imre király idejéből van az első tökéletes példánk. Imre tudniillik öccsével, András herceggel való küzdelmében összeütkezésbe került ennek párthíveivel, többek között Boleszló váci püspökkel. Boleszló a legképtelenebb vádakkal: az egyház pénztárának kirablásával, verekedéssel, zsarnokoskodással, rágalomokkal és rút kifejezésekkel illette a királyt. Imre — szinte betűhíven az Intelmekhez — üstökénél fogva cibálta el a püspököt az oltár előtt; ítélni azonban nem ítelt felette, hanem — ugyancsak az Intelmek felfogásának megfelelően — felterjesztette az ügyet a pápához, mert — mint mondja — Isten után a pápánál van a legnagyobb hatalom, s őreá tartozik az egyháziak ügyében a döntés. Az eljárást rendes, azaz törvényes, elfogadott útnak mondja az oklevél.²

Mi volt tehát egyház és állam viszonyában a helyzet Szent István idején? Vajjon a király joghatósága alá tartozott az egyház is, mint Váczy, s általában a mai tudományos álláspont véli? Vagy pedig az Intelmek tükrözik az akkori állapotokat, tehát az egyháználunk már ekkor kivált a király hatalmi köréből? S ha a tudományos álláspont lenne esetleg helyes: miért ajánlott az Intelmekben Szent István saját korától eltérő elveket fiának: olyanokat, melyek több mint száz esztendő múlva öltöttek csak testet a történeti valóságban — ugyancsak

¹ Uo. 377. és 409. l.

² . . . B. Vaciensis justam nostre lesionis querimoniam preveniens, thesaurum ecclesie nos rapuisse, etiam se verberatum a nobis esse mentitus, tyrannidis crimen coram vobis nostre innocentie imposuit, falso tamen ut duximus. Predictum etenim episcopum in crimine prodicionis jam pridem multotiens deprehendentes, a quibusdam suis audivimus, quod litteras in perturbationem nostram conscriptas . . . penes se haberet. E súlyos bűnök ellenére azonban a király nem ítelt a püspök fölött, hanem felterjesztette az ügyet a pápához: *juris tamen ordinarii non immemores . . . nullam in eos vindictam potestative ac secundum scientie nostre certitudinem exercuimus; quin potius ob reverentiam Sedis Apostolice vestro totum reservamus examini.* Wenzel: *ÁÚO.* (=Árpádkori új okmánytár) VI. 198—200. l.

egyházias gondolkozású utódai akarata ellenére?! Kérdések, melyekre az eljövendő kutatásoknak kell megadni a választ.

Hasonlóan érdekes kérdések bontakoznak ki a következő két fejezetből is; ezek a király és a világi társadalom képét, egymáshoz való viszonyát rajzolják meg. Milyen volt a világi társadalom fejlődési foka Szent István korában? Rétegződése — amint azt a nagy király törvényeiből látjuk — még meglehetősen kezdetleges lehetett: annyira sem haladt, hogy az egyes rétegeket állandó közös névvel jelölhették volna. A legelőkelőbbeket *comes, senior, maior, valens, dives*, a második réteget *miles, alicuius vir ubertatis*, a harmadikat pedig *vulgaris, pauperes, tenuis* néven emlegeti a törvény¹ — világos biznyságául annak, hogy elsősorban még a gazdasági, vagy a királyhoz való szolgálati viszony alapján történt a megkülönböztetés. S e laza, homogénnek éppen nem nevezhető rétegződésben világosan tükröződik ennek a társadalomnak a királyhoz való viszonya is: éppen laza szerkezeténél fogva még csak nem is gondolhatott arra, hogy a király hatalmát akár csak a legkisebb mértékben is megkösse; az pedig, hogy a királyi trónt esetleg meg is ingassák, már csak a király vérségi kiváltságának tudata miatt sem merülhetett fel az alattvalók lelkében.² Szent István valóban minden kötöttségtől menten korlátlan ura volt ennek a társadalomnak, amint azt éppen Deér forrásokra támaszkodó szép jellemzése világítja meg: „Az utókornak örökké imádkozó és könnyező Szent Istvánja könyörtelenül felkóttette a hazudozó és parancsait megszegő határőröket, életfogytiglan fogságban tartotta tulajdon anyjának testvérét, négyfelé vágatta halott rokónának testét, s meg tudta fosztani szemévilágától unokaöccsét . . .”³ A fejlődés kezdeti fokán álló, jogilag még egészen differenciálatlan társadalom vele szemben bizony nem érezte hatalmát. Annál kevésbbé, mert a társadalom legfelsőbb rétegében is meglehetősen sokan lehettek olyanok, akiket a királyi kegy emelt fel — egyenesen szolgasorból.⁴

¹ Závodszy i. m. 141. s. köv. l. (I. 15. §, 17. §, 19. §, 21. §.)

² Mályusz: A karizmatikus királyság. Társadalomtudomány 1934.

³ Deér: Pogány magyarság, 84. l.

⁴ Ld. Szent István törvényei, II. könyv, 16. §. De testimonio seniorum regali curie vel civitati prepositorum. Si quis seniorum curti regali aut civitati proficitur, testimonium eius inter comites recipiatur (Závodszy i. m. 155. l.). A kódexekben seniorum helyett servorum van, Závodszy javította seniorum-ra — nyilván tévesen (uo. a 16. §-hoz l., 2. jegyzet). Hiszen a seniorok kb. úgyis a valens, dives rétegbe tartoztak (a seniornak szolgálja van! I. könyv 23. §), így nem lett volna különösebb szükség annak elrendelésére, hogy biznyságtevésüket a comesek között olfogadják.

Egészen más kép bontakozik ki e tekintetben az Intelmekből. A társadalom szerkezete sokkal egységesebb, összefonottabb. A *comes*, *senior*, *maior*, *dives*, *valens* néven szereplő előkelőket egy névvel, mégpedig következetesen ugyanazzal a névvel: *principes* illeti a szerző; ez pedig annál feltűnőbb, mert a *princeps* megjelölés elő sem fordul Szent István törvényeiben, s első előfordulási helye egy társadalmi réteg jelölésére az 1075-ből származó garamszentbenedeki oklevél.¹ A második réteget is egységes névvel — *miles* — jelöli az író. Önként adódik a kérdés: vajjon a *princeps*, *miles* elnevezés tényleges, egykor létezett társadalmi rétegeket takar-e, vagy pedig időktől, koroktól független irodalmi terminus technikusok-e csupán? Szilágyi Loránd alapos kutatásai óta tudjuk, hogy a *princeps* és *miles* kifejezés valóban egykor létezett társadalmi rétegek neve, s mint ilyen került bele mindkettő a történeti tárgyú irodalomba.² *Anonymus is a történeti valóságból, kora társadalmi fejlődéséből vette éppen a princeps, miles elnevezést*, sőt tartalmukat is, és így saját kora társadalmi fejlődését vetítette vissza a honfoglalás korába. Hogy mennyire hozzá van kötve a társadalmi fejlődéshez ezeknek a kifejezéseknek az élete, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy alig hetven esztendővel Anonymus után Kézai már egészen más elnevezéseket használ a *princeps*, *miles* szavak helyett.³

Kétségtelen tehát az elmondottakból: az a tény, hogy az Intelmek írója *princeps*, *miles* néven emlegeti a társadalom egyes rétegeit, egyrészt bizonyos fokig kormeghatározó, másrészt pedig homogénebb, egységesebb társadalmi fejlődési fokra mutat. Világosan látható ez a társadalomnak a király-

¹ Knauz: Mon. eccl. Strig. I. 53. l. Kritikájára ld. Szentpétery: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. 20. sz.

² Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok, 1937, I. s. köv. l. . . ., bizonyára kevesen gondoltak arra, hogy legelső frott emlékeink egyike: az Imre herceghez intézett Intelmek, melynek terminológiáját éppúgy, mint a Gesta-ét történetírásunk hajlandó volt fiktívnek, vagy legalább is idegen eredetűnek tekinteni: társadalomtörténeti tekintetben közös nevezőre hozható a Gesta-val — írja Szilágyi. Uo. 10. l.

³ A fejedelmi korra Anonymus dux et sui principes, septem principalis persone kifejezése helyén a hadi jellegű capitaneus szót találjuk (Szentpétery: Scriptorum, I. 165—167. l. Még Árpád is capitaneus!). A keresztény korra pedig a *princeps*, *miles* elnevezés helyén legtöbbször már *nobiles*, *regni nobiles* szerepel (. . . Petrus . . . regni nobiles . . . contemnebat; . . . Aba . . . nobiles contemnens . . .; Ab omnibus episcopis, nobilibus omnique populo . . . sunt suscepti . . .; ld. Szentpétery: Scriptorum . . . I. 173. s. köv. l.). Kézai is saját kora társadalmi terminológiáját vette át tehát — benne természetesen a tartalmat is, és így vetítette vissza a múltba egészen Szent István koráig.

hoz való viszonyából is: ha a király haragosan, dölyfösen bánik az előkelőkkel, ispánokkal, akkor vitézeinek bátorsága, harci kedve a királyi méltóság lehanyaglását vonja maga után, olyannyira, hogy idegenek kezére kerül az ország.¹ *Nem a keresztény etika — vagy legalább is nemcsak az — készíteti tehát e tanács adására a királyt, hanem a vitézeknek, az előkelőknek a harci ereje, amely az Intelmek szerint a királyi trón megingatására is képes.* Az most már a kérdés: hogyan egyeztethető össze e kép Deérnek fentebb idézett, ugyancsak forrásokon nyugvó felfogásával?

Hasonlóan tükröződik király és társadalom viszonya a bíráskodásra vonatkozó fejezet soraiban is. Azt mondja a király fiának: szeresd az igazságot, ítélni azonban csak akkor ítéld, ha valami jelentékeny, a te méltóságodhoz illő ügy, vagy főbenjáró bűnnel vádolt egyén kerül eléd, nehogy királyi méltóságodon jelentéktelenebb ügyek tárgyalása folytán csorba essék; e kisebb jelentőségű ügyeket bízd a bírákra, azok ítélkezzenek az ő törvényeik szerint. „Ne akarj bíró lenni, örülj, hogy király vagy és királynak neveznek.“ Ugyanazt kell mondanunk erre a fejezetre is, mint az előzőre: bármennyire a keresztény etika „patiens“ gondolata áll e sorok mögött, ez motiváció lehet csupán; olyan mértékben nem befolyásolhatta Szent Istvánt, hogy saját, gyakorlatilag helyesnek felismert eljárását e szerint teljesen átalakítsa. Annál kevésbbé, mert — amennyire ma ismerjük Szent István bíráskodását — egyébként is keresztény alapokon nyugodott.

Mai ismereteink szerint ugyanis Szent István minden esztendőben Nagyboldogasszony napján törvényt napot tartott Székesfehérvárott, s ott az ország minden rendű és rangú embere megjelenhetett előtte vitás ügyeinek elintézésére. A királyi udvar mindenkor nyitva állt minden pereskedőnek, országjárása során bármelyik társadalmi réteghez tartozó egyén előadhatta neki panaszát, akár főbenjáró volt ez, akár nem.² S ha a bíráskodás egy részét rá is bízta a *comesekre* s az ügynevezett *billogosokra*, ennek legfeljebb csak az ügyek nagy száma lehetett a magyarázata, nem pedig az, mintha a király

¹ . . . si iracundus, superbus, invidus, incapificatus super comites et principes cervicem erexeris, sine dubio fortitudo militum habitudo erit regalium dignitatum et alienis tuum tradetur regnum. Hoc timens cum regula virtutum dirige vitam comitum, ut tua dilectione cingulati semper regali dignitati adhereant inoffensi . . . Szentpétery: *Scriptores*, II. 624. l.

² Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt* (Budapest 1899), 1—10. l. és Hóman—Szekfü i. m. I. 222. l.

akár az emberek, akár az ügyek tekintetében különbséget akart volna tenni.¹

Ezzel szemben az Intelmekben a király csak jelentékenyebb főbenjáró ügyekben ítél, a kisebb peres ügyeket az ezek elintézésével megbízott bírakkal tárgyalatja: *nem azért, mert ő maga nem tudja az összes pereket nagy számuk miatt elintézni, hanem azért, mert a jelentéktelenebb ügyek intézése ártana a királyi tekintélynek.*²

S ezzel elérkeztünk az Intelmek legnehezebben értelmezhető részéhez, a *hospes*-fejezethez.³ Egyes részletei, mondatai, sőt szavai értelmezésével jó néhányszor tettek már kísérletet kiváló kutatóink arra, hogy fellebbentsék az író símán gördülő mondatai mögött meghúzódó történeti valóságot

¹ Még III. Béla sem tett ennyire különbséget az ügyek között — majdnem kétszáz évvel később sem: ő is járta az országot kíséretével együtt, s nyilván nemcsak „főbenjáró” ügyekben ítél (Quandro rex ista fieri precept in die dominico in domo Scene comitis sub quadam quercu seibat et comites isti cum eo. Wenzel: *ÁÜO.* I. 69. l.).

² Ilyesfajta állapotokat az Aranybullában találunk. A király minden évben köteles a szent király napján törvényt napot ülni, s ha esetleg nem tud megjelenni, akkor a nádor ítélkezik helyette. „Sed causam nobilium, que ad perdicionem capitis vel ad destruccionem possessionum pertinent, sine consciencia regis terminare non possit” (t. i. a nádor). Marczali: *Enchiridion*, 134-35. és 137. l.

³ A *hospes* szó, főként pedig „vendég”-nek való fordítása könnyen félreértésekre vezethet. Deért is megzavarta e fogalom meglehetősen tág köre; ezért hozza kapcsolatba a VI. fejezettel a X. fejezet e mondatát: „... iubeo, ut per omnia et in omnibus pietate suffultus non solum parentele et cognationi vel principibus, sive ducibus, sive divitibus seu vicinis et incolis sis propitiis, verum etiam extraneis et cunctis ad te venientibus.” E mondat ugyanis nyilvánvalóan a keresztény zarándokokról, vándorokról beszél: olyan „vendégekről”, idegenekről, akik hamarosan el is távoztak — mint ezt a Nagyobb Legendának Deér által is idézett mondata mutatja: Nullus unquam hospes et peregrinus ab eo sine benignitatis alicuius solamine tristis *abscessit*. Megsegítésükkel a király a misericordia erényét gyakorolta. A VI. fejezet azonban egészen más „vendégekről” szól: olyanokról, akik megtelepednek, állandóan itt laknak. A király nem könyörületből tartja, táplálja őket jól, hanem azért, mert belőlük nagy haszna van az országnak. Deér szerint ugyan „az elvet a gyakorlati hasznosság szempontjától függetlenül e fejezet második része tartalmazza, melyben meghagyja a király, hogy a vendégeket jóakarattal tápláld és tisztességgel tartsd.” (Századok i. h. 447. l.) Olyan „vendégekkel” kapcsolatban azonban, akik mint a VI. fejezet hospesei állandóan itt laktak, a „jól táplálás” nem lehetett az elv, mintegy a cél, hanem csupán eszköz arra, hogy itt maradjanak, s munkálkodjanak az ország javára. — Ilyesfajta félreértések elkerülése végett talán jobb, ha a *hospes* szót ilyen esetekben nem „vendég”-nek, hanem az állandó megtelepedést jobban kidomborító „jövevény, vagy idegen telepes”-nek fordítjuk, amint azt már Bartal is tette (*Glossarium Latinitatis Hungariae* s. v. *hospes*: „jövevény polgár, telepes”).

— a legkülönfélébb történeti kérdésekkel kapcsolatban, egymásnak sokszor élesen ellenmondó eredményekkel. Éppen ezért e fejezet elemzése során különösen óvatosaknak kell lennünk. Ha valahol a forráskritika területén, akkor itt valóban erősen szem előtt kell tartanunk Domanovszky Sándornak egy helyen klasszikus tömörséggel és világossággal megfogalmazott alapelvét: „A középkori történet kérdései nem oldhatók meg az egyes szavak bírálataig menő forráskritika, s az intézmények fejlődését a legnagyobb körütekintéssel boncoló részlettanulmány nélkül.”¹ Csak így lehet reményünk arra, hogy az axióma-szerűen fogalmazó, csiszolt stílusú író mondatai, képei között meg tudjuk találni a belső összefüggéseket, s így érthetővé tenni mai szemléletünk számára az ugyancsak elvont formában megrajzolt történeti valóságot.

Bármennyire magától értetődőnek látszik is, mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy e fejezet a maga teljes egészében a jövevény telepésekre vonatkozik. A nagy király nyilván azért írta, vagy iratta ezeket a mondatokat éppen ebbe a részbe, mert a jövevény telepésekre vonatkozó felfogását akarta kifejezni velük.

Áttérve ezek után a szöveg tulajdonképeni elemzésére, rögtön szembetűnik, hogy minden eddigi kutató, aki komolyan szolt hozzá e fejezethez, mindig ugyanazon mondaton — *Nam unius lingue uniusque moris regnum inbecille et fragile est* — s e mondat egyik szaván: a *regnum* szón keresztül közeledett e fejezet értelme felé. S ez nem merő véletlen. Valóban, az egész rész értelmezése azon fordul meg végső fokon: hogyan kell értenünk e rövid, de annál velősebb mondatot, s ebből elsősorban az annyira egyszerű, mindennapos használatú *regnum* szót?!

Mályusz Elemér — nem tudván összeegyeztetni az Intelmek e fejezetét a többi forrásokból nyert képpel — azt feltételezte, hogy „az intelmek *regnum*án nem az országot, annak lakosságát kell érteni, hanem a kormányzásban segédkezők csoportját, a királyi kíséretet, a familiát”.² Dér József — Mályuszra hivatkozva — ugyanezt a felfogást vallja — de már nem feltételeesen. Véleménye szerint „a *regnum* szó mint általában az Intelmekben nem országot, hanem királyságot, királyi hatalmat jelent, s a király személyére, udvarára, valamint a királyi közegekre vonatkozik.”³

¹ Századok 1929—30. 424. l.

² Századok 1939, 448. l. („... azt hisszük“...).

³ Századok i. h. 446—47. l.

Ez a felfogás azonban nem látszik túlságosan valószínűnek — már csak az Intelmek jellege miatt sem. Szent István nemcsak a királyi udvarnak, környezetének, hanem az egész országnak volt a királya, és — mint éppen a bíraskodással kapcsolatban láttuk — uralkodói működésének is az egész ország népe volt a tárgya. Már csak ezért is valószínűnek látszik, hogy ennek kormányzására adhatott fiának tanácsokat. Ha pedig az Intelmekben a *regnum* szót mindenütt a királyi udvarra, a királyi közegekre vonatkoztatnók, ebből egyenesen az következne, hogy a király az egész műben csupán a királyi környezetre vonatkozóan akart tanácsot adni. Az alapkérdés t. i. nyilvánvalóan az: hogyan kell kormányozni a *regnumot*? S ha megnézzük: milyen kérdéseket vet fel a király ezzel kapcsolatban, kikre vonatkozóan ad tanácsokat, azonnal látható e szűkebb körű *regnum*-értelmezés gyengéje; az egyházzól, különféle társadalmi rétegekről, jövevény telepesekről s nem utolsó sorban olyan püspökökről beszél ez a könyvecske, akik bíraskodás terén nem is tartoznak már a király hatáskörébe. Mindezek együtt pedig nehezen képzelhetők el még egy tágabb értelemben vett királyi környezetben is.

Világos azonban: ezeknél a végeredményben elvi ellenvetéseknél sokkalta fontosabb: mit mond maga a szöveg? Az I. fejezetben ezt olvassuk: akik nem hisznek igazán, „sem itt nem uralkodnak tisztességgel, sem az örök országban, avagy koronában nem lesz részük“.¹ Nem tartjuk valószínűnek, hogy az „égi királyságot“ csak Istenre és környezetére értette volna az író, így tehát a vele mintegy párhuzamba állított földi királyságon is bajos lenne csak a király környezetét gondolni. Vajjon az V. fejezet fennebb tárgyalt mondatában a királyi udvar, a király környezete fog átadatni idegeneknek a katonák harci ereje folytán? A IX. fejezet végén pedig világosan meg is mondja az író: kik értendők a *regnum* fogalmába? Az utolsó mondatban, éppen ott, ahol a többi részekben a *regnum* érdekére szokta figyelmeztetni utódját a király, szinte behelyettesíti a *regnum* szó helyére az „összes alattvalókat“.²

Ezek után azonban még mindig lehetséges egy ellenvetés: nevezetesen az, hogy az uralkodó ezt a királyi környe-

¹ Qui enim falso credunt... nec hic honeste regnant, nec eterno regno vel corone participantur. Szentpétery: *Scriptores* ..., II. 621. l.

² Ut securus et expeditus ab omni incursione adversariorum cum omnibus tibi subiectis cursum etatis tue vite cum pace possis finire. Uo. 627. l. Hasonló rész van az I. fejezetben is. Uo. 621. l.

zet értelmében vett regnumot csak a jövevény telepésekkel kapcsolatban alkalmazza. Nézzük tehát a VI. fejezetet. Azt mondja az író: „veniunt hospites . . . diversaque documenta et arma secum¹ ducunt, que omnia regna ornant, et magnificent aulam et perterritant exterorum arrogantiam . . .“ Mint látható: az író határozottan különbséget tesz a *regnum* és az *aula* között. Az *aula* pedig már a klasszikus latinban is tágabb értelemben vett udvart jelentett,² hazai latinságunkban meg éppen a „király kíséretét“, a „királyi közlegeket“ értették rajta, amint ezt az okleveleink végén únos-úntig ismétlődő rész mutatja: datum per manus X. aule nostre cancellarii. A kancellár, mint „királyi közeg“, nyilván csak a tágabb értelemben vett királyi udvarhoz tartozhatott. Ugyancsak *in familiam regiam, in aulam regiam* fogadnak királyaink meglehetősen nagy számban servienseket is; ezek pedig csak képletesen tartoztak a király „családjához, udvarához“, hiszen legtöbbjük nem is élt ott; „befogadásuk“ csak azt jelentette, hogy bármikor szabad bemenetelük volt a királyi udvarba. Mindezeken kívül pedig bárók, előkelő tisztségek viselői, udvari papok, vitézek szerepelnek az *aula, domus, familia regia* tagjaiként.³

Kétségtelen tehát: azt a fogalmi kört, melyet Deér az Intelmekben a *regnum* szónak tulajdonít, az *aula* szó jelenti. Mivel pedig az *aula*-val egy mondatban szerepel — nyilván tágabb tartalmú körrel — a *regnum* szó, ez utóbbin csak az országot, a király minden alattvalóját érthetjük — úgy, amint azt a IX. fejezet végén olvassuk. Arra a kérdésre azonban, hogy milyen jellegű, milyen összetételű az Intelmek

¹ Deér szerint e helyen István „leplezetlen nyíltsággal szól az „idegenek kevélységéről“. Fordítása azonban félreértésekre adhat alkalmat. Az *exter, exterus*, vagy többesszáma: *exteri, -orum* rendszerint *exterae nationes, gentes, civitates* kapcsolatban fordul elő (Forcellini i. m., s. v. *exteri*=*Sunt qui extra fines nostros habitant, extera gens, extera natio*); az *arrogantia* rendes jelentése pedig: jogtalan követelés, gonosz szándék (uo. és Georges, s. v. *arrogantia*). A fordítás tehát: „elrettentik a külső népek (ellenségek) jogtalan követelését“, vagy magyarul: „a jogtalan követelésekkel fellépő idegen népeket“. Annál is inkább így kell értenünk e rövid mondatot, mert az idegen telepések egyik legfőbb haszna az, hogy fegyvereket hoznak magukkal.

² Forcellini i. m. s. v. *aula*.

³ A királyi udvarnak ezt az összetételét szépen kielemezte a forrásokból Váczy Péter „A királyi serviensek és a patrimoniális királyság“ c. munkájában, Századok 1927, 243., 351. s. köv. l. A királyi udvar összetételére ld. különösen a 282. s. köv. lapokat, a serviensek és a királyi udvar kapcsolatára pedig a 286—287. lapon felhozott példát.

regnum-a, természetesen csak az egész fejezet részletes elemzése adhat választ.

A szöveg szerkezete, a mondatok egymásba való kapcsolódása világos; a király megállapítja, hogy a jövevény telepesekből igen nagy haszna van az országnak; mintegy illusztrálja ezt a tételt a római birodalom példájával; ennek alapján meg is indokolja: miért hasznosak a jövevény telepések (*Sicut enim . . .*)? Eredményként pedig megállapítja: gyenge és törékeny az egy nyelvű és egy erkölcsű ország. Végül megparancsolja fiának: éppen ezért bánjon jól e telepesekkel, s naponta gyarapítsa országát e tekintetben.

Egy dolog ebből a tartalmi-szerkezeti áttekintésből is világosan megállapítható: az a király, aki annyira hasznosnak tartotta a telepeseket, hogy Róma nagyságának meg-alapozóit is bennük látta, aki szerint csak a több nyelvű és több erkölcsű ország erős, s aki fiának egyenesen ajánlotta a telepések behívását, feltétlenül híve volt a birodalmi gondolatnak: olyan *regnum*-nak, melyben különböző nyelvű és szokású népek élnek a király uralma alatt.

A római példa tehát nem véletlenül került e fejezet élére. Szoros, szerves összefüggésben áll a szöveggel, hiszen az indokolás és a konklúzió levonása is ennek alapján történik. De nézzük meg kissé jobban ezt az „*imperium Romanum*“-ot! Az antik római birodalom nem azért nőtt sem a királyok idején, sem pedig később, mert sok idegen „özlött“ a városba, hanem éppen ellenkező irányban lefolyt események: a hódítások következtében. Az Intelmek írója azonban erről nem szól egy szót sem. Csak azoknak a fontosságáról beszél a birodalom kialakulásában, akik odaköltöztek. E kép nyilván erősen torzított az egykori *imperium Romanum* szempontjából. Nem a római birodalom igazi képe lebegett tehát birodalomként az író előtt, hanem olyan országé, melyet a beköltözött jövevények tesznek birodalomná. Nos, minden valószínűség szerint itt is az oly sokszor megisméltódott esettel van dolgunk: az író saját korát vetítette vissza a múltba, saját korának hazai telepítései alapján képzelte el az antik birodalom kialakulását. Világosan látható ez a fogalmazásból is. Mintegy a római birodalomba költözött idegenek hasznát indokolva az elbeszélő multról hirtelen jelen időre csap át — jelezve ezzel azt, hogy az „*imperium Romanum*“-hoz hasonló beköltözések történhetek az egykori jelenben: az író korában is.¹ A római

¹ Világosan látható e két résznek szoros egybefonódása a fogalmazásból is: „ . . . multi nobiles et sapientes ex diversis illo conflue-

birodalom elrajzolt képében tehát annak a kornak a magyar hospes-viszonyai tükröződnek, mikor az Intelmek könyve keletkezett. Hazánkba is bizonyára „sok“, olyan nagy tömeg jövevény telepes „özönlött“, mint amilyen Aeneas népe¹ volt. Hogy valóban ez lehetett a helyzet az Intelmek írásának korában, azt mutatja a fejezet utolsó előtti mondata: „ha te azon leszel, hogy lerombold azt, amit én építettem, s szétszórd azt, amit én összegyűjtöttem, kétségtelenül igen nagy kárt fog szenvedni a te országod“.² *A király tehát sok jövevény telepest gyűjtött már maga is össze; annyit, hogy elvesztésük igen nagy csapást jelentene az országra.*

Ugyanoda jutottunk, ahova Szekfű Gyula jutott két évtizeddel ezelőtt: az Intelmek *regnum*-a olyan országot jelent, melyben meglehetősen nagy számú jövevény telepes is él.³ A VI. fejezet tehát nemcsak a magyar birodalmi eszmét, hanem — legalább is részben ennek megvalósulását is tartalmazza.

bant partibus“ és „... ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites...“ Szentpétery: *Scriptores*, II. 624—25. l.

¹ Érdekes szöveg-hagyományozási kérdés: a Turóczi kódexben Eneades fecissent van — nyilván hibásan; hiszen az alany — Eneades — egyszóamban, az állítmány — fecissent — pedig többesszámban áll. Az Ilosvai kódexben viszont eneadas fecisset olvasható. Mivel mindkét kódexben közös az „enead“ tö, csak Aeneasra magára nem vonatkozatható a szöveg. Eneades = Aeneas fia, Ascanius. Rómát viszont nem Ascanius „szabadította föl.“ Az Ilosvai kódex „eneadas“ alakja világosan mutatja, hogy az eredeti kéziratban többesszám lehetett, mégpedig nyilván az „eneadas“ accusativus nominativusa: eneade (Aeneadae). A szöveget tehát a Turóczi kódex őrizte meg hívebben; az Eneade alakban azonban — úgy látszik — nem érezte a másoló a többesszámot, s ezért javította Eneades-re — hibásan. Aeneadae, arum = Aeneas társai; a trójaiak.

² Hogy e mondat tartalmilag csak a hospesekre érthető, kétségtelenül teszi az a körülmény, hogy *enim*-mel van kapcsolva az előző mondatához, tehát magyarázza azt; az előző mondatban pedig azt parancsolja a király a fiának: bánjék jól az idegen telepesekkel, hogy szívesebben lakjanak nála, mint másutt.

³ *Történetpolitikai tanulmányok* (Budapest 1924), 76—77. l. „Ismeretes a Szent Istvánnak tulajdonított mondás: az egynyelvű és egyerkölcsű birodalom gyöngé és törékeny... Amennyiben e hibásan Szent Istvánnak tulajdonított mondásból szabad következtetnünk XII. és XIII. századbeli viszonyainkra, amikor már Magyarország valóban több alávetett provinciával rendelkező „regnum“, birodalom volt, érthető az a közfelfogás, hogy az ország jólétéhez és biztonságához fényes német, spanyol, francia lovagok, jól fölfegyverzett, de a béke mesterségeit is értő idegen eredetű városi polgárok is szükségesek.“ A tárgyilagosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Szekfű az Intelmek keletkezésének korát illetően véleményét megváltoztatta. Fejtegetéseinek második részét azonban helyesnek kell tartanunk annál is inkább, mert a *regnum* szó újabb értelmezésével láthatóan nem ért egyet (Magyar Szemle 41. k. (1941) 232. l.).

Abból a kétségtelen tényből, hogy az Intelmeket szerző király rövidre szabott munkájában külön fejezetet szentel a jövevény telepéseknek, világosan kitűnik, hogy igen nagy fontosságot tulajdonított ennek a kérdésnek. S éppen ez nehezíti meg, hogy e részt tartalmilag beilleszthessük Szent István korába. Legfeljebb arra lehetne gondolni, hogy programszerűen ajánlotta a király e sorokat leendő utódjának, neki nem voltak nagyobb számban jövevény telepesei. Ennek azonban éppen a szöveg mond ellent: hiszen — mint láttuk — annyi telepest gyűjtött már össze, hogy elvesztésük igen nagy csapást jelentene az országnak. Ha pedig elfogadjuk az Intelmek alapján, hogy már Szent István korában nagyobb számmal jöttek jövevény telepések hazánkba, akkor érthetetlen: miért hallgatnak oly mélyen róluk nemcsak Szent István, hanem Szent László, sőt Kálmán törvényei is¹. De ellentétbe kerülünk ezen felül azzal az általánosan elfogadott, ugyancsak forrásokon nyugvó tudományos felfogással is, hogy a XII. század közepe előtt nem jöttek hazánkba nagyobb számban idegen telepések.²

Ezek az áthidalhatatlannak látszó ellentétek csak akkor szűnnek meg, ha a XII—XIII. század fordulójának viszonyai között szemléljük e fejezetet. Minden magyarázat, mely korábbi időkbe igyekszik beilleszteni az e rész soraiból előtűnő képet, szükségszerűen, menthetetlenül belevész a fenti ellentétek útvesztőjébe — amint ezt éppen Deér Józsefnek e fejezet magyarázására irányult kísérlete is mutatja. Deér tudva azt, hogy a mai tudományos álláspont szerint nem tételezhet fel nagyobb számú idegen telepest Szent István korában, örömmel vette bizonyosnak Mályusz feltevését a regnum = királyi udvar, kíséret fogalmát illetően. Érvelése útjából így eleve eltávolította a legfőbb nehézséget: azt az ellentétet, ami az Intelmek és a mai tudományos felfogás között van Szent István korára vonatkozóan az idegen telepések száma tekintetében. Ezzel azonban csak a legfőbb nehézséget tudta kiküszöbölni, de nem az egyetlent. Rögton

¹ Az az egy-két törvénycikk is, amelyik említést tesz róluk, egészen jelentékteleneknek tünteti fel őket — éppen a király szempontjából. (Szent István I. könyv 24. §, Kálmán: Tarcali zsinat 35. § és 80. §; ld. Závodszy i. m. 148., 187—188. és 194. l.)

² V. ö. különösen Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században (Szent István emlékkönyv, II. 365. s köv. l.). Kniezsa kimutatja, hogy a XI. században hazánkban a magyarságon kívül nagyobb számban csak szlávok laktak; ezek azonban természetesen nem voltak hospesek. Ld. még Deér J.: Pogány magyarság, 187. s köv. l. és Mályusz E.: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 1939, 257. és 385. s köv. l.

a regnum fogalmának meghatározása után t. i. így folytatja: „A XII. századi nagy német ‚Ostbewegung‘ megindulása előtt egyetlen uralkodó sem számíthatott oly tömegű nyugati vendégre, akiknek beköltözése az ország nyelvében és népi összetételében észrevehető változást idézett volna elő. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy Szent István eszménye a soknyelvű és sokszokású — mai szóval élve — nemzetiségi állam lett volna“.¹

E két mondat látható ellentétben áll egymással: abból t. i., hogy a királynak nem volt nagy tömegű „nyugati vendége“, nem következik az, hogy ne is lehetett volna eszménye egy ilyen jellegű ország. Csak a valóság lehet az eszmény? Vagy: az eszmény szükségképen a valóság?

De ellentétben áll e két mondat egy harmadikkal is, éppen azzal, melyet írójuk magyarázni akart velük: „gyenge és törekeny az egy nyelvű és egy erkölcsű ország“. E mondat vagy valóság volt Szent István korában, vagy nem. Ha valóságot takar, azaz sok idegen telepes volt már hazánkban Szent István idején, akkor hibás az első mondat: az t. i., hogy a XII. század előtt „egyetlen uralkodó sem számíthatott“ nagyobb számú nyugati telepesre. Ha pedig nem takar valóságot e mondat, akkor szükségképen eszménye volt a királynak: ebben az esetben hibás a második mondat: az t. i., hogy nem lehetett eszménye Szent Istvánnak a soknyelvű és sokszokású ország. Viszont: ha — mint Deér állítja — nem volt Szent Istvánnak eszménye a soknyelvű és sokszokású állam, akkor hogyan állapíthatja meg Deér egy lappal később, hogy „a VI. fejezetnek tehát a középkori magyar nemzetiségi politika szempontjából igenis programmatikus jelentősége van, amennyiben benne kultúránk keresztény és népi összetevői érvényesülnek“.² Akinek nem eszménye a soknyelvű és sokszokású ország, hogyan ajánlhatja azt programmnak?

Mindezzel természetesen csak azt akartuk megvilágítani: mennyire nehéz, sőt lehetetlen a tudomány mai állása szerint az Intelmek VI. fejezetét beilleszteni Szent István korába, még ha olyan egyébként kitűnően képzett tudós vállalkozik is erre, mint amilyen Deér József.

Ezek után áttérhetünk a vitás VIII. fejezet elemzésére. Felfogásom, melyet Deér kifogásol, a következő: a szövegben szereplő *antecessores reges* kifejezés nem vonatkozhatik Szent István esetében hazai királyokra, mert Szent István volt az

¹ Századok, i. h. 447. l.

² Uo. 448—49. l.

első magyar király. Ha valaki, akkor elsősorban Szent István tudta ezt. Fiának tehát nem ajánlhatta az előző magyar királyok rendelkezéseinek megtartását. Mivel pedig a középkori magyar irodalomban szintén közismert volt, hogy Szent István az első magyar király, világos, hogy az, aki e fejezetet leírta, nem is akarta az ő nevében írotnak feltüntetni. Mivel pedig éppen ebben a részben van leszögezve, hogy minden népet saját szokásjoga szerint kell kormányozni, az előző királyok követése nem vonatkoztatható idegen királyokra sem. Ezek után arra a megállapításra jutottam e fejezetet illetően, hogy későbbi betoldással, helyesebben szövegcserevel van dolgunk. Annál is inkább ezt a következtetést kellett levonnom, mert az Intelmek mai fejezetcímei közül egyedül ennek a fejezetnek a címe üt el attól a felsorolástól, melyet a Nagyobb Legenda ad — nyilván az egyes fejezetekre utalva.¹

Deér — egymás mellé állítva az Intelmek fejezetcímeit és a Nagyobb Legenda felsorolását — tévedésnek minősítette felfogásomat.¹ Az olvasó azonban, ha veszi magának a fáradságot, s fellapozza Deér egybevetését, saját szemével győződhetik meg róla: igenis, az Intelmek fejezetcímei egytől-egyig ugyanazon szavakból állanak, mint a Nagyobb Legenda e részének megfelelő szakaszai — egyedül a VIII. fejezet kivétel e tekintetben: a *De executione filiorum* címnek nyilván semmi köze sincs a Nagyobb Legenda megfelelő helyéhez: *maiores suos semper ante oculos habere*. Magyarazatként nem lehet felhozni azt sem, hogy az utóbbi kifejezés nem lehetett volna az eredeti cím, hiszen az infinitívuszos szerkezet ebben az esetben játszi könnyedséggel alakítható de és abl. segítségével a többi címhez hasonlóvá — vagy éppen megfordítva.

Deér — tovább haladva bizonyításában — ama nézetének adott kifejezést, hogy „itt nem a magyar és az idegen királyokról, hanem a királyi méltóságról, a regalis dignitاسról van szó“: tehát mintegy elvszerűen beszél az író a királyokról. E felfogását Deér az egész fejezet, sőt az egész mű elvszerűségére alapította. Maga is érezte azonban, hogy a 11. mondat: *Grave enim tibi est huius climatis tenere regnum, nisi imitator consuetudinis ante regnantium extiteris regnum* — felfogását alapjaiban támadja; a kétségtelen nehézséget tehát, amit e mondatban az előző királyok követésére való utalás okozott, úgy igyekezett eltüntetni,

¹ Századok, i. h. 60. s. köv. 1

² Uo. 443—44. 1.

hogy benne István „a bevezető sorok elvi fogalmazásához tér vissza, s nem önmagáról, hanem mintegy pluralis humilitatisként az antecessores reges-ről beszél“. Majd így folytatja s végzi bizonyítását: „Feltéve, hogy a fenti magyarázat bármilyen okból tévesnek bizonyulna, még akkor sem értelmezhetnők az antecessores reges kifejezést másként, mint stiláris visszacsúszást a fejezet második mondatának ott indokolt — az elvszerűséggel indokolt — többesszámára“.¹

E mondatban egy nem bizonyított feltevés van: az író stiláris visszacsúszása. Az íróról azonban ilyet csak bizonyítani szabad, feltételezni nem, mert így az egész forráskritika rendkívül „kormányozhatóvá“ válnék. Deér pedig ezzel — már mint a bizonyítással — adós maradt.

De vizsgáljuk meg tüzetesebben e részt. Íme a szöveg: De executione filiorum. Executio maiorum in regali dignitate octavum possidet locum. Regale ornamentum scio esse maximum antecessores sequi reges et honestos imitari parentes. Qui enim antecessorum decreta spernit patrum, nec divinas procurat leges. Patres enim idcirco sunt patres, ut nutriant filios, ideoque filii sunt, ut obediant parentibus. Qui patri suo resistit, inimicus dei consistit. Omnes enim inobedientes deo sunt resistentes. Spiritus quidem inobedientie dispergit flores corone. Inobedientia enim totius est regni pestilentia. Propterea fili karissime, edicta patris tui, scilicet mei semper tibi sint promptuosa, ut prosperitas tua ubique regalibus dirigatur habenis. Mores quidem meos, quos regali vides convenire dignitati, sine vinculo totius ambiguitatis sequere.² Grave enim tibi est huius climatis tenere regnum, nisi imitator consuetudinis ante regnantium extiteris regum. Quis Grecus regeret Latinos Grecis moribus, aut quis Latinus regeret Grecos Latinis moribus? Nullus. Idcirco

¹ Uo. 451—52. l.

² Deér e sorokból azt olvassa ki, hogy „István . . . nem feltétlenül és nem az ő személyére való tekintettel“ ajánlja fiának, hogy „az ő edictumait kövesse, s az ő erkölceit tartsa szem előtt“, „hanem csak akkor, ha azokat *regali vides convenire dignitati*“ (Századok, i. h. 452. l.). A latin jelzői mellékmondat azonban nem kizárólagos értelmű, nem az a magyarországi latinságban sem. Különben is: ha tudta volna a király, hogy edictumai, „erkölcei“ között olyanok is vannak, melyek nem felelnek meg a királyi méltóságnak, bizonyára meg sem alkotta volna őket, ill. nem élt volna azok szerint. Hogy nem ajánlott ilyen válogatást fiának sem, tisztán látható a fejezet utolsó mondatából: általában, azaz minden szokásának megtartását ajánlja fiának, nemcsak azokat, melyeket *regali vides convenire dignitati*. A mondatot tehát csak így érthetjük: „Szokásaimat, hiszen látod, hogy ezek megfelelnek a királyi méltóságnak, . . . kövesd“.

consuetudines sequere meas, ut inter tuos habeatis precipuus et inter alienos laudabilis.

Természetesen a Deérnek nehézséget okozó 11. mondatból kell kiindulnunk. Világos, hogy itt az író nem elvszerűen a királyságról beszél, hanem ennek a vidéknek a királyságáról (huius climatis tenere regnum); következésképpen a mondat második fele (*nisi imitator consuetudinis ante regnantium extiteris regum*) sem érthető a királyokra, hanem csak e vidék királyaira. Ezek alapján — pusztán filológiai szempontból nézve a VIII. fejezetet — a következőket állapíthatjuk meg: a szöveg első mondataiban az előző királyok követését elvszerűen fogalmazta meg az író: úgy, amint azt minden király — akár magyar volt, akár nem — leírhatta.¹ A 11. mondat pedig ennek a vidéknek, azaz Magyarországnak a királyságáról,² ennek előző királyairól beszél. Ezt a mondatot már csak magyar király írhatta le: még pedig bármelyik — kivéve éppen az elsőt. Világosan látható: hely- és kormeghatározó ereje éppen ennek a 11. mondatnak van. Kétség esetén tehát ezt kell mérvadónak, döntő fontosságúnak tartanunk. Következésképpen: a „stiláris visszacsúszás“ feltételezéséhez éppen ebben a mondatban s „éppen filológiai szempontból“ nincs „jogunk“. Tehát „valóban okunk van a fennakadásra“.³

Deért nyilván Szent István törvényei bevezetésének egyik kifejezése — *antiquos et modernos imitantes augustos* — tévesztette meg. Bizonyítottnak látta ezzel — mint írja is — hogy István „a régi és új augustusokat“, a mult és jelen keresztény uralkodóit, tehát az idegen példákat követve óhajt kormányozni“.⁴ Természetesnek látszott tehát, hogy az Intelmek VIII. fejezetében is általános, mint Deér mondja: elvszerű utalás van az előző királyok követésére.

Nézzük meg kissé közelebbről a törvények bevezetését is. Azt hangsúlyozza benne a király: minden nép saját törvényei szerint él, ezért ő is — *antiquos et modernos imitantes augustos* — törvényt ad népének. Az első elv — minden nép saját törvényei szerint él — bizonyos fokig ellentétben áll a második elvvel, az idegen uralkodók követésével. Arra azonban

¹ Természetesen ezt csak arra az esetre mondjuk, ha — mint most — csak filológiai szempontból, kiszakítva nézzük e mondatot. Később látni fogjuk, hogy az egész szöveg összefüggésében nem lehet ilyen időtlen elvnek tekinteni.

² A királyság természetesen olyan értelemben, hogy minden alattvaló beletartozik.

³ Az idézőjelben lévő részek Deér szavai: Századok, i. h. 451. l.

⁴ Uo. 447. l.

gondolni sem lehet a szöveg alapján, mintha idegen királyok törvényeiből venne át a törvényhozó. Az első mondatban lévő *propria lex* ugyanis annyira az illető, jelen esetben a magyar nép sajátos, maga alkotta törvényét jelenti, hogy abba idegen uralkodóktól vett részek nem illeszthetők bele. Az *antiquos et modernos imitantes augustos* participiális szerkezet tehát legfeljebb csak úgy érhető, hogy István csupán a törvényhozás gondolatát vette át idegen augustusoktól.¹

Az Intelmek VIII. fejezetében az előző királyok követése azonban korántsem a törvényhozás gondolatára, de nem is az elvi követésre vonatkozik. A tanácsadó király az atyák decretumainak, az előző királyok szokásjogának és a maga edictumainak megtartására figyelmezteti leendő utódját. Már csak ezért sem buzdíthatta fiát arra, hogy „a régi és új augustusokat“, a mult és jelen keresztény uralkodóit, tehát az idegen példákat követve „kormányozzon“. Hiszen a VIII. fejezet értelmében ez szükségszerűen szokásjogra, decretumokra vonatkoznék; ezek átvételét pedig Szent István törvényei bevezetése szerint éppen nem tartotta helyesnek, s mint Bónis kimutatta, elvét a gyakorlatban meg is tartotta.

Önként vetődik fel már most a kérdés: kiknek a követésére buzdítja a király leendő utódját ebben a fejezetben? Deér kiindulási pontja kétségtelenül helyes: „e fejezetet a középkor tradicionális uralomfelfogása hatja át, mely még a későbbi századokban is alapmotívuma maradt 'az atyák kegyes nyomdokaiba lépő' magyar királyoknak“. Ahelyett azonban, hogy ezt a helyes alapelvét alkalmazná a második mondatra is, s ennek megfelelően vizsgálná: hogyan kell értenünk az *antecessores scqui reges* kifejezést, elhajlik alapítéletétől — mondván: „ez a mondat az uralkodónak elődei hagyományához való kötöttségét, mint kormányzati alapelvet fejt ki“.² E fogalmazás túlságosan is elvszerű, szinte megfoghatatlan. Minden uralkodónak „elődei“ tágabb értelemben az összes előző királyok — más népek királyai is. A magyar királyok azonban az „elődök hagyományához való kötöttséget“ koránt sem, még elvileg sem értelmezték

¹ Nem lehetetlen azonban az sem, hogy az „antiquos et modernos imitantes augustos“ kifejezést az szúrta be a bevezetésbe, aki az első öt fejezetet Szent István törvényeihez csatolta. A fenti kifejezés így mintegy elvileg indokolta, igazolta: hogyan kerülhetett ilyen „propria lex“ jellegű gyűjteménybe néhány — nem proprium capitulum?!

² Mindkét idézet: Századok, i. h. 451. l.

így — amint éppen fentebb is láttuk. De még világosabban kitűnik ez királyainknak a horvát-dalmát területekre vonatkozó oklevéladó működéséből. Horvátország és Dalmácia meghódítása után ezeknek a területeknek a királyai is, mint uralkodók, elődeiké váltak. Ennek ellenére azonban királyaink következetesen *antecessores reges eorum* kifejezéssel hivatkoznak rájuk,¹ bizonyságául annak, hogy még a horvát királyokat is tudatosan megkülönböztették vérségi elődeiktől: az előző magyar királyoktól. Ha pedig az előző királyok rendelkezéseinek megtartását hangsúlyozzák, ezt kimutathatóan, következetesen csak magyar királyokra értik — bármennyire elvszerűen fejezik is ki magukat. Ilyen alkalomkor rendszerint már a kifejezésekből is tisztán látható — *patres precedentes, antecessores nostri, Ungariae reges, nostri patres et predecessores* —, ² hogy a vérségi elődök követéséről van szó. S ha a kifejezés esetleg nem is mutatná ezt, a szövegből világosan kitűnik, hogy csak magyar királyok követésére gondolnak.

A kérdés most már csak az: az Intelmek VIII. fejezetében az előző királyok követése pusztán a királyi méltóságra értendő-e, vagy pedig vérségi elődökre? Miről szól a VIII. fejezet? Már magából a címből — *De executione filiorum* — is látszik, hogy az író a vérségi elődök követéséről beszél. Az első mondatban ezt az *executio maiorum*-ot szögezi le valóban elvszerűen, s továbbra is azt hangsúlyozza: mennyire szükséges, hogy a fiúk megtartsák apáik rendelkezéseit; vázolja azt is, milyen romlás származik abból az egész országra, ha az utódok engedetlenek e tekintetben. *A második mondat tehát szintén szükségképen csak a vérségi ősökre vonatkoztatható, bármennyire elvszerű is a fogalmazás. Mesterségesen*

¹ III. István az egyik monostort megerősíti földjei birtokában: „habeant omnes terras, quas olim Cresimir et Suenimir quondam Chroatie reges et eorum principes . . . tradiderunt“. Smičiklas: Cod. dipl. regni Chroatiae, Dalmatiae et Slavoniae II. 106. l. Proinde debiti nostri considerantes exigentiam, terras quas Cresimir et Suenimir, regum Croatiae, seu principum suorum salubri liberalitate monasterium . . . legitimo possidere dignoscitur, inter alios quidem Ungariae reges, reverendi patris nostri Belae regis auctoritate confirmatas; nos quoque confirmamus. Uo. 258. l.

² Egy példa a sok közül: Imre király írja: „quia . . . sanctissimus rex Stephanus et beatus Ladislaus rex, Ungariae reges, nostri patres et predecessores ordinaverunt . . . ut de omnibus proventibus regalibus . . . rex Ungariae . . . decimam solvere deberet Archiepiscopo Strigoniensi . . . Nos . . . statuimus, quod Archiepiscopus Strigoniensis decimam ad plenum recipere debeat.“ Fejér: Cod. dipl. II. 324. l., uo. II. 303. l., III. l., 147. l., továbbá: Wenzel: ÁÚO. I. 129. l., VI. 348. l., etc.

kiszakítani e mondatot az egész fejezetből s a királyi méltóságra vonatkoztatni annál kevésbé van jogunk, mert az előtte való mondat is az *executio maiorum*-ról beszél, meg a következő, a harmadik is. Sőt ez utóbbi e *n i m* kötőszóval kapcsolódik a második mondatához, tehát magyarázza azt. Az *antece-ssores reges*-t és a *honesti parentes*-t egy szóval jelöli az író a harmadik mondatban: *patres*. S hogy a *patres* fogalmába beletartoznak az *antece-ssores reges* is, mutatja az, hogy az atyák — *patres* — jelzője ugyanaz, mint az előző mondatban a *reges*-é: *antece-ssores*. Következésképen: az előző királyok követése az *Intel-mek VIII.* fejezetében nem a királyi méltóságra, hanem éppen-úgy mint okleveleinkben vérségi elődökre, azaz magyar kirá-lyokra értendő. Abban azonban Deérnek teljesen igaza van: a fogalmazás egészen elvszerű.

Vajjon Szent István — akárcsak ilyen elvszerűen is — leírhatta az előző királyok követésének parancsát? Vonat-koztassuk Deér meghatározását a második mondatra, melyet magyarázni akart vele, s alkalmazzuk Szent Istvánra: „az utóbbi — t. i. a második — mondat az első magyar királynak az előző magyar királyok hagyományához való kötöttségét, mint kormányzati alapelvet fejt ki“; s ezzel ad absurdum jutottunk — világos bizonyságául annak, hogy Szent István még elvileg sem fogalmazhatta meg az előző, szükségképen magyar királyok követését.

Az elvszerű fogalmazás t. i. csak nekünk, mai emberek-nek látszik olyan magától értetődőnek, mert majdnem ezer év távolából nézünk *visszafelé*. Egykor azonban az előző királyok — de mindig csak vérségi elődök! — követése jogi jellegű, gyakorlati irányú szükségszerűség volt.¹ Az elv tehát csak a gyakorlat alapján jöhetett létre akkor, mikor már több előző király rendelkezéseit kellett követni. Így annak a királynak, aki — mint a mai VIII. fejezet írója — az előző, szükségszerűen magyar királyok követését elv-szerűen írta le, feltétlenül volt már több magyar király elődje éppen azért, mert elvszerűen fogalmazta meg tanácsát.

A gyakorlatnak ez az elvvé válása szépen végigkísérhető a maga történeti útján, bármennyire kevés emlékünknél van is a XI. századból. Szent István a maga törvényeiben nem

¹ Okleveleink ezt gyakran ki is fejezik: „Regie sublimitatis interest, et equitas suadet naturalis, ut qui sua statuta a successoribus desiderant observari, ipse quoque suorum predecessorum leges pari stabilitate studeat conservare . . . Inde est, quod privilegia a predecesso-ribus nostris glo(riose memorie) regibus videlicet avo, patre et cetera“ . . . Wenzel: *ÁÚO.* I. 93. 1.

említi az előző királyok *rendelkezéseinek* követelését. I. András helyreállítva a törvényes rendet az országban — bár elvileg már megtehetette volna — nem az „előző királyok“, hanem Szent István törvényeit adta zsinórmértékül népének.¹ Szent László három törvénykönyvében szintén nem találjuk meg az előző királyok követésének elvét. Pedig az ő helyzete már más volt, mint I. Andrásé, hiszen közben már törvényesnek elismert királyok is uralkodtak, s valószínű, hogy törvényeket is alkottak.²

Ezek a negativumok azonban talán részben természetesen is lennének, részben pedig a véletlenel is magyarázhatnók őket, ha a harmadik nagy törvényhozó királynál, Kálmánnál nem bukkanna föl az elv. Jellemzően, az első megfogalmazás annyira elvszerű, hogy magából a szövegből azt sem lehetne megtudni: vajjon királyokról beszél-e Albericus, a tarcali zsinat írásbafoglalója, még kevésbé azt, hogy magyar királyokra vonatkozik-e az elv?!³ Albericus további fejtegetéseiből azonban kiderül, hogy azok, akik az „előbbiek ősi hagyományain“ akartak továbbhaladni, Szent Istvánra, s mellette nyilván Szent Lászlóra gondoltak.⁴

Az elv kialakulása világos: Szent István hatalmas alakja árnyékba borította minden utódját a törvényhozás, a hagyomány tekintetében is — egészen Szent Lászlóig. Az előző királyok követése így egyet jelentett Szent István követésével, elvi megfogalmazásra tehát nem volt szükség. László után azonban — bármennyire előtérben maradt Szent István alakja — egy király helyett már kettő volt követendő, s az elv azonnal meg is jelent: a lehető legelvidebb fogalmazásban és mégis csak az előző magyar királyokra érthetően.

Összefoglalva tehát az eddigieket: az előző királyok követése — bármilyen elvszerű is a fogalmazás — nem a királyi méltóságra, hanem csak vérségi elődökre vonatkozik. A vérségi elődök követéséről beszél az Intelmek VIII. feje-

¹ Szentpétery: *Scriptores*, II. 344. l. (Idézi Deér is: i. h. 450. l.)

² Ld. *Corpus iuris Hungarici* (millenniumi kiadás) 46. l.

³ Sed sunt fortasse nonnulli, qui... concilium Tursollinum autument esse superfluum, minus provide asserentes *antiquis potius priorum insistentium esse relativibus*... Závodszy i. m. 182. l.

⁴ ... *paternis tradicionibus iam magna ex parte solutis*... Stephani legalem textum recensuit... Závodszy i. m. 183. l. — Szent István mellett a *paternae traditiones* képviselőjének annál is inkább Szent Lászlót kell gondolnunk, mert az előző jegyzetben közölt elvi megfogalmazás *priorum* szava helyén az Ilosvai-kódexben *piorum* van (ezt Závodszy nem jelzi: i. m. 182. l.); ez a jelző pedig kétségtelenné teszi, hogy az Ilosvai-kódex jogtudós másolója is Szent Lászlóra és valószínűen csak rá gondolt Szent István mellett az „elődök hagyománya“ követésének másolása közben.

zete is, tehát a benne megfogalmazott előző királyok követése csak az előző magyar királyokra érthető. Ezt pedig — mint láttuk — Szent István még elvileg sem írhatta le. Mivel pedig közismert volt a középkorban is, hogy Szent István a *rex primus*, az, aki az Intelmek VIII. fejezetét mai alakjában megfogalmazta, nyilván nem is akarta Szent István alkotásaként feltüntetni. *A Deér által megkockáztatott „stiláris vissza-csúszás” feltételezése tehát nemcsak filológiai szempontból, hanem eszmetörténetileg sem indokolt.*

Ezek után természetesen fenn kell tartanom azt a felfogásomat, hogy a VIII. fejezet mai alakjában nem keletkezhetett Szent István korában. Deérnek az a felfogása tehát, mintha e rész nem későbbi betoldás, vagy szövegcsere folytán nyerte volna mai alakját, csak úgy lenne fenntartható, ha be tudná bizonyítani azt, hogy az egész Institutio morum jóval később keletkezett Szent István koránál. Tekintve azonban azt, hogy a Nagyobb Legenda 1083-ra terminus ante quem-et ad az Intelmek keletkezését illetően, nyilván csak utólagos betoldásról, helyesebben szövegcsereéről lehet szó — amint azt előző tanulmányomban megállapítottam.

Aki hajlamos arra, hogy saját véleményét azonnal az örök, megváltozhatatlan igazság trónjára ültesse, a fenti szövegelemzésből bizonyára messzemenő következtetéseket vonna le. Tárgyilagosan szemlélve azonban a dolgokat, a valóságnak megfelelően csak annyit állapíthatunk meg, hogy az Intelmekben megrajzolt kétségtelenül történeti kép a tudomány mai állása szerint bajosan illeszthető bele Szent István korába. Deérnek azt a felfogását tehát — egész válaszcikkén ez az alaphang vonul végig —, mintha az Intelmekben nem lennének még fontos, megoldásra váró kérdések — nem tartom elfogadhatónak.

Hallgatással mellőzzük e kérdéseket? Méltatlan eljárás lenne ez Szent Istvánhoz, de ellenkeznek a tudomány hivatásával, sőt a nemzet érdekeivel is. Hiszen a cél éppen az, hogy e kiváló munkát eredeti értelmében használhassuk forrásként a tudományban, s így alkalmazzuk tágabb értelemben vett nemzeti életünkben is. E cél felé pedig az első lépés az, hogy őszintén felvetjük a kérdéseket.

Guoth Kálmán.

Reformtörekvések a polgári peres eljárás terén a XVIII. században.

I.

A jogszolgáltatás állapota a XVII. század végén. — Az 1712-i förendi és alsótáblai javaslatok. — Az 1715: XXIV. tc. alapján kiküldött commissio iuridica munkálatai. — A „Jura, leges et receptae consuetudines“, a „Systema Viennense“ és a „Novum Tripartitum“. — Az 1722–23-i országgyűlés szerepe a bírósági szervezet megújítása és a perorvoslatok szabályozása körül. — Az 1728-i országgyűlés a rendszeres kodifikáció ellen. A jogi bizottság jelentős perjogi reformjavaslatai.

Az 1687-i országgyűléshez intézett királyi propositiók hosszú évtizedek után végre sürgős feladatnak jelölték meg a jogszolgáltatás reformját. Erre nagy szükség volt, mert a jogéleti viszonyok elszomorító képet nyújtottak.¹ A kúriai jogszolgáltatás — egy-két időközi törvényszaktól eltekintve — több mint 50 éve, a vármegyei bírászkodás pedig átlagban 20 éve, sőt sok helyütt emberemlékezet óta szünetelt. Az idegen megszállás, a politikai széttagoltság megpróbáltatásai közt egyedül az egyik helyről a másikra vándorló ítélőmesterek szolgáltattak igazságot, mely azonban rendszerint igen messze esett az anyagi igazságtól, mert amikor a felperesnek kellett az ügyében eljáró ítélőmester elszállásolásáról és ellátásáról gondoskodnia, akkor már a bírói befolyásolásnak olyan lehetőségei merültek fel, amelyek az ítéletek jogszerűségébe vetett hitet erősen megingatták.

Elteltekintve attól, hogy már az ítélőmesteri bírászkodás is abusus volt, mert igazságot szolgáltatni csak az ország rendes bírái voltak jogosítva, a peres eljárás elleni panaszokhoz nagyban hozzájárult az a körülmény is, hogy az ítélőmesterek többnyire nem az írott jogszabályok alapján, hanem csak ex arbitrio hoztak ítéletet.² A helyzetet súlyos-

¹ V. ö. Bónis György: A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában, 43, 44. l.

² V. ö. a Subinsertum Opus történeti visszapillantását, Lad. Qu. ad Fasc. F. No. 36. Archivum Regnicolare, O. L. (=Országos

bította, hogy az oktávális törvénykezés állandó szüneteltetése és a jogszabályok önkényes magyarázata folytán a peres eljárás ingadozóvá vált és az ország egyes részein különböző, sokszor ellentétes gyakorlat fejlődött ki. A fiskus magatartását pedig nyers önkény jellemezte: a pereket tetésze szerint akadályozta meg és a *ius regium* érvényesítése érdekében gyakran önbíráskodáshoz folyamodott. Hogy pedig ezt minél zavartalanabban tehesse meg, már a törvényszakok meghirdetését is rendszeresen megakadályozta. A jogszolgáltatásnak ezen csődje mellett joggal merítették bátorságot a nagybirtokosok a fiskus eljárásából és vonakodtak elismerni az olyan ítéleteket, amelyeket érdekeikkel ellentétben állóknak találtak. Ezen állapotok láttára nem minden irónia nélkül jegyezte fel a XVIII. század elejének egyik jogi írója, hogy „a gazdagoknak ugyancsak ugyancsak nehéz lesz bejutni a mennyek országába . . .“

A panaszok különben a jogszolgáltatás minden ágára egyaránt kiterjedtek: szinte közmondássá vált az alsófokú bírák korrupciója és a magisztrátusi bírák tudatlansága. De felelősség terhelte a jogéleti viszonyok ziláltságáért az ügyvédek is, akik kapzsiságtól ösztönözve végnélküli exceptiókkal akasztották meg a pereket, a felek pedig gyakran magasállású személyek pártfogására támaszkodva nyilvánvaló jogtalanság eseteiben is olyan makacssággal védekeztek, hogy magatartásukkal próbára tették a törvények türelmét.¹

Az általános jogbizonytalanságon csak szervezeti és jogegységi reformmal lehetett volna segíteni, ami azonban nem vált meggyőződéssé a diétára összegyűlt rendek körében, mert a zavaros állapotnak sokan voltak a hasznot-húzóí, akiknek érdekükben állt a jogbizonytalanságot továbbra is fenntartani.

A diéta valóban nem végzett semmi érdemlegeset a jogi reformok terén, csak azok szükségességén vitatkozott. Azonban a reform gondolata tovább élt azokban az országrendezési javaslatokban, amelyek Esterházy,² Kollonics,³

Leváltár). V. ö. Vinkler János: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig, II. k. 147. l.

¹ Ld. a fenti Opust.

² Esterházy Pál nádor: *Informatio palatini ratione commissio-nis. Einrichtungswerk.* F. melléklet. M. N. Múzeum kéziratára, *Fol. Germ.* 210. Böven ism. Bónis, 45. l. V. ö. Hóman—Szekfű: *Magyar történet*, VI. 7—8. l. Kónyi Mária: *Az 1715—22. évi rendszeres bizottság javaslatai*, 5—6. l.

³ Kollonics püspök: *Einrichtungs-Werkh des Königreiches Hungarn, Seu acta Deputationis Kollonitchianae de Anno 1689.* Múz. *Fol. Germ.* 210.

Hoffmann¹ és Patachich² nevéhez fűződnek, míg végre testet öltött III. Károly trónralépése után, aki radikális intézkedésekre szánta el magát a jogszolgáltatás rendjének helyreállítása érdekében. Célja volt a bírósági szervezet korszerű átalakításán kívül a peres eljárást egyszerűvé, gyorsá és olcsóvá tenni.

Az uralkodó szándékának megvalósítását volt hivatva előmozdítani az a tervezet, melyet a felsőtábla koronázta-tása alkalmából nyújtott át neki.³ Ebben egy új, állandóan működő társasbírósnak, a kerületi tábláknak behozatalát javasolta, hogy ezzel egyrészt az olyannyira kifogásolt ítélőmesteri bíráskodást pótolja, másrészt pedig a királyi kúriát az elsőfokú bíráskodástól tehermentesítvén annak mindkét tagozatát, a hétszemélyes és a királyi táblát a fellebbezések felülvizsgálatára korlátozza. A vármegyékben pedig az alispánok hatáskörébe javasolta összpontosítani a törvénykezés funkcióit, akik eddig főleg közigazgatási feladatokkal voltak elhalmazva. A peres eljárás javítására szolgált volna az eljárást megakasztó sokféle mandátum eltörlése, a fiskusnak pedig az eddigi abusus megszüntetése mellett a rendes polgári peres eljárásra való utasítása.

Az alsótábla azonban kereken elutasította a főrendi tervezetet⁴ és tiltakozott a külföldi eszmék átültetése, különösen a kerületi táblák felállítása ellen. Véleménye szerint nem a hazai bírósági szervezetben rejlik a bajok forrása, hanem abban a körülményben, hogy a hazai bíráskodás egyáltalán szünetel. Az eljárásjogot pedig — tekintettel főleg a perorvoslatok bőségére — a külfölddel összehasonlítva is tökéletesnek tartotta.

Hosszas rábeszélés után lehetett csak az alsótáblát meggyőzni arról, hogy a diéta a jogi reform ügyét a tárgyalások ideje alatt nem képes megoldani, hanem külön szakbizottság kiküldésére van szükség, hogy a jogszolgáltatás korszerűsítése érdekében javaslatokat dolgozzon ki a következő országgyűlésig.

¹ Georgius Joannes Hoffmann: *Idea Universalis, seu Corpus Juris Hungarici Quintopartitum*, ca. 1689—1690. Múz. Fol. Lat. 1742.

² Balthasar Patachich: *Extractus proiecti de statu eccles., polit., jurid. et militari Hungariae*. A. 1699. ? Muz. Quart. Lat. 426.

³ 1712 május 21-én. *Par systematis iuridici occasione coronationis Imperatoris Caroli VI in regem Hungariae ad benignas eiusdem propositiones per deputationem ex omnibus quattuor statibus votis unanimibus proiectati et per universos dominos proceres Posonii demisse praesentati*. Ad nr. 89. *Acta particularia*, m. udv. kanc. lt. O. L.

⁴ *Par alterius iuridici systematis in domo dominorum regnicolarum confecti*. Uo.

Azonban az 1715: XXIV. tc. alapján kiküldött *commissio juridica* tagjai közt lényeges felfogásbeli különbség ütközött ki a munkálatok módszerére nézve. Az aulikus érzelműek a király utasításához képest a főrendi javaslat alapján óhajtottak munkához látni, míg az ellerzékiek rendületlenül a Tripartitumban lefektetett anyagi és eljárás-jog fenntartása mellett törtek lándzsát, melyet legfeljebb a később hozott törvényekkel szárdékoztak volna kiecsészíteni. A kerületi táblák helyett pedig továbbra is kérték az ítélcmesteri bírászkodás változatlan fenntartását. Végül aztán hosszas tárgyalások után mégis hozzáláttak a Tripartitum átdolgozásához, melynek anyagi jogi részeit az újabb törvényeken kívül Nikolaus Beckmann-nak, Gusztáv Adolf instruktorának, a lundi egyetemen a római jog tanárának, továbbá Johann Schneidewein, irodalmi nevén Oinotomos wittenbergi jogtudósnak munkálataival egészítették ki, az eljárásjogi részbe pedig Kitonich *Directio Methodicá*ját óhajtották átültetni. A munkálat tehát a tételes jog nagyvonalú kódexévé válhatott volna, ha ezt a módszert a *Corpus Juris* egész anyagának átdolgozásánál alkalmazzák.

Azonban a bemutatott kísérleti mű¹ nem nyerte el az uralkodó tetszését.² III. Károly ugyanis nem új kódexet kívánt — mert annak kidolgozására a jogszolgáltatás siralmas állapota miatt rövid volt az idő —, hanem főleg az eljárásjog gyors és gyökeres reformját és annak érdekében a bírósági szervezet megfelelő megújítását. Azt az utasítást küldötte tehát a bizottságnak, hogy dolgozza ki a polgári peres eljárásnak a büntető eljárástól való teljes elválasztását, a Tripartitumot pedig egészítse ki a tételes jognak megfelelő megjegyzésekkel, és végül tegyen konkrét javaslatot az eljárás gyorsítását előmozdító új bírósági szervezetről.

Ezt az utasítást a *commissio juridica* reformellenes tagjai kedvetlenül fogadták és húzták-halasztották a munkálatok megindítását. Ezért az uralkodó Bécsbe rendelte a bizottság aulikus érzelmű tagjait és meghagyta nekik hogy dolgozzák ki a jogi reform megvalósításához szükséges általános irányelveket.

¹ *Jura, leges et receptae consuetudines Incolyti Regni Hungariae ex Corpore Juris eiusdem Regni, causisque et casibus occurrentibus, ac iudiciariis processibus desumptae et compilatae ac in tres libros de personis, rebus et actionibus sonantes in suum ordinem redactae. A kancelláriához felterjesztett eredeti példány. A széljegyzeteken utalás Beckmann, Schneidewein és Kitonich munkáira. Uo.*

² *Resolutio Suae Mattis de continuanda commissione systematica. 11. Julii 1717. Hiv. más. Uo.*

Ha e bizottság munkálatainak, az ú. n. bécsi tervezetnek¹ perjogi jelentőségét vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy az a korábbi főrendi javaslattal összehasonlítva elvi szempontból újat alig, a részletkérdésekben azonban igen sok korszerű reformgondolatot tartalmazott. E tervezetben foglalt javaslatok közül a kerületi dicasteriumok behozatalával kapcsolatban különösen jelentős a fellebbezés perorvoslatának intézményes kiépítése és a hatáskör és illetékesség szabályozása érdekében a perek lajstromának elkészítése. A bécsi bizottság egyébként a jogszolgáltatás egész hálózatát megtárgyalta és számos olyan gyakorlati elgondolása volt, mely az eljárás egyszerűsítését és gyorsítását mozdíthatta volna elő.

Midőn a *commissio iuridica* reformellenes tagjai e tervezetről értesültek, a tárgyi és személyi érvek egész légióját sorakoztatták fel az új dicasterium gondolatával szemben. A legsúlyosabb tárgyi érv volt, hogy a fórumok szaporítása nem vezethet az eljárás gyorsítására. A legerősebb személyi érv pedig a kellőleg kiképzett bírák hiányára támaszkodott. Köztudomású tény — így szól az egyik ellenirat —, hogy az orvosok csak akkor tudnak valamit, ha legalább is három temetőt már megtöltöttek sírhalmokkal. Így járnak majd el a kerületi dicasteriumok bírái is, akik a rossz ítéletek százaival teszik tönkre a pereskedőket, minek folytán a fellebbezéseknek olyan tömege nehezedik lassanként a királyi táblára, amilyenre még nem volt példa jogszolgáltatásunk történetében.²

Bár a sok ellenérv a bizottság aulikus érzelmű tagjait erősen megingatta, még sem mertek Illésházy kancellár hozzájárulása nélkül ellenvéleményt nyilvánítani. „Hogy valami galibába ne essék az ember a többiekkel együtt — írja Prileszky ügyvéd a kancellárnak —, ha merészlem búsítani Excellenciádat, kérem alássan, méltóztassék vélekedését deklarálni, hogy lehet-e szólni *contra dicasteria*...“³ Csak a kancellár megnyugtató üzenete után bátorkodott fel a bizottság egy alternatív javaslat elkészítésére, mely a

¹ *Systema iuridicum, Normam et modum processuum iudiciorum in Regno Hungariae observandorum continens. Viennae Austriae, die 19. Mensis Februarii, anni currentis 1718. In revisione assumptum ac successive elaboratum. Arch. Regnicol. Fasc. A. Lad. Qu. nr. 2. O. L.*

² „*Considerata Suae Mattis Smae pietate . . .*“ Aláírás nélkül. Fasc. Qu. Lad. Qu. nr. 25. Uo.

³ Prileszky ügyvéd levele Illésházy kancellárhoz. Pozsony, 1718 jún. 26. *Acta Particularia*, nr. 29. Kanc. lt.

bécsi tervezethez fűzött megjegyzéseken kívül a kerületi táblák kérdésénél felmerült pro és contra érveket is magában foglalta.

Az 1722—23-i országgyűlésnek most már a bécsi tervezetet kellett a bizottsági javaslatokkal együtt, továbbá a Prileszky ügyvéd által időközben kidolgozott Novum Tripartitumot érdemlegesen tárgyalnia. Azonban az alsó-tábla hallani sem akart a Novum Tripartitumról, melynek szükségességét hevesen vitatta. Az országgyűlés által kiküldött jogi bizottság perjogi javaslatai pedig csak partikuláris jelentőségűek voltak. Különben is a perorvoslatok szabályozása érdekében szerkesztett munkálatban a végrehajtás alá vett fekvőjóságokra vonatkozó jogi tervezetek inkább csak zavart keltettek, mert nem határolták körül az oppositio és a repulsio közti fogalmi különbségeket, mely még később is, évtizedeken át foglalkoztatta a rendeket. Mindamellet az országgyűlés alapvető munkát végzett a királyi kúria működésének szabályozásával és a kerületi táblák felállításával, azonban a táblák előtti eljárás kidolgozását az udvari kancelláriára bízta, mely a reformok ébrentartásával az országgyűlés bezárása után is foglalkozott.

Ennek érdekében az újonnan szervezett helytartótanács útján felhívta a vármegyéket, hogy tegyenek javaslatot a Novum Tripartitum kodifikálására, valamint a polgári és büntető eljárás kidolgozására.¹ Közben súlyos panaszok merültek fel a királyi tábla előtti elsőfokú és fellebbezett perek vonatott tárgyalása miatt,² mire a tábla szintén panaszt emelt az ügyvédek ellen, mert végnélküli és céltalan szóváltásaikkal megakasztják az eljárást. A figyelmeztetések már semmit sem érnek — jelentette ki a királyi tábla —, csak szigorú büntetésekkel lehetne az ügyvédek rendre szorítani. Ugyanis a tábla által négyre korlátozott szóváltás még mindig nem bizonyult elegendő rendszabálynak, mert a 14 perorvoslatnak az ügyvédek által való mértéktelen igénybevétele lehetetlenné tette a pereknek határidőre való befejezését.

A reform ügye tehát valósággal kátyúba jutott, mikor Bécsben tárgyalások indultak meg új országgyűlés összehívására. Minthogy azonban a vármegyék sem végezték el az előkészítő munkálatot, már előre látta a kancellária, hogy jelentékenyebb kodifikációs munkát az 1728-ra összehívott országgyűléstől sem lehet elvárnia. Az uralkodó előtt

¹ Conc. Exped. 39 et 40 ex Majo 1726. Kanc. lt.

² Orig. Ref. 32 ex 1727. Kanc. lt.

tehát azt az eszmét vetette fel, hogy igen kívánatos volna legalább a perorvoslatok terén rendet teremteni és a bizonyítási eljárás korszerű átalakításával a bírónak a tények kivizsgálását megkönnyíteni, mert a perbeli alakiságokkal való állandó visszaélések lehetetlenné teszik, hogy az új bírósági szervezethez fűzött remények a peres eljárás javulásában valóra váljanak.¹

Az 1728-ra összehívott országgyűlésen valóban a korábbi felfogás kerekedett felül, hogy semmi szükség sincsen rendszeres kodifikációra. Századokon át megéltünk a nélkül — mondották az ellenzékiek —, de ha kellett, módosítottuk a törvényeket.² A közhangulat végül is olyan élesre fordult, hogy újra leszavazták a *Novum Tripartitumot*.

Ennek a merev ellenállásnak mélyenfekvő okai voltak. A rendek ugyanis attól tartottak, hogy a kodifikáció címén a régi törvényekben biztosított jogaik sikkadnak majd el; ezenkívül a nagyszámban jelenlévő ügyvédek, akik mint a vármegyék, városok és a távollevők ablegátusai jutottak hangadó szerephez, jövedelmük csökkenésétől tartottak és ezért nemcsak az anyagi jog, hanem az eljárás reformja ellen is élénken tiltakoztak. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a rendek a királyi propositiókban a perjogi hiányok orvoslására is felszólítást kaptak, mégis csak kénytelenek voltak egy jogi bizottság kiküldéséhez hozzájárulni,³ melyet Pongrácz ítélőmesternek nem kis taktikával olymódon sikerült összeállíttatnia, hogy abban a reformmal rokonszenvezők jutottak többségre.

Azonban e bizottsági munkálatok kellő előkészület híján nem lehettek átfogó jellegűek, csak egyes eljárásjogi törvényeknek a szokásjog alapján való kiterjesztő vagy megszorító magyarázatára szorítkoztak. Mindamellett a bizottság a jogfejlődés szempontjából értékes munkát végzett, mert ez a bírói mérlegelés előmozdítására, illetve a humánus elvének az alperes javára való fokozottabb érvényesítésére irányult. Különösen azon javaslatok voltak jelentősek, amelyek az elévülés, a bizonyítási eljárás, a perorvoslatok, továbbá a vármegyei sedes iudiciaria, az alispán és szolgabírák, illetve az úriszék előtt folyó bírásokodás javítására szolgáltak. Így az osztály-, illetve a fehérlevelek vagy kötelezvények alapján indított perek egyes eseteiben az elévülés érvényesítését komolyan mérlegelték. Jelentős rést

¹ Orig. Ref. ad nr. 31. 1728 márc. 11. Kanc. lt.

² Jeszenák diárium, 1728. I. k. 33 verso, Jeszenák-lt. O. L.

³ *Deputatio pro oeconomicis et iuridicis*. Ld. Úsz János diariumát. 1728. Muz. 576/Fol. 15. et sequ.

ütött a bizottság a Tripartitumban foglalt jogelvekkel szemben a tanúvallomások szempontjából is, amennyiben a jóhírnevű és kellőkorú nem nemeselek tanúskodását is jogszerűnek ismerte el. A perdöntő eskű megajárásának körülményeit részletesen kidolgozta és ebben a bírci mérlegelésnek tág teret biztosított. Az addig érvényben volt 14 perorvoslatot 10-re korlátozta és az oppositio és repulsio fogalmi meghatározását a szokásjog alapján induktív módszerrel kísérlete meg, de nem sok szerencsével, mert nem fejtette ki elég világosan, hogy a repulsiónál a kísérletre, az oppositiónál pedig a karhatalom de facto alkalmazására újított súlyt helyezni. Ebben az esetben azonban e perorvoslatok nevét kellett volna felcserélni, mert a karhatalom alkalmazása a szónak igazi értelmében nem az oppositóban, hanem a repulsióban található fel, mely utóbbi fogalom a félnek inkább aktív, mint passzív perbeli szerepét van hivatva megjelölni.¹

A fellebbezésre nézve az 1723-as jogi bizottság előmunkálatait folytatta és taxative állította össze a birtokon kívül fellebbezhető, az egyáltalán nem fellebbezhető és végül azokat a pereket, amelyeket a felek az alispánok vagy szolgabírák ítéleteivel szemben a vármegyei törvényszékhez birtokon kívül vagy belül fellebbezhettek meg. A vármegyei bíráskodás kidolgozásánál pedig a bécsi tervzetben foglalt javaslatokat értékesítette.

Midőn Száraz személynök a bizottsági munkálatokat az alsótábla elé terjesztette, valóságos obstrukció indult meg ellenük. Minden változás aggodalmat keltő — mondták az ellenzéki szónokok —, de a törvények átdolgozása különösen veszélyes. Hisz már Machiavelli tanítja, hogy a törvényeket kell csak sutba dobni, ha az államélet alapjait akarjuk megdönteni.²

A bizottsági munkálatok sorsa ezzel meg volt pecsételve. Mikor aztán a kancellária is kifogást emelt a felterjesztett javaslatok szövegezése ellen, a rendek inkább valamennyi szakasz elejtését kívánták, semhogy olyan szöveg-módosításhoz járuljanak hozzá, mely felfogásuk szerint a fennálló törvényekbe vagy a régi joggyakorlatba ütközik. Ilyen körülmények között csak nagy türelmet igénylő hosszúságú tárgyalások után sikerült a szakaszok egy részének szövegében megállapodniok.³

¹ Jeszenák-diárium, 1729. I—II. k. Jeszenák-lt. O. L.

² Uo. II. k. 110. és köv.

³ V. ö. Diarium comitiorum Regni Hungariae 1728/29. Kollár Ádám gyűjteményéből; Postulata, 1729 júl. 30. Koller-iratok. Malonyay-lt. O. L.

Mindezen nehézségek ellenére az eredmény nem volt jelentéktelen, mert az új törvénycikkek lényegileg tisztázták az illetékességnek és több perorvoslatnak, köztük a fellebbezésnek számos bonyolult problémáját és az 1723-i országgyűlés bírósági szervezeti és perjogi cikkeivel együtt olyan korszerű rendszernek fektették le az alapjait, amelyeken a megújhodott hazai jogszolgáltatás valóban szakszerűbben és gyorsabban működhetett a perlekedők érdekében.

III. Károly haláláig nem tartván több országgyűlést, a jogszolgáltatásnak e módosított törvényekre és a tábláknak adott utasításokra kellett támaszkodnia. Jellemző azonban, hogy a pereskedőknek a perrendtartás elleni panaszai nem annyira a vármegyei bíraskodás, vagy az ellenszenvvel fogadott kerületi táblák előtti eljárás, mint inkább a királyi tábla ellen irányultak. E körülmény egyrészt azzal magyarázható, hogy a királyi tábla előtt első fokon tárgyalt perekben nagyobb érdekek forogtak kockán, mint az alsóbb fórumokon, tehát a felek feszült figyelemmel kísérték ott az eljárás minden egyes szakaszát. Másrészt pedig abban az esetben, ha az alsóbbfokú ítélőszékek ítéleteivel nem voltak megelégedve, minden reményük a királyi táblában összpontosult, melyhez az alsóbb fórumok ítéletei ellen fellebbezhettek. A táblától tehát a jogszabályokon alapuló vitahatatlan ítélethozatalt várták, amelyen a gyakorlat szerint a hétszemélyes tábla csak ritkán változtatott.

A panaszok főleg a bírák befolyásolása és az ügyvédek szertelen perbeszédei ellen irányultak; e panaszokat azonban nehéz volt igazolni, mert a királyi tábla az ülési jegyzőkönyvek vezetését elmulasztotta. Számítalan feljelentés érkezett a tábla hites jegyzői ellen is, hogy az ország rendes bírái által aláírt és lepecsételt üres papírlapokkal utaznak a vidéken, amelyekre, ha főnökeikkel találkoznak, vallató parancsokat vezetnek rá és ezek alapján foganatosítanak collateralis vallatásokat. Végül is a kancelláriának vizsgálóbiztost kellett Pestre kiküldenie gróf Batthyány Lajos alkancellár személyében¹ és annak jelentése alapján a királyi tábla részére egy pótutasítást kidolgoznia.² A kancellária ezenfelül a bírósági taksák majdnem egy tizedére való leszállításával a peres feleknek egyik évtizedes panaszát orvosolta, amit az országgyűlések — főleg az ügyvéd ablegátusok ellenkezése folytán — mindeztideig elmulasztottak.

¹ Conc. Exped. 31. 1728 febr. 12. Kanc. lt.

² Supplementum benignae instructionis, Conc. Exped. 15. 1734 jan. Kanc. lt.

Ezek a jelentős, de részletkérdésekre szorítókozó intézkedések persze távol álltak a bajok gyökeres orvoslásától. Erre bizonyosságul szolgált, hogy a táblai assessorok közti viták az ellenmondó törvények magyarázata körül az üléseken továbbra is változatlan hevességgel folytak és gyakran azzal a következménnyel jártak, hogy az elnök a tárgyalást a napirendről levenni és az ítélethozatalt a közbeeső iuristitium utáni időre, sőt néha évekre elhalasztani kényszerült.¹ E bajok a kancellária előtt ismeretesek voltak, azonban részéről nem történt újabb kezdeményezés a jogegységi munkálatok előkészítésére.

II.

Egyes anyagi- és eljárásjogi kérdések az 1741-i és 1751-i országgyűlés előtt. — *A jogi irodalom termékei: Szegedi, Huszty és Brunsvik művei. Brunsvik kísérlete a kúriai döntvények összegyűjtésére.* — *A hétszemélyes és a királyi tábla eltérő véleménye a reformok szükségességéről.* — *Koller emlékirata a Corpus Jurisban megnyilvánuló köztársasági és monarchikus jogfelfogásról, illetve az eljárás reformjának előfeltételeiről.* — *Festetics az eljárásjogi zavarok gazdaságpolitikai következményeiről.* — *A Döry- és Niczky-bizottság munkálatai a jogegység létrehozása érdekében. A Planum Tabulare.* — *Sigray bírálata a munkálatokról.*

Midőn Mária Terézia atyjának trónjára lépett, reá hárult az a súlyos feladat, hogy a jogegység létrehozását és az eljárás gyorsítását megkísérelje. Azonban az 1741-re összehívott országgyűlés hangulata a porosz-bajor háború és a nemesi felkelésnek több vármegyére való meghirdetése hírére semmiképen sem volt kedvező a kodifikációhoz szükséges tárgyalások nyugalmanak biztosítására.² Ennek folytán a rendek csak egyes sürgősebb perjogi kérdésekkel, így a többszörös oppositiónak kodifikálásával, továbbá az újszerményi pereknek a rendes polgári peres útra való terelésével foglalkoztak.³

Közben az insurrectio idején elrendelt törvénykezési szünet alatt rendkívül elszaporodtak a hatalmaskodások és a helytartótanácsig jutottak el a hitelezők paraszai.⁴ hogy

¹ Conc. Exped. 55. 1728 júl. 20. A jelentés: Ad Sacratissimam . . . super . . . visitatione Tabulae Regiae Judiciariae et necessariis aequae sibi benigne commissis demississima relatio. Kanc. lt.

² Diarium diaetae, 1741. Kanc. lt.

³ Uo. 1741 aug. 23 és köv., Kanc. lt.

⁴ 429. Litt. Consilii Locumtenentialis 1742. Kanc. lt.

követeléseiket nem tudják peres úton érvényesíteni. E panaszok hallatára a királynő már-már hajlott arra, hogy a törvénykezés újrafelvételét rendelje el, de Pálffy János nádor a legnagyobb aggodalommal szólalt fel ez ellen. A Sziléziában harcoló insurgensek között nagy a nyugtalanság — írta a királynőnek —, mert a törvénykezés visszaállítása esetén perbeli érdekeltségeiket látják veszélyeztetve. Ha ez valóban megtörténik, az insurgensek el vannak szánva arra, hogy leteszik a fegyvert és visszatérnek pereskedni hazájukba.¹

Ugyancsak feszült volt a légkör a hosszú és súlyos háború befejezése után, tíz évvel később, az 1751-i országgyűlés meghirdetése előtt is, amikor a kancellária a diéta elé terjesztendő javaslatokat állította össze.² Ez alkalommal ugyanis a királynő figyelmét arra hívta fel, hogy az országgyűlés előtt való kilátástalan tárgyalások helyett bízza inkább a munkálatokat egy a rendek által kiküldendő bizottságra³ és csak az eredményt terjesztse a következő országgyűlés elé. Ilyen körülmények között lemondóan írta Erdődy György országbíró a kancellárnak: Bárha az 1715:XXIV. tc. alapján kiküldött *systematica commissio* munkáját, a *Novum Tripartitum* az országgyűlés már régen elfogadta volna, minek elmulasztása azzal a következménnyel járt, hogy a bírák figyelmen kívül hagyván a régi törvényeket, most egyéni felfogásukhoz ragaszkodnak és kétes esetekben nem a törvények értelmét, hanem bizonyos *praeiudicium*okat tartanak szemük előtt, amelyekhez hosszú *abusus* folyán már az alkotmányt is hozzáidomítják.⁴ Az országgyűlésen tényleg szóba sem került a módszeres jogegységi munkálatok kérdése és csak az anyagi jog és eljárás olyan kisebb módosításáról tárgyaltak, amelyek egyéni panaszokból táplálkoztak.⁵

A rendek érdeklődését azok a végnélküli viták kötötték le, amelyek a királynő által kért hadiadó felemelése körül keletkeztek. Az eljárásjog reformjával tehát csak mellékesen foglalkoztak, elsősorban is az oppositiónak pontosabb meg-

¹ 1071. Litt. Palatinorum. Pozsony. 1745 márc. 27. Kanc. lt.

² 300. Litt. Cons. Locumt. 1750. *Observationes circa generalium Regni Hungariae diaetarum in annis 1715, 1723, 1729; et 1741 celebratarum articulos, quorum effectuatio proprie Exe. Consilio Regio Locumtentiaali procuranda competeret, adinvectae.* Kanc. lt.

³ Orig. Ref. 143. 1750 nov. 5. Kanc. lt.

⁴ Pozsony, 1750 dec. 19. Hiv. más. Orig. Ref. 204. 1751 dec. Kanc. lt.

⁵ V. ö. *Puncta per deputationem iuridicam elaborata, pro legibus eatenus constituendis sub diaeta 1751.* Lad. MMM. Fasc. 8. No 54. C. Arch. Regnicol. O. L.

határozásával. A jogi bizottság javaslatai általában jogszűkítő jellegűek voltak, mert arra irányultak, hogy a háború után elharapódzott erőszakosságokat fékezze meg és az általánosan elterjedt pereskedési hajlamot szoríták észszerű határok közé. Az alsótábla ezúttal is a hagyományos álláspontra helyezkedett és hallani sem akart a megszorító rendelkezéseknek törvénybeiktatásáról. A javaslatok tehát ismét az akták közt sikkadtak el, a szétoszló rendek pedig a jól végzett reformmunka tudata helyett csak a királynő szemrehányásaira való visszaemlékezést, továbbá a sok névtelen röpirat emlékéit vihették magukkal, többek közt az elüldözött Justitiáról készült pasquillust is, mely a törvénykezés terén beállott gyászos pangás felett gúnyolódott.¹

Ellentétben a reformok kodifikálásában beállott hosszú szünettel, a jogi irodalom számos figyelemreméltó alkotással dicsekedhetett. Valósággal úttörő munka volt Szegedi János Tyrociniuma,² aki művének szerkezeti beosztásában még a Tripartitumhoz ragaszkodván, egységesen dolgozta fel az anyagi jogot és az eljárást; egyúttal pedig értékesíteni igyekezett a systematica commissio munkálatainak egyes részeit, a törvényeket 1729-ig, sőt a kúria ítéleteiben megnyilvánuló joggyakorlatot is. Huszty Jurisprudentiája³ a törvényhozási anyag feldolgozását már az 1751-i országgyűlésig végezte el és bőséges styláriumának összeállításánál tekintettel volt a jogszolgáltatás gyakorlati szükségleteire. Egyébként a Tripartitum mellett Kitonichnak már több mint százestendő munkája⁴ szolgált az alsófokú bírászkodás céljaira továbbra is vezérfonalul. Minthogy azonban Kitonichnak számos peres jogi meghatározása a jogfejlődés folytán elavult és a peres eljárás során kialakult abusus mind nagyobb méretet öltött, Brunsvik Antal nádori ítélőmester vállalkozott arra, hogy a polgári peres eljárás kézikönyvét megírja. Brunsvik mint gyakorlati jogász korán felismerte a kúriai döntvényeknek a tételes jogszolgáltatásban való hézagpótló jelentőségét és ezért eljárásjogi kézikönyvét azokkal a döntvényekkel is kiegészítette, amelyek a királyi kúriának 1723-ban történt

¹ „Justitia conqueritur . . .“ Diarium diaetae 1751. Kanc. It.

² Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium iuxta ordinem titulorum operis Tripartiti, sacris canonibus accommodatum (Tyrnaviae 1735).

³ Jurisprudentia practica seu commentarius novus in ius Hungaricum compositus (Agrariae 1758).

⁴ Directio methodica processus iudicarij iuris consuetudinarij incljty Regni Hungariae (Tyrnaviae 1619).

újjászervezése óta kifejtett működéséből keletkeztek. Műve jogforrás jellegű, mert számos olyan döntvényt tartalmaz, amelyek nem vétettek fel a később szerkesztett Planum Tabularéba. Nevét különben emlékezetessé tette egy másik munkájával, az osztrák örökös tartományokban bevezetett büntetőjogi kódexnek latin nyelvre való lefordításával és annak a hazai büntető jogelvekhez való alkalmazásával, amit a királynő megbízásából a hazai büntetőjog és eljárás reformja érdekében készített el.

A polgári peres eljárásról készült vezérfonala, a „Norma processus recte instituendi, defendendi et defiriendi”¹ érdekes képet nyújt korának jogszolgáltatásáról. Így a régi szokásjog alapján a perbe avatkozásnak rendszerint csak örökségi perekben volt helye. A kúriai gyakorlat azonban ezt a zálogperekre is kiterjesztette, ha az avatkozó a birtokhoz való jogát és az impignoranshoz való vérségi kapcsolatát igazolta, vagy ha a per tárgyát általában az egész családi vagyon alkotta.² A jogkiterjesztésre irányuló törekvést mi sem jellemzi jobban, mint a kúriának azon döntvénye, mellyel az avatkozást a nem nemesnek is megengedte, ha azt az anyai öröksége megszerzése érdekében vette igénybe.³ Amennyiben azonban az avatkozó elmulasztotta a perbe való belépést, perújítása esetén a kúria már annak többé helyt nem adott.⁴ Viszont a fiskus — tekintettel az akkor uralkodó abszolút államszemléletre — továbbra is kivételes elbánásban részesült és a lappangó királyi jog biztosítása érdekében a felperes javára hozott ítélet után is beavatkozhatott.⁵ Hasonló kiváltságban részesült a fiskus a szavatosság esetében is;⁶ a felsőbbírósnak tehát, éppúgy mint a korábbi századokban, meg kellett hajolnia az államhatalom onnipotenciája előtt.

Az idézésnek a gyakorlat szerint nappal kellett megtörténnie; az éjjeli órákban való idézés megtámadható volt.⁷ Azonban a kúria az idézést törvényesnek ismerte el akkor

¹ Muz. Fol. lat. 3767. Kivonatban a Martinovics-féle perben kivégzett Óz Pál ügyvéd hagyatékában: Opus Brunsvikianum. Kúriai lt. O. L.

² Brunsvik: Caput de ingessione. Uo.

³ Causa Czobor—Kériana 1741 febr. 1. Uo.

⁴ Causa Josephi Gundian contra Joannem Moskó ex sede Tavernicali transmissa. 1760 jan. 17. Uo.

⁵ Causa Evae Ferenczi contra oppidum Szoboszló. 1747 márc. 11. Uo.

⁶ Causa P. P. Paulinorum Pestiensium contra Ctem Schmidegg 1752 febr. 22. Uo.

⁷ Brunsvik: De citatione. Praxis.

is, ha az idézőlevél egyes formulái a szövegből kimaradtak,¹ ami nagy haladást jelentett a korábbi gyakorlattal szemben.

Az eljárás gyorsításának elve vezette a királyi kúriát a makacsság elbírálásánál. A döntvények alapján kialakult gyakorlat szerint ugyanis a makacssági ítéletet meg kellett hozni azon a napon, amelyen a fél nem jelent meg.² Betegség nem volt elégséges a makacsság igazolására, a contumaxnak tehát ügyvédöt kellett maga helyett állítania.³ Igen kifejező példája a gyakorlat szellemének az az eset, amikor az alperes négy nappal az ellene hozott makacssági ítélet után a királyi tábla előtt megjelenvén azzal védekezett, hogy ügyvédjét más vármegyében tartóztatták vissza attól, hogy az idézésre megjelenjen.⁴ A királyi tábla mindamellet kimondta, hogy az ügyvéd igazolt távolléte esetén is fenntartja a makacssági ítéletet. Volt azonban olyan *decisio* is, amelyből kicsendülő jogfelfogás szerint makacssági ítélet esetében is meg kell adni az alperesnek a perbeszállás lehetőségét, hacsak nem történt a perben időközben végrehajtás.⁵ Egyébként a felperesi költségekben elmarasztalt contumaxnak csak a per befejezése után kellett a költségeket letétbe helyezni és a pert birtokon belül folytathatta.⁶

Az exceptiók közé sorolt elévülés terén is figyelemreméltó fejlődést tapasztalhatunk. Számos döntvény az elévülés megszorító mérlegeléséről tanuskodik olyan esetekben is, amelyekben az elévülés a III. Károly alatt e tárgyban hozott törvényes rendelkezések előtti időpontban következett be. Hisz annyira fontosnak látszott ezen perdöntő exceptiónak törvényes korlátok közti megszorító gyakorlása, hogy az ezáltal teremtett jogbiztosság a törvények visszahatóerejének magyarázatát is indokoltta tette.⁷

Az eskünek a Tripartitum szerint még oly nagy jelentősége a barokk társadalom jogszemléletéhez képest meglehetősen aláhanyatlott és már csak mint *correlativ* bizonyítási eszköz jöhetett tekintetbe. Ez a megszorító jogfelfogás érvé-

¹ Brunsvik: De comparitione. Causa Simonis Arzey contra Andream et Stephanum Irsay. 1760 febr. 4. Uo.

² Brunsvik: De contumacia. Decisio in causa Markal—Almásy.

³ Uo. Causa Barkóczy—Várkonyi.

⁴ Uo. Causa Szalbek. 1747 szept. 27.

⁵ Uo. Causa Csibriana. 1746 febr. 14.

⁶ Uo. Causa Mariassyano—Malothiana. 1727.

⁷ Pl. az újosztályos perekben, melyekben az elévülés már az 1729: XXXVI. tc. jogerőre emelkedése előtt következett el. V. ö. a Ditrichstein-perben hozott *decisiót*, 1750 jún. 1.; Brunsvik: De praescriptione.

nyesült az 1729-i e tárgyra vonatkozó törvényekben is, amelyeket később a bírói mérlegelés továbbfejlesztett.

Ugyanezt a felfogást ismerhetjük fel a tanúvallomás eseteiben is. A királyi kúria különben már 1737-ben kimondta, hogy a *communis inquisitió*t a felperes kérelmére feltétlenül visszautasítja.¹ Az *inquisitió* meghiteltetésének mindig a bíróság előtt kellett megtörténnie. A kúria ehhez olyannyira ragaszkodott, hogy egy konkrét esetben 1758-ban a tanúvallomásnak az erdélyi gubernium előtt történt meghiteltetését nem fogadta el.² Hasonló álláspontra helyezkedett azzal a katonával szemben is, akinek fassióját ezredének parancsnoksága hitelesítette.³

A végrehajtást az ítélettől számított egy éven belül kellett foganatosítani, mert különben érvényét veszítette.⁴ A gyakorlat szerint azonban a pernyertes a vesztes féllal szemben *reflexoria citatoriához* folyamodhatott, melynek alapján az ítélet megújítását és a végrehajtás foganatosítását érthette el.⁵ Előfordult azonban olyan eset is, hogy a pernyertes csak öt év múlva kérte a *renovatio sententiae*t és a végrehajtást, amit a kúria megítélt neki.⁶

Ezek a peres eljárás jellemzésére szolgáló egyes esetek élénken igazolják a bírói mérlegelésnél megnyilvánuló méltányos szellemet és az eljárás gyorsítására irányuló határozott törekvést, mely a törvényszabta alakiságokon a szükséghez képest felülemelkedett. Lényegileg tehát nem a jogszolgáltatás fejlődésképeségének hiánya volt a bajok forrása, hanem az egymásnak ellenmondó törvények és azok alapján hozott döntvények folytán előállott ingadozó eljárás, melyen csak a jogegység megteremtésével lehetett volna gyökeresen segíteni.

Szinte úgy látszott, hogy az erre alkalmas időpont végre elérkezett, amikor Mária Terézia a Nagy Frigyessel vívott háborúját a hubertsburgi békével befejezte és ismét nagyobb figyelmet szentelhetett országainak belkormányzására. Az általa szervezett államtanács kezdettől fogva foglalkozott a hazai jogszolgáltatás problémáival,⁷ amelyek iránt József

¹ Brunsvik: De testibus et eorum attestationibus. Causa Lipsiano—Zarubiana.

² Uo. Causa Eliae Karolin contra Carolum Barkóczy, 1758 jan. 16.

³ Uo. Causa Börökaiano—Oeskaiana. 1748 jan. 20.

⁴ Brunsvik: De executione; Tripart. II. 52; 1574: XXXI. tc.

⁵ Uo.

⁶ Uo. Causa Körmendiana. 1756 máj. 20.

⁷ Staatsrat 3588/1761. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien.

trónörökös is különös érdeklődést tanúsított. Ezirányú tanulmányainak elmélyítése érdekében az államtanács részére egy táblázatos kimutatást készítettett, amelyből kiderül, hogy a Szent István korától kezdve egészen a XVIII. század közepéig terjedő időszak alatt a Corpus Jurisban foglalt közjogi törvényeink után sorrendben a jogszolgáltatást szabályozó törvényeink szerepelnek a legnagyobb számban.¹ Ezek a sokszor egymásnak ellenmondó és elavult törvények igazolták azt is, hogy a nagyvonalú átfogó kodifikációt a jogszolgáltatás további veszélyeztetése nélkül halasztani nem lehet. Ez a meggyőződés vezette a magyar udvari kancelláriát, midőn az elkövetkező országgyűlés tárgyalási anyagát készítette elő. Először tehát a királyi kúriához fordult, hogy javaslatokat kérjen tőle a kodifikáció megindítására.²

A hétszemélyes tábla azonban tanácstalan volt, mikor ezt a mandátumot kézhezkapta. Az assessorok körében ugyanis aggályok merültek fel, hogy van-e a felsőbbbírósnak egyáltalán joga egy ilyen munkálathoz hozzászólni, miután a jogi reformok tárgyalása az országgyűlés feladatai közé tartozik.³ Végre hosszas egymásközti és a plénumban folytatott tanácskozások után az assessorok körében az a meggyőződés kerekedett felül, hogy a javaslattételre való felhívást elhárítják maguktól. Állásfoglalásukat azzal indokolták, hogy elsősorban is a közvélemény a fokmérője annak, hogy egyáltalán van-e szükség reformmunkálatra. A közvélemény képviselői pedig a rendek, akik szokás szerint gravamenekben mondják el a diétákon mindazt, amit időnként kifogásolnak. Különben is az 1715 : XXIV. tc. alapján kiküldött *commissio iuridica* már elvégezte a szükségesnek látszó előmunkálatokat, amelyekből az 1723-i és az 1728-i országgyűlés törvénybe foglalta a megvalósítható jogelveket. Mindebből következik, hogy a jogszolgáltatás kodifikálását a 20-as évek országgyűlései nagyjából elvégezték és ezért a korszerű bíráskodásnak általános előfeltételeit biztosították. Különben sem segít semmiféle kodifikáció a bírák nemtörődömségén vagy engedékenységen, az ügyvédek túlkapásain, sem pedig az emberek mohóságán, mely a pereskedésnek belső, megingat-

¹ *Separatio legum seu distributio in materias in usum Serenissimi Regii Regni Hungariae Coronae Principis Josephi in classes infra-scriptas ordine sequenti anno 1761. conscripta.* Izdenczy Akten-Nachlass. Hungarica. Fasc. 1. nr. 3. O. L.

² Conc. Exped. 19. 1764. jan. Kanc. lt.

³ Batthyány Imre gróf levele a nádorhoz, Pest, 1764 jan. 17. Lad. 6. Fasc. 16. nr. 22. Archivum Palatinae Ludov. de Batthyány. O. L.

hatatlan rúgója. Egyébként a perek számának rohamos növekedését nem kis mértékben a lakosság számának jelentékeny gyarapodása idézi elő.¹

Ezzel szemben a királyi tábla rámutatott arra, hogy a bajok javarésze a törvényekkel ellentétes abususból származik, mely azok kétértelmű fogalmazására vezethető vissza,² bár a Corpus Juris a maga egészében vitán felül álló kiváló alkotás. Éppen ezért senkisémet tételezheti fel a királynőről, hogy vizsgálat alá óhajtana vétetni a törvénytárat, vagy kételyt támasztani a törvények jogereje felől. Nehogy azonban ezen állításai közt mutatkozó látszólagos ellermondás félreértésre adjon alkalmat, a tábla néhány observatiót állított össze,³ amelyek szerinte alkalmasnak látszanak az eljárásnál mutatkozó kisebb abususk megszüntetésére és az eljárás gyorsítására. E megjegyzések a férjes nők és törvényes életkort elért gyermekek idézésére, a perbeli kifogások megszorítására, a perorvoslatok közül a prohibítának csak kétszeri engedélyezésére, az oppositio és repulsio fogalmának pontosabb meghatározására és a perfüggőség alatt a birtokosváltozások körülményeinek tisztázására szorítkozott. Rámutatott továbbá arra, hogy a hétszemélyes és a királyi tábla számos jogkérdésben — különösen a zálog, az osztály és új osztály körül — ellentétes véleményt táplál és ezzel az elsőfokú bíraskodást jelentékenyen megnehezíti. Végül nyomatékosan felhívta a királynő figyelmét, hogy minden változtatás a pereskedők ezreinek anyagi érdekeit érinti, miért is célszerű lesz a javaslatokat a legnagyobb gondossággal mérlegelni.

A táblai observatiókból tehát világosan kiderült, hogy távolról sem olyan zavartalan a jogszolgáltatás menete, mint ahogy azt a hétszemélyes tábla felterjesztéséből következtetni lehetett. Megjegyzendő, hogy az udvari kamara is felkérte a királynőt a reformmunkálatok megindítására, lévén a jogszolgáltatás javítása a fiskusnak is elsőrendű érdeke.⁴ Különösen sürgette a zálogháramlás körüli eljárás újabb szabályozását, miután e kérdésben a királyi táblával ellentétes álláspontra helyezkedett. Ugyanis a tábla felfogása az volt, hogy a zálogbirtokos ne szabaduljon meg a visszaváltási per-

¹ Pest, 1764 febr. 1. Lad. 6. Fasc. 16. Ad nr. 23. Uo.

² Orig. Ref. Ad nr. 177. 1764 márc. 31. Kanc. lt.

³ Observaciones circa celeriozem iuris cursum et exactam iustitiae administrationem. Uo.

⁴ Allerunterthänigste Erläuterung über beyliegende Anmerkungen, wie in dem Königreich Hungarn die langwierige Prozesse um ein merkliches verkürzt und ausser deme in etwelchen Stücken die Justiz genauer administrireret werden können. Uo.

től elévülés érvényesítésével. Sőt ezen túlmenőleg, ha a birtokot visszaperlő személy elfogadható vélelemmel támasztja alá a keresetét, amely szerint sem a zálogbirtokos, sem annak egyenes elődei, hanem harmadik személyek voltak a zálogadók, akkor is helyt kell adni a keresetnek.

Ezzel szemben a kamara azzal érvelt, hogy a királyi tábla álláspontjának elfogadása esetén az ősi birtokok messze-menő, a birtokviszonyokat szinte felborító védelemben részesülnének. Évszázados tulajdoni birtokperek élednének fel újra, mert a legtöbb nemesi család nélküli a saját, vagy az ősei által elzálogosított birtokokat, amelyeket csak azért nem tud visszaperelni, mert a zálog háramlását nem tudja oklevelekkel igazolni. Ha a tábla álláspontja érvényesül, akkor a fiskust mérhetetlen károsodás éri, nem is szólva a zálogperekkel kapcsolatos szavatossági perekről, amelyekben a fiskus rendszerint szintén érdekelve van.

Az observatiókból és a fiskális megjegyzésekből kiütköző ellentétek alapján a királynőnek módjában állt meggyőződnie, hogy a reformmunka csak igen alapos előkészítés után lesz az országgyűlés elé terjeszthető. Arra kérte tehát Koller személynököt, hogy foglalkozzék behatóbban a jogi problémáival és tegyen hozzá a teendőkre nézve részletes előterjesztést.

Koller mélyenfekvő okokban kereste az eljárásjogi panaszok gyökereit és hatalmas emlékiratban fejtette ki a királynő előtt,¹ hogy a törvények szellemének megreformálása előtt tárgyalni sem lehet komolyabb kodifikációról. A törvényalkotásnak ugyanis minden jogállamban a corpus status politici lényegével kell összhangban állnia, mert ha a kormányzás formája és a törvények szelleme közt ellentét keletkezik, akkor hiányoznak az észszerű kormányzás alapvető előfeltételei, amelyek nélkül rendezett államélet el sem képzelhető. Ez az ellentét a középkori magyar törvények és a XVIII. századi államkormányzat között kétségkívül fennáll, azt tehát még a kodifikáció előtt ki kell küszöbölni.

Sőt ezt a munkát már régen el kellett volna végezni, mert a magyar birodalom arra volt hivatva, hogy alkotmányos jogrendjével a hozzája tartozó tartományokat is boldogítsa. Önfenntartási ösztönénél és a Duna-medencében betöltendő hivatásánál fogva még régi alkotmányos szellemét is át kellett volna formálnia, hogy történeti területállományát továbbra is megtarthassa. A középkori magyar birodalom összeomlása tehát — Koller személynök véleménye szerint —

¹ Orig. Ref. 286. 1764. Kanc. lt.

nem utolsó sorban régi törvényeink köztársasági szellemével magyarázható, mely az idők során próbált ugyan megalkudni a monarchikus államszemlélettel a nélkül, hogy azt fenntartás nélkül átvette volna.

Középkori törvényeink egyébként feltűnő hasonlóságot árulnak el az angol jogfejlődés egykorú termékeivel, amelyek szinte kizárólag köztársasági jogszemléletből fakadnak. A rendek pedig köztudomás szerint mereven ragaszkodnak a középkori törvényekben lefektetett sarkalatos jogaikhoz és csak olyan szűkebbkörű reformhoz járulnak esetleg hozzá, mely a régi törvények szemléleti egységét érintetlenül hagyja. Minthogy azonban az ország jóléte függ a monarchikus jogrendnek fenntartás nélküli elfogadásától, a Corpus Jurisből el kell távolítani mindazokat a törvényeket, melyek köztársasági szellemet lehellnek.

Ehhez képest a királynőnek kell kinevezni az összes bírákat, beleértve a vármegyei bírákat is, mert nem fér össze a monarchikus jogrenddel, hogy olyan bírák hozzanak ítéletet, akik választás útján jutottak a bírói székbe.

A korszerű jogszemlélet megköveteli továbbá a királynő kegyelmi jogának elismerését a felsőbbírósági döntvények önkényeskedései ellen. A rendeket ugyan nem lesz könnyű megnyerni egy ilyen reformnak, mert törvények mondják ki, hogy „ne causae extra regnum avocentur et iudicentur“. Azonban az ország boldogításának magasztos eszménye követeli sürgősen a megoldás keresését. Szükséges lesz tehát a hét-személyes és a királyi tábla által az 1724. év óta hozott ítéleteket összegyűjteni és azok alapján az ellentétes törvények labirintusából a monarchikus jogszemléletnek megfelelő utat keresni. Csak a törvények és döntvények ily szellemű összhangjából remélhető jogegység könnyíthetné meg az ítélethozatalt a bonyodalmas birtokperekben, amelyek állandó rettegésben tartják a nemességet, nemkülönben az úrbéri perekben való eljárást, amelyhez az országnak fontos gazdaságpolitikai érdekei fűződnek. Csak az ilyen jogegység útján lehet rendet teremteni a perorvoslatok terén, melyek az eljárás lefolytatását gyakorta illuzóriussá teszik.

A halasztó perorvoslatok közül a *contradictio*, *inhibitio* és *protestatio* szorul gyökeres reformra. A *prohibitio*, *replisio*, *oppositio*t, továbbá a perújítás különböző neveit, amelyek az ítélszékek tekintélyét teljesen lejáratják, ésszerű határok közé kell szorítani, sőt egyeseket teljesen törölni. Az elévülést annak gazdaságpolitikai kihatásai miatt erős megszorításnak kell alávetni. Hasonlóképen alapvető reformra szorul a büntetőjog és eljárás is, mely mindezeideig nem lévén

kodifikálva, a bírák kénytelenek a szász Carpsov munkája alapján eljárni, ami aligha férhet össze a hazai jogszolgáltatás tekintélyével.

Festetics udvari kamarai tanácsos, a királynő bizalmas tanácsadója, teljesen helyeselte Koller felfogását¹ nemcsak a Corpus Jurisban megnyilvánuló kettős jogszemléletről, hanem az eljárásjogi problémákról is. Főleg a tervezett reformok gazdaságpolitikai következményeivel foglalkozván, arra a meggyőződésre jutott, hogy az elévülésnek megszorító szabályozása a gazdasági konszolidálódásnak nélkülözhetetlen előfeltétele. Mindenekelőtt sokat várt a 32 éves elévülési időhatárnak a zálogperekre való kiterjesztésétől. Mert ha az ilyen pereket a fennálló gyakorlat szerint évszázadok után is meg lehet indítani, nem lehet csodálkozni azon, ha a folytonos bizonytalanságban élő birtokosok kedvüket vesztik a tervszerű gazdálkodástól és beruházástól, minek folytán az alacsony termelési eredmények súlyos teherként nehezdednek a Habsburg-monarchia gazdaságpolitikai irányítására. Hasonló véleményt táplált a halasztó perorvoslatok eltörléséről, vagy legalább is erős megszorításáról, ami szintén jelentékenyen hozzájárulhat a birtok- és termelési viszonyok javulásához.

Koller emlékirata mély hatást gyakorolt a királynőre, mert okfejtése összhangban állt az államkormányzás elveinek a jogszolgáltatásban való érvényesítéséről vallott felfogásával. De gondolkodóba ejtették Festetics fejtegetései is, amelyek a reformok messzemenő horderejére és ennek folytán a gondos előkészítés szükségességére vetettek világot. Miután azonban maga is kilátástalannak ítélte a jogszemléleti kérdésnek a diéta előtt való felvetését, megelégedett volna azzal is, ha a rendek a fennálló törvények alapján végzik el egyelőre a jogegységhez szükséges kodifikációt, abban a reményben, hogy a munkálatok majd utólag lesznek a monarchikus jogszemléletnek megfelelően átdolgozhatók.

Azonban a királyi elhatározásnak még ezirányú megvalósítása sem látszott könnyű feladatnak. Festetics úgy nyilatkozott, hogy az ügyvédek — akik pedig igen jelentékeny számban vesznek részt az alsótábla munkájában — már csak azért is ellenállanak egy ilyen királyi propositiónak, mert jövedelmük tetemes csökkentésétől félnek, ha a zavaros joggyakorlat megszűnik. Esterházy kancellár is tartózkodó

¹ Hungarica Pálffyana. Fasc. 16. nr. 11. 1764 jún. 28. Avis du Baron de Koller sur les objets judiciaires qui pouvoient être traités à la prochaine diette de Hongrie. Observations du Conseiller de Festetics. Kane. lt., Neny báró kabinet-i titkár fogalmazványa.

magatartást tanusított és semmi eredményt sem várt a királynő azon óhajától, hogy közölje az 1764-re összehívott országgyűlés jogi bizottságának elnökével Koller emlékiratának nyilvánosság elé bocsátható részeit.¹

Mint ahogy előrelátható volt, a bizottság nem végzett komolyabb kodifikációt és Koller javaslataiból sem került semmi a nyilvánosság elé. Különben is a rendek érdeklődését a hadiadó felemelése, a nemesi felkelés törvényes szabályozása, továbbá a Kollár Ádám alkotmányellenes munkája körül kerekedett viharok kötötték le teljesen. Éppen ezért a királynő azt a kérdést intézte Esterházyhoz, hogy nem volna-e célszerű a rendek munkaprogramjából a jogi javaslatok tárgyalását törölni és azt a következő országgyűlésig elhalasztani.² Erre az elhatározásra a királynőnek az államtanács adta meg az ösztönzést, mely már a postulatákat is szertelelnek találta.³ A rendek — írta Borié államtanácsos — illuzóriussá akarják tenni a királyi hatalmat és a kormányzás jogát maguknak követelni. Kaunitz, Stupan, Borié és Haugwitz egyhangúlag úgy nyilatkoztak, hogy a diéta bezárása után egy szakbizottságra kellene bízni a jogegységi munkálatokat.⁴ Véleményükhöz Esterházy kancellár is csatlakozott. Röviddel ezután vette a kancellár a nádor levelét, hogy a rendek is fontolóra vették a jogegység szükségességét és arra kérték a királynőt, hogy bízza meg a királyi kúriát egy Opus Iuridicum és a kúriai döntvények összeállításával, mert az idő rövidsége miatt e kérdéssel behatóbban foglalkozni nem tudnak.⁵

A diéta lefolyásáról a királynő nem csekély kiábrándulással értesült, bár tanácsosai már előkészítették a rendek magatartására. Azt hiszem, 23 éves anyai kormányzásokkal nem adtam okot ily nagy bizalmatlanságra, írta lehangoltan a diétát berekesztő kéziratában.⁶ A tapasztaltak után most már maga vette kezébe a reform ügyét és először is a munkálatoknak személyi előfeltételeit igyekezett biztosítani. Az időközben elhalt Batthyány Lajos nádor helyébe vejét, Albert szász herceget állította.⁷ az országgyűlési tárgyalások miatt

¹ Orig. Ref. 286. 1764. Kanc. lt.

² Orig. Ref. ad nr. 227. 1764. Uo.

³ Staatsrat ad 1461/1764. HHStA. Wien.

⁴ Allerunterthänigste Note. König államtanácsos előterjesztése. Staatsrat 2969/1764. HHStA. Wien.

⁵ Ex sessione diaetali. Orig. Ref. ad nr. 159. 1765. Kanc. lt.

⁶ Fogalm. Hungarica Pálffyana. Fasc. 24. nr. 53. Kanc. lt.

⁷ Litt. Tab. Reg. et Septemviralis 131, 132. 1766. jan. 17. Kanc. lt.; Benigna Rescripta ad Tabulam Regiam. 2—321. 1766. jan. 13. Kúriai lt.

elkedvetlenedett Koller báró utódjául pedig Szvetics Jakab kancelláriai referendáriust nevezte ki személynöknek.¹ Két bizalmasa működött a kancellárián. Az egyik Brunsvik Antal volt, aki — mint láttuk — már évek óta perjogi irodalmi tevékenységet folytatott és a döntvények feldolgozásával foglalkozott, a másik pedig, Niczky Kristóf gróf, szintén írt egy perjogi munkát *Praxis Processualis*² címmel, melyet az államtanács is figyelmére méltatott. Brunsvik már 1765 nyarán bemutatta a királynőnek a kúriához intézendő rendelet tervezetét, melyben a munkálatoknál követendő alapelveket jelölte meg. Minthogy azonban a plénum sem a hétszemélyes, sem a királyi táblán nem látszott alkalmasnak a munkálatok elvégzésére, azt javasolta a királynőnek, hogy bízza a munkálatokat a két tábla loyális tagjaiból alakítandó *commissióra*. A rendelet kiadásával azonban várni kellett, míg Albert herceg és Pálffy Miklós országbíró veszik kezükbe a hétszemélyes tábla irányítását és leszerelik a többségben lévő ellenkező assessorokat. Közben aztán a királynő Niczky Kristófort jogi irodalmi munkájának elismeréséül a hétszemélyes tábla assessorává nevezte ki³ abban a reményben, hogy Albert herceg és Pálffy Miklós benne megbízható kodifikátorra találnak.

Esterházy és Szvetics a királynő sürgetésére rövidesen összeültek, hogy a két tábla tagjaiból alakítandó vegyes bizottság munkaprogramjáról tanácskozzanak. Abban egyetértettek, hogy észszerű határok közé kell szorítani a perbeli alakóságokat és a perorvoslatokat. De arra is fel kívánták hívni a bizottság figyelmét, hogy az anyagi jog terén mutatkozó hiányok betöltésére a törvények és a joggyakorlat alapján megféle ő jogelvek felállításáról gondoskodják. Ezenfelül meg kellett tárgyalniok mindazokat a panaszokat, melyek az 1751-i és az 1764—65-i országgyűlés során az eljárás ellen felmerültek, mert az ilyen panaszok szolgáltatják a legbiztosabb alapot az anyagi jog és eljárás terén mutatkozó hiányok és *abusus* megállapítására. Hogy a bizottságnak e feladatra nézve kellő gyakorlati anyag álljon rendelkezésére, kívánatosnak tartották még azt is, hogy hallgassa meg a kerületi, báni és a horvát királyi táblát, továbbá az összes vármegyéket, a szabad királyi városokat és a kiváltságos kerületeket is.⁴

¹ Ben. Rescript. ad Tabulam Regiam. 2—210. 1765 április 9. Kúriai lt.

² Hungarica Pálffyana. Fasc. 17. nr. 12. Kanc. lt.

³ Rescript. Regium ad Tabulam Septemviralem. 1—81. Kúriai lt.

⁴ Orig. Ref. 500. 1767; 49. 1768. Kanc. lt.

Tekintettel a munkálatok nagyarányú méreteire, az államtanácsnak az volt a véleménye, hogy a vegyes bizottságba bele kell vonni az ügyvédek és a fiskális prokurátorokat, a kodifikáció során pedig különös gondot kell fordítani a Koller volt személynök emlékiratában javasolt korszerű jogszemléletre is.¹

Bár a kancellária az államtanács által sürgetett jogszemléleti kérdésben nem nyilatkozott, hallgatását joggal tekinthetjük hozzájárulásnak, mert nincsen nyoma annak, hogy szót emelt volna ellene, ellenben igen aggályosnak találta az ügyvédekre és fiskális prokurátorokra vonatkozó javaslatot, mert bizonyítékai voltak arra nézve, hogy a rendek ellenállása az utolsó országgyűlésen kizárólag az ügyvédek ellenzéki magatartásának volt a következménye.

Az ellentétes javaslatok hatása alatt a királynő végül úgy döntött, hogy csak a legügyesebb és legtisztességesebb ügyvédek és prokurátorok véleményét kérje majd ki a bizottság.² Ez a doktrínár elgondolás Stupantól származott, aki az államtanács kebelében a hazai jogi reform egyik szakértője volt.³ Egyébként a bizottság munkaprogrammja nézve a királynő Esterházy és Szvetics javaslatait fogadta el, melyekhez csak annyit fűzött hozzá, hogy a bizottság gyűjtse össze a két táblának elvi jelentőségű határozatait is és ezek közül jelölje ki azokat, amelyek célszerűnek látszanak arra, hogy törvényerőre emeltessenek.⁴

Azonban a királynő részletesebb utasítása híján a Döry Ferenc hétszemélyes táblai assessor elnökelete alatt összeült bizottság nem tudott dönteni, vajjon egy teljes kódex összeállítására kell-e vállalkoznia, vagy pedig csak olyan anyaggyűjtésre, melynek alapján a kódex majd későbbi időpontban lesz összeállítható.⁵ A bizottság inkább az utóbbi megoldást látta célszerűnek, mert előrelátható volt, hogy a két tábla bírálatai, esetleges felfogásbeli eltérései és az előrelátható végnélküli módosító tárgyalások rendkívül elhúzzák a kódex végleges elkészítését. A bizottság azonban csak akkor látott munkához, midőn a királynő rendeletét vette, hogy az előzetes anyaggyűjtéssel is megelégszik,⁶ melyet aztán a fórumok javaslataival kellett még kiegészítenie. Ilyenformán az ügyvédeknek az államtanács által

¹ Staatsrat 2794/1767. HHStA. Wien.

² Orig. Ref. 50. 1768. Kanc. lt.

³ Staatsrat 3019/1767. HHStA. Wien.

⁴ Conc. Exped. 75. 1768. Kanc. lt.

⁵ Orig. Ref. 215. 1768. Uo.

⁶ Conc. Exped. 97. 1768 márc. Uo.

javasolt szerepe a munkálatok során lényegileg elsikkadt. Különben is a bizottság aligha vállalkozhatott volna arra a megoldhatatlan feladatra, hogy a legügyesebb és egyben legtisztességesebb ügyvédek és fiskális prokurátorokat felkutassa.

A munkálatok tehát nem módszeresen, hanem rendszertelenül folytak, a bizottsági tagok anyagi és eljárásjogi kérdéseket vegyesen tárgyaltak. Először is az 1751-i és 1764-i országgyűlés jogi bizottságainak tárgyalási anyagát vizsgálták át és fűzték hozzá pontról-pontra megjegyzéseiket, amelyekre általában jellemző, hogy a tárgyalt jogelveknek erősen megszorító értelmezésére törekedtek. Ez a felfogás különösen feltűnő a perorvoslatok, jelesen a fellebbezés, továbbá a perfüggőség és a végrehajtás eseteinél. Az anyagi jogi kérdések közül figyelemre méltók azok a megállapítások, amelyek a testvérek közti örökösödésre, a majorátusra, az osztályos egységre, a gyámügyre és a hitbérre vonatkoznak.¹

Mialatt e munkálatok folytak, beérkeztek a táblák, a vármegyék és a városok megjegyzései a két utolsó országgyűlés jogi tárgyalási anyagára.² Ezekből kiderül, hogy szinte egyértelműleg a perbeli alakiságok csökkentésére és az eljárás egyszerűsítésére törekedtek. A jogelvek magyarázatának kérdésében azonban a Dóry-bizottságnál sokkal szabadelvűbb álláspontra helyezkedtek. Egyébként sok gyakorlati gondolatot vetettek fel, amelyek a jogszolgáltatásnak úgyszólván minden mozzanatára kiterjedtek. Veszprém vármegye a kúriai döntvények jogérvényére nézve kért elvi határozatot. Amennyiben ugyanis e döntvények pótolják a hiányzó jogszabályokat, vitán felül áll a jogérvényük. Azonban a bíró a törvényekkel ellentétes döntvények esetén dilemma elé kerül, hogy a törvényeket, vagy pedig a döntvényeket tekintse-e irányadónak. Szükségesnek

¹ I. *Opinio deputationis iuridicae per Suam Mattem SSgam anno 1768 sub praesidio comitis Dóry ordinatae et desuper factae observationes Curiae Regiae per deputationes regnicolares sub comitis annorum 1751 et 1765 elaborata.*

II. *Opinio deputationis iuridicae per Sacram Suam Mattem anno 1768 sub praesidio comitis Dóry ordinatae et desuper factae Curiae Regiae observationes quoad materias illas, quae in opere deputationum regnicolarium continentur.* Lad. MMM. Fasc. 8. nr. 566. Arch. Regnicol. O. L.

² *Reflexiones iuridicae Tabulae Banalis, Tabularum item Regni Hungariae Districtualium et Tabulae Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, non secus et comitatum ac liberarum regiarumque civitatum in compendium redactae cum subnexa singulae reflexioni opinione deputationis regiae.* Lad. MMM. Fasc. 5. nr. 24 R. Uo.

látszik tehát e döntvényeket összhangba hozni a törvényekkel vagy pedig azokat érvénytelennek kell nyilvánítani.

A Dóry-bizottságnak ezzel igen értékes nyersanyag jutott rendelkezésére, amelyet most már csak a kúriai döntvények összegyűjtésével kellett kiegészítenie. A bizottság ugyan erre nézve is végzett bizonyos előmunkálatot, de ez csak egy erősen megrostált döntvénytársorozat összeállításából állott.¹ A királynő tehát újabb rendeletet küldött Albert herceghez, melyben ezen munkálatok módszeres elvégzésére Niczky Kristóf elnöklete alatt Vörös Antal országbírói és Kelcz József személynöki ítélőmestert² jelölte ki.

Niczkyt széleskörű elméleti és gyakorlati ismeretei különösen alkalmassá tették a munkálatok irányítására. Ennek köszönhető, hogy a *Planum Tabulare* nyolc hónap alatt elkészülvén, a királynő elé kerülhetett.³ A bizottság a döntvényeket két csoportba osztotta. Az elsőbe azokat sorozta, amelyek az eljárásra vonatkozó általános jogelvek magyarázatára szolgálnak, a másodikban pedig feldolgozta azokat a felsőbbírósi határozatokat, amelyek a törvényekben meghatározott egyes perekben követendő eljárásra vonatkoznak, külön-külön osztályozván a pereket aszerint, amint azok a különböző bírói fórumok elé tartoznak. E munkálatokból kiderül, hogy a királyi kúria vitás esetekben a lehetőséghez képest Werbőczire támaszkodott és a *Hármas-könyvben* foglalt jogelveket igyekezett korszerűen továbbfejleszteni. A *Tripartitum* tehát a XVIII. században is alapvető forrása maradt a hazai jogszolgáltatásnak, amelynek elemei évszázados jogelvekre támaszkodtak.

A munkálatot végül a bizottság az egymásnak ellenmondó, továbbá a két tábla közt a jog- és ténykérdésben felmerült ellenvéleményekkel egészítette ki, amennyiben ez utóbbi kérdésben megegyezés jött létre a két tábla közt. A jogkérdésben megnyilvánuló ellentétek különösen a szavatosság, az *oppositio* és *repulsio*, a gyökeres jog, a *quartalitium*, az osztály és örökösödés, a szerződések és világos adóssági perekben merültek fel és ezzel nagyban hozzájárul-

¹ *Series praejudiciorum curialium, sive constans Curiae Regiae in iudicando usus, in sequentibus punctis per deputationem in materia iuridica benigne ordinatum anno 1768 in libera regiaque civitate Pestiensis considentem collectus. Cum observationibus Curiae Regiae.* Lad. MMM. Fasc. 8. nr. 57. c. Uo.

² *Normalia Tabul. Reg. nr. 78. 1768.* Kúriai lt.

³ Az első ülést 1769 február 24-én tartották a kir. kúrián, a kész munkálatot pedig (*Planum seu Decisiones Curiales*) a kir. kúria 1769 okt. 21-én terjesztette Albert herceg elé. Lásd a nyomtatott II. kiadás bevezetését. (Pozsony 1817.)

tak a perek végnélküli elhúzódásához. A ténykérdésben viszont igen gyakran ütközött ki az ellentétes vélemény, ami a két fórum közti felfogásbeli különbségből származott.

Még nagyban folytak a revíziós tárgyalások, melyeket a királyi kúria a Dóry- és Niczky-bizottság munkálatairól folytatott, mikor a kancellária a munkálatok eddigi eredményéről értesülvé újabb utasítást eszközölt ki a királynőnél Albert herceg részére. Ebben azt a gondolatot vetette fel, hogy célszerű volna, ha a Dóry-bizottság újból összeülne és kísérletet tenne a felső fórumok előtti eljárásnak adminisztratív eszközökkel való egyszerűsítésére.¹

Ez az öt pontos utasítás mindenekelőtt az eljárás olyan módosítását írta elő, melynek értelmében minden pernek — tehát az ú. n. hosszú pereknek is — az 1724-i és 1734-i kir. táblai utasításoknak megfelelően legkésőbb két év alatt be kell végződnie.² A feladat nem volt könnyű, mert mind az alap-, mind a repulsionalis perekben, nemkülönben a repulsio, az oppositio, illetve perújítás különböző eseteiben a perorvoslatok természeténél fogva vajmi nehéznek látszott a pereknek határidőre való befejezése. Egyébként mind a jogkérdésben, mind a zálogügyben indított pereknél gyakran előfordult, hogy több volt az alperesek száma, akik külön-külön védték jogaikat, minek folytán lehetetlennek bizonyult az ilyen perek befejezésének határidejét előre megállapítani. Ha pedig a fél több perorvoslatot vett igénybe, mint például a revocatiót, a prohibitát, az ocolatát vagy az ingessiót, az eljárás perrendszerű folyamát meggyorsítani nem lehetett. Ugyanilyen nehézségek merültek fel akkor is, ha az evictorok, a coevictorok, a superevictorok vagy az elhúnyt alperesek örökösei léptek be a perbe.

A bizottság tehát ugyancsak törhette a fejét, hogy miképen feleljen meg ennek a kevésbé jogászai utasításnak és javaslatával inkább csak a lehetetlent próbálta megközelíteni, de kevés eredménnyel. Ugyanis az utasításra azt a választ adta, hogy tárgyalja végig a kúria a persorozatba felvett pereket a levata sorrendjében, a tárgyalás alatt pedig ügyeljen arra, hogy a felek csak három exceptiót

¹ Conc. Exp. 158. 1770 január, Kanc. lt.

² V. ö. Orig. Ref. 300. 1770. Kanc. lt. — *Opinio deputationis per Sanctissimam Caesarem et Regiam Apostolicam Majestatem ex commembris Curiae Regiae in materia iuridica benigno ordinatae, quoad quinque puncta in benigno rescripto regio de dato 29. mensis Januarii anni tunc currentis 1770 ad Serenissimam Ducem Locumtenentem Regium directo deducta.* Lad. MMM. Fasc. 5. No. 23. B. Arch. Regnicol.

illetve négy replicát vehessenek igénybe. Ezzel persze nem mondott semmi újat, legfeljebb a való helyzetet tárta fel, hogy t. i. a felsőbbírásgok nem őrkdnek elég gondosan a törvényes rendelkezések betartásán. Ezenfelül rámutatott a két tábla közti ellenvéleményeknek zavaró körülményeire is.

Midőn az összegyűjtött joganyag és a bizottságnak fenti külön nyilatkozata a kúria által való felülvizsgálása után a kancellária elé került, a joganyagról az volt a felfogása, hogy az alkalmas lesz az országgyűlés által való tárgyalásra,¹ mert ez utóbbinak, nem pedig a Dőry- és a Niczky-bizottságnak a feladata a kódex megalkotása. A Dőry-bizottság különnyilatkozata viszont arra ösztönözte a kancelláriát, hogy a királyi kúria részére kiadandó utasítás gondolatával foglalkozzék, miután a nyilatkozat a felsőbbírásgok működéskének olyan zavaraira vetett világot, amelyeket a kancellária a panaszkok alapján csak sejtethett, de a kúria által időnként felterjesztett perkivonatokból fel nem ismerhetett. Ezt az utasítást² egyébként az államtanács már régen sürgette, sőt nyíltan eljárásbeli visszaéléssel vádolta a királyi kúriát, mert szívesebben fordul mindig a ius romanumhoz, vagy akár a ius canonicumhoz, csak hogy ne kelljen jogszabályok híján a királynő döntéséhez folyamodnia. A kúria tehát az államtanács felfogása szerint már évek hosszú során át a királyi jogokat kerüli meg, amit pedig egy jogállamban rendszeresen eltűrni nem lehet.³

Az új utasítás valóban konstruktív munkálat volt, mert azzal a céllal készült, hogy rendeleti úton hasznosítson számos olyan figyelemreméltó jogelvet, mely a gyűjtött anyag hatalmas kincsestárában lappangott. Hogy pedig a kancellária az utasítás kiadását javaslatba hozta, annak kétségkívül nem utolsó oka volt azon meggyőződése, hogy legalább a kúria előtti törvénykezési eljárás korszerűsítésével segítse elő a jogszolgáltatás reformját, miután tudomást szerzett arról az ellenzéki hangulatról, mellyel mind a hétszemélyes, mind a királyi tábla többsége a Dőry- és a Niczky-bizottság működését fogadta. Feltehető volt ugyanis, hogy ez a hangulat átragad a legközelebb összeülő törvényhozás számos olyan tagjára, akik befolyásos fellépésükkel megakasztják majd az új kódex megalkotását.⁴

¹ 1138/1775, 4914, 5139/1776. Kanc. lt.

² Instructio pro Curia Regia. 6292/1776. Uo.

³ Staatrat. Protocollum de dato 17. Jan. 1766. Litt. Qu. R. HHS t. A. Wien:

⁴ Hungarica Pálffyana. Allerunterthänigste Nota. Dátum nélkül. Fasc. 28. No. 40. Kanc. lt.

Ezek hallatára a királynő az ellenzéki felfogás egyik tekintélyes képviselőjének, báró Sigray Károly hétszemélyes táblai assessornak véleményét kérte ki. Sigray súlyos kritikával illette a bizottságok által folytatott anyaggyűjtés módszerét, mely felfogása szerint nem látszott alkalmasnak a kitűzött cél elérésére, azaz az eljárás lényeges javítására. E célból ugyanis a munkálatokat ki kell terjeszteni a korábbi diéták jogi bizottságainak, továbbá az 1715:XXIV. tc. alapján kiküldött *systematica commissiónak*. sőt az egész *Corpus Juris*nak anyagára.

Ezzel Sigray lavinát indított el, mely a munkálatok folytatását végleg veszélyeztette. Ugyanis az államtanács kezdettől fogva kifogást emelt a munkálatok módszere ellen és már évekkel előbb egyik titkos ülésén, melyen az abszolút kormányzati rendszernek Magyarországon való bevezetéséről tárgyaltak, Stupan államtanácsos kifejtette, hogy a *Corpus Juris* kell mindenekelőtt a Koller által javasolt jogszemléleti szempontból átdolgozni, mielőtt az érdemleges munkálatok megindítása felett döntenek.¹

Mindezek a körülmények rendkívül megnehezítették a királynő részére a munkálatok folytatásához szükséges elvi döntést, melynél azt is figyelembe kellett vennie, hogy mind a jogszemlélet, mind a módszer kérdésében a rendek részéről csak ellenkezésre számíthatott.

Tekintettel a vélemények közti áthidalhatatlannak látszó ellentétre, a királynő teljesen elkedvetlenedett, azonban alkotmányos érzülete az abszolút kormányzati eszközkhöz való folyamodása ellenére is annyira erős maradt, hogy nem óhajtotta rendeleti úton megreformálni a hazai jogszolgáltatást, amihez a rendek hozzájárulását kellett volna kikérnie.

Miután a királynő nem hívott többet össze országgyűlést, a munkálatok anyagának sorsa ezzel meg volt pecsételve. A bizottsági elaborátumok és köztük a *Planum Tabulare* is hol a királynőnél, hol az államtanácsnál feküdtek a nélkül, hogy érdemleges tárgyalásra kerülhettek volna. Nem is foglalkozott azokkal többet uralkodásának végéig. Csak József *corregens* égett rendületlenül az alkotás vágyától és kísértcé hosszú éveken át fokozódó figyelemmel a hazai jogszolgáltatás javításának munkálatait, bár a *Planumot*, úgy ahogy az létrejött — akárcsak a többi munkálatot — az államtanáccsal egyetértve, sikertelen alkotásnak tartotta. Midőn az idő nagyvonalú terveinek megvalósítására a királynő

¹ Staatsrat 3880/1769. HHSStA. Wien.

halálával elkövetkezett, a munkálatokra már a feledés fátyola borult és egy szó sem esett azokról többet azon évekig tartó tárgyalások során, amelyeknek eredményeképpen a hazai jogszolgáltatás rendszere alapjaiban változott meg.

III.

II. József abszolutisztikus törekvései a jogszolgáltatás terén. — Esterházy kancellár emlékirata az eljárásjog fenntartásáról és a bírósági szervezet mérsékelt reformjáról. — II. József a perorvoslatok radikális megszorítása mellett. — Skerlecz Miklós javaslata az egységes három-fórum rendszer és a fellebbezések reformja tárgyában. — Brunsvik József szerepe a cseh—osztrák Gerichtsordnungnak a hazai jogéletbe való átültetése körül. — Nehézségek az új Ordo judicarius életbe léptetésénél. Brunsvik és Keller Erleuterungswerkje. — A Döry- és Niczky-féle munkálatok újrafelvétele 1790-ben.

II. József, Koller javaslatain is túlmenőleg, már nem a monarchikus, hanem az abszolút államszemlélet alapján óhajtotta a jogi reformot megvalósítani. Hiába készült el az agg Esterházy kancellárnak hatalmas emlékirata,¹ melyben az alkotmányt és annak keretén belül a hazai jogszolgáltatást egy évszázados, szerves műalkotáshoz hasonlította, melynek lényegbevágó megcsonkítása esetén a konstruktív fejlődés helyett a visszaesés korszaka következik ismét el. Még a közismerten abszolút államszemlélet alapján álló orosz birodalomban is megvan az a joga az igazságszolgáltatás szerveinek — fejtegette Esterházy —, hogy az udvar figyelmét a törvényellenes cári rendelkezésekre felhívják. Annál inkább élő valóság ez az alkotmányvédő jog a nyugati államokban, Angliában és Franciaországban, amelyekre nálunk, mint a haladás fáklyáira, oly szívesen hivatkoznak. Ha tehát az országban nyugtalanság van, a jogszolgáltatás terén zavarok mutatkoznak, ezeknek gyökere nem keresendő szükségképen a nemzet forradalmi szellemében, vagy a közigazgatás, illetve bírászkodás helytelen gyakorlatában, hanem az udvar jogtalan beavatkozásában vagy a közigazgatás illetve a bírászkodás olyan helyelközzel időszerűtlen állapotában, melyen az uralkodónak joga, sőt kötelessége, hogy változtasson a nélkül, hogy az évszázados alkotmány szerves egységét alapjaiban kellene

¹ Allerunterthänigster Vortrag über die Verfassung Hungarns, dessen öffentliche Verwaltung und dermaligen Zustand mit mehreren Verbesserungsvorschlägen. Wien, 15. Jänner 1785. Privathibliothek des Kaisers. Ungarn. Fasc. 1. Convolut D. O. I.

megbontania. Akármilyen megalázó véleményt tápláljon is az uralkodó az alkotmányról és a nemzet jelleméről, a Corpus Jurist egyszerűen lerombolni még akkor sem volna célszerű cselekedet, ha a természetjog és a társadalmi szerződés korszerű elvei alapján óhajtaná betölteni a summus justitiarius gondterhes hivatását.

A jogszolgáltatást illetőleg tárgyilagosan meg kell állapítani — folytatta Esterházy —, hogy többé-kevésbé az elfogultság fűti az évek óta folyó hadjáratot a perorvoslatok ellen. Mindenestre kívánatosnak látszik ezeknek igénybevételét szűkebb határok közé szorítani, de eltörölni egyet sem lehet, legkevesebb az oppositiót, mely lényegileg a természetjogon alapszik. A visszaélések megakadályozása elsősorban is a bírák éberségétől és jogi tudásától függ, nem pedig a törvények fogyatékoságától. A panaszokat tehát a bíráknak szakszerűbb kiképzésével lehetne a legbiztosabban megelőzni.

Hogy a régi történelmi családok a török hódoltság megszűnése után szorgosan keresték a levéltárakban lappangó okleveleiket, amelyekkel birtokaikat óhajtották visszaperelni, azt jogszerűen éppúgy nem lehet kifogásolni, mint az elzálogosított birtokok visszaperlését, mellyel szemben az elévülést a zálogbirtokosnak nem lehet érvényesíteni. Azonban az ingatlan-tulajdonnak ilyen hatályos védelméből még nem következik, mintha a bíróság a zálogvisszaváltási per esetén ne ítélne meg a zálogbirtokosnak igazolt és bírói becsléssel megállapított beruházásait. Nem lehet tehát az eljárásjogi törvények terhére róni a zálogbirtokosok rossz gazdálkodását és az államnak ebből származó károsodását. Hisz a zálogbirtokosnak jogszerűen tudnia kell, hogy a zálogügylet olyan contractus temporaneus, melynek értelmében neki a birtokot adott esetben vissza kell szolgáltatnia.

Ellenben való igaz, hogy számos esetben, még pedig törvényeink szerint sikerrel perelnek vissza olyan iure perennali eladott birtokokat, amelyeknél az eladók jogutódai igazolni tudják, hogy az eladás pazarlásból, a család károsításával történt. Ezen a vevőkre nézve valóban méltánytalan körülményen aligha segít az a törvényes rendelkezés, mely az ilyen eladásoknál már elismeri a 32 éves elévülési időhatárt. A jogutódok ugyanis az eladás elleni protestatiót bármely hiteles hely előtt bejelenthetik, amiről a vevő nem nyervén bírói admonitiót, nem értesül idejében a szerződés elleni tiltakozásról és így per esetén a birtokát vesztheti el. Hogy az ilyen szerződések folytán bekövetkező jogbizonytalanság országos viszonylatban visszahatással lehet

a tervszerű gazdálkodásra, illetve a termelési eredményekre, ami végül is az ország gazdaságpolitikai kormányzását nehezíti meg, azt tagadni nem lehet. Ezen a méltánytalan állapoton oly módon lehetne változtatni, hogy az adásvételi szerződés elleni protestációkat a jövőben csak a vevők, vagy jogutódaik bírói admoníciója esetén kellene jogérvényesnek elfogadni.

A régi tulajdoni perekon kívül főleg a hitelügyletekkel kapcsolatos perek terhelik meg jelentékenyebben a jogszolgáltatást, amelyek során a szükségessé váló bizonyítási eljárás igen gyakran a legnagyobb nehézségekbe ütközik és az ítélethozatalt rendkívül hátráltatja. A perorvoslatok ellen elhangzó panaszok általában nem elég tárgyilagosak. Egyedül a fellebbezés igényelne alaposabb megszorítást, ami nagyban hozzájárulna az eljárás gyorsításához. Különösen kirívó például a tárnoki széktől a hétszemélyes táblához való fellebbezés, melyet feltétlenül törölni kell, mert valóban méltánytalan, hogy a tárnokmester alá tartozó városok pereiben a feleknek több perorvoslat álljon rendelkezésére, mint a személynöki székhöz tartozóknak.

Az eljárás további egyszerűsítését egyébként a bírósági szervezet némi átalakításával lehetne elérni. Az úriszéket azonban változatlanul fenn kell tartani, mert a földesúri bíráskodás a minden birtokos nemest megillető sarkalatos jogon, a *ius territorii*n alapul. Ellenben a szolgabírói és alispáni *pedaneus* bíráskodást célszerűnek látszanék a vármegyei *sedes iudiciaria* bírói funkcióival egyesíteni és ott a *iudicium perpetuum*ot megszervezni. Különösen fontos volna egy ilyen intézkedés a közbiztonsági és a hitelügyletekből származó perek esetén, melyek — tekintet nélkül a törvénykezési szünetekre — *in continuo* igényelnek tárgyalást. Ami pedig a kerületi táblákat és a kúriát illeti, e bírói fórumok olyan bevált szervezettel rendelkeznek, hogy kár volna azon bármit is változtatni. Egyedül azt lehetne kifogásolni, hogy a kerületi táblák aránytalanul kisebb mértékben vannak megterhelve, mint a királyi tábla, ami bizonyos hatásköri revíziót tenne indokoltá.

A jogszolgáltatás alapos áttanulmányozása esetén még bizonyára számos olyan szempont lehetne megjelölni, amelyek a maguk összességében az eljárás lényeges javulását biztosíthatnák. Az effajta változtatások azonban az országgyűlés hatáskörébe tartoznak, amelyeket a rendek bizonyára megszavaznának, ha azok hasznosságáról kellőleg felvilágosíttatnak. Persze a jogi reformok sikere végeredményében az ügyvédeknek a diétától való távoltartásától függ, ami

elsősorban is a főispánok feladata lesz, akiknek döntő befolyásuk van a kiküldöttek személyének megválasztására.

Esterházy konzervatív álláspontja az uralkodót valószínűleg felingerelte és arra készítette, hogy az általa helyesnek felismert elvek mellett változatlanul kitartson. Amint a közigazgatás terén annak egyszerűsítése érdekében egyesítette a magyar és erdélyi kancelláriát, a helytartótanácsot és a magyar kamarát, az erdélyi guberniumot és a thesauráriátust, majd a vármegyei autonómia felfüggesztésével az országot tíz kerületre osztotta, úgy a jogszolgáltatás terén is gyökeres reformot óhajtott. E célból hadat üzent a perorvoslatoknak és főleg a fellebbezések korlátozásától remélte az általa elgondolt gyorsított eljárás megvalósítását. Megbízást adott tehát Skerlecz Miklós helytartótanácsosnak, hogy dolgozzon ki olyan egységes törvénykezési eljárást, amelynek alapján csak három fórum álljon minden pereskedőnek rendelkezésére.

Tekintettel a sajátos hazai jogfejlődésre, a feladat nem volt könnyű, mert az a bírósági szervezet és eljárás lényeges változtatását tette szükségessé. Skerlecz tehát alapos munkát végzett és a fennálló szervezet és eljárásjog, továbbá az uralkodónak addig kiadott rendeletei alapján a következőket javasolta.¹

Miután az uralkodó a földesurak és a parasztok közt eddig az úriszék előtt tárgyalt ügyeket a vármegyei sedria hatáskörébe utalta, ennek folytán e persoportokra nézve máris háromra csökkent a fórumok száma, vagyis a sedriára, a királyi és a hétszemélyes táblára. Azonban a parasztoknak egymás közt, illetve harmadik személynek egy paraszt ellen az úriszék előtt indítandó pereiben elvileg még mindig négy fórum áll rendelkezésre, mert a parasztok a hétszemélyes tábláig fellebbezhetek. Skerlecz tehát a pereknek ezen csoportjára nézve is az előbbi eljárást hozta javaslatba, melynek elfogadása esetén az úriszék gyakorlatilag megszűnt volna bírói fórumként működni.

A polgároknak eddig a kiváltságos helyek bírói széke előtt indított pereire nézve ugyanazt a módosítást ajánlotta, mint az úriszéki pereknél. A szabad királyi városok magisztrátusa elé tartozó polgári perek pedig a királyi és onnét a hétszemélyes táblához volnának fellebbezhetők. Ezzel a módosítással a tárnoki és személynöki szék bírói funkciója megszűnnék és végleg orvosolható volna az Esterházy által

¹ Allerunterthänigstes Elaboratum in Betreff der neuen Einrichtung des Justizwesens in Ungarn. Eredeti. Dátum nélkül. Ad 15.241/1785. Kanc. lt.

is említett régi panasz, hogy a tárnoki székhez fellebbezett pereknél négy, a személynöki székhez fellebbezetteknek pedig csak két fórum áll a feleknek rendelkezésükre.¹

A nemesek peres ügyei eddig az ügy természetéhez képest a pedaneus bíróságoktól, vagyis az alispántól vagy a szolgabírótól a vármegyei sedriához és a kerületi táblákhoz vagy hosszú per esetén a királyi táblához jutottak. Miután a közigazgatás összpontosítása folytán az alispán és a szolgabírák még az eddiginél is jobban meg lesznek terhelve közigazgatási funkciókkal, a rövid perekben nemesek részére elsősorban csak a vármegyei sedria és a kerületi táblák jöhetnek tekintetbe, ahonnet a királyi és a hétszemélyes táblához fellebbezhetnek.

A nemesek hosszú perei elsőfokon a királyi tábla, fellebbezés esetén pedig a hétszemélyes tábla elé kerültek, vagyis összesen csak két fórum elé vihették pereiket, míg Horvátországban ugyanezen perekben a nemesek három fórum előtt pereskedhettek.² Hogy tehát a nemeseknek nálunk is három fórum biztosíttassék, célszerű volna a királyi tábla előtt eddig elsőfokon tárgyalt pereket a kerületi táblák hatáskörébe utalni. Ezt a megoldást a pereskedők bizonyára szívesen fogadják, mert kevesebb költséggel jár majd Pest helyett a kerületi táblák jóval közelebb fekvő székhelyére utazniok.

Mindenesetre szükségesnek látszik, hogy a királyi tábla két tanácsban működjék, mert csak ilyen szervezeti változtatás esetén intézheti el a hátralékos pereket, melyeknek feldolgozásakor a két tanács esetleg újra összevonható lesz.

A jászok és kúnok kerülete, a hajdú városok — amennyiben nem egyesíttetnének a vármegyékkel — továbbá a turopolyai nemesek, a primási és zágrábi praedialisták, a szepesi tizlándzsás székek és a fiúmeiek megtarthatnák mind a rövid, mind a hosszú pereikben eddigi elsőfokú fórumaikat, ahonnet a királyi, majd a hétszemélyes táblához fellebbezhetnének. Hasonló módon lehetne szabályozni a nádori pereknél követendő eljárást is: elsőfokon a nádori delegált bíróság, másod- és harmadfokon pedig a királyi és a hétszemélyes tábla ítélkezhetnék.

Ezzel az elgondolással nemcsak az egységes háromfórum rendszer lenne megvalósítható, de egyúttal orvosolható volna az eddigi eljárásnál mutatkozó azon egyenlőtlenység is, hogy egyes fórumok eddig egyszer elsőfokú, máskor

¹ Az előbbi esetben fórumok: a városi magisztrátus, a tárnoki szék, a kir. és a hétszemélyes tábla, az utóbbi esetben a városi magisztrátus és a személynöki szék.

² Báni tábla, kir. tábla és hétszemélyes tábla.

pedig mint fellebbezési fórum működtek. Végül egységes képet nyerne a jogszolgáltatás abból a szempontból is, hogy mind a nemesek, mind a nem nemesek összes pereiben az első és a harmadik fórum egységes szabályozást nyerne.

Az uralkodó el volt ragadtatva Skerlecz tervezetétől. „Ennek elolvasása után még az átlagos értelmű ember is meggyőződhetik az igazságügyi reform szükségességéről“, írta rá az elaborátumot kísérő kancelláriai előterjesztésre. Egyben hangsúlyozta, hogy az úriszék a jövőben már csak mint forum consultativum működhetik, a bányavárosok elsőfokú ítélőszékétől pedig a királyi táblához lehet majd fellebbezni. A nádori ügyekre nézve viszont a kerületi táblákat jelölte ki elsőfokú fórumnak.

Skerlecz elaborátumának az uralkodó utasításaival való összhangba hozása céljából értekezletet hívott egybe Esterházy kancellár. A jegyzőkönyvből világosan kiütözik az a mélységes megadás,¹ mellyel az uralkodó akaratnyilvánítását fogadták; csak nagy óvatossággal kockáztattak meg egy-egy megjegyzést, hogy a jogszolgáltatás hagyományos organizmusából valamit megmenthessenek. Midőn például a nádori perek hovatarozásának tárgyalásához jutottak el, kérték mégis a iudicium delegatorium palatinalé fenntartását, mert e perek szükségképen különböző kerületi táblák elé is tartozhatnak. „Érthetetlen, hogy mennyire igyekeznek a világos utasítás elől kitérni“, jegyeztette rá a jegyzőkönyvre az elégedetlen uralkodó. „A fora excepta egyszersmindenkorra megszűnnek“.

Az uralkodó nem ismert ellenmondást, ha reformterveinek keresztülvitelét tűzte ki maga elé. Arra utasította tehát a kancelláriát, hogy dolgozzon ki sürgősen egy olyan rendelkezést, mely az általa megállapított szervezeti reformokat lesz hivatva közölni a jogszolgáltatás fórumaival. Az új törvénykezési eljárás kidolgozását pedig Brunsvik József udvari tanácsosra bízta, aki másodszülött fia volt Brunsvik Antal grófnak, Mária Terézia nagynevű jogi kodifikátorának.²

Brunsvik munkatársaival az osztrák örökös tartományokban bevezetett Gerichtsordnung figyelembevételével készítette el az Ordo Iudiciarius; mely egyöntetűen írta elő az új hazai fórumok előtt követendő eljárást.³ Az osztrák

¹ Protocollum concertationis, Bécs, 1785 aug. 27., 15.243/1785. Kanc. lt.

² 14.076, 15.242/1785. Kanc. lt.

³ Ordo Iudiciarius pro omnibus tribunalibus et foris iudiciariis Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum praescriptus. Eredeti fogalm. Ad 15.900/1785. Kanc. lt.

jogi reformok kidolgozására kiküldött Kompilations-Hofkommission általában megegyedéssel állapította meg, hogy az Ordo lényegileg megegyezik a cseh-osztrák Gerichtsordnunggal. Az államtanács is hasonlóképpen nyilatkozott. A bécsi szakértők elismerése érthető volt, hiszen az új Ordo valóságos forradalmat jelentett, különösen a hazai perorvoslatok terén, melyek a német rendszer alapján átvett in integrum restitutio iránti kérelemtől eltekintve hatályon kívül helyezettek. Izdenczy államtanácsos elismeréssel állapította meg, hogy a Brunsvik-bizottság tervezete a perrendtartás reformjával szemben támasztott minden igényt kielégít: megszűnnek a iuristitiumok, gyorsabb lesz az eljárás, mert a perorvoslatokkal többé visszaélni nem lehet, az ügyvédek pedig, akik eddig a bírák munkáját nehezítették meg vagy őket félrevezették, erősen meg lesznek fékezve.¹

Az uralkodó az államtanács és a Kompilations-Hofkommission megjegyzéseit figyelmére méltatván e módosításokkal óhajtotta a Brunsvik-bizottság által készített Ordót életbeléptetni.² Azonban rövidesen kiderült, hogy a Gerichtsordnungnak a hazai jogéletbe való átültetése súlyos zavarokra vezetett. A bírák ugyanis az abban megnyilvánuló jogfelfogást csak vonakodva fogadták el, a szövegben levő homályos vagy ellenmondó rendelkezések pedig annak gyakorlati alkalmazását nehezítették meg.

Az életbeléptetés egyébként az osztrák örökös tartományokban sem történt fennakadás nélkül és a szövegmagyarázat körüli félreértések számos magyarázó rendelet kiadását tették szükségessé. E tapasztalatok alapján Keller Zsigmond nagyszombati kerület táblái ülnök elhatározta, hogy a pótrendeleteket latinra fordítja le és a fordítást a Gerichtsordnung hazai alkalmazása során szükségessé vált pótrendeletekkel egészíti ki.

Midőn az uralkodó e munkálatról tudomást szerzett,³ utasította a hétszemélyes tábla elnökét, Jankovich Antal grófot, hogy a Keller által készített művet bizottságilag tárgyalassa meg és egy olyan magyarázó munkálatot állíttasson össze, mely az új eljárásjognak zavartalan alkalmazását teszi lehetővé.⁴

A Brunsvik elnöklete alatt hétszemélyes és királyi táblai bírákból összeállított bizottság⁵ a munkálatokat több részre

¹ Izdenczy terjedelmes votuma, Staatsrat 4819/1785. HHStA. Wien.

² V. ö. Staatsrat 4819/1785. Uo.

³ 1787 ápr. 7., eredeti resolutio, 4285/1787. Kanc. lt.

⁴ V. ö. 13.986/1787. Kanc. lt.

⁵ 13.712/1788. Kanc. lt.

osztotta. Az elsőben az örökös tartományokban és Magyarországon kiadott pótrendeleleteket gyűjtötte össze, a másodikban az elsőfokú fórumok által a hétszemélyes és királyi táblától kért felvilágosításokat foglalta össze, amelyekhez megfelelő magyarázatokat fűzött; a harmadikban pedig az új eljárásjogban mutatkozó hiányokat és hibákat dolgozta fel és a munkálatot Keller javaslataival, továbbá a saját véleményével egészítette ki.¹

Miután az összegyűjtött joganyag több mint 400 ívre duzzadt fel, szükségesnek látszott azt módszeresen feldolgozni,² hogy áttekintő felvilágosítást nyújtson a hazai bíróságoknak. Ezt a Keller- és Brunsvik-bizottság közös munkája alapján felterjesztett „Erleuterungswerket“ a bécsi Kompilations-Hofkommission vette beható tárgyalás alá. abban a meggyőződésben, hogy a végleges Opus elhatározó befolyást lesz hivatva gyakorolni a magyarországi és erdélyi jogszolgáltatásra.

A bécsi udvari bizottság 1788 végén látott hozzá a munkának³ és szakaszonként, nagy körültekintéssel foglalkozott az új tervezettel. Általában véve csak kivételes esetekben mutatkozott hajlandónak a hazai jogfejlődés sajátosságait elfogadni, mert teljesen át volt hatva a cseh-osztrák Gerichtsordnung haladottabb szellemétől.

Azonban Zinzendorf, a Hofkommission elnöke arra is felhívta az uralkodó figyelmét, hogy a javított magyar Ordót latin helyett németül és ezenfelül legfeljebb „az ország nyelvén“ adassa ki, mert valóban „különös, hogy az eljárásjog eddig a magyar nemzet széles rétegei előtt érthetetlen és idegen nyelven“ jelenhetett meg. A német nyelvű kiadás már csak azért is indokolt, mert az uralkodónak úgyis eltökélt szándékában áll a hazai jogszolgáltatásban a német tárgyalási nyelvet elrendelni.⁴

A Kompilations-Hofkommission terjedelmes munkálatait az államtanácsban Eger, Izdenczy és Hatzfeld bírálta felül, akiknek votumai nagy befolyással voltak az uralkodó elhatározására. Az államtanács általában intranszigensebb volt, mint Zinzendorf vagy munkatársai és rendszerint még azon esetekben is a cseh-osztrák Gerichtsordnungban lefektetett jogelvek mellett tört lándzsát, amelyekben a Hof-

¹ Ad 13.712/1788. Kanc. lt. Acclusa.

² Extractus operis commissionalis. Uo.

³ Tagjai voltak: John, Nagy, Kees, egyúttal előadó, továbbá Froidevaux, Hadrovics és Kresel udv. tanácsosok. V. ö. Staatsrat 1083/1789, HHStA. Wien.

⁴ V. ö. Staatsrat 1083/1789. Uo.

kommission kivételesen a hazai eljárásjogi gyakorlat elfogadását ajánlotta.

II. József a javított Ordóhoz fűzött kiegészítéseket, változtatásokat és magyarázatokat igen alaposan, heteken keresztül tanulmányozta. Régi munkáiutemből semmit sem engedett és a joganyag egy-egy nagyobb részének jóváhagyása után haladéktalanul utasította a hétszemélyes táblát a szövegmódosítási munkálatok végrehajtására.¹ Egyébként Zinzendorf iránti különös bizalma abban nyilvánult meg, hogy az államtanács javaslataival szemben itt-ott a Kompilations-Hofkommission véleményét fogadta el és azok alapján hozta meg végleges döntését.

Az a téves államszemlélet, mely a hagyományok teljes lerombolásával tudta csak elképzelni a nemzetre rákényszerített új jogszolgáltatást, kéresezlőnek bizonyult. II. József hirtelen halála után ugyanis a kancelláriának első dolga volt, hogy a Döry- és Niczky- bizottságok munkálatainak és ez utóbbiak közt a kúriai döntvényeket magában foglaló Planum Tabulárének folytatólagos tárgyalását hozza javaslatba. Az 1791: LXVII. tc. felhatalmazása alapján valóban megkezdődtek az országgyűlés jogi bizottságának tárgyalásai, amelyek a bírósági szervezet egyes kérdéseire, a magánjogra, a polgári peres eljárásra és a büntetőjogra terjedtek ki: tehát kerek száz esztendőnek kellett elteltie a török hódoltság alól való felszabadulásunk után, míg végre a hazai talajból fakadt jogelvekre és gyakorlatra támaszkodó reformtervezetek elkészülhettek. Azok az eljárásjogi javaslatok, melyeket Révay Pál báró, a kir. tábla bírása és Majláth György. személynöki ítélőmester dolgoztak ki, nemcsak a régi és új törvényeket, hanem a kúriai döntvényekben lefektetett gyakorlatot is felölelték. tehát a jogfejlődést is figyelemre méltató, biztos alapot nyújtották a XIX. században folytatott kodifikációs munkálatokhoz. Ezekben valósult meg végre a reformmunkálatok során oly gyakran elhangzott elvi megállapítás, hogy a rendezett jogszolgáltatásnak a hagyományokra támaszkodó gyökeres kodifikáció a nélkülözhetetlen előfeltétele. amit sem a koronának, sem a törvényhozásnak nem volna szabad figyelmen kívül hagynia, mert az igazságügy — Koller személynök szavai szerint — „az államélet igazi lelke és a koronának legdrágább kincse, melynek fénye erősen elhalványul, ha az eljárásjog nem az alkotmányos rendnek megbízható eszköze“.

Jánossy Dénes.

¹ Ld. 8754, 8758/1789. Kanc. lt.

Szolnok agrártörténete a XIX. században.

Szolnok mezőváros lakói a kir. kamarának szerződéses jobbágysai voltak 1702-től 1848-ig. XVIII. századi sorsukat jellemeztem erről szóló munkámban.¹ A város XIX. századi történetét előadó újabb munkám egyik céljául azt tűztem ki, hogy kikutassam, vajjon az 1848-i jobbágyszabadítás milyen hatással volt rájuk. Történetírásunk idáig alig foglalkozott részletesebben azzal a kérdéssel, hogyan alakult a jobbágyság sorsa felszabadítása után. Szabó István rövid parasztságtörténete így nem is mondhat egyebet annál,² hogy a XIX. század vezérlő eszméje, a szabadelvűség, szabadságot hozott a magyar jobbágnak, de nem nyújtott neki védelmet.

Ellentétben a legtöbb alföldi várossal, Szolnok városának nem volt nagy határa. Két részből állt 1702-től 1848-ig: a tulajdonképeni szolnoki határ 9070 hold 722 □-öltre,³ Alcsi-puszta pedig 7038 hold 164 □-öltre terjedt,⁴ összesen 16,108 hold 886 □-öltre. De ebből a város belterületét és egyéb terméketlen területeket még le kell számítanunk, s így a földművelésre alkalmas terület nem volt sokkal több 14 ezer holdnál. E földek tulajdonjoga a kamarát illette; a szolnoki határt, valamint Alcsit tőle bérelték időről-időre a szolnokiak, ugyanegy szerződésben. A szolnoki határ szántóföldből állt, Alcsi és a vele összefüggő Szentivány-puszta a Tisza áradásainak kitett legelőből és rétből.

Ez a terület szűknek bizonyult a szolnoki gazdák számára a XIX. században is, kiegészítésképpen bérbe vettek tehát a szomszédos uradalmakból. Tartósan bérelték a Keg-

¹ Botár I.: Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII. században. (Szolnok 1941.)

² Szabó I.: A magyar parasztság története (Budapest 1940), 77. l.

³ Szolnoki kir. törvényszék irattára: Sz. város tagosított határának telekkönyve 1860-ból.

⁴ Szolnoki pénzügyigazgatóság kataszteri irattára: Sz. földkönyve 1863-ból.

levich-család Szanda-pusztáját, valamint a többek (ú. m. a kincstár, a Kállay-, Malonyay- stb. család) tulajdonában lévő Alsó- és Felsővarsány pusztát. Szanda területe 5928 hold 298 □-ól, Felsővarsányé 5014 hold, Alsóvarsányé 4725 hold volt.¹ Csakhogy míg Szandát egészen bérelték, Felsővarsányt csak részben; itt pl. a kamara birtoka csupán 2580 holdra rúgott.² E puszták nagyobb része szintén legelő és rét volt.

A XIX. század ötvenes éveiben az abszolút kormány egy *adóközségben* egyesítette mindezen pusztákat; ezért sorolja fel azután az akkori irodalom Szolnokot a nagyhatarú alföldi városok között,³ s teszi hivatalos adatok alapján 38,391 holdra területét. Azonban alaposan tévedett, aki ebből a számból kiindulva, gazdag alföldi városnak tekintette Szolnokot, mert az igazi határ, mely szolnoki gazdák birtokában volt, csak a fentebb kimutatott 16,000 holdból állt, míg Szanda és Varsány nagybirtokosoké volt ekkor is, akik — mint látni fogjuk — még városi pótadót sem akartak fizetni Szolnokon.

1880-ban azután Alsó- és Felsővarsány puszták az adóközségből végképen kiváltak s belőlük alakult Rákóczi-falva község. Az 1892-i helységnévtár 26.169 holdban állapítja meg Szolnok határát és hozzátartozó pusztáknak Alesit, Palotás-szentivánt és Szandát nevezi meg. Szanda ekkor is nagybirtok volt, ezidőben már nem is bérelték a szolnokiak, Palotás-szentiván (3661 hold) pedig középbirtokos uraké. Így a szolnoki gazdák birtoka a század végén is csak abból a 16 ezer holdból állt, amit már 200 évvel azelőtt is ők használtak. S mint a következőkben kiderül, még ezt is csak milyen küzdelmek árán sikerült megtartariok!

De először lássuk Szolnok gazdasági viszonyait a század első felében, a felszabadulás előtti időben. A város agrárviszonyainak megvilágítására alapul vettük a város tanácsjegyzőkönyvein kívül az 1828-i országos összeírást,⁴ továbbá azokat a szerződéseket, amelyeket földesuruk, a kincstár nevében az óbudai kamarai inspektor 3 vagy 6 évenként velük kötött.

¹ Fényes Elek: Magyarország 1859-ben (Pest), 138. l.

² Szolnoki pénzügyigazg. kataszt. irattára: Sz. földkönyve 1863-ból.

³ Galgóczy Károly: Magyarország mezőgazdasági statisztikája (Pest 1855), 99. l. — Palugyay Imre: Jászkúnkerületek s Külső Szolnok megye leírása (Pest 1854), 360. l.

⁴ O. L. (= Országos Levéltár) Náadori lt. Conscriptio regnicolaris oppidi Szolnok anno 1828 peracta. (Heves és Külső Szolnok megye.)

Az 1784-i és 1802-i szerződések elmondják,¹ hogy Szolnokon összesen 164 egész telek van, ezen 65 egésztelkes, 82 féltelkes, 234 negyedtelkes gazda él, rajtuk kívül van a városban 121 házas zsellér és 61 háznélküli zsellér (subinquilinus). A lakosság kilenced fejében fizet 300 frtot, egyéb úrbéri szolgáltatások váltságaképpen pedig 2800 frtot évenként. A számítás alapja az volt, hogy teljesíteniök kellett volna 8554 igás és 2514 kézi robotot; ennek váltsága napi 20, illetőleg 10 krajcárjával összesen 3270 frtot tenne; ezenkívül tartoznának természetbeni járandóságok fejében (pro culinaribus competentibus) 800 frtot fizetni. A három tétel (nona, robot és konyhai dolgok váltsága) tehát összesen 5000 frt-ra rúgna. De a kamara mindössze 3100 frtot kíván tőlük, vagyis majdnem 2000 frttal kevesebbet a törvényesen követelhető összegnél. Indokolásul azt mondja a szerződés, hogy a szolnoki sóhivatalhoz sóért több megyéből (Pest, Heves, Nógrád) járó fuvarosok sok kárt okoznak a szolnoki gazdák legelőiben, továbbá sűrűn zaklatják őket katonai beszállásokkal is.

További kedvezményeik, hogy évi csekély összegért kapják bérbe Alcsi és Szentivány kincstári pusztákat (500 frtért), azután az összes királyi haszonvételeket (beneficia regalia), ú. m. korcsma-, scrfőzés-, mészárszék-tartás, halászati jogot, malom- és vásártartás-jövedelmet. mindezt évi 2500 frtért, a szolnoki hídvám kezelését évi 3000 frtért. Összesen fizetnek a kincstárnak évi 9100 frtot.

Ez a XIX. század elején kötött szerződés lényegében 1848-ig nem változott. Vagyis a fizetett összegek mindig mérsékeltek maradtak, ha növekedtek is az idők folyamán. Az emelkedés arányban állott a félszázad általános drágulásával, meg azzal a körülménnyel, hogy a város lakossága félszázad alatt lényegesen szaporodván, növekedett fogyasztása (ital, hús, vásárok stb.) s azért a regálékért természetesen többet kellett fizetnie. Így az 1846-i szerződés szerint (mely az utolsó volt felszabadulásuk előtt) a regálékért évi 8100 frtot fizettek, az úrbéri szolgálatok váltságául pedig 8496 frtot, mindössze 16.596 frtot.²

A királyi kincstárral kötött, amúgyis előnyös szerződések terhein még azáltal is enyhített a város, hogy a regálébérletből származó tiszta hasznot a lakosság évi adójának csökkentésére fordította. A bevételeket és kiadásokat négy külön pénztár kezelte: a regálékát a beneficiális cassa, az

¹ O. L. Kamarai It. Contractus et Transactiones XXI. k. nr. 84., 86.

² Szolnok város jegyzőkönyvei. 1846 jún. 6., okt. 20., 1847 febr. 3.

úrbari szolgáltatások váltságát az urbariális cassa, a vármegyei és hadi adót az adószedő cassa, az idegen puszták berletét a puszták cassája.

A lakosság évi adója attól függött,¹ miképen alakult az egyes cassák évi mérlege. Különösen pedig a beneficiális cassától, mert az mindig felesleggel dolgozott, ezért felhasználták a többi cassa segítésére. Igen érdekes indokolással fordítják egy ízben adófizetésre a mézárszékek jövedelmének egy részét (3000 frtot):² mivel a vágómarhákat a szandai pusztákon legeltették, méltányos, hogy a haszonból a közterhet viselő lakosok mindenike részesüljön.

A városi tanács irányította általában az egész gazdálkodást. Egészen 1848-ig a határ két fordulóra volt osztva, amelyből az egyiket mindig őszi vel vetették be, a másikat ugarnak hagyták. Az ugar nyolcadrészét azonban gyümölcsöztették: tavasszal kukoricával vetették be.

Az 1828-i regnicoláris összeírás megpróbálta felbecsülni Szolnok város gazdáinak termését s az átlagos árak alapján megállapítani a tiszta hasznot. Az ilyen becslések szokásosak voltak (van egy Szolnokról 1747-ből is), ezek pótolták a katasztert. Illetve pótolták volna, ha az ilyen egyszerű becsléssel megállapított tiszta haszon csakugyan fedte volna legalább is a megállapítás idején a valóságot. Az eljárás a következő volt: Az összeírók maguk mellé vettek a tanács tagjain kívül minden negyedből néhány lakost s a földek osztályozását ezekre az esküdtekre bízta. A talaj minősége szerint az esküdtek a föld egyötödét az első, kétötödét a második, kétötödét a harmadik osztályba sorozták. A talaj mindennemű és fajú magot a legjobb eredménnyel fogad be — mondja az összeírás. A trágyázás azonban nincs szokásban, mivel erdők hiányában a trágyát tüzelőnek használják.

A legnehezebb rész ezután következett: a föld termésének megbecslése. Az eredmény az volt, hogy egy pozsonyi

¹ Szolnok város jegyzőkönyve 1824., 235. l.: „A város beneficiális cassájából az adószedő cassába 2000 frt általadatni rendeltetik, ennek lehúzása után lesz a lakosokra kivetendő summa 11.514 frt 37 kr.“ — Uo. 1826: 371. l.: „A szandai és varsányi szántóföldek utáni árenda, nehogy a város lakosai a nagy árenda fizetéssel megterheltesse, a beneficiális cassából segedelemül 3500 frt a földek árendája enyhítésére általtétetni rendeltetett. Minden lác föld árendája 4 frt lesz.“ — Uo. 1823: 55. l.: „Az urbariális cassának megmaradt summája 4000 váltó frt-on felülhalad,“ ezért a lakosok felemelt taksáját leszállítja. Így egésztelkes fizet évi 12 frt, $\frac{1}{2}$ telkes 8, $\frac{1}{4}$ telkes 4 frt-ot, házasszellér 2 frt-ot, házatlan I frt-ot. Mesteremberek: I. oszt. 8, II. o. 5 frt 20 kr, III. oszt. 2 frt 40 kr-t.

² Szolnok jkve. 1824., 150. l.

mérő vetés után (a vetőmagot leszámítva) a tiszta termés $2\frac{1}{2}$ mérő, vagyis egy magyar holdon, amelybe két pozsonyi mérőt szoktak elvetni, 5 mérő terem. A területnek körülbelül egynyolcada azonban kukoricával volt bevetve s a hibát mindjárt itt követték el a becslők: a kukorica holdankinti átlagtermését ugyanannyinak vették, mint a búzáét, holott a kukorica tudvalevőleg átlag többet terem. Ha a mérőket métermázsákra átszámítjuk (1 pozsonyi mérő búza súlyát 45 kg-nak véve), azt az eredményt kapjuk, hogy egy magyar hold mindössze 2 q 25 kg búzát termelt a vetőmag leszámítása után. Egy század távolából ez kevésnek tűnik fel még akkor is, ha a földeket nem trágyázták, hiszen minden második évben pihent a föld, ugarnak volt hagyva.

Ezután következett a termények átlagos ára alapján a tiszta jövedelem megállapítása. Az átlagos árakból azonban még le kellett vonnia művelési költségeket is. Egy mérő búzáért akkoriban Szolnokon, 7 évi átlag alapján, $58\frac{2}{3}$ kr-t fizettek, vagyis közel volt az ára 1 frthoz (=60 kr). (Métermázsára átszámítva eszerint 1 q búza 2 frt 10 kr-ba került volna.) Művelési költség címén csak a szántást számítja fel az összeíró bizottság: 1 mérő vetéshez a kétszeri szántás költsége 27 kr, az egész magyar holdon 54 kr. Így jön azután ki 1 mérő vetés után 1 frt 47 kr tiszta haszon, ami magyar holdankint 3 frt 34 kr tiszta jövedelemnek felel meg. Huszonöt év múlva az első kataszteri felvétel jó 10%-kal többre hozza ki a föld tiszta jövedelmét: katasztrális holdankint 5 frt. 18 kr-ra. Mindenesetre a kataszteri felvétel megállapítása közelebb állhatott a valósághoz ennek a hevenyében készült összeírásnak a becslésénél. A szolnoki határ egészévi termését az 1828-i összeírás 12.673 pozsonyi mérőre becsüli és értékét 11.391 frt 43 kr-ra teszi.

Egy egésztelkes gazdának 36 magyar holdnyi birtoka volt, valamivel több mint másutt, a többletet a hiányzó rét pótlására adták. Azonban a leginkább domináló birtoktípus a negyedtelek volt. A telkek már a XVIII. században erősen elaprózódtak. Már az urbárium behozatalakor a negyedtelek volt az uralkodó birtoktípus s ez így maradt végig a XIX. századon át. Az egésztelkesek száma folytonosan csökkent, míg a fél- és negyedtelkesek száma nőtt, sőt nyolcadtelkek is keletkeztek.

Félelmesen megnőtt a XIX. században a zsellérek száma; összefügg ez azzal, hogy a telkek összes állománya (egésztelekre átszámítva) alig gyarapodott, mindenesetre sokkal csekélyebb mértékben, mint a népesség. 1771-ben még feleannyi zsellér sincs, mint telkesgazda és a zselléreknek csak

egyötöde házatlan. Már 1828-ban majdnem kétszerannyi a zsellér, mint a telkes gazda. A házatlan zsellérek számát 1860-ban nem tudjuk megállapítani. Az 1864-i ínség alkalmával a városi tanács felterjeszti a helytartótanácshoz a kölcsönt kérő házas zsellérek névsorát s itt 1475 családfő van felsorolva,¹ tehát a házzal rendelkező zsellérek száma két és fél-szerese már a telkesgazdáknak. De még ezen kívül voltak a házzal nem rendelkező napszámosok. A szolnoki zsellérek jórésze már a XVIII. században is a kincstári sőüzemben és szálfauzemben nyert foglalkozást.

	1771-ben	1828-ban	1860-ban ²
Egésztelkes gazda ..	65	32	17
Féltelkes	82	131	156
Negyedtelkes	234	349	330
Nyolcadtelkes	—	9	44
Házias zsellér	121	601	1007
Subinquilinus	28	315	?
	381	521	547
	149	916	

Ökolicsányi árvaszéki ülnök, aki megbízást kapott az 1864-i éhínség felderítésére, azt jelenti a helytartótanácsnak, hogy a házas zsellérek száma 1097 s ezenkívül van még a városban 823 teljesen birtoktalan család, 3056 lélek, ezek a régen subinquilinus névvel jelölt háznélküli zsellérek.³ Ha egy család lélekszámát csak 4-nek vesszük fel, ez az 1900 zsellércsalád 7600 főre rúg. Szolnoknak az 1857-i népszámlálás szerint körülbelül 14.000 lakosa volt, tehát a lakosságnak több mint a fele zsellérekből állt.

A városi tanács földbirtokpolitikájáról a városi jegyzőkönyvek tesznek tanúbizonyságot. Minden egyes gazda eljárását számontartották, s ha nem megfelelően kezelte földjét, megintették, vagy éppen el is vették földjét.⁴ Meg-

¹ Helytartótan. lt. Beadványok. 9395/1864. sz.

² Az 1771.-i adatok: O. L. Helytartótan. lt. Szolnok úrbéri táblája. — Az 1828.-i adatok az idézett országos őszéírásban. — Az 1860.-i adatok: Szolnoki törvényszék irattára. Szolnok tagosított telekkönyve.

³ Helytartótan. lt. Beadv. 19.706/1864.

⁴ Szolnok jkve 1827 (191. sz., 160. l.): „Bózsó Antalné minden jószágát eladogatván, a földjét más által felibe dolgoztatja. Senkinek az ilyen földművelés módja, mely által minden utána járó szolgálatok és terhelések elmellőztettek, idáig meg nem engedtetett.“ Felszólítják tehát, hogy maga tartson igavonó jószágot. — Uo. 1817 (122. sz. 71. l.): „Lévay Mihálynak már régóta nem lévén vonó jószágga, ¼ sessio földje Farkas Jánosnak átaladatott.“ — Uo. 1812 (2936. sz. 684. l.): „Török Györgynek ¼ sessio földje — minthogy már 4 esztendő óta a szükséges jószágokat nem tartja — Fodor Györgynek adatott.“

felelő művelés csak kellő igazjóság-létszámmal volt lehetséges; ezért a tanács különös gondot fordított arra, hogy csak az a gazda kapja meg telkét, akinek a szükséges állatállomány rendelkezésére áll. Mint az egész földközösségi művelést, úgy ezt a kérdést, a földek kiosztását és elvételét is a városi tanács intézte, s az uraságnak csak bejelentette az eseteket.¹

Ezek az esetek megmagyarázzák, hogy miért fogytak a nagyobb birtokú, egészszelkes gazdák. A megfelelő állatállomány hiánya a főok,² de a jóerkölcsökbe ütköző magaviselet miatt is vettek el földet.³ A tanács mindig talált olyan lakosokat, akik $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{2}$ telek műveléséhez szükséges jószággal rendelkeztek s az ilyeneket juttatta telekhez. Nemcsak a telkes gazdák fiai vagy vejei, hanem érdemes jószággal bíró zsellérek is kaphattak földet.

A tanács irányításával folyó nyilas osztást és földközösségi művelést még inkább jellemzik a bérelt pusztákra vonatkozó adatok. Itt a nagyhatárú alföldi városokban szokásos primitív, közös legelőváltó gazdálkodás folyt. „A varsányi pusztán nemrégén feltörött és szántás alá vetett egész plága az őszi szántás előtt feldülöztesen, azon renddel, hogy akinek milyen birtokú földje van a Kamerális földön (vagyis a tulajdonképeni szolnoki határban), ahhoz alkalmaztassék. Egész helyesnek jusson 4 lánc, $\frac{1}{2}$ helyesnek $2\frac{1}{2}$ lánc, $\frac{1}{4}$ helyesnek $1\frac{1}{2}$ lánc. (T. i. a föld szélessége legyen ennyi, hossza pedig valamennyinek 20 lánc; 1 lánc = 10 öl). Ha még kimarad valami, a földetlen, de járó jószágú embereknek 1 lánc széles-

¹ Szolnok jkve 1812. (3047. sz. 726 l.): „Úgyhogy az illetén földváltozásokra a Tettes Uradalomnak kegyes jóváahagyása kikérettessen.“

² Szolnok jkve 1810 (2441. sz.): Török István bírván mind ide által, mind az árendált pusztákban egész helyet, minthogy elegendő jószágja nincsen, lemond és kíván félhely mellett megmaradni. Fél-telkét Fekete Andrásnak ítéli a Tanács. — Uo. 1813 (2977. sz. 697. l.): Mátyás István előregedvén, $\frac{1}{4}$ sessio földjét vejének, Tassy Jánosnak kívánja átadni, úgy, hogy számára évenként 1 köből búza és 1 kiló árpa vetést tegyen. Ha veje ezt nem tenné egyszer is, akkor a földet más érdemesebbnek adják. — Uo. 1826 (180. sz. 445. l.): Szuszékos Györgyné $\frac{1}{4}$ földjéről fia, József egyetértésével lemond. Helyébe Laigárd János hidhajdu proponáltatik az uraságnak, csak a maga és felesége haláláig, azután nem örököseire, hanem más érdemes lakosra jut. Ha Szuszékos Józsefnek lesz ismét jószágja, elsősege lesz a földjuttatáshoz.

³ Szolnok jkve 1826 (132. sz. 408. l.): Bozsó György és Deme Mihály, mindketten a rosszaságban annyira megrögzöttek, hogy jobbulásuk iránt reményesség nem lehet. Veszedelmes éjjeli paripázásaik által félelmet, a kint levő jószágokban kárt is okoznak. Egyiknek $\frac{1}{2}$, másiknak $\frac{1}{4}$ telkét istenfélő, jámbor lakosoknak: Fekete Antalnak és Lendvay Jánosnak adják.

ség adassék.“¹ Tehát a bérelt puszták is a telkesgazdák helyzetét erősítették, csak, ha az ő kielégítésük után maradt még föld, abból juttattak a jószággal rendelkező zsellérnek is.

Önkényesen nem lehetett a bérelt pusztákon sem gazdálkodni, csak úgy, ahogy azt a közösség előírta. „Alsóvarsányi pusztában a szántóföld, a következendő tanácsi gyűlésben kihúzandó nyíl szerint elosztatódjon, az elosztás előtt senki ezen részen szántani ne merészeljen.“² De „Sándor Papp Márton bátorkodván a varsányi pusztán a gyeptől minden bírói engedelem nélkül 1 lánc alját feltörni és azt tavaszi étellel be is vetni, ezen vakmerő tette miatt 12 pálcákkal büntetett“, s a termést a város az ispitálynak adta.³

A városnak a XIX. század első felében négy tizede (kerülete) volt, azt sorsolták ki azután a tanácsülésen, hogy melyik tized milyen sorrendben kap a kaszálóból, dinnye-, kender-, köles-, kukoricaföldből. Hogy mennyit kap az egyes gazda (fél-, negyedhelyes), azt is a tanács határozta meg.⁴

Mint látjuk, a jobbágykorszakban a városi tanács teljesen a kezében tartotta a közös gazdálkodás irányítását. A földesúrnak, a kincstárnak megfizették a taksát, de az másba nem szólt bele, csak az előljáró választáskor évenként egyszer jelent meg Budáról kiküldöttje, egyébként mindenben a tanács döntött.

A jobbágykorban az állatállomány, mint láttuk, igen fontos volt az egész gazdálkodás és a birtoklásrend szempontjából.

Mint az alábbi kimutatásból látható, a jobbágykor végén az ökrök száma kevesbedett az 1828.-i állapot hoz képest. Valószínűleg a szabadságharc idejében vették igénybe élelmezési

¹ Szolnok jkve 1814. (3044. sz. 725. l.)

² Szolnok jkve 1811. (3047. sz.)

³ Szolnok jkve 1811. (2632. sz.)

⁴ Szolnok jkve 1812. (2769. sz. 637. l.): „Mint hogy a dinnyeföldeknek nyilvános haszna a mult esztendőben is tapasztaltatott, végeztetett, hogy az idén is a dézsma-szérún túl levő kis-úttól a szelei útigosztattasson, melyre is a nyílhúzás ekképenment véghez: 1. Német-tized, 2. Katonaváros, 3. Cigányváros, 4. Nagy-tized.“ — Uo. 1815. (3094. sz. 740. l.): A kaszáló minden gazdának külön-külön érdeme szerint kiosztasson, amelyet mind lekaszálni, mind felgyűjteni és hazahordani tartozik. A nyílhúzás szerint pedig a Feketevárost (Acsi-pusztá egy részének neve) kaszálni fogja a Nagy-tized és Német-tized, a túl a zagyvait a Katonaváros és Cigányváros. A dűlőnek hossza 30 rúd, szélessége egészhelyesnek 30, $\frac{1}{2}$ helyesnek 20, $\frac{1}{4}$ helyesnek 10 rúddal leszen. — Uo. 1811. (2631. sz.): Az alsóvarsányi göböljárásról azt határozza a tanács, hogy egy részét kölesföldeknek kiosztják. Az egészhelyes kap 2, a $\frac{1}{2}$ helyes $1\frac{1}{2}$, a $\frac{1}{4}$ helyes 1, a földetlen, de jószágos ember $\frac{1}{2}$ láncot. — Uo. 1851 márc. 10. A kenderföldek ezentúl zabföldeknek használtatnak.

célokra nagy mértékben a szarvasmarhaállományt, mert Szolnok hadműveleti központ volt. A ló- és juhállomány viszont jelentős mértékben növekedett. Ez azt mutatja, hogy Szolnok város gazdaosztályának vagyona növekvőben volt.

	1828 ¹	1850 ²
Jármos ökör	1096	897
Tehén	583	510
Tinó (2 és 3 éves)	190	?
Ló	943	1519
Juh (1 éves)	1936	5266
Sertés (1 éves)	281	—

Az iparosodás terén is haladt a város. A többször említett 1828-i összeírás szerint 175 különböző önálló mesterember dolgozott a városban és 33 legény, tehát összesen 208 iparos-a volt Szolnoknak. Fényes Elek 1859-ben 320 kézművest említ, akik családjaikkal együtt már a lakosságnak 15%-át teszik.

A jobbágykor végén Szolnok már abban a helyzetben volt, hogy iskolai közintézmény létesítésére is vállalkozhatott. A város a XVIII. században felállított népiskolái mellé ekkor szerezte meg a ferencrendiek vezetése alatt álló gimnázium részére a nyilvánossági jogot, ami a tanárok fizetésére szolgáló 20 ezer frtos alap kimutatásához volt kötve. Így 1844-ben hatosztályos nyilvános gimnázium felállítására kapott engedélyt.³ A városnak megfelelő földbirtoka nem volt, hanem a társadalom áldozatkészségéből, vagyis főképen a gazdaosztály jövedelméből létesült az alap.

Még klasszikusabb bizonyíték a város lakosainak helyzetéről az az üdvözlő irat, amelyet a város közönsége intézett az első magyar felelős minisztériumhoz 1848 áprilisában, annak megalakulásakor. Kiténik belőle, hogy a város közönsége a jobbágy-ság alól felszabadulván, nem annak örül, hogy helyzete javulni fog, hiszen robotot nem teljesített eddig sem, közterhei pedig tűrhetőek voltak. Nem anyagi helyzetük javulását remélték új jogaiktól, hanem a korszak mozgalmainak hatása alatt emberi mivoltukban érezték magukat megalázva a régi rendszer által, s most megbecsülésüket látták abban a tényben, hogy az ő képviselőjük is helyet fog foglalni az országgyűlésen.⁴

*

¹ O. L., idézett országos összeírás.

² Palugyai i. m. 362. l.

³ Karkecz A.: Szolnok közoktatásának története (1885), 101. l.

⁴ O. L. Min.-elnökség és Honvédelmi Bizottmány 94/1848. sz. (Az irat a Hof- u. Staats-Archiv-ban, Bécsben feküdt 80 évig.)

A kötött gazdasági rendből való felszabadulás után a szolnoki gazdának *váltógazdasággal* minden területet intenzív művelés alá kellett volna vennie, bő trágyázással, nagy, főleg mesterséges takarmánnyal táplált állatlétszámmal.

Mindebből nem lett semmi egyelőre, mert az egész Bach-korszakban megmaradtak a kétfordulós rendszer mellett, tagosítás és úrbérrendezés nélkül nem térhettek el ősi mód-szerűtől.

A szabadságharc lezajlásával összeesően 1849 szeptemberében lejárt földesurukkal, a kincstárral kötött 3 éves szerződésük, amely, mint láttuk, kiterjedt a királyi kisebb haszonvételekre (italmérés, vásárpénz, halászat stb.) is, továbbá Alcsi-puszta bérletére. Szerencséjükre a korona-uradalom — abban a politikai zűrzavarban felülről bizonyára más utasítást nem kapván — megkötötte velük további 3 évre a haszonvételekre s Alcsira nézve a szerződést. Így a szolnokiak 1852-ig úgy gazdálkodtak tovább, mint 1848 előtt. Hiszen volt elég bajuk amúgyis, újításokra kedvük sem volt, az 1848—49. évek által rájuk zúdult terheket kellett kiegyenlíteni mind az egyeseknek, mind a városnak.

Az új felső hatóság feje, Bonyhádi Imre szolnokmegyei cs. kir. megyefőnök, nem nagyon várt, míg a város terheit rendezni tudta volna, egyszerűen ráolvasta a szolnokiakra az akkor uralkodó liberális nézetek értelmében, hogy a bajok oka a házikézelés. Sokkal célszerűbb a magánvállalkozás, a város rossz gazdálkodásával adósságba verte magát. a kincstárnak 40.000 frttal tartozik.¹

A város kétségbeesetten védekezik e vádak ellen. Kimutatja, hogy jóval kevesebbel tartozik, mert az állam helyett olyan kiadásokat eszközölt, amelyeket az neki megtéríteni

„Tisztelt Nemzeti Kormány! Napok ezrei tüntek le az örök enyészetbe, századokon át eredménytelenül; a középkori földrendszer s keleti hadözön véres hulláma által az *emberi méltóság teréről leszorított magyar nép* oly kínos állapotra jutott, hogy az egyedüli édes hon s tisztelt dinasztia érdekei mellett gyermekeinek patakokba ontott hű vére alacsony zsollal megtérítettnek, a haza oltárára tett veritékes fillérei megvetett szolga adónak tekintetnek... Míg végre a hontalanság annyi kínos fájdalma közt lefolyt sorvasztó napok után az örök igazság érzetétől hevült nemeslelkű hazafiaknak az isteni gondviselés és az európai események közrehatásával sikerült küzdelmeiket fényes diadalra, az emberi méltóság diadalára felvergődtetni. *Megadatott a képviselőt s ezzel a szolgaság szegyenbélyegével meggyalázott milliók az emberek soraiba vétettek fel*... Éljen a Király, éljen a Nádor! Éljen a magyar nemzeti kormány, a magyarok Istenének minden áldása szálljon reájok s utódaikra...“ stb.

¹ O. L. Kamarai lt. Finanz Landes Direktion 1851, Oecon. f. 3. pos. 32785.

köteles. Részletezés helyett csak egy-kettőt említek itt meg: 1849-ben a harcok közben kétszer is leégetett kincstári Tiszahidat a város állította helyre; a hídfőt sáncokkal megerősítette stb. Szóval csak olyan kiadásokat sorol fel, amelyeket osztrák katonai parancsra teljesített s ellenszámlája így is 10.887 frtra megy a kincstárral szemben.¹ Természetesen a másik oldalról, a magyar kormánytól vett parancsokra teljesített kiadásokról hallgatnia kellett s a Kossuth-bankók megsemmisítése folytán a lakosságot ért károkról éppúgy. Nyilvánvaló volt, hogy a lefolyt háború költségei (nemzetőrség, katonai kórházak fenntartása, élelmezés stb.) a városok kiadásait hatalmasan megduzzasztották.²

Második százada vezette már a város házikezelésben a regálékat a lakosság meglegedésére; hasznuk révén ugyanis csökkent a nép adója. Az új felsőbb hatóság azonban tudni sem akart erről; a város érvelése hasztalan volt. A pénzügyigazgatóság s a megyefőnök egyetértve közölték a várossal 1852-ben, hogy a lejáró szerződést vele többé nem újítják meg, hanem úgy a királyi haszonvételeket, mint a Tiszahídvámot, valamint Alcsi-pusztát nyilvános árverésen a többet ígérőnek fogják haszonbérbe adni.³

Érdekes Szolnok város felterjesztése ez ügyben zsadányi és törökszentmiklósi gr. Almásy Mórichoz, a cs. kir. orsz. pénzügyigazgatóság elnökéhez. Szerintük a birtokviszonyok és jogok előzetes rendezése nélkül, valamint számadások és leltározások hiányában szinte lehetetlennek látszik, hogy Szolnok város közönségén kívül ezen javakat másvalaki haszonbérbe vehesse.⁴ „Ugyanis Szolnok városában 1772. évben az úrbér behozatala és végrehajtása alkalmával bíróilag kimondatott a legelő szűk volta. Később ezen szűk legelőnek nagy és legszebb része a kincstárnak általadatott szálfaleraakóhelyül, amely máig körülárkolva „portus“ név alatt a sószállító társulat haszonbérletében van. 1819. évben Szolnok legelőhiánya miatt úrbéri perre utasított, addig is azonban az alcsi- és szentiványi pusztá adatott kárpótlásul, amely pusztákért évenként soha nem több, mint 500 frt fizettetett. Ha most a város a regáléktól és egyben az alcsi és szentiványi pusztáktól elesnék, *nyomorultabb lenne határára nézve a leg-*

¹ Szolnok jkve 1851 aug. 6.

² Ungár L.: Magyarország pénzügyei 1848/49-ben. Századok 1936, 660. l.

³ O. L. Kamarai lt. Finanz Landes Direktion 1852, Oecon. f. 2. pos. 14.824.

⁴ Kamarai lt. Finanz Landes Direktion 1852. Oecon. f. 2. pos. 22.632.

utolsó és legkisebb törvényes illetőségű *falunál*. A kocsmálatáshoz szükséges minden belső telek, nevezetesen minden vendégfogadói épületek, mézárszékek és boltok, a városi közönségnek örökös tulajdonai lévén, ezek nélkül szinte lehetetlen másnak a regále javadalmakat haszonbérbe venni.“

Szolnok beadványa azonban nem érte el célját. „A jobbagyfelszabadítás után az a meggondolás még nem ébredt fel, hogy a hatóságoknak folytonos irányadására és támogatására van szükség.“¹ A hatóságok ragaszkodtak azon kor elveihez, hogy mind a regálékat, mind a pusztákat nyilvános árverésen kell bérbeadni, mert célszerűbb, ha az egyén gazdálkodik, mint ha a köz.

És így is történt. Ettől kezdve mindig, rendszerint 3 évenként, nyilvános árverést tűztek ki a kincstári javak és jogok haszonbérletére. Az 1855.-i árverés pl. a következő eredménnyel végződött. Bor- és szesz mérési jog: Prandtner Pál, sörmérési jog: Berger Károly, halászati jog: Stibinger Vince, vásárpénzszedés: Markscheid János, vámszedés (híd): Fröhlich et comp., Alcsi és Szentiván: Szolnok gazdáinak konzorciuma. Markscheid és Stibinger, bár német nevéük, már régebben Szolnokra telepedett iparoscsaládok ivadékai. A többiek azonban jövevények voltak Szolnokon. Ezek kedvéért nem kaphatták meg a város magyar polgárai a regálékat. A legértékesebb jogot, az italmérést, a bérlő Prandtner még hozzá albérletbe adta a zsidó Lazarsfeld Adolfnak. Az árverésen felverték az árat, hogy az övék legyen a bérlet, persze annyi jövedelmet nem tudtak kihozni belőle. Ekkor a kincstárt zaklatták bérelengedésért, amíg elengedett nekik 8000 forintot.²

A város csupán Alcsit tudta kibérelni, ezt sem a maga nevére, hanem egyes polgárai álltak össze konzorciumba, s így vették ki 25,000 frt évi bérért. Ez a rendszer maradt fenn azután állandóan. Így bérelték később az italmérési jogot is, hogy a város bevételei növekedjenek s kisebb pótdadót kelljen kivetni a lakosságra. Még a város polgármestere is kibérelhette az italmérési jogot, amint meg is tette, s elfogadta a kincstár.³ Persze, ekkor is részben házilag kezelték a dolgot, mert a városi személyzet végezte a számadásokat. Ezzel azonban a kincstár már nem törődött, a fő az volt,

¹ Buday L.: Agrárpolitika (Budapest 1922), 19. l.

² Kamarai lt. Contractus et transactiones, XXI. k. 29.

³ 1876—79-re Schefftsik István polgármester bérelte (Szolnok jkve 1876, 139. sz.), 1879—82-re Gyömörey Félix polgármester (Uo. 1881, 5. sz.)

hogy a szerződést nem a város nevében írta alá a polgármester, hanem a saját nevében.

A gazdaosztály tulajdonképeni jövedelmét az új kormány igyekezett kipuhatolni az 1850 március 4-i nyílt parancsban elrendelt kataszteri munkálatok segítségével. Ennek célja volt a föld tiszta hozadékát megállapítani, hogy azután e szerint vessék ki az egyes gazdákra az adót. Földadó-provizóriumnak csak azért nevezték az ezen alapon kivetett adót, mert a kataszter nem készült olyan alaposan, mint 1817-től Ausztriában, különösen, ami a kataszteri munkálatok első részét, a fölmérést illette. Ugyanis nem volt idő arra, hogy háromszögelés segítségével az egész ország valamennyi községét újra felvegyék, hanem egyszerűen felhasználták a már meglevő térképeket, azokat lemásolták s belejegyezték a községi határ adatait művelési ágak szerint (szántó, rét, szőlő stb.). Szolnok első kataszteri térképe 15 lapon készült 1852/53-ban.¹ A kataszteri felvétel következő művelete az osztályozás volt, vagyis egy-egy művelési ágon belül a főbb minőségi különbségek viszonylagos értékű meghatározása egy és ugyanabban a községben. Ezt követte egy hold évi átlagos termésének megállapítása, több évi hozam alapján, összevetve a szomszéd községek hasonló viszonyaival, a szomszéd becselőkerületek biztosáival egyetértésben arányosítva. Ha végül a pénzben meghatározott művelési költségeket levonták a nyers jövedelemből, megkapták a föld tiszta jövedelmét.²

Az osztrák kormány által elrendelt kataszteri felvételek a felszólalások után az ország földjeinek tiszta jövedelmét (Erdély és Horvátország nélkül) 97,400.000 frt-ban állapították meg. Ez a kataszter képezte húsz évnél tovább a földadó kivetésének alapját.³ Csak az abszolút kormány bukása után rendelte el a magyar kormány a gazdaközönség elégedetlensége miatt új kataszter felvételét.

Szolnok adóközségre nézve a kataszteri munkálatok 1853-ban az alább kimutatott eredménnyel végződtek.⁴ Az egész területből számításom szerint 7682 hold szántóföld esett mindössze a szolnoki gazdákra, a többi a pusztákon volt, ezeket ők bérelték, de adójukat már nem ők fizették.⁵ Ez össze-

¹ Található a Magyar Nemz. Múzeum térképosztályán az első kataszteri felmérés oda letétbe helyezett térképei között. A 15 közül csak egyre van jegyezve, hogy aufgenommen, a többit csak másolták (copirt).

² Keleti Károly: A telekadó és kataster (Pest 1868), 59. l.

³ Ua. 56. l.

⁴ Ld. Palugyai i. m. 360. l.

⁵ Szolnoki kir. törvényszék irattára: Szolnok tagosított határának telekkönyve 1860.

sítés egy hibájára is rá kell mutatnom: a terméketlen terület 98 holdban mutatja ki, holott 10 évvel később (1863-ban) 4340 holdban, 1882-ben pedig az új kataszter (de már Varsány elcsatolása után) 2585 holdra teszi a földadó alá nem eső területet.¹ Valószínű, hogy a gazdák szérűskertjeit minősítették kerteknek s a gazdákat ezek után is megadóztatták; e gazdasági udvarok alföldi szokás szerint a város belterületére estek. A Tisza, Zagyva medrét, mocsarait, árterét meg, úgy látszik, egyszerűen a legelőkhöz, rétekhez csapták, ahelyett, hogy a terméketlen területhez számították volna. Ilyen „csekély“ tévedés van az első kataszterben.

Művelési ágak	Kataszter. hold		Tiszta jövedelem	
			1 hold után	összesen
Szántóföld..	14313 h	813 □-öl	5 frt 18 kr	75824 frt 40 kr
Rét, kert ..	9692 „	1452 „	2 „ 04 „	20063 „ 42 „
Szőlő	461 „	1100 „	2 „ 30 „	1157 „ 51 „
Legelő	13749 „	1407 „	1 „ 28 „	20232 „ 57 „
Erdő	75 „	— „	— „ 18 „	22 „ 30 „
Terméketlen	38292 h	1572 □-öl	3 frt 13 kr	117301 frt 40 kr
	98 „	1291 „		
	38391 h	1263 □-öl		

Hasonlítsuk össze a szolnoki adatokat a kiszámított tiszta jövedelemnek holdankénti országos átlagával (szántóföld 5 frt 40, rétet 4 frt 05, szőlő 10 frt 22, legelő 2 frt 02, nádas 2 frt 22).² Látható, hogy a szolnoki szántóföldek megállapított tiszta jövedelme alig maradt el az országos átlag mögött. Nagy ellenben az eltérés a rétnél és a legelőnél: itt az országos átlag majdnem kétszerese a szolnokinak. Figyelembe veendő itt, hogy az ötvenes évek elején a Tisza ármentesítése még csak a kezdetén volt, s ezek az áradásnak kitett mocsaras rétek és legelők *akkor* tényleg nem voltak magasabb jövedelmezőségűnek minősíthetők. A szolnoki gazdák adója tehát a birtokukban levő szántóföldek után körülbelül az országos átlagnak felelt meg, ellenben az uraságok birtokában levő pusztákon a rétek és legelők után fizetett adó csak fele volt az országosnak. A szolnoki gazdák mindazonáltal 1854-től az áradásnak kitett Alcsi pusztáért ötvenszeresét fizették az 1848-ig lerótt bérösszegnek, 25.000 frt-ot a régi 500 frt helyett.³

¹ Szolnoki pénzügyigazgatóság kataszteri irattára, Szolnok adós község földkönyve 1863-ból és 1882-ből.

² Keleti K.: Telekadó és kataszter, 56. l.

³ O. L. Ofner Statthalterei 745/1857.

A telek tiszta jövedelme után fizetendő adó eredetileg (1852-ben) annak 16%-ában állapított meg. Csakhogy már a következő évben (1853) behozták a földtehermentesítési alapra fizetendő pótlékot, ami holdankint 55 kr-ra rúgott, továbbá 1859-től rendkívül pótlékot vetettek ki a földadóra, mégpedig annak $\frac{1}{4}$ -ét kitevő összegben, vagyis minden adófrt után 15 kr-t.¹ Végeredményben a földadó így 16%-ról 31%-ra növekedett, míg nem az 1868: XXV. tc. a földadót valamelyest mérsékelte, mégpedig 29.76%-ra.

Magyarország telekadó címén 1867-ben 16,383.000 frt-ot fizetett, földtehermentesítési pótléokra 9,011.000 frt-ot, rendkívüli pótléokra 4,095.000 s az országos alapra 983.000 frt-ot. A földtehermentesítési pótlék tehát jelentékeny összegű adó volt, fedezte az úrbéri kárpótlás költségeit. Csak 1853-tól 1867-ig, 15 év alatt 140 millió frt-ot hozott a kincstárnak, a kincstár pedig a század végéig mindössze 230 millió frt-ot fizetett ki kárpótlás címén a volt földesuraknak.

Szolnok városában 1851-ben földadó és személyes kereseti adó címén 11.234 frt 51 kr folyt be²; ez azután majdnem kétszeresére emelkedett az ötvenes évek végére, miután a fentemlített különféle pótlékokat behozták. Új adónemek voltak a földadón kívül már 1851-ben a házadó és a fogyasztási adó, az előbbi címén 643 frt 45 kr, az utóbbi pedig 3000 frt folyt be. Mindezek a következő években erősen emelkedő tendenciát mutattak, pl. a fogyasztási adó már 1852-ben 5100 frt-ra rúgott. Következett azután a dohánymonopolium behozatala.

Összehasonlításként álljon itt az az adóösszeg, amit Heves vármegye 1847-ben — az utolsó normális évben — Szolnok városra összes hadi- és háziadó címén kivetett, úgymint 10.425 frt 74 kr-t.³ Tehát, amint látjuk, 1847-ben az összes adó nem tett ki annyit, mint 1851-ben egy adónem (a földadó) összege. Pár év múlva ez az egy adónem kétszerese volt a régi összes adónak, a többiek pedig együtt szintén felértek vele. Szolnok ebben a tekintetben persze nem állt egyedül: mint már Földes Béla kimutatta,⁴ Magyarország adószolgáltatása 1838-tól 1877-ig átlag hatszorosára emelkedett, de ha csak 1851-től vesszük, akkor is háromszorosára.

¹ Keleti K. i. m. 88—89. 1. Meg kell jegyeznem, hogy Szeckfy Gy. (Magyar történet VII. k. 276. l.) a földtehermentesítési és rendkívüli pótlékot nem különbözteti meg; az előbbit teszi 15 kr-ra 55 helyett, az utóbbit pedig (mely 15 kr volt) nem is említi.

² Palugyai i. m. 363. l.

³ Szolnok jkve 1847 febr. 3.

⁴ Földes Béla: Közgazdasági értekezések, I. k. 601. s köv. l. (Magyarország adószolgáltatása 1838—1877).

Ezzel szemben a gabonaárak sokáig alacsony szinten mozogtak. Pl. 1851-ben a következő gabonaárakat jelenti Magyar Pál szolnokjárási szolgabíró a budai helytartóságnak (mindenütt egy pozsonyi mérő ára értendő): búza 2 frt 30 kr, silányabb 50 kr, kétszeres 1 frt 10—1 frt 25, rozs 1 frt 06—1 frt 20, zab 1 frt 18, kukorica 1 frt 15.¹ Ha q-ra átszámítjuk az árakat (1 pozsonyi mérőt 45 kg-nak véve), a búza mázsája 4—5 frtba került, a rozs és kukorica 2 frt 20—40 kr-ba. Ezek alacsony árak a földadókhoz képest, s az 1848 előtti árnívóhoz viszonyítva alig mutatnak emelkedést. A válságos ötvenes-hatvanas évek után már kedvezőbb képet mutat pl. az 1872. esztendő, amikor a búza mázsájának 15 frt, a rozsnak 8 frt 80, a kukoricának 7 frt volt az ára Szolnokon.² De hol marad mindez az adóteher növekedése mögött! Magyarország összes adója a negyvenes években átlag 21, 1851-ben 45, a hetvenes években már 131 millió frt-ra rúgott.

Sajnos, a gazdák szaktudása még nem állt azon a fokon, hogy a több kiadást intenzívebb gazdálkodással ellensúlyozták volna. Az egykorú Galgóczi megállapítja a Jászság és Szolnok megye gazdáiról:³ E vidékek gazdag határain értelmetlennek éppen nem lehet a népet mondani: de a kevesebb szorgalom mellett is bőkezű természet nagyon kényelmessé tette azt s lehet ugyan itt látni jó vetéseket, vagyonos parasztgazdákat; hanem tisztán mívelt földet, rendes trágyázást, gondosan vezetett s jókarban tartott állattenyésztést ritkaság. *Népnevelés és közértelmesség*, minél előbb jöjjön el a te országod — mondja. Más helyen pedig: Láthatni többhelyt szép lovakat egyes gazdák kezén Szolnokon, de a szegényebb nép elhanyagolja lovát is. Némelyek azért igyekeztek, mert a katonaság részére itt gyakori vásárlások történtek.⁴

Mindent összefoglalva, nem mondhatunk mást, mint amit Keleti Károly mondott 1875-ben: az átmenet nélküli, magas teherviselésben rejlik magyarázata mezőgazdaságunk ma is nagyrészt primitív állapotának. A 48 előtti naturálgazdaságból úgyszólván egy zökkenésre a modern hitelgazdaságban termettünk.⁵ Szolnok is nagyon megérezte ezt a változást.

¹ Ofner Statthalterei, 10754/1851.

² Magyar Statisztikai Évkönyv (Budapest 1874). Az adatokat pozsonyi mérőről átszámítva közlöm.

³ Galgóczi Károly: Magyarország mezőgazdasági statisztikája (Pest 1855), 173. l.

⁴ Ua. 315. l.

⁵ Keleti Károly: Visszapillantás közgazdaságunk egy negyedszázadára (Akad. értek. Budapest 1875), 7. l.

Új volt itt a súlyos állami adókon kívül a városi pótdadó is, amelyről a továbbiakban bővebben lesz szó, ezenkívül a puszták horrorbilisen felemelkedett bérösszege nyomta őket, a regalék bérletét meg elvesztették — e körülmények ismeretében nem kell kommentálnom, hogyan sikerült a jobbágy-ság felszabadítása Szolnokon.

Hogy a lakosság mégis meg tudott élni, ezt a város életében megjelent új tényezőnek köszönhette, t. i. a vasútnak. Szolnok az 1847-ben megnyílt pest-szolnoki vonalnak a Tiszántúl felé végállomása volt 10 évig, míg az alföldi vasút tovább, egyrészt Debrecen, másrészt Arad felé ki nem épült 1857-ben. „Míg a vasút itt végződött, a fuvarosoknak, napszámosoknak paradicsoma volt e város“ — mondja az egykorú tudósító.¹

Ez a konjunktúra azonban csak 5 évig tartott. A város küzdelme ezalatt továbbfolyt a gazdasági kérdésekben, Isőrsorban a most is szegény fertálygazdák érdekében.

1856-ban a város döntő lépésre szánta magát. Miután felettes hatóságait álláspontjuk megváltoztatására nem bírta rávenni, felségfolyamodványt adott be a város lakosaitól elvont legelők ügyében. Az uralkodó véleményezés végett elküldte a folyamodványt, így került a szolnoki megyefőnökhöz. Kalmár I. biztosnak, a megyefőnök helyettesének német nyelven adott válaszából megismerhetjük a kérdés egész állását.²

Szolnok város Alcsi és Szentivány visszaadását kéri. A megyefőnökhelyettes szerint *minden kétségen felül áll az a tény, hogy ezek a puszták a Mária Terézia-féle urbárium behozatalakor, 1771-ben Szolnok városának, legelőinek elismert elégtelensége miatt, a legelőhiány compensálására* adattak. A mellékelt szerződésekben kiténik továbbá, hogy ezeket a pótlásul adott pusztákat mindig a bérletre vonatkozó minden

¹ Vasárnapi Ujság. 1861. évf. 53. l.: „Egynapi járásra szolnoki fuvaros 30—40 pfrtnak alatta nem ment, inkább — e volt szava-járása — agyonüti lovát. Síros útban kiállott a szolnoki ember a Tisza hídjára, nézte, mint sülyedeznek az idegen fuvarosok, kereskedők a szandai töltésen, megakadva, mint légy a lépvesszön. Leste az alkalmat, meg is kapta, midőn az agyig sárban fulladozók segélyt kértek s amint 8 ókrével a feneketlen sárból kivonszolta őket, 10—12 pfrtig fizettette magát. Egy erősmarkú napszámos pedig megkeresett hajóteher kiürítése s vasútra szállítása által naponkint 5 pfrtot. Ezen aranykor 1852—57-ig tartott; volt is ám akkor dáridó a korcs-mákban. A napszámos lánya úgy vette a 10 pfrtos selyemkendőt a boltban, hogy a szegény kézműves és fertályos gazda lánya a kartonruhában csakúgy irigyelte annak az állapotját.“

² Helytartótan. lt. Ofner Statthaltereii. Lokalen u. Materialen 745/1857. sz.

változtatás nélkül évi 500 frt bérösszegért használta a város. A kérdéses legelők úrbéri jellegét azonban már kétségbe vonták a helytartótanács 1819-i intimátumának következő szavai: *Duorum dominantium praediorum Alcsi et Szentivány quadamtenus onere urbarialis pascui affectorum*. Ősitulajdonosságuk, mint az uradalom magántulajdonába tartozó pusztáknak, annál kevésbé lehet kétséges, mivel mindig bérletképen engedettek át a községnek használatra. A megyefőnökhelyettes azt javasolja, hogy bár jogilag igénye a városnak a pusztákra nem lehet, kegyelmi úton adassanak neki bérbe mérsékelt bérösszeget, az eddiginek két- vagy háromszorosán, tekintettel a város szűk határára s mint központi fekvésű helynek nevezetes kötelezettségeire (kövezés, világítás stb. terén).

A város vásárpénz-szedési jogát is kétségbevonta a megyefőnökhelyettes. Bár 1723-ban III. Károly megadta a városnak a vásártartási jogot, 1819-i, az urasággal, a kincstárral kötött szerződése óta a regálékát tényleg elvonták tőle; illetve azóta minden haszonvételt csak bérben bírt a város. Tehát most már csak per útján nyerhette vissza ezeket. Az országos pénzügyigazgatóság (Finanz Landes Direktion) is azt a véleményt adta a budai helytartóságnak küldött átiratában,¹ hogy Szolnok város folyamodványának állításai tarthatatlanok s a város jobban tenné, ha nem ringatná magát folyton csalfa reményekbe.

Az ilyen kísérőiratokkal visszaküldött folyamodványnak természetesen nem lehetett sikere. Az uralkodó felhatalmazására a bécsi belügyminisztérium 1857 október 31-én leküldte az iratokat a budai helytartósághoz azzal, hogy utasítsa a várost a puszták ügyében az úrbéri törvényszékhez, a vásárjogot illető kérése ügyében pedig a rendes bírósághoz.² Adják ezenkívül a város tudomására, hogy meg van engedve ügyét per helyett egyesség útján is elintézni, mégpedig a budai országos pénzügyigazgatósággal, amely egykori földesurának, a kamarának a megszemélyesítője.

Szolnok városa most már tovább pereskedni nem akart, a következő évben csakugyan a neki ajánlott egyesség útjára lépett, amit 1858 június 1-én Szolnokon kötöttek meg a szolnoki pénzügyigazgatóság képviselőivel. Összesen hét pontból áll s az első kivételével a többi hat mind a kincstár igényeit

¹ Helytartótan. lt. Ofner Statthalterei, Lokalen u. Materialen. 3270/1857.

² Az irat, mint a K. k. Ministerium des Innern leirata (Salm aláírásával) a Helytartótan. lt.-ban, Ofner Statthalterei, Lokal u. Mat. 31.778/1857. sz. a. fekszik.

elégítette ki. Szolnoknak le kellett mondania Alcsiról és Szentivánról. Még azt sem ígérték meg neki, amit Kalmár megyefőnökhelyettes javasolt, t. i. hogy kedvezményes áron meg fogja kapni Alcsi bérletét. Hogy egy 13.000 lakosú, akkor még túlnyomólag földműves jellegű város mit csinál megfelelő legelő nélkül, azzal sem a pénzügyi hatóságok, sem az úrbéri törvényszék (amelynek elnöke is aláírta az egyességet) nem törődtek.¹

Szolnok város kisgazdáinak közös legelőre feltétlen szükségük volt, mert állattenyésztést nem űzhettek csupán saját kis földjükre utalva. Egyéb terményeiktől ha akarták volna, sem vonhattak el annyit mesterséges kaszálókra, amennyi a föld megmunkálásához szükséges ígásjóságot egymagában eltarthatta. Pedig éppen a kisembernek volt a legnagyobb szüksége arra, hogy az akkor még meglehetősen egyoldalú növénytermelés esetlegességeivel szemben az állattartás hasznával biztosítsa magát. Ehhez pedig Szolnok gazdáinak közössége számára csakis a kellő legelőterület adhatta meg a szilárd alapot.² De túl ezen az elvi követelményen, a konkrét esetben is csak azt mondhatjuk, hogy ami Mária Terézia korában, 1771-ben jogos volt, azt Ferenc korának 1819-ben, a napoleoni háborúk után előtérbe került financiaális szempontjai nem semmisíthették meg. Az 50-es években pedig a bürokratákra és jogászokra bízott földreform nem sikerülhetett. Földbirtokpolitikában nem lehet merev jogi paragrafusokkal dolgozni; ezért bizonyult alkalmatlannak a bírói testület a földbirtokreform végrehajtására, 1858-ban éppúgy, mint 1920-ban.³

Az egyességnek egy haszna azonban volt. Meg lehetett kezdeni a tagosítási munkálatokat, még pedig jobb feltételek között, mintha az úrbéri egyességet nem kötötték volna meg.

¹ Kamarai lt. Contractus et transactiones, XXI. k. 153. l. Az egyesség szövege hasábosan német és magyar nyelven. A pénzügyigazgatóság átengedi a tulajdonképeni szolnoki határt a városnak (1. pont). Ellenben a városi közönség ünnepélyesen lemond minden lehető igényéről az időről-időre kötött szerződések alapján mindig csak haszonbérletképen birt Alcsi és Tenkeszentivány kincstári pusztákra, melyek a szolnoki határtól mindenkor különvált jószágtesteket s a magas kincstárt kétségtelenül s tulajdonképen illető allodiális birtokokat képeztek. Kötelezi magát a község a határnak saját költségén eszközözendő felmérésére, annak a telkesgazdák és házas zsellérek között leendő felosztására. Az uradalmi beltelkeknek jelen állapota épségben fenntartandó, úgyszintén a kincstári tégláégető kemence a hozzátartozó 8 holdnyi térséggel is a kincstáré marad.

² V. ö. Buday L.: Agrárpolitika, 58. l.

³ V. ö. Kerék Mihály: A magyar földkérdés (Budapest 1939), 207—212. l.

Míg megegyezés nincs, a törvény tagosítás esetén csak három-féle osztályozást engedélyezett (1100, 1200 és 1300 □-öles becsholdak), ellenben egyesség után bekövetkező tagosításnál háromnál több osztály állapítható meg a helyi viszonyokhoz képest, hogy a földeknek terület szerinti kiegyenlítése minél inkább megközelítse a valódi értéket.¹ A szolnoki tagosítási munkálat, amelyet Breuer Gusztáv mérnök végzett, 1860 március 15-én fejeződött be s az így készült telekkönyvet a város és a bíróság kiküldötte, valamint a megyei mérnök hitelesítették. Mint az új telekkönyv tanúsítja, nem három, hanem hétféle becsholdat alkalmaztak. Azonban a szolnoki földek nagyobb része jó minőségű volt és az első három kategóriába volt sorolandó.

E telekkönyv szerint kiosztottak a szolnoki határból:

1. Telkesgazdáknak (szántó)	6915 h 205 □-öl
2. A városnak (szántó)	137 „ 542 „
3. Zselléreknek (tanítók, jegyző, lelkész illetőségével együtt)	603 „ 637 „
4. Gazdáknak legelőül	287 „ 879 „
5. A város belterülete	1099 „ 731 „
6. Pótdűlő gazdáknak (szántó)	26 „ 728 „
Összesen ...	9070 h 722 □-öl ²

Ha a város belterületét leszámítjuk, mezőgazdasági művelésre nem egészen 8000 hold marad, amiből 287 hold legelő, a többi szántó. Az 1853 március 2-i nyílt parancs értelmében Heves megyében egy egész telek után 30 hold szántóföld és 8 hold rét járt. (B. és D. tabellák.)³ A szántó-földek és rétek terjedelme külön-külön eltérhetett ugyan a törvény előírásától, de az illető úrbéri telki állomány (pl. egész- vagy féltelek) összes kiterjedésének a törvényben meghatározott mértékét mindig ki kellett adnia. Szolnokon rét egyáltalán nem volt, ezt szántófölddel pótolták s így kapta meg a gazda az őt megillető telki állományt. A jobbágykorszakban 36 magyar hold (1200 □-öles) volt egy egész telek nagysága Szolnokon,⁴ ami 27 katasztrális holdnak felel meg. Ezt pontosan ki is mérték a tagosítás során, illetve a föld minősége szerint többet-kevesebbet. A negyed-

¹ Tóth Lajos: Úrbéri kalauz (Pest 1872), 263. l.

² Szolnoki kir. törvényszék irattára. Szolnok város határanak úrbérelig rendezett és tagosított állapotáról készített telekkönyv, 1860.

³ Tóth Lajos: Úrbéri kalauz, 64—65. l.

⁴ Idézett 1828-i összeírás.

telkesek 7—8 hold szántót kaptak, a féltelkesek 15—17 holdat, a néhány egéztelkes 28—30 holdat. (Ekkor már mindössze 17 egéztelkes vagy annál módosabb gazda volt, 156 féltelkes és 330 negyedtelkes.) Ezenkívül 1007 zsellér is kapott földet, ezren 600 holdat! — tehát egyre-egyre csupán számba nem jövő parcellácska jutott. A legelő már nem tartozott a telekállományhoz, az erdővel együtt csak kiegészítő vagy járulékos elemnek számított, s így ebből nem kapták meg a törvényszabta minimumot sem. Az 1836: VI. tc. 3. §-a azt mondta, hogy a jobbágyoknak *elegendő* legelőt kell adni, egy telekre 4—22 hold essék. Szolnokon azonban az összes legelő 287 hold volt s így egy telekre 2 (kettő) hold sem esett. A XVIII. században még belátták ezt a hiányt, hogy sem legelőjük, sem erdejük nincs, s ezek pótlására adták nekik Aلسi és Szentiván pusztákat minimális bérért. Most azonban egyszerűen rájuk bízták, éljenek meg, ahogy tudnak.

A tagosításnak az az előnye megvolt, hogy a gazdák birtokukat könnyebben kezelhették, mint addig a szanaszét fekvő darabokat, s oda most már tanyát is építhettek. Mint Erdei Ferenc megállapította, a tanyarendszer első korszakában Szolnok népe éppen olyan tanyás társadalom volt, mint a többi agrárvárosoké, csak később, különleges forgalmi helye s ennek következtében kifejtett kereskedelme és ipara révén alakult át iparforgalmi várossá.¹ „A Tisza jobb partján két műút fut sugarasan a városba, ugyanúgy három vasút és ezek között a közlekedési vonalak közt párhuzamos tanyadűlők követik egymást.“ Hozzáteszem, hogy a Tisza balpartján nem fejlődhetett ki a tanyarendszer, mert ott nagybirtok volt, azt nem a szolnoki gazdák művelték. Aلسi területén pedig csak akkor jöttek létre tanyák, midőn azt 1880-ban örök tulajdonul megszerezték maguknak a szolnokiak.

Egyelőre — a 60-as, 70-es években — a szolnoki gazdák számára más megoldás nem volt, mint hogy a szomszéd pusztákat kibérlik *olyan áron, ahogyan adják nekik*. Aلسi és Szentiván pusztákat, amelyekért másfélszázéven át évi 500 frt bért fizettek, a hetvenes években a hivatalos kimutatások szerint átlag évi 50.000 frt-ért vették bérbe, azaz százszoros áron!²

És most a város nem segíthette a lakosságot, mint a jobbágyidőkben, a különféle kasszákból. A város fuldoklott az adósságokban s a közönség a pótdadók terhe alatt nyögött.

¹ Erdei Ferenc: Magyar tanyák (Budapest 1942), 172. l. — Továbbá: U. az: Magyar város (Budapest 1940), 63. és 81. l.

² O. L. Pénzügymin. 53.173/1880, 58.640/880, 58.645/880. sz.

A város megpróbálta a pótadót a városhoz csatolt nagybirtokokra is kivetni. Ezek tulajdonosai azonban fizetni nem akartak s ebből is hosszas per keletkezett. Heves és Külsőszolnok vármegye kötelezte a birtokosokat a pótadó-fizetésre, de ezek fellebbeztek a helytartótanácshoz. Az 1863 október 15-én tartott tárgyaláson a pusztai birtokosok kijelentették, hogy ők, miután adójukat az adópénztárba fizetik, készebbek önálló községet alakítani, semhogy a város által rájuk kivetett pótadót fizessék. Egyezkedni is próbáltak, a kincstár varsányi birtokát kezelő bécsi bank évi 250 frtot ajánlott fel, azonban a többi birtokosok (Gorove István, br. Wodianer Mór és Albert) nem akartak fizetni. Így Szolnok városa a bécsi bank ajánlatát sem fogadta el. Végre 1866 novemberében a helytartótanács I. szakosztálya Fridrich György tanácsos elnöklete alatt kimondta, hogy a puszták községi pótadó fizetésére *nem* kötelezhetőek.¹

Szolnok városának így még néhány évet várnia kellett s a terhes adózás folytán még jobban eladósodnia, míg végre a magyar országgyűlés bölcsőbb törvényei (az 1871: XVIII. tc., szabatosabban az 1876: V. tc.)² megengedték a nagybirtokosok megadóztatását. Wodianerre például a szandai birtoka után évi 350 frt átalányt vetettek ki, a kincstárra utólagosan az 1864—1874 évekre 20.120 frtot, kamat fejében pedig 8406 frtot.³

De míg ennyire jutott a város, súlyos válságokon kellett keresztülesnie. A 60-as években, a száraz esztendőknél gyenge termések voltak, az 1863-it egyenesen katasztrófálisnak lehetett mondani. 1864 tavaszán éhínség lépett fel a szolnoki szegény lakosság körében, amit csakis az akkori, ez egy esetben végre erélyesen fellépő központi kormányzat (gr. Pálffy Mór helytartó) tudott segítő intézkedéseivel csillapítani. A tömeges éhhalál veszélye ugyan elmúlt a városról, de néhányan áldozatul estek az éhínségnek.⁴

¹ Helytartót. lt. Beadványok 75.460/1866. sz. Krancz József előadó véleménye: Az 1850 márc. 24-i rendelet kimondta ugyan, hogy az eddig valamely községhez nem tartozott földbirtokokat az adómunkálatok célszerűbb kezelése szempontjából a legközelebbi községhez kell csatolni, de ez nem érinti a fennálló jogokat. Az alsói, szandai, varsányi puszták a városba nem kebeleztek be, s ezért a budai helytartótanács 1856 dec. 23-i rendelete értelmében községi pótadó fizetésére nem kötelezhetőek.

² E tc. 33. §-a szerint a községi közigazgatási kiadások a puszták egyenesadójának felerésére vethetők ki. A 38. § szerint a községi adók megváltására a puszták 6 évenként egységet köthetnek (évi átalány).

³ Szolnok jkve 1877, 20. sz.

⁴ Helytartótan. lt. Beadványok 19.706/1864, 48.369/1864. sz.

Mindezek folytán a város a 60-as években, miután egyelőre a pótagadó kérdésben is alulmaradt a nagybirtokosokkal szemben, nem látott más utat terhei csökkentésére, mint a város rendezett tanácsának megszüntetését. Heves vármegye főispánja, Földváry József (1861-től Külsőszolnok ismét egyesült Hevessel) 1866 május 22-én tett felterjesztésében közli, hogy az alispánnak helyi személyes tapasztalatai alapján készült jelentése szerint a közlakosság túlnyomó többsége kívánja a tanács megszüntetését. Hozzáteszi, hogy tapasztalata szerint a nép csak úgynevezett parasztbíró óhajt.¹ Nemsokára azonban már nem a parasztszok és urak ellentétét látja e kérdésben a főispán, hanem a súlyos anyagi helyzetben ismeri fel a kívánság okát. Megállapítja, hogy a város folyó, 1866. évi egész költségvetési kiadása 19.731 frt 38 kr, ellenben *rendes bevétele* csak 5820 frt 25 kr, tehát pótagadó címén 13.911 frt 13 kr vetendő ki.² Ezt a nagy pótagadót végromlásuk nélkül nem képesek fizetni, ennek következménye az is, hogy már 18.725 frt 67 kr hátralékuk van; összesen tehát 32.636 frt 80 kr adóteher nehezedik rájuk. Oly összeg, amelyet az utóbbi években teljesen kimerült és eladósodott város nem képes kifizetni, annál kevésbbé, mivel az 1863-i ínséges kölcsön s a vetőmag ára is terheli. A pótagadó a ház-, kereset- és jövedelemadóra 88% volt, a földadóra 21%. Ezért javasolja most már maga a főispán is a törvénykezési tanács megszüntetését, a közigazgatási tanács megmaradhat.

A főispán javaslatát a helytartótanács 1866 december 6-án tartott teljes ülésében egyhangúlag elfogadta. A határozat szerint a törvényszéki tanács megszüntetése kívánatos, mivel *a legfelsőbb fokig emelkedett községi pótagadó már az állam adóalapját is veszélyezteti*. Utasítják a várost, hogy a törvénykezési tanács ügyeit adja át a Szolnokon székelő megyei törvényszéknek, illetve a járási szolgabírónak.

Ha tudjuk, hogy a lakosság 1848-ban két dolgot szorgalmazott: az országgyűlési képviselőket s a rendezett tanácsot, akkor érthetjük meg, milyen keserű csalódások érték e népet a felszabadulását követő két évtized alatt. Most önként kényszerült lemondani arról, amiért 1848-ban többször küldöttségileg járt a nemzeti kormánynál.³

Hogy a szolnokiak csak végső szükségükben mondtak le városi rangjukról s nem a parasztbíró kedvéért, mutatja az a

¹ Uo. 42.169/1866.

² Uo. 89.181/1866.

³ Uo. Belügymin. Országglászati-oszt. 1848, 8. kútfő, 59. tétel.

körülmény, hogy 7 év múlva, mihelyt anyagi helyzetük kissé tisztázódott, ismét folyamodtak a rendezett tanács jogáért, s azt el is nyerték a belügyminisztertől.¹

A 70-es és 80-as években a város a lakosságnak már más megélhetési forrásokat is nyújtott, mint a 60-as években, amikor inkább csak az akkor folyamatban levő tiszaszabályozási munkálatok adtak kereseti lehetőséget a nincsteléneknek. A város 1876-ban véglegesen megyeszékhellyé lett s ezzel sok hivatal költözött oda; forgalmát jelentékeny mértékben növelték a vasúti fővonalakon kívül a Szolnokról kiinduló vicinális vasutak is, s az itt létesülő ipartelegeken (vasúti műhely, fatelepek, gőzmalmok) és a MÁV szolgálatában sokan találtak alkalmazást.

A gazdaközönség életében azonban a döntő fordulatot az 1880. év hozta meg, amidőn végre tulajdonába jutott Alcsi-puszta. Láttuk, hogy a kincstártól magas bérösszeg fejében bírta az utóbbi évtizedekben ezt a pusztát, amely nélkül nem élhetett.

Az államkincstárnak ekkor még számos birtoka volt az országban szerteszt, ezeket akarta most értékesíteni, hogy a szükséges nagy beruházásokhoz (vasútépítés, folyamszabályozás stb. terén) pénzt szerezzen. Tehát nem valami földbirtokpolitikai megfontolások vezették az államot, mikor birtokainak jórészét a 80-as években eladta, hanem tisztán pénzügyi szempontok.² Az állam az eladásra kerülő birtokok árát rendszerint az utolsó években fizetett haszonbérösszeg húszszorosában állapította meg. Így történt Alcsi- és Szentiván-puszta esetében is.³

A pénzügyminisztérium részéről Fejér Miklós miniszteri osztálytanácsos végezte a két puszta értékének megállapítását. Szerinte Alcsi az utolsó 12 év átlagában 36.000 frt bruttó jövedelmet hozott a kincstárnak, tiszta jövedelme pedig (adó- és egyéb költségeket leszámítva) 26.500 frt-ra ment;

¹ Szolnok jkve, 1873 okt. 8. 93. sz.

² Az 1881. évi költségvetés melléklete: A pénzügyminiszter (gr. Szapáry Gyula) előterjesztése az állami javak eladásáról, III. l. A teljesítendő beruházásokra szükséges összeget necsak kölcsönvett pénzből fedezze az állam, hanem használják fel erre a célra az állami jószágokat. De nem szabad oly tömegesen létesíteni, hogy ezáltal a földárak csökkenjenek. Azt mondja továbbá más helyen (Részletes kimutatás az állami javak eladásáról 1881-re, 75. l.), hogy a jószágok megtartását fontos állami érdekek nem követelik s a bennök fekvő tőke, mely ily formákban alig hajt kamatot, a nagy kamatfizetéssel járó államadósságok törlesztésére lesz fordítható.

³ Részletes kimutatás az állami javak eladásáról (az 1881-i költségvetés melléklete), 6. l.

ennek tőkéje (5%-kal) 531.000 frt. Ugyanezek a számok Tenkeszentiván esetében: 15.000, 10.200, 205.000 frt. A két pusztá tőkeértéke tehát együtt 736.000 frt. Nagyságukat együtt 11.857 magyar holdra (= 8736 kat. hold) számították. s holdját végül is 63 frt-jával vették meg, ami katasztrális holdként 85 frt-nak felelt meg. A szolnokiak tehát összesen 746.991 frt-ot fizettek a két pusztáért, jó 10.000 frt-tal többet a becsértéknél.¹ Ha figyelembe vesszük, hogy a becső megállapítása szerint Alesinak és Szentivánnak egyharmada mentetlen ártér, nem mondhatjuk, hogy az akkori viszonyokhoz képest olcsó vásárt csináltak a szolnokiak. De egyébként a többi feltétel kedvező volt rájuk nézve, öt év alatt kellett a kincstárnak megfizetniök a vételár felerészét, a másik felét hosszabb amortizációs kölcsönnel törlesztették. Ezek a fizetési feltételek szokásosak voltak akkor, más vevők is részesültek bennük, akik a kincstártól valahol birtokot vettek.

Ugyanezen évben volt eladó a kincstár varsányi pusztája (2500 hold) is, amelyet azelőtt a szolnokiak gyakran bírtak bérbe. Most máshonnan jött telepesek vették meg 400.000 frt-ért s ott Rákóczifalva néven önálló községet alapítottak. Ezzel a szolnoki gazdák innen végkép kiszorultak.

Azonban Aleszi megszerzése lehetővé tette a szolnoki 417 gazdának ha nem is terjeszkedésüket, legalább fennmaradásukat, mert felszabadulásuk óta már ez is veszélyben forgott. Nagy árat kellett fizetniök, ha a pusztáért a másfél-száz éven át, 1848-ig fizetett haszonbér alacsony összegét nézzük. De ekkor már ennek is örülniök kellett. Különben az ármentesítés lehetővé tette, hogy Alesit most már nagyobb-részben nem legelőnek, hanem szántóföldnek használhassák.

A város többi ügye is csak a 80-as években rendeződött volt földesurával, a kincstárral. 1882-ben megveszi a királyi haszonvételek nagyobb részét a kincstártól, ú. m. a cövek- és rakpartbérbeszedési, halászati jogot a Tiszán és Zagyván, a piaci helypénzbeszedési jogot, továbbá több épületet és telket a városban.² Mindezek együttes vételára 80.000 frt. 1884-ben pedig a kincstár eladja 477.620 frt-ért a városi és rékasi italmérési jogot; a város kölcsönökből fedezi a vételárat. Kölcsöne így a Pesti Hazai Takarékpénztárnál (egyéb célra felvett hitelekkel együtt) 800.000 frt-ra szaporodott,³ majd nemsokára 1 millió frt-ra, 6¼% kamattal, 40 évi törlesztéssel. Ennyi adósságot vállalt magára a város, hogy maga gyako-

¹ O. L. Pénzügymin. 53173/1880. sz.

² Szolnok jkve 1882, 45. sz. (A szerződés eredetije a város pénztárában.)

³ Szolnok jkve 1884, 169. sz.

rolhassa ismét italmérési, halászati, helypénzszedési jogait amelyekért az 50-es évek kezdetétől annyi küzdelmet folytatott.

A megvásárolt Alcsi-pusztát a vevők között még 1880 végén kiosztották, a régi földközösség maradványaképen a nyílhúzás elvei szerint. Vagyis, hogy a birtok felosztása a pusztá mely részéről kezdődjék, azt sorshúzás útján döntötték el, úgyszintén azt, hogy ki melyik földet kapja.¹ Szántót minden vevő kapott Alcsiban vagy Feketevároson, rétét pedig Alcsiszögben. A legelőt a közbirtokosság tulajdonában hagyták, nem osztották szét, számításom szerint körülbelül 1300 hold maradt közös legelőnek (a legnagyobb legelő egy tagban 846 hold volt). Rét mindössze 208 hold volt közös, a többiit egyénenkint kiosztották.²

1882-ben így oszlott meg határ művelési ágak szerint:

Szántóföld	15.199 h	788	□-öl
Kert	238 ..	1.266	„
Rét	3.389 ..	1.014	„
Szőlő	313 ..	841	„
Legelő	4.007 „	1.426	„
Erdő	222 ..	719	„
Földadó alá nem esik	2.585 ..	1.179	„
Összesen:	26.169 h	32	□-öl ³

Ebből azonban a szandai nagybirtokosé (Wodianer) volt majdnem 6000, a palotásszentiváni birtokosoké 3600 hold, tehát a szolnoki gazdákra — ha a város belterületét is leszámítjuk — 14 ezer holdnál nem sokkal nagyobb terület esett. Ennek zöme, körülbelül 10.000 hold szántó, rét és legelő 3500, szőlő Szandán 300, kert 200 hold volt.

A század végén a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság a város lakosságának már csak egyötödét alkotta. Szolnok átalakult iparos- és kereskedővárossá. Az önálló birtokosok száma 1900-ban 668 volt, a segítő családtagokkal együtt 1059. Ebből 100 holdon felül 18 bírt, volt 3 bérlő, 448 kisbirtokos, 148 kisbirtokos-napszámos, 47 részes földműves, 4 kertész.⁴ A nagybirtokon alkalmazottak: tisztviselő 9, cseléd 374, mezőgazdasági munkás 459. Összesen a mezőgazdaságból élt 1901 kereső és 3396 eltartott, mindössze 5297 ember. Szolnok lakossága 1900-ban 25.379-re rúgott, tehát őstermeléssel a lakosság 21%-a foglalkozott. A kisbirtokos-osztály

¹ Tiszavidék c. szolnoki újság, 1880 dec. 23-i sz. (Széchényi Kvt.)

² Szolnoki pü. ig. kataszteri irattára: Szolnok telekkönyve 1882.

³ Uo., Gámsjäger A. mérnök által aláírt összesítés 1882 márc. 20.

⁴ Magyar Statisztikai Közlem. Új sor. 2. k. (A magyar korona országainak népszámlálása 1900-ban. Budapest 1904), 382. l.

fennmaradt, a zsellérek jórésze azonban a félszázad folyamán az ipar és közlekedés (vasút) szolgálatába állott.

Mezőgazdasági termelésük a századfordulón így alakult: főterményük a búza volt, majdnem 8000 holdon művelték, 5·01 q-nyi átlagterméssel holdankint. Ez az eredmény elmaradt nemcsak az akkori országos (5·89), hanem a megyei átlag (5·51 q) mögött is. Árpatermésük, 2400 holdon, szintén gyengébb volt (4·55 q holdankint) az országos és megyei átlagnál (6·15—5·72 q), zabot 1360 holdon termeltek 5·30 q-s átlaggal (országos átlag 5·79 q), kukoricát 2100 holdon 6 mázsás átlaggal (országos átlag 8·47, megyei 7·69). Burgonyát (75 hold) és cukorrépát (35 hold) akkor még alig termesztettek. Ellenben lucernatermelésük 600 holdon 35 mázsás átlaggal felülmúlta úgy az országos (25 q), mint a megyei (21 q) átlagot.¹ Jó szőlőjük mindössze 51 holdon termett, a többi filloxa pusztította; csak 658 hektoliter mustot szüreteltek; mint szőlőt eladtak 124 q-t. A búza ára q-kint Szolnokon 14 K 43 f volt, az árpáé 9 K 86 f, a zabé 11 K 19 f, a kukoricáé 8 K 67 f, a lucernáé 4 K 43 f.²

Állatállományuk 1895-ben a következő volt: szarvasmarha 2157, ló 1409, sertés 3691, juh 2383.³ Ebből a szolnoki gazdák állománya hozzávetőleg megállapítható, ha az 1897-i Gazdacímár alapján leszámítjuk a három 500 holdon felüli nagybirtok (Wodiáner Albert, Scheftsik István és a Baldácsyalap) adatait. E szerint a gazdák állatállománya 1895-ben a következő: szarvasmarha 1405, ló 1253, sertés 3217, juh pedig semmi. Összehasonlítva az 1850-i állapotokkal, szarvasmarhájuk félévszázad után körülbelül ugyanannyi volt, lovuk 300-zal kevesebb, juhtenyésztésük teljesen megszűnt, egyedül sertésállományuk nőtt. Ez a mérlege állattenyésztésüknek: mennyiségileg stagnált, minőségileg javult.

*

Szolnok mezőváros háztartása a XIX. század első felében rendezett volt; a lakosság szerény igényeinek megfelelő életmódot folytatott. A felszabadulás után nehéz évtizedeket élt át a város is, meg a lakosság is. A válság a hatvanas években érte el tetőpontját, de megoldáshoz csak a nyolcvanas években jutott el. Ekkor is csak súlyos áldozatok árán érte el a város és gazdaközönsége, hogy biztosíthatta háztartása egyensúlyát.⁴

Botár Imre.

¹ Magyarország 1901. évi mezőgazdasági termelése (M. Statisztikai Közlem. Új sor. 4. k.), 80—81. l. ² Uo. 12. l.

³ Magyarország állatlétszáma (Stat. Közl. Új sor. 41. k.), 394. l.

⁴ Az 50-es, 60-as évekről Szolnok lt.-ában sem akták, sem jegyzőkönyvek nincsenek, itt be kellett érnem az O. L.-ban található adatokkal.

Történeti irodalom.

Fisher, H. A. L.: Európa története, I—III. k. Fordította Balla Antal és Benedek Marcell. Átnézte Lukinich Imre. Budapest, é. n., Singer és Wolfner. 8° 415; 460; 507 l. A Magyarország története és Az egyetemes és magyar történet vázlata 1914—1939. című részeket írta *Balla Antal*.

F.-hez iskolába járhat, aki a nagyközönség részére akar történelmet írni. Világtörténelmet írni adatok tömege nélkül lehetetlen. Éppen az a művészet a történelem előadásában, hogy az adatok az elkerülhetetlenül szükséges sűrűségű rostán menjenek át, — a megmaradókat aztán jellemezni kell, hogy megértse, belőlük a többire következtessen az olvasó, hogy érdekesnek találja őket. E rövidre fogott világtörténelemben a finom rostokig plasztikusan áll előtünk a döntő jelentőségű egyének arcképe, mellettük a szellem nagy embereinek díszes csarnokát találjuk. Jellemez népeket, államszervezeteket és vallásokat, közben lírai jellegűvé, tehát megint csak érdekessé teszi előadását a történelmi művekben általában ritka esztétikai és etikai ítéletmondás. Jó kihasználja a történelemben önként kínálkozó paradoxonokat, „csatányokat“ az élenkítés céljára és ritkán mulasztja el a paradox jelenség okának kifejtését.

A cím csak Európa történelmét igéri, de amióta Európa fiai megszerezték a hegemoniát az egész világ fölött, azóta Európa történelme lényegében egyetemessé vált, hiszen meg sem érthető a többi világrészek történelmének ismerete nélkül. F. tehát szükségképen világtörténelmet ír. Ez pedig szükségképen történet-filozófa. F. világnézete nem annyira vallásos, mint inkább esztétikus és erkölcsi. Isten mindössze talán kétszer jelenik meg művében, mint cselekvő, egyik esetben „gondviselés-szerű“ a római világbirodalom keletkezése, mert edényül szolgált a születő világegyháznak, másik esetben az angol tory-vezéreket ajándékozta meg a XIX. század első felében a „Gondviselés“ hajlékonysággal és józan ésszel. Emberfölötti hatalomként — ha nem pusztá szóvirág — a nemezist látjuk még („mely utoléri a politikai gyilkosságok rendezőit“) és a végzetet (mely XIV. Lajos autokráciáját bünteti azért, mert alkotmányos problémákon nem gondolkozott).

Gyakran kételkedik a hit őszinteségében. Előadásából szinte azt képzelhetnők, hogy nem a vallás fogja össze a kultúrköröket, hanem az egygondolkozású nemzetek különös megállapodás nélkül, őstónyszerűleg alakítják ki közös vallásukat. Az iszlám „pásztorok

vallása“, mely „ma is kielégíti az arabokat és 300 millió hívőt számlál“. A katolikus vallás kialakulásában szerinte nevezetes tényező az általános emberi vágy az irányítás és tekintély után. „Józan egyistenhívő rendszer és észszerű erkölcsstan sohasem nyújtott volna teljes kielégülést a színre, formára és vigasztalásra vágyó földközítengeri embernek“. Róma a kereszténység előtt éppenúgy telve volt tonzurát viselő, fehérvásznonlepelbe burkolt papokkal, mint utána, és ezek a papok és pápaféle fejük Isisnek képekkel díszített templomaiban éppenúgy tartottak istentiszteleteket, körmeneteket, mint azután: „Róma klérikális lett, mielőtt keresztény lett volna“. Téves az a nézet, mondja F., hogy erőszakkal vallást kiirtani nem lehet. „A szegénység és lelkesedés első, hősi korszaka után főként anyagi természetű számítás vagy politikai nyomás eredménye“ Európa áttérése a keresztény hitre. „A pogány védőszellem keresztény anygallá lett, Isis Madonnává, a pogány ünnepek keresztény ünnepekké“.

Távol áll F.-től a vallási tanok vagy a vallások erkölcsi értékének lekicsinylése. Könyvének igen szép részei azok, melyekben a különböző vallások alapelveit méltatja, hívőiket jellemzi. Észrevehető azonban, hogy a protestántizmust értékeli legmagasabbra és legközelebb a kálvinizmushoz áll. Ezt az érzületét angolsága színezi. A sokarcú vallásos érzésbe való beleélés dacára feltűnő ridegséggel von kétségbe minden benső vallásos érzést. Talán a hitnek ez a tagadása tartja távol őt az őskortól, melyről alig esik szó a műben. Talán e miatt nem domborodnak ki a kultúrkörök, amelyek akár vallás hatása alatt jöttek létre, akár ők hozták létre a vallásokat, gondolkozóba ejtenek a székepszissel szemben: elképzelhető-e ilyen, világrészeket és nemzeteket átfogó és ilyen mély hatás mély alap és őszinte meggyőződés nélkül?

Világnézete eléggé kiolvasható azokból a meleg sorokból, melyekkel Dante és Erasmus gondolatait dicséri, az értelmi tevékenységnek mindenek fölé helyezését, a racionalizmust, humanizmust, melynek Voltaire olyan nagy szolgálatokat tett minden kegyetlenség, babona és igazságtalanság ostorozásával. Az értelmi tevékenységet elég szélesnek fogja föl. Beletartozik a vagyonszerzéssel, művészetekkel és az állam kormányzásával való foglalkozás. Dicséri a renaissance Itáliáját, mely az ilyenfoglalkozású embereket nem vette igénybe háborúban, hanem zsoldosokat fogadott a politika e „szükséges“ részének szolgálatára.

A háborút barbárnak, károsnak hirdeti, melynél a rossz béke is jobb, dicséri a kompromisszumokat, melyek hosszabb-rövidebb időre meghozták a békét, az élet szépségeinek élvezését. A háborúval szemben már nem is humanus-fölvilágosult-liberális, hanem biedermeier-es a fölfogása. Ez a határozott állásfoglalása természetesen ellenmondásokba viszi — lehet-e ellenmondás nélkül írni az ezerarcú multról? — és viktoriánus színben tünteti föl. Az még a béke dicsérete, hogy tragikusnak mondja az ír nemzet sorsát — elég tisztéletreméltó tárgyilagosság a tragédiát okozó nemzet fiától. A háborúskodásnak már mentsége az, hogy biológiai jelenségnek írja le: a harciasság az életerő jele. Igazolása sok

háborúnak a velencei háborúkról szóló elismerés: azok nem oly léhák és fölöslegések, mint a középkoriak, hanem könyörtelen, halálos harcok a piacért. Egyenesen a háború magasztalásával egyenlő Athén dicsérete: „a lelkesedés, melyet a háromszoros győzelem előidézett, az irodalomban és művészetben bontakozott ki . . . azok közül a művelődési elemek közül, melyek az európai ember nevelésébe belejutottak, talán ez járult hozzá legnagyobb mértékben a gondolat fölszabadtatásához és az európai ízlés kifinomodásához“. Hasonló szép eredményt tulajdonít a végeredményben kudarcba fulladt keresztes hadjáratoknak: ezek romantikájának köszöni ihletét a német és francia költészet, mely a XIII. század elején olyan ragyogóan fejlődött ki.

Az értelmi tevékenység legnagyobb előmozdítója F. szerint a szabadság. Spanyolország késő-középkori szellemi föllendülését annak tulajdonítja, hogy az almohadok elől odamenekültek a zsidó és mozarab közösségek. Korunkban általánosan elfogadott alapelvnek tekinti a szabadság föltétlen tiszteletét, de elismeri, hogy történelmi hivatása van az elnyomásnak is. „Bármilyen paradoxnak lássék is, Hódító Vilmos zsarnoksága áldást rejtett magában. Az európai élet legnagyobb betegsége az egész közép-korban az anarchia és magánháború“ . . .

Természetes ilyen felfogással, hogy élesen elítél mindenféle üldözést. A polytheizmusnak dicsősége a türelem, a mohamedanizmusé a fajok iránt való közömbösség. Az üldözés — mondja F. — mindig az üldözö társadalom betegségének jele.

Angol érzülete észrevehető a kegyetlenségek elítélésében. A norman hódítás kegyetlenségét „a hódítók kultúrája enyhítette. A kifosztott ország földjéből a leigázott parasztok segítségével hatalmas katedrálisok emelkedtek az ég felé“ . . . E katedrálisok tehát az elnyomottak szemében nem a hipokrizis szimbolumai, hanem saját nyomorúságuk enyhítői?

Plasztikusan mutatja be az intézmény erejét több ízben. Kiemeli, hogy a szervezet, még ha elméleti is, bámulatos erejű. A Capet-dinasztiának a kezdetnél a családi birtok központi fekvésén kívül csak a királyi címhez való joga volt meg, ennek erejével jött létre az egységes Franciaország.

Modern angol beállítottsága miatt nem tud elég igazságos lenni a volt osztrák-magyar monarchiával szemben. A régi angol fölfogás azt vallotta, hogy Ausztria szükséges, s ha nem lenne, föl kellene találni. F., mint körülbelül 1917 óta az angolok, ezt a hitet szinte kuriózumként fogja föl. Egészen angol modernség az a nézete, hogy tragikus a lengyel-magyar-cseh szövetség hiánya, és egészen modern, egészen angol az a hályog, amely miatt F. nem látja, hogy ezt az ideálnak vallott összefogást csaknem teljesen megvalósította a volt monarchia.

Napjaink izgató problémái közül a faji kérdésben azt vallja, hogy a mai emberiségnek minden csoportja több ősemberi faj korcsa, ami természetesen nem azt jelenti, hogy ma nincsenek fajok, vagy hogy ezeknek ne volnának fölismerhetően jellegzetes külső és belső tulajdonságaik. Feltűnő, hogy a zsidóüldözéseknek

más okát nem látja, mint a babonát és elvakultságot. Megemlítni sem tartja szükségesnek a zsidók és nemzsidók életmódjának ugyancsak kiáltó ellentéteit, a zsidó foglalkozások gyűlöletes voltát, aminek pedig előidéző oka is szinte kínálkozik az érdekeset meg nem vető író tolla alá.

Nehéz eldönteni, vajjon a modern kor szemlélete tette-e keserűvé a római proletariátusról vallott nézetét: a szavazás joga éppen olyan romboló eszköz volt, mint a szicíliai gabona kiosztása: ígérni könnyű volt, visszavonni nehéz.

Lehetséges, hogy ebben is a modern állapotok élesítették ítéletét, a modern állapotok t. i. általában befolyásolják F.-t. Mint Hegel a korabeli porosz monarchiát, úgy tekinti F. az emberiség legmagasabbrendű politikai alkotásának a mai angol alkotmányt és a képviseleti rendszert. Ez nyilatkozik meg már munkája beosztásában is. Egy kötet végez az óskortól a Kr. u. 1400 körülig terjedő idővel, a második alapozza meg F. világnézetét, mint az alcím mutatja: Renaissance, reformáció, fölvilágosodás, a III. kötet egészen a legújabb koré. Ez a beosztás hozzájárul ahhoz, hogy a mű érdekes legyen, hiszen természetes, hogy mindenkit jobban érdekel a szeme előtt álló világ, amelyben él, amely eldönti életsorsát, mint a régmúlt, homályos idő.

A fordítás dicséretet érdemel, de különösen az első kötetben sok a fölöslegesen angolos név. A Khyber-szorost Khajber néven ismerjük, Vienna név nem illik az ókorba. Ha nem Vindobonát frunk, akkor nincs értelme az újabb eredetű mai angol alakot használni. A „bezant“ pénzben sokan nem fogják fölismerni a bizánci aranyat. Olasz férfiak jelölésére angolosan írni a neveket (Didier, Guy) nem szükséges. Választófejedelemség nem a sohasem létezett trevisói érsekséget illette, hanem a trierit (angolul Treves). Sokáig, a II. kötet derekáig küzd a fordító az angol „control“-szóval. Ezt más fordítók is szokták egyhangúan „ellenőrzésnek“ fordítani, pedig talán többször jelent uralmat, mint ellenőrzést.

Nem tartjuk fölöslegesnek ez apróságok megemlítését, mert a ritka érdekességű, gondolatébresztő munka könnyen megérheti a második kiadást.

Török Pál.

Bónis György: Magyar jog — székely jog. (Kolozsvári Tudományos Könyvtár, 1.sz.) Kolozsvár, 1942. Ferenc József Tudományegyetem. 8° 106 l. (Német kivonattal.)

B. összefoglaló műve a székely jog sokat vitatott kérdésében nemcsak új adatokat hoz, de újszerű szemléletével különösen sok, eddig nyílt kérdést old meg.

Dolgozata felépítésében két igen helyes elv vezet. Az egyik, hogy a székely jogot nem szabad elszigetelten szemlélni. Minden jogintézményt összevet tehát a magyar jog megfelelő szabályaival és különösen a magyarországi nemzetiségek jogával. Abból a megfontolásból kiindulva ugyanis, hogy a magyar királyság tudatos nemzetiségi politikát követett, és legalább a rokonfajú nemzetiségeket egyforma elbánásban részesítette (Mályusz), a magyarországi jászok és kúnok, valamint a szepesi lándzsások

jogfejlődéséből következtetéseket von le a székely jognak okleveles adatokból ki nem derülő szabályaira és különösen a fejlődés okainak megállapítására.

B. másik alapelve, hogy a jogintézményeket nem statikus keresztmetszetben, hanem fejlődésükben kell bemutatni. Így a székely jogról sem elég annyit ismertetni, ami az 1562-i forradalom idejében fennállt, és aminek a forradalom után hozott fejedelmi megtorló intézkedések folytán való elvesztét a székelység olyan keservesen siratta. Már Karácsonyi is utalt rá, hogy a székely jog intézményei fokozatosan fejlődtek ki, de vizsgálata — mint erre B. igen helyesen mutat rá (74. l.) — felületes volt.

A székely és a magyar jog különbözőségét B. szerint csak 1562 után kezdtek hangsúlyozni, főként Werbőczy hatása alatt. Pedig már 1279 óta értesülünk különleges székely szokás létezéséről, majd 1451-ben és 1466-ban kormányzói, illetőleg királyi kiküldött bírák a székelyek meghallgatása alapján írásba is foglalták a székely jog lényegesebb tételeit. Mátyás király, majd 1499-ben II. Ulászló királyi privilégiumban is biztosította a székely szokásjog érvényesülését, de ezek a privilégiumok már királyi adományból származtatják a székely jogot, sőt II. Ulászló királyi előjogokat (királyra való háramlás, kegyelmezési jog) is becsempészett a privilégiumba. Ezt B. már a székely libertas hanyatlásának minősíti.

A partikuláris jognak a központi hatalomtól való függésbe kerülése természetes következménye az államegység növekedésének. Ez azonban például Franciaországban egészen az 1789-i forradalomig nem vezetett a helyi szokások és autonómiák megszüntetésére (v. ö. Párdányi: A breton kérdés). Hogy a székely jogra nézve a Mátyás és Ulászló által kiadott privilégiumok veszélyes precedenst jelentettek, annak oka főleg a magyar államegység bukása, aminek következtében az erdélyi fejedelmek kénytelenek voltak pénzügyileg is a székelyekre támaszkodni. B. maga is megállapítja, hogy az 1499. évi privilégium növelte a székelyek öntudatát, elannyira, hogy 1506-ban — most először — nemzetgyűlést tartottak, és ott kizárólag a nemzetgyűlés tekintélyére támaszkodó törvényeket hoztak. Tehát az önálló székely jog épp a bukását megelőző fél évszázadban virágzott legjobban.

B. a székelyek eredetére nézve Németh Gyula elméletét, a velük szemben követett nemzetiségi politikára vonatkozóan Mályusz Elemér tanítását teszi magáévá. Igen helyesen abból indul ki, hogy a magyarországi jogfejlődéssel szemben a székely nemzetiégi rendszer a királyság megalapítását követő évszázadokban nemcsak magánjogi, de közjogi és hadi szervezetként is fennmaradt. A fennmaradás okát B. a székelyek személyes katonai szolgálatában látja, de ehhez hozzájárulhatott az is, hogy a székelyek — félig-meddig tudatosan — hosszú ideig mind távolabb húzódtak a királyi hatalomtól. Legalább is erre mutat a székelyeknek a XIV. század elejéig kelet felé való vándorlása.

Az 1451. és 1466. évi jogösszeírások alapjául szolgáló gyűlések bírói congregatio jellegének kimutatásával B. szépen bizonyítja,

hogy a székely nemzetgyűlés nem ősi intézmény. Ilyet először 1506-ban tartottak, tehát ugyanabban az évszázadban, amikor a vármegyékben kezdtek statutumokat alkotni. B. utal is rá, hogy mind a székely törvényhozást, mind a vármegyei statutumalkotást ugyanaz a tényező hívta életre, t. i. az írott jog kezdődő tisztelete.

A XIV. században teljessé vált letelepedéssel a székely nemzetségi közösség faluközösséggé alakult át. Változást kellett tehát szenvednie a nemzetségi szervezetnek is. A földtulajdon előtérbe nyomulása után tisztséget csak az viselhetett, akinek tekintélyt adó földbirtoka volt. B. a kún szálláskapitányság analógiájára azt állapítja meg, hogy eleinte ezt a tisztségviselésre jogosító földbirtokot nevezték „lófőség“-nek.

Érdekes párhuzamba állítja a jászok, kúnok, szepesi lándzsások és erdélyi szászok székeinek kialakulását a székely székekével. A kialakulást előidéző okok hasonlóak lehettek, de a fejlődés önállóan, a szászoktól függetlenül történt. A székek az autonóm székely bíróságok ítélőszékeiből alakultak, a székely ispán által kiküldött officialisok — a későbbi királybírák — csak ellenőrizték a székely bíraskodást, tehát ők mentek oda, ahol székely bíróság már létezett. A fejlődés tehát hasonlóan a nemesi vármegyéhez, mely lényegileg szintén az autonóm bíraskodásból keletkezett.

A székely magánjognak a magyartól különböző alapelvét B. is abban látja, hogy a székely birtokban nem rejlett királyi jog, és így magszakadás vagy hűtlenség esetén nem háramlott a királyra. Megállapítja azonban, hogy legalább a XV. század közepétől kezdve állandóan arra törekszik a királyság, hogy a hűtlenség (nota infidelitatis) esetén való háramlást bevezesse. (V. ö. a szomszédok öröklésére vonatkozó dolgozatom 73—78. jegyzetét az Illés Emlékkönyvben.) A központi bíróságok álláspontját jellemzi, hogy Werbőczy Hármaskönyve sem tesz említést arról, mintha hűtlenség esetében a székely birtok nem háramlana a királyra. Ő csak a székelyek ellen hozott fejvesztési ítéletről szól. Ezt a rendelkezést magyarázták később kiterjesztőleg a székelyek. B.-nek ez a megállapítása nemcsak a székely jog, de a Hármaskönyv magyarázatának története szempontjából is nagyjelentőségű.

A székely örökség fogalma lényegileg azonos a magyar ősi jószágával, a rendelkezési jog korlátai, az elbirtoklás és elévülés szabályai is ugyanazok. Különbséget jelent azonban közöttük az, hogy a magyar ősi jószágot csak fiú (vagy királyi kegyelemmel fiúsított leány) örökölhette, egyébként a leányoknak csak leánynegyed járt belőle. Ezzel szemben a székely örökségből a leányok nem kaptak negyedrészt, csak kiházásitást, de fiú hiányában az egész apai vagyont fiúk módjára — innen fiúleányok — örökölték.

B. ismerteti a székely nők öröklését érintő pereket, 1408-tól, az első ilyen tárgyú pertől kezdve. Megállapítja, hogy a XV. század elején a leányok öröklési joga még erősen ingadozó. Lehet, hogy a leányok fitestvéreik mellett is örökölték velük egyenlő

arányban, de csak akkor, ha a leányt nem házasították ki az atyai vagyonból. Valószínűleg ez a magyarázata az Angyalosi — Nyujtódi perben hozott, B. által érthetetlennek talált vajdai és nádori ítéletnek is (83. l. 252. jegyzet). A perbeli adatokból kitűnik ugyanis, hogy a peres jószágokat már idegen családbeliek régebben elfoglalták, azokból tehát a fivér bajosan házasíthatta ki nővérét.

A fiúleányság eredete kérdésében B. felveti azt a lehetőséget, hogy talán a XII. században általános szokás lehetett Magyarországon fiúleszármazók hiányában a leányok öröklése, és ezt a szokást tartották fenn a székelyek. Valószínűbbnek tartja azonban, hogy a székely lófőség a jog (tiszttségviselésre való képesség) mellett terhet is jelentett, a lovon való katonai szolgálatot. Elképzelhető tehát, hogy ha nem volt fiú, aki az atya lovas szolgálatát átvállalja, a lovas szolgálat servitiumával terhelt föld — úgy mint a szepesi lándzsásoknál és a jászoknál — átszállt a vőre, vagy leányági unokára. Közrejátszhatott B. szerint az is, hogy a lófőséggel járó társadalmi tekintély elveszett volna fiúörökös hiányában, hisz a székely a fiúgyermek hiányán királyi kegyelemből való fiúsítással sem segíthetett.

A székelyföldi okleveles gyakorlat megindulásakor a fiúleányság lényegileg kialakultán jelenik már meg. Az eredet kérdésében tehát feltevésekre vagyunk utalva. B. elmélete érdekes, szellemes, de mégiscsak feltevéseken alapul, amelyeknek — mint minden feltevésnek — könnyen sebezhető pontjai is vannak. Így B. maga is elismeri, hogy a székelység hadi kötelezettségét sohasem kapcsolták földbirtokhoz, csupán felteszi azt (valószínűleg helyesen), hogy a lovas szolgálat földbirtokhoz fűződött. De a magyar nemesség hadi kötelezettsége a XIII. század közepe óta általában földbirtokhoz kapcsolódott, ha tehát a cél az lett volna, hogy a hadi szolgálat servitiumával terhelt föld fiúk hiányában a vőre illetve a leányági unokára szálljon át, ennek a magyar nemesi magánjogban is meg kellett volna valósulnia. Ilyen elvi szabály pedig az általános nemesi magánjogban tudunkkal sohasem érvényesült.

Nem szabad a székely fiúleánysággal párhuzamba állítani a magyar királyi kegyelemmel való fiúsítást sem. A magyar fiúsítás ugyanis királyi adománynak számító kegyelmi tény volt — mint ezt B. is leszögezi; ezzel a király háramlási jogának érvényesítéséről mondott le. Ha az örökhagyónak az ősi birtokban érdekelt férfiági fiúörökösei voltak, ezek kezéről nem lehetett a birtokot fiúsítással elútni, mert az csupán a királyra háramlás ellen biztosította a vagyont (ld. erről Holub dolgozatát a Klebelsberg Emlékkönyvben). Ilyen fiúsításra pedig a székelynek nem volt szüksége, hisz a székely örökségben királyi jog nem rejlett, így a királyra való háramlás nem fenyegette. A fiúleányság lényege épp ellenkezőleg abban állt, hogy ha az örökhagyónak van is a székelyörökség öröklésére jogosult fítestvére, őt megelőzően — fiú hiányában — az örökhagyó leánya örökölt. A magyar fiúsítás hathatott a már kialakult székely fiúleányság elnevezése

tekintetében, hisz ilyen praefectio Udvarhelyszék területén fekvő nemesi birtokban is történt (Székely okt. I. 224 l. 1478), de a székely jogintézmény lényegének kialakítására indítékul nem szolgálhatott.

Alulírott más oldalról próbálja a székely fiúleányság eredetét megmagyarázni. Feltevéis ez is, de talán hozzá fog járulni a fogalmak tisztázásához.

Murarik Antal megállapította már — rendkívül széleskörű összehasonlító joganyag felhasználásával —, hogy a primitív népek a leányok öröklési jogát nem ismerték el, és legalább a gazdálkodás alapjául szolgáló apai javakat, a földet, marhát stb. kizárólag a fiúk örökölték. (Az ósiség alapintézményeinek eredete, 72—77. l.). Ez az elv fokozatosan módosult a leányok javára. Például a frankoknál a lex Salica — mely az első törvényekhez hasonlóan csupán az újításokat tünteti fel — az ingók öröklésében a nőknek (leány, anya, nővér) is részt juttat, csupán a föld öröklését korlátozza a férfi lemenőkre. A VI. század végén-Chilperich edictuma ezt tovább módosítja: a szabad faluközösségekben élők földjére fiú hiányában a leányt jelöli ki örökösnek és csupán leszármazók teljes hiányában a fivért, ennek híján a nővért. (Gierke: Erbrecht und Vicinenrecht im Edikt Chilperichs. Zeitschrift für Rechtsgeschichte XII. 433, 439, 440, 462. l.) Hasonló a fejlődés menete az orosz jogban is, ahol a különböző helyi jogok eleinte egyáltalában nem ismerték el a leányok öröklési jogát és ennek első törvényes biztosítása szintén azon az alapon történt, hogy fiú hiányában a leány örököljön. Csupán a XVII. században, Justinianus 18. és 118. novellájának hatása alatt kezdtek a leányoknak fiúk mellett is, velük egyenlő arányú örökrészt juttatni. (Wladimirskij Budanov: Obzor istorii russkago prava, 475, 479, 484, 500, 501, 504. l.)

Azonos életviszonyok hasonló jogszabályokat alakítanak ki; ez az emberi jogfejlődésben mindenütt megnyilvánuló gondolat hazánkat sem kerülhette ki. B. utal is arra, hogy a XII—XIII. században több közösség nyert királyi privilégiumot, amely biztosította, hogy általában az apa vagyonát csak a fiúk öröklék ugyan, de a fiúgyermek nélkül elhalt örökhagyó vagyonában leányai örököljenek. Az is előfordult, hogy a király azzal az indokolással adott hozzájárulást leány javára való végrendelkezéshez, hogy az örökhagyónak nincs fia. (Wenzel: Árpádkori új okmt. VII. 287. l. 1249.) E gondolat azonban hazánkban általános érvényű szokásjoggá nem válhatott, mert gátat emelt ellene a XIII. század elején behozott és hamarosan általános szokássá vált leánynegyed.

A fiúk hiányában öröklő lányokra vonatkozó gondolat csak letelepedett, bizonyos állandósággal gazdálkodó népeknél jelenik meg. Nem valószínű tehát, hogy a XIII. század elején még vándorló életmódot folytató székelyek ezt a Magyarországot is csak futólag érintő jogelvet elfogadták volna. Hogy a székely fiúleányság intézménye később keletkezett, mutatja, hogy — mint B. is leszögezi — ez az intézmény még a XV. század elején is bizonytalan és ingadozó volt. Különben is a törökfajú lovas-

nomád népek álltak ellen a legkitartóbban a női öröklési jog elismerésének. (Tagányi: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, 75. l.)

Átvehették azonban ezt az öröklési elvet a leánynegyed által nem érintett társadalmi rétegek. Már Illés utalt arra (Törvényes öröklés rendje az Árpádok korában, 31. l.), hogy a polgároknál és jobbágyoknál elsősorban a fiúk, ilyenek hiányában pedig a leányok örököltek. A jobbágy-öröklési jog története, sajnos, egyáltalában nincs feltárva, de tény az, hogy falusi népünk sok helyen ma is azt a szokást tartja, hogy az apai vagyonból a leányoknak csak kiházasítás jár, a földet a fiúk öröklik és csak fiúk hiányában a leányok. Ennek a szokásnak megtartása céljából a legkülönbözőbb fortélyokkal próbálják kijátszani a tételes jogot is. (Tagányi i. m. 76. l.; Mattyasovszky Miklós: Törzsöröklési jog és öröklési szokás, 291., 294., 308., 331. l.; saját adatgyűjtésem Nógrádverőcéről.)

Feltehető tehát, hogy a fenti öröklési jogi elv alkalmas talajra talált az erdélyi szászoknál, akik rajnamenti hazájukból a szintén ilyen értelmű frank szokásjogot hozták magukkal.

A nők öröklésének kérdése a székelyeknél a letelepedés után, tehát a XIV. században vetődhetett fel. Ekkor már régi szomszédai voltak a szászoknak. A székely és a szász területek között számos érintkezési pont volt. A beszercei és régeni szászok székely területen keresztül közlekedhettek a brassói és szebeni anyaszékekkel, viszont Brassó szász város volt ugyan, de a székelyeket szoros kereskedelmi szálak fűzték hozzá, és adataink szerint sok székely megfordult ott. Könnyen előfordulhatott tehát, hogy a női öröklés szabályozására a székelyek a szász jogból nyertek ötletet. B. maga mutat rá, hogy a legkisebb leánynak az apai ház öröklésére vonatkozó joga tekintetében a székely és szász jog ugyanúgy rendelkezik. A XIII. századi szász statutum szerint ingatlan eladásához az öröklésre jogosult fiuk *vagy* lányok *vagy* atyafiak (fratres) értesítése szükséges. (Stat. sax. III. 5. § 7.) Tehát a leányokat mint öröklésre jogosultakat említették, de csak vagylagosan a fiuk mögött, viszont más atyafikat megelőzően. Talán ez a részlet is megerősítheti feltevésem helyességét.

B. dolgozata tehát nemcsak eddig vitás kérdéseket zár le megnyugtatóan, de új, eddig nem érintett kérdéseket is vet fel, amelyeknek megvitatása a magyar jogtörténet javát szolgálja.

Degré Alajos.

Schnürer, Gustav: Katholische Kirche und Kultur im 18. Jahrhundert. Paderborn 1941. Schöningh. 8° XVI, 455 l.

A középkornak és a barokknak hasonló szempontú vizsgálata után (ld. Századok 1930, 912—14; 1938, 373—75. l.) Sch. a XVIII. századra is kiterjesztette munkáját. Szándékosan nem használja a „felvilágosodás” szót a kor jelzésére, mert egyrészt többértelmű s a legtöbb nyelvben nincs is rá külön kifejezés; másrészt, mivel a XVIII. századnak nincs egységes jellege. Külsőleg, művészetben, divatban és életmódban még erősen érvényesülnek a barokk hatások, sőt a két szellem is még sokáig egymás mellett él, bár a kiüresedett barokk helyét egyre inkább elfoglalja a felvilá-

gosodás. A szoros értelemben vett felvilágosodás főjellemvonása a kinyilatkoztatott vallással való szakítás. Ezzel nemcsak új vallási és erkölcsi felfogás járt együtt, hanem az előzmények hosszú okorából kibontakozva új tudományos gondolkodás, emberszemlélet, művelődési eszmény, államfelfogás. Ez a fejlődés a legsúlyosabban érintette az egyház életét. Megváltoztatta működésének külső keretét: más tájékozódású állami főhatalommal találta magát szemben. Átalakította belső viszonyait: befészkelte magát vezetőinek és vezetettjeinek lelkébe, hatással volt intézményeire és fegyelmére.

A fölvilágosodásnak, a vele párhuzamos folyamatoknak és következményeiknek megítélésében a katolikus tudományra s így a történetírásra is erős befolyással volt a megindító egyénisége, eszméiknek végül is a francia forradalomban való kicsendülése s az egyidejű kúriaellenes mozgalmak. Ennek következtében hosszú időn át a hitetlen észelvűség híveivel együtt elítélésben volt részük azoknak a jószándékú, hívó férfiaknak is, akik a rosszból a jót kihámozták és az egyházi téren kétségtelenül meglévő bajokat, elmaradottságot általa orvosolni akarták. Pedig éppen a fölvilágosodás adta meg a lökést arra, hogy a túlságosan szűkre szabott papi műveltség a hívek nagy közösségét átjáró, általános katolikus művelődéssé alakuljon át, s a következő emberöltőkben a világi elem az egyháznak és vallásnak leghűségesebb védelmezőjévé legyen. Különösen Németországban fejlődött ki éles vita a fölvilágosodásnak az egyházi életre gyakorolt hatásáról s a XVIII. század haladó német püspökeinek értékeléséről. Az évtizedeken át folytatott szellemi párbajnak győztese a kiváló Merkle Sebestyén lett. Azóta nem tekinti tudományunk annyira gyanakvó előföltévéssel a művelődés s a lelkipásztorkodás korszerűsítésére törekvő egykori főpapokat, tudósokat és írókat. Ez természetesen nem jelent véleményváltozást a fölvilágosodás hitetlen irányával szemben. De magában foglalja a méltányosabb megértést még olyan kísérletek iránt is, amelyek állami részről — bár súlyosan megrovandó módon, illetéktelenül s az erőszakolás és elhamarkodottság által több kárt, mint hasznot okozva — az egyházi állapotok tökéletesítését óhajtották szolgálni. „Az Egyház sok tagjában és berendezkedésében javításra szorult — írja Veit, a nemrég elhunyt kitűnő német pap-egyháztörténész — és (II.) Józsefet ma a katolikus Egyház vallásos nevelői közé számíthatók, ha reformművéhez az Egyház áldását kérte volna s vele együtt látott volna munkához. . . A hívó keresztény, aki mindenütt meglátja az isteni Gondviselés működését, szívesen lesz mérsékelt ítéletében oly történeti személyiségek iránt, akik az Egyházon sebeket ejtettek, és oly események iránt, amelyek már régen megszűntek fájni.“

Ezt az emelkedett történetírói szellemet kapjuk meg Sch. könyvében. Anyagát most is nagy gazdagsággal, a leggondosabb elbírálásban, eszményi igazságszeretettel és tárgyilagossággal tárja eléink. Munkájában benne van az egész akkori katolikus Európa története, sőt a megértéshez szükséges protestáns vonatkozásokat is részletesen ismerteti. Hosszan foglalkozik az egyház

vezető szerepének háttérbeszorulásával, az államegyháziság fokozódásával. Elemzi az újkori hitelenség kialakulását, az angol bölcselek hatását, a szabadkőművesség elterjedését, a nyugati művelődésnek különösen a francia gondolkodók hatására történt elvilágiasodását. Beható jellemzést ad a katolikus Németország állapotairól, az itáliai és spanyolországi szellemi, művészeti s valláserkölcsi életéről. Művét az egyház és művelődés közt a francia forradalomban bekövetkezett szakadás mesteri vázolásával fejezi be. Mindenütt tisztán látjuk a fejlődés fővonalait és minden kis részleten érezzük az aprólékosságig ható alaposágot. Erről tanuskodik a könyv végén összeállított 13 oldalnyi könyvészet is.

Sch. történetírásának jellegéről, erényeiről és hibáiról részletesen szoltunk a barokk korról írt munkája ismertetésével kapcsolatban folyóiratunk idézett helyén. Mindezt új könyvről is elmondhatjuk. Vizsgálódását kiterjesztette a XIX. századra is, kéziratának egy részével el is készült, amíg 1941 dec. 14-én, 82 éves korában, a halál pontot nem tett földi működésére. A svájci Freiburg egyetemén mindvégig, több mint 105 féleven át tanított. Még a halála előtti napon is tollbamondta véleményét egy doktori értekezésről. A kötelesség és a nemes lelki értékek ápolásának megtestesülése volt. Ritka szép példája az egyéniség és alkotásai összhangjának.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. kir. Ferenc József Tudományegyetem története. Kolozsvár 1941. Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása. 8° 470 l.

Az új Erdélyi Tudományos Intézet e díszes, nagy kötettel indította meg kiadványai sorozatát; ezzel megkezdte a már folyó tudományos kutatáson kívül az erdélyi multnak szélesebb körű tudatosítását is. Ilyen irányú, rendszeres tevékenységre nagy a szükség; ez a munka is szükséges volt. A Magyar Történelmi Társulat *Erdély-e* (1940) szolt ugyan majdnem valamennyi itt tárgyalt kérdésről, de annak a nevezetes műnek sem a rendeltetése nem kívánt, sem az akkori viszonyok nem engedtek meg többet. Az új kötet saját tárgyára nézve annak kiegészítése: részletesebben tárgyalja az erdélyi tudományosság multját s megismerteti az erdélyi magyar egyetem legutóbbi, viszontagságos két évtizedét is. A kiadó Intézet e kötetével nyilvánosan is magára vette az ottani tudományos munka sajátos feladatainak gondját és felelősségét.

A könyv voltaképen a Ferenc József tudományegyetem visszatelepítésének emlékkönyve. Azzá teszi alkalmi volta és tartalmának a kerete. Az előszót az egyetem hazaviteléről gondoskodó és e kiadványt is nyilván kezdeményező miniszter, *Hóman Bálint* írta, a zárószóban pedig az újjászervezés miniszteri biztosa, *Szily Kálmán* államtitkár tűzte ki az egyetem új korszakának irányeszméit; a tartalom az ünnepélyes megnyitáson elhangzott beszédekkel kezdődik s utolsó része az Erdélyi Tudományos Intézet munkatervét mutatja be. E keretet megtöltő anyaga

azonban egyszerű emlékkönyvnél jóval többé teszi. Első ízben kapunk itt bővebb, bár többnyire most is csak összefoglaló tájékoztatást a tárgyra tartozó történelmi anyagban; némelyik fejezetből eddig csak kevesek előtt ismeretes kutatás becses eredményeit ismerjük meg; a legfőbb értéke pedig az, hogy a valóban érdeklődő, az egyetemek jelentőségét és kivált a kolozsváriét értő olvasóval a multnak nagyon sok fontos kérdését véteti észre s ezekre vonatkozó, itt meg nem oldható feladatokra eszmélteti. A kötet tehát nemcsak azért értékes, mert az egyetem multjáról tájékoztat, hanem azért is, mert e mult rendszeres feltárására új utat mutat. Bizonyára ez a gondolat is részes volt a mű létrehozásában; ez nem engedi meg, hogy némán tudomásul vehető emlékkönyvnek tekintsük.

Az erdélyi tudományos élet fejlődése régebben vonzó tárgya volt szellemi multunk kutatásának, de az érdeklődés azután ellanyhult; az egyetemi gondolat alakulását állandóan nyilván tartotta évkönyveiben az egyetem, de 25 éves történetének megírása (Márki S.) óta a rendszeres kifejtésnek kísérletéről sem tudunk; az 50. évben írt tájékoztatásnak más célja volt. Annál örvendetesebb, hogy itt *Bisztray Gyula* komoly utánjárással, a változó korszakok jellemének s protestáns és katolikus vezetőik ellentétes törekvéseinek egészen tárgyias, világos felfogásával bővebben összeállítja, amit erről tudunk. A jezsuita egyetem, valamint az 1773 után következett új alakulatok tanárai és tudományos munkájuk eddig hiányzó ismertetésével ki is bővíti az eddigi képet. Élénken kitűnik innen, miként haladt az erdélyi művelődés ügye előbb az egész magyar művelődés keretében, majd elkülönülve, ismét egyesülve, a felekezeti és egyetemesen magyar törekvések viszonyának hullámlása közben az állami egyetemmel való megoldás felé. A kötetnek ez a legnagyobb terjedelmű része (Az erdélyi tudományos élet és az egyetemi gondolat) a XIX. század elejéig halad, tehát igen nagy időkört foglal egybe és teljes kidolgozást érdemelne. A szerző útmutatása alapján rajzolt művelődéstörténeti térkép és az ehhez fűzött névmutató arra vall, hogy B. különös gonddal igyekezett Erdély szellemi életéről minél teljesebb képet nyújtani.

Szabó T. Attila a hazatért egyetemmel 1872 óta szorosan együttműködött Erdélyi Múzeum-Egyesület történetét foglalja össze: nemcsak ismert adatokkal, hanem ezeken kívül „az EMÉ. hősi korszaka“ folyamán ébredt termékeny szempontokkal járul az egyetemet az erdélyi közvéleményben valósággal előkészítő és létesülését a gyűjteményeivel megkönnyítő, nagyérdemű egyesület tevékenységének megítéléséhez s mostani helyzetének és feladatainak tisztázásához.

Magát az egyetem történetét (1872–1919) *Makkai László* ismerteti. Részlettanulmányok nem készítettek még elő igazi összefoglalást. Ezért a szerző inkább a külső jelenségekről szólhat, de a belső fejlődés, valamint az egyetemnek közvetlen környezetében való helyzete is érdekli s érzékeltetni törekszik az egyetem szellemét is. Önként érthetően Márki Sándornak az 50. év betöl-

tésekor Szegeden kiadott, a 25 év történetét a második negyedszázad némely adataival kiegészítő munkája vezette a tárgyalásban, de saját szempontjait is érvényesíti. Figyelmet érdemel az az adata, hogy 540 nyomtatott bölcsészetdoktori dolgozat közül 104 volt erdélyi tárgyú s 18 foglalkozott a román nyelvvel és irodalommal. Az egyetem elvétele a határa e cikk anyagának; a román megszállás idején tervezett és megindított, de az idegen hatalom által csakhamar megakadályozott felekezeti egyetemi együttműködés szép és bölcs gondolatának felemlítésével végződik.

Még nehezebb volt a *Mátrai László* feladata, mert jóformán semmi anyagot sem találhatott az összeállításra. „A kolozsvári egyetem és az európai tudományosság” kapcsolataira igen kevesen gondoltak eddig, a tárgy különben is rendkívül elágazó és sokrétű; ez az összefoglalás nem egy embernek való. Ezt a szerző is nyíltan megmondja (206. l.). A közlemény azonban így is jó szolgálatot tesz (pl. Brassai Sámuelről és Meltzl Hugóról jó volt elmondani már feledésbe merülő igazságokat), a többirányú kiegészítés szükségességét megérezteti, sok kérdést támaszt, a magyar tudományos világnak az elődök iránt való tartozásaira eszméltethet.

György Lajos tanulmánya (Az erdélyi könyvtárügy és a kolozsvári egyetemi könyvtár) e kérdésnek rendszeres feldolgozása. Nagyobb irodalom eredményei, hivatalos kiadványokban szétszórt és a szerző által levéltárból szerzett adatok világos képpé illeszkednek itt; Erdélyi Pál anyaggyűjteményét és kiadatlan töredékét is módja volt felhasználnia. Különösen érdekes a XVII. és XVIII. századi jezsuita főiskola könyvgyűjteményéről s a katolikus liceumi könyvtárnak 1872 előtti és az elszakítás alatti szerepéről, meg az idegen uralom könyvtári magatartásáról szóló, kevésbé ismert tartalmú rész.

Szabó T. Attila második közleménye az egyetem első, jó részt igen kezdetleges elhelyezését és a majdnem 10 év múlva kezdődött s a mult háború alatt megakadt építkezések történetét ismerteti régebbi hivatalos közlemények alapján; melléklete bemutatja az egyetem épületeinek és telkeinek az egyetemi gazdasági hivatal adatai alapján készített mai helyszínrajzát oly módon, hogy az 1919. és 1940. évi állapot, vagyis a román uralom alatt végbement változás (átalakítás, kiegészítés, új építés) is jól olvasható. — *Rudai Rezső* cikke (Diákjóléti munka) az ifjúság anyagi gondozását 1872-től 1941-ig tárgyalja, tehát a szegedi 20 évről, a Kolozsvárt tanult magyar ifjúság segélyezéséről s a visszatérés után megindított gondoskodásról egyvégtében szól.

Gáldi László nagyon érdekes cikke (Az erdélyi magyar tudományosság és a kolozsvári egyetem hatása a román tudományra) azt mutatja meg, hogy előbb a protestáns iskolák, majd a jezsuiták működése milyen indító hatású volt az erdélyi román szellemi életre s miként lett a magyar műveltség az erdélyi románok útján az egész román művelődésnek mozgótoronyává. Rámutat arra is, hogy 1872 után az állami egyetemen minden korlátozás nélkül

sok román tanult, innen kerültek ki orvosaik és ügyvédek, politikai irányítói, tehát „merő kitalálás, hogy Erdély román fiatal-sága idegenkedett a kolozsvári magyar egyetemről“ (299. l.). Érdekes adat, hogy a román egyetem 72 kinevezett tanára közül 28 erdélyi származású volt s ezek jórészt magyar egyetemen végeztek. A tudományos segéderők nyilván még nagyobb részben.

Biró Sándor (A kolozsvári egyetem a román uralom alatt) az egyetem elvételének közvetlen előzményeit és lefolyását ismerteti, továbbá a román egyetem működését, a bukaresti kormányok magatartását, a politikai viszonyok hatását, a kolozsvári tanárok politizálását, a magyar ifjúság egyetemi viszonyait; mindezt közvetlen forrásokból és nyilván személyes tapasztalatok alapján. Tárgyias előadása a tanárok tudományos működéséről, a román nép egészségügye és az erdélyi román történelmi kutatás terén végzett nagyjelentőségű munkájáról is híven emlékezik meg; ezzel lényegesen ellensúlyozza egyes tanárokat kedvezőtlenül jellemző és különben sem általánosított adatait. — Az egyetem Szegedre helyezését és ottani sorsát részletesen tárgyalva (A száműzetés évei Szegeden, 1920—1940) *vitéz Nagy Iván* különösen az építkezésekre és a külfölddel való érintkezés részleteire fordít nagy gondot s bőven ismerteti a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert tudományos munkásságát. — A Ferenc József tudományegyetem hazavételéről és újjászervezéséről négy szerző szól: *Bisztray Gyula, vitéz Nagy Iván, Szabó T. Attila és Szalai Béla*; de, bár jobb lett volna, nem jelölik meg, hogy melyik részt melyikük írta.

A történeti jellegű cikkek után *Tamás Lajos* már a jövőbe mutat: az Erdélyi Tudományos Intézet szervezetét és munkatervét, egyes munkatársainak megkezdett tevékenységét ismerteti. Gazdag és becses tervezet; nagy szükségletnek tiszta látását, mulasztások észrevételét mutatja és jó reménységet támaszt. A munka közben bizonyosan tágul még a terv és most nem említett területeknek (pl. a történeti és társadalomtudományi szakosztályokat egyaránt érdeklő köznevelés történetének) is akad gazdája.

A Függelék előbb az 1897. évi királyi alapító levelet, utána az egyetemet szervező 1872: XLIX., a Szegedre helyező 1921: XXV. s az újjászervezésről intézkedő 1940: XXVIII. tc.-et közli; azután hét hivatalos iratot az 1919. évi erőszakos elvételről s négyet az 1940. évi visszavételről. A kötetet arcképek, város- és épületképek díszítik. A művelődéstörténeti térkép, valamint a kolozsvári és szegedi helyszínrajz Lendvay Sándor munkája. Forrásmunkák és jegyzetek tájékoztatnak a szerzők különböző terjedelmű anyaggyűjtéséről és egyben-másban kiegészítik a szövegben előadottakat.

A tartalomnak ez az áttekintése meggyőző a felölelt anyag sokoldalúságáról és a szerkesztés komolyságáról.

A szerkesztői munkálatokat hárman végezték: *Bisztray Gyula, Szabó T. Attila és Tamás Lajos*. Nem tűnik ki sehonnán, hogy a munka hogyan oszlott meg hármuk között. Több jel

szerint egyikük szerkesztői hatásköre sem volt teljes. Ez sajnálatos, mert így többféle egyenetlenség állott elő: itt gondos, sőt túlzottan tetsző mérséklet, másutt helypazarló bőbeszédűség; nem egyszer ismétlődés, itt-ott pedig tudatos, bár szükségtelen ismétlés. Pl. a kolozsvári diákasztalról háromszor van szó (166., 267. és 271. l.), mindig másként s a megvalósuláshoz vezető lépés kezdeményezője, az egyébként is nagyérdemű Lechner Károly 1897/8. évi rektor végül is említetlenül marad. Az egyetem elhelyezéséről kétszer szólva, először 1840-re (111. l.) azután (248. l.) 1829-re teszik a főépületnek a tanulmányi alaptól a kincstár által a gubernium számára való megvételét; 1829 a helyes szám. A könyvtárügy némelyik részlete is többször kerül szóba. Csak szerkesztői kéz törölhetett volna erőltetett, sőt a tárgyhoz nem is tartozó bevezetést, fékezhetett volna meg tudományos jellegű műhöz nem illő lendületet, tehetett volna érthetővé nem világos mondatfűzéseket s kímélhette volna meg a könyv megjelenésekor hivatalban levő minisztert nevének nem mindig elkerülhetetlen emlegetésétől. Egyetlen ember bizonyára nem lehet ura az egész anyag részleteinek, de mégis egynek kellett volna gondoskodnia arról, hogy a kolozsvári és szegedi tanárok névsorában teljesség, egyöntetű rend és hibátlan pontosság legyen (pl. Grosschmid Béni neve kimaradt; Riesz Frigyes nem „Szegedre távozott“, hanem a miniszter akaratából Szegeden maradt; Tóth Lajos nem államtitkári, hanem osztálytanácsosi kinevezésekor, tehát nem 1922., hanem 1897-ben mondott le kolozsvári tanárságáról; Szegeden 1934-től fogva Várkonyi Hildebrand a neveléstan tanára is volt); — különösen pedig arról kellett volna gondoskodni, hogy ez egyhamar nem ismétlődő összefoglalásban alapos választ kapjon — a nagyon helyesen és majdnem teljesen elkerült — vitatkozás nélkül is minden vádoló és gyanúsító, hitelrontó állítás, amit a kolozsvári egyetemről s vele kapcsolatban a magyar művelődéspolitikáról híresztelnek. Azaz itt kellett volna megkapniok a határozott irányítást mindazoknak, akik ilyesmivel történelmi adatok alapján szembeszállani kötelesek, hivatottak, vagy szeretnének. E tekintetben többet lehetett volna ily terjedelemmel elérni, ha a tárgyak kijelöléséből látszó szerkesztői céltudatosság következetes szigorúsággal csak olyat nyomat ki, amire valóban szükség van és mindent előadat, ami ide való.

A képek bősége és összeszedése, a tanárok születése és elhunytá évének megállapítása becsülést érdemlő sok fáradságba került; de az elhelyezés nem mindig találó, egy-egy megjelölés nem egészen pontos, néha alig tegnapi kép a kor jelzése nélkül mutat be régi időből nevezetes intézményt; némelyik tanár arcképe majdnem torzkép; többnek a képe nem kolozsvári működése idejéről való, hanem sokkal ifjabb vagy idősebb korából, holott szerezni amolyan is lehetett volna. Ha összevetjük a közölt arcképeket a kimaradottakkal, a legtöbb tanár működését személyesen vagy majdnem közvetlenül ismerő ember nem tudja felismerni a válogatás szempontját; az egyetemmel egész életükkel egybeforrott és nemcsak hogy teljes lélekkel, de annak idején mély

hatással dolgozó, saját tanszéküknek, azaz szakjuknak sorsában nevezetes, folytatókat nevelő emberek is hiányoznak. Ez kissé elgondolkoztat az érdemek elismerésének és a történelmi igazságszolgáltatásnak esetlegességén.

Ezek a hibák és számos kisebb-nagyobb tévedés (pl. Palágyi Menyhért nem volt Böhöm Károly magántanára; a mennyiség- és természettudományi karon Apáthy István képezte a természet-filozófiából) a tárgy fontosságához mérve s az egyetemtől és kivált az első kolozsvári korszaktól távolabb állók szemében apróságok. Bizonyos azonban, hogy az eltervezés gondosságának és az összeállítás nagy munkájának így is szép eredményét a szerkesztés egysége esetén mégis zavartalanabban élvezhetnők, kivált, ha mindegyik író el tudta volna kerülni megszokott, tehát kényelmes magyartalanságok kísértését. Következő megjegyzéseim a kötet egyes pontjaihoz fűződnek és abból a reménységből indulnak ki, hogy ez a kötet a díszművek rendes hatásától eltérően nem megátollja, hanem megindítja tárgyának részletesebb feltárását.

Az egyetemnek az előzményekhez való viszonyát pontosan fejezi ki az a tétel, hogy a kolozsvári egyetem „felállítására — jogszerinti közvetlen elődök nélkül is — több mint 300 éves kezdetekre utal“ (25. l.). Ezzel kapcsolatban jó lett volna a Függelékben János Zsigmond idejétől kezdve időrendben szó szerint közölni az országgyűlések főiskola állítására vonatkozó határozatait, a fejedelmi alapító leveleket (Báthoryén kívül Bethlenét), I. Lipót és Mária Terézia rendeleteit s Eötvösnek a királyhoz tett legelső, 1869. évi előterjesztését is. Ez a sorozat nemcsak a legmagasabb fokú oktatás kivánóságának, az egyetemi gondolatnak mondhatni állandó létét s tartalmának, a megvalósítás tervének és módjának időnkénti, lényeges változásait érzékeltetné, hanem a későbbieknek a megelőzőhöz fűződését (I. Lipót), az azzal való tudatos szakítást (Mária Terézia) és az előzményekre való minden tekintet nélkül¹ a kezdés önállóságát is (Eötvös). A szász és román egyetemi törekvések ugyanilyen módú, időrendi bemutatása pedig teljessé tenné a háttérnek a rajzát és megérttetné a magyar egyetem létesülésének bizonyos körülményeit; a kötetben érintett ifjúsági mozgalmak távolabbi gyökereit is.

Veress Endrének a Báthory-egyetem első, magában is szakadozott korszakáról írt s e kötetben felhasznált tanulmányán (1906) kívül figyelmet kíván Fontes Rerum Transylvanicarum c., 1911-ben megindított sorozata. Ebben az erdélyi jezsuiták levelezése és iratai az egyetem előzményei s általában az erdélyi nevelés története szempontjából bő és tudommal még nem eléggé kiaknázott forrás.

¹ Ezzel ellentétesen látszik az a mondat, amely „a székhelyét vesztett egyetem újbóli megalapításának félszázados évfordulójá“-ról szól (336. l.). Ha ez nem csupán a fogalmazás miatt érthető úgy, hogy a Ferenc József-egyetem már egyszer létezett, akkor e kötet tanúsága szerint is történelmi tévedés.

A kötet célja miatt nem lehetett többet mondani, de kívánatos lenne rendre feldolgozni az itt csak érintett nagy anyagot: egyenként megvizsgálni az eddignél teljesebb megvilágítást érdemlő katolikus és református tanárok tudományos értékét a saját idejükben, nevelői tevékenységük módját és hatását. E közben tisztábban látszanának meg a XVII—XVIII. század folyamán Erdélyben érvényesülő külföldi hatások. Azok is, amelyek miatt a bécsi kormányzat a XVIII. század második felében annyira megnehezítette a protestáns ifjak külföldre utazását. Az erdélyi református kollégiumok jórészt feldolgozatlan levéltáraiban, az Erdélyi Nemzeti Múzeumban őrzött családi levéltárakban és kézirati anyagban az egyetemes magyar művelődéstörténetnek valóságos kincsei rejtőznek. Ezt mindenki tudja, akit valamelyik itt is felemlített név valaha egyik-másik erdélyi levéltár irat-csomóihoz vezetett.

A legbővebb feldolgozás sem cáfolná meg azt a helytálló szembeállítását (103. l.), hogy a kolozsvári jezsuita, majd piarista egyetem tudományos középpontja volt az erdélyi magyar katolikusságnak, a protestáns tudósok pedig ily középpont híján csak egymástól elszigetelten dolgozhattak; ez így volt, sőt jórészt ma is így van, nemcsak Erdélyben. Azonban kiderülne egy másik tény is: egy-egy kiváló tanár vagy másfoglalkozású tudós, a felsoroltaknál jóval több, maga is, még inkább egy-egy iskola nevezetes középpontja volt kisebb-nagyobb vidékek szellemi életének. Éppen ez a sok-központúság idézte elő szélesebb körben a tudományos érdeklődés terjedését: a tanulni vágyó egyszerű emberek meg a főurak körében egyaránt. Ez a kétféle társadalmi réteg rendkívül érdekesen kapcsolódik össze éppen az egyetemi (akadémiai) tanulmányutak alakjában. Az ifjú főurakkal külső egyetemen járt fiatal emberek későbbi hatásának kutatása érdekes feladat, mert ez művelődésünk történetének nevezetes részlete és fényt vetne sok mindenre; az erdélyi lélek erejének egyik forrására, az iskolai nevelés hatására is.

A református és unitárius „fő tanodák“, meg az egy ideig egyetemi feladatot is teljesített kolozsvári katolikus liceum eredménye volt, hogy Erdély 1784-től 1872-ig „egyetem nélkül is egyetemi színvonalat tudott biztosítani tanulni vágyó fiainak“ (183. l.) s nemzedékről-nemzedékre erősödhetett az egyetem állításának óhajta. Ezt így nem magyarázza, de az egyetem-állítás sürgetéséről tesz jelentést 1835-ben az erdélyi főkormányzónak; a 40-es években pedig olyan élénk volt ez a kívánság, hogy (Hajdu J. is említi: Eötvös J. br. első minisztersége, 1933) Eötvös tervezte is a kielégítését. A kötet ezekről csak annyit említ, hogy az únió-bizottság 1848-ban elhatározta a kolozsvári magyar egyetem létesítését (153. l.). Ezt tudjuk, de az únió-bizottság eredeti jegyzőkönyvét eddig nem sikerült előkeríteni, tehát csak közlésekből. Pedig ez a mozgalom annál inkább kívánmá a részletes felderítést, mert ugyanakkor román és szász törekvések is jelentkeztek s ezekre nézve az uralkodó is állást foglalt. Már ennyi is lényeges mozzanat az állami egyetem gondolatának

alakulásában. Az meg egészen közvetlenül hozzátartozik az egyetem történetéhez, hogy többféle irányú tervezetés után Kolozvárt 1863-ban királyi jogakadémia létesült állami költségen (ld. A m. kir. jogakadémiák és jogliceumok története, 1873). Ez volt az egyetem közvetlen elődje; ennek tanárai adták elő hivatalos felterjesztésben először 1867 őszén az állami egyetem felállítására vonatkozó javaslatot. Így keletkezett aztán 1868 február 8-án a vallás- és közoktatásügyi miniszternek részletes terv kidolgozását kívánó rendelete; azt tehát az egyetem történetírója és a nyomában járók tévesen gondolták Eötvös személyes kezdeséből eredőnek (itt is, 153. l.).

Ez a tévedés az egyetemmel egykorú; szívóssága, de e kötet némely adata is azt mutatja, hogy az elmúlt 70 évet már most sem látja tisztán az sem, aki törekszik a pontosságra. Nem volna szabad halogatni az egyetem történetének teljesen részletes megírását. Legelőször az alapítás, az 1872: XIX. tc. története. Ennek levéltári adatai, egykorú irodalma és hírlapi anyaga, az országgyűlési tárgyalások nemcsak az alapítás körülményeit tisztázzák, hanem éles világosságot vetnek az akkori magyar tudományos élet bajaira, a pesti egyetemről való akkori közvéleményre s az egyetemen belül folyt mozgalmakra, az új egyetemhez fűzött várakozásokra, általában az egyetem szerepének akkori megítélésére. Ennek ismerete nélkül s az első kinevezések és a munka kezdetének megvizsgálása nélkül nem lehet megérteni a fejleményeket, Trefortnak azt a kissé kénytelen-kelletlen magatartását (157. l.), amely évekig nyugtalanította a kolozsváriakat.

Még aránylag könnyen lehetne az első tanárok és első hallgatók családjaitól összegyűjteni az egyetem első pár évtizedére vonatkozó feljegyzéseket, leveleket s ezekből anyagot szerezni az új egyetem benső életének történetéhez. A 90-es és 1900-as évekből sok volt hallgató írhatná meg emlékeit; a század második tizedétől fogva volt és még működő tanárok is összeszedhetnék a birtokukban levő egyetemi irományokat és feljegyezhetnék emlékeiket. Az egyetem hivatalos kiadványainak teljes sorozata, meg a régi tanárok hagyatékából néhai Bibó István által összegyűjtött s tudtommal ma is a szegedi egyetemi könyvtárban őrzött sokféle kézirat és egyéb emlék már feldolgozható része felderítené az egyetem életének alakulását. — Nem tudom, mi van meg a karok, tanszékek, a tanács irattárából; 1919-ben a románok hír szerint nagyon sokat szétszórtak, eladtak csomagoló papirosnak (egyszer pl. orvoskari iratba csomagoltan kapott valamit a piacról az orvosi kar egyik, akkor még ott élt tanára). Annál sürgősebb, hogy az ott megmaradtak és a minisztériumi iratok feldolgoztassanak, pl. úgy, ahogyan Schneller István jellemezte iratok és kari jegyzőkönyvek alapján a kormányzat szándékait és az egyetem magatartását „Egyetemi tanügyi irányzatunkról“ c. (Paedag. Dolg. III., 1910), meg ahogyan megírta pl. Buday Árpád a régészeti intézet történetét (a Szegeden ma is folytatott Dolgozatokban), Berde Károly a bőrkórtani tanszék és klinika történetét (a szegedi Actaban) vagy Engel Rudolf a belgyógyá-

szatiét (uo.; ld. címét az itt ismertetett kötetben, 453. l.). Tervszerűen kellene gondoskodni a multat valamennyire megőrző és megelevenítő tanulmányokról. Ez nemcsak történelmi szempontból szükséges, hanem azért is, mert az egyetem mai tanári testülete összeállításának módja következtében jórészt hagyománytalan: sem a régi kolozsvári élet közvetlen átélésének emlékezete, sem a Szegeden még eléggé oltalmazott és hirdetett régi felfogások nem táplálhatják az új közszellem síma kialakulását. Aki a multat nem ismeri, sem meg nem becsülheti, sem tévedéseitől alaposan óvakodni nem akarhat. Pedig ma mindkét tekintetben szilárd alapra és irányításra volna szükség mind közvetlen egyetemi érdekből, mind pedig Erdély jövője miatt. Ha egyébre talán nem lenne is mód nagyobb mértékben, össze kell állítani legalább az egyetemre vonatkozó irodalmat (1848-tól!), 1872-től kezdve a hivatalos kiadványok teljes jegyzékét, a tanárok és a tudományos személyzet irodalmi munkásságát. Ebben szemnáriumi munkával, pályaművekkel az ifjúság is közreműködhetnék. Sok, becses anyagot lehetne így az elkallódástól megmenteni és tudatosabb, alaposabb lenne a megállás különféle szemrehányások és ellenséges kicsinylések ellenében.

Ezen a nyomon indulhatna komoly tanulmányozása annak a kérdésnek: mit jelentett a kolozsvári egyetem alapítása és működése a tudományra nézve. Ez a kérdés az egyetemre mint egységre vonatkozik ugyan, de természetesen csak a szaktudományok szempontjából egyenként elvégzett vizsgálódás után lehet reá felelni. Nem hiszem, hogy különös akadály volna szakemberek előtt e tekintetben, ámbar eléggé leverő tapasztalat, hogy a hazai előzményekkel éppen a tudomány terén általában kevésbé törődünk. Nyilván ennek is a nem-ismerés az oka. Ezért ezt a tudománytörténeti kérdést úgy kell feltenni, hogy mit jelentett az új egyetem a hazai tudományosságra, egyegy szaktudomány itthoni fejlődésére nézve. Ebben benne van az európai tudományossághoz való viszony is teljes egészében, mert a szaktudományok külföldi magaslata a mérték s egyik esetben az ahhoz közelítésben, másutt az együtthaladásban, nem egyszer a megelőzésben nyilatkozik az itthoni fejlődés. Az egész együtt a kolozsvári egyetemnek a magyar tudományosság történetében megillető helyét mutatja meg. Ennek tanulmányozása azt is megmutatná, hogy a kolozsváriak a megillető helyet elég sokszor nem kapták meg idehaza, néha akkor sem, vagy csak akkor, ha már külföldön elismerték az értéküket. A magyar tudományosság története nem lehet teljes az ilyen jelenségek kimutatása nélkül. A kolozsvári egyetem történetében pedig komoly figyelmet érdemel e jelenségek okai között az a mozzanat, hogy ez volt az első vidéki egyetem, és pedig nemcsak földrajzi értelemben, hanem fővárosi hangsúllyal. Ha ennek a körülménynek a következményeit meg lehetne állapítani (sokat lehet!), akkor nemcsak az 1872—1919 közötti fejlődést tudnók igazságosan ítélni meg, hanem újabb egyetemeink életfolyását is mélyebben értené meg az is, aki nem volt részes benne. Pedig ezek már lényegesen más

hazai viszonyok között létesültek; a nemzetközi tudományos érintkezésnek nem is hasonlíthatóan könnyebb módjai nyitottak útát külföldre és szinte kötelezik a tanárokat a kínálkozó kapcsolatok felhasználására, a kormányzat is tisztábban látta az egyetem tudományos rendeltetését, mint 1872 után jó ideig. Mindezt számbavéve e kérdésben is ugyanaz a szükséglet, amelyet a XVII—XVIII. századra vonatkozóan említettem: részlettanulmányok, egyes tanárok működésének és az egyetem időnkénti viszonyainak (elhelyezés, költségvetés, segédszemélyzet) megvizsgálása nélkül nem lehet elkészíteni a kolozsvári egyetem tudományos mérlegét. S ha ezt egyszer majd jogosan felállítják, nem szabad elfeledni, hogy nemcsak az az európai, ami a határunktól nyugatra van, hanem az is, ami azon belül és tőlünk keletre van. Ez a gondolat az ismertetett kötet íróitól sem idegen, de az egyetem alapokmánya, azaz Eötvös felterjesztése értelmében különös nyomatékú.

A magyar tudományosságra tett hatást keresve érdekes a volt kolozsvári tanárok felsorolásában (169—185. l.) az ottani magántanárok megjelölése. Ezek azonban nem voltak mindnyájan ottani hallgatók; ebből a szempontból pedig csak azok számítanak, a tanároknak is csak ott végzett munkáját és ottani hatását lehet az egyetem tudományos jellemzésében felhasználni (v. ö. 187. l.). Lényeges lett volna a szegedi tanári kinevezések megfigyelése: hány esetben ültették a megüritült tanszékre az egyetem egykori, kolozsvári tanítványait. Fontos, hogy fejlődik-e az egyetemen tudományos iskola és tudnak-e ennek tagjai megfelelően szóhoz jutni. Ez erre az egyetemre nézve annál komolyabb kérdés, mert pl. az orvosi karon egy időben határozott aggodalom volt „a mi tanítványaink“ korlátlan érvényesülése miatt, de ott is, más karokon is figyelmet érdemlő iskolák alakultak huzamosan ott működő tanárok mellett. Nem lenne haszon nélkül megállapítanunk: hogyan viselkedett az egyetem újonnan jelentkező tudományágakkal szemben; pl. már 1898-ban szóhoz engedte a néprajzot; a szociológiát is ott adták elő hazánkban elsősorban.

Az egyetem szegedi életét az egész időt ott töltött tanároknak részletesen meg kellene írniok. Ez kétszeresen történelmi jelentőségű lenne. Először megmutatná: hogyan marad meg és miért halványul el az áthelyezett egyetem régi szelleme; miként ragadják meg egyes tanszékek az új feladatokat; mi a különbség a két székhely áldozatai között és az egyetemnek a közvetlen környezethez való viszonyában; miként haladt a meggyökeresedés jóformán szemmel látható folyamata; nagy tanulsággal járna 1872 és 1920, Erdély és az Alföld összehasonlítása művelődéstörténeti előzmények szempontjából stb. Másodszor pedig a Ferenc József-egyetem szegedi története egyúttal a Horthy Miklós-egyetem történetének közvetlen előzményeit foglalja magában s így a magyar egyetem-történet nevezetes részlete, mert itt is felmerülnek a folytatás és új szervezés egykor majd rejtélyesnek látszó kérdései (pl. az, hogy a szegedi új egyetem tanári karában miért több a régi kolozsvári elem, mint a kolozs-

váriban; mik voltak az elvek az irományok, könyvanyag, a Ferenc József-egyetemnek szánt adományok és letétek elvitelében vagy otthagytásában stb., stb.).

Jó, hogy a kötet hivatalos iratok közlésével örökíti meg az egyetem elvételének és 1940. évi átvételének lefolyását. Több itt nem volt szükséges. De az elvétel, általában az 1918/19. évi utolsó hónapok történetének s a budapesti életnek aprólékosan összegyűjtött anyaga és leírása megvan Schneller István hagyatékában: ezt most kellene kiadni vagy feldolgozni. Ahhoz csatlakozva az elvétel után Kolozsvárt működött egyetemi tanács irományai, a felekezeti tanárképző működésének adatai, általában az egyetem ottani vergődése számos részesének eleven emlékei ma még hű képből tárhatnák fel az elvétel és a szegedi megnyitás között eltelt időt. Ezt az anyagot meg kell őrizni az utókor számára, de már most kell értékesíteni; a belőle kialakuló tanulmányokat ismernie kellene minden kolozsvári tanárnak csakúgy, mint a régi kolozsvári éveknél és a szegedieknek történetét.

Az ismertetett kötet jó tájékoztatás abban, amit nyújt: magára az egyetem történetére nézve azonban nem tette tárgyalanná a megnyitás 60. évfordulóján Szegeden kiadott „Visszapillantás”-ban felvetett kérdéscímét (Acta Univ., Szeged 1932—33, fasz. II.). Mindazokban most is, most még inkább súlyos és sürgős tennivalókat látok. E díszes kötet azt bizonyítja, hogy csakugyan meg kell indítani gondos tervvel a részletes tanulmányokat. Ezt azért ismétlem, hogy hozzá fűzhessem: beleillik ez az Erdélyi Tudományos Intézet munkatervébe is, de nagy örömmel üdvözlőnk, ha majd az egyetem venné az egészet a kezébe. Az egyetemtől várjuk azt is, amit Szegeden néhai Buday Árpád végzett, amennyire módja nyílt rá: az egyetemről szóló román kiadványok figyelemmel kísérését, szigorúan igazságos megvizsgálását, a kolozsvári tanárokkal megismertetését és idegen nyelveken megírását. Talán meg is történik mindez, csak nem tudok róla. Örömmel ismerném el tájékoztatásomat.

Imre Sándor.

Szemle.

Levéltári útmutató. Tájékoztatás a magyarországi református egyház levéltáiról kibocsátott szabályrendeletekhez. (A magyarországi református egyház egyetemes konventjének hivatalos kiadványa.) Budapest 1941. 8° 86 l. — Amióta a történetírás nem elégszik meg az ú. n. politikai események ismertetésével, hanem vizsgálódását az emberi életnek korábban kevés figyelemre méltított jelenségeire is kiterjeszti — pl. a társadalmi és gazdasági fejlődésre, a településre, a népesség alakulására, a jogszolgáltatásra, a közigazgatásra, a vallásos érzületre, hogy csak néhányat említsék a sok közül — a történet írott emlékeinek, mint eme jelenségek legfontosabb, sokszor egyedüli forrásainak, nemkülönben e források lelőhelyének, a levéltáraknak történelmi fontossága fokozatosan növekszik. A forrásanyag gyarapodásával a nyomtatásban való közzététel nem tudott lépést tartani, sőt, csodálatos módon, fordított arányban fejlődött. A magyarországi forrásközlő történelmi folyóiratok: a Magyar Gazda-

ságtörténelmi Szemle, a Történelmi Tár és a Történelmi Szemle éppen akkor szüntek meg, amikor megjelenésükre a történetírás új ágainak fokozott mértékben lett volna szükségük. Pillanatnyilag egyetlen magyar folyóirat sincs, amely történelmi források közlését elsőrendű feladatának tekintené, s alig egy-kettő akad, amely mellékesen ilyen közleményeknek is helyt ad. Az önálló forráskiadványok még abszolút mértékkel mérve sem érik el a múlt század második felének hasonló jellegű munkálatait, ha pedig a történelmi érdeklődés kiterjedését is számbavevő relatív mérce alá állítjuk őket, messze elmaradnak azok mögött. E visszas jelenségnek egyik következménye, hogy a történetírás bármely területen dolgozzék is valaki, ha komoly munkát akar végezni, kénytelen a levéltárakhoz fordulni s leküzdeni azt a sokféle nehézséget, amely a levéltári kutatásnak részint elkerülhetetlen, részint pedig ma még ki nem küszöbölt velejárója. Érthető tehát, hogy a történettudomány megkülönböztetett figyelemmel tart nyilván minden olyan lépést, amely a levéltárügy fejlesztésére, a levéltárakban őrzött történelmi forrásanyag védelmére és a levéltári kutatómunka megkönnyítésére irányul. Ilyen lépés, mégpedig nagyfontosságú, a magyarországi református egyház levéltárainról szóló és 1938 júl. 1-én életbelépett szabályrendelet, amelyet 1940 júl. 1-i hatállyal levéltári másolási és kutatási szabályzat egészített ki. Mindkettőt a magyarországi református egyház egyetemes konvenció bocsátotta ki, kidolgozásuk pedig a konvent levéltári bizottságának, elsősorban Révész Imre elnöknek, valamint Miklós Ödön és Szabó István előadóknak az érdeme.

Ez a bizottság úttörő munkát végzett, amelynek jelentősége nem korlátozódik a magyarországi református egyház levéltáaira, hanem minden bizonnyal országos viszonylatban is érezettni fogja hatását. Magyarországon ugyanis a levéltárügy országos és törvényes rendezésére csak ezután fog sor kerülni, s a magyar levéltári törvény szerkesztői sok tekintetben értékesíthetik majd e szabályrendeletek megállapításait. A szabályzatok pontosan meghatározzák a református egyházi levéltárak fogalmát, fajait, tisztázzák jogi helyzetüket, gondoskodnak a szakszerűség követelményeinek minden tekintetben megfelelő elhelyezésükről, fenntartásukról, kezelésükről, rendezésükről, selejtezésükről, biztosítják bennük a kutatás lehetőségét. Különösen fontosnak tartom a levéltári szabályrendelet 12. §-át, amely kimondja, hogy ha a levéltár tulajdonosa a megszabott követelményeknek nem tud, vagy nem akar eleget tenni, akkor a levéltárat az illetékes egyházkerületi levéltárban, mint gyűjtőlevéltárban, kell elhelyezni. Ez a pont ugyanis biztosítja a szabályrendelet legfőbb célját, a levéltári anyag megmentését a pusztulástól, abban az esetben is, ha a nagy körültekintéssel összeállított és elméletileg igen szépen hangzó kívánságok a gyakorlatban minden tekintetben nem lesznek is megvalósíthatók. Hasonlóképpen nagy a fontosságuk a 17—20. §-oknak, amelyek a levéltárakat minden hozzáértő kutató számára megnyitják és a tudományos célú kutatás lehetőségét díjtalanul biztosítják. A kellő képzettséggel nem rendelkező kutatói óhajtok kizárását, valamint a nem tudományos célú kutatás díjhoz kötését csak helyeselni lehet. Külföldön ilyen korlátozásokat, amelyek a levéltári munka zavartalanosságát hivatottak szolgáltni, már régóta alkalmaznak. A magánérdekű kutatás díjának (óránként egy aranypengő) megállapítását azonban nem tartom szerencsésnek. A díjazást, szerény véleményem szerint, nem attól kell függővé tenni, hogy a kutató mennyit dolgozik, hanem attól, hogy a levéltári személyzetnek mennyi munkát okoz.

Különös figyelmet érdemel a szabályrendeletekhez fűzött, azokat terjedelemben többszörösen meghaladó tájékoztatás, az úgynevezett levéltári útmutató, amelyet sokkal többnek kell tartanunk egyszerű végrehajtási utasításnál. Szerzője, Szabó István, nemcsak a magyarországi levéltárügynek egyik legalaposabb ismerője, hanem a külföldi levéltári törekvések és eredmények felől is elsőrendű tájékozottsággal rendelkezik. A levéltárak történelmi jelentőségének megfelelően külföldön már kialakult a történettudománynak egy új segédtudománya, egyben maga is önálló tudomány: a levéltártan, amely más ágak eredményeit éppúgy felhasználja, mint ahogyan azok örá támaszkodnak. Ezt természetesen találhatjuk, hiszen ha az oklevelekkel, az újkori iratokkal, az írással magával, a pecsétekkel, a címerekkel mind külön-külön tudományok foglalkoznak, nem kevésbé szükséges a levéltárra, az írásbeliségnek mindeme emlékeit őrző, gondozó és használhatóságukat biztosító szervezetre vonatkozó, ma már sokfelé elágazó elméleti és gyakorlati ismereteknek tudományos összegezése és rendszerezése. Magyar levéltártan eddig még nincs, bár a Levéltári Közleményekben megjelent tanulmányok annak egyes részleteihez jól használható adatokat és szempontokat szolgáltatnak. Ezekre, valamint a külföldi irodalomra támaszkodva készítette el Szabó István kitűnő összefoglalását, amelyet így az első rendszeres magyar levéltártani kísérletnek kell tekintenünk, a magyar levéltártudomány ideiglenes, de már így is igen jól használható kézikönyvének. Mint ilyen, természetesen nem lehet tökéletes, hiszen célja nem az volt, hogy a levéltárügy minden kérdésére kiterjeszkedjék, hanem csak azokra, amelyek a magyarországi református egyházi levéltárakkal kapcsolatosak. Nem szól pl. a levéltári ismertetésekről, amelyeknek az a feladatuk, hogy a levéltárak keletkezésére, természetére és használhatóságára vonatkozó, a kutatást megkönnyíteni hivatott tudnivalókat közöljék. Kisebb levéltáraknál, amilyenek a magyarországi református egyházéi, az ilyen ismertetéseket helyettesítheti a pontos és részletes mutatóval kiegészített leltár, valószínű, hogy Szabó ezért elégedett meg a leltár kellékeinek gondos felsorolásával. De bármilyen tökéletes is a leltár, még a kis levéltáraknál is csak helyettesíti, de nem pótolja az ismertetést, amit nagyobb levéltárak az anyag kezelésében és használásában egyaránt jelentkező, sokszor egyenesen bénító hatású nehézségek kiküszöbölése érdekében semmiképpen sem nélkülözhetnek. A magyar levéltári irodalom rendkívül szegény levéltárismertetésekben, az eddig megjelentek sem minden tekintetben kifogástalanok, nem ártott volna tehát, ha Szabó a református egyházi levéltárak kezelőinek figyelmét erre a kérdésre is felhívta volna. Munkájának ezt a jelentéktelen hiányát azonban egyéb értékei: világos rendszere, logikus okfejtése, tiszta gondolatmenete, terjengőségtől mentes alapossága, a vonatkozó irodalomban való fölényes jártassága, s nem utolsósorban a jegyzetekben nyújtott bibliográfiája szinte teljesen feledtetik. Kis könyve valóban útmutató, nemcsak a református egyház szabályrendeleteihez, hanem minden magyar levéltárnak számára is.

Kívánatos lenne, ha a református egyház példáját a levéltárügy szabályozása terén a többi magyar (ha nem is „színmagyar”!) egyház is követné, s Szabó István munkájának a levéltártani problémák tisztázásában minél több folytatója akadna. Ember Győző.

Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696). (Veszprém-

vármegyei füzetek, 7.) Veszprém 1942. 8° 172, 2 l. 1 térkép. — A szerző Csánki nagy történeti-földrajzi munkája veszprémmegyei részének folytatásaként készítette könyvét. Legnagyobb része tehát adattár, a várakra, városokra, községekre vonatkozó XVI—XVII. századi adatok gyűjteménye, mégpedig nemcsak a címben említett dicák, hanem a veszprémi káptalani levéltár egy jegyzőkönyve és több már közzétett forrás felhasználásával. Az adattárat megelőző bevezető rész a megye birtokos családjait, birtokait, a török elleni harcokban játszott szerepüket tárgyalja és ismerteti az egyes dicális conscriptiókat. (Kár, hogy ez a rész nincs jegyzetelve.) Németnyelvű kivonat és a megye községeit négy különböző időpontban feltüntető térkép fejezi be a munkát, amelyet bizonyára nagy haszonnal forgathatnak a megye és az egyes községek történetével foglalkozók. Világosan szemléltetik ezek a térképek azt a hallatlan pusztulást, mely Veszprém megye színmagyar lakosságát érte és aminek következménye volt, hogy a korábbiaknak csak töredékévé fogyott, de az 1696-i dica-jegyzék szerint még mindig magyar lakosság közé a következő században tömegesen telepítvén idegeneket, a vidék nemzetiségi képe gyökerestől megváltozott. **Csapodi Csaba.**

Der Aviso des Jahres 1609. In Faksimiledruck hrsg. und mit einem Nachwort versehen von **Walter Schöne.** Leipzig 1939. — **Die Relation des Jahres 1609.** In Faksimiledruck hrsg. und mit einem Nachwort versehen von **Walter Schöne.** Leipzig 1940.¹ — A XVI—XVII. század Neue Zeitungjainak rémhistóriái általánosan ismertek. A könyvnyomtatás feltalálása után néhány esztendővel már megjelennek ezek a híradások, melyekben joggal láthatjuk a mai újságok egyenesági őseit. Mindig valamilyen rendkívüli eseményhez, vagy hírhez kapcsolódnak, s ezeket azután vérbemártott tollal, a mai gyilkossági hírekre emlékeztető szenzációs leplelézésekkel és nem várt fordulatokkal ismertetik két vagy négy levélben, a tárgyi igazsággal nem sokat gondolva. A XVI. században főként a Német-birodalom területén szaporodnak el nagymértékben ezek az újságok. Érdeklődésük a politikai eseményekhez igazodik, s így — különösen az első hat-hét évtizedben, amíg a császár figyelve fokozottan a török felé irányult — közvetve vagy közvetlenül Magyarországról, a magyarságról is sok szó esik bennük. Előbb említett hibáik miatt eseménytörténeti forrásul csak a legritkább esetekben használhatók, de annál értékesebb kútfők azokra vonatkozólag, akik írták, vagy akiknek kedvéért íródtak. Sablonos jellemzéseik, véres gyilkosságokkal, hitszögő árulásokkal unalomig telt meséik pompásan elénk tárják szerzőik meg olvasóik világnézetét, rólunk való elképzelését s a „Bluthund“ véres kegyetlenkedései mögött akaratlanul is kirajzolódik elénk a esataterektől távol élő, békésen olvasgató német nyárspolgár lelki és szellemi arca.

A XVII. század elejével azután megjelennek a rendszeres időszaki tudósítások. Ezek most már nem ötletszerűen, egy-egy eseményhez kapcsolódva látnak napvilágot, hanem meghatározott időnkint, s a művelt világ minden részéből hoznak híreket. Több lévén az anyaguk, nem szorulnak rá, hogy minden elkapott félmondatot mesévé bővítsenek, a műveltebb közönséghez szólnak, céljuk nem a szenzáció

¹ Az Avisot és a Relationt könyvészeti szempontból alaposan ismertette Hubay Ilona: Az „Aviso 1609“ címen a Magyar Könyvszemlében (1940, 127. l.) és „Die Relation des Jahres 1609“ címen uo. (410. l.)

hajhászása. Közléseik tehát megbízhatóbbak. Az újabbrkori történetnek nélkülözhetetlen forrásai a napilapok, elgondolhatjuk tehát, mit jelentene, ha ismernénk ezeket a XVII. századi újságokat. Azonban alig egy-kettő maradt ránk. Annál nagyobb örömmel kell üdvözlönnünk az időrendben legelső ránkmaradt két hetilap, az *Aviso* meg a *Relation* facsimile kiadását, melyet Lipcse városának köszönhetünk. Mindkét hetilap 1609-ből való. Szerkesztőjük, írójuk ismeretlen, megjelenési helyük bizonytalan. Sch. kutatásai szerint az *Aviso* valószínűleg Wolfenbüttelben (Braunschweig), a *Relation* pedig Strassburgban nyomattatott. Mindkét újság a német polgársághoz szól, hírei rövidke, legtöbbször meglegszenek a száraz tények felsorolásával. Érdeklődésük politikai; művelődéstörténeti, gazdasági vonatkozású adatokat nem találunk bennük, legfeljebb egy-két elejtett megjegyzést, de ezek is a politikai eseményekhez kapcsolódnak. Híreik rendszeresen kimagaslóbb, ismertebb politikusok nevéhez fűződnek: ez írja, amaz mondja stb. Mindkét újság elsősorban protestáns szemszögből nézi a világot. A német, vagy az egyetemes történethez nagyszerű forrás mindkét újság. Szinte lépésről-lépésre követhetjük a birodalmi gondolat hanyatlását, a vallási és nyelvi harcok egyre élesebb formáját. A híradásoknak több mint fele a császár közeléből, Bécsből vagy Prágából kelt, s a protestáns tudósító nem mulasztja el jellemezni a császári kormány tehetetlenségét, Mátyás király kapkodó viselkedését, a császárnak és udvarának állandó pénzzavarát. De Európa minden részéből kapunk híreket, sőt még a Török-birodalomból meg Indiából is akad időnként egy-két sornyi mondanivalója. Hogy híreit hogyan szerezte be, egyik újságról sem tudjuk. Sch. valószínűnek tartja, hogy az egész Európára kiterjedő postakocsi-szolgálattal állhattak valamilyen kapcsolatban.

Magyarország sűrűn felbukkan az *Avisóban* is, meg a *Relationban* is; minden számban megemlítik legalább egyszer valamilyen vonatkozásban. Illésházy bécsi vagy prágai tárgyalásai, az országgyűlési rendek kívánságai ugyanúgy helyet kapnak, ahogy a török csetepaték nevezetesebbje, vagy Báthory Gábor, meg a hajduk mozgolódása. A magyar hírek majdnem mindig Bécsből vagy Prágából vannak kelezve s csak néha-néha Pozsonyból, vagy egyszer Tokajból. Ennek megfelelően mindig azokat az eseményeket ismer-tetik, amelyek Bécsben kerülnek eldöntésre. A tudósító kívülről nézi Magyarországot és csak azt veszi észre, amit a külső szemlélő megláthat, ami a Bécsben otthonos politikusnak tudomására juthat. Belső magyar problémákról nem hallunk. Röviden, legtöbbször kíséző megjegyzés nélkül közlik tudósításaikat, sajnos azonban a magyar történet szempontjából lényeges mondanivalója egyiknek sincsen. A két újság hírei különben feltűnően megegyeznek, legtöbbször nemcsak tartalmilag, de szóról-szóra is. Ez azt mutatja, hogy ugyanabból a forrásból merítették tudásukat, s nyomon követhető, hogy ugyanaz a hír, pontosan egy héttel később mint az *Avisóban*, megjelenik a *Relationban* is. Mégis van köztük különbség. A *Relation* precízebb. A neveket hiba nélkül írja, az országgyűlés követeléseit pontokba szedi, és a száraz tényekhez egyéni megjegyzést nem fűz. Azonban nincsen olyan híre, ami az *Avisóban* benne ne volna. Az *Aviso* híranyaga bővebb, gyakrabban szól Magyarországról, és híreit nem egyszer megjegyzéssel kíséri, amelyek attól függően, hogy kik a szemben álló felek, vagy a császárt korholják vagy bennünket. Példaképpen felhozzuk az Illésházy haláláról közölt tudósítást. (Bécsből, május 6-i jelentés. *Aviso* 18. sz., *Relation* 19. sz.) Mindkét lap elmondja, hogy a már régen betegeskedő nádor, ki Bécsben kúráltatta magát, három

nappal halála előtt egy prédikátort kívánt magához; Mátyás király azonban megtagadta kérését. Így gyónás és az utolsó szentség fölvétele nélkül kellett meghalnia — mondja a protestáns dolgokban tájékozott tudósító —; hogy ehhez a magyarok és az osztrákok mit szólnak majd, még elvállik. Eddig szóról-szóra megegyezik a két újság híradása. Az Aviso azonban még hozzátézi: „Pedig ő vitte keresztül, hogy a király a koronát feltehető, és neki esküdt meg Ófelsége, hogy amit tárgyaltak, és amiben megegyeztek, azt megmásíthatatlanul megtartja.“ A legvégén pedig még azt is odairja: „Azt beszölik, 600.000 forintot hagyott a királyra.“ A híradások között tehát ha nem is az események előadásában, de azok megítélésében lényeges különbség van. Wolfenbüttelben többet tudtak rólunk, de nem egyszer kapunk gúnyos, rosszindulatú megjegyzéseket. „A jó magyar urak azt szeretnék, bárha minden terhüket mi hordoznánk, még azt is visszavonták, amit az előző tárgyaláskor magukra vállaltak. Német tisztviselőt egyet sem akarnak maguk között megtűrni, de bezzeg a contributio a végvárok fönttartására, az kell nekik. Meglátod még, a maguk fejére gyűjtenek ezzel eleven paraszat.“ (5. sz.) Vajjon a közép-németországi közvélemény megnyilatkozásának tekinthetjük-e ezt a megjegyzést? Vagy csak valamelyik bécsi tudósító véleménye, s a távolabb élő német polgárság nem is igen értette, miről van szó? A Relation kimért szűkszavúsága és pártatlansága azért különböznék az Avisoétól, mert ott már semmilyen formában nem volt probléma a török kérdés? Vagy az egyik a politikusabb nemességhez szól, a másik meg a közömbösebb polgárokhoz? Nem dönthetjük el. Érdemes volna azonban közelebbről egybevetni a két újságot, és kinyomozni a hozzájuk kapcsolódókat. Azt hisszük, ez érdekes eredményeket hozna az eddig egységesnek hitt német közvélemény differenciálgáról.

Egyet azonban így első olvasásra is megállapíthatunk. Magyarország mindkét újságszerkesztő szemében — s ebből nyugodtan következtethetjük, az olvasóik szemében is — integráns része az európai közösségnek, amelyik itt már inkább műveltségi, mintsem vallási, keresztényi alapon határolódik el. A magyar eseményeket elmondó hangja néha gúnyos, néha gyűlölködő, de soha sem lépi túl a császárral szemben használt és megengedett formákat. A magyar események és maguk a magyarok sem kuriózumok többé — a Neue Zeitungenben még igen gyakran azok voltak —, megjelenésük nem kelt szenzációt, a hírekben ugyanúgy gondolkoznak, ugyanúgy viselkednek, ahogy más nemzetbeliek. A magyar viszonyokat, törvényeket, a hivatalok szervezetét nem magyarozgatják, nem taglalják, természetesnek, magától értetődőnek veszik mindegyiket, nincs rajta mit csodálkozni. Az európai embernek szokatlan, furcsa világ Magyarország határán túl kezdődik; a törökről már úgy írnak, akár csak Indiáról, magyarozgatják szokásait, törvényeit, csodálkoznak viseletén, ő már nem tartozik a közösséghez. Nem tartozik ide a Balkán meg Oroszország sem, jóllehet lakói keresztények. A nyugati műveltség fényugara ezekhez ekkor nem hatolt el, a reformáció közéjük nem talált utat, s a tudósítók csak egy-egy követség érkezésekor, útjának megírásakor árulják el, hogy egyáltalában tudják, ott is élnek emberek. A nyugati világnak velük nincsen semmilyen kapcsolata, sem politikai, sem egyéb, így hát nem is törődnek velük. Az Aviso gondosan felsorolja címlapján, milyen országokról közöl híreket, s ezzel akaratlanul az európai közösség határát is megvonja; de nem szűkíti a közösség területét: ide számítja azokat a távoli földrészeket is, amelyeken az európai ember irányít és vezet, ahol az

állam szervezete az ő kezében van: a Balkán és Oroszország azonban ide sem kerül bele. (Az Aviso címe így hangzik: Aviso. Relation oder Zeitung. Was sich begeben und zugetragen hat, in Deutsch: und Welschland, Spannien, Niederlandt, Engellandt, Frankreich, Vngern, Osterreich, Schweden, Polen, und in allen Provintzen, in Ost: und West Indien etc. A Relation címében ugyan még Oláhországot, Moldvát meg Törökországot is felsorolja, de híre erről a területről egyetlen egy sincs.) A XVI—XVII. században az európai közösség délkeleti határa egybeesett Magyarország déli határával, legalább is Wolfenbüttelben és Strassburgban így tudták. Azt hisszük, magyar szempontból ez a legnagyobb tanulsága az Aviso és a Relation 1609-i évfolyamának.

Benda Kálmán.

Szabady Béla: Telekesy István egri püspök, a győri egyházmegye történetírója. (A Győri Szemle könyvtára, szerk. Lovas Elemér és Jenei Ferenc, 17. — Kny.: Győri Szemle.) Győr 1941. Baross-ny. 8° 44 l. 1 t. — A szerző Telekesy István előkerült kéziratos művét, az Arca Noe-t ismerteti, mely a győri egyházmegye történetét tárgyalja 1640-től 1690-ig. Bár a korábbi időkre nézve s a győri püspökök és kanonokok névsorát illetően mai ismereteink sokban mások s teljesebbek, a XVII. sz.-ra nézve Telekesy műve igen becses forrás, így az egyházi és világi jötevők névsorának közlése bepillantást enged a XVII. sz. vallási életébe, amikor mindenki igyekezett valamivel hozzájárulni a magyar katolicizmus újjászületéséhez. E kéziratos munka ismertetésén kívül Sz. munkája Telekesy életét is bemutatja. Győri kanonokból lett csanádi, majd (1699—1715) egri püspök, a XVIII. sz. hajnalán, zűrzavaros politikai helyzet közepette az ellenreformáció katolicizmusának órállója a keleti részeken. Rákóczi pártjára áll, hogy személyes munkájával biztosítsa a felkelők kezébe jutott országrész katolikusainak helyzetét. Résztvesz az ónodi gyűlésen is, s ezért felségsértőnek tekintik, Keresztély Ágost hercegprímás megfosztja püspökségétől. Róma azonban csakhamar rehabilitálja buzgó munkásságáért, melynek eredményeképpen egyházmegyéjének vallási élete fellendült, s a papság anyagi és szellemi színvonala emelkedett. Amikor a jezsuiták egyházmegyéjéből távozni kényszerültek, Telekesy átvette iskoláikat s a már előzőleg jelentősen kibővített egri szemináriumból kikérült világi papokkal taníttatott. Bár Sz. maga sem tekinti munkáját Telekesy-monográfiának, mindenképpen értékes adalékot nyújt egy lelkes magyar főpap munkás és eredményekben gazdag életének megismeréséhez.

Bakács István János.

Maksay Ferenc: Magyar-román együttélés az erdélyi Részeken. Erdélyi Múzeum 1942, 242—50. l. — A magyar közvéleményben és a politikai publicisztikában vissza-visszatér az a nézet, hogy a magyar-román nyelvhatáron élő magyar családnevű, de görögkatolikus vagy görögkeleti vallású és magát románnak valló lakosság, amelyet a vallás útján asszimilált magához a románság, magyar családnevénél fogva magyar eredetűnek vélelmezhető. Mivel a magyarság és a románság nemzetiségi számarányának a románság javára való eltolódása és ezzel együtt a két görög vallás híveinek szaporodása a XIX. sz. második felétől kezdve öltött nagyobb méreteket, önként adódott az a feltevés, hogy ez az egyházak útján történő asszimiláció éppen ezekben az évtizedekben erősödött meg, amikor a román nemzetiségi mozgalom hatalmas lendületet vett. M., aki már a középkori Szatmár megyéről írott munkájában a népiségtörténet hivatott és módszeres

tudós munkásának mutatkozott, most két — egykor a Partiumhoz tartozó, a mai magyar-román nyelvhatáron fekvő — község, Ér- endréd és Érdengeleg anyakönyvi adatainak, valamint a népszámlálá- sok anyagának felhasználásával akar felelni arra a kérdésre, hogy a nyelvhatáron élő magyar családnevű lakosság erőszakos asszimiláció következtében vallja-e magát ma románoknak. Gondos vizsgálódásai- nak eredményeképpen megállapítja, hogy a XVIII. sz. harmadik har- mada óta, amióta az egyházi anyakönyvek megvannak, asszimiláció- ról, elrománosodásról beszélni nem lehet. A mai magyar nevű, de román nemzetiségű görög katolikus lakosság megállapíthatóan már száz-százötven év előtt is mai családnevét viselte, aminthogy más- vallásúak ös-szoháza-sodása révén is elenyészően csekély az eltolódás egyes családok nemzetiségi hovatartozásában. Arra a kérdésre, hogy milyen oka lehet az érmelléki magyarság visszaszorulásának, ha nem az a-szimiláció, az elrománosodás, M. a feleletet a két nép szaporodási statisztikájának összehasonlításából adja meg. Az anyakönyvekből meg- állapítható, hogy 1850 táján a magyar lakosságnál a házasságok és születések száma előbb megáll, majd hanyatlani kezd. A görög kato- likus románoknál viszont nem csökken a gyermekek száma, így a századfordulón a román-ág már abszolút számokban is eléri a magyarok- kat, azután pedig rohamosan túlszárnyalja. M. alapos tanulmánya értékes szempontokat szolgáltat a magyar és román lakosság száma- arányának eltolódásához, nagyobb területen és más vidékeken is. Megoldatlan kérdés még, hogy a román lakosság honnan vette magyar családnevét; erre az anyakönyvek feleletet nem adnak, ez csak a román betelepülés körülményeinek vizsgálata alapján lesz tisztázható.

Tóth László (Szeged)

Török Jenő: A katolikus autonómia-mozgalom 1848—1871.

Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez. (Palaestra Calasactiana, 33. sz.) Budapest 1941. 8° 360 l. — Már maga a tárgyvá- lasztás is a történeti tények helyes értékelésére mutat. Valóban, a XIX. századi magyar katolikus egyház életének legdöntőbb évei, legjelentő- sebb történései elevenednek fel ebben a széles perspektívát és aprólékos részletezést szerencsés kézzel egyesítő munkában. Bár a polgári házasság körüli századvégi egyházpolitikai harcok talán mélyebb megrázkódtatással jártak, azokban egy egységes egyházi álláspont mérte össze erejét a laikus állam híveivel. Az autonómia ügyében a kiegyezés idején folyt viták azonban magán az egyház kebelén belül is súlyos lelki krízist jelentettek, benső lelkiismereti harcot olyanok között, akik az egyháznak egyaránt hű fiai kívántak lenni. Az egyház lényegbevágó szervezetének a változó, fejlődő korszakmível való kiegyezése körül folyik a harc, amely éles vonásokban tárja elénk az egész század katolizmusának szellemi keresztmetszetét.

A katolizmus államvallás-jellegének megszűnésével égetővé vált az államhoz való viszonyának kérdése. Eddig az egyházi ügyek jelentékeny része állami hatóságok útján nyert elintézését, a főpapi méltóságok betöltését a főkegyúri jog a király személyének bizto- sította. De a katolikus egyház államvallás volt s az állam pártolását élvezte. Az 1848-as események és a felelős minisztérium megalakulása után a királyi intézkedések miniszteri ellenjegyzése és az egyházi ügyeknek a minisztérium útján való intézése annyit jelent, hogy az egyház egy felekezetiileg közömbös államhatalom gyámkodása alá kerül. Holott az 1848: XX. tc. a hitfelekezetek között egyenlőséget állapít meg s így a katolikus egyházat is megilletné az az önkormány- zat, amellyel a többi vallás rendelkezik. A liberális átalakulás korában

azonban az egyházi önkormányzat fogalma nemcsak az államtól való függetlenséget, hanem egyúttal a világi hívek egyházkormányzati szerepének kiépitését is megkívánta. A püspöki kar nem zárkózott el mereven ettől sem. Mint Fogarassy püspök már 1848-ban írja, „a fejedelmi pártfogás ernyőzete alól“ kirántott egyháznak „saját híveinek védelme alá kell húzódnia“. De míg az egyházas álláspont a szerephez juttatott laikusoktól védelmet remél, tehát a liberális-demokratikus fejlődésnek tisztán egyházi célszerűségi szempontból kíván engedményt tenni, addig a katolikus egyházon belül is számosan akadnak, akik egyházuk iránti ragaszkodásuk mellett liberális politikai felfogásukat szeretnék az egyház szervezetében érvényre juttatni. Ezek tehát elvi alapon küzdenek a laikusok szerepének biztosításáért. Végül az egyházon kívül álló radikálisok csoportja a laikusok szerepétől tisztán a főpapi kar befolyásának meggyöngyítését várja. Tehát három egyaránt autonómiát kívánó irány küzdött ugyanazon közvetlen célért — egymás ellen. Ez a küzdelem azonnal megkezdődött az 1848-i változások után s az általános fejlődés radikálismozgásával párhuzamosan csakhamar radikális megoldás felé vezetett. Az erősen liberális Horváth Mihály kultuszminiszter már össze is hívta az önkormányzat alakuló ülését és csak a szabadságharc szomorú vége akasztotta meg a szélsőséges fejlődést. A 48-as idők mozgalmait foglalja össze a könyv rövid bevezető része. A kiegyezésig azután a probléma kikapcsolódik.

A kiegyezés után Eötvös veti fel újból. A problémának ezzel a hullámverésével, mely az autonómia felé vezető fejlődésnek 1871-ben bekövetkezett megállásáig vezet, foglalkozik tulajdonképpen a munka. Eötvös kezdeményezésének gyökereit — mondja szerző — állambölcseleti rendszerében kell keresnünk. Számára a szabadság a legnagyobb érték, ezt mozdítja elő az önkormányzati elv alkalmazása s a szabadság biztosításának legfőbb eszköze az egyház szabadsága. A kereszténység nála a szabadság vallása, közte és a liberális elven felépülő modern társadalom között Eötvös összhangot talál. Dudek szigorú felfogását, amely Eötvös nézetét a katolikus dogmatikával szembenállónak és kozmopolitának bélyegzi, T. igazságtalannak és történelmietlennek látja s Alszegehyhez csatlakozik, aki szerint Eötvöst e vallásilag igen sivár kor írói és politikusai között a legbensőbb és legnemesebb katolicizmus töltötte el. Rámutat arra, hogy egy dogmatikai spekulációk iránt érzéketlen korban, hitközönyös környezetben, nagyrészt sekélyes teológiai képzettségű papsággal találkozva kortársai közül egyedül lépett fel kezdeményezőleg egyháza érdekében, amelynek megújulásán őszinte jóindulattal fáradozott. A felfogások ellentéte azonban már korán megnyilatkozott. A liberális felfogás keresztülvitte, hogy már a kongresszusi választás szabályzata is világiak bevonásával tartott ülésen állapíttassék meg. De ennek az előkészítő kongresszusnak a püspöki kar által kiírt választásai előrevetették a kudarc árnyékát. Az érdeklődés eltörpülően csekély volt s a választás iránt érdeklődők nagy részét csak az egyházi vezetők iránti bizalmatlanság kifejezése vonzotta.

Az autonómiai kongresszus összehívására, tárgyalásaira és az ezzel kapcsolatos eszméi küzdelmekre már nagy befolyással voltak a vatikáni zsinat körül kialakult ellentétek. A magyar katolikus egyház szervezetének kérdése a tévedhetetlenségi dogma körüli harcok forgatagába örvénylett, ami a liberális-katolikusokat a radikális táborba vitte. Általában látjuk, hogy Eötvös jóindulatú liberális-katolikus kezdeményezésétől hogyan tolódik el a mozgalom mind radikálisabb irányba, ami azután az egyházas körök bizalmának

fokozott megrendüléséhez vezet s így a mozgalom — minthogy a kongresszusi munkálatok végeredményben egyik érdekeltet sem elégtük ki — végül is holtpontra jut. Jól mutatja a fejlődést Haynald kalocsai érsek kimagasló egyénisége, aki eleinte a reform szükségességének súlyos szavú védelmezője, míg később már a radikális tendenciák ellen kénytelen felemelni szavát.

Az eseményeket a szerző a rendelkezésre álló források erős kritikai megítélése és lehető kimerítése alapján adja elő. De nem száraz adatközlést, hanem eleven életet kapunk. Az első fejezetben programként kitűzött célt, hogy korábbi feldolgozások kizárólag jogi és formális ügyekre korlátozott előadásával szemben jelentős új részletek közlésével a történesek társadalmi és eszmei vonatkozásait, egyetemes egyháztörténelmi kapcsolatait mutassa be, mintaszerűen sikerült megvalósítania. Nagy értéke a műnek az egykorú hírlap- és folyóiratirodalom feldolgozása s ezen keresztül a közvélemény és az egyes szellemi irányok arculatának vizsgálata. Különösen mélyreható fejezetek azok, amelyek Eötvös felfogásának eszmei rugóit és a vatikáni zsinat eszmeharcaival való összefüggést mutatják be. A függelékben a püspöki karnak az autonómiával kapcsolatban 1867-ben és 1868-ban tartott tanácskozásairól felvett jegyzőkönyveket olvashatjuk. Végül ki kell emelnünk a könyvnek nyomdatechnikai szempontból kitűnő megszerkesztését, amely nagyban elősegíti az események áttekintését.

Párdányi Miklós.

Lyka Károly: Nemzeti romantika. Magyar művészet 1850—1867. Budapest 1942. 8° 348 l., belőle 64 t. — A szerző előző művének, a magyar biedermeier művészetéről írott és időközben akadémiai díjjal jutalmazott kötetnek méltatásában (Századok 1940, 457. l.) a korkép szociológiai szempontjait és ezek értékesítésének történeti eredményességét emeltük ki. A művészeti szálak szerves beleszövése a történeti élet egységébe kölcsönösen segíti a rekonstrukció teljességét, sőt hitelességét is. Ezek az erények a folytatást hozó kötetben a korszak kisebb keretei között is a maguk egészében megvannak. A mű három részre osztása, a Közönség és művészet, a Művészek, s a Művek szempontjai szerint, mintát mutat stílustörténeti korlátok között mozgó művészettörténetseinknek. Nagy szót mondott ki a következők megfogalmazásával: „itt nem a stílustörténet érdekel minket... hanem elsősorban az, hogy merrefelé irányul ebben a korban az emberek érdeklődése művészet dolgában és hogy ezt az érdeklődést miképpen vélik kielégíteni a művészek. Hiszen maguk is ennek a közönségnek fiai, ennek körében nevelkedtek, örömeik, bajaik többnyire közösek, sőt a művészi feladatok nem csekély része éppen ennek a közönségnek köréből kerül ki megrendelés alakjában. A művészeti korképet jellemzi, hogy az élet dús tarkaságában mi felé fordul a művészek érdeklődése. Ennek megfigyelése bizonyos tekintetben társadalmi vonatkozású s a korkép talán akkor válik tanulságossá, ha a kor esztétikai hangoltságát figyelembe vesszük s magunk is ehhez símulva elfogadjuk e korszak művészi kategóriáit.“ Horváth János irodalomtörténeti szemléletének megfelelő várvavárt művészettörténeti felfogás. A kor művészeti életének értékét a szerző összegezése szerint abban kell látnunk, hogy míg a biedermeier az alapokat rakta le és a művelődésbe belekapcsolta a művészetet, addig a romantika a leggyászosabb korszakban művészetünket legkiválóbb műveiben egyenrangúvá emelte a nagyvilággal és egyben elkülönített tőle nemzeti vonásaival. A gazdag anyag aprólékos adatai között sohasem sikkad el egy nagy egyéni életmű sem, klasszikus

képmásokat kapunk a kor mestereiről. Sok kérdéskörre mutat rá, amelyek méltók arra, hogy monografikus feldolgozást nyerjenek, így a szabadságharc után a kúriák és börtönök falai között fellendülő műkedvelésre, az osztrák művészek sajátos magyar-szemléletére, a művészek származásának statisztikájára, a külföldi központok magyar szempontból különböző hatására, a történeti festészet korszerű tartalmaira, az egyházművészet tartalmatlanságára, az életkép népiség felé fordulására, a táj- és csendéletképben is megmutatkozó romantikus tartalmakra, melyek a multba merülést a szabad élet vágyával olvasztották össze, a grafika sok kordokumentumot ígérő egészen elhanyagolt történeti területére, a magyar stílus pium desideriumának művészi részről történt megpendítésére. Történetírói stílusának jellegzetes sajátossága, hogy még lexikonszerű lapjait is élvezetes előadásban olvassuk. Meg kell említenünk, hogy az előző kötet méltatása során még a kisebb kiadást használtuk és így nem emeltük ki a nagyobb kiadás hetvenlapos bibliográfiáját, mely a Szontiványi-főle magyar művészeti lexikon kiadását még mindig nélkülöző művészettörténeti irodalmunkban nagyjelentőségű. A képek, mint az előző kötet képei is, az előggé ismeretesek közül kerültek ki — a szöveg szociológiai szempontjait szívesen vettük volna a képek válogatásában is. Felfokozott várakozással tekintünk a következő korszakok, a századvég és a századforduló művészetének történetét tárgyaló kötetek elé, melyeknek hivatott historikusát és egyben kortársi krónikását a szerzőben tiszteljük.

IIj. Vayer Lajos.

Seeberg, Stella: Dorfgemeinschaft in dreihundert Jahren, gemeinsam mit den Bewohnern des Bauerndorfes Kuhbier erarbeitet von —. (Berichte über Landwirtschaft, N. F. Sonderheft 142. Aus dem Arbeitskreis „Bäuerliche Lebensgemeinschaft“ des Forschungsdienstes.) Berlin 1938. Paul Parey. 8° 113 l. 1 t. — Alapjában véve nem történeti munka; a berlini egyetem államtudományi-statisztikai intézetének agrárpolitikai szakosztálya volt a melegágya. Mint a szeminárium feje, H. Wollenwetter professzor mondja kissé mesterkéltén megfogalmazott előszavában: a vezetése alatt álló s a „paraszi életközösséggel“ foglalkozó kutatócsoportok egyik részének az a feladata, hogy a történetileg kialakult paraszi életrend egészét, a faluközösséget mint a népi fejlődést igazán szolgáló „Ahnungs- und Überzeugungsgemeinschaft“-ot, tehát azt a közgazdasági értékeket termelő különleges társadalmi réteget, ami a falusi nép, szisztematikusan megragadja. E messzetekintő kutatómunkának, mely a történeti fejlődést sem téveszti szem elől, első gyümölcse S. tanulmánya. Egyelőre még szűk körben mozog, azt vizsgálja: hogyan alakult ki egy német faluközösség, mint növekedett a társadalmi élet mai egységévé. A feldolgozás, a szociális-gazdasági struktúrának közel három évszázadra visszapillantó megrajzolása S. „személyes közösségi élményében“ gyökerezik. A szerző egy esztendőt töltött a poroszországi Kuhbier falu lakói körében, a parasztközösség bizalmába férkőzve; az írott források bőséges adatait a falubeliek megértő támogatása, megfigyelései, visszaemlékezései töltötték meg számára étellel, tágabbra feszítve ezzel a kutatás szokásos kereteit. Éppen ebben az életteli szemléletben van a környezetbe illeszkedésnek, község és kutató elmélyülő kölcsönösségének igazi jelenléte; már a parasztnép önálló, tudatos közreműködése (pl. falukrónika összeállításában) jóval csekélyebb értékű a történész szemzőgéből. De S. számára is az anyakönyv, telekkönyv, statisztika

tikai lapok, községi iratok, nemrég rendszeresített számozási ívek adatai jelentik a szilárd alapot, ezeket dolgozza fel aprólékos gondnal, részletekbe menő statisztikai módszerrel. Az idők jele, hogy érdeklődése elsősorban a falubeliek eredetének, vérségi hovatartozásának szól; nem rest a — 500 őst magában foglaló részletes családfát összeállítani az egyes lakosokról, hogy megállapíthassa: ma már túlnyomó részben nem a helységeiből magától, hanem a környékről származnak. Száz-százhusz évvel ezelőtt még más volt a helyzet. Amióta Kuhbier a XVIII. sz. elején magához tért a harmincéves háború pusztításából, a jobbágykorszak végéig már alig töltődött fel kívülről jövő néppel; a falubeliek kevés kivétellel egymás között házasodtak. A szerző sajátos beállítottságától következik, hogy ennek az összerokonosásnak nagyon is messzeemenő jelentőséget tulajdonít a faluközösség összetartó ereje szempontjából. Úgy véli, a közös véridat vert a telkes gazdák s a házatlan zsellérek közé is — annál inkább, mert utóbbiak jobbára a másod-harmadszülött jobbágyfiúkból rekrutálódtak, a zsellérfiúk nagy része pedig vándorlót fogott. Ezt a „vérközösséget“, melynek tápláló ere ilyenformán a zselléreknél akkor még szaporább telkes jobbágyáglól esőrgedeyett, egyszerűen megbolygatta a jobbágyfelszabadítás. A paraszttelkek kioldódtak a földesúri kötöttségtől, s ahogy a föld ára rohamosan nőni kezdett, nem egy gazda túladott rajtuk. De éppen, mert a föld értéke nagyobbodott, s növekvő jövedelmével főként a birtokost, nem pedig a munkáskezet gazdagította, az örökléstől kimagadt jobbágyfiúk a zsellérsorsban mind kevésbé találtak megfelelő kárpótlásra, s a föfelékapaszkodás ösztökéjétől hajta hátat fordítottak falujuknak. Ott pedig a távozók nyomában támadt munkaerőhiányt annál is inkább idegenből jött munkásokkal kellett feltölteni, mert a csökkenő gyermekáldás hovatovább a paraszttelkek számára sem biztosított fiúörököszt, s végül hírnemű is alig maradt a törzsköcs gazda-családoktól. Hajdani községi élet helyén így mutatja a mai falu szétforgácsolódás, jómódú parasztságra és hanyatlott sorsú munkásságra kettévált társadalom képét. S. szerinte e két réteget nemcsak szociális-gazdasági különbségek tartják távol egymástól: a régi egység szőjjelhasadását főként annak tulajdonítja, hogy a birtokkal való szabad rendelkezés nyomában idegen (!) vér áramlott a faluba; s ezzel a régi vérközösség bomlásnak indult. Nem veszi észre, hogy a faluközösséget a vállvetett gazdálkodás kényszere hívta életre, s amint a liberális reformok kötetlen, szabad gazdálkodást honosítottak meg, szükségkép lazult meg a régi egybetartozás. Már a liberalizmust — mely szerinte a hozadék, a pénzben számított teljesítmény arányában értékelte az emleket, ahelyett, hogy azt nézte volna: mit jelentenek egymás, a közösség számára — több joggal marasztalja el a községi élet hanyatlásán, bár fejtegetése e részben sokszor a mai törekvések igazolási kísérletének tűnik fel. A mának ilyen méltatása helyett egyébként is sokan öröklétkette volna a munka kétségtelen érdemeit a történelmi elmélyedés, a német helytörténetírás fejlett módszereinek figyelembevételé; hiába, történelmi és politika agrárvonatkozásban sem gyúrható egybe büntetlenül.

Wellmann Imre.

A kiadásért felelős: dr. Domanovszky Sándor.

A Magyar Történelmi Társulat kapható kiadványainak jegyzéke.

	Bolti ár	Tagok részére
	pengő	
I. Századok 1901—1920. és 1923—1942. évf. à	16—	10—
<i>Vác E.</i> : A Századok 1917—1936. évf. tartalommutatója.....	3—	2·30
Magyar Történelmi Bibliográfia az 1936, 1937. évről à	2·50	2—
A Századok Pótfüzetei 1933—1938	5—	3·60
A Századok Pótfüzetei 1939—1941	2·50	2—
II. Történelmi Tár 1891—1911. évf. à	10—	8—
III. Magyar Történelmi Életrajzok:		
<i>Bodnár I.</i> — <i>Gárdonyi A.</i> : Bezerédj István, I—II. k. .	40—	30—
<i>Császár E.</i> : Ányos Pál.....	12—	9—
<i>Décsi L.</i> : Báró Jósika Miklós.....	20—	15—
<i>Décsi L.</i> : Tinódi Sebestyén.....	8—	6—
<i>Ferenczi Z.</i> : Rimay János	12—	9—
<i>Fest A.</i> : Báró Dévay Pál.....	20—	15—
<i>Kretschmayr A.</i> : Gritti Lajos.....	8—	6—
<i>Márki S.</i> : Dózsa György	20—	15—
—: Horváth Mihály	20—	15—
—: II. Rákóczi Ferenc, csak II. és III. k.	40—	30—
<i>Meller S.</i> : Ferenczy István.....	12—	9—
<i>Ortway T.</i> : Mária, II. Lajos király neje	20—	15—
<i>Széchy K.</i> : Gr. Zrinyi Miklós, csak II. és III. k. .	24—	18—
<i>Tóth-Szabó P.</i> : Szathmáry György	12—	9—
<i>Veress E.</i> : Berzeviczy Márton	8—	6—
<i>Vértesy J.</i> : Kölcsey Ferenc	8—	6—
IV. Magyarország újkori történetének forrásai:		
<i>Viszota Gy.</i> : Gr. Széchenyi István naplói I—IV. k. à	25—	18—
—: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, I—II. k.	65—	48—
<i>Tolnai V.</i> : Gr. Széchenyi I. döblingi irodalmi hagyatéka, csak III. k.	25—	18—
<i>Ferenczi Z.</i> : Gr. Széchenyi István: A Kelet népe ...	25—	18—
<i>Iványi-Grünwald B.</i> : Gr. Széchenyi István: Hitel ...	25—	18—
<i>Domanovszky S.</i> : József nádor iratai, II—IV. k. . à	25—	18—
<i>Lukinich I.</i> : A szatmári béke története	25—	18—
<i>Mályusz E.</i> : Sándor Lipót főherceg nádor iratai ...	25—	18—
<i>Miskolcgy Gy.</i> : A horvát kérdés története, I—II. k.	40—	32—
<i>Hajnal I.</i> : A Kossuth-emigráció Törökországban, I. k.	25—	18—
<i>Szekfü Gy.</i> : Iratok a magyar államnyelv történetéhez	25—	18—
<i>Steiner L.</i> : Beniczky Lajos visszaemlékezései.....	25—	18—
<i>Madzsar L.</i> : Farádi Vörös Ignác naplója.....	10—	8—
<i>Wlassics Gy.</i> : Csengery Antal hátrahagyott iratai ..	20—	16—
<i>Angyal D.</i> : Falk M. és Kecskeméthy A. levelezése	25—	18—
<i>Szabó D.</i> : A magyarországi úrbírendezés története Mária Terézia korában, I. k.	25—	18—
<i>Károlyi Á.</i> : Batthyány Lajos gr. főbenjáró pere, I—II. k.	40—	32—
—: Az 1848. évi törvények a bécsi udvar előtt	12—	8—
<i>Steier L.</i> : A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben, I—II. k.	40—	32—
<i>Thim J.</i> : Az 1848—49. évi szerb felkelés, I—III. k.	75—	54—
<i>Pukánszky B.-né.</i> : A Nemzeti Színház története, I—II. k.	50—	36—
<i>Jánossy D.</i> : A Kossuth-emigráció Amerikában és Angliában, I. k.	25—	18—
<i>Czeke M.</i> : Brunsvik Teréz grófnő naplói	25—	18—
<i>Gávai Gaál J.</i> : Élmények és tanulságok	25—	18—
V. Magyarország törökkori történetének forrásai:		
<i>Lukinich I.</i> : Auer János Ferdinánd naplója.....	9—	6—

	Bolti ár	Tago részére
	pengő	
VI. A Magyar Történettudomány Kézikönyve:		
<i>Kornis Gy.:</i> Történetfilozófia (I. 1.)	6.—	4.—
<i>Dékány I.:</i> A történettudomány módszertana (I. 2.)	3.—	2.—
<i>Hóman B.:</i> A forráskutatás története (I. 3a)	1.50	1.—
<i>Szentpétery I.:</i> Chronologia (II. 5)	1.50	1.—
<i>Áldásy A.:</i> Cimertan (II. 6.)	2.—	1.—
<i>Révész I.:</i> A m. protestantizmus története (III. 4.)	2.50	1.60
<i>Áldásy—Fejérfpatakyl:</i> Pápai oklevelek (II. 4.)	3.—	2.—
<i>Dézi L.:</i> Történeti tárgyú szépirodalom (I. 4b)	5.—	3.50
<i>Gárdonyi A.:</i> A tört. segédtudományok története (II. 1.)	1.60	1.—
<i>Áldásy A.:</i> A XV. század nyugati elbeszélő forrásai (I. 7c)	1.50	1.—
<i>Bartóniek E.:</i> Magyar történeti forráskiadványok (I. 3b)	6.—	4.—
<i>Szentpétery I.:</i> Magyar oklevéltan (II. 3.)	10.—	7.—
<i>Moravcsik Gy.:</i> A magyar történet bizánci forrásai (I. 6b)	12.—	8.—
VII. Okmánytárak:		
<i>Gergely S.:</i> Teleki Mihály levelezése. I.—VII. k. à	12.—	8.—
VIII. k.	18.—	12.—
A gr. Zichy család id. ágának oklevéltára, csak VII/1, VII/3, X. és XI. k. à	12.—	8.—
<i>Barabás S.:</i> A széki gr. Teleki család levéltára, I.—II. k.	21.—	14.—
VIII. Vegyesek,		
<i>Szerémi—Ernyey I.:</i> A Majthényiak és a Felvidék..	12.—	10.—
<i>Károlyi Árpád Emlékkönyv</i>	25.—	18.—

A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek eddigi kötetei

GYALÓKAY JENŐ: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán
MISKOLCZY GYULA: A „kamarilla“ a reformkorban
FARKAS GYULA: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban
BARTONIEK EMMA: A magyar királykoronázások története
TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak
 A románok története, szerk.: **GÁLDI LÁSZLÓ** és **MAKKAI LÁSZLÓ**
KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet
SZABÓ ISTVÁN: A magyarság életrajza

Legújabbban megjelent:

ANGYAL DÁVID:

AZ IFJÚ FERENC JÓZSEF

Történetíróink doyenje a férfivá serdülő utolsó nagy Habsburg-uralkodó lelki fejlődésének adja plasztikus rajzát. Az osztrák és cseh forradalom, az olasz és a magyar szabadságharc viharos háttéréből művészi megjelenítő erővel domborítja elénk a józan és hűvös szellemű, polgári erényekkel ékeskedő, de egyszersmind mélyen átértzett hatalmi öntudattól fűtött fiatal főhercegnek alakját, ezt a szinte testet öltött uralkodói eszményképet.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai 25%-os kedvezménnyel rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4.)

10 51595 SM 723

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL
SZERKESZTI DOMJANOVSKY SÁNDOR
ÉS WELLMANN IMRE

LXXVII. ÉVF. 4-6. SZÁM, 1943 ÁPR.-JÚN.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

[Faint rectangular stamp]

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft

Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII, Múzeum-körút 6., Bölcsészettudományi Kar.

Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevőszéki főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
HÓMAN BÁLINT: Elnöki megnyitó beszéd	137
SINKOVICS ISTVÁN: Európai műveltség a magyar végvárok mögött	154
BODOR ANDRÁS: Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása	173
SZILÁGYI LORÁND: Összehasonlító történet	228

Történeti irodalom.

FEKETE NAGY ANTAL: Trencsén vármegye. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	245
GÁLDI LÁSZLÓ: Az erdélyi román őshaza kérdéséhez. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	251
GYÓNI MÁTYÁS: A paristrioni „államalakulatok“ etnikai jellege. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	251
I. TÓTH ZOLTÁN: A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasalfjai krónikairódalomban. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	251
FORSTHOFF, ERNST: Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit. Ism.: <i>Bónis György</i>	256

Szemle.

	Lap		Lap
Horváth E.: Magyar-görög bibliográfia. (<i>Gyóni M.</i>)	258	Jajczay J.: Pest-budai figurák. (<i>Tóth L.</i>)	263
Schnath, G. (hrsg.): Geschichtlicher Handatlas Niedersachsens. (<i>Maksay F.</i>)	259	A Pesti M. Kereskedelmi Bank százéves története. (<i>Ungár L.</i>)	263
Somogyi F.: Társadalompolitikai törvényalkotás Werbőczy előtt. (<i>Bónis Gy.</i>)	260	A Pesti M. Kereskedelmi Bank. (<i>Ungár L.</i>)	263
Horváth A.: Koppi Károly működése. (<i>Csóka J. L.</i>) ...	261	Eckhart F.: A magyar közgazdaság száz éve. (<i>Ungár L.</i>) ...	263
		Czibur A.: Kelet hadszínterei. (<i>Varga E.</i>)	265

Tárca.

HAJNAL ISTVÁN: Istványi Géza †	266
LUKINICH IMRE: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1942. évi működéséről	267
Hivatalos értesítő	269

Elnöki megnyitó beszéd.

A Magyar Történelmi Társulat
1943. évi június hó 10-én tar-
tott közgyűlésén elmondotta
Hóman Bálint elnök.

Tisztelt Közgyűlés!

A legutóbbi évek történetirodalmi és publicisztikai termelésének egyik legjellemzőbb tünete a történetelmélet problémáival foglalkozó írásművek mértéktelen elszaporodása.

Alig múlik nap, hogy ne jelennék meg a napilapokban, folyóiratokban, avagy önálló kötetben egy-egy tanulmány, vagy eszmefuttatás a történetiszemléletről, a történetformáló szellemi és anyagi erők, természeti és művelődési tényezők primátusának kérdéséről, a fajról és népről, a különböző nemzetfogalmakról, a nép és nemzet alkotóelemeinek viszonyáról és egyensúlyáról, a nemzetiségekről és más hasonló kérdésekről.

Ez írásművek egy része — sajnos, kisebbik része — minden elismerésre méltó, tárgyilagos tudós munka. Más részüknek a tárgyismerete fogyatékos, elgondolásaik kalandosak és tudománytalanok s ezért szóra sem igen érdemesek.

E két végletéről nem szólva, néhány nagy igénnyel fellépő és irigylésreméltóan határozott hangú írásműről kívánok megemlékezni, amelyeknek törekvő szerzői fölényes bizottsággal alkotnak új elméleteket, jelölnek ki új feladatköröket, ajánlanak új módszereket és tűznek új célokat a magyar történetírás elé, nem riadva vissza a mult epés és nem mindig tárgyilagos bírálatától sem.

Olyan is akad közöttük, aki — mindent saját egyoldalú szémszögéből nézve — játszi könnyedséggel marasztalja el történetírásunkat, a magyar történettudomány szinte minden művelőjét és intézményét, közöttük Társulatunkat is, a vétkes mulasztás, avult gondolkodás, merev csökönyösség és más efféle fogyatékoságok főbenjáró bűnében. Ezekhez az engem személyemben is érintő vádakhoz egy szavam sincs. Az oktalanul személyeskedő modor s a ténybeli tévedések önmagukban hordják bírálatukat, de az egykori tanítványoknak volt tanárunk részéről — hitem szerint — méltán kijáró megbecsülés és kímélet indulata, mondhatnám: a tanári hála érzése is visszatart a személyeskedő válaszádtól.

A Magyar Történelmi Társulat elnökeként mégis kötelességemnek érzem, hogy e tanulmányoknak a magyar történetírás multját és jövőjét egyaránt érintő elvi megállapításait szemügyre vegyem és a főkérdésekben elfoglalt álláspontomat a Közgyűlés színe előtt kifejtsem.

*

A szóbanforgó írásműveknek nagy fogyatékosága, hogy a fennen hangztatott tudományos szempont mögül minduntalan kiütközik a politikai tendencia, amit egyébként egyik-másik író tiszteletkeltő őszinteséggel be is vall.

„Tudományunk — mondják az egyik félen — megszűnt semlegességet szenvedő tudomány lenni: nyíltan és őszintén az új Európa világnézetét s benne az új Magyarország sorsát vállalja.“ A másik félen nem ily nyílt, de mindenesetre világosan felismerhető tendenciával foglalkoznak az időszerű kérdésekkel. Különösen szembeszökő itt is, ott is a politikai célzat, mikor fajról, népről, nemzetről, létéről, államról és más hasonló fogalmakról esik szó. Ez a célzat jellemzi a faj és nép, a nép és nemzet, a népiség és nemzetiség fogalmának elhatárolására és új vagy újnak vélt meghatározására irányuló divatos kísérleteket.

A minálunk eddig csak homályos körvonalakkal megrajzolt népi történet szemlélet hirdetői, elhanyagolva a lelki tényezőket — az érzés, a tudat, az akarat, az erkölcsi szemlélet —

és a történeti fejlődésben adott művelődési tények kellő értékelését, *egyedül* a faj és a tér, a vérségi származás és a földrajzi környezet vizsgálata alapján próbálják a nép és a nemzet fogalmát meghatározni. Történeteszemléletünket elavultnak és fogyatékosnak, a liberális polgári művelődés nemzetfogalmát „érvényesülése csúcspontjára emelő“ szellemtörténeti szemléletet tévesnek minősítve, „az új európai világnézet két vezetőeszméjét, a népi nemzetfogalmat és a szociális gondolatot“ kívánják a történeteszemlélet gerincévé tenni. Le kívánják bontani „a lelki-szellemi tényező javára megállapított rangsort s a nagy történetalkotó tényezők közé felveszik“ — mintha eddig nem tartottuk volna számon — „a nem változó, hanem néha évezredekken át *változatlan* faj és történetnyezőt.“ A fajiságot és népiséget állítják a történet középpontjába, a népiségtörténetet a szellemtörténet helyébe, de adóssaink maradnak a két fogalom kifogástalan magyarázatával.

A másik félen szellemtörténetinek nevezett, de az igazi historizmustól távolálló spekulációval valami elspiritualizált, ködös nemzetfogalmat állítanak szembe a nép- és nemzetszemlélettel szembe a népnemzet és a nemzetszemlélettel szembe a történeti nemzet fogalmával. A vérkeveredés közismert tényére hivatkozva, az ősidőkön túl kétségbevonják a fajták létezését s a mai népben és nemzetben pusztán élet-szemléleti, erkölcsi és akarati tényezők által meghatározott szellemi terméket látnak. Abból a helyes tételből, hogy: „a nemzet nem természeti képződmény, hanem szellemi alkotás“, azt a téves következtetést vonják le, hogy: „a nemzetet nem a faj, nem az ethnikum konstituálja, hanem *egyesegegyedül* öntudata és hivatástudata: *a szellem*.“ Bölcsen elhallgatják, hogy a nemzet keletkezésének, „konstituálásának“ időpontjában még nyilvánvalóan csak a *nép*, illetőleg a népet kifejező közösség öntudatáról és hivatástudatáról lehet szó, mert ebből tüstént kiderülne a nemzet és az ethnikum összefüggése. Tagadják vagy csak egész korai stádiumban ismerik el a nemzet szerves összefüggését a néppel és fajjal. „A nemzetnek fajra, közös származásra alapítása — olvassuk — képtelenségekre vezet; az ősi magyar nemzet nem azonos egyik országlakó néppel — értsd a magyarral — sem,

valamennyi fölött helyezkedik el.“ Az ősi hagyományra s a valódi mivoltából kiforgatva politikai jelszóvá lett szent-istváni gondolatra hivatkozva, még a nyelvi tényező szerepét is kétségbevonják: „csupán nagy felületességgel állítható, hogy a nyelv lényeges alkotóeleme a nemzetiségnek.“ Nolensvolens a magyar nemzettestbe iktatják az államhatáron belül államhűségben élő idegennyelvű népelemeket.

Meg kell még említenem, hogy újra megjelent a színen a történelmi materializmus szemlélete is. Egyelőre az őstörténet és középkori történet terén kísérletezik az öskommunizmus romjain felépült osztályállam, az érdekközöségi nemzet fogalmával.

Céltudatosan hivatkoztam a két irányzat legkiválóbb képviselőinek megállapításaira; így akartam rámutatni a tudományos és politikai szempontok összevegyítésének veszedelmes következményeire. Ha ilyen kvalitású tudósoknál is hasonló fogalomzavarokat idéz elő, elképzelhetjük, minő hatással lenne a laikus történetszemléletre.

Politikai okból bármily kívánatos legyen is, a történet szempontjából teljesen elhibázott kísérlet a fajiség, népiség és nemzetiség, a vérségi, népi és politikai nemzet fogalmának merev elhatárolása és szembeállítás. Bármily érdekes filozófiai művelet legyen is az egyes esetekből pusztán spekulációval kikövetkeztetett nemzetfogalom megkonstruálása, a történettudomány ily elméleti fogalommeghatározásnak sohasem veheti hasznát. Hasonlóképpen használhatatlanságmunkra, mint a történetszemlélet központi tényezője, minden szabatosan meg nem határozott fogalom.

*

Itt van mindjárt a népiség és a népiségtörténet; magyar fogalmazásban eddig egyikük megnyugtató definícióját sem kaptuk meg. „Népiségen — olvassuk — a nép *öntudatlan* életét és kulturális tevékenységét“ kell értenünk, szemben „az egy azonos történelmi felfogással rendelkező nép *tudatos* szellemi és politikai törekvéseinek és céljainak összeségét jelentő nemzetiséggel.“

A meghatározás érdekes, eszmekeltő, de — számomra legalább — használhatatlan. A nép tudatos *politikai* tevékenységének mozzanata mindenesetre felhasználható a nép és nemzet elhatárolását célzó fogalmi meghatározásnál. A tudatos és öntudatlan népi tevékenységeknek általában való szembeállítására mégsem szerencsés gondolat. Magam alig tudnék — s azt hiszem, mások sem igen tudnak — a nép kétféle tevékenysége közt látható határvonalat húzni, annyira egymásbaolvadnak. Mindenesetre érdekes volna megtudni, milyen lehet a nép tudatos tevékenységét és törekvéseit vizsgálata köréből következetesen kirekesztő és pusztán a nép öntudatlan életével és cselekvéseivel foglalkozó népiségtörténet? De aggályos a „szellemi és politikai“ törekvések szembeállítására is. Eddigi tudásunk szerint a politikai tevékenység jellegzetesen szellemi művelet. Most — úgy látszik — meg kellene tanulnunk, hogy a politikai jelenségek a társadalmiakkal és gazdaságiakkal együtt „a tárgyi világ döntő erői“, más szóval a materiális erők közé tartoznak, szemben a másik félen álló szellemi világ „pszicho-intellektuális“ jelenségeivel!

Szabatos definíció hiányában továbbra is meg kell elégednünk avval, hogy népiségtörténet alatt a nemzeti történetnek az államtörténethez, gazdaságtörténethez és más résztudományokhoz hasonló, bár kétségkívül nagyon jelentős ágazatát: a néptörténetet értsük.

*

Éppily tisztázatlannak látom magyar viszonylatban a népnemzet fogalmát, a politikai nemzethez való viszonyát és emezénél sokkalta hatalmasabbnak mondott történetmagyarázó és szintetizáló erejét.

Az új világ eszmekörébe illő és másutt — különösen német földön — már régen polgárjogot nyert népnemzet fogalmával a „liberális világból a polgári művelődés örökségként“ reánk maradt politikai nemzetfogalmat kívánják helyettesíteni, hogy eljuthassunk a nemzetörténet igazi szintéziséhez.

A politikai nemzet tudományos fogalma valóban a polgári liberális korában virágzott ki. Ekkor jutott szabatos elméleti meghatározáshoz. Ekkor foglalta el a történeti ideológiában és terminológiában végérvényesen a régi regnum: a királyság, az ország és az újabb állam fogalmának a helyét. Lényegében mégis sokkal régebbi, a kultúrnépek első államaival egyidős fogalom. Ha nem a betűket, hanem a szavak értelmét és magukat a jelenségeket szemléljük, akár az ókor, akár a középkor államaiban, aligha vonhatjuk kétségbe a népből sarjadt politikai nemzet létezését és működését. A fogalom mindenestre éppúgy megvolt, mint a nép és a faj fogalma, ha elméleti kifejtésük hiányzott is, bár ily elméletre is van, magyar földön is, példa. Legfeljebb a fogalom tartalma módosult időnként, minden más történeti fogalom tartalmához hasonlóan. A politikai nemzet fogalma tehát nincs időhöz kötve; nem fogható fel egyik vagy másik korszak alkotásaként.

Az is bizonyos, hogy a politikai nemzetfogalom, ha nem ragaszkodunk annak egyik vagy másik korban divatos, ilyen vagy amolyan értelmezéséhez, semmiképen sem lehet akadály a népi gondolat és a népi erők teljes politikai kifejtésének, a népiség érvényesülésének és a népi jelenségek méltányos történeti értékelésének.

A német és olasz politika és tudomány nem is azért, helyesebben nemcsak azért folyamadott a népnemzet fogalmához, mert „a korábbi mechanikus államkapcsolat helyébe a mélyebb, szervezettebb kulturális összetartozást“ kívánta állítani, hanem történeti szükségszerűségből.

A németek és olaszok évszázadokon át szétszórva éltek különböző államok kötelékében. Történetüknek egyetlen szintetizáló tényezője, a nép kulturális egységének egyedüli kifejezője a népiség és a nyelv volt. Ápolását és fejlesztését, a népi öntudat és összetartozandóság érzésének ébrentartását ezért tartották mindenkor legelsőrendű kötelességüknek. A német tudomány és politika, hasonlóképpen az olasz, a lengyel, sőt a román is, már a régi mechanikusnak nevezett államkapcsolatok idején is messzebbre látott az állam-

határoknál. Népi mozgalmakat szervezett a szétdarabolt néptest egyesítésének világos célzatával.

E tények ismeretében alig lehet megérteni, miképen születhetett meg az a meglepő gondolat, hogy „a népi nemzet fogalmát az a két nép rögzítette meg, amelynek a mienkénél lényegesen kevesebb érdeke fűződött hozzá: a német és az olasz.”

Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a nagy-német gondolat, az olasz irredenta, a lengyel egységmozgalom, a nagyromán törekvés háttérében csakúgy, mint a mai népnemzeti elgondolásokban végső célként — gondoljunk csak a németlakta földek visszacsatolására és a külföldi németek hazatelepítésére — világosan felismerhető az egész nép egy államban leendő egyesítésére, más szóval az egész népet egybefogó politikai nemzet kialakítására irányuló törekvés.

A népnemzet, ezek szerint, német, olasz, lengyel viszonylatban éppúgy a történeti fejlődésben gyökerező fogalom, mint magyar, francia vagy angol viszonylatban a politikai nemzet fogalma. A politikában és a tudományban egyaránt a hiányzó, még meg nem valósult integer politikai nemzet fogalmát helyettesíti. Ennek kialakulásával a különbségtétel szükségessége önként megszűnik, a népnemzet fogalma összeolvad a politikai nemzet fogalmával. Önálló értelme — nem szólva nagy hangsúllyal érvényesülő szociális tartalmáról — csupán történeti vonalon marad meg.

A trianoni korszakban a magyarság szétdarabolása után szükségképen merült fel nálunk is a népnemzet-fogalom átvételének és meghonosításának gondolata. A magyar politika és a magyar tudomány, a széttagoltság állapotát átmenetinek és ideiglenesnek ítélve, mégis kitarzott a területi integritás gondolatával közelebről rokon politikai nemzet történeti fogalma mellett.

*

A mi ezeréves történetünkől csakúgy, mint a francia és angol történetből, szükségszerűen következik a magyar népközösségből kinőtt politikai nemzet fogalmához való

szívós ragaszkodásunk. Ez persze — az ellenkező állításokkal szemben hangsúllyal kell kiemelnem — nem jelenti a népnemzet szociális tartalmának elvetését, csupán azt, hogy a politikai nemzet keretében kell a kor követelményeinek mindenképen megfelelő népi politika érvényesítésére törekednünk. A népi történet alaposabb vizsgálatára meg éppen múlhatatlanul szükség van.

Azt, hogy „a népiség a maga anyagi és szellemi műveltségével az állam és nemzet összetartó eleme“ s hogy a nép avagy népiség történetének fokozottabb művelése kötelességünk, velem együtt minden magyar történetíró kell, hogy elismerje. Korunk történetiszemlélete és időszerű törekvései kétségkívül a magyar történettudomány egyik legfontosabb résztudományává avatják a néptörténetet, vagy ha úgy tetszik: népiségtörténetet. De művelőinek nem szabad szemük elől téveszteni, hogy a politikai történet és népiségtörténet, politikai nemzet és népnemzet a magyar történet szemszögéből nézve nem ellentétes vagy éppen egymással szembenálló, hanem egybefolyó és egymást kiegészítő, sőt egybeolvadásra rendelt fogalmak.

Ha politikánkknak a népiség ápolása és gondozása körül, történetírásunknak a népkutatás terén valóban mulasztásai, fogyatékoságai, hibái vannak, ennek okát nem a történeti nemzetfogalomban, hanem e fogalom korszerűtlen, szűkkeblű értelmezésében kell keresnünk. A politikai síkon a magyar nép közösségi öntudatából sarjadt politikai nemzet népi irányú kiépítésére, tudományos síkon a politikai nemzetet teljes egészében magábanfoglaló magyar nép mindenirányú élettevékenységének alaposabb vizsgálatára van szükség.

*

Mily kevés hasznát veheti a magyar történetíró a népnemzetfogalomnak a politikai történet szemléletében, egyik leglelkesebb propagálója árulja el. „A népnemzet fogalma — írja — újra egységbefogja a sokezer darabra tört nemzeti életet, ... ámde van néhány olyan sajátosan magyar sorskérdés, amely az új világnézetnek sajátos magyar színezetet

ad. E sorskérdések legfontosabbika az, hogy a mi népünk olyan földrajzi tájon helyezkedik el, amelynek természetes záróvonalai nagyrészen néprajzi határainkon kívül esnek, de amely zárt terület politikai birtoklása számunkra életkérdés... E miatt nem fogadhatjuk el — folytatja — a népnemzeti fogalom egyik tételét: a népnemzeti államot, vagyis azt, hogy az államhatár a mai néprajzi határral egybeessen.“ E vallomással íme eljutottunk a politikai nemzet előbb pusztulásra ítélt fogalmához és ahhoz az igazsághoz, hogy a népi nemzetfogalom segítségével a magyar történet problémái és eseményei maradéktalanul nem fejthetők és nem magyarázhatók meg.

Ha a német és olasz tudomány a népiség történetének előtérbe állításával látókörét kibővítette és tágabb horizontot nyitott meg, a magyar történetben ez a szemlélet nagyon könnyen a látókör szűküléséhez és a horizont összezsugorodásához vezethetne. Ha német és olasz vonalon a népnemzet fogalma vezet el a történeti mult teljes megértéséhez és a jelen népi egységéhez, magyar síkon csak a politikai nemzet történeti fogalmára támaszkodva érthetjük meg nemzetünk multját és biztosíthatjuk jövőjét, mert a történet szemlélet a népek individuális életsorsának, életformáinak és életszemléletének is függvénye.

A történeti nemzetfogalomhoz való ragaszkodásunk semmiképen sem jelentheti a faji és népi tényezők elhanyagolásával kikövetkeztetett, mesterkéltségteljes és történetietlen nemzetfogalmak bármelyikének elfogadását. Ellenkezőleg: valljuk a faj, nép és nemzet fogalmi rokonságát és szerves történeti összefüggését. Amily történetietlen a fajiság és népiség kizárólagos történetformáló szerepének vitatása, éppoly történetellenes a fajiságtól és népiségtől függetlenített, légiés szellemi alakulattá hígított nemzet fogalma.

*

A népiség és nemzetiség vér és lélek, érzés és tudat, hagyomány és hivatás, életszemlélet és művelődés, hitvallás és cselekvés szerves foglalata. A fajiság önmagában, benső lelki érzések, népi öntudat és történeti hivatástudat híján

nem formál népiséget, nem alkot nemzetet. A nemzetiség megvallása önmagában, vérségi kapcsolatok, közös hagyományok, nemzeti szemlélet és ehhez igazodó cselekvés híján nem jelenti a néphez és a nemzethez való tartozást. Az érdekközösségi tudat, a vérségi összetartozás hite és a sorsközösség érzése híján, az erkölcsi szemlélet és a szellemiség azonossága nélkül pusztán formai kötelékeket teremt.

A nemzet a népben, a nép a fajban gyökerezik. A nemzetiség lényegében azonos a politikai értelemben is tudatosult népiséggel, emez viszont egészében a fajiságon alapul. Fogalmuk sem egyik, sem másik történetalkotó tényező oldaláról nem fogható meg, mert kialakításukban egyaránt része volt a természeti és gazdasági s az erkölcsi és értelmi erőknek.

Faj, nép, nemzet, a fejlődés legsőbb fokára vonatkoztatva — hogy úgy mondjam: elméletben — ugyanannak a tárgynak, egy bizonyos emberi közösségnek a kifejezésére és megjelölésére szolgáló, de mégsem azonosértékű, csupán párhuzamos fogalmak.

A ‚faj‘ vagy ‚fajta‘ a közösség vérségi egységét, tagjainak közös eredetét fejezi ki, a ‚nép‘ ugyane közösség társadalmi és művelődési egységét, az életformák és a világszemlélet azonosságát, a ‚nemzet‘ a közösség államszervezeti egységét, politikai egyéniségét és szemléletét.

A fajta természeti, a nép és nemzet történeti — amaz társadalmi, ez politikai — alakulat s az ember mint természeti lény egy fajta, mint társadalmi lény egy nép, mint politikai lény egy nemzet hozzátartozója.

A fajta és a nép őseredeti alakulások, a nemzet sokkal későbbi fejlemény, minden nép történetének későbbi időszakában jelentkezik.

A faj, nép és nemzet szoros fogalmi kapcsolatában nyilvánul meg legszebben a történetalkotó anyagi és szellemi erők összefüggése és párhuzamos működése. E fogalmakból és összefüggésükből látjuk legvilágosabban, hogy a testi és lelki alkat egyenrangú és egyaránt fontos jellemzői az embernek, mint szétbonthatatlanul természeti és értelmi lénynek.

A testi alkat határozza meg az ember élettani értelemben vett fajiságát. A lelki alkat alakítja ki minden emberfajta sajátos jellemét és egyéni művelődését. Ennek a művelődésnek és az alapjául szolgáló életszemléletnek a hordozói azonban már nem az emberfajták, hanem a belőlük eredett népek, melyeknek politikai jelentkezési formája és egyben népegyéniségüknek a kiteljesedése a nemzet.

A történet folyamán mind a fajta, mind a nép, mind pedig a nemzet változik, differenciálódik és integrálódik, szórványokat bocsát ki magából és idegen elemeket vesz fel testébe.

A fajták és népek keresztesződési folyamata állandó, de csak évszázados, sőt évezredes együttélés és folytonosan megújuló keveredések esetében vezet új fajtajellegek állandósulásához. A kereszteszűdésekből minduntalan létrejűvű átmeneti emberalakok állandóan közöttűnk élnek, mégsem hagynak szembetűnű nyomot a népek fajképén. Az öröklűdés és kiválasztűdás törvénye értelmében egy részűk kivész, más részűk visszafajzik egyik vagy másik ősehez.

A fajta asszimilál, de egyűttal szelektál is. Magához hasonítja, felszívja, beolvasztja a rokonelemeket, de kiválasztja és elkűlöníti, öntudatlanul kikűzűsíti magából a fajképét torzítű elemeket.

*

Ez a természetes folyamat magyarázza meg azt, hogy a fajta minden keveredés ellenére továbbél nemcsak az egyénekbű, hanem egész népekbű is. Ez magyarázza meg, miként beszélhetűnk a különbűzű fajtaelemekbűl összesett eurűpai népek faji jellegérűl, miként élhetnek a mai néptestekbű kevésse változott alakban és összesefűgű nagy csoportokban a régi emberfajták, mint egy-egy nép uralkodű rasszelemei.

A történeti és erkűlcsi értékek magasabb szemszűgébűl nézve, a nép erejének és erényének kell tartanűnk, ha az egyéneként és csoportosan vele egyűttelű idegenfajta elemeket kényszer alkalmazása nélkül magába tudja olvasztani és saját fajilag meghatározott ősi népegyéniségét ennek ellenére is meg tudja ővni az elfajulástűl és elpusztulástűl. De az is

erőre vall, ha az erkölcsiségének és szellemiségének világába eltérő testi és lelki alkatuk miatt beilleszkedni képtelen idegenfajta elemeket kirekeszti magából.

A ma élő népek legtöbbszörének faji összetétele nagyon bonyolult, fajtajellegük tájanként és származási csoportonként is változó. Történetileg kialakult egységüket, a többségben lévő uralkodó rasszelemek által meghatározott fajiságukat kétségbevonunk mégsem lehet. Evvel a fajisággal függ össze a népek immanens természetű társadalomszervező, államépítő, művelődésteremtő készsége s a népi művelődések sajátosan egyéni jellege.

Az emberfajták mindegyikének megvolt s a belőlük sarjadt népeknek is megvan a maguk évezredes fejlődés során kialakult szellemisége. Ennek kialakításában az örökéleti tényező mellett nagy része volt a földrajzi tényezőnek. Az első ősök egyéni hajlamára visszavezethető örökölt hajlandóságok mellett a táj, az éghajlat, a környezet nevelte egymástól eltérő jellemű fajtákká és népekké az ősember leszármazóit.

Történeti szempontból ezért teljesen elhibázott kísérlet volna a nép és nemzet fogalmának meghatározásából a faji és földrajzi tényezőket kikapcsolnunk. A természeti tényezők erejének és jelentőségének helyes értékelése mégsem jelentheti kizárólagos, avagy csak legelsőbrendű történetalakító szerepük elismerését.

Való igaz, hogy a történeti fejlődésben állandóan hatnak, a népek történeti elindulásánál meg éppen döntő erővel érvényesülnek az ember lelki alkatát, életformáit, világszemléletét eleve befolyásoló természeti erőtényezők. Az ember történeti sorsát mégis különféle anyagi és szellemi erők, természeti és erkölcsi törvények, élettani és művelődési adottságok, gazdasági és társadalmi törekvések, egyéni és tömegcselekvések irányítják. Ezek az erők egymással szoros összefüggésben, egymást kiegészítve és egymásra hatva működnek. A történetíró egyiküknek a szerepét s az egyetemes fejlődést sem értheti meg bármelyiküknek az ismerete és mérlegelése nélkül.

Ezek közül a történetalkotó erők közül előljárnak a történeti folyamatokat megindító és az események hátterében mindig felismerhető szellemi erők, mert az emberi történet voltaképpen a művelődésteremtő emberi lélek története.

Az egyének és közösségek életét és cselekvéseit lelki tényezők: erkölcs és értelem, hit és tudás, szeretet és gyűlölet, bátorság és megalkuvás, akaraterő és tétovaság, hivatástudat és önkevelés, alkotókészség és rombolóöszön szabályozzák. Ezek a lelki tényezők befolyásolják még a természeti és gazdasági erők hatása alatt bekövetkező emberi cselekvéseket is. Joggal mondhatjuk tehát: a történeti fejlődés útját, irányát, ütemét elsősorban a népek és vezérek lelki alkata és műveltsége határozza meg.

Ez a felismerés vezetett századunk elején a történeti materializmussal elvi síkon szembehelyezkedő szellemtörténeti irány kialakulásához.

A népi és nemzeti életnek immár minden jelenségét vizsgálata körébe fogadó történetírás a legtökéletesebb történetmagyarázó és szintetizáló tényezőt vélte felismerni a fejlődésirányító szellemi erőtegyezőben. Természetesen nem rekesztette ki a szellemiek köréből, sőt a szellemiség egyik legfontosabb megnyilatkozásaként fogta fel a politikai és társadalmi törekvéseket és tevékenységeket, amelyekről nagy meglepetéssel olvastuk, hogy a tárgyi világ materiális erői közé tartoznának.

Egy évtizeddel ezelőtt kifejtett felfogásom szerint a szellemtörténet historikus fogalmazásban elsősorban metodikai fogalom. A történetíró a művelődés szempontjából fontos élettevékenységekben észlelhető fejlődés és az összefüggések megismerésére törekedvén, állítja a szemlélet és a történések központjába a lelki tényezőket és jelenségeket. A szellemtörténet nem jelenthet tehát elvi szembefordulást, vagy éppen bírálatot az elődök tanításaival szemben, sem szakítást az analitikus és induktív módszerrel.

A szellemtörténeti alapon írt történelem tartalma és célkitűzése miben sem különbözik a genetikus történelem

régóta ismert tartalmától és céltűzésétől. Feladata továbbra is a kultúra szempontjából fontos, mindenirányú emberi élettevékenységekben észlelhető fejlődésnek, vagyis a folyamatos változásoknak a megismerése és e folyamatoknak szerves összefüggésbe hozatala. Csupán tökéletesíteni kívánta a módszert, más utat választott a szintézis megvalósítására. Fokozottabban hangsúlyozza a lelki tényezők döntő szerepét a nélkül, hogy a gazdasági, társadalmi, természeti erők történetirányító szerepét a legkevesbbé is kétségbevonná, sőt ezeknek az erőknek szellemi összefüggéseit feltárva, működésüket és jelentőségüket helyesebb megvilágításba állítja.

Lehet, hogy ez a régi, de ma is vallott felfogásom nem mindenben fedi másoknak a szellemtörténetről alkotott fogalmát s kiváltképpen nem fedi azokét, akik — kellő historikus érzék és műveltség híján — a szellemi tényezők kizárólagos figyelembevételével akarnak történelmet írni s akikkel nekünk történetíróknak éppen semmi közösségünk sincs. De alig hiszem, hogy a szellemtörténetet ebben a fogalmazásban bárki alkalmatlannak tarthatná a helyes történet szemlélet kialakítására. Módszere mindenestre sokkal alkalmasabb a történeti tények és jelenségek összefüggésének megértésére, tárgyilagos megvilágítására és a szintézis megalkotására, mint a korábban alkalmazott és újabban ajánlott módszerek bármelyike. Vigyázzunk azonban, hogy ha szellemtörténetről beszélünk s főleg ha annak módszerét bíráljuk, ne a történeti szempontokat mellőző fattyúhajtásaiból ítéljünk.

Az eddigi bírálatokat s a nyomukban járó megnyilatkozásokat olvasva, nem tudunk attól az érzéstől szabadulni, hogy a bírálat egyik fél részéről sem a másik tudományos irányzat szemléletét és módszerét, hanem mindig ezek egy vagy több képviselőjének politikai pártállását és magatartását illeti. A tudományos kérdéseknek ez a politikai célzatú tárgyalása az, ami a magyar történetírók nagy többségét aggodalomba ejti.

A történettudomány a mi felfogásunk szerint nemzeti tudomány. Vannak minden más nemzet tudományosságában ismeretlen, sajátos nemzeti vonásai. Ez a nemzeti jelleg

nemcsak szemlélete irányában és a feldolgozás szellemében jut kifejezésre, hanem a formában és a módszerben is megnyilvánul. E sajátosságok a faji jellemnek és vérmérsékletnek, a népi létezményeknek és gondolkodásmódnak, a nemzeti eszmevilágnak és műveltségnek a kifejezői. Megőrzésük nemcsak a magyar, hanem az egyetemes művelődésnek is érdeke, mely erős népi öntudaton épülő nemzeti művelődéseknek az összessége. A történetírásnak ez a nemzeti jellege azonban semmiképpen sem jelentheti bármily időszerű politikai célzatok érvényesítését.

*

Fejtegetéseim végére érve, a történetírás természetéről, feladatáról és a történetíró kötelességeiről már máskor, többször is elmondott és leírt szavaimat ismétlem, mert ugyanannak a gondolatsornak az újrafogalmazása netán más értelmet adhatna mondanivalómnak.

A történeti vizsgálódás indítóoka az ember ösztönös érdeklődése a múlt iránt. Ez az érdeklődés a közösségi öntudatban gyökerezik, a család, nemzetség, nép, nemzet multja felé fordul. S bár idők folyamán köre kitágult, elsősorban mindig politikai természetű és nemzeti színezetű.

A történetíró minden korban ezt az érdeklődést igyekszik kielégíteni a közösség szempontjából emlékezetreméltónak ítélt események megörökítésével. De ezen a változatlan célon túl a történetírás célja és szemlélete koronként változik. Értelme és tartalma, tárgyköre és módszere a tudomány korszerű szempontjaihoz s az érdeklődés mindenkori irányához igazodik. Hatása alatt áll a kor egyetemes eszmevilágának s e hatás nyomán módosulnak szempontjai és módszerei.

Az új szellem, az új szempontok, az új módszer azonban nem jelentheti a régiek teljes elejtését, a folytonosság megszakítását, s legkevésbé jelentheti politikai szempontok érvényesítését.

A történetíró, ha igényt tart erre a nagy tisztességet jelentő címre, felül kell, hogy emelkedjék a mindenkori napi politika látókörén, mert tudományos és nemzeti célját csak

a mult szellemébe való beleélés által érheti el. Ma jelentős, sőt sorsfordító eszmék és törekvések multba vetítése, bármily tiszteletreméltó, de a tudománytól idegen szempontok érvényesítése szép illúziókat teremthet, de semmiképen sem vezet a mult megismeréséhez és a jövő szolgálatához.

Tudjuk jól, hogy a legtárgyilagosabb történetíró sem tud teljesen elszakadni a maga egyéni és kortudatától, mégis törekednie kell e hatások kiküszöbölésére, mert ha tudományát a napi áramlatoktól független nemzeti és tudományos célok szolgálata helyett korszerű politikai irányzatok és törekvések igazolására használja fel, elveszti hitelét és megingatja a történelem megbízhatóságába vetett bizalmat.

Gyakran halljuk, hogy a történet a mult politikája és a politika a jelen története. Ha ez a megállapítás nem is szabatos, sok igazság van benne. Az államférfinak mindig hasznára van a történet ismerete, a történetíró sem vallja kárát, ha betekinthez a gyakorlati politika műhelyébe. A mult politikáját azonban éppoly kevésbé szabad a jelen szemszögéből vizsgálnunk és értékelnünk, aminthogy az államférfi sem folyamodhatik a történet folyamán gyakorta bevált, de ma már a körülmények változása miatt idejüket mult politikai eszközök alkalmazásához.

*

Célom nem a történettudomány és a politika viszonyának és egymásra hatásának elvi taglalása volt, csupán néhány aggasztó jelenségre kívántam rámutatni, amelyek veszélyeztethetik történetírásunk tudományos színvonalát és akadályozhatják az igazi történeti szellem érvényesülését.

Arra kérem ifjabb történetíró társaimat, szívleljék meg szavaimat, hagyjanak fel a meddő viaskodással és akármilyen politikai meggyőződésük, óvakodjanak a történet szemléletébe napi politikai szempontokat vegyíteni. Műveljék tudományukat akár szellemtörténeti, akár népiségtörténeti, akár más módszerrel, de mindenesetre tehetségükhöz és képességeikhez méltó tárgyilagossággal, a magyar történetírás multjához illő tudományos szellemben.

Mi öregek boldogan fogjuk köszöneti ezen az úton elért sikereiket, mert ez az út vezet a magyar történetírás annyira óhajtott megújulásához.

A Magyar Történelmi Társulat LXXVII. évi közgyűlését megnyitom.

*

Minden politikai célzattól mentes előadásom pusztán tudományos érdekű elvi tiltakozás volt a történeti kérdések taglalásában újabban érvényesített politikai tendenciával szemben. Mennyire szükség volt erre az állásfoglalásra, a megállapításaimat politikai szempontból mérlegelő némely hirlapi cikkek is bizonyítják. Ezekre is áll az, amit mondtam: óvakodjunk a történet szemléletébe napi politikai szempontokat vegyíteni!

Európai műveltség a magyar végvárok mögött.

Akik még látták Mátyás király birodalmát, de nem érték meg a mohácsi összeomlást, majd utána az önbizalmát vesztett magyarság ide-oda ingadozását, saját szemüknek sem hitték volna el a változást. A nagyapák, apák, akik a török támadásokkal szemben az Al-Duna vonalán védték az ország testét, talán a legreménytelenebb órákban sem gondoltak arra, hogy fiaiknak, unokáiknak szinte átmenet nélkül a Dunántúl közepén, a Felvidék szegélyén kell majd élet-halál-harcot vívniuk ugyanazzal az ellenséggel. Az új magyar haza is szűk lett volna számukra, ez a széttöredező, egyre fogyó földfoszlány, a pusztulás elűntethetetlen nyomaival. Árnyéka is alig a nemrégen még Európa legelsői közé tartozó félelmetes magyar hatalomnak.

De még azok is, akiknek szeme előtt játszódtak le az események, nem tudtak azonnal beletörődni a fordulatba. Az átmeneti időkbe eső nemzedékek még félig álomvilágban éltek. A valóság elől gyakran menekültek a múltba, Mátyás Magyarországához, amelynek fényéhez később is a török időkben úgy zarándokolt a képzelet, mint a középkori magyarok a szent királyok emlékéhez. A birtokos urak nyilvántartották azokat a váraikat, uradalmaikat, amelyeket elnyelt a török terjeszkedés és amelyekben egyetlen emberük sem maradt. Sőt ilyen birtokokat adományként is kérnek a maguk számára. Oláh Miklós érsek pedig földrajzában az egész magyar föld képét megrajzolta, az elveszett, levált országrészeket is. — a jelent elfelejtve, mint valami rossz álmot.

A valóságban azonban a megmaradt ország életének minden mozdulása attól a védelmi vonaltól függött, amelyet a XVI. század harmincas-negyvenes-ötvenes éveiben építettek ki középkori várakból, kastélyokból, megerősített udvarházakból, monostorokból, a török megszállás alá került területek szélén, a terjeszkedés megállítására. Ez a védelmi lánc azonban csak megszünni tudta a támadásokat, török csapatok nem egyszer áthatoltak a várak övezetén, meglepve még távolabbi falvakat, városokat is. Amerre a végvárok mögött

széles területsávok voltak, mint Felső-Magyarországon, ahol elveszhetett az ellenség, ott egyes vidékeken alig éreztek valamit a háborúból, az élet folyt tovább a szokott medrében. Az olyan területeken azonban, amelyek jóformán egészükben végvidékké váltak, a háború a maga számára foglalt le mindent, éjszakát, nappalt, gondot, tervet, anyagi erőforrást. Ez történt az Alföld után legtöbbit szenvedett Dunántúlon és Szlavóniában, amelyek testébe túlságosan behatolt a török ék, annyira, hogy az ötvenes években, a keskeny nyugati szegelet leszámítva, szinte nem volt egyetlen biztos pontjuk.

Akármeekkora súllyal nehezedett is rá mindenre a háború, a csonka haza Európa teste maradt és a Mohács utáni ország, amelyet szinte állandóan a végső megsemmisülés fenyegetett, az európai közösségbe tartozónak érezte magát, talán még inkább, mint a középkori nemzedékek. A török harcok közt és a török elleni készülődés várakozásaiban, a végvárakban és a védelmi vonal mögött, a magyar urak állandó figyelemmel kísérik, egymás tudomására hozzák és megvitatják az európai eseményeket. Nemcsak a szomszédos országok hírei jelennek meg a XVI. századi magyar levelekben, hanem rendszeresen elérkeznek ide messzi idegen földek: Franciaország, Normandia, Flandria, Spanyolország, Anglia, Skótország, a török tartományok, Perzsia, sőt Afrika életfolyásának nevezetes fordulatai, országhatárokon, távolságokon át. A különféle idegen történetek, sorsok a legtermészetesebben keverednek el a magyarországi hírekkel, amelyekben a közeli-távoli szomszédok időről-időre beszámoltak egymásnak a végvári harcokról, a katonaság fizetlenségéről, a termésről, a bevásárlásokról, a betegségekről, az emberekről, az életről, az örömekről és a bánatokról. A magyar nagyúri udvarokból elsősorban azért néztek érdeklődéssel egyrészt a nyugati népek, másrészt a Török Birodalom felé, hogy idejében lemérhessék az ottani fordulatoknak Magyarországon várható hatását. De sok mindent, hétköznapi, ünnepi történetet ilyen távolabbi következtetés és érdek nélkül jegyeztek fel és közvetítettek egyszerűen csak azért, mert mint egy nagyobb közösség tagjai valahogyan közelinek érezték magukhoz és mert a minden figyelmet magára vonó török háború legnehezebb óráiban sem aludt el bennük az érdeklődés az életüktől eltérő élet eseményei iránt.

A török világ Magyarországra omlásakor az európai országok háborúban állanak, s így a hírek legnagyobbbrészt háborús hírek, csatákról, ostromokról, elfoglalt városokról, hajóhadak mozdulatairól, béketárgyalásokról, fegyverszünetről, várható fordulatokról, eshetőségekről szólnak. Beszámol-

nak azután királykoronázásokról, ünnepegekről, a Spanyolországban és a Német Birodalomban fellángolt vallási küzdelmekről, a franciaországi és angliai papság üldözéséről, a trienti zsinatról, a török udvarról, a török császár fiainak ellentétéről, az angol királyleány férjhezadásáról. Sárkán Antal még azt is megírja Bécsből, Hollandiából vett értesülés alapján, hogy állítólag tüzeső esett, sokmillió károkat okozva. Ismerte azonban az otthoniak érdeklődését: a rövid hírhez hozzáfűzte, hogy a károk természetéről egyelőre semmit nem hallott, de tovább fog érdeklődni és legközelebb már részletes tájékoztatást fog adni. A távoli hír után átmenet nélkül mondja el másik hallomását, hogy a török császár megindult hadaival Magyarország felé és már Drinápolyba ért.¹

A külföldi eseményeket itthon mindig magyar szempontok és érdekek szerint mérlegelték. A nyugati népek kibékülésének vagy a perzsák győzelmének hírére a magyarországi várakban és udvarházakban megdöbbantak a szívek, az újabb és újabb európai ellentétek kirobbanásakor azonban mindenfelé nagy az elkeseredés. Ilyenkor fokozottan érzik, hogy Európa részvét nélkül nézi a magyarság emberfeletti erőfeszítéseit, idegenül, mintha a török veszedelem nem is a közvetlen szomszédságban volna. Magyar szemmel figyelték a háborús helyzetet az 1559. évi pozsonyi országgyűlésen: „Török császár fiai között, mondják közhírrrel, hogy valami igenetlenség volna, ha bizon volna, használna nekünk, de az bizony, hogy Persiai király megverte az Tatárt, az is használ valamit nekünk, de viszont esméig igen árt nekünk, hogy az Törökök tízezer spanyolt vágtak le Afrikába“.² Ugyanígy magyar oldalról ítéli meg a Törökországból érkező értesüléseket egy másik alkalommal Forgách Ferenc váradi püspök, az egyik első vonalbeli XVI. századi történetíró, aki munkájában a magyar eseményeket mindig a külföldi országok viszonyainak távlatában adja elő, megjegyezve levelében: ezek a hírek a kereszténység számára jók, úgy látszik, hogy Isten harcol érettünk, mi pedig közben nem tudjuk kihasználni az alkalmat.³

Gyakrabban érkeztek azonban, magyar szemmel nézve, kiábrándító hírek. Ilyenkor keserű érzésekkel bírálgatják a

¹ Sárkán A. levele Nádasdy Tamáshoz, O. L. (= M. Kir. Országos Levéltár), Nádasdy lt. 1552. febr. 17. (A következőkben mindazok a levelek, amelyek levéltári lelőhelyének megjelölése hiányzik, az Országos Levéltárban őrzött Nádasdy lt.-ből valók.)

² Károlyi Á.—Szalay J.: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése (Budapest 1882) 31. l.

³ Mon. Hung. Hist. II. o. 16. k. (Pest 1867) 546—547. l.

francia királyt, aki nagyon messze marad a „legkeresztényibb“ nevéből, bírálgatják a pápát, aki annak ellenére, hogy a török Európa szívében van, nem mutat jó példát az európai népeknek a belső ellentétek megszüntetésére, bírálgatják a császárt, aki megbontotta a szász herceggel és a többi fejedelemmel kötött egyességet, pedig ennek a lépésnek súlyos következményei lesznek. Félő — kesereg Batthyány Ferenc, az egyik legvilágosabb ítéletű dunántúli magyar —, hogy ebből ellentét származik, „amit mi nyomorult magyarok is megsiratunk, nekik pedig örök szegényük lesz az a cselekedet“.¹ Még éle-
sebben fakad ki néhány év múlva fáradt hangulatban, különféle hírforrásokból, Nádasdy Tamás, a pápai követ és a velenceiek leveléből áttekintést nyerve az európai helyzetről: Csak a perzsa király sikereiben van vigasztalása, a nyugati népek között nincsen Isten, másként nem érthető, hogy keresztény létükre olyan keményen harcolnak egymás ellen, inkább az alvilági szellemek segítik őket. De csak folytassák tovább, nem sok nap múlva a Bíró elébe kerülnek, aki mindenkinek az érdemek szerint fizet.²

Annaira csak magyar gondolkodás szerint tudták értékelni a világ folyását, hogy még a török háborúk szempontjából pillanatnyilag semlegesnek látszó híreket sem mérték más mértékekhez. Ugyanaz a Batthyány, amikor otthon, sopronmegyei birtokán leírja barátjának mindazt, amit nemrégén Bécsben járva hallott, beszámol az angol király leányának eljegyzéséről is. Elmondja, hogy nem kevesebb mint öt jegyes nevét is emlegetik: Fülöpét (a császár fia), Ferdinándét (a magyar király fia), továbbá a portugál király fiát, a piemonti herceget és emlegetnek egy angol főurat is, a királyi család rokonát. Egyelőre nem tudja, mi igaz a dologból és nem is akar sokáig ilyen bizonytalanságban maradni. Már elhatározta, hogy a karácsonyi ünnepek után nyomban újabb értesüléseket fog szerezni, de addig is eligazodik az ellenmondó hírek között: csak az utoljára említett angol főúr lehet a királyleány jegyese. A megokolás egyszerű: egyrészt „mert a lakosság is jobban szereti ezt, mint valami idegent“, másrészt „mert az ország olyan fejedelmet akar, aki mindig az országban otthon van“.³ Mintha az ország boldogulását a Habsburgoktól váró

¹ Batthyány F. levele Nádasdy T.-hoz. 1552. júl. 6., 1556. aug. 16., 1562. márc. 19.

² Ugyanannak a levele 1554. jún. 27.

³ Ugyanannak a levele 1553. dec. 20. — A magyarországiak európai érdeklődése és bekapcsolódása a külföldi politikába még élelénkebb lesz a XVII. századi vallási küzdelmekben. V. ö. IIa B.: A Thurzó-család levéltára. Levéltári Közl. X. 1932, 16. l.

nyugati igazodású magyarok lelkében is ott élt volna valami tisztult formában a nemzeti király, a nemzeti királyság képe ...

A magyar nagyúri udvarok igyekeztek a külföld eseményeit, akárhányadik kézen keresztül érkezett is el hozzájuk a híruk, teljes valóságukban megtudni. Annál is inkább, mert a hírek között olykor egészen különösek, valószerűtlenek is szárnyra keltek. Csáktornyára egyszer az a hihetetlennek látszó újság érkezett, hogy Ferdinánd király magának akarja megszerezni a római pápaságot. Zrinyi Miklós, aki később a rombadőlt Szigetvár alatt halt meg a hazáért és a kereszténységért, félig elhitte, félig nem, de a biztonság okából másokat is megkérdezett: igaz-e az értesülés.¹ A híreket meggondolással fogadták, sőt ellenőrizték is. Az egyik dunántúli birtokos úr, amikor arról értesült, hogy Fülöp király megszállotta Tripolis török várost, rögtön utánanézett a rendelkezésére álló segédkönyvekben, valami krónikában és térképen: merre fekszik ez az ismeretlen helység. De egyikben sem találta a nevét, végül is az udvarában tartózkodó török fogoly magyarázta meg, hol van Tripolis. Így azután már jobban tudta értékelni a hírt, elismerve, hogy a város elfoglalása nagy teljesítmény.²

A magyar földre érkező hírek főforrása Bécs volt, az udvar, ahol sok ember megfordult és amelynek Európaszerte voltak kapcsolatai. A magyarországi birtokos urak, ha valamit meg akartak tudni a nagyvilágról, felküldték emberüket, egyedül csak azért, hogy összegyűjtse a legújabb híreket. Hasznos értesüléseket lehetett azután szerezni a lengyel udvarból, a kereskedőktől, a külföldön élő barátoktól, az Európát járó magyaroktól, végül a török foglyoktól. A Magyarországra hozott hírek aránylag nagyon gyorsan szétterjedtek a mai újságok közvetítő szerepét betöltő rendkívül élénk levelezés segítségével. Egyik földesúri udvarból a másikba magánlevelek vitték a nagyvilág eseményeit. A híreket, ha terjedelmük miatt nem fértek be a levél szövegébe, vagy bizalmas értesülésből származtak, külön cédulákra jegyezték, általános gyakorlat azonban az is, hogy a gyorsaság kedvéért a hírhozó levelet — esetleg a levelek egész tömegét — eredetiben továbbították, s így közvetlenül, a legelső forrásból többen is megismerhették az újságokat. Bécsből 2—3 nap alatt végigszaladt a hír a dunántúli főúri udvarokon, s még a legezárta helyeken is aránylag gyorsan tudomást szerezhettek az európai országok életének legújabb fordulatairól.

¹ Mon. Hung. Hist. I. o. 29. k. (Budapest 1898) 112—114. l.

² Batthyány F. levele Nádasdy T.-hoz, 1560. ápr. 2.

A külföld egészen közelinek látszik. Mohács után még volt olyan, aki azzal érvelt, hogy Magyarországon senki nem szolgálhat Ferdinánd királynak, hiszen ha valaki fel akarja keresni az udvart, kénytelen előbb az útiköltség miatt birtokait pénzzé tenni.¹ Most pedig a legtöbb magyar főnemes számára az utazás, Bécsbe vagy még messzebb, nem jelent nagyobb feladatot, mint valami távolabbi birtok felkeresése. Nádasdy Tamás már külföldi egyetemeken töltött diákévei alatt megszokva, rendkívül könnyedén és természetesen mozog idegen országokban, idegen környezetben. „Ma jutottam ide Cseh Brat-ba — írja haza feleségének —, ki csak négy mér-földön vagon Prágátul, holnap, ha Istennek kellemetes leszen, Prágába ebéllem. Ezen útba nyilván megértettem, hogy király ü Fölsége nem késik Prágába, hanem hétbe kelve Bécsbe indul, azért, ha nem előbb, de vele haza megyek.”²

A külföld annyira közel van, hogy a nyugati országrészek ott vásárolnak az ünnepek és a hétköznapiok számára, ott vásárolják jóformán mindazt, amit a mezőgazdaságra berendezett magyar föld nem tud előteremteni. Az élet-halálharc színterévé változott Dunántúlon jelentős városok, amelyek ott hont adnának a különféle iparágaknak és magukhoz hívnák a kereskedőket — nincsenek. Az erősen visszafejlődött ipari termelés nem tudja fedezni a szükségleteket és nem tud megfelelni a fokozott igényeknek. A külföldön vásárlás nem valami idegenimádat, hanem egészen természetes a dunántúli magyar urak számára, olyan természetes, mint ahogyan Erdélyből és a török földről hozatnak gazdaságaikba lovakat, vagy ahogyan Bécsben is magyarországi birtokaikról szállított élelmiszereket fogyasztanak. A külföld közelebb volt birtokaikhoz, mint az ország más részei, ahol az ipari élet nem bénult meg, mint a Dunántúl védelmi harcában, és ahol nem egy iparág a nyugatiakkal is felvehetette a versenyt.

A legkeresettebb külföldi piac ismét csak Bécs. Ízlését, műveltségét a XVI. századi olasz reneszánsz egyéni vonásai határozzák meg és irányítják, az udvar révén spanyol hatásokkal színezve. Sok iparág egészen magas színvonalú és talán még ennél is nagyobb jelentőségű Bécs közvetítő szerepe. A távoli vidékekről is ideáramló kereskedők elhozzák a német és a nyugateurópai ipar termékeit, Itália árucikkeit, sőt Kelet és a Török Birodalom is képviselteti magát a bécsi piacon.

A magyarországiak Bécsen kívül nem egyszer felkeresik a linzi, kreamsi és augsburgi vásárokat, amelyek különben a

¹ Mon. Hung. Hist. III. o. 1. k. (Budapest 1874) 323. l.

² Károlyi A.—Szalay J.: i. m. 1. l.

bécsi eladóknak is fontos beszerzési forrásai, a bevásárlás másik főközpontja azonban: Velence. Műveltségének sajátos formái a XVI. században nemcsak a magyar földön, hanem Ausztriában és Lengyelországban, az élet több területén felismerhetők.¹ Nádasdy, amikor Bécsben bársonyt vásárolva, nem tud felesége részére megfelelő szoknyának valót szerezni, mert a kereskedők készletében lévő anyagok hagyják a színiket, nem akad meg, biztosra veszi, hogy Velencében talál-
nak finom bársonyt. „Úgy végeztem — írja haza —, hogy mindjárt bójtre kelve Sárkánt Velencébe bocsássam és mind neked s mind nekem valót egyszermind meghozhas-
sam: azért bizon mind kettőnknek ráncoskodnunk kell ez jövődő húsvétig, kit ha Isten érnünk hágy, akkor felöltö-
zünk.“² — Március végén Sárkán tényleg el is ment Velencébe.³

Ugyanígy nem lát a velencei útban semmi nehézséget néhány év mulva, amikor nevelt leánya esküvőjére kellene vásárolni: „Az gyűrűket és az üngökre való hímeket bizon készen kell megvenni, mert rövid az üdő. Vaj ha Sárkán uramnak most ereje és egészsége volna; de Isten veté elő Péczy Mártont, kit siess hozzám küldeni, mert el kell futtatnom Velenczébe és Augustába.“⁴ Nádasdyné fél, hogy az esküvőig mindössze két hónap lévén, késő van már valakit Itáliába meneszteni és különben is november vége felé járnak: nagy akadály a „gonosz sáros idő“. Jobb volna tehát Sárkánra hallgatni, aki azt állítja, hogy Bécsben is mindent be lehet szerezni. Nádasdy azonban jól ismeri a helyzetet, nincsen ezen az állásponton: „Ebben Sárkánnak — nyugtatja meg Pozsonyból feleségét — egy csöppöt se higyj, mert Sárvárról tized napra az ember, kit én be akarok küldenem, Velenczébe mehet, ott négy napig elvégezheti nagy bíven dolgát, ez penég csak két hetet tézen.“⁵ Ilyen közelinek érezte birtokaihoz Itáliát.

A külföldi beszerzések olyankor nagyobb méretűek, amikor az élet egy-egy jelentősebb eseményére, valami vissza nem térő alkalomra készülnek. De a hétköznapiakon is szinte megszakítás nélkül folynak a vásárlások. A földesúri udvaroknak csaknem állandó küldöttei járják a külföldi vásárokat, levelek segítségével összeköttetésben állva az otthonnal.

¹ Péter A.: A magyar művészet története II. (Budapest 1930) 7—8. l.

² Károlyi Á.—Szalay J.: i. m. 12—13. l.

³ Sárkán A. levele Nádasdy T.-hoz 1555. márc. 29. Komáromy A.: Magyar levelek a XVI. századból. Tört. Tár XI. 1910, 535—536. l.

⁴ Károlyi Á.—Szalay J.: i. m. 49. l.

⁵ Ugyanott 52—53., 106—107. l.

Vásárlásaik rendkívül széles keretek között mozognak. A kivitt pénzért, esetleg állatokért, gabonáért — ilyen cserekereskedelemre főleg Itália felé korlátlanok a lehetőségek — a legkülönbélebb áruk, élelmiszerek, főleg a déli országok sajátos termékei, továbbá ipari cikkek jönnek a magyarországi földesúri udvarokba. Jönnek fűszerek, citrom, narancs, cataniai alma, füge, mandula, malozsaszólló, nádméz, cukor, jönnek osztrigák, polipok, különféle tengeri halak, ecetbe téve, szárított formában, kocsonyásan készítve. Ezeket tavaszanként, amikor elérkezett az idejük, megküldve a ropant szelekkel és a nehéz közlekedési viszonyokkal, hordószámra hozták az Adriai-tenger partjáról, a Velence fenntartósága alatt álló szigetekről. Nemcsak a tengerpart közelében lévő horvátországi és szlavóniai udvarokba, hanem messze fel a magyar területekre is. Velük jelentősen gazdagodott a dunántúli magyar konyha készlete, és a szállítmányoknak olyan hírük volt, hogy Salm Eck gróf Bécsből a tengerparti részekkel állandó kapcsolatban álló Nádasdyhoz fordul, amikor a felesége tengeri halakat kíván. — A külföldről jönnek edények, tálak, serpenyők, kupák, fazekak, mosdókorsók, kádak, lámpások, lakatok, reteszek, páncélok, agyagtárgyak, üvegserlegek. — A külföldről jönnek szövetek, bársonyok, selymek, atlaszok, tafoták, itáliai vásznak, gyolcsok, paplanok, gombok, cérnák, saruk, cipők. — A külföldről jönnek prémek, rókamál-, báránybőr-gereznák, nyest- és nyusztbőrök, subák. — Jönnek azután ékszeresek, láncok, függők, gyémántgyűrűk, ékkövek, boglárók, pártáövek, násfák. — A külföldről jön végül a mindennapi élet sok-sok eszköztárgya: gyógyszer, olvasógyertya, szemüveg, lant, légyfogó-íveg, „levél kötni való spagott”.¹

¹ A külföldi vásárlásokról Mályusz E.: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. Lev. Közl. I. 1923, 137—139. l., Joannes Sartor levele Nádasdy T.-hoz 1538. júl. 1., Sárkán A. levele Nádasdy T.-hoz 1539. okt. 2., 3., 1543. ápr. 5., 9., 1549. júl. 26., (Komáromy A.: i. m., Tört. Tár XI. 1910, 381—82. l.), nov. 16. (u. o. 382. l.), 1550. jún. 23. (u. o. 385. l.), okt. 9. (u. o. 389. l.), nov. 8. (u. o. 391—392. l.), 1551. jan. 12. (O. L., Nadasdiche Familienakten I. 16—17.), 1552. febr. 16. (Tört. Tár 518—519. l.), jún. 12. (u. o. 522—523. l.), 16. (u. o. 523—524. l.), 1556. júl. 10. (u. o. 541. l.), 1558. febr. 12. (Tört. Tár XII. 1911, 95—96. l.), Mályusz E.: i. m. Lev. Közl. IV. 1926, 121. l., Péchy M. levele Nádasdy T.-hoz 1553. szept. 5., Szentgyörgyi G. levele Nádasdy T.-hoz 1554. szept. 20., Károlyi Á.—Szalay J.: i. m. 12. l., Nádasdy T. levele Kövér M.-hoz 1557. jan. 8., 11., 13., Péchy G. levele Nádasdy T.-hoz 1557. szept. 10., Pethő J. levele Nádasdy T.-hoz 1557. okt. 5., Károlyi Á.—Szalay J.: i. m. 22—23., 26—27., 28—30., 44. l., Péchy M. levele Nádasdy T.-hoz 1559. nov. 11., dec. 31., 1560. jan. 4., 13., 24.,

A dunántúli udvarok idegenben vásárlása nemcsak olyasmikre szorítkozik, amiknek a bécsi vagy a velencei piac az egyedülálló beszerzési helye, és nemcsak minőségi árukért, hanem még tömegcikkéért is a külföldre fordultak. Bécsben szerzik be az egyszerű agyaggyertyatartókat is, amelyek különösen a szüretkor tesznek jó szolgálatot és ha ellopják őket — ez ilyenkor, az egykorú birtokos úr szerint, elég könnyen megesik —, nem nagy kár.¹

A gyakorlat és a tapasztalat alapján lassanként jól el tudtak igazodni a különféle eredetű cikkek között. Összehasonlításkor az elsőbbséget általában az itáliai áruknak adták, amelyekért különben többet is kértek az árusok. A minőségre, az eredetre különösen a bécsi piacon kellett ügyelni, ahol nagyon sok idegenből való áru került vásárra. A délvidéki különlegességek és az itáliai ipar termékei is jórésztükben Bécs közvetítésével érkeztek el a királyi Magyarország földjére.

De a magyarországi fogyasztók nemcsak egyszerű átvevői a külföldi ipar termékeinek, hanem gyakran megrendelők is, maguk válogatják meg: melyik műhelyhez forduljanak és így közvetve saját ízlésüket is érvényesíthetik. Megrendelésre készülnek a kádak, mosdók, megrendelésre a gyertyatartók, ékszerek, tálak, amelyeknek karéjába még a kívánt címet is belenyomják a bécsi ötvösök. Megrendelésre készülnek a cipők, paplanok, ruhák, subák. „Küldd fel — írja haza a nádor Bécsből feleségének — a te nyuszt subádat, hogy ahhoz képest tudják megcsinálni az új subát és ugyanígy megbevélni, hogy készülhessen meg az innepre és ird meg . . . , ha hosszúban vagy rövidebben csinálják és az ujját is mint csinálják.”²

A dunántúliak mindazért a külföldre fordulnak, amire feltétlenül szükségük van és amit az állandó veszedelmek között élő Magyarországon nem tudnak megtalálni. De a külföldön vásárlás számukra nem fényűzés, hanem természetes szükséglet. Ezt mutatja, hogy gyakran nem kívánnak feltétlenül új dolgokat — megelegszenek használt tárgyakkal is. Használt gyaloghintót vásárolnak a királyi udvartól, használt kővágó-fűrészt az egyik bécsi kőfaragótól, és a Magyar-

máj. 26., jún. 16., dec. 30., 1562. jan. 23. — Szállítások a tengerpartról: Nádasdy T. levele Zaberminus B.-hoz 1550. okt. 22., Zaberminus B. levele Nádasdy T.-hoz 1550. dec. 14., 1554. okt. 26., 1555. febr. 25., júl. 4., szept. 7., 1556. jan. 29., márc. 9. — Salm Eck gróf kérése: levele Nádasdy T.-hoz 1561. febr. 20.

¹ Nádasdy T. levele Kövér M.-hoz. 1557. jan. 13.

² Károlyi Á.—Szalay J.: i. m., 12. l.

országára hozott ékszerek jórésze sem volt új.¹ Amikor pedig a hazai készítmény is ki tudja elégíteni az igényeket, nem ragaszkodnak föltétel nélkül a külföldhöz. Sőt egyikben Sárkán Antal, amikor egyszerre négy ruhát készített úrnőjének, egy Szabó János nevű magyar szabót magával visz Bécsbe, majd hosszabb ideig fennhagyja tanulás céljából: „hogy nem szükség leszeh másszor Becsebe szabóért járni”.²

A külföld szinte hozzátartozik mindennapi életükhöz. Betegségükben idegenben, elsősorban Bécsben keresnek gyógyulást, ahol a királyi udvar vonzási körében több híres orvos gyűlt össze Európa minden részéből. A nádor ágya mellett Bécsben, amikor egyszer nagyon megkínozza kiújuló régi baja, van úgy, hogy 14 doktor és 4 seborvos tanácskozik.³ De gyógyító kezekre az otthoni életben is jóformán állandóan szükség van, s így a nagyúri udvarok nem egy idegen orvost hoznak Bécsből, Grazból, Krakkóból és Prágából hosszabb-rövidebb itt-tartózkodásra. Tudásuk közös kincs: az egyik birtokos átengedi orvosát egyidőre a szomszédoknak vagy távolabbiaknak is, akiknek szükségük van rá. Megfordult Magyarországon földjén, a különféle földesúri udvarokban Caesar Delphinus, Josephus Sallandus, Quadrio, Propertius, Julius, Hispanus Rivera, Elias Corvinus, Pistalotius, Cornarius, Lazius, Dadius. Az orvosok — jórészükről alig maradt egy-két egyéni vonásnál több, még származásukat is eltakarja a humanista név⁴ — hozzátartoztak a nagyúri udvar képéhez. Tudományukon kívül humanista műveltséget és változatosságot hoztak a hétköznapi életébe. Nádasdy már jóelőre felhívta Batthyány Ferenc figyelmét, hogy az olasz Bergamoból fog jönni egy orvos, aki utolérhetetlen a kockajátékban, s majd nagy küzdelmeket vívhatnak. Batthyány azonban kijelentette, hogy csak úgy áll ki vele, ha meg is gyógyítja.⁵

¹ Nádasdy T. levele Belczer J.-hoz 1553. okt. 13., Komáromy A.: i. m. Tört. Tár XI. 1910, 393—394. l., Sárkán A. levele Nádasdy T.-hoz 1539. nov. 22.

² Komáromy A.: i. m. Tört. Tár XI. 1910, 523—524. l.

³ Károlyi Á.—Szalay J.: i. m. 61. l.

⁴ Caesar Delphinus levele Nádasdy T.-hoz 1542. aug. 19., szept. 2., okt. 3., Sallandus J. levele Nádasdy T.-hoz 1550. okt. 26., 1551. febr. 21., 1552. ápr. 17., 1553. okt. 14., 1554. márc. 19., ápr. 11., Károlyi Á.—Szalay J.: i. m. 61. l., Paksy J. levele Nádasdy T.-hoz 1557. jan. 27., Dobó I. levele Nádasdy T.-hoz 1555. szept. 18., Oláh M. levele Nádasdy T.-hoz 1560. okt. 13., dec. 1., 1561. jan. 11., Batthyány F. levele Nádasdy T.-hoz 1557. márc. 20., Klimes P.: Bécs és a magyar humanizmus (Budapest 1934) 96—97. l., Takáts S.: Rajzok a török világból III. (Budapest 1917) 131. l.

⁵ Batthyány F. levele Nádasdy T.-hoz 1557. márc. 20., 1561. ápr. 19.

Voltak azután a földesúri udvarokban más idegenek is, akiknek nem nélkülözhatték a tudását: ágyúöntők, kemence-készítők, olasz kőfaragók, kőművesek, kútépítők.¹

Az európai szellem vívódásainak hullámverése Mohács után is akadálytalan folytatásban áramlott a magyar földre egészen a török felé húzott végvári vonalig, amely Európa szélén a pusztá léttel együtt ennek a szellemnek az uralmát is védelmezte. A középkort az újkorba átvezető humanizmus, reneszánsz és reformáció zavartalanul átléphette Magyarország határát és a nélkülöző, vérző maradék-országot a szenvedések között is Európához kapcsolta.

A Mátyás király udvarában delelőjéhez érő magyarországi humanizmus és reneszánsz nem pusztult el a középkori magyar állam összeomlásában és az összeomlást követő átalakult helyzetben. A messze híres művelődési központ, Buda török kézen van ugyan, de a királyi udvar hagyományait egyházi és világi nagyok veszik át, féltett kincsként őrizve a legreménytelenebbnek látszó órákban is. Legfeljebb a méretekben és az arányokban vannak különbségek.

A királyi udvar örökösei között a legelső helyen Nádasdy Tamás sárvári udvara áll. Az európai szellem hordozója a körülötte pusztuló magyar világban. A földesúr személye biztosítéka az európaiságnak. Fiatal korában az első kézből: Rómából, Bolognából hozta haza az újjászülető Itália műveltségét, a reneszánsz megrészegítő varázsát.² Itthon II. Lajos király udvarában Mária királynő, Thurzó Elek, Piso Jakab, Oláh Miklós és Brodaries István környezetében sajátos humanista társaságba kerül, amelynek az új szellem európai tanító-mestere, Erasmus az éltető mintaképe.³ Ezek a találkozások az alakulóban lévő új világgal azután egész életén végigkísérték. A velencei Gritti Lajost, amikor a budai ostrom után a törökök közül nehéz veszedelmek között János király udvarába menekült Nádasdy először beszélt vele, valósággal elkápráztatta olaszos műveltségével.⁴ Anyanyelvén kívül

¹ Zaberminus B. levele Nádasdy T.-hoz 1551. aug. 7., Sárkán A. levele Nádasdy T.-hoz 1552. szept. 28., Nádasdy megállapodása Pernerrel é. n., Sárkán A. levele Nádasdy T.-hoz 1551. jan. 12. (O. I. Nadasdische Familienakten I. 16—17.), Batthyány F. levele Nádasdy T.-hoz 1553. aug. 19., Poky M. levele Nádasdy T.-hoz 1554. aug. 16.

² M. G. Kovachich: *Scriptores minores I.* (Budae 1798) 129. l., Veress E.: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864.* (Budapest 1941) 83., 260—261. l.

³ Klimes P.: i. m. 82. s köv. l., Horváth J.: *Az irodalom műveltség megoszlása* (Budapest 1935) 234. s köv. l., *Trencsényi-Waldapfel I.; Erasmus és magyar barátai* (Budapest 1941) 58. l.

⁴ M. G. Kovachich: i. m. 133. l.

ugyanis szóban és írásban ki tudta fejezni magát latinul, olaszul, mégpedig úgy, hogy a kényes humanista ízlés is megcsodálta. Tudásával szinte egyedülálló a magyar urak között, legfeljebb a külföldet járt egyháziak sorában találhatott hasonló érdeklődésű társakat.

Műveltségben nemcsak a fogyó és részekre bomló magyar föld távoli pontjain lévő úri udvarok között vannak feltűnő különbségek, hanem még a szomszédos dunántúliak sem mutatnak egységes képet. Ugyanígy többé-kevésbé eltérő vonásaik vannak a legközelebbi nyugati szomszédok felé is. A műveltség különféle árnyalataira élesen kivehetően világít rá a különféle nyelvek ismerete. Nádasdy olasz nyelvtudása eléggé elszigetelt, még a saját környezetében is. Ha távollétében latin nyelvű levél érkezett Sárvárra, még csak akad olyan, aki megérti, de az olasz levéllel már senki sem boldogul.¹ Sőt vannak helyek, ahol latinul sem tudnak levelezni. Egyik szomszédos osztrák földesúr, Puechaim Erasmus báró német nyelvű levéllel kereste fel egyszer Nádasdyt, amikor pedig levelére válasz nem érkezett, újabb német levélben mentegte magát Nádasdy előtt, hogy nem tud latinul. Jelenleg latin irnoka nincsen, és így másként nem adhatja elő kérelmét, mint németül. Miután azonban tudomása szerint Nádasdy nem szokott német nyelvű levelekre feleletet adni, jobbjágit személyesen küldi el, hogy élőszóval terjeszthessék elő kívánásait, különben is a levelet az ő ügyükben írta.² Nádasdy udvarában viszont a német levelekkel akadnak meg. Maga a földesúr értett és beszélt ugyan annyit-amennyit németül is, de a német levelet már nem tudta olvasni. Batthyány Ferenc, akinek felesége révén Bécsben, az udvarban tekintélyes rokonai voltak, és ezektől nem egyszer kapott német leveleket, kitűnő értesülésekkel a világ eseményeiről, félve küldte az ilyen leveleket tovább Nádasdyhoz, a hírközlés akkori szokásos módján, eredetiben — fordításra meg nincsen idő, mert közben elveszhet a hírek időszerűsége —, neki ugyanis Nádasdy nyíltan bevallotta: titkárán, Botkán kívül udvarában senki nem boldogul a német írással.³ A különféle árnyalatok között még a leginkább használt közvetítő a reneszánsz-

¹ Székely M. levele Nádasdy T.-hoz 1551. máj. 30., Batthyány F. levele Nádasdy T.-hoz 1552. júl. 31., Mon. Hung. Hist. I. o. 29. k. 202. l., Komáromy A.: i. m. Tört. Tár VIII. 1907, 529—530., 536. l., Károlyi Á.—Szalay J.: i. m. 27—28. l.

² Levele Nádasdy T.-hoz 1559. júl. 29.

³ Mon. Hung. Hist. III. o. 3. k. (Budapest 1876) 471—472. l., Károlyi Á.—Szalay J.: i. m. 85—86. l., Batthyány F. levele Nádasdy T.-hoz 1547. febr. 4., szept. 30., 1554. szept. 29.

szal új lendülethez jutó latin nyelv és ugyancsak a reneszánsz hatása nyomán az írásban is egyre szélesebb körben használt magyar. A XVI. századiak jóformán kivétel nélkül latinul és magyarul írták vagy iratták leveleiket.

Az olaszos reneszánsz-műveltség nemcsak nyelvtudásban, mondatfűzésben jelentkező külsőség. Nemcsak annyi, hogy beszélgetés, levélírás közben egyre többször merítenek a művelt emberiség közös kincséből: az ókori írók, az eltűnt görög-római világ kifejezéseiből, mondásaiból, merő formáságból nem egyszer pogány elemeket is megelevenítve. A latin nyelvű levelekben a végvárról, a török-magyar harcokról, az otthon és a külföld apróbb-nagyobb eseményeiről szólva, ismételten hivatkoznak a „Deus Optimus Maximus“-ra, Jupiterre, az istenekre, a Fatum-ra, a Sors-ra, a Styx-i mocsarakra, Caesar-ra, Horatius-ra, Virgilius-ra, „a legjobb költőre“, Hippocrates-re, Appollo-ra, Galenus-ra, a sztoikusokra. A plátói tökéletességre, olykor egész mondatot idézve, s a körülöttük lévő helyeknek latin nevet adva.

Akinek a lelkét egyszer megérintette az új szellem, aki egyszer elért odáig, hogy felismerte az új eszmény, a humanitás értékét, azt a másokkal szemben elkülönítő jegyet, amit a humanista műveltség ad az embernek, annak egész életében nyomot kellett hagynia e találkozás feledhetetlen élményének. Nádasdy és humanista társai minden cselekedetüket úgy végezték, hogy tudták: hírük megmarad azután is, ha eltávoztak ebből a világból, ahol — mint egymást emlékeztették — nincsen „örök hajlékuk“. Talán nemcsak a szavak játéka tartalom nélkül, amikor Nádasdy nádorrá választásakor Péchy Gáspár arra kérte az „isteneket“: az új nádor alatt szerencsésen alakuljon az ország sorsa és „dicsősége, híre, neve ne csak sokáig éljen az emberek ajakán, hanem az örök emlékezet az utódokhoz is átmentse“.¹ A hírnév kérdése, az, amit a földön az emberből egyedül tartottak maradandónak, Nádasdyt is foglalkoztatta. Amikora a szlavóniai mezőkön emberfeletti erőfeszítések közt harcolva úgy érezte, hogy Velike és a többi ottani birtokainak elnéptelenedése után, néhány száz emberével, fizetetlenül, elhagyatottan nem tudja megállítani a veszedelmet, lemond a bánságról és az okot nyíltan megírja Ferdinándnak: inkább a királyi börtönökben pusztul el, sem mint örök időkre az ő nevéhez fűződjék Szlavónia elvesztése.²

A tudás, a fogékonyság és az élmények, amiket itáliai egyetemekről, könyvekből és humanista társaságokból hozott

¹ Levele Nádasdy T.-hoz 1554. ápr. 20.

² Mon. spect. Hist. Slav. Merid. XXXVI. 187. l.

magával, nem vesztek el itthon sem a dunántúli magyar vidéken, a hétköznapi életében, nem vesztek el a végvári harcokban, az ország egységéért, a magyarság megmaradásaért folytatott küzdelmekben, sőt nem vesztek el a fáradt, reménysegett órákban sem. A reneszánsz-ember utólráhetetlen sokoldalúságával a török elleni harcok szüneteiben, közjogi méltóságainak terhei és birtokainak gondjai között, korán elfáradt, beteg testével is sokat bajlódva, volt ideje és hangulata versek olvasására. Igazi felfrissülést jelent számára, amikor a valóságból kimenekülve, versekről ír vagy olvas. Amikor költők „új játékaikat“ továbbítja hozzá Oláh Miklós, amelyeket maga is nemrég vett kézhez.¹ A verseket, a gúnyolódó-nevető írásokat főleg az ismert nagyokról a birtokos urak izgató újdonságként küldik meg egymásnak, mint a gazdaságukban korán érő különleges gyümölcsöket, vagy a nagyvilág életének legújabb fordulatairól érkezett friss híreket. Ezen a vonalon azonban Nádasdy elsősorban egyháziakban és idegenekben talál hasonló érdeklődésű társakat. A legtöbb szomszédos nagyúrtól, akikkel sok mindent megvitathatott, az ilyesmi meglehetősen távol esett. Amikor egyszer Batthyány Ferencnek verseket küld, ez nem nagy örömet mutat: „bizony hogy én — válaszolja vissza — ezféle philosophyához nem sokat értek, merth csak az alphabetsomots nem nem (!) tudom szerivel, azért im én is kültem Kegyelmednek új híreket, kiket Thurzó uram onnan felől küldött, Kegyelmed megéri minemű statusban vannak oda“...² Mintha a versek és a hírek szembeállításával akaratlanul is kifejeznék, hogy előtte csak az ilyen küldeménynek van igazi értéke. A magyar urak jórésze Batthyányhoz közelebb áll, mint Nádasdyhoz vagy Oláh Miklóshoz.

Egyes könyvek azonban megtalálták feljükk az utat. Ilyenek voltak a gyakorlati hasznú munkák: kalendárium, diárium, jóskönyv, különféle orvosi könyvek, amelyek tanácsokat adtak az összes betegségekre és amelyek egyetlen házból sem hiányozhattak. Ezek a munkák jórészt Bécsből és Lengyelországból jöttek. Az egyik földesúri udvar mint valami megbecsült értéket kölcsönözte a másikkal őket, ahol lemásolták, hogy mindig használhatók legyenek.³

¹ Caesar Delphinus Parmensis levele Nádasdy T.-hoz 1543. jan. 21., Oláh M. levele Nádasdy T.-hoz 1546. márc. 16., Batthyány F. levele Nádasdy T.-hoz 1559. szept. 29.

² Levele Nádasdy T.-hoz 1562. febr. 2.

³ Károlyi Á.—Szalay J.: i. m. 76. l., Dersffy P. levele Nádasdy T.-hoz 1555. dec. 3., Permeszics Gy. levele Nádasdy T.-hoz 1556. júl. 30., Batthyány F. levele Nádasdy T.-hoz 1556. dec. 6.

A humanista műveltség kötelezettség vállalását is jelentette: minden szellemi megmozdulásnak, a szellem minden emberének támogatását. Nádasdy ugyanolyan odaadással, ahogyan a végvárat erősítette, ahogyan a török megállításán fáradozott és ahogyan védte a jog és az igazság uralmát, mindent elkövetett, hogy a humanista tudománynak és irodalomnak, a „bonae litterae“-nek méltó otthont teremtsen a magyar földön. Békés, nyugalmas időkben ez feltűnés nélkül természetes lett volna, de a pártharcokban, a minden gondot magára vonó török veszedelemben, az életre nehezedő átláthatatlan bizonytalanságban — egészen rendkívüli dolog volt.

Sárvári udvara valódi művelődési központ, amelynek szerte az országban elért a híre. Olasz mesterekkel átépítetteti a középkorból maradt Kanizsay-várat, reneszánsz ízlésben, de arra is gondot viselve, hogy a dunántúli védelemi rendszerbe illeszkedve, fontos bástyája legyen a Rába-vonalnak. Humanista sziget a körülötte lévő magyar világban, a humanista udvarok ismert alakjaival: magyar és külföldi tudósokkal, írókkal, orvosokkal, csillagászokkal. Legtöbbjük hívás nélkül jött, sőt maga kért valami helyet, akár a legkisebbet is a „háziak és szervitorok“ között.¹ Nádasdy ugyanis valami összefogó kapcsolatot érzett maga és a humanista tudomány művelői, a szellem emberei között. Udvarába fogadta őket, akárhonnét jöttek, az új világ műveltségének és szellemi megmozdulásainak akármelyik árnyalatát hozták magukkal. Mintha fiatal korának Erasmus tanításaiból nyert élményei irányították volna, hogy megkötés és egyoldalú állásfoglalás nélkül gyűjtse maga köré a „bonae litterae“, a „bonae artes“ munkásait. Udvarában dolgozott Sylvester János, dévai Bíró Mátyás, Pesti János, Tinódi Sebestyén, Abádi Benedek, Strutius. Ha hosszabb-rövidebb idő után elszólította is őket a humanisták vándorló kedve, más udvarokba vagy külföldre, a kapcsolat még a nagyobb távolságokon keresztül is megmarad a levelezés segítségével pártfogójukkal, ezzel — az egykorú humanista ítélet szerint — „egyedülálló“ mecénással.²

Az udvar teljesen Nádasdy személyének a varázsa alatt áll. Ha ő nincs ott, nincs aki elsimítsa a humanisták között támadt ellentéteket, aki áthidalja a távolságot a humanista sziget és a környezet között. Mindenki — ahogyan az egyik

¹ Sággy I. levele Nádasdy T.-hoz 1559. jún. 8., Tolnai G.: Régi magyar főurak (Budapest 1939) 59—60. l., Sayzlich M. levele Nádasdy T.-hoz 1556. jan. 6., Pesti J. levele Nádasdy T.-hoz 1552. ápr. 24.

² A jellemzés Verancsiestől való (idézi Tolnai G.: i. m. 60. l.).

Sárváron élő olasz orvos jellemezte a helyzetet — csak eszköz, ha nincsen ott a mozgató erő, az eszközök tétlenek. Ez az idegen úgy érzi magát, mint valami elveszett — saját szavai szerint — „szívében meghalt ember“, elemészti a semmittevés és a nyugalom. Még Sárvár is elveszítette számára minden vonzóerejét, fák és mocsarak között kell napjait töltenie, ismeretlen és ellene idegen nyelven zúgó társak között. Nem is bírja el sokáig ezt az életet, elmegy a sárvári udvarból az esztergomi érsekhez, majd Thurzóhoz, de innét is hamarosan továbbkergeti a humanista mozgékonyosság Bécsbe.¹

A „bonae litterae“ értékeinek terjesztésére Nádasdy Sárvár mellett Újszigeten nyomtatóműhelyt — Mohács óta ez volt az első Magyarországon — rendezett be, versenyre kelve a német, cseh és lengyel nyomdákkal. A munkát a külföldön tanult Abádi Benedekre bízta.² Ez a nyomda az olvasóközönség elé magyar nyelvtant, verseket, énekeket hozott és magyar fordításban tette közkincsé az Új-Szövetséget. A két legértékesebb munka: a magyar nyelvtan (Grammatica hungarolatina) és az „Új Testamentum“ megjelenésének érdeme Sylvester János nevéhez fűződik. Életének abban a szakaszában dolgozott néhány évig Sárváron, miután a krakkói és a wittenbergi egyetemen bevégezte tanulmányait és mielőtt a bécsi egyetemre került volna a héber, majd a görög nyelv tanárának. Valami különös találkozás a különféle törekvéseknek, hogy az első magyar nyelvtan és a Biblia első magyar nyelvű kiadása, amely magyar földön jelenik meg, egy olaszos műveltségű magyar nagybirtokos úr személyes támogatása alatt és udvarában a török háborúk fenyegetésében készül el, mint egy arra a korra jellemző nemzetközi tudományos pályát futó magyar humanista tudós és egy Krakkóban tanult, Bécsből hozott betűkkel dolgozó magyar nyomdász munkája. Sylvester János bibliafordítása nagy nemzeti feladatot teljesít: erős magyar öntudattal tünteti el azt a szégyent, hogy az ő idejéig nem fordították le magyarra a Szentírást. „Néhány évvel előbb — tárja fel maga a fordító a Biblia-fordítás igazi hátterét — gúnyolódtak velünk a többi nemzetek, hogy mikor még az oroszoknak is van saját nyelvükön evangéliumuk, a magyaroknak nincsen“. Nem kis megnyugvással jegyezheti meg azonban, hogy mindez

¹ Caesar Delphinus levele Nádasdy T.-hoz 1542. aug. 19., szept. 2. nov. 5.

² Irodalomtört. Közl. III. 1893, 90., 93—94. l., Gulyás P.: A könyvnyomtatás története a XV. és a XVI. században (Budapest 1931) 63. sk. 1., Révész I.: Magyar református egyháztörténet I. (Budapest 1938) 65. l.

már — a multé.¹ A humanistákat különben is vonzó érdekes-séggként izgatta mindenfelé a hazai nyelv.² Így fordult a sárvári humanista sziget érdeklődése a magyar nyelv rejtett értékei, különös kifejező ereje, verselésre való hajlékonysága felé. A humanisták által felfedezett magyar nyelven nemcsak a Biblia került a magyar olvasóközönség kezébe, a nemesség kérésére Sylvester azután is, hogy már Bécsben élt, törvényt fordított magyarra. De közben Sárváron sem szünetelt a munka: zsoldárfordítások készültek, ezeket kinyomtatásuk előtt kiküldték Sylvesterhez véleményét kérve róluk.³

A műveltség terjesztőjét a nyomdán és a könyvön kívül az iskolában látták. Nádasdy Sárváron ennek is otthont adott. Itt tanultak a Nádasdy-rokonság gyermekei és a Nádasdyval kapcsolatban álló családok fiai, akik udvarában nevelkedtek. A sárvári iskolának olyan híre volt, hogy bécsi könyvkiadó is jelentkezett, tankönyveket ajánlva fel. Ez az iskola megmaradt a magyar földön tomboló háborúk között is, mint valami védett hely, ahová nem értek el a viharok. A tanuló fiatalok az év egy részét Sárváron, Kapuváron, Lékán, a másikat Bécsben töltötték, de ott is külön tanítójuk irányítása alatt. A külföldi tanulmányi idő olyan természetes része életüknek, mintha csak a szomszédos uradalom központjába látogatnának el. Amikor Sárváron nem tudják már elviselni a diákok bolondozásait, amikkel Nádasdy unokaöccsének Majlád Gábornak a vezetése alatt napról-napra meglepik az otthoniakat, egyszerűen felküldik őket Bécsbe, tanulmányaik folytatására, új emberként Bezerédit menesztve velük, aki állítólag még nem látta a császárvárost. A földesúr gondoskodott az udvarában vagy a külföldön tanuló ifjak ellátásáról, ruhájáról, könyveiről, orvosáról, elsősorban pedig tanítójukról.⁴ A sárvári iskolában tanított egy ideig Sylvester János is mint iskolamester. Később meg „mind erkölcsökbe s' mind tudományokba“ általános elismerést kiváltó eredménnyel vezette az ifjakat Pesti János, aki Nádasdy humanistapártoló hírére jött a sárvári udvarba, félbeszakítva magasabb tanulmányait és vállalva a nevelő-

¹ Kerecsényi D.: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. *Minerva* II. 1923, 163. s. köv. I., *Irodalomtört. Közl.* III. 1893, 90—91., 96—98. l., *Révész I.*: i. m. 64—65. l., *Zsilinszky M.*: *A magyar-honi protestáns egyház története* (Budapest 1907) 51. l.

² Kerecsényi D.: i. m. 163. s. köv. I.

³ *Irodalomtört. Közl.* III. 1893, 96—98. l.

⁴ *Irodalomtört. Közl.* III. 1893, 99—100. l., Nádasdy L. levele Nádasdy T.-hoz 1549. júl. 28., 1550. jún. 23., Perneszi Gy. levele Nádasdy T.-hoz 1550. jan. 2., Komáromy A.: i. m. *Tört. Tár* XI. 1910, 383—384. l., Sallandus J. levele Nádasdy T.-hoz 1550. okt. 9., 26.

tanító szerepét. Néhány év mulva azonban felébredvén benne a vágy a tovább-tanulásra, ura támogatásával valamelyik külföldi egyetemre készül, hogy befejezhesse iskoláit.¹ Szinte általános jelenség, hogy a birtokos urak évről-évre diákokat küldenek Bécsbe, Grazba és az itáliai egyetemekre.

Sárvár és a szomszédos vagy távoli nagyúri udvarok magukban álló szigetek a folytonos háborútól sujtott XVI. századi Magyarországon. A külföldi piacokon csak a társadalom vékony felső rétege vásárolt, csak hozzá értek el az európai áramlatok is. Nemes és nemes között már a középkor kevésbé merev társadalmában a műveltség és az életmód szintjén éles határvonal volt, talán még élesebb, mint amely a nemességet a parasztságtól elválasztotta. Most a külföld felé forduló földesúr még jobban eltávolodik nemcsak a köznemesség nagy tömegétől, hanem esetleg birtokostársai jórésztől is. De azért sok közös vonás továbbra is összekötötte velük. Európaiságában sem lett ugyanis idegen és nem tagadta meg a kívülmaradottakat. A leghatalmasabb összefogó erő a különféle társadalmi rétegek között a magyar nyelv volt, az, hogy a humanista földesurak leveleik nagyrészt ugyanazon a nyelven írták, amely falvaikban a szegény nép ajakán élt. A magyar levelek szinte elárulják a küszködést, amellyel a hétköznapiok nyelvét az írott szöveg kötöttebb formáiba kényszerítik.² A humanista műveltségű nagybirtokos úr gondolata-keze magyar nyelvű leveleiben reájár a színes népi hasonlatokra, mint ahogyan az ókori irodalom közkincesé vált fordulataira, amikor latinul ír.

A sárvári földesurat és udvarát, ahol annyi idegen megfordult, ha másként nem, legalább futólag belekapcsolódva a munkába, külföldön is ismerik. Ez az európai jelentőségű központ a maga sokrétű életével, egyformán közel Európához és a magyar végvárok vonalához, még a távolállók szemében is olyan egyéni és sajátos, amelyet nehezen lehetne még egyet találni. Valami tagadhatatlan csodálat jelentkezik Nyugat részéről, amikor Sebastianus Othomannus in Pýlsnicz Boroszlóból bevéteti fiát Nádasdy környezetébe, hogy útravalót szerezzen magának egész életére. Később azután bevallotta Nádasdynak: egy kissé megijedt, amikor megtudta, hogy fia résztvesz a török harcokban, de meg-

¹ Pesti J. levele Nádasdy T.-hoz 1550. dec. 14., 1551. aug. 14., 1552. ápr. 24., jún. 2., okt. 8.

² Károlyi Á.—Szalay J.: i. m. 60. l., Batthyány F. levele Nádasdy T.-hoz 1551. júl. 24., 1552. jún. 12., Komáromy A.: i. m. Tört. Tár. VIII. 1907, 412—413., 428—429. l., Takács S.: A régi Magyarország jókedve (Budapest é. n.) 69. sk. l., Tolnai G.: i. m. 40. l.

vígasztalódott. Megnyugtatta, hogy olyan férfiú oldalán élhet, aki műveltségben, kegyességben, hűségben, állhatatosságban kiváló, vitézségben és hadi tudományokban az elsők közé tartozik. Még ha a harcokban el is pusztulna, nem fájna úgy, mert a királyért, a hazáért és a kereszténységért harcolva, Nádasdy vezetése alatt tanulva veszítené életét, s nem egyebütt, gyáva és ismeretlen emberek között, akiknek a híruk testükkal együtt tűnik el.¹ Egy másik idegen, Hans von Opersdorff báró, amikor 19 éves rokonát Magyarországra küldi, hogy megtanuljon magyarul, megismerje az országot és a török ellenséget, Nádasdy környezetét választja, ahol — tudomása szerint — sok kiváló ember dolgozik a török veszedelem elhárításán.² Ezek a tanulni jövő idegenek mintha azt jelképeznék, hogy a magyarság még életének e válságos szakaszában is nemcsak átvevő, hanem adni is tud.

A művelődés fényének, amely a Mohács utáni bomlásban Sárváron felvillant és amely a török veszedelem legnehezebb óráiban sem aludt el, a humanisták világában is megszire elért a híre. Az új műveltség egyik vezető egyénisége, Melancthon Fülöp Lipséből üdvözölte Nádasdy munkáját: „Hallom . . . — írja —, hogy Te nagy költségen iskolát állítasz és a legjobb művészetek tanulmányozását előmozdítod, ez a dolog ugyan már önmagában is nagy dicséretet érdemel, a mai időben azonban, amikor a háború pusztításai a szomszédos területeken eltörlik a tudományt, sokkal nagyobb dicséretre méltó. Úgy látszik, hogy az utánunk következőkről gondoskods, hogy míg egyebütt eltűntek a jó művészek, mégis magtárak maradjanak, megőrizve a Te segítséged által, ahonnet újra széthinthető Pannoniába az élet hasznos tudománya . . . Minthogy ilyen időkben viselsz gondot a tudományokra, megmutatod, hogy nem veszíted el reményedet a béke és Pannonia jobb helyzete felől. . . . Ki tudná lelkét iskolák emelésének szentelni, ha úgy gondolná, hogy az ország szétszaggatottsága örök időkre szól, vagy hogy a hazára szolgaság vár“³ — Az idegen humanista a sárvári fényben nemcsak a humanista tudományok terjedését üdvözli, benne egyúttal a Mohács utáni magyarság élni akarásának és jövőbe vetett hitének jelét ismeri fel.

Sinkovics István.

¹ Levele Nádasdy T.-hoz 1558. márc. 17.

² Levele Nádasdy T.-hoz 1559. jan. 1.

³ O. L. Acta Publica 35/14.

Szent Gellért *Deliberatio*-jának főforrása.

I. A *Deliberatio* a történeti irodalom tükrében.

A magyar irodalomnak legrégebb emléke a vértanúhalált halt Szent Gellért püspök műve: „*Deliberatio supra Hymnum Trium Puerorum ad Isingrimum Liberalem*“. Úgy tekinthetjük, mint a keresztény kultúrának magyar földön született első szellemi termékét. A magyar tudományosság mindaddig mégsem szentelt kellő figyelmet erre a felbecsülhetetlen értékű munkára. Megfelelő kiadása mindmáig hiányzik,¹ kellő megértésére és méltatására még alig történt kísérlet.

A vele foglalkozó irodalmat két csoportra oszthatjuk. Az egyik, a mult század tiszta empirista-racionalista felfogásának hatása alatt, a középkort már eleve csak a „sötét“ jelzővel tudja illetni s minden belőle kikerülő szellemi terméket bizonyos kétkezdéssel, lekicsinyléssel fogad. Nem érti meg, hogy a középkor látszólag fejlődés nélküli életének szépségét a hit szárnyalása és az örökévalóság keresése teszi, s hogy ami üres formakultusznak tűnik fel, valójában a humanizmus magvainak elhintése. Ezért Szent Gellért munkájában sem lát egyebet zagyvaságnál, érthetlenség-nél, sivár adatok unalmas egybehordásánál. Ilyen értelemben

¹ Kéziratát ma a müncheni állami könyvtárban 6211. sz. alatt őrzik; ide a freisingeni káptalan kézírataival került. K. Meichelbeck, a freisingeni egyház történetírója bukkant rá és írt róla először 1724-ben „*Historiae Freisingensis . . .*“ c. művében (I. k. 141. l.). Utána Pez Bernát és Pray György szándékoztak kiadni, de a kéziratot nem tudták megszerezni. Végre miután Garampi bécsi nuncius kieszközölte, hogy a freisingeni káptalan a kéziratot Bécsbe küldje, a tudós erdélyi püspök, Batthyány Ignác gróf lemásoltatta és „*Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta*“ címen Gyulafehérvárott 1790-ben kiadta. A következőkben a *Deliberatio*-t jobb híján e kiadás nyomán (a B. kezdőbetűvel és a megfelelő lap-számmal) idézzük. Batthyány kiadása azonban nem megfelelő: a gondatlan másolás miatt sok helyen értelmetlen. Amint Ivánka Endre megjegyzi, e mű még kiadatlan kéziratnak tekintendő. (Szent Gellért *Deliberatio*-ja. Problémák és feladatok. Századok 1942. 497. l.) A kiadás hibás voltát már régen észrevették; Desewffy csanádi püspök a 90-es években újra ki akarta adni, de nem tudni miért, erre nem került sor. (Szinyei: Magyar írók élete és munkái, III. k. 1111. h.)

tárgyalja mindenekelőtt Ompolyi Mátrai Ernő.¹ Hogy mennyire távol állt tőle a középkor szelleme, mennyire nem értette meg a Deliberatio szépségeit, mutatják következő szavai: „és amily különös e munka címe, épp oly sajtáságos tartalma és szerkezete. Ha egyáltalán szerkezetéről szó lehet oly múnél, amely a legzagyvább egyvelege a szónokló hangon tartott erkölcsi fejtegetéseknek, evangéliumi szakaszoknak, dogmatikus vitatkozással, a Szentháromság hármasságának monaszáról és enyvéről, a középkori scholasztikus tudomány heterogén ismereteinek minden egybefüggés, átmenet nélkül összehalmozott vegyülékével“. S bár elismeri, hogy a Deliberatio-ban fel lehet lelni az akkori összes tudományok megállapításait, a XI. század problémáit, siet hozzátenni: „Reám is elidegenítőleg hatott e fejtegetett kérdések halmazza, mikhez semmi érdek nem köt már századunkban, és a Szentírás tanúságában megnyugvó elmélődésnek meddő modora.“² Még szigorúbban ítél Pauler Gyula: szerinte a Deliberatio „egyike a legélvezhetetlenebb, leginsipidebb olvasmányoknak. A XI. század majdnem összes téves ismerete a legrajongóbb, legmohóbb miszticizmussal csapong benne ide-oda, lehet mondani korlátlanul. Egy olaszvérű aszkétának napról-napra gyér munkaszüneteiben hevenyészett, forma tekintetből soha át nem vizsgált dolgozata.“³ Tulajdonképen e rövidebb tanulmányok fordították el a magyar tudomány érdeklődését Szent Gellért munkájától.

A Deliberatio-val foglalkozó tanulmányok második csoportja Szent Gellért munkásságát eléggé méltányolja, sőt itt-ott túlzásba is megy. A mérföldköveket, a Deliberatio kellő megértése felé, egy-egy új szempont, megvilágítás bevetésével Batthyány, Karácsonyi, Ibrányi, Ivánka rakják le; a többi tanulmány, Kühár Flóris szép dolgozatát és Manitius ismertetését kivéve, már megkezdett csapáson halad.

A Deliberatio kiadója, gróf Batthyány Ignác püspök az, aki a munkához adott bevezetésében és jegyzeteiben elsőnek értékeli és illeszti be korába Szent Gellért művét. Tiltakozik a felvilágosodás korában gyakori vád ellen, hogy a középkor tudománytalan; Szent Gellértet olyan nagy tudósnak és akkora ismerettel rendelkezőnek tartja, hogy éppen az ő munkáját hozza

¹ Gellért, az első magyar scholasztikus. Figyelő 1878, IV. k. 209—223. l. Azóta Ibrányi F. és Kühár F. kimutatta, hogy Gellért, bár önállót is alkotott, nem volt igazi scholasztikus, hanem a középkori tudósnak abba a csoportjába tartozott, amely a patrisztika anyagát átmentette a scholasztikusoknak.

² Uo. 212. l. — Lényegében ugyanezeket mondja el röviden és népszerű formában „Szent Gellért mint író“ c., M. E. jelzéssel megjelent cikkében (Fővárosi Lapok 1888, 266. sz.) melyet Csapodi Csaba (Szent István Emlékkönyv, Budapest 1938, III. k. 675. l.) tévesen tulajdonít Pauler Gyulának.

³ Karácsonyi alább idézendő munkájának ismertetésében: Századok 1888, 57—65. l. — Hasonlóan ír A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt c. művében (Budapest 1899, I. k. 66—68, 119—120. l.) is.

fel bizonyítéknak az ellen, hogy a középkor könyvekben szegény volt.¹ A *Deliberatio*-hoz írt jegyzeteiben annyi munkának az ismeretét tételezi föl Szent Gellértről, hogy ha ez valóban így lett volna, őt nemcsak kora, hanem az egész középkor egyik legképzettebb, legolvasottabb írójának tekinthetnők. Például a 79—82. lapokon, ahol, mint később látni fogjuk, Szent Gellért szóról-szóra Sevillai Izidort idézi, Batthyány a következő írók ismeretét sorolja fel: Gorgias, Hermagoras, Aulus Sabinus (különbön másolási hiba Tullius, azaz Cicero helyett), Papias, Cicero, Platon, akinek több munkáját is felsorolja, Ambrosius. Megállapítja, hogy Szent Gellért mind a teológiában, mind a filozófiában nagy jártaságról tesz tanúbizonyságot, s mindkét tudományban Platon tanítványa volt.² Ibrányi tanulmánya óta azonban látjuk teológiájának minden szegénységét és szűköst voltát. Batthyány kísérelő szövegében egyébként is sok a tévedés, félreértés, különösen lapalji jegyzeteiben. Itt csupán kettőre kívánunk rámutatni. Az egyik az, hogy a *Deliberatio* eretnek felsorolását³ Gellért Epiphaniusnak, a IV. században élt egyházatyának „*De Haeresibus*“ című művéből veszi. Ez az elhamarkodott megállapítás Manitiushnál és Ivánkánál további téves feltevéseknek lett a kiindulópontjává. A másik ilyen tévedése Batthyánynak, hogy Papiast úgy tünteti föl, mint akinek munkáiból Szent Gellért a legtöbbet idéz.⁴ Noha már Karácsonyi észrevette, hogy Batthyány megállapítása nem állhatja meg a helyét, hiszen Papiaskésőbbben írt, mint Gellért,⁵ Manitius fenntartotta Batthyány állítását, sőt ez további, kellően meg nem alapozott feltevése adott neki alkalmat. Mint látni fogjuk, nem Epiphanius és nem is Papias, hanem mindkét esetben Sevillai Izidor volt Szent Gellért főforrása.

Batthyány után — nem térve ki itt Novák Lajos jelenték-telen dolgozatának⁶ részben alaptalan, részben Batthyányt követő megállapításaira — Karácsonyi János foglalkozik először behatóan Szent Gellért munkáival s elsősorban a *Deliberatio*-val. Bár adatai nem mindig eléggé megalapozottak, mégis mindmáig az egyetlen munka, mely a *Deliberatio*-ról általános képet és tájékoztatást ad. Kimutatja, hogy kizárólag Szent Gellért műve lehet, s hogy öreg korában, körülbelül 1046 nyarán írta. Benne barátja Isingrim kérésére Dániel „Három ifjú énekének“ misztikus magyarázatát adja. Karácsonyi e bibliai résznek más írónál előforduló magyarázatáról nem tud; egyes megjegyzésekből úgy látja, hogy Szent

¹ B. XX. 1.

² „In Philosophicis non minus, quam Theologicis Platonieus erat totus Gerardus“, B. XXXVI. 1.

³ B. 16—21.

⁴ B. 22—29, 42—43, 44, 46, 51, 53, 54. stb.

⁵ Karácsonyi János: Szent Gellért esanádi püspök élete és művei (Budapest 1887), 212. 1.

⁶ Szent Gellért esanádi püspök élete. Magyar Sion 1865, 465—506, 561—583. 1.

Gellért sem ismert erre a részre vonatkozó kommentárt.¹ Szent Gellért kora bibliai magyarázatainak megfelelően háromféle magyarázati módot különböztet meg, követve Szent Jeromos meghatározását: „Az első az, hogy megértsük azt betű szerint, a második: a példázat szerint, a harmadik lelki értelem szerint. A betű szerint való magyarázatnál megtartandó azok rendje, amik irattak. A példázat szerint való a betűnél magasabbra emelkedünk, s ami az Ószövetségben tetteleg történt, az erkölcsi tanulásra magyarázzuk és lelkünk hasznára fordítjuk. A lelki értelem szerint átmenyünk a fenséges dolgokra, elhagyjuk a földieket, a jövő boldogságról értekezünk, hogy a jelen élet elmékedése a jövő boldogság árnyéka lehessen.“² Ezt a hármas bibliai magyarázati módot abban az időben teljesen átvették nyugaton is: Beda, Alcuin, Hrabanus Maurus mind e három értelemben magyarázzák a szentírást. A Glossa ordinaria meg éppen külön széljegyzetekben is kiírja, hogy meddig tart a „Historice“, „Moraliter“, „Physice“, vagy „Tipice“ magyarázati mód. Szent Gellért ezt az utóbbi magyarázati módot használja a legnagyobb kedveléssel. Ez pedig fontos kultúrtörténeti adat, mert Karácsonyi szerint ebben az időben a misztikus magyarázati móddal csak Damiani Szent Péter és Würzburgi Brunó élt. Ez azonban elhamarkodott megállapítás: ha összefüggő magyarázatot nem is találunk ebből az időből, éppen a patrisztika és a szkolaszticizmus határán a földi dolgok háttérbe szorítása, „a fenséges dolgokra“ való átmenetel azért, hogy „a jelen élet elmékedése a jövő boldogságának árnyéka legyen“: újra és újra megismétlődő mozzanata a bibliamagyarázatoknak. Amint Eucheriusnak divatban lévő „Formulae spirituales“-e mutatja, már kikristályosodott a bibliai szavak misztikus értelme, s hozzá a legbizarrabb magyarázatokat fűzték. Szent Gellért művének eredetisége abban áll, hogy forrásaiból csak ritkán veszi át ezeket a „formulae spirituales“-t, hanem csapongó képzeletével újakat talál ki. Ennek jelentőségét láthatjuk abból, hogy mintegy két századdal előtte Hrabanus Maurus szinte szóról-szóra átvette például a drágakövek misztikus értelmezését Alcuintól, mint ahogy az tanítójától Bedától; a középkori szentatyák bibliamagyarázatai úgy támaszkodnak az előbbiekre, mint a felső lépcsőfok az alsóbbra.

¹ Karácsonyi és Ibrányi (Szent Gellért teológiája. 501. l.) egyaránt tévednek abban, hogy ezt a himnuszt Szent Gellért előtt senki sem magyarázta. Hrabanus Maurusnak van egy, igaz, rövid kommentárja: „Commentaria in cantica, quae ad matutinas laudas dicuntur“ (Migne: Pat. lat. 112. k. 1151. col.), mely a Szentírásban található összes himnuszok magyarázatát magában foglalja, köztük „incipit Hymnus Trium Puerorum“ kezdettel Dániel három ifjának énekét is. Itt is megtalálható néhány név etimológiai jelentése, szó van benne az angyalokról és sok szempontból olyan, mintha a Deliberatio rövid foglalata lenne. Érdeemes volna bővebb kutatás tárgyává tenni, nincs-e valamilyen összefüggés a Deliberatio és Hrabanus kommentárja között.

² Migne: Pat. lat. 22. k. 1005. l. és Karácsonyi i. m. 202. l.

Azt, hogy a Deliberatio-ban nincsen semmi rendszer, Karácsonyi Szent Gellért lobbanékony természetére vezeti vissza: gondolat gondolatot űz nála, s máris áttér egy újabb dolog magyarázatára, mielőtt az előzőt kifejtette volna. Megállapítja továbbá, hogy Szent Gellért munkájának megértését nemcsak a másolási hibák, hanem dagályos stílusa, a mondatban szabályainak helytelen alkalmazása, a szórend furcsa összetétele és a szavaknak másoktól eltérő értelemben való használata is megnehezíti.¹ Az azóta írott tanulmányokból kitűnik, hogy ez utóbbi nem minden esetben Szent Gellért rossz latin tudásának tulajdonítható, mert sokszor éppen e „sajátos értelmű szavak“ a különböző forrásmunkákból kerültek be a Deliberatio-ba. Így a perfectores, superadmittere, supermundanus, essentiatio, humanatio, singularissimus szavak — mint Ibrányi és Ivánka tanulmányai alapján megállapítható — Dionysios Areopagita munkájából, az eloquia szó pedig („szentírás“ értelemben), mint látni fogjuk, Szent Izidor Ety-mologiarumából. Talán, miután Szent Gellért összes forrásmunkáit aprólékosan felkutattuk, világossá lesz, hogy a Karácsonyi által „más értelemben“ feltüntetett szavak a különböző forrásmunkákból származnak s egy vagy más teológiai tételnek fogalmi magyarázóí (mint pl. essentiatio, humanatio).

Szent Gellért számos bibliai idézete egyes szavaiban különbözik a Vulgatától; erre nézve Karácsonyi elfogadja Batthyány megállapítását,² hogy Gellért emlékezetből idézi a Szentírást. Bizonyára sok bibliai idézetet ismert Szent Gellért, hiszen életírója is tanúskodik róla, hogy a Szentírás leggyakrabban olvasott olvasmánya volt, mégis azt hisszük, hogy idézeteit egy kéznél levő³ bibliából írta ki vagy legalább is ellenőrizte. Az eltérések magyarázata pedig az, hogy amint a Vulgata tekintélye nőtt, mind többen és többen másolták, a VIII—XII. században már különböző kéziratcsaládok keletkeztek, s így az eredeti szöveg megromlott.⁴ Szent Gellért is a Vulgata egy ilyen eltérő szövegét használhatta, valószínűleg a „textus italicus“ szövegcsoporthoz valamely példányát.

Karácsonyi felsorolja azokat a munkákat is, melyekről feltehető, hogy azokat Szent Gellért forrásmunkául használta. Mint látni fogjuk, téved abban, hogy Gellért Szent Jeromos Ezékiel-kommentárjai alapján dolgozza ki a tizenkét drágakő jelentését.⁵ Igaz, hogy Szent Jeromosra gyakran történik utalás a Deliberatio-ban, de éppen ezért meglepő, hogy mily kevés a tőle vett idézetek száma. Téves Karácsonyinak az a megállapítása

¹ I. m. 206. és köv. l.

² B. 7, 124, 142, 289, 297.

³ A bakonybéli apátság jószágainak és vagyonának 1093-i összeírása „tres textus evangelii“-t említ. (Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár, I. k. 31—38. l.)

⁴ V. ö. Radó Polikárp: A kereszténység szent könyvei. I. Öszö-vetség (Budapest 1928), 80. l.

⁵ I. m. 210. l.

is, hogy Szent Gellért munkájának retorikai és dialektikai meghatározásaiban Cassiodorus híres munkáját: „De artibus ac disciplinis artium liberalium“¹ használta; ez a rész csak közvetve ered Cassiodorustól, a közvetlen forrás Sevillai Izidor *Etymologiarum*-a volt. Innen valók az „isagoges“-re vonatkozó idézetek is: nem valószínű tehát, hogy Szent Gellért Boetius *Commentarii in Isagogen Porphyrii* című könyvét tartotta szem előtt. Boetius másik, „De arithmetica“ c. munkájáról pedig Ibrányi mutatta ki, hogy Szent Gellért nem idézi, mert azok a helyek, melyekről Karácsonyi ezt állapította meg, Dionysius Areopagita munkájából valók. Tévesen következett arra is, hogy Szent Gellért az uralkodók felsorolásában a „Chronica Eusebii interprete S. Hieronymo“ c. munkát vette alapul;² látni fogjuk, hogy a forrás itt is, csakúgy, mint az állítólagos Plinius-idézetek esetében közvetlenül Sevillai Izidor említett műve volt.

Nem eléggé megalapozott Karácsonyinak az a megállapítása sem, hogy Szent Gellért jól ismerte a görög nyelvet. Ezt a megállapítást a kutatók általában kritika nélkül magukévá tették, mintegy természetesnek véve, hogy Gellért tudott görögül. Így pl. Hajdú Tibor³ sem önálló kutatás alapján mondja ki: hogy „Szent Gellért a görög nyelvben is jártas volt, bizonyítják a művében sűrűn előforduló görög szavak, s ezek helyes értelmezései“. Rá hivatkozva Ibrányi már messzemenő — bár kétségtelenül tetszetős — következtetésre jut: hogy Gellért az első, aki magyar földön görög tudásával a keleti és a nyugati civilizáció kicserélődésén munkálkodik.⁴ Egyedül Kúhár Flóris tagadja, hogy Szent Gellért tudott görögül; a *Deliberatio* görögös fordulatai szerinte eléggé megmagyarázhatók Ps. Dionysiusnak és másoknak általa latin fordításban használt munkáiban benne maradt *graeicismusokból*.⁵ A kérdés nem lényegtelen, mert ha Gellért görög tudása minden kétséget kizáróan bebizonyosodik, műve nagyobb értéket nyer, s egyes, ma még véletlennnek látszó utalásai kortörténeti bizonyítékokká válnak. Mindenesetre a külső érvek: hogy abban az időben Itália déli részein görög monostorok voltak, hogy Velence közel volt a görög jellegű kultúrával bíró régi ravennai *exarchatus* szűkebb területéhez,⁶ hogy Velence barátságos viszonyban állott a görög nyelvű és műveltségű Bizánccal, nem elég erősek Szent Gellért görög műveltségének bizonyítására. Az „oly sűrűn“ előforduló görög szavak is csak akkor bizonyítják feltétlenül görög tudását, ha ki tudjuk mutatni,

¹ I. m. 211. l.

² I. m. 212. l.

³ A pannonhalmi Szent Benedek-rend története (Budapest 1902), I. k. 373. l.

⁴ Ibrányi Ferenc: Szent Gellért teológiája. Szent István Emlékkönyv (Budapest 1938), I. k. 506. l.

⁵ Kúhár F.: Szent Gellért Bakonybélben. Századok 1927, 305—319. l.

⁶ Ibrányi i. m. 506. l.

hogy ezek nem a forrásmunkákból vett idézetek alapján, nem is az akkori művelt köznyelvi használatból kerültek a *Deliberatio*-ba. Márpedig a felsorolt szavak közül egyik-másik abban a korban elterjedt használatban lehetett, a legtöbbről pedig kimutatható, hogy Szent Gellért valamely idézett forrásmunkájából való változatlan átvétel, pl.: anagoge, monas,¹ piri flegetonta, the-archia, Uriel stb. Annál szembetűnőbb, hogy Szent Gellért egész művében egyetlen egy görögül írt szó nem fordul elő, pedig leggyakrabban használt forrásában, Sevillai Izidor *Etymologiarum*-ában mindegyre találkozunk görög eredetű szavakkal. Ezek átírását azonban Gellért mintha tudatosan elkerülné. A kérdés mindenestre további vizsgálatot kíván: a *Deliberatio*-ban előforduló összes görög szavakat meg kell vizsgálnunk abból a szempontból, hogy Szent Gellért eredeti szavai-e, vagy a forrásmunkákból való idézetek. Csak azután beszélhetünk minden tévedést kizáróan arról, hogy Szent Gellért a latin Nyugat és a görög Kelet összekötő pillére volt.

Karácsonyi után, nagyrészt az ő nyomdokait követve Hajdú Tibor adta „Szent Gellért „*Deliberatio*“ c. művének méltatását“², itt-ott minden megalapozottság nélküli megállapításokkal. Ezzel szemben új utakon indul el a *Deliberatio* megértése felé Kúhár Flóris „Szent Gellért Bakonybélben“ c. tanulmányában³. Megpróbál behelyezkedni Szent Gellért középkori lelkébe; nagy megértéssel tárja fel istenkereső lelkületét, „száguldó érzésvilágát“, gazdag, színes, de nyugtalan fantáziáját, mely nem tudott alkalmazkodni a logika és a dialektika merev szabályaihoz.

A *Deliberatio*-t értékelő újabb munkák közül Ibrányi Ferenc tanulmánya a legértékesebb. Amint Ivánka Endre megjegyzi: „Szent Gellért művének számos helye itt kap először kielégítő magyarázatot és gondolatvilága teljes egészében itt tárul fel előttünk oly behatóan tárgyalva, mint eddig sohasem“⁴. Ibrányi hozza elsőnek közel a *Deliberatio*-t a magyar tudományossághoz; nem egy középkori „aszkéta szerzetes“ különös és homályos elmélkedéseit, hanem tudományos irodalmunk legrégebbi emlékeit látja meg benne. Először kora hasonló tárgyú hittani művei közé állítja be a *Deliberatio*-t. A VIII—XI. század a középkori teológia bevezető korszaka; fő feladatának tartja átvenni, feldolgozni és áthagyományozni a patrisztika hittudomány-anyagát, összegyűjteni, rendszerbe foglalni mindazt, amit az egyházatyák az egyes szentírási helyekről mondtak. Nem volt ez pusztán mechanikus munka: minden író azt gyűjtötte, ami lelkivilágának leginkább megfelelt, s még ezt is átszűrte saját hitén, úgy, hogy bár mások szavaival, saját gondolatait fejezte ki. A teológia főforrása

¹ Már Batthyány megjegyzi: *Etiam apud S. Gregorium lib. 9. Moral. 2. monadem pro unitatem usurpatum legitimus.* (B. 43.)

² Pannonhalmi rendtört., I. k. 369—97. l.

³ Századok 1927, 305—319. l.

⁴ Ivánka: Szent Gellért görög műveltségének problémája (Budapest 1942), 4. l.

Szent Ágoston volt, mellette Nagy Gergely, Cassiodorus, Hugo a S. Victore, Sevillai Izidor munkáit is állandóan forgatták. A VIII. században így megindult tudományos fellendülést azután a X. és XI. században majdnem teljes hanyatlás következett. Szent Gellért *Deliberatio*-ja a hittudományi irodalomnak ebben a pihenő szakában jelenik meg; „ragyogó csillag, amely felújítja a VIII. és IX. század hittudományának minden fényét és melegét“. Különös jelentősége éppen abban van, hogy másfél százados csöndet tör meg, másfél százados süllyedettséget szakít meg, s magán viseli a kor megőrző és áthagyományozó jellegét, de sok szempontból eredetit is alkot.

Ibrányi a *Deliberatio*-ban egy-egy teológiai fogalomra vonatkozóan elszórt megjegyzéseket összerakva felépíti Szent Gellért teológiai felfogását is, a *Deliberatio*-ból feltáruló katolikus teológia egész rendszerét. Kimutatja, hogy Gellért hittudományi felfogására nemcsak a Szent Ágostontól eredő, inkább praktikusnak mondható nyugati teológia, hanem Dionysius Aeropagitanak és Maximus Confessornak Kelet misztikáját kifejező és később Nyugaton is elterjedt teológiája is erős hatással volt. A keleti misztika e képviselői Ibrányi szerint nem Nyugat közvetítésével, hanem eredeti görög szövegükben hatottak Szent Gellértra, mert egyes dionysiusi idézetei, bár az eredetinek hű kifejezői, nem Scotus Erigena IX. századi fordításából származnak. Ez pedig a *Deliberatio*-t a Kelet és Nyugat közt fennálló szellemi áramlás fontos csatornájává avatja.

A másik új utakon haladó munka, amely a *Deliberatio* forrásainak felkutatása szempontjából nagyjelentőségű, Ivánka Endre idézett tanulmánya. Mint Ibrányi, ő is szakít Karácsonyinak és követőinek módszerével: nemcsak ismertetni akarja a *Deliberatio*-t, hanem beállítani minden gondolatát az egykorú irodalom keretébe,¹ hogy így forrásainak fényénél állapítsa meg igazi értékét. Az Ibrányi által felvetett problémát mélyíti el, azt kutatja tovább, hogy mennyiben tekinthető Gellért a görög műveltség képviselőjének s a *Deliberatio* a kelet-nyugati szellemi áramlás egyik csatornájának. Számos új idézettel minden kétséget kizáróan bebizonyítja, hogy Szent Gellért Dionysius Areopagita és Maximus Confessor hatása alatt áll, de Ibrányival szemben arra a megállapításra jut, hogy Szent Gellért Ps. Dionysius és Maximus Confessor munkáit nem görög eredetiből, hanem Scotus Erigena és Anastasius Bibliothecarius fordítása nyomán idézi. Mégis úgy véli, hogy Ibrányi nézete, mely szerint a *Deliberatio* elősegítette a Kelet és a Nyugat szellemi műveltségének kicserélését, más érvekkel támogatható, mert hisz vannak a *Deliberatio*-ban közvetlen görög hatások, amelyek „megerősítik a Nyugat közvetítésével kapott görög gondolatmenetet“; ezek a hatások valószínűleg a marosvári görög monostor könyvtárának közvetítésével jutottak el Szent Gellérthez. Ivánka főbb érvei a következők:

¹ Ivánka Endre: Problémák és feladatok. Századok 1942, 497. I.

1. A Deliberatio-ban van sok olyan hely, amely azt mutatja, hogy Szent Gellért görög eredetiben is olvasta Ps. Dionysius művét. 2. Manitius és Batthyány állítása alapján megállapítható, hogy Gellért a haeresisek felsorolásában Epiphanius hasonló tárgyú munkáját követi, még pedig nem a latin fordítást, mivel ez akkor még nem volt meg, hanem a görög eredetét. 3. A nevek etimológikus magyarázatában nem Szent Jeromos: „Liber interpretationis Hebraicorum nominum“ c. könyvét, hanem az Eusebius által összeállított Onomastica Sacra-t követi. Ez érvek közül legnagyobb hordereje az elsőnek van, amennyiben néhány szó, így például az „essentiatio“, Dionysius Arcopagita már ismert latin fordításaiban nem található meg és ezért Szent Gellért eredeti fordításának látszik. A második és harmadik érv, amint látni fogjuk, nem állja meg a helyét, mert Szent Gellért mindkét esetben nem görög eredetiből idéz, hanem leggyakrabban használt forrásmunkájából, Sevillai Izidor Etymologiarum-ából.

Meg kell emlékeznünk végül a Deliberatio külföldi méltatásáról. Manitius, a latin középkor nagy ismerője főként J. A. Endres¹ és G. Morin² tanulmányára támaszkodva nagy elismeréssel ír³ a Deliberatio-ról. Méltatása annál fontosabb, mert minden esetben tudományos megalapozottsággal, forrásmunkák alapján történik. Ő mutat rá a legtöbb forrásra, azonban ezirányú megállapításai nem mindig helytállóak, mert sok esetben hitelt ad Batthyány lapalji jegyzeteinek. Két nagyobb tévedése, hogy Szent Gellért a csillagok és a szelek tárgyalásában Papias munkáját követi és hogy a haeresiseket Epiphanius alapján sorolja fel. De mindenkép figyelemre méltó, hogy míg magyar szerzők a Deliberatio-t a „legzagyvább“ munkának minősítették, vele alig foglalkoztak, a nagytekintélyű Manitius nemcsak méltatja, hanem kora egyik legsajátosabb és legértékesebb munkájának tartja.

Mint látható, a Deliberatio megítélésében két ki nem egészíthető, túlzó irány áll szemben egymással. Az egyik (Mátrai és Pauler) nem talál a Deliberatio-ban semmit, ami mélyebb értékekre mutatna; a másik (Karácsonyi és Ibrányi) éppen e munka révén Szent Gellértet úgy mutatja be, mint a XI. század tudományos, teológiai irodalmának egyik fő képviselőjét, aki nemcsak korának minden tudományában jártas, hanem a keleti görög egyház műveltségének is ismerője. Mindkét irány túlzottnak bizonyul; tévedések onnan erednek, hogy a magyar tudományosság eddig — egy-két tanulmány kivételével — csak méltatta, ismertette a Deliberatio-t, de nem foglalkozott eleget forrásainak kérdésével. Szent Gellért korának egyik legműveltebb férfja volt;

¹ Studien zur Geschichte der Frühscholastik. Philosophisches Jahrbuch 26, 349—359. 1. Ez a tanulmány azért fontos, mert már rámutat néhány helyre, ahol Gellért Izidort idézi.

² Revue Bénédictine 27, 516. 1.

³ M. Manitius: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, II. 74—81. 1.

még ma is csodálatot kelthet az a roppant ismerethalmaz, mellyel a *Deliberatio* szerint rendelkezett. Ez ismeretek csillogó bősége, mint megannyi apró patak, különböző forrásokból és más-más úton került művébe; Szent Gellért azokat teljesen egyéforrasztani nem tudta. Mellettük visszafelé haladva eljuthatunk eredésük helyéig, megállapíthatjuk: kik voltak azok az írók, akik a XI. század szellemi műveltségét képviselték, milyen volt Szent Gellért igazi tudományos arca, melyek azok a vonások, amelyek önállóságát, eredeti gondolatait tükrözik, s mennyiben térnek el azok a kor jellemző vonásaitól. E dolgozatnak is ilyen forráskutatás a célja: bemutatni, hogy milyen hatással volt a *Deliberatio*-ra Szent Izidor nagy munkája, az *Etymologiarum libri XX*.

II. Sevillai Izidor *Etymologiarum*-ja és a *Deliberatio*.

Szent Gellért sok névre hivatkozik, akiknek munkáit olvasta vagy idézi, de egyszer sem említi fel Szent Izidort, hacsak az alábbi szavak nem rá utalnak: „Fuerunt mihi informatores . . . quorum longi temporis senio et incuria tepidorum, obliterationi beatissima — prohi dolor — commendata sunt studia, licet in superioribus non habeantur interlita.“¹

A fentebb ismertetett irodalom sem foglalkozik bővebben Sevillai Izidorról, mint Gellért főforrásával. Batthyány láthatólag nem ismerte fel az egyes részek izidori eredetét. Karácsonyi már említi, hogy Szent Gellért Izidor munkáit is használta, de csak egynéhány helyről tesz említést. Úgyszintén Manitius is, Endres tanulmánya nyomán.

Szent Izidor, más néven Sevillai Izidor, Spanyolország híres püspöke és a korai középkor egyházi kultúrájának egyik főképviselője volt, hihetetlen szorgalmú compiler, aki egész könyvtárakat kivonatolt, s kivonatainak anyagát világos, áttekinthető rendszerbe foglalta. Műveit már kortársai nagyra becsülték.² Közülük a legfontosabb az „*Etymologiarum libri XX*“ c. hatalmas enciklopédikus munka, melyet Braulio saragossai püspök és tanítványa, Ildefonsus revidéált és öntött mai formájába. Nem ön-

¹ B. 68.

² Bizonyosság erre Braulio saragossai püspöknek hozzá írott levele, melyben az „*Etymologiarum libri XX*“ megküldését kéri. „An putas donum tibi collatum pro te solum modo esse datum? Et vestrum et nostrum; commune est non privatum . . . Nam cum Deus tibi aeconomiam sui thesauri et divitiarum, salutis, sapientiae, et scientiae tenere concessit, cur larga manu non effundis, quod dando non minus?“ (Migne: Pat. lat. 83. k. 907. l. Epistolae.) A halála után 40 évvel tartott nyolcadik toledoí zsinat pedig e szavakkal emlékezik meg róla: „Nostri saeculi doctor egregius, ecclesiae Catholicae, novissimum decus, praecedentibus aetate postremus, doctrinae comparatione non infimus, et quod majus est, in saeculorum finibus doctissimus, atque cum reverentia nominandus, Isidorus“.

álló munka; amint Izidor maga is megvallja, „az elődök“ írásaiból jegyezgette össze. Azonban abban a korban az irodalmi és tudományos munkásságot nem az eredetiség alapján értékelték. Az írók szívesen átvették az előttük kialakult irodalom megállapításait, mert nem eredetiségre törekedtek, hanem inkább a tudományok rendszeres megismerésére, mialatt azonban rendszereztek, csak azt fogadták el, ami a saját meggyőződésüket tökéletesen fedte. Maga Izidor is azt mondja, hogy a pogányok könyveit ne olvassa a szerzetes, mert jobb veszedelmes tanaitak nem ismerni, mint tapasztalat útján a tévedésnek valamely hálójába esni.¹ Az „Etymologiarum“ felölelte kora minden tudományosságát;² magában foglalta ez a könyv mindazt, amit a középkori ember értékes ismeretnek tarthatott. De Izidor ebben a 20 könyvben kivonatolt sok olyan ókori művet is, amely később elveszett, s így csupán az általa idézett részek maradtak meg. Nagy jelentősége azért, hogy örökségként a későbbi középkorra hagyta a klasszikus és patrisztikus tudományosságot. Fontosabb munkái még: *Sententiarum libri tres*, *De Natura Rerum*, *Chronicon*, *Questiones in Vetus Testamentum*, *Differentiarum*, *Regula Monachorum* és történelmi művei. Valamennyi, de különösen az *Etymologiarum*, az egész középkorban a legolvasottabb könyvek közé tartozott. Az írók mindögyre idéznek belőlük s éppen, mert a forrás annyira ismert, idézetük eredetét meg sem jelölik. Megtaláljuk a glossákban, hol Izidor már tekintélyé vált és felfogására mindögyre utalás történik. Hrabanus Maurus híres munkája, a „*De Uniuerso libri XXII*“ nem más, mint az *Etymologiarum* ügyes felújítása és kibővítése. Bizonyítékunk van arról, hogy e munka az árpádházi királyok alatt a magyar kolostorokban is megvolt. Szent László királyunk 1093-ban összeírattva a pannonhegyi Szent Márton apátság vagyonát, az ott talált könyvek között felsorolja a „*Liber Sententiarum*“ és „*Isidorum*“-ot is.³ Könnyen lehetséges, hogy Szent Gellért éppen ezt a példányt használta. Azon nem kell csodálkoznunk, ha Szent Gellért, bár Izidortól idéz a legtöbbet, nevét egyszor sem említi meg.

¹ *Regula monachorum* cap. 8. Migne: Pat. lat. 83. k. 877. l.

² Fogalmat adhat erről a húsz könyv tartalma: 1. Grammatica, 2. Rhetorica és dialectica, 3. Arithmetica, musica, geometria, astronomia. 4. Medicina, tárgyalja a betegségeket, gyógyító módokat és orvosságokat. 5. Jogtudomány és időtan. 6. A könyvekről, írásról, irodalomról, egyházi ünnepekről és tisztségekről. 7. Istenről, Krisztusról, Szentlélekről, azok hármasságáról, az angyalokról, prófétaokról, apostolokról, stb. 8. Az egyházzól és a különböző eretnységekről. 9. Nyelvekről, népekről, katonaságról stb. 10. A szöfejtésről. 11. Az emberről és a szörnyekről. 12. Az állatokról. 13. A világról és részeiről. 14. A földről és részeiről. 15. A városokról, házakról, földbirtokról. 16. A kövekről, fémekről, mértékekről és súlyokról. 17. A mezőgazdaságról és növényekről. 18. A hadügyről és játékokról. 19. Az építészetről, hajózásról, ruházatról. 20. A táplálékról, bűtörszéről, gazdasági eszközökről. (Ld. Migne: Pat. lat. 83. k.)

³ Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár, I. k. 41. l.

Az ő korában Izidor munkái közismertek voltak és az olvasó bizonyára felismerte az egyes részeknek izidori eredetét.

Felvetődik az a kérdés, hogy az Etymologiarum-on kívül ismerte-e Szent Gellért Izidor valamelyik másik munkáját is? Manitius úgy véli, hogy az Etymologiarum mellett a „De Natura Rerum“ is a forrásmunkák között szerepel. Azonban e feltevésre nincs semmi komoly bizonyíték. A csillagászatra vonatkozó megjegyzések, mint látni fogjuk, az Etymologiarum III. és XIII. könyvéből kerültek a Deliberatio-ba, ezek pedig a De Natura Rerum-nak rövid kivonatai, s Szent Gellért mindenben hozzájuk igazodik. Ismertnek látszik Szent Gellért előtt Izidor „Prooemia in libros veteris ac novi Testamenti“ c. könyve is. Erre a négy evangéliumnak négy állathoz és a négy paradicsomi folyóhoz való hasonlításából¹ következtethetnénk. Azonban ebből az egy hasonlóságból bajcsan lehet teljes biztonsággal állítani, hogy Szent Gellért ezt a könyvet is ismerte. Annál kevésbbé, mert az evangéliumokra vonatkozó ismeretek megtalálhatók az Etymologiarum VI. c. II. 34—44-ig, az egyes evangéliumoknak és azok kezdő szavainak pontos felsorolásával. Valószínű tehát, hogy Gellért innen idéz, azonban — amint szokása volt — a munka hevében, a gondolatok ráözönlő bőségében a sorrendet megváltoztatja. A négy evangéliumnak a négy állathoz való hasonlítása a középkorban közismert volt, s egyébként is megvan az Etymologiarum-ban,² ugyanígy a paradicsom négy folyójához való hasonlítás is, igaz, hogy itt a hasonlat a négy főszinatra vonatkozik.³ Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Szent Gellért, valahányszor Sevillai Izidortól idéz, mindig az Etymologiarum-ot használja. Ez a munka a középkori tudományok közkincese volt. Olyan lexikonfélének szolgált, s éppen ezért a legtávolabbi monostorok könyvtárában is megvolt. A tanulóifjúság kivonatolta, másolta, ismereteit törekedett elsajátítani. Lehetséges, hogy a néhány könyv között, melyeket az életrajzíró szerint Szent Gellért magával hozott Magyarországra, ott szerepelt az Etymologiarum is. Annyi azonban bizonyos, hogy mialatt a Deliberatio-t írta, ez a könyv mindig kezénél volt, belőle mindegyre idézett.

A továbbiakban az Etymologiarum-ból vett, a Deliberatio-ban elszórtan lévő idézeteket a hasonlóság könnyebb kimutatásának kedvéért tárgyi csoportokba gyűjtve, „Filozófia“, „Természettudomány“, „Etimológia“, „Eretnekek“, „Drágakövek“, „Angyalok“, „Retorika“, „Számтан“ címek alatt egymás mellé tesszük Szent Gellért és Szent Izidor szövegét, rámutatunk az egyes eltérésekre, végül pedig összegezzük az összehasonlítás alapján elért eredményt.

¹ B. 119—20.

² „Hi sunt quattuor evangelistae, quos per Ezechielem Spiritus Sanctus significavit in quattuor animalibus.“ Lib. VI. 40.

³ Inter caetera autem concilia quattuor esse scimus venerabiles, quae totam principaliter fidem complectuntur, quasi quattuor Evangelia, vel totidem paradisi flumina.

1. Filozófia.

Szent Gellért több helyen foglalkozik Deliberatio-jában a filozófiával. Vajjon honnan vette munkájának idevonatkozó részeit? Karácsonyi felteszi,¹ hogy Szent Gellért olvasta Boetius filozófiai munkáit, s belőlük merített. Azonban közvetlen Boetius-idézetet nem találunk a Deliberatio-ban. A Karácsonyi által felhozott filozófiai műszavak (B. 139—143.) nem okvetlenül Boetius-tól származnak, hiszen az *Etymologiarum*-ban kivétel nélkül előfordulnak. Ha Szent Gellért olvasta is valamikor Boetius munkáit, csak emlékezetből idéz belőlük. Az alábbi szövegpárhuzamokból ugyanis kétségtelenül megállapítható, hogy Sevillai Izidor művéből veszi a filozófia felosztását, meghatározását, a porphyriusi isagógok mibenlétének megállapítását, a különböző filozófiai rendszerek felsorolását.

A filozófia felosztása.

B. (= Batthyány kiadása) 79. *Etymologiarum lib. II. cap. II.*

(Migne: Pat. lat. 83. k.)

Non vero competenter illos benedicere possumus, quum ubi iugis benedictio exsolvitur, non habent locum Vorgia, Aristoteles, Ermathora Graeci Rhetoricae artis inventores benedicendi, Aulius et Quintilianus acussitisimii translatores ejusdem artis similiter. Nonne illorum studia potius censenda?

Tales milisius, qui apud Graecos Physicae primus perscrutator perhibetur, et

Varro, qui nobiles geminas disciplinas definiendo sic distinguere dignatus est, dicens quod altera ab altera in manu hominis pugnus adstrictus, et palma distensa; una verba contrahens, altera distendens, una ad differendum acutior, altera ad ea, quae nititur instruenda, facundior, una ad coessentes, alia ad forenses procedit, quarum una Studiosos requirit rarissimos, altera facundissimos populos.

Haec autem disciplina a Graecis inventa est, a Gorgia, Aristotele, Hermagora, et translata in latinum a Tullio, videlicet, et Quintiliano, sed ita copiose, ita varie, ut eam lectori admirari in promptu sit, comprehendere impossibile.

Etym. II. c. XXIV. v. 4.

Physicam apud Graecos primus perscrutatus est Thales Milesius.

Etym. II. c. XXIII.

Dialecticam vero et rhetoricam Varro in Disciplinarum libris tali similitudine definiuit: Dialectica et rhetorica est quod in manu hominis pugnus adstrictus, et palma distensa, illa verba contrahens, ista distendens. Dialectica siquidem ad disserendas res acutior; rhetorica ad illa quae nititur docenda facundior. Illa ad scholas nonnumquam venit, ista jugiter procedit in forum. Illa requirit rarissimos studiosos, haec frequenter et populos.

¹ I. m. 212. l.

Plato, qui quattuor in Physica distributiones donavit, Arithmetice nimirum, quemadmodum ipse tuos plerumque doces, Geometriam vero, Musicam, et Astronomiam, tuasque Socrates ad corrigendos mores componendos primus instituens, et ad omne studium ejus bene vivendi disputationem perducens, eamque in quattuor virtutibus animae dividens, nimirum prudentia, justitia, fortitudine, temperantia

subjungens Loicam, quae rationalis vocatur, per quam discussis rerum, morumque causis, vim earum rationabiliter perscrutatus dividens eam in supra praedictas geminas disciplinas Dialecticam utique, et Rhetoricam,

in quibus tribus generibus Philosophiae, etiam divina eloquentia tota a peritis constare videntur. Denique ait, de natura disputare solent, ut in volumine Geneseos, et in Ecclesiasten; aut de moribus, ut in Proverbis, sparsimque in omnibus fere libris; aut de Loica ut in divino Epithalamio.

Porphyrios bevezetése a filozófiába.

B. 65.

Mortales instructissimi . . . leges dederunt, ponentes primus genus, deinde speciem et cetera, quae tu docere non cessas, tamdiu interponentes differentias, quo usque ad proprium ejus, de quo quaerebant, signata ejus expressione venirent; quemadmodum tuus Porphyrius in suis Isagogis comprobatur fecisse,

Etym. II. c. XXIV. p. 4.

Plato in quattuor definitiones distribuit, id est arithmetice geometriam, musicam et astronomiam.

5. Ethicam Socrates primus ad corrigendos componendosque mores instituit, atque omne studium ejus ad benevivendi disputationem perduxit, dividens eam in quattuor virtutes animae, id est prudentiam, justitiam, fortitudinem et temperantiam.

6. Prudentia est in rebus, quae discernuntur a bonis mala. Fortitudo, quae adversa aequanimiter tolerantur. Temperantia qua libido, concupiscentiaque rerum frenatur. Iustitia, qua recte iudicando sua cuique distribuuntur.

7. Logicam, quae rationalis vocatur, Plato subjunxit, per quam, discussis rerum morumque causis, vim earum rationabiliter perscrutatus est, dividens eam in dialecticam et rhetoricam. Dicta autem logica id est rationalis, logos enim apud Graecos, et sermonem significavit, et rationem.

8. In his quippe tribus generibus philosophiae etiam eloquia divina consistunt. Nam aut de natura disputare solent, ut in Genesi et Ecclesiasti; aut de moribus, ut in Proverbis et in omnibus sparsim libris; aut de logica, pro qua nostri theoreticam sibi vindicant, ut in Cantica Cantorum et Evangelii.

Etym. II. c. XXV.

nunc isagogos Porphyrii expediemus . . . Nam post primo genere, deinde species et alia quae vicina esse possunt subiungimus, ac discretis communibus separamus, tamdiu interponentes differentias, quousque ad proprium ejus de quo quaerimus signata ejus expressione perveniamus, . . .

quamlibet contra prophetas, et apostolos multa impiissime ore látrasse.

A két szöveg egymás mellé állításából világos, hogy Szent Gellért az *Etymologiarum*-ból veszi filozófiai megállapításait. A szövegek rokonsága szembeszökő. Kisebb-nagyobb variánsok, eltérések azért természetesen vannak. Különösen a nevek átírásában találunk nagyobb különbségeket, melyek nézetünk szerint vagy az eredeti kézirat romlottságából, vagy a másoló hibájából csúsztak be. Így Gorgia helyett Vorgia, Hermagora helyett Ermathora, Tullius helyett Aulio kerül Batthyány szövegébe. Ez utóbbi elírás hibás voltát Batthyány nem ismerte fel; lapalji jegyzetében ezt mondja: „Lege: Aulus Sabinius nimirum.”¹ Aulus Sabiniust azonban Szent Gellért nem ismerte; az *Etymologiarum* szövege egyébként sem hagy kétséget a felől, hogy itt elírással van dolgunk. Ugyanígy áll milisius Milesius helyett. Varro-nak a dialektikáról és retorikáról adott meghatározása Cassiodorusnál (*De artibus ac disciplinis artium liberalium*) is előfordul; ezen az alapon Karácsonyi azt a megállapítást teszi,² hogy Szent Gellért, bár nem említi, bizonyára ismerte Cassiodorusnak a középkorban tankönyvül használt híres munkáját. A *Deliberatio*-nak ez a helye azonban nem elegendő Cassiodorus közvetlen hatásának bizonyítására. Ezt a részt ugyanis Izidor betűről-betűre átvette Cassiodorus-tól, s mivel Szent Gellért az *Etymologiarum*-ban mindjárt Varro meghatározása után következő fejezetet is idézi, bizonyosra vehetjük, hogy e meghatározást is onnan vette. Az egész idézet Szent Gellért szövegezésében homályos. Az *Etymologiarum* szövege azonban könnyen helyreigazít, rámutatva azokra a szavakra, melyeket Gellért a meghatározásból kihagyott és ezzel az egészet értelmetlenné tette.

Az ez után következő, a tudományok felosztására vonatkozó részt Szent Gellért Izidor munkájának „*De definitione philosophiae*“ c. fejezetéből vette. Azonban nem az elején kezd, hanem a negyedik pont második monda ánál, Thalesszel. Azután átugrik a Varro-nak már tárgyalt definícióját tartalmazó előbbi fejezetre, ennek bevégeztével ismét visszatér és az elhagyott résznél egy kicsit tovább kezd az idézetet, ismertetve Platon meghatározását a négy fizikai tudományról. Ezután a sorrendet megtartja, legfennebb egy-egy közbevetett mellékmondatral zavarja, mint pl. „*quemadmodum ipse tuos plerumque doces*“, mintegy tudtul akarván adni Isingrimnek, hogy nem ismeretlen dolgokról beszél. Majd áttér a filozófia második ágára: az etikára, követve Izidor szövegét. Csupán az „*ethica*“ szót hagyja ki, miáltal ismét kissé homályossá válik. Egyébként hűen követi forrását: annak alapján sorolja fel az *ethica* négy fő erényét: bölcsesség, igazságosság, bátorság, mérsékletesség; az erények mibenlétének tárgyalásához

¹ B. 79. c. jegyzet.

² I. m. 211. l.

azonban már nincsen türelme. Izidort követve áttér a logica meghatározására, csupán a szó eredetére vonatkozó etimológiai megállapítást mellőzi. A logikát mindig „loica“-nak írja, amiből Kúhár Flóris arra a gondolatra jut, hogy Szent Gellért valószínűleg ismerte Notker Labeo szentgalleni szerzetes munkáját (De partibus loicae), aki logica helyett következetesen „loica“-t ír.¹ E munkát, sajnos, nem sikerült megszerezniünk, így összehasonlítást sem tehattünk. A filozófiai kérdéseket tárgyaló szövegek meglepő hasonlósága, sőt gyakori azonossága azonban bizonyíték arra, hogy Gellért elsősorban Izidor munkáját idézi.

A filozófia ágait így felsorolva, megállapítja, hogy e három ág: fizika, ethica, logica, megtalálható a Szentírásban is. Érdekes azonban, hogy míg Izidor e helyen a Szentírást „Divina eloquia“-nak nevezi, addig Gellért „divina eloquentia“-nak, holott más helyeken elég gyakran ő is pusztán az „eloquia“ kifejezést használja. Dionysius Areopagita jelölte meg így, a hellén misztériumok nyelvéhez alkalmazkodva, a Szentírást; a „divina eloquia“, „eloquia“ azonban Sevillai Izidornál is előfordul ilyen értelemben, s így e kifejezések használata még nem jelent Gellértnél dionysiusi hatást.² Ezzel szemben feltűnő, hogy Szent Gellért a „Cantica canticorum“ helyett annak görög nevét („Divino Epithalamio“) adja, pedig általában, amint azt a szövegösszehasonlításból megállapíthatjuk, az Izidornál előforduló görög neveket is csak a leg-ritkább esetben veszi át.

Szövegpárhuzamainkból világosan kitűnik az is, hogy a Deliberatio a Porphyrios bevezetéseihez vonatkozó részt is az Etymologiarum-ból veszi át. Ez bizonyítéka annak, hogy ha Gellért ismer is még más filozófiai munkát, mégis elsősorban Sevillai Izidor művét tartja kéznél és minden felbukkanó kérdésére ebből keresi ki a megfelelő feleletet.

2. Chronologia és filozófiai irányok.

B. 96.

Etym. V. c. XXXVIII.

Chronicon. Quinta actas.

(Migne, 83. k.)

Istius modi thesaurum non potuit habere

Darius,
non Xerxes,
non Arthaxerxes,
non Xerxes, Ochi natus
non Alexander Macedo,
non Ptolomaeus Lari filius,
non Ptolomaeus Phila-

delphus,
non Ptolomaeus Evergetes
non Ptolomaeus Epiphanes
non Ptolomaeus Philomat
non Ptolomaeus Soter,

19. 43. Darius,
44. Xerxes,
20. 45. Artaxerxes,
21. 48. Artaxerxes, qui et Ochus,
49. Xerxes, Ochi filius,
22. 51. Alexander Macedo,
52. Ptolomaeus, Lari filius,
53. Ptolomaeus Philadelphus,
54. Ptolomaeus Evergetes,
23. 55. Ptolomaeus Epiphanes,
57. Ptolomaeus Philometer,
24. 59. Ptolomaeus Soter,

¹ Századok 1927, 305—319. 1.

² Mint azt Ivánka E. következteti, i. m. 7. l.

non Ptolomaeus Alcxander,
Non Ptolomaeus, filius Cleo-
patrae, non ceteri orbem dividen-
tibus, et obtinentibus totum,

non Stoici,
non Platonici,
non Academici, omnia opi-
nantes incerta,

non Peripatici, qui dicunt
quamdam animae partem esse
occiduam, quamdamque aeter-
nam,

non Epicurii illius coessen-
tes, qui porcus a stultis sapienti-
bus nuncupatus est asserens
soli atomis mundum constare,
seque post mortem non esse,

non Gymnosophystae
mundum invisibilem, et ex
quattuor elementis Deum esse
dicentes,
non talium collegi ceteri.

B. 277.

[Az epicureusokra és theolo-
gusokra vagy más néven fiziku-
sokragondol, amidőn ezt mondja:]

Si percurrere tempto mundi
Philosophorum nenas, dies mo
imprimis deficient, maxime de
illis, quae dixerunt virtutem Dei
in atomis, et mundum non
finiendum praesentem, Deum ve-
rum de quattuor elementis fac-
tum...

Szent Gellért, mintha csak prédikálna, felsorolja először a világ hatalmasait, azután filozófusait, akiknek nem lehet kincsük cserépedényben, amint azt Pál apostol mondja. (II. Kor. I. v. 7.) A világ hatalmasainak felsorolásában a középkorban jól ismert korszakfelosztások közül az ötödiket sorolja fel, egyes uralkodókat azonban kihagy. A korszakok felsorolása Izidornál két helyen van meg. Az egyik az *Etym.* V. cap. I. 38, a másik a *Chronicon*.¹ Az *Etymologiarum* az uralkodók nevét csak röviden említi, de

60. Ptolemaeus Alexander,
61. Ptolemaeus, Cleopatrael
filius.

Etym. VIII. c. VI.

8. Stoici...

7. Platonici...

11. Academici... Hi omnia
incerta opinantur...

13. Peripatici... hi dicunt
quamdam particulam animae esse
aeternam, de reliquo magna ex
parte mortalem.

15. Epicurei dicti ab Epi-
curo, quodam philosopho ama-
tore vanitatis, quem etiam ipsi
philosophi porcum nominave-
runt...

16. Sed originem rerum ato-
mis... esse assignavit... Asse-
ruit autem Deum nihil agere,
omnia constare corporibus, ani-
mam nihil aliud esse quam
corpus. Unde et dixit: Non ero
postea, quam mortuus fuero.

17. Gymnosophistae...

18. Theologi... hunc mun-
dum visibilem ex quattuor ele-
mentis Deum esse dixerunt.

¹ *Ld. Migne: Pat. lat. 83. k.*

az uralkodásuk alatt történt eseményeket nem sorolja fel, melléknevüket sem említi; a sorszámokat nem az egyes uralkodók, hanem csoportok kapják. Ezzel szemben a *Chronicon*-ban az adatok sokkal bővebbek, s a sorszámozás uralkodók szerint történik (fent a második számsor). Lényegileg azonban csupán annyi a különbség a kettő között, hogy az *Etymologiarum* korszakai a *Chronicon* megfelelő szövegének rövid kivonatai. Szent Gellért szövege tehát mintha közelebb állana a *Chronicon*hoz; e szerint az *Etymologiarum* kívül a *Chronicon*t is használta volna forrásul. E feltevésre azonban nincs szükség. Az *Etymologiarum* szövege is több változatban volt meg, s egyik-másik a másolatok alapján bővebb adatokat tartalmazott. Szent Gellért is egy ilyen szöveget használhatott.

Karácsonyi az uralkodók felsorolásából arra következtet, hogy Szent Gellért itt Hieronymus *Chronicáját* követi.¹ Ennek bizonyítására azonban semmi érvet sem hoz fel, s így megállapítását a fenti párhuzam alapján bizvást elejthetjük. A *Deliberatio* és Sevillai Izidor megfelelő szövege között az eltérés szemmel láthatóan jelentéktelen. Szent Gellért Ptolemaeus helyett mindig Ptolomaeust ír, Philometer helyett pedig Philomatot. A legnagyobb eltérés, mint az az *Etymologiarum* sorszámozásából jól látható, az, hogy Gellért egyes nevek felsorolását mellőzte. Ez különben gyakori eset nála.

A filozófiai irányok felsorolása ismét izidori eredetre vall; e helyen sem kell Karácsonyival Boetius ismeretét feltételeznünk. Éppen e felsorolás vet világot Szent Gellért módszerére. Sokat idéz, de nem sok helyről; munkája megírásánál az *Etymologiarum* állandóan kéznél volt. A filozófiai rendszerek felsorolása sem teljes. Nincs türelme az egy tárgyra vonatkozó összes ismereteket átvenni, némelyeket kihagy, másutt rövidít, s ritkábban saját gondolatait is hozzáteszi. De az azonos szavak használata, a sorrend általában való megtartása (csak egy esetben változtatja meg: a platonikusokat a sztoikusok után teszi), a lényegnek pontos egyezése bizonyítja, hogy a forrás itt is Izidor.

A sztoikusokhoz és platonikusokhoz nem fűz magyarázatot. Miért? Talán mert nem tartotta szükségesnek, hisz ezek az irányok a filozófiával különösképen foglalkozó Isingrim előtt teljesen ismertek voltak. Az akadémikusoknál az eltérés jelentéktelen, az „*opinatur*“-ból „*opinantes*“ lesz. A peripatetikuskoknál a mondatot tömörebbé teszi, „*partem*“ helyett „*particulum*“-ot ír, „*mortalem*“ helyett „*occiduum*“-ot, ami a lényegen nem változtat. Ugyanezt mondhatjuk az epikureusokról is, bár itt egész hosszú részeknek csak rövid kivonatát adja. Epicureust nem említi meg, csupán az *illius*-szal utal rá. A *stultus sapiens*, aki Epicureust „*porcus*“-nak nevezte, Horatius volt. A *gymnosophistákról* nem mond semmit, mert ami a nevük után következik, nem rájuk, hanem a teológusokra, vagy más néven fizikusokra vonatkozik.

¹ I. m. 212. l.

Szent Gellért azonban a „Theologi“-t kihagyta, csupán a rájuk vonatkozó megállapítást vette át. Ez azonban a legnagyobb valószínűség szerint a másoló hibája.

3. Természettudomány.

Szent Gellért a világ, az ég, a csillagok, a csillagzatok, a bolygók, a szelek, a vizek meghatározásában teljesen Izidorra támaszkodik és tőle az egyes ismereteket csaknem szóról-szóra átveszi. Csillagászattani szempontból Izidornak két könyve jöhet számításba. Az egyik az *Etymologiarum*, melynek harmadik és tizenharmadik könyve foglalkozik a csillagászattani kérdések magyarázatával; a másik a „*De natura rerum*“ c. természetrajzi munkája. Manitus ezt is felsorolja a *Deliberatio* forrásai között, azonban a szöveg alapos megvizsgálása meggyőz, hogy csak az *Etymologiarum* szolgált forrásul. A „*De natura rerum*“ sok mondata szóról-szóra egyezik az *Etymologiarum* III. és XIII. könyvével. Ha azonban a *Deliberatio* megfelelő szövegét és a „*De natura rerum*“-ét egymásmellé tesszük, mindjárt szembeötlenek a különbségek s a legnagyobb határozottsággal megállapíthatjuk, hogy az egyes kisebb hasonlóságok Izidor két hasonló tárgyú művének egyezéséből erednek, nem pedig onnan, mintha Szent Gellért a „*De natura rerum*“-ot is forrásmunkául használta volna.

A világ.

B. 156.

Mundus, quod in motu sit semper, dicitur, et hoc a Philosophis.

Alii mundum volunt ab ornamentis vocatum, vere autem, nil visibiliter mundo ornatius.

Gellért felfogása szerint is — amely teljesen egyezik kora felfogásával — a világ állandó forgásban van, s amint később látni fogjuk, e forgó világot kereknek és égőnek is tartotta. A szöveg izidori eredete felől nem lehet kétség. A szó etimológiai jelentését nem veszi át, ami más esetekben is gyakran előfordul.

Etym. XIII. c. I. 1.

Mundus Latine a philosophis dicitur, quod in sempiterno motu sit.

Etym. XIII. c. I. 2.

Græci vero nomen mundo de ornamento accomodaverunt ... Nihil enim mundo pulchrius oculis carnis aspiciamus.

Az egek.

B. 39.

Philosophi autem mundi, quem admodum optime admittis, septem coelos, id est planetas globorum consono motu introduxerunt,

Etym. III. c. XXXII. 2.

Philosophi autem mundi septem coelos, id est, planetas globorum consono motu introduxerunt ...

quique volubile iterum coelum, atque ardentem volunt, hocque nomine vocatum, quod tanquam vas coelatum impressa signa habeat stellarum,

cujus sphaerae species quaedam in rotundam formata, cujus centrum terra est ex omnibus partibus aequaliter inclusa. Hanc sphaeram nec principium volunt habere instructi, nec terminum.

B. 48.

Demonstravimus autem, quod firmamentum dictum, eo quod cursu siderum, et ratis legibus, fixisque firmatum sit.

B. 46.

Verumtamen hoc coelum in principio creavit coelum, quod est firmamentum, in eloquiis idco vocatur, quod cursu sit siderum, et ratis legibus, fixisque firmatum. Interdum et coelum pro aere accipitur, ubi venti et nubes et procellae, et turbines sunt. Unus autem vestrum ait coelum, quod dicitur aer. Psalmographus nobilissimus noster: Volucres coeli ait; cum evidentissimum sit volucres in aere volare.

Érdekes e szöveg összeállítása Szent Gellértnél. Az Etymologiarum III. könyvéből az égi sphaerák helyzetéről szóló rész második felével kezd, azután közbeiktat egy részt az előbbi fejezetből, hogy az idézést a megkezdett rész első felével végezze be. A Philosophi mundi alatt, amint azt már Batthyány is megjegyzi, Cicero-t és Ambrosius-t kell érteni.¹ Azonban hibás az a feltevés, hogy Szent Gellért egyenesen a Hexameront tanulmányozta. Nem ő, hanem Izidor dolgozta ki az egekről, csillagokról szóló ismereteket a Hexameron alapján, amit különösen a De natura rerum c. munkájában gyakran előforduló utalások bizonyítanak. Az ő nyomán haladva, Szent Gellért az égről mint firmamentumról szóló meghatározását kétszer is idézi, Lucretius nevét azonban nem említi, hanem helyette azt mondja: „Unus autem vestrum“ . Psalmus helyett psalmographust ír.

¹ Ambrosius: Hexameron I–II. és Cicero: Somnium Scipionis.

Etym. III. c. XXXI. 1.

Coelum philosophi rotundum, volubile, atque ardens esse dixerunt, vocatumque hoc nomine, eo quod tanquam vas coelatum impressa habeat signa stellarum.

(V. ö. Etym. XIII. c. CIV. 1.)

Etym. III. c. XXXII. 1.

Sphaera coeli est species quaedam in rotundum formata, cujus centrum terra est ex omnibus partibus aequaliter inclusa. Hanc sphaeram nec principium habere (dicunt) nec terminum.

Etym. XIII. c. IV. 2.

Coelum autem in Scripturis sanctis firmamentum vocatur, quod sit cursu siderum, et ratis legibus, fixisque firmatum.

Etym. XIII. c. IV. 2,3.

Coelum autem in Scripturis sanctis firmamentum vocatur, quod sit cursu siderum, et ratis legibus, fixisque firmatum.

Interdum et coelum pro aere accipitur, ubi venti et nubes, procellae et turbines fiunt. Lucretius: Coelo qui dicitur aer. Et psalmus volucres coeli appellat, cum manifestum sit aves in aere volare.

A Nap és a Hold.

B. 113.

Sol autem dicitur, quod solus appareat, et

luna, quasi lucina, eo quod ab ipso sole lumen accipiat.

B. 40.

Hoc (coelum) distinxit Deus claris luminibus et implevit sole, et luna, et astrorum micantium splendidibus signis adornavit.

B. 117.

De sole . . . suscepit officium secundum indita sibi legem, quamlibet per meridiem iter habens ad occasum veniat, et per incognitas sub terra vias vadat, rursusque ad Orientem recurrat.

B. 57.

Philosophi vero saeculi solis ignem dicunt aqua nutriri, et contrario elemento virtutem luminis, et caloris accipere, unde saepissime rorans, et madidus conspicitur a mortalibus.

B. 137.

Denique ecclipsis demonstratur quoties luna tricesima ad eandem lineam, qua Sol vehitur, pervenit, eique se objiciens solem obscurat. Nam deficere sol nobis videtur, dum illi orbis lunae opponitur.

B. 123.

Ecclipsis lunae dicitur esse quoties in terrae umbra Luna incurrit. Non enim ut prudenter a crepundiis doctus es, suum lumen habere, sed a sole inluminari arbitratur, unde et defectum patitur, si inter ipsam, et solem umbra terrae interveniat.

Etym. III. c. LXXI. 1.

Sol appellatus, eo quod solus appareat . . .

2. Luna dicta quasi Lucina . . . sumpsit autem nomen per derivationem a solis luce, eo quod ab eo lumen accipiat, acceptumque reddat.

Etym. III. c. XIII. 2.

Distinxit enim id Deus claris luminibus, et implevit solis scilicet et lunae orbe fulgenti, et astrorum micantium splendidibus signis adornavit.

(V. ö. Etym. XIII. c. IV. 10.)

Etym. III. c. LII. 1.

Sol oriens per meridiem iter habet, qui postquam ad occasum venerit, et Oceano se tinxerit, per incognitas sub terra vias vadit, et rursus ad orientem recurrit.

Etym. III. c. XLIX. 1.

Sol dum igneus sit, prae nimio motu conversionis suae amplius incalescit. Cujus ignem dicunt philosophi aqua nutriri, et a contrario elemento virtutem luminis et caloris accipere. Unde videmus eum saepius madidum, atque rorantem.

Etym. III. c. LVIII. 1.

Ecclipsis solis est quoties luna tricesima ad eandem lineam, qua sol vehitur pervenit, eique se objiciens solem obscurat. Nam deficere nobis sol videtur, dum illi orbis lunae opponitur.

Etym. III. c. LIX. 1.

Ecclipsis lunae est quoties in umbram terrae luna incurrit. Non enim suum lumen habere, sed a sole illuminari putatur, unde et defectum patitur, si inter ipsam et solem umbra terrae interveniat.

Itt is szóról-szóra idézi Izidort. A Napot azért nevezik így, mondja Izidor után, mert egyedül jelenik meg és fényével az összes többi csillagokat elhomályosítja. A Hold lényegét is neve fejezi ki mely szerint a Naptól kapta fényét. A Nap keleten kel fel és nyugatra jön, hogy a földalatti ismeretlen utakon ismét visszatérjen keletre. A szöveg itt is elég hű átvétele az *Etymologiarum*-nak. Kisebb eltérések: „*Oceano se tinxerit*“ kimarad; „*unde videmus eum saepius madidum, atque rorantem*“: ezt kissé összevonva adja: „*unde saepissime rorans, et madidus conspicitur a mortaliibus*“. A nap- és holdfogyatkozásra vonatkozó részt is csak csekély változtatással veszi át: „*putatur*“ helyett „*arbitratur*“-t ír és közbevet egy mellékmondatot, hogy ezáltal kissé közvetlenebb legyen. Csillagásztani felfogása mindenben követi korának főleg Ptolemaeus csillagászatára támaszkodó felfogását.

A csillagok és csillagzatok közti különbség.

B. 145.

Perhibentur etiam differre inter stellas, et sidera, et astra. Stellae singulares, sidera ex plurimis facta, ut Hiadas, et Pliadas cernimus. Astra stellae grandes: ut Orion, Bootes. Ac per hoc indiserete haec omnia dicuntur stellae

quae dicuntur proprium non habere lumen.

Etym. III. c. LX. 1., 2.

Stellae et sidera, et astra inter se differunt. Nam stella est qualibet singularis. Sidera vero sunt stellis plurimis facta, ut Hiades, Pleiades. Astra autem sunt stellae grandes, ut Orion, Bootes. Sed haec nomina scriptores confundunt, et astra pro stellis, et stellas pro sideribus ponunt.

Etym. III. c. LXI. 1.

Stellae non habere proprium lumen, sed a sole illuminari dicuntur, sicut et luna.

A csillagok nevei.

B. 164. 165.

Igitur sidera ex pluribus luciferis narrantur, ut Hyades, et Pliades. Unde Pliades a pluralitate vocatae, quae quidem pluralitas de omnibus sanctis exstat futura. Pliades vero septem cum sint stellae ac per hoc nunquam videntur nisi sex . . .

Arcturus autem septem stellis constitit in modum plaustrum, rotans in se semper . . .

Orion armatus, ut gladius, stellarumque luce terribilis, atque clarissimus . . .

Etym. III. c. LXXI.

13. Pliades a pluralitate dicitur, quia pluralitatem Graeci πλειότητα appellant. Sunt autem stellae septem ante genua Tauri, ex quibus sex videntur, nam latet una . . .

6. Signorum primus Arctos, qui in axe fixus septem stellis in se revolutis rotatur. Nomen est Graecum, quod Latine Ursa dicitur; quae quia in modum plaustrum vertitur . . .

10., 11. Orion . . . hunc Latini Jugulam vocant, quod sit armatus, ut gladio, et stellarum luce terribilis, atque clarissimus . . .

Sirius stella, quae canicule dicitur, et aestivis temporibus in medio coeli centro, atque soli adjuncta duplicatius vaporatur...

Stella Cometes ex se luminis comas effundens

Lucifer . . .

Vesperus stella, quae oriens luciferum, occidens vesperum facit . . .

Planetae . . .

B. 148.

Quid autem illis bestialius? qui pisces, arietes, hircos, tauros, ursos, canes, caneros et scorpiones transtulerunt . . .

Nec autem suffecit id, immo nominibus deorum suorum Phaeton, Phenonta, Phiriona, Hesperus, Stelbon, nimirum Jovis, Saturni, Martis, Veneris, atque Mercurii dedicaverunt, submersi omni superstitione, praeventi et errore involuti, diabolicaque opinione armati, ponentes aquilam, et cinum Iovis propter insulsos rumores,

Perseum et Andromedam conjugem ejusdem,

Aurigam et rictonium,

Calisticaonis Imperantis natam, quam Areton nominare consueverunt

liram,

Centaurum Scholaphionis, Achillisque impletorem.

14. Canicula stella quae et Sirius dicitur, aestivis mensibus in medio centro coeli est, et dum sol ad eam descenderit, conjuncta cum sole, duplicatur calor ipsius, et dissolvuntur corpora, et vaporantur . . .

16. Cometes stella dicta est, eo quod comas luminis fundat ex se.

18. Lucifer . . .

19. Hesperus stella . . . Fertur autem, quod haec stella oriens Luciferum, occidens vesperum facit . . .

20. Planetae . . .

[Ugyanezek a csillagnevek fordulnak elő az Etym. III. c. LXXI-ben is.]

Etym. III. c. LXXI. 20.

Planetae . . . Quarum nomina Graeca sunt Phaeton, Phaenon, Pyrois, Hesperus, Stilbon.

21. Hos Romani nominibus deorum suorum, id est, Iovis, Saturni, Martis, Veneris, atque Mercurii sacraverunt. Decepti enim, et decipere volentes, in eorum adulationem, qui sibi aliquid secundum amorem saeculi praestitissent, sidera ostendebant in coelo, quod Iovis esset illud sidus, et illud Mercurii etc.

33. Perseum quoque, et uxorem ejus Andromedam, postquam sunt mortui in coelum receptos esse crediderunt . . .

34. Aurigam, etiam Erich-tonium, inter coeli astra collocaverunt . . .

35. Sic Calisto, Lycaonis regis filia, dum a Iove compressa, et fabulose a Junone in ursae fuisset speciem versa, quae Graece arktos appellatur.

36. Sic Iyra pro Mercurio in coelum locata.

Sic Centaurus Chiron, propter quod nutrierit Aesculapium et Achillem.

B. 159.

Pulchre videtur Areton signum magnum in axe, et artophilax sequens.

B. 144.

De code quippe cadere dicuntur,

hi ad superiora coelorum concendere

Illis differenter distribuitur splendor.

isti ut Sol aequaliter lucebunt.

Illae cum caelo fixae perpetuo non fuerunt, isti non egredientur amplius, extra civitatem Sanctam Jerusalem.

Ex istis quaedam dicuntur erraticae, isti omnes stabiliti in Dei laude.

Istae oriuntur et occidunt, illis nec dolor, nec luctus amplius.

Illae inter se diversis intervallis distant a terra, isti distincte semper in aspectu divinae claritatis adstabunt.

Illae illuminantur a Sole aliunde lumen accipienti, isti a Deo, qui est splendor sempiternus.

Ex illis autem quaedam anomalae, aut retrogradae, aut stationariae fiunt, isti incommutabilitate gaudebunt.

A szöveg izidori eredete szembetűnő. Az eltérések alig érdemelnek figyelmet; nagyrészüek csak az önálló fogalmazás eredménye. Hiades helyett Hiadas, Pleiades helyett Pliadas kerül, valószínűleg másolási hiba következtében. Néhol két helyről is idéz, kisebb részeket mellőz, hosszabb mondatokat rövidít. „Ac per hoc indiscrete haec omnia dicuntur stellae“ — nyilvánvalóan Izidor

Etym. III. c. LXXI. 6.

Signorum primus Aretos, qui in axe fixus . . .
8. Artophilax . . .

Etym. III. c. LXIII. 1.

Stellae . . . coelo cadunt . . .

Etym. III. c. LXIII. 1.

Sidera aut feruntur, aut moventur.

Etym. III. c. LXXI. 1.

Stellae . . . solis splendore obscurantur.

Etym. III. c. LXI. 1.

a sole illuminari dicuntur.

Etym. LXII. 1.

Stellae immobiles sunt, et cum coelo fixae, perpetuo motu feruntur . . .

Etym. III. c. LXIII. 1.

Moventur vero quaedam, sicut planetae, id est erraticae . . .

Etym. III. c. LXIV. 2.

Aliae oriuntur et non simul occidunt.

Etym. III. c. LXV. 1.

Stellae inter se diversis intervallis distant a terra . . .

Ismét a LXI. 1.

Stellae a sole illuminari dicuntur . . .

Etym. III. c. LXVI. 3.

Quaedam sidera radiis solis praedita anomala fiunt, aut retrograda, aut stationaria.

ugyanazt kifejező hosszabb mondatának rövidítése. Ugyanez állapítható meg a Pleiadokról is. A nevek etimológiai magyarázatát itt is általában elhagyja. Az „Arcturus“ hosszabb leírásából csak a legfontosabb megállapítást veszi át. A Sirius-nál van némi eltérés, de az azonos szavak használata világosan mutatja a szöveg eredetét. Az üstökösök leírását jelentéktelen változtatással veszi át. A bolygókat csak megemlíti, de mibenlétüket nem tárgyalja. Kikel a rómaiak ellen, akik isteneiknek állatneveket adtak és e nevekkal jelölték a csillagokat. Az állatnevek felsorolásában szintén az Etymologiarum szerint halad, azonban mivel pusztán a neveket említi, nem tartottuk szükségesnek az Etymologiarum megfelelő szövegének szembeállítását.

A bolygók felsorolásánál ismét kárhoztatja a rómaiakat, akik balhiedelmekbe és babonákba merülve a csillagokra ráfogták, hogy az isteneket mutatják. Ebben a megbotránkozásban is Izidort követi, ha ugyanazt az értelmet más szavakkal fejezi ki. A bolygók nevének átírásában kisebb-nagyobb hibák vannak ugyan, de a sorrend követi az Etymologiarum sorrendjét: Phaeton, Phaenon, Pyrois, Hesperus, Stilbon.

Az egyes csillagokról nem mond sokat, de azt is Izidor nyomán. Téves Batthyánynak meg Manitiusnak az állítása, hogy itt Papiast követi. A csillagok meghatározásának és leírásának izidori eredetét a szövegbeli hasonlóság mellett mutatja a sorrend is. Perseus és Andromeda-nál „conjugem ejus“-t ír „uxorem ejus“ helyett. A kéziratba Erichtonium helyett rictonium kerül, s azért Batthyány nem tudja, mit kezdjen vele.¹ Ezt a részt: „Calisto Lycaonis regis filia“ egy szóban adja vissza és Calistolicaonis lesz belőle, ami bizonyára a szöveg, vagy az eléggé hozzá nem értő másoló hibája.² Scholaphionis áll Aesculapius helyett; Batthyány, mivel a forrást nem ismerte fel, ismét hibás magyarázatot ad.³ Az Arkton meghatározásában Gellért ismét Izidort követi, de a szöveget összetéveszti. Az Etymologiarum ugyanis külön tárgyalja az Arctost, csak azután tér át az azt követő Artophylax-ra; a Deliberatio szöveg a kettőt értelem nélkül összehozza. Hiba csúszik be ott is, ahol a boldogokat és a szerencsétleneket a Stellae, illetve a Siderához hasonlítja. A hasonlatot állandóan fokozza, közben azonban a kettő közötti különbséget összetéveszti és a csillagokról állítja azt, amit a csillagzatokról kellene.

E számos csillagászattani ismeretből arra következtethetünk, hogy az asztronómia Szent Gellért egyik legkedveltebb tudománya volt. Szeretettel foglalkozott a csillagos ég tanulmányozásával, mert a csillagok ismeretét az allegorikus magyarázatmód szükséges kellékének tartotta. Felfogásában azonban hiába keresünk valamilyen új meglátást, vagy felfedezést; mindenben a Ptolemaeus-i csillagászattani elméletre támaszkodott.

¹ B. 149. e. jegyzet.

² Kallisto Lykaon arkadiai király leánya volt, akit Zeus fiával együtt csillaggá változtatott.

³ B. 149. f. jegyzet.

Az a nézet, mely szerint a csillagászat terén a XII. századig Beda Venerabilis idevágó könyveit vették alapul,¹ nem állja meg a helyét. Éppen a Deliberatio alapján kimutathatjuk, hogy Izidor-nak mind Etymologiarum-ja, mind „De natura rerum“ c. természetrajzi munkája elterjedt szaktekintély volt. Az asztronómia keretében foglalkoztak a napokkal, a héttel, hónapokkal, évekkel, a Nap állásával, a világ részeivel, az éggel, a Nap és a Hold természetével, a csillagokkal. Már Izidor is, de utána Beda és leginkább Hrabanus Maurus kapcsolatba hozza a csillagászati jelenségeket a Bibliával és bennük Isten kinyilatkoztatásának misztikus értelmét keresi.

A szelek.

B. 284.

Quattuor ventorum principales sunt spiritus, horumque suffraganei octo, qui simul efficiuntur duodecim. Extra hos duo spiritus, qui unus vocatur nomine aura, alterque altanus.

B. 291.

Principales ventorum sunt quattuor spiritus, horumque suffraganei octo, extra hos autem duo, unus nominatur Altanus, alterque Aura. A duodecim vero ventorum spiritibus mundi globus cingitur totus.

B. 291.

Quattuor itaque principales sunt ventorum spiritus ut dixi, quorum primus ab oriente Subsolanus, a meridie auster, ab occidente favonius, a septentrione ejusdem nominis ventus aspirat, septemtrio nimirum, habentes geminos ventorum spiritus. — Subsolanus a latere dextro habet Vulturum, et a laeva Eurum.

Auster a dextris EuroAustrum, a sinistris AustrumAfricum Favonius a dextra parte Africum, a laeva Eurum.

Septemtrio vero Circium a dextris, et a sinistris Aquilonem. Circuitus mundi his circumcingitur ordinatione divina, et imperio Dei.

Etym. XIII. c. XI. 2.

Ventorum quattuor principales spiritus sunt . . .

16. Duo sunt autem extra hos ubique spiritus magis, quam venti, Aura et Altanus.

Etym. XIII. c. XI.

2. Ventorum quattuor principales spiritus sunt . . .

16. Duo sunt autem extra hos ubique spiritus magis, quam venti.

3. Hi duodecim venti mundi flatibus circumagunt.

Etym. XIII. c. XI.

2. Ventorum quattuor principales spiritus sunt. Quorum primus ab Oriente Subsolanus, a Meridie Auster, ab Occidente Favonius, a Septentrione ejusdem nominis ventus aspirat, habentes geminos hinc inde ventorum spiritus.

3. Subsolanus a latere dextro Vulturum habet, a laevo Eurum; Auster a dextris Euro austrum, a sinistris Austro africanum.

Favonius a parte dextra Africum, a laeva Corum.

Porro Septentrio a dextris Circium, a sinistris Aquilonem. Hi duodecim venti mundi globum flatibus circumagunt.

¹ Fináczy Ernő: A középkori nevelés története (Budapest 1914), 204. l.

B. 294.

Aura, quasi acria, quod lenis sit motus aeris, per quam, ut audisti, contemplativa vita, quae segregatur a turbine saeculi.

Altanus, quasi alte sonans, qui in pelago est, per quem activa vita, quae ad omnia est laboriosa, et in mundi fervore constituta.

ktym. XIII. c. XI. 17.

Aura ab aere dicta, quasi, aerea, quod lenis sit motus aeris.

18. Altanus, qui in pelago est per derivationem ab alto, id est mari, vocatus...

A szelek magyarázatához a *Deliberatio* kétszer is hozzákezd, mindkétszer Izidor alapján. Eltérések, variánsok természetesen itt is vannak, de a hasonlóságokkal szemben nem szolgálhatnak bizonyítékkal arra, hogy Szent Gellért más forrást használt. A legjelentősebb eltérés az első mondatban található. Miután, Izidor alapján, megállapítja, hogy négy főszelel van, még hozzáteszi: „*Horumque suffraganei octo, qui simul efficiuntur duodecim.*“ Ez a mondat Izidornál nem fordul elő, Bedánál¹ és Hrabanusnál² azonban megtalálható. De ebből még nem kell arra következtetnünk, hogy Gellért a szelek felsorolásában akár Bedát, akár Hrabanus Maurust követné. A fenti meghatározás származhatott iskolai tanulmányai-ból is, hiszen a természettudományi, csillagászattani kérdéseket mindig a legnagyobb kedvteléssel tanulta; egyébként Izidor is összesen tizenkét szelet említ.

Batthyány a szelek felsorolásához ezt a megjegyzést fűzi: „*Quae sequuntur, totidem pene verbis apud Papiam occurrunt, quod etiam de syderibus observandum. Modicum diversitatem adnotabo.*“³ Manitius is főleg erre a részre támaszkodva, Batthyány alapján sorolja Papiast a leggyakrabban használt forrásmunkák közé. Azt mondja ugyanis, hogy az egyes szóhasonlóságok, amelyeket Batthyány a *Deliberatio* és Papias munkája között kimutatott, lehetnek csupán a véletlenül alapulók, de ez a két hosszabb rész, a csillagok és szelek felsorolása bizonyítja, hogy Szent Gellért ismerte Papias műveit. Manitius azonban tudja, hogy Gellért a *Deliberatio*-t még Papias munkájának megjelenése előtt befejezte. E nehézség kiküszöbölése végett felteszi, hogy az olasz tudós és az olasz származású püspök között szorosabb barátság volt, aminek alapján Szent Gellért Papias munkáját még megjelenése előtt olvasta, mint ahogy ez Würzburgi Brunó esetében is történt. A szöveg összehasonlítása után e semmivel sem bizonyítható feltételezésre nincs szükség. A „*modica diversitas*“, melyet Batthyány megjelöl, továbbá az, hogy, amit a csillagokról mond, Izidornál mind megtalálható, kétségtelenné teszi, hogy Szent Gellért forrásmunkája a szelek esetében is az *Etymologiarum* volt. A Papias munkája és a *Deliberatio* közötti hasonlóságnak pedig az az oka,

¹ De natura rerum. Migne: Pat. lat. 90. k. 247. c.

² De Universo. Migne: Pat. lat. 111. c.

³ B. 291. I. jegyzet.

hogy mindketten az *Etymologiarum*-ot használták, bizonyosságul arra, hogy Izidor munkája még a XI. században is a tudományok tárháza volt.

A szövegek eltérése elenyésző. A legtöbb esetben helyesírásból származó különbségek vannak csupán. A szelek neve hol nagy, hol pedig kicsi betűvel van írva: *Subsolanus*, de már *Favonius*. Különbözik az egész *Deliberatio*-ban meglepő bizonytalanság mutatkozik a nagy és kis betűk használatát illetőleg. Az *Euroauster* egy szó, tehát csak az első nagy betű. *Batthyány* egybeírja, de a nagybetűt mindkettőnél megtartja. „*Favonius a dextra parte (sc. habet) Africum, a laeva Eurum*“, — mondja a *Deliberatio*. Az *Eurus* azonban nem a *Favoniustól*, hanem a *Subsolanustól* fúj balra; itt a helyébe *Corum* kell. Szembetűnő másolási hiba, amit *Batthyány* nem vett észre. Az „*aura*“ és „*altanus*“ leírása is *Izidortól* származik, *Szent Gellért* azonban önállóan fogalmazza meg.

4. A nevek etimológikus magyarázata.

B. 11.

Etym. VII. c. VIII. 24—27.

Tres erant isti vincti Filio Dei in camino ignis ardentis, qui omnia simul hortabantur ad benedicendum viventem in aeternum. Ananias nimirum, qui gratia Dei sonat, vel ovis, idem et Sidrae lingua Chaldaea, quod interpretatur decorus meus. Azarias, qui dicitur auxilium Domini, idem et Abdenago, quod latine potest dici serviens taceo; Misael, qui populus Domini, ipse et Misac, quod interpretatur risus, vel gaudium.

Ananias, gratia Dei. Idem, et Sidrae lingua Chaldaea, quod interpretatur decorus meus. Azarias, auxilium Domini. Idem et Abdenago, quod in Latinum vertitur serviens taceo. Misael, quae palus¹ Domini; Ipse et Misac, quod interpretatur risus vel gaudium.

¹ palus mendose enim. Cod. omnes „qui populus Domini“.

B. 197.

Etym. VII. c. IX. 16.

Hoc Philippus, qui os lampadarum sonat.

Philippus, os lampadarum vel os manium.

B. 48.

Etym. VII. c. IX. 22.

Dicat itaque Marcus, qui interpretatur excelsus.

Marcus excelsus mandato, utique propter Evangelium Altissimi quod praedicavit.

B. 87.

Etym. VII. c. VI. 9.

Excitavit mihi Deus aliud semen per Abel, qui resurrectio dicitur, eo quod in eo resuscitatum sit nomen iustorum. Igitur, qui de Seth nati sunt, ipsi vocantur filii Dei.

Seth interpretatur resurrectio, eo quod post fratris interfectionem natus sit, quasi resurrectionem fratris ex mortuis suscitaret.

B. 31.

Videntes prophetas demonstrat beatissimus videns; siquidem Videntes prophetae dicuntur. Nimirum hoc ipsi vident, quod ceteros latet.

B. 296.

Est et in cruce Cherubin, nimirum scientiae plenitudo.

B. 227.

Sicut ros Hermon, ait, qui descendit in montem Sion. Per Hermon Judea, per montem Sion Ecclesia. Hermon condemnatio dicitur, Sion speculo interpretatur.

B. 228.

Hermon vero aliter lumen dicitur.

B. 85.

Homo ab humo dicitur; igitur vita hominis humida, id est illecebris perversorum desideriorum plena, in qua nemo laudandus, et homo nominatur.

B. 71.

Sic aequales fuerunt istae in superficie aquae.

B. 196.

Etenim imber dicitur, quod terram imbriet, et ros quod rare descendat.

Etym. VII. c. VIII. 8. b.

Qui autem a nobis prophetae, in Veteri Testamento videntes appellabantur, quia videbant ea quae ceteri non videbant.

Etym. VII. c. V. 22.

Cherubim.... qui ex Hebraeo in linguam nostram interpretantur scientiae multitudo..... cherubim, hoc est scientiae plenitudo appellantur.

Etym. VIII. c. I. 4.

Ideirco Sion, id est speculatio nomen accepit.

Etym. XI. c. I. 4.

Nam proprie homo ab humo.

Etym. XIII. 12. 1.

Aqua dicta, quod superficies ejus aequalis sit.

Etym. XIII. c. X. 4.

Imbres... quod terram imbriet. 9. Ros.... quia aridus est, non spissus, ut pluvia.

Szent Gellért szereti a bibliai nevek etimológiai értelmét és jelentését adni. Azonban az etimológiai értelmet csak akkor adja, ha arra az allegórikus írásmagyarázathoz feltétlenül szüksége van. Az izidori eredet itt is szembezőkő, azért csak a nagyobb eltérésekre kívánunk rámutatni. „Quia videbant ea, quae ceteri latent.“ Szent Gellért megfogalmazásában: „Hoc ipsi vident, quod ceteros latet.“ A Hermonnak két magyarázatot ad: az egyik esetben „lumen“, a másikban „condemnatio“. Izidornál egyik sem fordul elő; azért ezt nyilván valamilyen kommentárból vette (Bedától, vagy Szent Jeromostól), az is lehetséges, hogy a glosszából, melyben

a nevek etimológiai jelentése szintén megtalálható. Ábel etimológiáját összetéveszti Sethével, ezért mondata kissé homályos. Ha e homályosságot az *Etymologiarum* megfelelő szövege nem is javítaná ki, a rákövetkező mondat „igitur“ szava világosan mutatja, hogy előbb is Seth-ről volt szó.

- Megállapíthatjuk tehát, hogy a *Deliberatio* a szavak etimológiai magyarázatában is Izidor művét követi; ha itt néhány szó értelmezése nem található meg, akkor valamelyik kéznél levő kommentárhoz, vagy glosszához folyamodik. Ivánka Endre arra a megállapításra jut, hogy a *Deliberatio*-ban a szavak etimológiai értelmezése Szent Jeromos „*Liber interpretationis Hebraicorum nominum*“ című könyvéből származik, melyet szerzője Eusebius hasonló tárgyú munkája alapján állított össze. Mivel azonban vannak nevek, melyeknek etimológiai jelentése Jeromosnál nem található meg, pl. Philippus, qui os lampadarum sonat (B. 197), feltehető, hogy Szent Gellért Eusebius munkáját idézte görög eredetiből.¹ E feltevés azonban éppen a fenti szövegek összehasonlítása alapján megdől.

5. Eretnékek.

B. 17.

Simoniani quidem dicunt
Creaturam non a deo, sed a
virtute quadam superna creatam.

Basilidiani Iesum Christum
abnegant passum

Nicolaitae stuprum magni-
ficant de quibus Ioannis dicitur:
odisti facta Nicolaitarum.

Agnostici Animam Dei na-
turam esse dicunt.

Carpocratiani Christum homi-
nem fuisse tantum, et de
utroque sexu progenitum.

Cerinthiani circumcisionem
observant, mille annos post resur-
rectionem in voluptate carnis
futuros praecedant, unde et Cil-
liastae, atque . . . Milliastae
graece et latine appellantur.

Etym. VIII. c. V.

Simoniani hi
dicunt creaturam non a Deo, sed
a virtute quadam superna crea-
tam.

4. Basilidiani a Basilide ap-
pellati passum Iesum
abnegavit.

5. Nicolaitae
versa est in stuprum talis consue-
tudo ut invicem conjugia com-
mutarentur: quos Ioannes in
Apocalypsi improbat, dicens:
Sed hoc habes, quis odisti facta
Nicolaitarum.

6. Gnostici propter excel-
lentiam scientiae se ita appellare
voluerunt. Animam naturam dei
esse dicunt, bonum et malum
Dei suis dogmatibus signunt.

7. Carpocratiani a Carpo-
crate quodam vocantur, qui dixit
Christum hominem fuisse tantum,
et de utroque sexu progenitum.

8. Cerinthiani a Cerintho
quodam nuncupati. Hi inter cae-
tera circumcisionem observant,
mille annos post resurrectionem
in voluptate carnis . . . Chilia-
stae, Latine Millenarii sunt appel-
lati.

¹ Ivánka i. m. 17—18. l.

Ophitae serpentem colunt dicentes: ipsum in paradiso induxisse virtutis cognitionem.

Valentiniani quaedam tempora in origine Dei Creatoris inducunt, Christumque de virgine nihil corporis sumpsisse, sed per eam quasi per fistulam transisse.

Cajani, Cain adorant, dicentes sed Christum esse.

Melchisedechiani Melchisedech non hominem sed virtutem dei opinantur.

Angriani Angros et non Deum colunt.

Apostolici nihil possident illosque minime recipiunt qui aliquid in hoc mundo utuntur.

Cerdoniani duo contraria principia asserunt.

Marcionistae alterum bonum, alterum justum Deum asserunt, tanquam duo principia Creatoris, et bonitatis.

Artoteritae panem et caseum offerunt, dicentes: primis hominibus oblationem a fructibus terrae, et a fructibus ovium fuisse celebratam.

Aquarii solam aquam offerunt in calice sacramenti.

Severiani vinum non bibunt, Vetus Testamentum et resurrectionem non recipiunt.

Tatiani carnes abominantur, unde et Encratite nominantur.

10. Ophitae a colubro nominati sunt. Coluber enim Graece ὄφις dicitur. Colunt enim serpentem, dicentes ipsum in paradysum induxisse virtutis cognitionem.

11. Valentiniani a Valentino quodam Platonicae sectatore vocati, qui... id est saecula quaedam in originem Dei Creatoris induxit: Christum quoque de Virgine nihil corporis assumpsisse, sed per eam quasi per fistulam transisse asseruit.

15., 16. Cainani proinde sic appellati, quoniam Cain adorant.

Sethiani nomen acceperunt a filio Adam, qui vocatus est Seth, dicentes eundem esse Christum.

17. Melchisedechiani vocati pro eo quod Melchisedech sacerdotem Dei, non hominem fuisse, sed virtutem Dei esse arbitrantur.

18. Angelici vocati, quia Angelos colunt.

19. Apostolici hoc sibi nomen, ideo praesumpserunt, quod nihil possidentes proprium, nequaquam recipiant eos qui aliquid in hoc mundo utuntur.

20. Cerdoniani a Cerdone quodam nominati, qui duo contraria principia asseruit.

21. Marcionistae a Marcione stoico philosopho appellati, qui, Cerdonis dogma secutus, alterum bonum, alterum justum Deum asseruit, tanquam duo principia creationis et bonitatis.

22. Artotyritae ab oblatione vocati. Panem enim et caseum offerent, dicentes primis hominibus oblationem a fructibus terrae et a fructibus ovium fuisse celebratam.

23. Aquarii appellati ea, quod aquam solam offerunt in calice sacramenti.

24. Severiani a Severo exorti, vinum non bibunt, Vetus Testamentum et resurrectionem non recipiunt.

25. Tatiani a Tatiano quodam vocati, qui et Encratitae dicti, quia carnes abominantur.

Alogii Verbum Deum non credunt, unde sine nomine vocantur, Apocalypsin, et Evangelium respuentes Ioannis.

Catafrigi adventum Spiritus Sancti non in apostolis, sed in se traditum asserunt.

Cataroe poenitentibus veniam negant, de suis mentis gloriantes. Viduas vero si nupserint, tanquam adulteras damnant.

Pauliani non semper esse Christum sed de Maria dicunt sumpsisse exordium.

Hermogeniani in elementis confidunt.

Manichaei duas substantias et naturas introducunt, nimirum ut proelibatis audisti, bonam et malam, et animas ex Deo, quasi ex fonte manare asserunt: Testamentum Vetus respuunt, Novum ex parte recipiunt.

Antropomorphitae humana membra Deum habere contendunt, cum praecipue incorporeus sit credendus, ignorantes vocem dicentis: Deus Spiritus est.

Eraclitae solos monachos recipiunt, regna coelorum parvulos habere non credunt.

Novatiani baptizatos rebaptizans, ut plerumque apud nos contigit, Apostatas reverentes recusantque suscipere.

26. Alogii vocantur tanquam sine verbo; λόγος enim Graece verbum dicitur. Deum enim Verbum non credunt, respuentes Ioannis Evangelium et Apocalypsin.

27. Cataphrygi . . . hi adventum Spiritus Sancti non in apostolis, sed in se traditum asserunt.

28. Cathari propter munditiam ita se nominaverunt. Gloriantes enim de suis meritis negant poenitentibus veniam peccatorum: viduas si nupserint, tanquam adulteras damnant: mundiorem se caeteris praedicant . . . quam mundus vocarent.

29. Pauliani a Paulo Samoateno exorti sunt, qui dicit non semper fuisse Christum, sed a Maria sumpsisse initium.

30. Hermogeniani ab Hermogene quodam vocati, qui materiam non natam introducens, Deo non nato eam comparavit, matremque elementorum et deam asseruit; quos Apostolus improbat, elementis servientes.

31. Manichaei a quodam Persa existerunt, qui vocatus est Manes. Hic duas naturas et substantias introduxit, id est bonam et malam, et animas ex Deo, quasi ex aliquo fonte manare asseruit. Testamentum Vetus respuunt, Novum ex parte recipiunt.

32. Antropomorphitae, Deum habere humana membra quae in divinis libris scripta sunt, arbitrantur, ignorantes vocem Domini, qui ait: Spiritus est Deus; incorporeus est enim, nec membris distinguitur, nec corporis mole censetur.

33. Hierarchitae ab Hierarcha auctore exorti, monachos tantum recipiunt, conjugia respuunt, regna coelorum parvulos habere non credunt.

Novatiani . . . haeresim instituit, nolens apostatas suscipere, et rebaptizans baptizatos.

Oriemani dicunt, quod filius non possit videre Patrem, neque Spiritus Sanctus Filium. Animas quoque in mundi principio peccasse et pro diversitate peccatorum a coelis usque ad terras, diversa corpora, quasi vincula meruisse, eaque causa factum mundum fuisse.

B. 21.

Noetani dicunt Christum eundem esse Patrem, et Spiritum Sanctum, ipsamque Trinitatem in officiorum nominibus non personis accipiunt, unde et Patripassiani vocantur, quia Patrem passum dicunt.

B. 21.

Sabelliani unam personam Patris, et, Filii, et Spiritus Sancti adstruunt.

Ariani coeternum Dei Filium non intelligentes, diversas in Trinitate substantias affirmarunt contra illud, quod singularissimus Dei Unigenitus loquitur: Ego et Pater unum sumus.

B. 22.

Macedoniani Deum esse a Spiritum Sanctum vetant.

40. Origeniani ab Origene auctore exorti sunt, dicentes, quod non possit filius videre Patrem, nec Spiritus Sanctus Filium. Animas quoque in mundi principio dicunt peccasse, et, pro diversitate peccatorum a coelis usque ad terras diversa corpora, quasi vincula, meruisse, causa factum fuisse mundum.

41. Noetani a quodam Noeto, qui dicebat Christum eundem esse, et Patrem, et Spiritum Sanctum; ipsamque trinitatem in officiorum nominibus non in personis accipiunt. Unde et Patripassiani vocantur, quia Patrem passum dicunt.

42. Sabelliani . . . Hi unam personam Patris, et Filii, et Spiritus Sancti astruunt.

43. Ariani ab Ario Alexandrino presbytero orti sunt, qui coeternum Patri Filium non agnoscens, diversas in Trinitate substantias asseruit, contra illud quod ait Dominus: Ego et Pater unum Sumus.

44. Macedoniani a Macedonio Constantinopolitano episcopo dicti sunt, negantes Deum esse Spiritum sanctum.

A Deliberatio-ban az eretnekeknek két felsorolását találjuk egymás mellett. Az elsőben minden magyarázat nélkül 29 haeresis van felemlítve, a másodikban Szent Gellért megmagyarázza, hogy az előbb felsorolt haeresisek milyen tanokat vallottak és miben tértek el az egyház tanításától. E két felsorolásban is vannak némi eltérések. Míg az elsőben csak 29 eretnekséget sorol fel, a másodikban már 32-t. Az előbbieket mellé beveszi még a Cerinthiani, Severiani, Cathari, Noetani haeresiseket, a Menandrianiakat azonban kihagyja. A felsorolásban az *Etymologiarum VIII.* könyvének V. fejezetében foglalt haeresis-listát követi, ahol Izidor Augustinus (*De haeresibus*) alapján, de Tertullianus és Eusebius idevágó munkáit is szem előtt tartva, először felsorolja a zsidó haeresiseket, azután a keresztények közül 68-at. Szent Gellért a sorrendet általában mindenütt megtartja kisebb kihagyásokkal (így kimaradnak pl. a nazarej, apellitae, archontiaci, stb.); csak néhányánál veszi át az egész szöveget, a legtöbbször csupán a leglényegesebb jellemző vonást, de azt betűről-betűre.

A „cainani“ és „sethiani“ haeresiseket összezavarja. Rendszerint az alapítók nevét is mellőzi, s kihagyja az előforduló görög etimológiai magyarázatokat is, egy-kettő kivételével. A legtöbb eltérés a nevek írásában van, ami lehet a kézirat, vagy a másoló hibája.

A szövegek alapján kétségtelen, hogy Szent Gellért az *Etymologiarum*-ból idéz. Ezt azonban Batthyány mint másutt, itt sem ismerte fel, s azért azt a megállapítást teszi, hogy Gellért Epiphaniusnak az eretnekekről szóló nagy munkája alapján dolgozta ki a haeresisekről szóló részt.¹ Batthyány tévedését Manitius is átveszi;² csodálkozik ugyan, hogy Epiphaniusnak ez a munkája Gellért korában latin fordításban meglehetett, de éppen a *Deliberatio* alapján tartja ezt valószínűnek. Ivánka Endre — mivel ebből a korból Epiphanius latin fordításáról nem tudunk —, éppen Manitius nagy tekintélyére támaszkodva, felteszi, hogy Szent Gellért görög eredetiből idéz.³ A fenti szöveg összehasonlításából azonban világos, hogy sem Epiphanius görög munkáját, sem annak latin fordítását nem használta, hanem Sevillai Izidor haeresis-listáját.

6. Drágakövek.

Szent Gellért részletesen foglalkozik a drágakövek misztikus magyarázatával. Külön-külön háromféle magyarázatot fűz minden általa felsorolt drágakőhöz. Először leírja az egyes drágakövek természetrajzi megjelenési formáját, aztán pedig mindegyiknek kidolgozza a misztikus jelentését; a harmadik csak szimbolikus értelmű. Az első magyarázatban a drágakövekre vonatkozó természetrajzi leírást közvetve vagy közvetlenül az *Etymologiarum*-ból veszi, mint az az alábbi szövegek egymás mellé állításából kiviláglik.

B. 174.

Primus itaque lapis Jaspis est, et ipse totus viridis describitur. Perhuc ille intelligendus est, qui lapis de monte precisus, sine manibus in Daniele dicitur, et sic viridis intelligendus, idest nunquam senescens, ut per Ioanem describitur. In principio erat Verbum etc. Sic viridatis ista admittenda.

Etym. XVI. c. VII. 8.

Jaspis de Graeco in Latinum viridis gemma interpretatur.

¹ B. 17. és köv.

² „Die dreissig Arten von Häresien . . . stammen vielleicht aus einer lateinischen Übersetzung des Panarion von Epiphanius.“ Manitius i. m. II. 74. s. köv. 1.

³ Ivánka: Szent Gellért görög műveltségének problémája, 19. 1.

Secundus Zaphyrus aerei, id est flavi coloris, per quam Christus intelligitur, qui humanatione flavus factus est, et solita virtute fretus aurum, et argentum, aes, ferrum, et testam comminuit.

Tertius Chalcedonius, qui pallentis lucernae colorem habere demonstratur, per quem ille intelligitur, qui cum verus sol esset, ex divinitate, quasi pallida lucerna voluit videri in passione dum dixit: tristis est anima mea usque ad mortem, et inclinato capite tradidit spiritum.

Quartus smaragdus, nimiae viriditatis, qui in locis desertis Scythiae, ubi sunt gryphes, quos contra arimaspi unum habentes oculum bella committunt, nascitur, ut lapidem possint accipere. In quo nimirum ille admittendus, qui tantae viriditatis a Psalmista esse perhibetur, omnia quaecunque voluit Dominus fecit in coelo, et in terra, in mari, et in omnibus abyssis, qui tunc in regionibus desertis schytiae nascitur, quando in humanis mentibus ab actibus nequam alienatis infunduntur, et inhabitare dignatur, ubi arimaspi unum habentes oculum, id est illi, qui non aspiciunt temporalia, sed aeterna, contra gryphes, nimirum occulta daemonium temperamenta, spiritualia luctamina dirigunt, ut lapidem accipiant nimirum Christum possideant. Denique in uno oculo vulneratus legitur in Canticeis. Vulnerasti cor meum soror mea sponsa, vulnerasti cor meum in uno oculorum tuorum, et in uno crine colli tui. Unum oculum dicit intentionem ad deum semper factam, et desiderium, quo Christum sequitur Ecclesia. Unum erinem, illum populum gentilem, quem Christus tantum dilexit, ut pro illo moreretur in ligno crucis. Unde Arimaspi unum oculum habentes praeliantes contra gryphes pro lapide smaragdo illos indubitan-

c. IX. 2.

Saphirus caeruleus est cum purpura, habens pulveres aureos sparsos, apud Medos optimus, nusquam tamen perlucidus.

c. XIV. 5.

Calchedonia hoc quod et Lychnites facere dicitur (etc.)

c. VII. 1.

Omnium gemmarum virentium Smaragdus principatum habet, cui veteres tertiam post margaritas et uniones tribuunt dignitatem.

Smaragdus a nimia viriditate vocatur.

ter significare videntur, qui pro desiderio Christi cuncta despiciant temporalia, et insurgentibus daemonum tentamentis omni resistunt conamine.

Quintus Sardonix qui ex onice, et sardio componitur, qui etiam unius generis sit, trium colorum est: nigri, candidi, et rubri, per quem admittitur splendidissime Filius, qui ex nostra mortalitate niger, ex Deitate autem splendidus, et ex passione rufus fuit. Cui dicitur: quare ergo rubrum est indumentum tuum, et vestimenta tua sicut calcantium in torculari? Respondens vero ait: torcular calcavi solus, et de gentibus non fuit vir mecum. Huius vero lapidis multa sunt genera, id est omnium virtutum insignia in Christo redundant, et sancti gratia facti sunt sibi generationes sempiternae.

Sextus Sardius, qui consanguinei coloris narratur, in quo significatur Christus, qui pro amore Ecclesiae amictum suum in sanguine velavit, et dicit ad coelestium multitudinem: Et aspersionem est sanguis eorum super vestimenta, et omnia indumenta mea inquinavi. Vestimenta Christi essentialiones mysteria, quae perhibentur sanguine aspersa. Indumenta vero inquinata, membra sua variis inrisionibus ab Judaeis insultata. Possunt et aliter speciabiliter dici, sed hora non patitur, et nos ad alia festinamus.

Septimus Chrysolitus, qui quasi aurum refulgens videtur emittere scintillas ardentes, per quem omnipotens Christus intelligitur, qui aurum in eloquiis guratur, et omnia bona ab ipso procedunt.

Octavus est Berillus, qui duos colores habet, viridem, et pallentem, per quem demonstratur ille, qui ex forma Dei viridis, id est, robustissimus mansit, et ex forma hominis pallidus, id est mortalis est factus.

c. VIII. 4.

Sardonix ex duorum nominum societate vocata est. Est enim onychis candore, et Sardo. Constat autem tribus coloribus, subterius nigro, medio candida, superius mineo.

c. VIII. 2.

Sardius dicta, eo quod primum reperta sit a Sardibus, haec rubrum habet colorem marmoribus praestans, sed inter gemmas vilissima.

c. XV. 2.

Chrysolithus auro similis est marini coloris similitudine.

c. VII. 5.

Berillus in India gignitur, gentis suae nomen habens, viriditate similis smaragdo, sed cum pallore. Politur autem ab Indis in sexangulos formas.

Nonus Topazius, qui omnium lapidum colores manifestatur habere, per quem nihilominus Dei Filius nobiliter demonstratur, ad quem omnes Sanctorum referentur virtutes, a quo quidem descendunt. Omnia enim per ipsum.

Decimus Crisopassus, qui aurei et viridis coloris dicitur, per quem demonstratur Christus Deus noster omnipotens, qui aureus est, et ex natura sua viridis ex nostra, atque ex utraque Dei Sapientia est, et virtus, et ex his eorum ad suum honorem inradiat mundum, nimirum sapientia et virtute, quo per sapientiam vera discernat, et per virtutem justa operetur.

Undecimus Hyacinthus, qui similis est aquae superfusae radio solis, per quem Incarnatio Christi intelligitur, quae radio Divinitatis tota splendida facta est. Et legitur: quia resplenduit facies ejus sicut sol.

Duodecimus Amethystus, qui totus purpureus dicitur, qui significat dominum nostrum Jesum Christum in crucis fastigio interceptum.

Nemcsak a természetrajzi magyarázatot közöltük, hanem Szent Gellért egész misztikus magyarázatát, mert ez egyrészt mutatja módszerét, forrásidézését, másrészt eredeti elgondolását. A jáspisnál az Izidortól való átvétel nem szószerinti, de a róla mondott megállapítás csak az önálló szövegezésben tér el. Etimológiai jelentésének magyarázata elmarad. A zafírnál az átvétel nem mutatható ki könnyen, ámbar valószínű, hogy gondolat-társítás révén „pulveres aureos sparsos“-ból lett a „flavi coloris“ és a misztikus magyarázat „qui humanatione flavus factus est“. A „humanatio“ szó, amint Ibrányi és Ivánka tanulmányai alapján megállapítható,¹ Dionysios Areopagita hatására mutat. A calcedon magyarázata Izidornál nincs meg. Ez azt bizonyítja, hogy Szent Gellért a drágakövek magyarázatánál nemcsak Izidor, hanem mások munkáját is szem előtt tartotta, főképpen pedig valamilyen drágakövekről szóló bibliai kommentárt; erre utalnak a második magyarázathoz bevezetesképpen használt szavak: „ut volunt

c. VII. 9.

Topazion ex virenti genere est, omni que colore resplendens, inventa primus in Arabiae insula etc.

c. VII. 7.

Crysoprasius Indicus est, colore porri succum referens, aureis intervenientibus guttis, unde et nomen accepit.

c. IX. 3.

Hyacinthus ex nominis sui flore vocatur. Hic in Aethiopia invenitur, caeruleum colorem habens, etc.

c. IX. 1.

Inter purpureas gemmas principatum Amethystus Indicus tenet. Amethystus purpureus est permisto violaceo colore, et quasi rosae nitore leniter quasdam flamulas fulgens etc.

¹ Ibrányi i. m. 528. l., Ivánka i. m. 16. l.

Doctissimi“. A smaragd leírásában a „nimiae viriditatis“ és a „nimia viriditate“ közös eredetre vall. Az arimaspok és a griffek harcának elbeszélése szintén bizonyíték arra, hogy itt egy másik forrásmunkát is használt. Téves azonban, amit Karácsonyi a griffek és az arimaspok harcának a leírásából állapít meg,¹ hogy Szent Gellért Plinius nagy természetrajzi munkáját olvasta. A griffek mondája az egész középkorban el volt terjedve és a legtöbb drágakövekről szóló magyarázatban előfordul. Érdekesen mutatja Szent Gellért gondolatársítását az a tény, hogy az arimaspok egy szeméről eszébe jut az Énekek Éneke, melyben (IV. 9.) szintén szó van a szemről s anélkül, hogy az előbb megkezdett magyarázatot befejezte volna, rátér ennek a magyarázatára. A sardonix leírása izidori eredetre vall, etimológiai jelentése azonban elmarad. Kisebb eltérés, hogy „mineus“ helyett annak synonymája „rufus“ kerül a szövegbe. A sardiusról szóló rész izidori eredete valószínű, ámbar természetrajzi leírása oly rövid, hogy pontos megállapítást ezen az alapon nem tehetünk. „Haec rubrum habet colorem“ önálló megfogalmazásban „Qui consanguinei coloris narratur“ lesz. Az „essentiationes mysterias“ kifejezés dionysiusi hatásra vall. A befejező sorokból látszik, hogy Szent Gellértnek a sardiusra vonatkozólag egy másik magyarázat is eszébe jutott, fontolgatta, hogy azt le is írja, végül azonban „hora non patitur“ megjegyzéssel átsiklik fölötte. A chrysolitról szóló rész valószínűleg izidori eredetű, de egyéni megfogalmazásban. Ugyanez állapítható meg a bejüllusról is, melyben „viriditate similis smaragdo, sed cum pallore“-ból egyéni megfogalmazásban „qui duos colores habet, viridem et pallentem“ lesz. A topáznál is egyéni megfogalmazást látunk „Omnique colore resplendens“ — „qui omnium lapidum colores manifestatur habere“. A chrysopras leírása látszólag nem az Etymologiarum-ból való, mert Szent Gellért arany és zöld színűnek írja, ott pedig csak aranyszínű. Ez az eltérés azonban látszólagos csupán, mert Izidor a drágaköveket színük szerint csoportosítja, s mindenik csoport élén a jellemző szín áll, így a chrysopras csoportjánál a zöld. A jácintnál mintha ismét eltérés lenne, de ez valójában csak annyi, hogy a „caeruleum colorem habens“ meghatározást Szent Gellért még színesebbé akarja tenni és azt mondja: „qui similis est aquae superfusae radio solis“, mintegy kibővítve az Izidor meghatározásával kapott képet. Az ametiszt Izidornál a bíborszínű drágakövek fő képviselője: „inter purpureas gemmas principatum tenet“. Ezt röviden így adja vissza: „qui totus purpureus dicitur.“

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Gellért a drágakövek természetrajzi leírásában is főként Izidort követi. Műszere az, hogy először veszi a drágakő természetrajzi megjelenését s azután hozzáfűzi mindazt, amit elképzelése szerint a természetrajzi leírás alapján a drágakő teológiai szempontból jelképezhet. A drágakövek leírásánál a forrás azonban nem kizárólag az Etymologiarum. Ezt bizonyítják azok az eltérések, amelyeket a

¹ Karácsonyi i. m. 132. l.

szövegösszehasonlításból megállapítottunk. Az átvétel nem szó szerinti, csupán a színekre korlátozódik, a nevek etimológiai magyarázata, valamint a drágakövek találati helye minden esetben elmarad. Amint már kifejtettük, az arimaspok és griffek harcának felemléítéséből nem kell arra következtetni, hogy Szent Gellért Plinius természetrajzi munkáját ismerte, mert ez a monda megtalálható minden drágakőről szóló magyarázatban. Plinius csak közvetett forrás, amennyiben ismert tény, hogy Izidor a drágakövek ismertetésében főleg őt követi.

Mint említettük, Szent Gellért a drágakövekről háromféle magyarázatot ad, s azoknak mindháromban más és más a jelentésük. Vajjon miért tartja olyan fontosnak a drágaköveket, hogy három ismertetést is ad róluk? Ezeknek a kérdéseknek vizsgálata bizonyos forrásokhoz vezet el minket és rámutat a misztikus magyarázat módszerére és forrásaira.

A drágakövekről szóló magyarázatok különösen a Szentírás három részével kapcsolatban fejlődtek ki. Az első (Exodus XVI. 16—22.) szerint a drágakövek „a hősen“, a mellre való táblácska díszítésére szolgálnak, melyet a főpap a vállruhához, az efod-hoz erősített aranykarikák és aranyláncocskák segítségével. E táblácska arannyal átszőtt piros, fehér, kék és vörös bíborfonalból készült. Első oldalán négy sorban hármásával voltak befoglalva a drágakövek. Az első sorban sardius, topáz és smaragd, a másodikban karbunkulus, zafír és gyémánt, a harmadikban jácint, agát és ametiszt, a negyedikben chrysolit, onix és jáspis. Mindezek aranyboglárókba voltak belefoglalva és Izrael 12 törzsét jelképezték.¹

A második fontosabb hely (Ezékiel XXVIII. 12.) azt mondja, hogy Isten szavának küldésére a próféta felemelte szavát Tirus felfüvalkodott királya ellen s azt mondta róla, hogy rakva volt mindenféle drágakövekkel: karniollal, topázzal és jáspissal, tarsiškóval és onixszal, berillel, zafírral, gránáttal és smaraggdal.

A harmadik hely, melynek alapján Szent Gellért is kidolgozza a 12 drágakő értelmét, a Jelenések Könyve XXI. 19—20. Itt János a mennyei Jeruzsálem kapuáról azt mondja, hogy „ékesítve valának mindenféle drágakövekkel. Az első alap jáspis, a második zafír, a harmadik calcedon, a negyedik smaragd, az ötödik sardonix, a hatodik sardius, a hetedik chrysolit, a nyolcadik berill, a kilencedik topáz, a tizedik chrysopras, a tizenegyedik jácint, a tizenkettedik ametiszt“.

A Bibliában máshol is, főleg Ézsaiás prófétánál, gyakran előfordulnak a drágakövek, de a középkori írásmagyarázatok főleg az itt felsorolt helyekre vonatkoztak.

Mi az oka annak, hogy ezekhez a drágakövekhez a legkülönb-féle magyarázatokat, jelképeket, szimbólumokat, titkos jelentéseket íúzi? Hogy ezt megérthessük, vessünk rövid pillantást az allegorikus, misztikus magyarázatomód kialakulására.

¹ Czeglédi Sándor: Bibliai régiségtudomány (Tahitótfalu 1928), 42. l.

Az allegória tulajdonképpen a metaforáknak sorozata és eredetileg talán a gondolkodni kezdő emberiség Istenkeresése volt, amikor bizonyos szavakhoz, tárgyakhoz mélyebb jelentést keresett s azoknak új értelmet adott. Hitte ugyanis, hogy a látszólagosan érthető szavak mögött az élet titokzatos valósága rejlik és a szavakban ezt a titokzatos értelmet kereste. Ezt különösen szent irataira alkalmazta, de megtaláljuk nemcsak a különböző népek szent iratainak magyarázatában, hanem a görög-római klasszikusoknál is. Ismeretes, hogy Anaxagoras Homeros költészetét teljesen erkölcsi alapon magyarázta. Tanítványa Lampsacai Metrodorus mesterét követve a homerosi neveknek természettudományi magyarázatot adott. Szerinte Demeter a májat, Dionysos a lépet, Apollo az epét, Hector a Holdat, Achilles a Napot stb. jelentette. Platon ellenezte az ilyen magyarázatokat, de a sztoikusok nagy szeretettel foglalkoztak velük, közülük különösen Chrysisippos, akiről Szent Gellért is megemlékezik. Cornutus *Theologiae Graecae compendium*-a nagyszerűen mutatja azokat a tátongó ellenmondásokat, melyekkel a különböző szerzők a homerosi költeményeket magyarázták, bennük a vallást és a mitológiát. A stoicizmus a Krisztus előtti és utáni első században a judaizmusba is útát talált; ennek egyik főképviseelője Philo az allegorikus magyarázatnak győzelmes harcosa lett. Élőtte is voltak, főleg az alexandriai bibliamagyarázók között, akik az allegorikus módszert az Ótestamentumra alkalmazták, de Philo csaknem kizárólag ezt használja. Nála a szimbolikus jelentés a szent szöveg lelke, míg a betűszerinti csak a teste. Philótól származik például az a magyarázat is, melyre Szent Gellért is utal, hogy a paradicsomkert négy folyója a négy főerényt jelentette. A Philo által kezdeményezett allegorikus magyarázat utat talál a kereszténységbe is. Részben az ő hatása alatt áll Origenes, aki a Szent Gellértnél is megtalálható három értelmet tulajdonítja a Szentírásnak; a magyarázatok célja szerinte az, hogy ezt a hármas értelmet megvilágítsák. Az első a „somatikos“, a második a „psychikos“, a harmadik a „pneumatikos nomos“.

Origenesszel a misztikus magyarázati mód teljes díszével és homályosságával bevonul a kereszténységbe és az alexandriai iskolának lesz főerőssége. Az antiochiai iskola küzd e magyarázati mód ellen, de nem sok sikerrel. A kereszténységben elsősorban keleten terjed el, a gyakorlatiasságot kereső római világszemlélet sok ideig ellenáll, de végül azért nyugaton is győzedelmeskedik. Nyugatra Szent Jeromos bibliamagyarázataival kerül el; Szent Ágoston elősegíti térhódítását azzal, hogy a Szent Gellért által is idézett donatista Tychonius hét szabályát elfogadja és helyes magyarázati módnak ismeri el.¹ Tychonius szabályait Cassiodorus is átveszi s ezzel elősegíti azok gyors elterjedését és alkal-

¹ Augustinus: *De doctrina Christiana*. (Migne: Pat. lat. 34. k. 81—90. l.)

mazását.¹ Eucherius, akit Szent Gellért saját bevallása szerint olvasott², már az egyes allegóriák sívár, szótárszerű magyarázatát adja. Így lesz aztán a jég: durities peccatorum, a szelek: animae sanctorum, a rózsák: martyres a rubore sanguinis, az árnyék: protectio divina stb.

Ilyen hatások alatt kialakul a misztikus magyarázatmód a maga teljességében, mellette azonban még a betűszerinti és erkölcsi magyarázatot is használják és a Szentírást e három egybekapcsolásával értelmezik. Ennek alapján születik meg a jól ismert emlékeztető vers:

Littera gesta docet, quid credas allegoria.

Moralis quid agas, quo tendas analogia³.

Az örökkévalóságot, Istent kereső, az univerzumba beolvadni akaró középkori lélek nem elégszik meg a szavak egyszerű jelentésével, keresi bennük azt, amit a mulandóságnak alá nem vetett isteni juttat kifejezésre.⁴ Azért a titkok keresésébe soha bele nem fárad. Nem unalmas észmunka ez, hanem a hit megvilágosodása, újabb és újabb hit-ablakok kinyitása, melyeken keresztül csodálni lehet az Istenség örökkévaló fenségét. Ezért különböző helyről gyűjtik össze ismereteiket, de saját hitükön keresztül szűrnek meg, s ha mások szavaival is, mégis, mint sajátjukat, fejezik ki. Szent Gellért számára is a drágakövekről adott magyarázat, s az a szinte kínos igyekezet, mellyel minden oldalról meg akarja világítani azok értelmét, nem üres szóhüvelyezés, hanem hitének újabb és újabb fellobbanása, a Szentírásban rejlő isteni kinyilatkoztatásnak mélyebb megértése.

Honnan vette Gellért a drágakövek misztikus magyarázatát? Amint láttuk, a természetrajzi leírást közvetve vagy közvetlenül Izidortól vette át, a misztikus magyarázat azonban nem származhatik tőle, mert ő a gemmák misztikus értelmezésével még nem foglalkozott.

A drágakövek magyarázata a középkorban általánosan el volt terjedve. A természetrajzi leírásban főleg Izidorra támaszkodtak, vagy még inkább az ő forrására, Pliniusra, akiből a középkori természettudomány általában nagymértékben táplálkozik. C. Plinius Secundus a drágakövekkel Historia naturalis-ának 37. könyvében foglalkozik: leírja az egyes drágakövek megjelenési formáját, találási helyét, különböző fajtáit s leírását egy-egy hozzájuk kapcsolódó történettel fűszerezi. Az egyházatyák közül Epiphanius dolgozza fel először behatóan, az Exodus alapján, természetrajzi és írásmagyarázati szempontból a drágaköveket, de még nem fűz hozzájuk különösebb szimbolikus értelmet. Misz-

¹ Institutiones divinarum et saecularium litterarum. De sex modis intelligentiae (Migne: Pat. lat. 70. k. 1122—1123. l.).

² B. 63.

³ J. Geffcken: Allegory and allegorical interpretation. Encyclopaedia of Religion and Ethics (Edinburgh 1908), I. k. 327—331. l.

⁴ Ph. H. Wicksteed: The religion of time and the religion of eternity (London 1932), 8—21. l.

tikus jelentésükről csak annyit mond: „Hae sunt duodecim gemmae, unicuique tribui Israelis respondentes“. A drágakövekről készített feldolgozása két versióban maradt fenn. Az egyik az „antiqua“, a másik a „De duodecim gemmis liber“.¹

Utána Szent Jeromos foglalkozik a drágakövekkel, de részletes magyarázatot nem ad róluk. Téves Karácsonyinak az az állítása, hogy Szent Gellért is Szent Jeromos „Commentarii in Ezechielem Prophetam“ c. munkája alapján dolgozza ki a tizenkét drágakő jelentését.² Szent Jeromos e kommentárjában felsorol ugyan Ezékiel (28. r.) alapján kilenc drágakövet, de Pliniushoz és Epiphaniushoz utalja az olvasót s megvallja, hogy erre vonatkozólag ő is Epiphanius könyvét olvasta.³

Az első, aki a tizenkét drágakövet Szent Gellérthez hasonlóan dolgozta fel, a híres jarrowi szerzetes: Beda Venerabilis. Mind az Exodus-ban, mind az Apocalipsis-ban említett drágakövek jelentését megmagyarázza. Az Exodus 28 részéről készített magyarázata csaknem teljes egészében bekerült a Glossa ordinariába is. Fontosabb a mi szempontunkból az „Explanatio Apocalipseos“-ban⁴ adott magyarázata. A későbbi magyarázatok közvetve vagy közvetlenül mind rá vezethetők vissza, ő dolgozza ki legalaposabban a drágakövek misztikus értelmét. Magyarázatának újszerűségét maga is érzi és befejező szavaiban, ha burkoltan is, utal erre.⁵ Először az egyes drágakövek természetrajzi leírását adja, azután megmagyarázza titkos jelentésüket, s miután így valamennyit megtárgyalta, rövid összefoglalás formájában megegyezően összegezi misztikus értelmüket.

Beda magyarázatát követi Alcuin az Apokalipsishoz írott kommentárjában és Hrabanus Maurus, aki „De universo“ c. nagy enciklopédikus munkájában foglalkozik a drágakövekkel.⁶ Hrabanus Maurus először elmondja, hogy miért nevezik őket drágaköveknek: mert „chare valent, sive ut a vilibus discerni possint, seu quod rari sint“.⁷ Azután röviden megmagyarázza a Biblia más helyein megemlített drágaköveket. Így az Ezékielnél (XXVIII. rész) felsoroltakról azt mondja, hogy bennük „novem ordines angelorum exprimuntur“, az Apokalipsisban levők pedig a „constructio spiritualis civitatis“-t jelentik. Ezután csaknem

¹ Ld. Migne: Pat. gr. 43 k. tom. 3.

² Karácsonyi i. m. 210. l.

³ „Super quibus et vir Sanctus Epiphanius episcopus proprium volumen mihi praesens tradidit“. Migne: Pat. lat. 25. k. 271. l.

⁴ Migne: Pat. lat. 93 k. 197—203. l.

⁵ „Quantum vero ad ipsam rei profunditatem pertinet, videor mihi perpauca et haec breviter strictimque dixisse. Lectorem simplex obsecro, ut, si recto me tramite viderit, agat Deo gratias: sin vero secus quam volebam evenisse deprehenderit, errori meo veniam mecum a Domino deprecatur.“ I. m. 203. l.

⁶ Migne: Pat. lat. 111. k. 464—471. l.

⁷ V. ö. Izidor meghatározásával: „Pretiosi lapides ideo dicti sunt, quia chare valent, sive ut a vilibus discerni possint, seu quod rari sint“. Etymologiarum I. XVI. c. VI. 4.

mindenben Bedát követve felsorolja a 12 drágakő jelentését. Egyik-másikhoz bővebb magyarázatot fűz, de a misztikus értelmezésben szóról-szóra megegyezik Beda szövegével. A végén rövid összefoglalást ad, majd áttér az Exodus XXVIII.-ban felsorolt, hármasával a főpap ruháját díszítő drágakövek synopsis-szerű magyarázatára.

Hrabanus Maurus kortársa és tanulóútársa Haymo halberstadti püspök „Expositio in Apocalypsin“ c. kommentárjában¹ Beda alapján, de eredeti elgondolással szintén foglalkozik a drágakövek magyarázatával. Az egyes gemmákhoz azonban sokkal rövidebb misztikus értelmezést ad és a végső összefoglalás is elhagyja.

A Walfried Strabo neve alatt ismert Glossa ordinaria az Apokalipsishoz írt magyarázatokban felsorolja a drágaköveket.² Feltesszük, hogy Szent Gellért ismerte a Glossát és abból több helyen idéz is. Amikor annyi szerzőről tesz említést a Deliberatio-ban, mintha azok munkáit mind olvasta volna, lehet, hogy nagy részüket a Glossából vette át. A glossákban ugyanis az egyes szentirási helyekhez oda van iktatva a különböző egyházatyák magyarázata nevük megemlítésével. Azonban a drágakövek esetében Szent Gellért valószínűleg nem használta a Glossát, mert ebben a griffek és arimaspok harca nincsen meg, két drágakőnek: a topáz-nak és a chrysoprasnak a magyarázata kimaradt, az összefoglalás is hiányzik.

A drágakövek magyarázata a Szent Gellért utáni időkben is megvan. Így Hugo a S. Victore a „De bestiis et aliis liber“ c. könyvének³ drágakő-felsorolása bizonyosság arra, hogy a későbbi magyarázatok sem hoztak végeredményben semmi újat, Beda alapján fejtik ki a kövek szimbolikus értelmét.

E felsorolásból nyilvánvaló, hogy a drágakövek misztikus magyarázata az egész középkorban általánosan el volt terjedve. Minden kommentár, amely az Apokalipsisszel foglalkozik, nem különben más tudományos munkák is (pl. Hrabanus De universo-ja, Hugo a S. Victore De bestiis et aliis-a) ismertetik a drágakövek természetrajzi alakját, színét, hogy azután titkos jelentésükkel foglalkozhassanak. Általában az összes magyarázatok Bedához vezethetők vissza, mégis két fajtájukat különböztethetjük meg. Az egyik először hosszan feltárja minden egyes drágakő különleges jelentését, vagy jelentéseit, azután, mielőtt a magyarázatot befejezné, még egyszer, rövid synopsis alakjában összegezi az elmondottakat; ilyen pl. Beda és Hrabanus Maurus kommentárja. A másik csoport csupán egy rövidebb-hosszabb magyarázatot ad, de az összefoglalást mindig elmulasztja; ide tartozik a magyarázatok nagy többsége.

Hogyan lehetséges már most, hogy Szent Gellért nemcsak két — ami magában véve is ritka dolog —, hanem egyenesen

¹ Migne: Pat. lat. 117. k. 1204—1208. l.

² Migne: Pat. lat. 114. k. 747—749. l.

³ Migne: Pat. lat. 117. k., 115—119. l.

három magyarázatot fűz a drágakövekhez, s mind a hármat más és más szimbolummal? A drágakő-magyarázatok most említett első csoportjában a végső összefoglalás csupán az előbb hosszan elmondottaknak rövid kivonata és nem más értelmezése. Ezzel szemben a *Deliberatio*-ban három értelmezést találunk. Szent Gellért ugyanis először önálló, eredeti magyarázatot ad: csupán a gemmák jellegzetes vonásait veszi át Izidortól, de a hozzájuk fűzött misztikus értelmezést maga dolgozza ki. Innen ered fontosság és sajátos volta. Az egész középkorban nem található még egy ehhez hasonló munka, amely ennyire önállóan értelmezné a drágakövek misztikus jelentését. Szent Gellért képzeletének nagy teremtő ereje itt is megnyilatkozik. A drágakövek számára nem jelentik Izrael tizenkét törzsét, nem az apostolokat, a szenteket, hanem azok mellett, de elsősorban Krisztusnak az Istenembernek egy-egy tulajdonságát vagy *aspectus*át.

A jászpis a kezdettől fogva Istennél lévő Igét, a Logost jelenti; a zafir Krisztust; a kalcedon Krisztust, aki istenségénél fogva valódi nap, de szenvedésében halvány fénynek akar látszani; a smaragd Krisztust, aki mindent megtett, amit Isten akart; a sardonix Krisztust, a legfenségesebb fiút, aki a mi érettünk való halálában fekete, istenségében fénylő, szenvedésében piros; a sardius Krisztust jelenti, aki az egyház szeretetéért „velavit amictum suum in sanguine“; a chrysolit a mindenható Krisztust; a berill Krisztus két természetét: az istenit és emberit; a topáz Isten fiát, akihez „omnes virtutes Sanctorum referentur“ és aki által minden létezik; a chrysopras Krisztust, mindenható Istenünket, aki saját természetében fénylő arany, a miénk által zöld; a jácint Krisztus incarnatióját; az ametiszt pedig a megfeszített Krisztust. Így Krisztus tizenkét alakban jelenik meg előttünk, ámbár itt-ott a szétválasztó jellemvonások nem elég határoltak: kissé összefolynak. A misztikus értelmezés mintha a dionysiusi misztikával mutatna rokonságot, amit különösen az ismertetett dionysiusi idézetek sejtetnek.

Az első magyarázat tehát Szent Gellért önálló alkotása, a második és harmadik pedig követi az általánosan elterjedt módszert, mely először bővebben értelmezi az egyes drágaköveket azután pedig ezt az értelmet összegezi. Szent Gellért, úgy látszik, nem akarta, hogy Isingrim csak az ő magyarázatát ismerje meg, hanem a másokét is, a „tudósokét“, azért „ut voluit Doctissimi“ bevezetéssel áttér az általánosan elfogadott magyarázat ismeretetésére.

Most már csak annak a kérdésnek felvetése marad hátra, hogy ennek a második és harmadik magyarázatnak ismertetésében kinek a nyomán halad, milyen művet használ forrásul. Hrabánust követi-e, akit sehol nem említ meg, vagy pedig Bedát, akiről így emlékezik meg: „divinus Sacerdos therropeuta optimus Beda“¹. Mivel csak e kettőnél s talán még Alcuinnál van meg az összegezés, biztosra vehetjük, hogy a drágakövek második magya-

¹ B. 63.

rázatánál Beda „*Explanatio Apocalipseos*“ c. kommentárját tartotta szem előtt, hiszen maga is említi, hogy ismerte e kommentárt. Azonban, ha a misztikus értelmezést összehasonlítjuk Beda, Hrabanus Maurus, a *Glossa ordinaria* és Haymo megfelelő szövegével, arra a meggyőződésre jutunk, hogy Bedán kívül Szent Gellért valószínűleg Haymo kommentárját is ismerte, bár lehetséges, hogy a két szöveg hasonlóságai és egyezései véletlenek csupán. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Szent Gellért a drágakövek jelentését a korában elterjedt kommentárokból is ismeri; bizonyítja ezt a hasonló megszövegezés és a hosszabb magyarázathoz fűzött rövidebb összefoglalás.

Ami végül az összefoglalást illeti, meg kell állapítanunk, hogy egyetlen általunk ismert összefoglalással nem mutat rokonságot. Hogy a jáspis miért jelentette a pátriárkákat, a zafir a profétákat, nem tudjuk. A többi drágakő jelentését, ha nem is ebben a sorrendben és egyeztetésben, ritkán másutt is megtaláljuk. Így pl. Haymonál a zafir a szenteket jelenti, a chrysolit a tudósokat. A legnagyobb valószínűség szerint tehát Szent Gellért az összefoglalást részben hasonló összefoglalások alapján, részben pedig saját elképzelése után dolgozta ki, de az is lehetséges, hogy egy előttünk még ismeretlen forrást idéz.

7. Angyalok.

B. 31.

Omnes namque cognoscimus, quod Angeli Graece, latine nuncii dicantur, propter quod Domini voluntatem populis nunciant. Ideo autem eorum vocabulum officii nomen est, non naturae. Dum mittuntur Angeli nuncupantur;

quibus ideo ut docti tradunt, pictorum licentia pennas facit, quo citassimum eorum ubique discursum significet.

B. 233.

Nomina malignorum spirituum funditus ignoratur, quemadmodum et bonorum excepto trium fortium divinitus inspiratis Michael nimirum,

Gabriel
et Raphael

Graeci autem haec, et unum utique Uriel, qui ignis Dei dicitur, quem specialius haeretici invocare dicuntur, et

Etym. VII. c. V.

1. Angeli Graece vocantur, Hebraice dicuntur melachim, Latine vero nuntii interpretantur, ab eo quod Domini voluntatem populis nuntiant.

2. Angelorum autem vocabulum officii nomen est, non naturae; semper enim spiritus sunt, sed cum mittuntur, vocantur angeli.

3. Quibus ideo pictorum licentia pennas facit, ut celerem eorum in cuncta discursum significet . . .

Etym. VII. c. V.

12. Michael

10. Gabriel

11. Raphael

15. Uriel interpretatur ignis Dei.

dominationes, quemadmodum Angeli, et Archangeli, virtutes vero Principatus, ac potestates, et Cherubin, et Seraphim.

B. 47.

In principio creavit Deus coelum. Hoc autem post sui creationem vocatum est firmiter, quo nimirum comprobatur, quod post ruinam malorum Angelorum, hi qui permanserunt, firmitate perpetua stabiliti sunt.

4. Novem autem ordines esse angelorum Sacrae Scripturae testantur, id est, angeli, archangeli, throni, dominationes, virtutes, principatus, potestates, cherubin et seraphim.

Etym. VII. c. V. 31.

Nimirum ostendens, quod post ruinam angelorum malorum, hi qui permanserunt, firmitatem aeternae perseverantiae consecuti sunt.

Ibrányi Ferenc Szent Gellért teológiájáról írva külön foglalkozik az angyalokkal.¹ Nagy tudással választja szét azokat a szálakat, melyek alapján kimutatható, hogy Szent Gellért az angyalokról alkotott felfogásában is két teológiai iránynak a hatása alatt áll. Az egyik Dionysius Areopagita keletről jövő teológiája, a másik Szent Ágostoné. A nyugati középkori teológiának Szent Ágoston vetette meg az alapját; ő az a forrás, melyből sokáig táplálkozik a keresztény egyháztudomány. Azonban téves lenne feltenni, hogy az egyes íróknál található teológiai meghatározások mind közvetlenül Szent Ágostonra mennek vissza. Így ellentétben Ibrányival meg kell állapítanunk, hogy Szent Gellért az angyalokra vonatkozó ismeretek jó részét csak közvetve veszi Szent Ágostontól, közvetlenül azonban itt is Sevillai Izidorra támaszkodik. Így pl., amint a fenti szövegből kitűnik, az angyalok lényegének meghatározása is az *Etymologiarum*-ból való.

Ivánka Endre helyesen állapítja meg,² hogy a magyar tudományosságnak ki kell aknáznia mindazokat az ismereteket, amelyeket a *Deliberatio* nyújt és az azok alapján felvetődött problémákat meg kell oldania. De a megállapításának illusztrálására felhozott példában, úgy hisszük, tévesen következtet Uriel arkangyal említéséből a bogomilizmus hatására. Kimutatja P. Perdizet tanulmánya alapján, hogy Uriel neve csak Kelet közvetítésével kerülhetett bele a *Deliberatio*-ba, hiszen abban az időben Nyugaton nem állt különösebben előtérben. Amint azonban a fenti szöveg mutatja, Izidor felsorolja mind a négy arkangyalt, s Uriel etimológiai magyarázatát is tőle veszi át Szent Gellért. Mindenesetre meglepő, hogy Uriellel kapcsolatban ezt a megállapítást teszi: „quem specialius haeretici invocare dicuntur“. Mint Ivánka megállapítja, Urielt különösképen a bogomilok hívták segítségül és részesítették nagy tiszteletben. Feltehetjük tehát,

¹ I. m. 520. és köv. l.

² Századok 1942, 497. l.

hogy Szent Gellért Izidor nyomán említi Urielt, s eközben jut eszébe s tesz rá célzást, hogy a bogomiloknak errefelé elterjedt szektája Urielt nagy tiszteletben tartja.

Mint az összehasonlításból látható, a két szöveg eltérése csekély. Szent Gellért az angyalok rendjének felsorolásában Izidor sorrendjét nem tartja meg és a „throni“-kat a munka hevében kifelejtí.

8. Rhetorika.

B. 68.

Etenim perfectorum nonnulli trimodum dicendi genus volunt in omnibus habere dictis, utique: humile, medium, et grandiloquium. Denique eminentia dum sunt dicenda, granditer proferenda, parva autem subtiliter, et mediocria temperate.

B. 147.

Ille, qui inter impiissimas Judaeorum rabies de Deo pro eodem ad differendum constitutus erat, non de mortalibus deliberativis non de demonstrativis, non de judicialibus, quae ad Rhetores pertinent.

B. 139—140.

Contemplenda . . . nos . . . expectant . . . quantum hoc quo incomprehensibile comprehenditur, quodque formis cingitur, et a formis non tenetur, cui nec proemium predicatur, nec narratio inseribitur, quamquam narratur, dicique possit non solum proemium, quin etiam Epilogus, quin etiam confirmatio.

Szent Gellért korában a retorika már nagyon lehangyatlott. Az ékesen kidolgozott beszédekre nem volt szükség. A kor nem külső csillogásban akarja kifejezni magát, hanem a lélek szárnyalásában. Szent Gellért is azt mondja: „Nem követtük a zajgó szónokokat, és a követelő szónoklat-tanárokat, akik csak a szavak szépségét vadásszák és nem a hittitkok erejét“.¹ Hogy mégis foglalkozott retorikával, bizonyítja a fenti szöveg, ahol Izidor alapján a szónoki beszéd részeiről és felosztásáról szól. Az eltérés

Etym. II. c. XVII.

De trimodo dicendi genere. Dicenda sunt quoque submissa leviter, incitata graviter, inflexa moderate. Hoc est enim illud trimodum genus dicendi: humile, medium, grandiloquium. Cum enim magna dicimus, granditer proferenda sunt; cum parva, subtiliter; cum medioerum, temperate.

Etym. II. c. IV.

De tribus generibus causarum. Genera causarum tria sunt: deliberativum, demonstrativum, iudiciale . . .

Etym. II. c. VII.

Partes orationis in rhetorica arte quattuor sunt: exordium, narratio, argumentatio, conclusio.

¹ B. 226.

közte és az *Etymologiarum* megfelelő szövege között mutatja, hogy tudja: az *exordium* más néven *prooemium*, a *conclusio* pedig *epilogus*.

9. Számtan.

B. 43.

Verum ut audisti, sapientiae ejus non est numerus. Numero vero circa nos nummus nomen dedit, et a sui frequentatione vocabulum indidit. Est itaque Deus in numero quasi caput numeri, innumerabiliter vero . . .

Unum semen numeri est non numerus.

Etym. III. c. III.

Numerus autem est multitudo ex unitatibus constituta; nam unum semen numeri esse, non numerum. Numero nummus nomen dedit, et a sui frequentatione vocabulum indidit.

Günther a középkori számtantanításban három korszakot különböztet meg.¹ Az első korszak, mely mintegy éppen Szent Gellért idejéig tart, a „computus kora“, amikor még a római számjeggyel számoltak és az ujjakon való számolásnak is igen fontos szerep jutott. A szorzás ismételt összeadásból állott, a gyakrabban előforduló számok szorzatának eredményét táblázatok tartalmazták. Az osztás még nehezebb volt. A rendes számtanon kívül idetartozott a Bibliában előforduló számoknak allegorikus magyarázata és az egyházi naptár készítése. A számok allegorikus magyarázata különösképen elterjedt. Hogy miért, Izidor Augustinus (*De civ. Dei. XI. c. 30.*) alapján megmondja. „Ratio numeri contemnenda non est; in multis enim sanctarum Scripturarum locis quantum mysterium habeant elucet. Non enim frustra in laudibus Dei dictum est: Omnia in mensura, et numero et pondere fecisti.“²

A *Deliberatio* megfelelő szövegének izidori eredete szembe- szökő. Szent Gellért szívesen foglalkozott a számok misztikus értelmével. Hogy erre vonatkozólag milyen forrást használt, pontosan nem tudjuk meghatározni, de van Izidornak egy kis műve a számok misztikus értelméről.³ Valószínű, hogy ismerte ezt a könyvet vagy valamely hozzá hasonló munkát. Izidor felsorolja ebben az egyes számok jelentését. Így pl. a 12-es jelenti az apostolokat, a pátriárkákat, a kisebb profétákat, a tizenkét drágakövet, Izrael tizenkét törzsét, a Szent Föld tizenkét kikémlőjét; Illés próféta is tizenkét kőből épített oltárt, stb. A 12-nek Szent Gellértnél is sok jelentése van. Jelenti az ég tizenkét jelét (B. 157.), a tizenkét tanítványt (B. 167.), a tizenkét patriarkát, a tizenkét drágakövet (B. 174.), a tizenkét szelet (B. 284.) stb. Ugyanígy nagy jelentőséget tulajdonít a hetes számnak. Természetesnek is

¹ Günther: *Geschichte des mathematischen Unterrichts im deutschen Mittelalter* (Berlin 1887), 64—127. l.

² *Etym. III. c. IV. 1.*

³ *Liber numerorum qui in Sanctis Scripturis occurrunt. Migne: Pat. lat. 83. k. 179. l.*

vehetjük, hogy misztikus középkori lelke szeretettel csüngött minden olyan tudományon, mely fölötte áll az érzékelhető dolgoknak és az Istentitkot véli a hit útján világossá tenni.

*

A fentiek alapján minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a *Deliberatio* egyik leggyakrabban használt forrása Sevillai Szent Izidor „*Etymologiarum libri XX*“ c. enciklopédikus munkája, a középkori Európának egyik legtöbbet forgatott tudományos könyve. Az egyezések, hasonlóságok oly gyakoriak a két munka között, hogy azt kell hinnünk: az *Etymologiarum* állandóan Gellért keze ügyében volt, minden felőtlő gondolatra belőle idézett. Legtöbbször akkor vette hasznát, amidőn az általa kedvelt írásmagyarázati mód megkívánta. Ennek a misztikus írásmagyarázatnak három ága volt. Először a szent szöveg szó szerinti értelmét, közvetlen jelentését kellett megvizsgálni, másodsor levonni erkölcsi értelmét, harmadszor pedig titkos jelentését adni. Szent Gellért az *Etymologiarum*-ból vett részeket mindig a szó szerinti magyarázat megvilágításához használja. Ha pl. egy drágakőről beszél, Izidor alapján leírja, hogy mi a drágakő természetrajzi tulajdonsága, vagy pedig éppen e tulajdonságok révén rámutat a szövegben rejlő titkos jelentésre, szimbolumra. A csillagokra, égre, földre, szelekre, továbbá a számokra, a nevek etimológikus értelmére vonatkozó idézetek mind ezt a célt szolgálják.

Van azonban számos idézet, melyet Szent Gellért látszólag minden összefüggés nélkül told bele a szövegbe, nem fűzve hozzá semmiféle misztikus magyarázatot. Ezek az idézetek nem annyira hittani, mint tudományos jellegűek.¹ Sokszor elítélőleg szól a tudományokról, gúnyosan beszél a „*philosophi mundi*“-ről, mégis szükségesnek tartja felsorolni a világi tudományokat, a filozófia egyes ágait. Karácsonyi ezeket a kitéréseket lobbanékony természetének, fegyelmezetlen észjárásának tulajdonítja.² Mi ezekben a kitérésekben lelki motívumot keresünk. A hit és tudás problémája nyilatkozik meg bennünk. Az első keresztényeknek is legfontosabb problémájuk volt, hogy a keresztény egyszerűséget, hitet összhangba hozzák a kor világi gondolkodásával. Végig az őskeresztény történeten megtaláljuk ezt a próbálkozást és megvan a középkorban is. A kérdés az volt, hogyan egyeztethető össze a keresztény hit a pogány tudományokkal. Megférhet-e a klasszikus görög és római világszemlélet a hiten alapuló keresztény világnézettel? A keresztény egyházatyák örökös lelki meghasonlásban vannak emiatt. Ismeretes, hogy Augustinus kereszténnyé válva szánakozik a római klasszikusokra fordított ideje fölött, de azért teljesen mégsem tudja megtagadni őket. A középkorban Haduarius Ciceró műveiből szemelvényes könyvet állított össze iskolai használatra, de később maga kívánta megsemmisítését, nehogy

¹ Pl. B. 79. és köv. l.

² I. m. 127. és köv. l.

olyanok kezébe kerüljön, akik a hitben nem elég erősek.¹ Ebben a lelki meghasonlásban szenved Szent Gellért is, aki a hit valóságos hőse, Krisztus igaz követője, de az akkori tudományoknak is elsőrangú ismerője. Talán mintegy mutatni akarja Isingrimnek, hogy ő a tudományok területén is jártas. Nem becsüli sokra az emberi ész erejét, a bölcsélet számára is csak a „teológia szolgája”, de azért hiszi, hogy ami jót a világi tudósok mondtak, onnan felülről jövő sugallatra mondták. És hogy a tudományokban is van sok hasznos ismeret és azokat nem szabad parlagon hagyni. „Hasznos nekünk — mondja —, néha elménket ellenségeink olvasására fordítani, mint ahogy Mózes is megparancsolta népének, hogy vegyék el az egyiptomiak aranyát, ezüstjét. Néha a szántóföldön liliomok teremnek, és a tövisek között rózsák.”² Következőleg: valahányszor a tövisek közül a rózsákat ki akarja szedni, a tudományokból a hasznosat, mindig idéz. És ezek az idézetek nem tartoznak szorosan bele az írásmagyarázatba. Önmagukban állanak, mint hasznos ismeretek, melyeket a világi tudósok „onnét felülről jövő sugallatra állítottak össze”.

Csak a legtrikább esetben idézi a szöveget teljes egészében. Legtöbbször — mintha csak iskolai anyag lenne — csupán a lényeges részt veszi át belőle. Máskor megtoldja saját nézetével. Igen gyakran önállóan fogalmazza meg, de a szövegben előforduló szavakat mindenben megtartja. Nevek, filozófiai irányok, uralkodók felsorolásánál általában elég híven követi a felhasználó szöveg sorrendjét, de néhányat minden esetben kihagy belőlük. A Szentírásban előforduló nevek etimológiai magyarázatát kivéve, a tulajdonneveket általában elhagyja (V. ö. eretnekek, filozófiai irányok.) Legtöbbször az előforduló görög szavakat mellőzi.

A görög szavak kihagyásából arra a következtetésre jutotunk, hogy kissé elhamarkodott Karácsonyinak és másoknak az a megállapítása, mely szerint Szent Gellért tudott görögül. Az *Ety-mologiarum* és *Deliberatio* közös szövegeinek összehasonlításából kitűnik, hogy Szent Gellért, ahol csak teheti, elkerüli a görög szavak átvételét. Ez ellene szól azoknak a megállapításoknak, hogy a görög nyelvnek jó ismerője volt. Csak miután az előforduló összes görög szavakról és görögös fordulatokról megállapítottuk, hogy nem a forrásmunkák alapján kerültek a *Deliberatio*-ba,³ mondhatjuk teljes bizonyossággal, hogy Szent Gellért tudott görögül.

Az *Ety-mologiarum*-mal való összehasonlítás alapján a Szent Gellért *Deliberatio*-jára vonatkozó megállapítások közül a következők bizonyultak téveseknek.

1. Manitius Batthyány alapján Papiast tartja Szent Gellért egyik legfontosabb forrásának, nemcsak a gyakori szóhasznoló-

¹ Manitius i. m. I. 478. l.

² B. 66.

³ Karácsonyi még azt is felteszi, hogy a veszprémvölgyi apácák számára kelt görög oklevelet éppen ő készítette. (I. m. 77. l.) De már 1924-ban ezt az alapító levelet hamisnak tartja. (V. ö. Szentpétery Imre: Szent István király oklevelei. Szent István emlékkönyv, II. k. 190. l.)

ságok, hanem különösképen a szelekről és csillagokról vett két hosszabb idézet megegyezése alapján. Felteszi, hogy az olasz tudós és az olasz származású magyar püspök barátsága révén Szent Gellért olvasta Papias munkáját, még mielőtt az teljesen elkészült volna. A *Deliberatio* és az *Etymologiarum* összehasonlítása alapján világos, hogy nincs szükség ilyen hipotézisek felállítására: Szent Gellért mind a szelekre, mind a csillagokra vonatkozó megállapításait az *Etymologiarum*-ból veszi. Papias *Elementarium* és a *Deliberatio* egyes helyeinek hasonlósága onnan ered, hogy Papias egyik főforrásul is éppen Sevillai Izidor nagy munkája szolgált. Azt kell hinnünk, hogy az *Etymologiarum* a középkorban olyan közkincs volt, melynek felhasználásakor a szerző nevének megemlítését szükségtelennek tartották.

2. Manitius alapján majdnem egy második tévedés is általánosan elfogadottá lett a magyar tudományosságban. Batthyány ugyanis kimutatja, hogy a haeresisek felsorolásában Szent Gellért Epiphanius-nak az eretnekekről írt munkáját használta. Manitius csodálkozik ugyan rajta, hogy ebben az időben Epiphanius munkája megvolt latin fordításban, de ezt éppen a *Deliberatio* alapján lehetségesnek tartja. Ivánka Endre Manitius tekin-télyére támaszkodva egy lépéssel tovább halad és — mivel Epiphanius latin fordításáról nem tudunk — megállapítja, hogy Szent Gellért Epiphanius görög eredetijét használja. Manitius megállapításának téves volta azonnal szembetűnik, mihelyt a *Deliberatio* szövegét összehasonlítjuk a haeresisek listájával.

A nagy német tudósnek két ilyen, következményeiben nagy hatású megállapítása van a *Deliberatio*-ról. A magyar tudomány eddig egy lépést sem tett e tévedések kiigazítására. Márpedig méltán mondja Ivánka Endre, hogy „nem panaszkodhatunk azon, hogy a külföld nem foglalkozik a magyar föld emlékeivel és értékeivel, ha mi magyarok nem nyújtunk erre módot a külföldnek.”¹

3. Egy másik tévedés, mely a forráskutatás hiányossága miatt került a Szent Gellértről szóló tanulmányokba, az, hogy Gellért az allegorikus bibliamagyarázathoz szükséges nevek etimológiai jelentését az Eusebius által összeállított *Onomastica sacra*-ból vette. Pedig Szent Gellért, ahol csak teheti, elhagyja a nevek etymologikus jelentését; ami keveset mégis kiír, vehette volna valamely glosszából vagy az általa használt Szentírás-magyarázatból. Hiszen ha a középkorban annyira elterjedt glosszákat lapozgatjuk, láthatjuk, hogy csaknem minden egyes bibliai név etymologikus jelentése megtalálható bennük. Szent Gellért azonban sem ezeket, sem pedig Eusebius munkáját nem követte, hanem az *Etymologiarum*-ot.

4. Karácsonyi szerint az a mód, mellyel Gellért Isten egységét bizonyítja, és az általa használt egyes bölcseleti műszavak arra mutatnak, hogy Boetius bölcsészeti műveit (*De arithmetica*, és *Commentarii in Isagogem Porphyri*) használta.² A *De*

¹ Századok 1942, 497. l.

² I. m. 212. l.

arithmetic-ra vonatkozólag Ibrányi Ferenc¹ megállapította, hogy Szent Gellért nem ezt, hanem Dionysius Areopagita művét idézi a Karácsonyi által jelzett helyen. A filozófiai műszavakról és Porphyrios Isagogjairól az Etymologiarum alapján meggyőződhetünk, hogy nem Boetius-ból, hanem innen kerültek a *Deliberatio*-ba. Általában Szent Gellért a filozófiára vonatkozó idézeteknek nagyrészt Izidortól veszi; tévesek azok a megállapítások, melyek szerint más filozófiai munkák használatát kell nála feltételeznünk.

5. Az *Etymologiarum* alapján arról is meggyőződhetünk, hogy Cassiodorusnak „*De artibus ac disciplinis artium liberalium*” című munkáját csak közvetve ismeri; azok az idézetek, melyekből Karácsonyi Cassiodorus közvetlen ismeretére következtet, szintén az *Etymologiarum*ból valók.

6. Szent Gellért mindig a legnagyobb méltatással emlékezett meg Szent Jeromosról. Ezért Karácsonyi az uralkodók neveinek felsorolásából azt hiszi, hogy itt Gellért Eusebius-nak Szent Jeromos által magvarázott „*Chronica*”-ját idézi. Azonban ha ismerte is ezt a munkát, nem ezt veszi alapul itt, hanem ismét az *Etymologiarum*-ot.

7. Ugyancsak téves az a felfogás, mely szerint Szent Gellért a drágakövek kidolgozását Jeromos „*Commentarii in Ezechielem*” c. műve alapján dolgozta ki. Ez csak kilenc drágakövet említ, minden szimbolikus értelmezés nélkül; azért a forrás nem ez, hanem Izidor, Beda s talán Haymo idetartozó kommentárjai.

8. A griffek és arimaspok harcának említéséből Karácsonyi arra következtet, hogy Szent Gellért Plinius munkáit is ismerte; azonban ez a monda az egész középkorban el volt terjedve, Gellért nyilván valamilyen drágakövekkel foglalkozó kommentárból vette.

Ezek azok a tévedések, amelyekre az *Etymologiarum* alapján reámutathatunk. De az összehasonlítás a *Deliberatio* szövegének megértéséhez is közelebb visz. A másolók hibájából kifelejtett szavak, az ismeretlen nevek, az értelmetlen mondatok a két szöveg egymás mellé állításával könnyen kijavíthatók.

Éppen ezért, ha Szent Gellért munkáját értékelni akarjuk, ha a benne rejlő problémákat tévedés nélkül meg akarjuk oldani, ha egyes következtetéseinkben, amelyeket a *Deliberatio* utalásai-ból vonunk le, a helyes irányt akarjuk követni, feltétlenül szükséges Szent Gellért többi forrásainak pontos kikutatása is. Ezeknek a forrásoknak fényénél könnyebben megértjük a kezdődő magyar kereszténység vezetőjének lelkét, műveltségének irányát, érdeklődésének körét. Mindaddig, amíg e forrásokat teljes egészükben föl nem kutattuk, Szent Gellért munkájáról szóló megállapításaink ingadozók lesznek, méltatása pedig megalapozatlan.

¹ I. m. 510. l.

Függelék.

I. Az *Etymologiarum*-ból vett idézetek felsorolása.

Deliberatio		Etymologiarum	
		<i>Filozófia.</i>	
B. 79.	de divisione philosophiae	II. c.	II.
B. 80.	rhetorika	II. c.	XXIV. 4.
B. 65.	Porphyrios bevezetése	II. c.	XXV.
B. 96.	chronologia	V. c.	XXXVIII.
B. 96.	filozófiai irányok	VIII. c.	VI. 8-18.
		<i>Természettudományok.</i>	
B. 156.	mundus	XIII. c.	I. 1.
		XIII. c.	I. 2.
B. 39.	coeli	III. c.	XXXII. 2.
		III. c.	XXXI. 1.
		III. c.	XXXII. 1.
B. 48.	firmamentum	XIII. c.	IV. 2.
B. 46.	firmamentum	XIII. c.	IV. 2-3.
B. 113.	sol et luna	III. c.	LXXI. 1.
B. 40.	coelum	III. c.	XIII. 2.
B. 117.	iter solis	III. c.	LII. 1.
B. 57.	sol igneus	III. c.	XLIX. 1.
B. 137.	eclipsis solis	III. c.	LVIII. 1.
B. 123.	eclipsis lunae	III. c.	LIX. 1.
B. 145.	stellae et sidera	III. c.	LX. 1-2.
B. 164-165.	nomina stellarum	III. c.	LXXI. 6-20.
B. 148.	nomina stellarum	III. c.	LXXI. 20-36.
B. 159.	Arcton	III. c.	LXXI. 6.
B. 144.	felices et infelices	III. c.	LXIII. 1.
		III. c.	LXXI. 1.
		III. c.	LXI. 1.
		III. c.	LXII. 1.
		III. c.	LXIII. 1.
		III. c.	LXIV. 2.
		III. c.	LXV. 1.
		III. c.	LXVI. 3.
		<i>Szelek.</i>	
B. 284.	venti	XIII. c.	XI. 2.
B. 291.	venti	XIII. c.	XI. 2. 16. 3.
B. 291.	venti	XIII. c.	XI. 2. 3.
B. 294.	Aura et Altanus	XIII. c.	XI. 17.
		<i>Etimológia.</i>	
B. 11.	tres pueri	VI. c.	VIII. 24—27.
B. 197.	Philippus	VII. c.	IX. 16.
B. 48.	Marcus	VII. c.	IX. 22.
B. 87.	Sethe	VII. c.	VIII. 8. b.
B. 31.	prophetae	VII. c.	V. 22.
B. 296.	Cherubim	VII. c.	V. 22.
B. 227.	Sion	VIII. c.	I. 4.
B. 65.	homo	XI. c.	I. 4.
B. 71.	aqua	XIII. c.	XII. 1.
B. 196.	imber et ros	XIII. c.	X. 4. 9.

Eretnekek.

B. 17. és köv. l. VIII. c. V. 3-44.

Drágakövek.

B. 173-178. gemmae	XVI. c.	VII. 8.
	XVI. c.	IX. 2.
	XVI. c.	XIV. 5.
	XVI. c.	VII. 1.
	XVI. c.	VIII. 4.
	XVI. c.	VIII. 2.
	XVI. c.	XV. 2.
	XVI. c.	VII. 5.
	XVI. c.	VIII. 9.
	XVI. c.	VII. 7.
	XVI. c.	IX. 3.
	XVI. c.	IX. 1.

Angyalok.

B. 31. angeli	VII. c.	V. 1—3.
B. 233. archangeli	VII. c.	V. 12, 10, 11, 4.
B. 47. mali angeli	VII. c.	V. 31.

Rhetorika.

B. 68. genera dicendi	II. c.	XVII. 1.
B. 147. genera causarum	II. c.	IV. 1.
B. 139-140. partes orationis.	II. c.	VII. 1.

Számítás.

B. 43. numerus	III. c.	III. 1.
----------------	---------	---------

II. Szent Gellért többi forrásai és azokra való utalások.¹

Ambrosius: Expositio Evangelii Secundum Lucam: B. 287. és 288.

Aristoteles: B. 27. (Non dubites . . . Cephon Aristotele profundiorum.) — B. 66. (Aristotelis praedicamenta.)

Augustinus: Libri 4 de doctrina Christiana: B. 61—66. (Tycho-nius szabályainak felsorolása.) — De diversis questionibus Liber unus: B. 141—142. — De civitate Dei: B. 234. (V. ö. Ibrányi i. m. 523. l.; a többi Augustinus-idézetre ld. szintén Ibrányi munkáját.)

Beda Venerab.: Commentarii in Apocalypsin: B. 67. (optimus Beda celebrem . . . voluminis divini Ioannis Apocalypseos.)

Cassiodorus: De institutione divinarum litterarum: B. 250. és köv.

Cicero: B. 9. (In hoc quoque nobis aderis, nisi brachiis Ciceronis adstringaris.) — B. 148. (Ciceronem, qui totam argumentose Rhetoricam e Graeco in latinum transtulit.)

Max. Conf.: De divinis nominibus. (Ld. Ibrányi és Ivánka műveit.)

¹ E forrásokat és utalásokat részben önálló kutatás, részben az eddigi tanulmányok alapján állítottuk össze, a további forrás-kutatás megkönnyítésére.

Chrysippos: B. 30. (nisi Crisippum obstaculum tibi fiat.)

Dion. Areop.: De coelesti hierarchia: B. 89.

Eucherius: Formulae Spirituales: B. 63. (Eucherii fateor me quondam legisse librum.)

Nagy Gergely: Homiliae: B. 290.

Hippokrates: B. 119. (quae divina antidota . . . non inventa ab Hippocrate et

Galenus: Galieno, sed a spiritu Sancto confecta.)

Sz. Jeromos: Commentarii in Daniele Prophetam: B. 98. és 261.

Liber Didymi Alexandrini de Spiritu S. interprete S. Hyeronimo: B. 31. Levelei: B. 98. — Ezenkívül rá hivatkozik még: B. 170. és 225. (Milyen munkájáról van szó, nem tudjuk megállapítani.)

Macrobius: B. 9. (Forte Macrobius tales in superioribus dicit.)

Platon: B. 64. (In Platone quippe disputationes . . . quosdam de Deo Hebraeorum confidenter fateor me legisse.) (Timaeusról vagy Parmenidesről lehet szó.)

Plotinos: B. 27. (Jacobum tuo Plotio expedirem.)

Terentius: B. 266. (Unus autem ex vestris veritas, ait, odium parit.) Andr. I. 1. 41.

Zeno: B. 84. (In Zenone autem Stoicorum principe inferos, et immortales animas legere potes, si placet, solius volumen adest. B. 9.)

Bodor András.

Összehasonlító írástörténet.

(Egy új vállalkozás programjához.)

Az elmúlt hetekben egy új és újszerű vállalkozás első füzet¹ jelent meg — meghazudtolva az „inter arma silent musae“ régi idézetét. Az új vállalkozás, mely a Magyar Tudományos Akadémia megértő támogatásával indult első útjára, régen érő gyümölcse egy tudományos iránynak, mely éppen hazánkban az utóbbi évtizedekben, sőt mondhatnánk, években csendesen fejlődött és ma már tekintélyes fává nőtt.

Ennek az új tudománynak Szentpétery Imre Magyar oklevéltan-a adta meg azt a pozíciót, amely őt nemzetközi szempontból is előkelő helyre állította. Míg ugyanis a régebbi diplomatika — még a legnagyobbak kezén is, mint pl. Bresslaunál — nem tudott teljesen szabadulni az „igazi“ történetírásnak szolgáló „segéd“-tudomány „gátlásaitól“, addig a magyar okleveles gyakorlat Szentpétery alkotta nagy szintézisében végre megszületett az új írástudomány, mely az oklevelet és az írást már mint az emberi művelődés történetének egyik fontos jelenségét és tényezőjét vizsgálja. (E szempontokra és Szentpétery munkájának európai helyére igyekeztem rámutatni már 1938-ban a Szentpétery-Emlékkönyv 470—473. lapjain.) — Ugyanekkor azonban a magyar oklevéltudomány e szintézise más szempontból is kikristályosodó központtá lett. Már e munka megjelenésekor rámutatott Hajnal István (Ungarische Jahrbücher, XI. k. 1931, 432—434. l.) arra, hogy a kitűnő methodikai kidolgozás s a részletekbe való messzemenő behatolás „e munkának jelentős szerepet biztosítanak összehasonlítási és kiegészítési célokból a nemzetközi szaktudományban is, annyiival is inkább, mivel a kelet európai országok okleveles gyakorlatainak hasonló modern összefoglalásai idáig még nem jelentek meg“. (I. h. 432. l.) Ugyanekkor Hajnal rámutatott arra is, hogy „a további munkát, az írásbeliség történetének kultúrhistoriai szempontokból való elmélyítését csak az

¹ Stephan Hajnal: Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12—13. Jahrhundert. (Schriftlichkeit und intellektuelle Schichtung. Beiträge zur europäischen Entwicklungsgeschichte. Heft I.) Budapest—Leipzig—Milano 1943. Danubia. 8° 16 l., 31 t.

általános európai gyakorlat megfigyelésével összefüggésben“ lehet végezni, amiben mint „a külföldi szaktudománynak a magyarral való összekapcsolóját“ ismét Szentpétery munkáját jelölte meg. (I. h. 433—434. l.)

Hajnal, a felújuláskori „Írástörténet“ kiváló szerzője, a kelet-európai s általában: európai írásbeliség összehasonlító feldolgozásának gondolatát később több igen érdekes és új szempontokban gazdag tanulmányban is kifejtette, sőt magának a kidolgozandó „összefoglaló“ témának a pontos megjelölésén és kifejtésén kívül, amelyekben mind határozottabban rámutatott e problémák szociológiai hátterére, a kidolgozásnak a technikai módjait is megjelölte, mikor egy nemzetközi tudományos munkaközösség tervét vázolta fel. Ezeknek a gondolatoknak a fejlődését nyomon követhetjük a következő munkáiban: „Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés“ (Károlyi-Emlékkönyv, 1933), „Racionális fejlődés és írásbeliség“ (A Gr. Klebelsberg K. Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1933). Majd: „Történelem és szociológia“ (Századok 1939) és „A Szentpétery-Emlékkönyvről és a „történeti segéd tudományok“ rendeltetéséről“ (Turul 1938). S végül a múlt évben e gondolatokat konkretizálva és egészen programmszerűen is bemutatta: „A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről“ c. tanulmányában. (Századok 1942.) — Ezek közül kettő idegen nyelven is megjelent: S. Hajnal: „Le rôle social de l'écriture et l'évolution européenne“ (Revue de l'Institut de Sociologie Solvay, Nr. 1—2. Bruxelles 1934) és „Arbeitsgemeinschaft der Geschichtsschreibung kleiner Nationen“ (Archivum Europae Centro-Orientalis 1943).

Körülbelül ezek lehettek a „tudománytörténeti“ előzményei a most előnkbe lépő új vállalkozásnak. Ezeknek a gondolatoknak a csengése szólal meg az első füzet elé írt rövid bevezetésben is, mely rámutat azokra a szempontokra és módszerekre, amelyek „alkalmasaknak látszanak arra, hogy egy nemzetközi tudományos munkaközösséget hívjanak életre“. Ezeket a módszereket az írásbeliség új tudománya adhatja meg legbiztosabban, amely írásbeliség Hajnal meghatározása szerint „magában foglalja magán az íráson és az íráshasználaton kívül az írástudás és az ezen alapuló hivatalnokság, valamint a társadalom egész intellektuális rétegének szerepét — tehát az írás egész szociális szerepét“. E gondolat további szövése szerint: „Az írásbeliség fejlődésének a vizsgálata . . . végeredményben az egész társadalomfejlődés vizsgálata egy bizonyos szempontból.“ Ez a vizsgálat magában foglalja mindazokat a kutatási irányokat, amelyeket a paleográfia s a diplomatika elnevezések alatt szoktunk összefoglalni, továbbá az oktatástörténetet, valamint a kancelláriák és a hivatalnok- és írástudó-rétegek történetét, mindezeket azonban nem egy-egy nemzet vagy ország területére korlátozva, hanem az egész európai kultúrfejlődés történetére kiterjesztve mint „összehasonlító nemzetközi tudományos össz munkát“.

Ezzel a programmaddal tehát ismét s új rajzon feléled a történettudománynak egy régi iránya és vágya: az „összehasonlító“

történetírás, amely a mult évszázad néhány nagy alkotása (ide soroznám Hajnik Egyetemes európai jogtörténetét) és még több botlása után az elmúlt évtizedek nagy analitikus műhelymunkájában kissé pejoratív színezetet nyert. Maga a történetelmélet is — e botlásoktól megdöbbenve — szinte elvként megtagadta a történetíró jogát az „összehasonlítóhoz“ s ezen át az „általános“ kereséséhez s csupán az „egyszeri“-nek s az „egyedi“-nek a kutatását engedte meg az igazi tudomány számára. Ez alól a csak egyénit kereső történetvizsgálat alól — nyilván összefüggésben korunk újabb szintetikus törekvéseivel — egyes, a szűkebb értelemben vett történettudománytól kissé távolabb álló történeti ágak (így a néprajz és az irodalomtörténet) kezdtek ismét kivonni magukat, s „összehasonlító“ alapra helyezkedni, ezeknek vizsgálati tárgya azonban a legtöbb esetben olyan jellegű, hogy azokkal szemben — legalább is ma — még mindig felmerülhet az aggály, vajjon a mult tévedései náluk nem fognak-e újból megismétlődni. Annál nagyobb bizalommal lehet üdvözölni azt a tényt, hogy az összehasonlító törekvések vágya most éppen arról a területről indul ki, amelyet a történettudomány összes ágai közül a legkonkrétebbnek és (sit venia verbo) a „legszárazabbnak“ szokás tekinteni: az oklevéltörténet területéről. Ennek a tudományágnak a rideg fegyelmezettsége ugyanis biztosítékot tud arra nyújtani, hogy amit az összehasonlítás eredményeként fel fog mutatni, az a későbbi korok tudományos eredményei előtt is meg fogja állni a helyét s egyszersmind talán éppen a többi összehasonlító tudományok számára is *kiinduló alap* lehet. (Bár nem szeretjük a „segédtudomány“ kifejezést használni, fogalmainknak a régi technikus terminus-rendszerbe való beillesztése, s így jobb érzékeltetése céljából azt mondhatnánk, hogy az új összehasonlító írástudomány: „segédtudománya“ kell hogy legyen korunk új összehasonlító történettudományainak is.)

Végül még egy szót az új vállalkozás által nyújtott közelebbi programmal kapcsolatban. „Célunk elsősorban — mondja a bevezetés vonatkozó része — a felvetése egyszerű, és konkrét eszközökkel megvizsgálható problémáknak.“ Ezt a célt sem akarja a vállalkozás mindjárt kész feldolgozásokkal megoldani, hanem csak „vázlatosan“, „a feladatok megvilágításával konkrét példákon“. Végül a bevezetés megokolja azt, hogy miért éppen a magyar tudományosság vállalkozott erre a kezdeményező munkára s egyszersmind kifejezést ad annak a reménynek, hogy „idővel más nemzeteknek a részvételét is sikerül megnyerni“.

A most megjelent első füzet teljes megvalósulása ennek a nagyvonalú, de ugyanakkor reális programnak. H., a középkori írástörténet jeles mestere, rövid 12 oldalon, de ugyanakkor 31 külsőleg is pompás fénynyomatos lapon összesen 114 különböző oklevélből vett írást mutatva be (ez íráskorok egy része megjelent már H. 1921. évi Írástörténetében is, de ugyanakkor nagyon sok az új is s a közölt oklevelek száma is jóval nagyobb): állítja szemünk elé azt a hatalmas kulturális fejlődést, mely a XII. század elejétől a XIII. század végéig, illetőleg a XIV. elejéig

egész Európában végbement. Önkéntelenül is „egész Európát“ írtunk, ahogy ezt általában szokás mondani, de e szép és újszerű munka mindjárt óvatosságra inti az embert, hogy egész Európa alatt kulturális szempontból a középkor e századaiban még egészen mást kell érteni, mint ma: a latin betű birodalmának a határai sokkal korlátozottabbak voltak, mint ma, s így a középkori műveltség Európájáé is. Északon Svédország a legszélső határ (rokonainknak: a finneknek az írásbelisége, tudomásunk szerint, csak sokkal később s egészen más utakon indul: talán egy későbbi füzet erről is szólhatna, a nyelvtudomány is sok hasznát venné), míg Keleten és Délkeleten a latin írás végső határai: Lengyelország és hazánk. Ezeken túl Keleten és Délen is más betű és más kultúra birodalma kezdődött: Bizáncé. — H. munkája ennek a nagy nyugati, latinbetűs kultúrabirodalomnak az „írástudói“ műveltségét mutatja be és pedig abban a korban, amikor a régi antik birodalom helyén letelepedett új népek hosszasan műveltségbeli ellentétek és reakciók után az új ezredév első századában megkezdték az új műveltség őszinte átélését és átalakítását, míg végre a XII. században antik viszonylatban is „felújult“ a latin írásbeliség. (Magyarország éppen ebben az átalakuló korban kapcsolódik be a latin kultúrába — tudjuk, hogy a bizánci betű is megkísérettette —, s nincs semmi szegyenkeznivalónk azon, hogy a XI. századból nálunk is oly kevés az írásos emlék.) A XII. század azonban nagy változásokat hoz. Ekkor kezd „egyetemmé“ tömörülni a párisi iskolák összesége, s ekkor kezd kialakulni az a latinnyelvű írásos kultúra, amely csakhamar az egész Nyugat- és Közép-Európát elöntötte. H. munkája ezen a ponton veszi fel a történet fonalát. Bemutatja — szinte a filmkockák élnékségével és finomságával ható — nagyszámú „képben“, hogy az a régi felfogás, mintha az európai népek írásformáiban nyugatról keletre menve lényeges különbségek lettek volna, nem bír alappal. Ennek a kérdésnek a megoldására H. — nagyon szellemes és eredeti módon — összeállította a szóhajóhető nemzetek megközelíthető okleveles emlékeiből mindazt az anyagot, ami az írásfejlődés szempontjából jelentős vagy jellemző (itt H. régi munkájával szemben azt figyelhetjük meg, hogy főleg az egészen nyugati írásokat emelte ki, s a németeket és osztrákokat nagyrészt elhagyta, ami a Nyugat és Kelet közti egyezéseket és így H. tételének helyességét még jobban kidomborította), s az így nyert emlékeket (nem az egész okleveleket, hanem csak ú. n. íráspróbákat) párhuzamosan egymás mellé állította. Az összehasonlítás közelebről úgy történt, hogy H. igyekezett minden írástípusra egy vagy több „nyugati“ s lehetőleg ugyanannyi „keleti“ írást bemutatni: mint nyugati írások szerepelnek: elsősorban a francia, azonkívül a belga, holland és német, mint keletiek: a svéd, lengyel és a magyar. Az íráspróbák — magyarul talán jobban megfelel e fogalomnak, ha írásmintát mondunk, vagy írásmutatványt, ahogy H. Írástörténetében olvassuk — legnagyobb része francia és magyar. Ennek az az oka, hogy a szerző számára, jelen körülmények között, csak a facsimilékben megjelent és hazánkban is hozzáférhető anyag állt rendelkezésre,

kivéve magyar vonatkozásban, ahol az Országos Levéltár eredeti anyagát is felhasználta. Ez azonban a tisztánlátást egyáltalában nem zavarhatja, mert — mint látni fogjuk — a magyar írásbeliségnek az akkori „Kelet“-Európában különösen jellemző, valóság-gal vezető szerepe volt.

Az a kor, amellyel a mű szövege, illetőleg illusztrációi kezdődnek, átmeneti kor. Egy előbbi írásstílus — melyet talán a későbbi gót stílussal való szembeállítás kedvéért, s kerek vonaljai miatt is „román stílusnak“ nevezhetnénk — utolsó akkordjai. Az első három írásminta vagy mutatvány ezeket a befejező mozzanatok mutatja be: összesen 14 oklevél, az 1091—1185 közötti évekből, a francia, angol, dán, magyar, lengyel és svéd uralkodók és egyházi s világi nagyok okleveleiből. Az alaptípus mindezeknél az okleveleknél egy merev, pontosan függőleges írás, erős díszítésekkel, ezek azonban inkább már csak kísérő díszítési formák, nem alkotórészei a betűformáknak. Már itt is, éppúgy mint a fejlődés későbbi menetében, mindenkor külön képekben vannak bemutatva ugyanazon fejlődési foknak egyszerűbb megjelenési formái — amelyek gyakran az egykorú könyvírással vannak kapcsolatban s így mintegy hivatva vannak mindjárt azt is bemutatni — és külön az igazi „művészibb“ értelemben vett oklevél-írások. — Az eredmény mindjárt ezeknél az első próbáknál meglepő. Az említett változatos csoportban a legkülönbözőbb típusok és motívumok a legtávolabbi területeken gyakran alig néhány évnyi különbséggel (ami a legtöbbször csak a forrásanyag véletlenjétől függ) megtalálhatók, a legtöbbször csak kevés finomsági különbséggel. Így igen tanulságos és sokatmondó mindjárt az első szembeállítás, mely egy 1091-ből származó francia oklevelet (ez egyébként a legkorábbi dátum az egész gyűjteményben) állít szembe a mi Kálmán királyunk 1111. évi oklevelével, helyesebben egy általa megpecsételt magánoklevéllel (az egyik ú. n. zabori oklevéllel = Szentpétery: Kritikai jegyzék 43. sz.). Az egyezés — az oklevél egyébként már H. 1921. évi munkájában is szerepelt — a két egymástól alig húsz évre eső oklevél között oly meglepő, hogy feljogosít bennünket arra, hogy a *könyvekről* elnevezett nagy királyunk kulturális kapcsolatairól ilyen irányban is még eredményeket várhatunk; de egyszersmind ez a meglepő egyezés, véleményünk szerint, végleg kell hogy elutasítson minden gyanakvást, mely Kálmán király 1111-i oklevele ellen (főleg nyelvészeti érvekkel) felmerült. (I.d. még Szentpéterynek ebből a szempontból is nagyon tanulságos megjegyzéseit, Magyar oklevéltan 50—51. l.) — De hasonló módon tanulságos az az egybevetés, amely VI. Lajos francia király 1112. évi oklevelét állítja szembe Acha magyar főúr (ioubagio) dátumot nem viselő oklevelével (melynek keletkezését a forráskritika már más alapokból kiindulva 1116 és 1131 közé helyezte, Krit. jegyz. 52. sz.), úgyszintén VI. Lajos francia király 1108 és 1137 között keletkezett oklevelének párhuzambaállítására egy 1153. évi lengyel oklevéllel, vagy a St.-Denis-i apát egy 1123—1152 közti oklevelének párhuzama az uppsalai érsek 1164—1167 közt keletkezett

oklevelével. Míg azonban a fentebb idézett lengyel és svéd példánknál — amint azt egyébként később is megfigyelhetjük — mindig van egy kis finomsági eltérés az ideálul szolgáló francia oklevelektől: szinte az összetévesztésig egyformán fejlett viszonyokat mutat az a francia-magyar oklevélpár, mely e csoportot lezárja: a bellmonti gróf 1177. évi oklevele és III. Béla magyar király oklevele, véletlenül éppen ugyanezen évből. Ez utóbbi, ahogy a közölt facsimilerészletből is kivehető, az az oklevél, amellyel III. Béla írásba foglalta Caba magyar főúr végrendeletét a pannonhalmi apátság javára. Ez ama kevés számú oklevelünk közé tartozik, amelynek íróját is ismerjük: Per manus *Pauli prepositi et eiusdem regalis notarii* presentis scripto confirmatum est et sigillo regali roboratum. (Krit. jegyz. 128. sz.) H. megállapítása tehát, III. Béla ezen oklevelének francia kapcsolatairól, újabb értékes adalékot nyújt III. Béla nótáriusainak francia iskolázottságáról. Sőt, ha tekintetbe vesszük — amiről később szó lesz —, hogy ez a Paulus később erdélyi püspök lett, középkori egyháztörténetünk is nyert ezzel az érdekes adattal.

Amikor ez a díszes, merev írás ezen befejező stádiumait mutatja, közben már keletkezében van egy új írás, amelynek a története képezi H. munkájának tulajdonképeni tárgyát. Ez az új írás nem más, mint az, amit teljesen kiforrott formájában mint *gótikus írást* szoktunk megjelölni. Ennek a fejlődésnek háttérében rendkívül sok erő állott, amelyek között alig lehet elsőbbséget felállítani. Szociológiai és pszichikai oka kétségtelenül a vágy volt egy, az eddiginél gyorsabb és több célra használható írás után, technikai oka pedig az íráshoz használt nádtoll készítésének egy új módja, a tollnak ferdén való vágása, ami lehetővé tette a tollnak gyorsabb kezelését, s ugyanakkor a betűknek új formáit eredményezte, amelyeknél a vékonyabb és vastagabb vonalak ellentéte jobban kidomborodott, mint a régebbi (románstílusú) írásban s a betűk szögletesek lettek, apró vonalakra estek széjjel. Az említett szociológiai és lélektani tényezőket H. konkrétan is megállapítja, amikor rámutat arra, hogy éppen ebben a korban, a XII. század közepe táján szerveződnek meg végleges formájukban az egyetemek, s hogy az írástudás elnyerése ebben a korban társadalmi szükségletté lesz. Ez egyetemeken tanuló egyéneknek elsősorban saját céljaikra (előadási füzetek jegyzésére, tankönyvek másolására) volt közvetlen szükségletük egy olyan írás, amellyel gyorsan lehetett jegyezni, de ugyanekkor olvashatóan is, a társaik által is hozzáférhetően. S ez az írás nemesítve, szublimálódva lesz azután az oklevelek írása két századon át, amely időt H. mint a „mesterírások korát” jelöli meg.

Ez az új, könnyebb, de ugyanakkor még mindig energikus és fegyelmezett írás a XII. század közepe táján lesz észrevehetővé. (Ez első korszakára a gót felé mutató írásnak v. ö. Hajnal: Írástörténet, 109—122. l.) Kiindulópontja ennek is — éppúgy, mint egykor a karoling-írásnak — Franciaország, de alig néhány évnyi különbséggel már az egész latin nyelvű Európában találkozunk vele. A H. által közölt példák közül a legkorábbiak francia földön

az 1140—1164 közti évekből egy francia gróf, s 1167-ből VII. Lajos francia király oklevelei, de ugyanezen írással találkozunk már 1165-ben III. István magyar király, 1167-ben a krakói püspök oklevelében, s 1181-ben III. Béla királynak egy oklevelében (4—5. írásmutatványok). Ezzel az utóbbi oklevéllel kapcsolatban legyen szabad néhány érdekes jelenségre felhívunk a kutatás figyelmét, amelyek talán az összehasonlító írástörténet további távlatait is megmutatják. III. Bélának említett oklevele (Orsz. Levéltár, Dl. 22.), amely a legkisebb részletekig pontos megfelelője VII. Lajos előbb említett oklevelének, nem más, mint az, amely III. Bélának azt a nagyjelentőségű rendelkezését említi, miszerint a király „szükségesnek tartotta“, hogy ezután minden ügyet, amely felsége előtt tárgyalatott, „scripti testimonio“ erősítsenek meg — amely rendelkezést az „írásbeliség behozatalának“ szokás tekinteni. A másik érdekes megfigyelés, amit ezzel az oklevéllel kapcsolatban tehetünk, az, hogy ez az első eset arra az eljárásra, hogy valamely oklevelet két vagy több azonos példányban egy lapra írva, s azután bizonyos betűsoron átvágva állítottak ki, amely eljárást cyrographálásnak neveztek (V. ö. Szentpétery: Magyar oklevéltan, 61. l.) Sőt tovább mehetünk: III. Béla eme oklevelének szintén ismerjük az íróját, éppúgy, mint az előbb említett, Caba rendelkezését tartalmazó oklevélét, s ez — pontosan az a személy, mint az 1177. évi oklevél írója, aki éppen e tájt erdélyi püspök lett, de ezt az oklevelet még maga írta meg: . . . hoc cyrographum factum est a P. (= Paulo) Ultrasilvano episcopo . . . (= Krit. jegyz. 130. sz.). Ebből az adatból nyilvánvaló, hogy nemcsak a magyarországi írás, hanem a magyar írásbeliség történetében is jogunk van francia hatásokra gondolni.

Ezzel a P. nótáriustól származó két oklevéllel kapcsolatban még azt is megemlíthetjük, hogy közülük az első, az 1177. évi oklevél meglehetősen kezdetleges viszonyok között jött létre, talán éppen a szabadban; ugyanis az oklevél szavai szerint „amikor a király ezt készítette, egy vasárnapon Ssene comes házában egy tölgyfa alatt ült“ — s talán ez magyarázza, hogy ennek nemesak az írása nem olyan szép, mint az 1181. évinek, amelynek ugyanazon kéztől való származását a két írás egybevetése alapján kétségtelenül el lehet fogadni, hanem még a formulái is feltűnően kezdetlegesek, mivel P. nótárius azt nyilván minden segédeszköz — esetleg párisi jegyzetei — nélkül „fejből“ rötta össze. P(aulus) nótárius ezen két oklevele tehát arra is figyelmeztet bennünket, hogy a különböző írástípusok ugyanazon egyén életében is szerepelhetnek, sőt talán úgy is mondhatnánk, hogy ugyanazon írók egyszerűen több különböző írást is tanultak, éppúgy, mint különböző formulákat is — s így az egymáshoz közeleső írásokat merően elhatárolni sohasem lehet. — E kezdődő gótika írásával kapcsolatban befejezésül még megemlíthetjük, hogy az írás ebben az első stádiumában általában kerüli a díszet, mintegy reakcióképpen az előző korok túldíszített oklevélíráásával szemben. De mégis előfordulnak az előbbi példákkal egyidőben díszekkel — természetesen egészen más jellegűekkel, mint a régiek — ellátott írások is.

Ha valakinek az eddigiek után még kételyei lennének a latin-íraskör nagy egységét illetőleg, éppen ezek a példák végképe el kell hogy oszlassanak minden kételkedést. A bemutatott okleveleken ugyanis oly egyéni és jellegzetes betűdízsek tűnnek fel csaknem ugyanazon években francia, német, lengyel és svéd területeken, amelyekről el sem lehet képzelni, hogy véletlenül, vagy csak valami általános hatás útján keletkeztek volna (6. és 7. írásmutatványok).

A most felsorolt oklevelek (legkorábbi dátum 1140 k. volt — a legkésőbbi 1183) a gót felé mutató új írásnak legelső stádiumát mutatták elénk. A XII. század 80-as éveiben ennek az új írásnak egy *második* periódusa kezdődik (legkorábbi dátum a közölt példák közt 1182), amely a gótikus írás tulajdonképeni motívumait már erősebben mutatja. — Ide számíthatjuk a H. által közölt 8—18. írásmintákat. (Mindez kb. megfelel az Írástörténet 122—138. lapjain felvett korszaknak, amelyet H. már akkor az 1180. és 1240. évekkel határolt körül.) Azonban magán e korszakon belül is a fejlődésnek több fázisa figyelhető meg, amelyek körülbelül 20—30 éves időközöket mutatnak. Így bizonyos fokig a közölt írásmutatványok és H. szövege szerint is elkülönülnek a 8—12. írásmutatványok = 1182—1214. évek, a 11—12. és 13—14. írásmutatványok = 1211—1225. évek s a 15—18. írásmutatványok = 1225—1252. évek. Érdekes volna ezekben a — mint említettük — körülbelül 20—30 évet kitevő kisebb periódusokban a generációk kérdését is megvizsgálni. — Erre az új (második) fejlődési fokra első mintaként a rheims-i érsek egy 1182. évi s a noyon-i káptalan egy 1187. évi oklevelét találjuk. Az összehasonlítási anyagban szerepelnek: Franciaországon kívül Németország, Magyarország, Lengyelország és Svédország. Ezt a korszakot úgy jellemezhetnénk, hogy a gót sajátságok ekkor lesznek tudatosak. Másik megfigyelhető jelenség az, hogy azok a sokirányú egyezések, melyek a nyugati és keleti írások között már idáig is fennállottak, ettől kezdve még erősebbek lesznek. Míg a korábbi években a keleti írások, minden egyezés dacára is, kissé nyersebben és nehézkesebben adják vissza a nyugati mintát, ettől kezdve egyre nagyobb lesz a száma az olyan okleveleknek, amelyek — mint H. mondja — „formában és technikában a nyugatiakkal egyenrangúak“.

Ebben a korszakban is párhuzamosan találjuk érvényesülni a könyvirást és a tulajdonképeni oklevélírást; „vannak oklevél-írások — jegyzi meg H. —, amelyek úgyszólván teljesen a leg-tökéletesebb könyvirás formáit mutatják“. Köztük egyike a leg-jellegzetesebb és legkorábbi emlékeknek Imre király (nem III. Béla, v. ö. Hajnal: Írástörténet, VII. tábla 12. B) egy 1198-ból való oklevele (8. a = Kritikai jegyz. 174. sz.), mely a szentgotthárdi ciszterci monostort megerősíti összes javaiban és kiváltságaiban. Az oklevél a datálási sor szerint Katapánnak, III. Béla híres kancellárjának kezéből kelt, de tekintve, hogy ekkor Katapán már egri püspök volt s nemsokára el is hagyta a kancelláriát, nyilvánvalóan valamely nótárius kezét kell keresnünk. (De írhatták esetleg éppen a cisztercita kolostorban, amelynek francia kapcsó-

latai közismertek.) Ez az oklevél a rheimsi érsek 1182. évi oklevelével van szembeállítva (VIII.) s valóban meglepő rokonságok fedezhetők fel a kettő között. — A későbbiek közül meg kell említenünk II. András egy 1216-ból való oklevelét (11. a, Dl. 80. = Krit. jegyz. 306.), mely szintén egy francia oklevelével van szembeállítva. II. András ezen oklevelében, mely egy korábbi oklevél renovatiója volt, szintén ismerjük a kancellárt is: *Renovatum per manus Thome, Albensis prepositi et aule regie cancellarii*; valószínű azonban, hogy az oklevelet ebben az esetben is már alacsonyabb személy írta. (Érdekes lenne e biztató példák alapján részletesen megvizsgálni legalább ezen évtizedekben az egy-egy kancellár alatt működő kezeket s azok egyénenkénti nyugati iskolázottságát is.)

A gótnak ebben a második periódusában is tovább fejlődik a könyvirással párhuzamosan a tulajdonképeni oklevélírás is, amelyre jellemző ezekben az évtizedekben a hosszú betűszáraknak a lendületes kiemelése (13–14. írásm.), így különösen az oklevelet kezdő *invocatio* betűié, főképen az I betűé. Rendkívül frappáns példa erre két királyi oklevél egymás mellett: az egyik VIII. Lajos francia királyé 1225-ből, a másik II. András magyar királyé 1224-ből: az *In nomine* stb. kezdő I betűje oly finom hasonlóságot mutat, amit nem lehet mással, csakis közvetlen hatással magyarázni. Itt módunkban áll H. párhuzamát egy kancelláriatörténeti adattal támogatni: II. András ez oklevelében (Dl. 110. = Krit. jegyz. 408. sz.), mely a Domonkos bán alapította szentmáriahegyi (borsmonostori) egyház részére nyújt bizonyos kiváltságokat, megnevezi a kancellárt: *Datum per manus magistri (!) Stephani domini pape subdiaconi . . .*, aki — kisebb egyházi méltósága folytán — talán maga is írhatta ezt, s ebben az esetben az írónak (magister címéből következtethető) francia iskolázottsága sok mindent megmagyarázna. (A magister cím ez első szerepléseit szintén érdemes lenne számontartani, esetleg egy külön tanulmányban.)

Ezek az ünnepélyesebb okleveleken kívül ebben a korban már mindig jobban szerepelnek kevésbé ünnepélyes írások is, amelyek nyugodtan siető vonásokat, hajlásokat és összekapcsolódásokat mutatnak. Ebben a csoportban szerepel egy, a St. Denis-i apáthoz intézett *relatio* 1225-ből, mellyel szembe van állítva II. András királynak egy oklevele 1228-ból (Dl. 142. = Krit. jegyz. 444.) szintén frappáns egyezéssel. (Kancelláriai személyeket azonban itt nem ismerünk.) Ugyancsak itt található IV. Bélának egy oklevele 1239-ből (Dl. 3629. = Krit. jegyz. 658.); kancelláriai személyeket szintén nem említ, szembeállítva egy 1232-ből származó nyugati írással, valamint egy német és egy lengyel oklevél (15. és 18. írásm.).

De még ezeknél gyorsabb írásokat is találunk, amelyeknél a betűrészek teljesen elválnak, a gyors tollvezetés következtében jóformán csak egymás mellé vannak dobálva. Erre az egészen siető írástípusra ebből a korszakból három francia írás és három magyar írás szerepel, éspedig: egy francia közjegyzői oklevél

1222-ből, egy marseillei számadáskönyv részlete 1248-ból s egy dátum nélküli francia királyi számadáskönyv részlete a XIII. század közepéről (tehát mind olyan írás, amely kevésbé volt ünnepélyes rendeltetésű és természetű), s e három írással szemben, érdekes módon, ugyanannak a magyar főúrnak, Osl comes-nek három oklevélét találjuk; ezek közül csak egynek van dátuma (1230, Dl. 159.), a másik kettő dátum nélküli, az eddigi megállapítás szerint körülbelül a század közepéről (utóbbi kettő N. Múz. törzsanyag — 16—17. íráspróbák). Ez a tény, hogy egy magyar főúr véletlenül fennmaradt három oklevele annyira közeli egyezést mutasson az ugyanazon évekből származó francia írásokkal, mindenesetre elgondolkoztató, s önmagától felhívja a figyelmet arra, hogy itt további eredmények várhatók. Ezen okból megnéztük Karácsonyi nemzetségtörténeti munkáját, s ott valóban igen érdekes adatokat találtunk, amelyeknek száalai a H. által bemutatott fenti „rideg“ tényekkel tanulságosan összekapcsolhatók. Karácsonyi az Osl nemzetség ősei között említést tesz több Osl nevű ispánról. Ezek közül a fenti francia hatást mutató oklevelekkel kapcsolatban kettő jöhet számításba. Az egyik a nemzetség első ismert őse, akiről azt tudjuk, hogy 1230-ban készítette el végrendeletét, amelyben — s ez számunkra fontos — a csornai *premontrei* monostorról gondoskodik. (Sopr. okl. I. 17—18.) Sőt Karácsonyi arra is rámutat, hogy nyilván ő volt a chornai monostor alapítója is, mivel a chornai konvent pecsétjén e szavak állottak: „S. Conventus de Cherna *Oslonis*.“ (Turul, VIII. 155. l.) Ez a francia premontrei monostorral való kapcsolat önmagában is elég lenne annak megmagyarázására, hogy e magyar főúr oklevelei miért mutatnak annyira finom francia hatásokat, de Karácsonyi adatait tovább nyomozva, még közelebbi feltevésre is eljuthatunk. Osl comes hét fia közül ugyanis egy, Benedek, a papi pályára lépett, sőt „magister“ címet is nyert, majd (Karácsonyi egy további adata szerint, Sopr. okl. I. 22.) 1230 táján a királyi udvarban — véleményünk szerint valószínűleg éppen a királyi kancelláriában — szolgált s később (1231) nagyváradi, majd (1242) győri püspökké lett, ahol 1244-ben halt meg. (Karácsonyi: Magyar nemzetségek, II. 401. l.) Ezek alapján tehát feltehetjük azt is, hogy Osl comes okleveleit éppen saját fia, a külföldi „magister“ és talán kancelláriai nótárius írta, s innen származik azoknak feltűnő modernsége. Ugyanezek a feltevések megállják a helyüket akkor is, ha az említett három oklevéllel, vagy azok egy részével kapcsolatban nem az I. Osl comesre gondolunk, hanem ennek fiára, a II. Oslra, akiről az 1216—1246. évekből maradtak fenn adataink. (V. ö. Karácsonyi i. m. 403—404. l.) Sőt ezeken az alapokon (Osl fiának, illetőleg testvérének kancelláriai működése) tovább indulva, felvethetjük azt a kérdést, nem lenne-e érdemes most már II. András e-kori okleveleit megvizsgálni s egybevetni Osl comes említett három oklevelével! Talán e korai idők kancelláriai viszonyaiba is egy új sugárt dobhatnánk?

A gót jellegű oklevélírás fejlődésének a XIII. század negyvenes éveiben egy újabb periódusa következett be. Ez a *harmadik*

periódus, mely kb. félszázadra terjeszthető ki, jelenti a középkori oklevélírásnak a legmagasabb fokát, a középkori írás virágzását: az igazi „mesterírások“ korát. Ennek a korszaknak az írásait a gyűjteményben igen nagy szám: összesen 34 kép képviseli (19–24. sz. írásm.), amelyek közül a legkorábbi az 1243., a legkésőbbi az 1286. évből való. (Mindez kb. megfelel: Hajnal: Írás-történet, 138–160. l.) Ez a tökéletes mesterírás a XIII. század közepén már készen áll. Az írásminták közül az első csoport (19–20. írásm.) a „legmesteribb“, legfinomabb írásokat mutatja be, a legnemesebb értelemben vett gótikáját az írásnak. E legszebb mesterírásokra hozott példák között időrendben is első helyen szerepel IX. Lajos francia királynak egy 1248-ból származó oklevele, s vele szembeállítva IV. Béla magyar királynak egy 1243-ból való oklevele. (Utóbbi: Országos Levéltár, Múz. Békássy-család levéltára.) E két oklevél, melyeket a gyűjtemény teljes egészükben közöl, nemcsak a mesterírások fejlődésében jelenti a tetőpontot, hanem, azt mondhatnánk, a francia gyakorlatnak a magyarra való hatását illetőleg is. IV. Bélának ez a művészi oklevele (= Krit. jegyz. 734. sz.) művészember: Scemeyn mester, Mária királyné aranyműve részére szól, őt a nemesebbek közé emelvén, s a dátumsor szerint „magister Benedictus“ székesfehérvári prépost és választott kalocsai érsek, királyi kancellár keze által kelt, tehát a magister-kancellár személye mögött szintén világosan kivehető a francia kapcsolat. Ebben a csoportban szerepel még ugyancsak IX. Lajos egy 1248. évi oklevele, s vele párhuzamban Myndowe litván királynak egy 1255. s szintén IV. Bélának egy 1257. évi oklevele (utóbbi = Dl. 459.) Bertrandus ispán részére, Smaragdus alkancellár, vál. kalocsai érsek keze által (Krit. jegyz. 1171. sz.); e három oklevél között is kétségtelen egyezések állapíthatók meg, éspedig nemcsak a francia és magyar, hanem a francia és litván oklevél között is. (Az egész: 19–20. íráspróbák.)

Ezek az egészen nyugodt mesteri írásokon kívül megkülönböztethető ebben a korszakban is, éppúgy, mint az előzőben láttuk, a fejlődésnek egy gyorsabb foka (21–23. írásm.), de a kurzív elemek ezekben is a legnagyobb fegyelemmel és következetességgel használtak, amivel kapcsolatban H. rámutat, hogy ez a gyorsabb írás is már a rendszeres iskolai oktatásnak külön tárgya lett és nem az egyes írószemélyek alakító kedvének volt átengedve. E gyorsabb jellegű írások között még több érdekes jelenséget figyelhetünk meg, mint az előbbieknél. Az összehasonlított anyag is még gazdagabb. Francia, holland, magyar és svéd oklevelek szerepelnek egymás mellett, a legtanulságosabb kölcsönhatásokat mutatva. Így az egyik csoportban egy francia seigneurialis oklevéllel (1243), egy flandriai gróf (1260) s egy holland püspök (1250) oklevelével mint nyugati írásokkal szembeállítva találjuk egy svéd fejedelem (1257), egy magyar püspök (a veszprémi, 1251) oklevelét, valamint IV. Béla magyar király két oklevelét. (Ezek közül az egyik 1258-ból való = Dl. 475., egy ítéletlevél, tehát nem privilégium, innen magyarázható az egyszerűbb írás, kancellár

sincs benne megnevezve = Krit. jegyz. 1195., a másik 1261—69. közötti = Dl. 25.755 = Krit. jegyz.? A kettő aláírása tévedésből fel van cserélve. — 21. íráspróba.) Egy másik csoportban egy francia személy (1251) s a magyar nádor (1268) okleveleit találjuk (22. íráspróba), míg egy harmadik írásmutatvány IX. Lajos francia király (1260, 1270) és V. István (dátum nélkül, Dl. 729.) és IV. László (1276, Dl. 628., 1279, 1280; Orsz. Lt. Múz. ta.) okleveleit mutatja be. Utóbbi csoportból különösen figyelmet keltők IX. Lajos és IV. László okleveleinek ékesen díszített L initiale-i: IX. Lajosnak egy initialeja 1260-ból, s egy egészen más díszítésű initialeja 1270-ból — pontosan, szinte hajszálnyi megegyezéssel megtalálható IV. Lászlónak egy 1280-ból, ill. egy másik, 1279-ből való oklevelében (23. írásm.); az azonosság annyira szembeszökő, hogy egyenesen arra kell gondolnunk, hogy talán mindkét kancellária initialeírói ugyanazon író-iskolában nyerték kiképzésüket.

Végül már ebben a korszakában a gótnak kialakul egy harmadik, egészen gyors fajtája is az írásnak: az ú. n. *registrum*-írás. Ez, miként hasonló jelenséget már előbb is láttunk, a könyv-írással állt kapcsolatban és főképen az egyetemeken fejlesztették ki, ahol a tankönyvek, egyetemi füzetek, *registrumok* stb. írásánál szükség volt egy egészen gyors, könnyen használható írásfajtára. Ez az írás rendkívül pontos, energikus vonalakkal, nagy sietéssel sorozza egymás mellé a mintegy pálcikákká egyszerűsített tagjait a betűknek, de ugyanakkor ez is megmaradt fegyelmezett. Mások által is könnyen olvasható és csinos kinézésű írásnak (24. írásm.), amely tulajdonságok e korszak írásait általában jellemzik. Ez az írás elsősorban — eredeti céljánál fogva is — Franciaországban volt elterjedve, keletebbre, így Magyarországon és Lengyelországban is kevésbé jellegzetes. Ez a *registrum*-írás korban párhuzamosan fut az előbbi két típussal, amiből megállapítható, hogy itt nem egymásutáni, hanem egymásmelletti fejlődésekről van szó. E *registrum*-írás nyugati példái közt szerepel egy pápai *registrum*-könyv (1260), két francia város *registruma* (Éu: 1276; Besançon: év nélkül, XIII. sz.), továbbá egy francia közjegyzői oklevél (1259), s Lille város *castellanusának* (1271) s a párisi püspök *officialisának* (1275) oklevelei, tehát csupa, azt mondhatnánk: kisebb hivatalnoké. Keleten viszont ezt az írást egészen előkelő kancelláriákban megtaláljuk: így a veszprémi püspök (1256), IV. Béla magyar király (1257 = Dl. 454, egy ítéletlevél, Smaragdus mester alkancellár idejéből, Krit. jegyz. 1155. sz.), a bácsi káptalan (1272) stb., valamint a lengyel hercegek (1254, 1284) okleveleiben. (Mind 24. írásm.) Igaz, hogy — amint arra H. rámutat — a lengyel és a magyar okleveleknél ez a *registrum*-írás oly teljes mértékben, mint Nyugaton, nem jutott érvényre, inkább annak csak a gyorsabb kurzív írásokra gyakorolt hatásáról beszélhetünk.

Mikor a fenti írás még virágzott s vele együtt az egész középkori írás szépség és fegyelmezettség tekintetében a tetőpontra állott: már kezdett kialakulni egy újabb fajtája a gótnak, az, amit ma tulajdonképpen gót írás alatt értünk. Ez volna a gót írás törté-

netének *negyedik* és utolsó periódusa. Ez az írás már kevésbé esztétikus, a vastag és a vékony vonalak gyakran éles és esetlen ellentétet képeznek egymással (ami a tollvezetés és tollkészítés körülményeivel volt összefüggésben), a vonalak elvégződése éles szögben törnek meg, az egész írás tüskés, szögletes, sőt a díszítések az írásnak e jellegét még csak fokozzák. Az összehasonlítási anyag szintén igen gazdag: összesen 39 db. (25—32. írásm.) Ez a fejlődés kb. a XIII. század közepén indul meg (a legelső példa 1251-ből való), s mire az előbbi típusa a gótikának elvirágozott (annak utolsó példáját 1286-ban találtuk), akkorra ez a végleges gótika kezd virágzásba jutni. A fejlődés e felé a merev írás felé kezdetben csak az oklevelek egyes betűinél, rendszerint a kezdő soroknál figyelhető meg. Érdekes egyezések például az orléansi püspök egy 1262. évi oklevelének első sora s IV. Béla egy 1256. évi oklevelének első két sora (Dl. 438.), IX. Lajos francia király és Boleszló krakói herceg okleveleinek kezdősorai (mindkettő ugyanazon évből: 1259), vagy pl. a meissenai Landgraf (1286) s a magyar nádor (1285) oklevelének első sora. De megemlíthetjük még az esztergomi káptalan egy 1266-ból származó számadáskönyvvel van szembeállítva. (Mind: 25. íráspróba.) — A következő írásminták bemutatják azt a fejlődést, ahogyan a szigorú gótika magának a szövegnek a betűiben is kifejlődik. Itt is párhuzamosan egymás mellé állítva látjuk, éppúgy, mint a gótika előbbi három fázisában, a nyugodtabb, ünnepélyesebb oklevélírást és az egyszerűbb, hétköznapiabb célokra is használt kurrens-írást. A nyugodtabb, ünnepélyesebb oklevélíráásra a bemutatott példák: nyugaton: 1260. IX. Lajos francia király, 1268. a thüringiai Landgraf, 1272. Anjou Károly stb. keleten: 1275. Boleszló krakói herceg, 1275. Magnus svéd király, 1277. IV. László magyar király (Dl. 980, ez az első példa a magyar királyi oklevelek közül a végleges gótra), 1288: ugyancsak IV. László magyar király (Dl. 1228.). Érdekes megjegyezni, hogy a magyar királyi oklevelei itt is közelebb állnak a francia oklevelekhez, mint bármely egyébhez. Így pl. IV. László utóbbi (1288-ból való) oklevele IV. Fülöp 1286. évi oklevelével egészen elsődleges egyezéseket mutat (az initialékkal kapcsolatban már előbb is szóltunk hasonló jelenségről), pedig IV. László kancelláriája a korábbi Árpádokéhoz viszonyítva talán nem volt a legfejlettebb. — E sorozat legkésőbbi oklevelei, melyek mintegy a latin írás birodalmának határait is ismét eszünkbe juttatják: 1312: az erdélyi káptalan oklevele, 1315: egy svédországi oklevél s 1324: Vladiszláv lengyel király oklevele. Mindhárom szembeállítva IV. Fülöp francia király egy 1310. évi oklevelével, amelytől — nyugodtan megállapíthatjuk — egyik sem marad el semmi tekintetben. (26., 30—32. íráspróbák.) — A másik fajtája ennek a végleges gótikának a kurrens-írás. Ez szintén kevésbé kellemes kinézésű írás, mint az előbbi periódus kurrens írása volt, az oklevélíró toll a sorvégződéseknél — a régebbi kerek hajlítás helyett — éles, hegyes szögben fordul vissza, hogy az összekötő vonalat a következő betűhöz fűzze, a nagy sietség és kisebb fegyelmzetttség

folytán zavaros kinézésű vonalösszefonódások, zürzavarak keletkeznek, a középkori kultúra nyugodtsága és fegyelmezettsége helyett egy forrongóbb, idegesebb kor rója ezekben a maga kézjegyeit. Ezzel a gyorsabb írással kapcsolatban ugyanazt figyelhetjük meg, mint az előbbi periódusban, hogy inkább kisebb jelentőségű oklevélkibocsátók s kisebb jelentőségű ügyekben használják. A bemutatott példák közt legkorábbi egy meus-i officialis oklevele 1251-ből. Ezt követik: nyugaton: Louvain város oklevele (1274), Artois grófság számadásai (1280–1288), a meissenai Landgraf oklevele (1282), a párisi prépost (1287), egy bourgesi bailli (1288), s egy francia eladási szerződés (1296). Keleten viszont ezt az írást is — szintén hasonlóan az előbbi periódusnál megfigyelhetőkhöz — előkelőbb oklevélkiadók is gyakran használják. Így már a XIII. század 60-as éveiben IV. Béla egy oklevelében találjuk (1261–1269. Múz. t. a., amely tehát időben megelőzi a IV. László alatti nyugodtabb gótikára idézett példát); 1270 körül: a győri káptalan, 1272: az esztergomi érsek, 1294: III. András magyar király (Dl. 1382), stb.

H.-nak, mint az idézett számtalan adatból is látható (amelyeket a téma és a módszer újszerűsége miatt kissé részletesebben mutattunk be), nagyszerűen sikerült igazolnia azt a tételt, hogy a latin írástudás az írásbeliség felújulásának kezdetétől egészen a XIV. század elejéig egész Európában egységes alapokon nyugodott s hogy ennek az írástudói műveltségnek a kiinduló pontjai a nyugati nagy egyetemek, így elsősorban a párisi egyetem, voltak, amelyek éppen ebben a korban nyertek határozottabb szerveződést. (Bizonyára sokat fog mondani e tekintetben még az ugyanezen korból származó oklevélformulák vizsgálata, amelyeknek feldolgozása a jövő füzetek valamelyikének, vagy többjének feladata kellene hogy legyen.) Bármennyire is egységes volt azonban ez a műveltség egész Európában, mégis megállapítható, amint azt az adatok bemutatásánál is többször megemlítettük, hogy Keleten a nyugati írás visszaadásában mégis vannak bizonyos különbségek. Így a magyar fejlődés az egész korszakon keresztül határozottan közelebb áll a francia műveltséghez, mint akár a lengyel, akár más keleteurópai. Ennek az okát mindenesetre nagyon érdekes volna alaposan kikutatni s itt ismét egy új szálát ajánl fel H. munkája, amelyet az összehasonlító művelődéstörténet tovább szőhet. Ebből az összehasonlításból középkori kultúránk képe mindenesetre új színekkel gazdagodva kerülne ki, s talán a latin műveltség birodalmában is sikerülne kimutatni azt a „nagyhatalmi“ állást, amit Magyarország e korban politikailag jelentett Kelet-Európában. — H. munkája a XIV. század elejével lezárul. E korról ugyanis megszűnik a tulajdonképpeni középkori kultúra és a latin-írástudás egysége is. A nagy központi jellegű egyetemek helyett Keleten is külön „nemzeti“ egyetemek fejlődnek (így, tudjuk, 1348-ban a prágai egyetem, 1364-ben a krakói, 1365-ben a bécsi s 1367-ben a pécsi). E mellett az írás megszűnik a legmagasabb studiumok közé tartozni, a „mesterírások“ kora lezárul, az írást alacsonyabb fokon, gyakorlatibb céllal tanítják. Ezeknek

a kérdéseknek, főképpen e „nemzeti“ egyetemeknek a pontos megvizsgálása talán szintén tárgya lehetne egy vagy több későbbi tanulmánynak. Ugyanott figyelmet lehetne fordítani e kérdéssel kapcsolatban a latin nyelv helyébe lépő nemzeti nyelvek és a nemzeti nyelvű írások, valamint orthographiák jelentőségének.

Ezen a helyen szeretnénk megemlíteni még egy kérdést, amelynek vizsgálata talán szintén tárgya lehetne egy későbbi füzetnek. Nem lehetne-e szorosabb összefüggéseket találni a román, illetőleg a gót stílus korának írástörténeti és művészettörténeti fejlődése között? A művészettörténet eredményei szerint az az átmeneti stílus, amely a félköríves románból átvezetett a csúcsíves gót felé, legelső emlékeit a XII. század első felének vége felé kezdte megalkotni, és pedig éppen Franciaországban, a középkori eszméknek, írásnak és művészeteknek, már Nagy Károly óta, ebben a gazdag birodalmában. Mindjárt mint gondolatkeltő egyvezést említhetjük meg, hogy az építészetben ezek az új eszmék először a párisi St. Denis apátsági templom épületében nyertek megvalósulást — csak 50 év múlva jutnak el Angliába s még később Európa többi részeibe — s éppen a St. Denis apátság volt az írásfejlődésnek is egyik középpontja. H. gyűjteményében két ilyen darabot is találunk, az egyik a St. Denis-i apát egy oklevele 1123—52 között, a másik egy relatio a St. Denis-i apáthoz 1225-ből, amely utóbbi közeli rokonságot mutat II. András egy 1228-ból való oklevelével. Sőt még azt is megemlíthetjük, hogy éppen a St. Denis-i apátság, illetőleg annak nagvszámú rendkívül régi oklevele adott közvetlen okot magának a diplomatikának a megszületésére is, hiszen Mabillonnak a célja elsősorban az volt, hogy Sanctus Dionysius archivumának a becsületét megvédje, amelyet Papebroech megsértett. Az építészetben ezek az újszerű törekvések, amelyeket a félkör helyébe mind gyakrabban alkalmazott lóhere-, patkó- és végre a csúcsív kezd jellemezni, s később az ezzel összefüggő szerkezeti változások is, a XII. század vége felé egyre határozottabbak lesznek s végre a XIII. században teljesen uralomra jutnak. A csúcsív egyre finomabb lesz, a tompán összefutó szárák egyre hegyesebbek lesznek, míg végre létrejön az „igazi“, keceses, gótikus ív, s ugyanez az átalakulás a belső szerkezetben, a falakban, melyek egyre könnyedébbek, a boltozatban, melyek egyre ívelőbbek lesznek s az oszlopfőkben, melyek a nehézkes kockafők helyett a bimbó, kehely stb. kiképzéseket vezetik be.

Tudjuk azt s H.-lal együtt valljuk is, hogy az írás elsősorban praktikus eszköz volt, amelynek nem művészeti irányok, hanem gyakorlati célok szerint kellett alakulnia, hogy feladatának megfelelőhessen (v. ö. Hajnal: Írástörténet, 109—111. l., ahol még sok nagyon érdekes s a jövőben szintén felhasználandó szempontot találunk), ugyanakkor H. munkájából meglepetéssel ismerünk az írástörténeti és a művészettörténeti fejlődésnek szinte fázisaiban is pontosan egybeeső menetére. Mint a H. által közölt anyagból világosan látható, a román kor végének nevezhető nehézkes, kerek, merev írás úgy Franciaországban, mint másutt is a XII. század közepén, illetőleg második felében kezd vége felé járni (a H. által

közölt példák között az utolsókat 1177-ben találjuk, 3. írásm.), s ugyanekkor kezd feltűnni, és pedig szintén Franciaországban, az az új irány, amelyből a XII. század végén megszületik a gótikus írás. (Ennek első emlékeit — mint láttuk — Franciaországban VII. Lajos, nálunk III. István és III. Béla korában találjuk.) Ezt az új írást H. a XIII. század legelejéről szólva — szinte művészettörténeti ábrázolással — így jellemzi: „Ez az írás most már tudatosan gótikus, a szögleteknek, a tört vonalaknak, a vastagabb és vékonyabb vonalvezetés közti ellentétnek a stilizálásával, ami azonban a fegyelmezett ékesség szempontjából nem hátrányos . . .“ (13. l.). Majd a XIII. század közepére vonatkozólag: „Előkelő, nyugodt viszonyok a kicsiny és a hosszú betűk, hajlások és nyújtások között, amelyek az írásnak a futását kellemessé teszik, a betűrészeknek az összekötése mintegy ideges-fínom törések és sarkok által, — a nélkül, hogy ez a gótika az írás előkelő, nyugodt kerekességének az általános benyomását csorbítaná.“ (19—20. l.) S végül a teljes kifejlés korából: „A megnyomott tollból való kövér vonások és a vékony összekötő vonások közötti ellentétek esetenül kiemeltetnek és a vonalvégződéseknek a hegyes végei is. Így keletkezik az az írás, amelyet mi ma a tulajdonképpen gótikus írásnak nevezünk, a merevebb, tövises formák a régi finom, kerekesebb törések helyett . . .“ (14. l.)

S ha ezt „tárgyalási“ alapnak elfogadjuk, még egy lépéssel tovább mehetünk. A gót írás kezdetei, mint láttuk, hazánkban csaknem pontosan követik a franciaországi fejlődést (Giffard gróf oklevele 1140—64 között — III. István oklevele 1165, VII. Lajos oklevele 1167 — III. Béla oklevele 1181) s ezt a párhuzamot a fejlődés későbbi stádiumaiban is pontosan megfigyelhetjük, egészen a korszak végéig. Művészettörténetünk adatai szerint azonban művészeti emlékeinknél a nyugattal való contactus korántsem volt ilyen erős, sőt építészeti emlékeinknél félszázados, sőt annál nagyobb eltolódások is megállapíthatók (jáki templom, ócsai templom, margitszigeti templomrom, szépesváraljai, zsámbéki templomok stb.). A zsámbéki templommal kapcsolatban még megemlíthetjük azt az érdekes adatot, hogy ezt a XIII. század elején egy Smaragd comes alapította, kétségtelenül rokona IV. Béla hasonló nevű, „modern“ alkancellárjának.

Gondolnunk kell természetesen arra az ismert tényre is, hogy az írás általában előbb elkezdte útját a gótika felé, amikor az építészetben még a kerek formák uralkodtak. (V. ö. Hajnal: Írástörténet, 110. l.) Azonban ennek dacára sem marad hátra más eredmény, mint annak a feltételezése, hogy hazánk XII—XIII. századi írástudói „modernebbek“ voltak és koruk áramlataival biztosabb kapcsolatot tudtak fenntartani, mint fennmaradt művészeti emlékeink alkotói, de talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy a „magisterek kora“ az európai nemzetek tudósgárdáit nagyobb erővel tudta egybekapcsolni, mint művészcsoportjait. S itt magyarázatul ismét csak az egyetemekre gondolhatunk — ami H. tételének helyességét új irányból erősíti meg —, s talán csak másodszorban azokra a materiális és szociológiai különbségekre, amelyek

szerepet játszhattak pl. egy oklevélírás és mondjuk egy templom-építés körülményei között. Az egész kérdéskomplexusba azonban még egy kérdést be lehetne kapcsolni, ami az írás és a tárgyi emlékek közti ellentéték merevségét is enyhítené, s ez lenne: a korjelző stílusok kérdése a címereknél — ezeknél a sajátos „írásjeleknél“ —, és pedig ezek mindkét, illetőleg három középkori alkalmazási területén: a pajzsokon és a pecséteken, illetőleg pecsétgyűrűkön. E tekintetben nálunk, úgy látszik, mintha a legrégebb nemzeti címerek formáiból valamit ki lehetne nyomozni, bár feltűnő, hogy mikor királyainknál az első címeres pecsétek feltűnnek, azok már mindjárt csúcsíves pajzsokat mutatnak. (Így pl. Imre és II. András pecsétjei.) Éppúgy, ahogy ekkor már írásunk is erősen benne volt a gótikában. Mindenesetre ezeket a kérdéseket is érdemes lenne bekapcsolni az összehasonlító írástörténet európai „áramkörébe“.

Mindezzel körülbelül rámutattunk azokra a legfontosabb szempontokra, amelyek a „Schriftlichkeit und intellektuelle Schichtung“ új kiadványsorozatának megindulásával kapcsolatban felvethetők voltak. Mint látjuk, egy rendkívül értékes és eredeti elgondolásokon alapuló elindulásról van szó, mely egyrészt hivatva lesz egy egészen új módszert adni a történettudomány részére, amellyel s ahonnan az egész társadalom történetét az eddigieknél finomabb eszközökkel és magasabb szempontok szerint tudja majd megközelíteni, — de ugyanakkor hivatva lesz magának a történelemnek is egy új tényezőjét feltárni s így egy új tudományágat kialakítani. Ez az új történeti ág elsősorban az ú. n. szellemi művelődés történetére kell hogy kihatással legyen, így főképpen az oktatás, az egyház, valamint az irodalom és a művészetek történetére, de minden bizonnyal az anyagi művelődés története is hasznos segítő társat fog benne találni (így a tulajdonképpeni társadalomtörténet és a gazdaságtörténet); mindezen felül azonban valószínűleg az lesz a legértékesebb feladata, hogy minden eddigi összehasonlító tudománynál jobban össze tudja majd kapcsolni az emberi művelődés nagy vívmányainak fejlődéstörténetét, s így előkészítője lesz egy új, valóban organikus „egyetemes“ történetnek.

Szilágyi Loránd.

Történeti irodalom.

Fekete Nagy Antal: Trencsén vármegye. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. k. (Hunyadiak kora Magyarországon. Szerk.: Lukinich Imre. IX. A. k.) Budapest, 1941. M. Tud. Akadémia. 8° 415 l. 1 térkép.

Kilencvenegy esztendővel ezelőtt jelent meg Teleki József gróf „Hunyadiak korá“-nak első kötete s most van harminc éve, hogy Csánki nagy vállalkozása, a mű történelmi földrajzi része félbeszakadt. Úgy látszott, hogy a maga idejében páratlan munka a magyar történettudomány szervezetlenségének örök mementójává válik. A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága azonban érezte, hogy az előttünk járt historikus nemzedéknek ez az örökségképen ránk szállt, reprezentatív alkotása bennünket is kötelez s elhatározta, hogy a „Csánkit“ befejeztesse. A nagy feladat megoldásán, amely valaha egy magasba lendülő történetírói pálya zenitjét jelentette s amely egy hatalmas munkabírási magyar historikus idegeit végsőkig feszítette, most, gondos előrelátással, munkaközösség dolgozik. Az újra induló sorozatban elsőnek F. Trencsén megyéje látott napvilágot.

Teleki József tizenkét kötetre tervezte munkáját. Ebből 1855 elején bekövetkezett haláláig mindössze öt kötet jelent meg „s ezen kívül — mint Szabó Károly írja (VI/1. k. I. l.) — három volt sajtó alá tökéletesen elkészítve“ .Az első öt kötetben (ebből életében négy jelent meg) a Hunyadiak korának politikai történetét dolgozta fel, háromban pedig, amelyből haláláig egy látott napvilágot, addig kiadatlan okleveleket gyűjtött össze. A mű másik része, melynek anyagát négy kötetben már nagyjából egybeállította, „hazánk középkori statisztikáját“ kívánta adni. A szerző hátramaradt kéziratának végrendeleti örököse, a Magyar Tudományos Akadémia 1857-ben a négy kötet átdolgozásával és kiadásával Szabó Károlyt bízta meg. Szabó Károly azonban csak a dunamenti vidékeket tárgyaló földrajzi résszel készült el, amely mint a VI. kötet első fele jelent meg. Három évtized múltán az Akadémia történelmi bizottsága Csánki Dezsőt kérte fel a félbemaradt munka befejezésére s a művelődéstörténelmi rész megírására. Csánki az eredeti tervzetten túl messze, mégpedig a munka előrehaladásával mindinkább fokozott mértékben széle-

sítette ki kutatásainak körét. Így történt, hogy a szándékolt három, illetőleg a tárgymutatóval együtt négy kötet helyett jóval többre bővült a vállalkozás. Az első Csánki-kötet 26, a második 12, a harmadik 8, míg, a felvidéki megyék feldolgozását későbbi időre s egy (IV.), esetleg két (IV. a—b) kötetre hagyva, az utolsónak megjelent V. kötet már csak 4, erdélyi megyét tárgyalt. Teleki műve földrajzi-statisztikai részének a VI—IX. kötetszámokat tartotta fenn. A munka bővülésével Csánki már a IX. kötetet legalább két, esetleg három könyvre kívánta szétbontani a földrajzi rész V., mint az egész vállalkozás IX. c. kötete látott napvilágot. A közel három évtized múltán újrainduló sorozat első kötete mindössze egy megye anyagát öleli fel. Az egész munkában ez a IX. a. számot viseli, a földrajzi résznek viszont nem mint Csánki tervezte volt IV. a., hanem egyszerűen IV. kötetként jelent meg. A számozásnak ez a megváltoztatása nem egészen érthető. Mindenesetre nagy kár, hogy ennyi idő után nem tájékoztatták az olvasót a kiadás további programja felől. Csánki sokkal rövidebb időközökben megjelenő köteteinél is szükségét érezte annak, hogy előszóban számoljon be munkája folyásáról. Úgy látszik, hogy most minden megye önálló kötetet fog kapni.

Az új kezdeménynek célkitűzéseiről, a módszer esetleges megváltozásáról, a hatalmas levéltári és kiadott anyag feldolgozásának egymásutánjáról és mikéntjéről valamint arról, hogy a Csánki elvállalta művelődéstörténelmi résznek mi lesz a sorsa, semmit sem árul el előre az új könyv. Mindezekről magának a kötetnek áttanulmányozása tájékoztathatja némiképen az olvasót. F. könyve beosztásában — nyilván a szerkesztő, illetőleg a történelmi bizottság utasításainak megfelelően — a Csánki-köteteket követi. A bevezető fejezet a megye területi kialakulását s a birtoklás történetét ismerteti. Ez után a megye várai és erősségei, városai, helységei és főbb birtokosai címszavak alatt a szokásos, helyesebben az eddig szokásosnál jóval bővebb adattár következik. Egy-egy várról, helységről, családról jóformán minden tudnivalót együtt találunk az odavágó cikkecskékből. Különösen bő a Podmaniczky-család történetéről szóló rész. Már Csánki V. kötete hozta az egyes helységek határjeleit, F. mintha még teljesebbé és rendszeresebbé tette volna a dűllőnevek gyűjtését. Az anyag bővülésében láthatjuk tehát az előző kötetekkel szemben a legfőbb változást. A módszer és az anyag szemlélete azonban csaknem hajszálnyira azonos Csánkiéval, aki szintén a kutatás kiterjesztését s az adatgyűjtés lehető teljessé tételét tartotta az efféle „szótárszerű, statisztikai természetű“ munka igazi értékgyarapodásának. Előszavában világosan rá is mutatott arra, hogy „a boldogult gróf által megállapított s később Szabó Károly által is elfogadott formák megmaradtak.“ (I. k. IX. l.). A módszer tehát, amelyet a történelmi bizottság a legújabb kötet kidolgozásában is jónak látott alkalmaztatni, közel százesztendő. Azt hiszem, amennyire joggal vethetjük fel a kérdést, igazolt-e ez a nagy konzervativizmus, annyira méltánytalan lenne, törté-

neti földrajztudományunk mai elmaradottságában, számonkérni e múltól azokat a szempontokat és azoknak a módszereknek alkalmazását, amelyeket az idevágó kutatások fejlettsége esetén, modern történelmi földrajztól feltétlenül elvárnánk. A vállalkozás címe még Csánki idejében sem állott egészen összhangban a tartalommal. Viszont teljesen érthető, hogy most, amikor az elejtett fonalat újra felvették, a címen, noha a „Csánki“ — mint Mendöl Tibor megállapította (Szentpétery-Emlékkönyv, 328. l.) — „csak úgy viszonylik a teljes történelmi földrajzhoz, mint egy mai helységnévtár a mai állapotok földrajzához“, nem akartak változtatni.

Pár esztendővel ezelőtt a magyar földrajztudománynak egyszerre két kiváló képviselője is: Bulla Béla és Mendöl Tibor kísérletet tett a hazai történelmi földrajz fogalmának és feladatainak megállapítására a Szentpétery-Emlékkönyvben. Fejtegetéseiket olvasva azt kell mondanunk, hogy nálunk történelmi földrajzon inkább megoldásra váró problémák összességét, mint rendszeresen művelt diszciplínát lehet érteni. A történelmi földrajzi vizsgálódások végső célja elmúlt korok tájainak oknyomozó és magyarázó leírása (Bulla i. h. 80. l.), illetőleg tájállapotának rekonstrukciója (Mendöl u. o. 326. l.). E végső cél elérésére az első feladat, a kutatásoknak mintegy első foka — Mendöl szerint — alapos történelmi helységnévtár lenne, amely a legkülönbözőbb fajtájú, tehát nemcsak az írott források adatait „időbeli, térbeli és logikai rendbe szedve . . . korok, helyek és földrajzi gyűjtőfogalmak szerint csoportosítva tartalmazná“ (i. m. 328. l.). Ebből nőhetne ki azután a „topográfiai rekonstrukció, vagyis az egykori vízrajz, természetes növényi takaró és a kultúrtájelemek: telepek, utak, művelt földek térbeli helyzetének megállapítása, valójában mindezek térképének elkészítése“ (u. o. 329. l.). A történetészeket ez a rekonstrukció teljesen kielégítené. Ami ezen túl van, az már célját önmagában megtaláló, önálló tudomány: „a táj múltbeli állapotának magyarázó leírása“ (u. o. 331. l.).

Bulla is és Mendöl is nagy dícsérettel emlékezett meg Csánki művéről. Ez az elismerés mutatja a legvilágosabban, hogy a történelmi földrajz Magyarországon a kutatásoknak legfeljebb első lépcsőjén áll. Csánki módszere u. i., amelyet még F. is kénytelen volt alkalmazni könyvében, nagyjából ennek a Mendöl-féle első lépcsőfoknak felel meg. Valóban, ennek is csak nagyjából, ami érthető, ha számbavesszük, hogy Csánki utolsó kötetét Mendöl fejtegetéseitől éppen negyedszázad választja el. Mindenesetre jó lett volna, ha a történelmi bizottság nagyobb mértékben veszi figyelembe e negyedszázad eredményeit, a szemlélet és módszerek módosulásait. Az újabb szempontok érvényesítése a munka gyakorlati használhatóságát is feltétlenül növelte volna, sőt talán a kötet írójának is könnyített volna a dolgán. Félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy a legtávolabbról sem gondolok a Mendöl-féle, topográfiai rekonstrukcióra. Ennek megvalósítása már meghaladná mostani lehetőségeinket. Ellenben a földrajzi szempontok nagyjobbmértvű érvényesítésének nem lehet akadálya.

Mindenekelőtt a helységeknek abc-rendben történt felsorolása helyett sokkal alkalmasabbnak tartanám a földrajzi egymás-mellettiesség szerint való csoportosítást. Ez nemcsak földrajzi, hanem történeti szempontból is helyesebb volna, hiszen a betelepülés idejét, ütemét és mikéntjét is elsősorban a földfelszíni adottságok szabták meg. F. bevezetésében hivatkozik több ízben is a természetes tájegységekre, így például a báni medencére, a Vág völgyének déltrencsényi kiszélesedésére stb. A földrajzi egymás-mellettiesség megtartása ugyan még nem egyértelmű tájegységek megállapításával, de ennek szükséges előfeltételét jelenti. A tájegységek megállapítása már földrajzi feladat, a topográfiai hol kérdésén túl a miéltre is felelni kívánván, az egykorú tájállapot rekonstrukciójának egyik lényeges eleme. Ez már nem tartozik bele a mi történelmi földrajzunkba, de idáig feltétlenül tanácsos elmerni. Mennyire tanulságos lenne például, ha a báni medence helyégeit egymás mellett találhatnánk meg a könyvben s nem kellene nagy fáradsággal összerakosgatni adataikat. Azt hiszem, a szerző munkáját is megkönnyítené az ilyen beosztás, hiszen a bevezetés írásakor mégis csak földrajzi kategóriákban kell gondolkoznia. Az eredeti földrajzi rend megbontásával olyasféle hibát követünk el, mint régebben a levéltárak rendezésénél, amikor az iratokat természetes összefüggésükből kiemelve, mesterségesen felállított tárgyi csoportokra darabolták szét. A levéltárak jó részében most, utólag fáradságos munkával kell helyreállítani az iratok természetes rendjét. Ilyenformán vagyunk a „Csánkival” is, amikor adatai alapján utólag rekonstruáljuk a földrajzi összefüggéseket. Általában nem a Teleki és Szabó megállapította kategóriák, hanem, legalábbis ezek mellett, *földrajzi gyűjtőfogalmak* szerint kellene csoportosítani a nagy anyagot. A mai rendszer u. i. az annyira fontos hegy- és vízrajzot szinte teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy egyéb, földrajzi és történeti szempontból szintén jelentős mozzanatot ne is említsek. Pedig erre egészen biztosan igen sok adat van a felkutatott oklevelekben. Annak, aki ilyen irányban kíván tájékozódni, az adatokat újra kell felfedeznie, holott a szerzőnek már nem jelentett volna nagy munkatöbbletet feldolgozásuk. A régi beosztás megtartása — lehet mondani — súlyos áldozatot kívánt a szerzőtől, aki a maga sok fáradsága gyümölcseinek nagy részét megérelésre kénytelen másoknak átengedni. Mindenesetre kívánatos lenne, hogy a későbbi köteteket ne a régi beosztással, hanem az anyagot földrajzi gyűjtőfogalmak szerint csoportosítva készítsék el. Kétségtelen, hogy a mostani módszer sem történeti, sem földrajzi szempontból nem előnyös, gyakorlati használhatósága kevesebb s az óriási levéltári anyagot átbúvárló szerzőket felesleges áldozathozatalra kényszeríti.

Mindez áll a kötetek elé írt bevezetésekre is. A bevezető tanulmányok Csánki első kötete óta sokat bővültek. Még ha a társadalomtörténeti szempontból annyi új és fontos megállapítást tartalmazó V. kötetet hasonlítjuk is össze F. könyvével, akkor is azt tapasztaljuk, hogy a gyarapodás terjedelemben és tartalomban egyaránt jelentős. Viszont itt még jobban látszik az, hogy, bár

a szerző keze meg volt kötve, a bevezető tanulmány tárgyát és célját modern nézőpontok szerint nem határozták el. F. dolgozatában jónéhány olyan problémát vet fel s igyekszik megoldani, amely külön tanulmányba kívánkoznék. A bevezetést határozottan túlszűfoltnak érzem. A szerző 60 oldalon kénytelen fejlődésképet rajzolni, holott a hatalmas anyagban meglátott problémák alapján e célból önálló kötetre volna szüksége. Töprengéseinek, a kérdések bogozása közben megtett útjának csak kis részéről adhat beszámolót.

A bevezető fejezet négy fontos, eddig jobbára ismeretlen, illetőleg megoldatlan problémát tisztáz: 1. a megye keletkezésének, helyesebben a magyar uralom kezdetének időpontját, 2. a prédiális nemesség, 3. a különleges trencsényi soltszék-réteg kialakulását, 4. az egyes nemzetiségek részvételét a megye megalapításában. Ezen kívül pontosan megismerjük a középkori birtoklás történetét. Megtudjuk, hogy az úgynevezett gyeplétszéknek Trencsénben jóformán semmi nyoma sincs s hogy ennek szerepét már kezdettől fogva a várvonal töltötte be. A szerző felfejti azokat a szájakat is, amelyek a megye társadalmát az ország társadalmi rétegeivel kapcsolják össze. A bevezető fejezet tehát a megye betelepülésének és társadalmi kialakulásának megrajzolásával oly szilárd alapot teremtett, amelyre később biztosan építhet a megye történetének írója, illetőleg az, aki a Felvidék településtörténetét dolgozza majd fel.

Szinte évtizednyi pontossággal sikerült F.-nek meghatározni a magyarság trencsényi megtelepedésének kezdetét. A magyarság megtelepedésére a megyét kettészelő Vág völgyének déli kiszélesedése és a megye délkeleti, alacsonyabb fekvésű szeglete, a báni medence volt a legalkalmasabb. Ezek a vidékek szorosan csatlakoztak a magyar települési tömbhöz, amelybe Trencsén és Ugróc várak környéke — F. szerint — már a Szent István halálát követő évtizedekben beletartozott. A két fő települési területen kívül a XII. sz.-ban magyar kézen volt a rajeci völgy is, sőt a század végére a magyarság már birtokba vette a megye egész területét és megszállta a nagyobb folyóvölgyeket. A korai megszállás mellett bizonyít az északi várak említése s a magyar, német és szláv eredetű egykori várkatonaság falvainak egymásbakapcsolódó láncolata a Vág völgyében és a báni medencében.

Trencsén történetében nagy szerepe volt a váruradalomnak. F. vizsgálja kialakulásukat s rámutat a szoros kapcsolatokra, amelyek a társadalom fejlődése s a váruradalmak között fennállottak. Ennek során veszi számba azokat az elemeket, amelyekből a trencsényi nemesség összetevődött. A kisebb birtokú nemesség egy része várjobbágyi eredetű, másik része pedig a XIV. sz. óta nemességre emelt jobbágyok közül került ki. A nagyobb birtokú nemesség az idegen származású adományosokból s a szomszéd megyebeliek közül beházasodottakból alakult. Számát és szerepét tekintve igen jelentős, de eddig kevés figyelemre méltított réteg volt a prédiálisoké. A korán magánföldesúri kézre jutott várak előkelőbb elemei, amelyek még nem szakadtak

ki a vári kötelekekből, új helyzetükben is eleget tettek régi, katonai kötelezettségeiknek. A határszéli vármegyében, ahol a védekezés szüksége mindig fennállott, ennek a rétegnek jelentősége sohasem halványulhatott el. Helyzetüket egyességek szabályozták, részben ezért „a prédiálisságnak — mint F. helyesen jegyzi meg — társadalmi osztályszerűsége és rendi jegyei nincsenek“ (53. l.). E réteg a legkülönbözőbb elemekből tevődött össze. Főleg gazdasági okok folytán nemesek is nagyobb számban kerültek a prédiálisok közé. Az életforma hasonlósága, sőt csaknem azonossága a XV. sz. végére azután odavezetett, hogy a prédiálist nemesnek tartották s a személy megnemesedésével a birtoka is nemesi jellegűvé vált. A folyamat igen hasonló ahhoz az átalakuláshoz, amelyet Mályusz figyelt meg a köznemesség kialakulásának vizsgálata során (Századok 1942, 429. l.).

Az így erősödő nemesi réteget gyarapították a trencsényi viszonyok közt sajátos fejlődésen átment soltézság kiemelkedő családjai is. A trencsényi soltészi intézmény más vidékektől elütő vonásokat mutat. Ez főképp annak következménye, hogy telepítő és telepesei nem egy nemzetiséghez tartoztak. Míg a telepítők németek voltak, a telepések többnyire a szlávok közül kerültek ki. Azon felül a soltészek egy része örökös soltézsága révén birtokhoz jutott. Jogi helyzetük a prédiálisokéhoz lett hasonlóvá, majd ezekkel együtt olvadtak be a köznemesi rendbe.

F. megállapításai szerint a vármegye területén, amikor magyar uralom alá került, szlávok laktak, akik a magyar telepek előnyomulása és a magyar közigazgatás megszervezése után is többségben maradtak. A kölcsönös házasságok és keveredés révén a XV. sz.-ra — mint a határjelek, továbbá polgár- és jobbágynevek mutatják — a magyarság nagyrészt felszívódott a tótságba. Ugyanez lett a sorsa a zsolnavidéki német telepéseknek is. Csak kisebb német töredékek álltak ellen a szláv asszimilációnak Zsolna és Trencsén városában.

F. eredményeinek vázlatos bemutatása is bizonyára mindenkiben megerősíti azt a meggyőződést, hogy a szerző nagy fáradtsággal, vas szorgalommal összehordott adataiból a trencsényi fejlődésről az igazságnak megfelelő képet igyekezett rajzolni. Csak sajnálhatjuk, hogy mondanivalóit ily szűk keretek közé volt kénytelen zsúfolni s hogy ekkép a problémák egy részét éppen csak megvillanthatta. Szívesen vennék például magának a megyei intézménynek behatóbb, lehetőleg más megyék kialakulásából vett analógiák segítségülhívásával történő ismertetését. Amit itt kaptunk, mindenestre igen jó alapvetés. Egynemely vonatkozásban azonban még nem láthatunk elég tisztán. Vajjon minden esetben, valahányszor a források egy-egy várral kapcsolatban comitatusról beszélnek, a comitatuson megyét, a comesen pedig főispánt kell értenünk s ezek alapján Trencsén északi részében valóban egy új megye kialakulására kell gondolnunk? Kérdés, amelyre F. igenlő válasza nem nyugtat meg egészen bennünket. A szerző nem választja el kellő határozottsággal a fejlődési vonalakat, előadásában kissé egybefolynak a külön-

böző korszakokra vonatkozó adatokból levont következtetések. Nem lényeges, de jellemző s a tájékozódást kissé megnehezítő tünete ennek az, hogy a bevezető tanulmányt az író nem tagolta kisebb részekre. Legyen szabad azt is megemlítenem, hogy az adattár szövegének egytipusú szedése ugyancsak megnehezíti az áttekintést. Ajánlatos lenne az oklevelek helynévi adatait dőlt betűkkel szedetni.

Társadalom- és jogtörténeti problémákról szólva, ma már nem egészen megfelelő az Árpád-kor, Anjou-kor megjelölés, hiszen az Árpád-kor vége a jogi, alkotmányos és társadalmi fejlődés vonalán már szorosan az Anjou-korhoz tartozik. Mindez azonban nem homályosítja el azt az *őszinte és nagy elismerést*, amelyet a szerző hatalmas munkája iránt kell éreznünk. A nagy újrakezdésben az úttörés érdeme mindig az övé marad. Ha a „Csánki“ valaha befejeződik, azt elsősorban annak köszönhetjük, hogy F., évekkal megelőzve társait, páratlan szorgalommal, biztos ítélőképességgel szilárd alapot teremtett, amelyre nyugodtan építhetnek követői. Az egész sorozatban elsőnek az ő kötete hoz térképet, amelyet Glaser Lajossal együtt szerkesztett. Azt talán felesleges is hangsúlyozni, hogy a módszerre tett megjegyzések nem vele szemben, hanem általánosságban s a jövőre vonatkozva hangzottak el. Az efféle kérdésekben annyira járatos szerző — mint többször hangsúlyoztam — inkább áldozatokat hozott, amikor a régi módszerhez alkalmazkodott. Meggyőződésem, hogy a módszer némi felfrissítése, modernizálása, a bevezető tanulmányok céljának közelebbi meghatározása, kereteinek szilárdabb és pontosabb elhatárolása nemcsak a tudománynak, hanem az egyes kötetek íróinak is hasznára válnék, hisz ezzel szabad kezet nyernének a társadalom-, gazdaság-, település-, jogtörténeti és egyéb vonatkozások behatóbb megtárgyalására. A bevezetés pedig tágabb teret adhatna a sajátos, történeti földrajzi szempontok érvényesítésének. **Kring Miklós.**

Gáldi László : Az erdélyi román őshaza kérdéséhez. (Kny. a Magyar Történettudományi Intézet 1942. évi Évkönyvéből.) Budapest 1942. 8° 30 l.

Gyóni Mátyás : A paristrioni „államalakulatok“ etnikai jellege. (Kny. uo.) Budapest 1942. 8° 91 l.

I. Tóth Zoltán : A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasalfjai krónikairódalomban. (Kny. uo.) Budapest 1942. 8° 52 l.

Három tanulmányt emelünk ki a Magyar Történettudományi Intézet első, tekintélyes Évkönyvének változatos cikkanyagából. Mindhárom román történelmi problémát tárgyal, s teljesen új eredményekkel járul a román történet különböző szakaszainak ismeretéhez. G. a román őstörténet egyik legtöbbet vitatott, alapvető kérdéséhez szolgáltat érdekes adalékokat; Gy. az Aldunavidék XI. századi történetének vizsgálatával kimutatja azoknak az elméleteknek helytelenségét, amelyek a román államélet kezdeteit egészen addig a korig akarták visszavezetni, s egyben igen értékes,

módszeres példát ad a román történetírásban nagyon gyakori, hibásan felállított s idővel, sokrétű viták során, csaknem teljes felismerhetetlenségig bonyolódott elméletek felfejtésére; végül T. az újkori román szellemtörténet egyik alapvetően fontos kérdését, az egységes román nemzettudat kialakulásának vajdasági előzményeit vizsgálja. Három részletkérdés, amelynek megoldásához részletekbe nyúló, alapos kutatás, széleskörű szakismeret szükséges; a tény, hogy egy magyar kiadványban ilyenfajta célkitűzésű tanulmányok jelenhetnek meg, már önmagában is világosan mutatja az örvendetes igazságot: az utolsó évek erőfeszítései, amelyeket tudományos világunk a szomszédnépek megismerésére fordított, román viszonylatban kétségbevonhatatlan eredménnyel jártak. Egész kis gárda alakult fiatal tudósokból, akik mesterségük teljes fegyverzetében, biztos kézzel s nemritkán a hivatott román szakembereket is megszégyenítő eredményességgel nyulnak keleti szomszédaink történetének legkülönbözőbb kérdéseihez. A szóbanforgó három cikk a termés javához tartozik: a tárgy megválasztásánál s a kidolgozás egyénenként különböző értékénél — G. széles anyagismereten alapuló virtuóz biztonságánál, Gy. mintaszerű módszeres alaposágánál, T. szellemes okfejtésénél — fogva egyaránt kiemelkedő érdeklődésre tarthatnak számot. Kétségtelen, hogy a Magyarországon folyó román történelmi kutatásra, s egyúttal az egész román történettudomány fejlődésére nézve nyereséget jelentenek, noha ezzel a véleményünkkel a mai román szakemberek jórésze aligha fog egyetérteni.

G. cikke voltaképen E. Gamillscheg berlini egyetemi tanár két tanulmányának bírálata. Jelentősége a kérdésben rejlik, amelyet tárgyal. Gamillscheg az egyik legkiemelkedőbb egyéniség azok közt a német tudósok közt, akik magukévá tették az ú. n. dákoromán kontinuitás elméletét, s ezenfelül maga is több tanulmányt szentelt arra, hogy megtámogassa ennek a diledező épületnek egyik-másik különösen bizonytalan pontját. Román részen tudvalevőleg ragaszkodnak ahhoz az elképzeléshez, hogy a románság ősei Erdély, illetőleg a trianoni Nagyrománia területén alakultak ki a dákok ősakosságának s a római gyarmatosoknak érintkezéséből, s ott éltek Traianus idejétől egészen napjainkig. Ezzel szemben nyomós érvek szólnak a mellett, hogy nem ott, hanem a Balkán-félszigeten, az albán nyelvterület tőszomszédságában keletkeztek s mai hazájukba csak későn, a középkor vége felé kerültek. Ennek a nehézségnek áthidalására találták ki román részen azt a különben teljesen alaptalan s önmagában is valóságos elmeletet, hogy a román nép kialakulása más népektől merőben elütően nem egy körülhatárolható, kisebb tájon, hanem egy óriási földdarabon, egységesen ment végbe s ilyenformán azt az egész területet, amelyen dákok, illetőleg velük rokon trákok éltek, román őshazaként kell kezelni. A hivatalos román történetírás és vele a közvélemény jórésze ma is ezt vallja, noha a józanabb szakemberek már rájöttek, hogy ennek a túlméretezett őshazának tana teljesen tarthatatlan. Az ilyenek másképp akarják megoldani a románság eredetének problémáját: kisebb magot, vagy magokat

képzelnék el, amelyekben az ósrománság kialakult s idővel szerterajzott. Gamillscheg egy ilyen magot — „Kerngebiet”-et — próbál körvonalazni, megfelelő történelmi ellenőrzés nélküli alkalmazott nyelvészeti érvek alapján, nagyjából a Hunyad—Bihar—Alsófehér vármegyék összeszögellésére eső területen, tehát, mint G. igen helyesen rámutat, olyan vidéken, amely nagyrészt ma is lakatlan, s mindig az lévén, lömeges szétrajzás központjának alig képzelhető. Figyelemreméltó e mellett, hogy az egész környéken egyetlen régi román helynév sem található, annál több a magyarból átvett: annak a magyar substratumnak emléke ez, amelynek nyomait a nyelvészek pontosan ki tudják mutatni az ottani román nép szólásaiban. G. pontról-pontra követi Gamillscheg érvelését s feltárja annak tarthatatlanságát. Felhívja a figyelmet arra, hogy utóbb már Gamillscheg sem ragaszkodik olyan lelkesen eszméjéhez, mint régebben, noha merev tartózkodást mutat román bírálóival szemben is, akik — élükön Popa-Lisseanu, a féltudományos kiadványairól nevezetes főiskolai tanár — az egész trák-géta területet felölelő óshaza nevében törtek pálcát elmélete felett.

Gy. tanulmánya szintén kritikai természetű, tárgya azonban jóval nagyobb: mindazokat a cikkeket felöleli, amelyek a parisztrioni állítólagos államalakulatokkal kapcsolatban láttak napvilágot, s így voltaképen kettős feladatot teljesít: a mellett, hogy tisztázza magát a kérdést, nagyon értékes tudománytörténeti áttekintést ad a körülötte keletkezett viták fejlődéséről. Eljárása módszertani szempontból mintaszerű. Meghatározván tárgyát, felderíti az odavágó forrásadatokat, majd áttekinti az irodalomban felmerült véleményeket. Megállapítja, hogy az ellentétek végső fokon Anna Komnene Alexiasának egy szakaszára nyúlnak vissza, amely leírja, hogy egy szkíta törzs, a szarmatáktól szorítottatván, átkelt a Dunán s letelepült a bizánci birodalom területén; majd egyetértvén azokkal, akik a Dunán túl, Paristrion (Dobrudzsa) területén laktak, fellázadt a bizánci közigazgatás ellen s komoly gondokat okozott; a zavargást csak hosszas háborúság árán sikerült elfojtani. Két román tudós, N. Iorga és N. Bănescu ebben az elbeszélésben román államesírak emlékét sejtette; szerintük ugyanis azon a népen, amely a szkíták előtt Dobrudzsában lakott, kétségkívül románokat kell érteni, annyival inkább, mert a forrás három vezetőjük nevét is megadja, s ezek: Tatu, *máskép* Chalis (ezt az egy személyre alkalmazott két nevet az irodalom egy része a hibás bonni kiadás alapján két személyre vonatkoztatja), Sača és Sestlav román jellegűek. Mások élesen támadták ezeket a nézeteket, a vita anyaga egyre jobban felduzzadt, s közben a forrás, az eredeti mag lassanként eltűnt a vélemények és ellenvélemények kavargó felhőjében. Gy. kitűnő érzékkel ide nyúl vissza, hogy gyökerében tárja fel a problémát, megszabadítván az idők folyamán rárakódott, idegen elemektől. Magát a forrást teszi vizsgálat tárgyává. Rendkívüli türelmet és alaposítást igénylő munkával megállapítja, milyen értelemben használta Anna Komnene a „szkíta” és „szarmata” kifejezéseket. Kiderül, hogy a fejedelmi

írók sem volt ment korának és fájának egy általános írói szokásától: egykorú népekre alkalmazta azokat a régi, klasszikusnak számító népneveket, amelyeket forrásaiban olvasott. Ezt azonban következetesen és logikusan tette, úgyhogy szövegének vizsgálatából, a „szkita”, illetőleg „szarmata” kifejezések előfordulásainak egybevetéséből, s az eseményeknek más források alapján való ellenőrzéséből pontosan meg lehet állapítani, milyen népekre alkalmazta a szóbanforgó megjelöléseket. A „szkita” név török szervezetű lovasnomád népet, általában besenyőt jelent nála, a „szarmata” pedig úzt. Más adatokkal egybevetve, Anna Komnene sokat vitatott elbeszélésében kétséget kizáróan arról van szó, hogy egy besenyő töredék — nyilván a kievi, perejaszlavi orosz fejedelemségek határvidékén meghúzódott törzsek egyike — a szomszédságában élő úzok nyomása elől délre menekült s 1084 táján átkelvén a Dunán, szövetségre lépett Dobrudzsa korábbi lakosaival. Ezek, mint Gy. meggyőzően kimutatja, maguk is jórészt besenyők voltak (vezérek: Tatu—Chalis és Sača neve nem román, hanem török jellegű, Sestlavé pedig szláv), ami bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy hamarosan megértették egymást újonnan érkezett testvéreikkel. Paristrion besenyői, akiket a bizánciak határvédelmi szolgálatra alkalmaztak, már hosszabb ideje — 1074 óta — nyugtalanok voltak, lázongtak a birodalom ellen. Felkelésüket, amelynek testvéreik érkezése új tápot adott, Alexios császárnak csak 1091-ben, kún segítséggel sikerült levernie. Románokról az események során szó sincs, ennél fogva Tatumak s rokonainak lázadásában még akkor sem lehetne a román államélet kezdeteit sejtetni, ha egyáltalán elhinnők, hogy annak a portyázáshoz szokott pusztai törzsek jól ismert nyugtalanosságán túlemelkedő, határozott politikai célja volt, amit azonban az események ismeretében nem tehetünk.

Gy. alapos tanulmánya végérvényesen tisztázta a sokat vitatott kérdést, miképpen kell értelmezni Anna Komnene idézett elbeszélését. Igazi jelentősége azonban nem ebben van, hanem módszeres értékében. Elsőrendű példát adott, egyrészt arra, hogyan lehet kielemezni az archaizáló hajlamú, régies népneveket alkalmazó bizánci forrásokból, milyen népről beszélnek valaképpen, másrészt arra, hogyan kell eljárni a román viszonylatban nagyon gyakori esetekben, amikor az indokolatlan elméletek tömegükkel nemcsak egymást, hanem az alapul szolgáló forrást is elhomályosítják.

T. nagyon fontos tárgyat tűzött ki tanulmánya tárgyául. A románság, amely ma — ha hihetünk hivatalos szócsöveinek — lelkesen vallja magát egységes népnek s ezen az alapon egységes gazdasági és politikai életkereteket követel, a múltban hosszú évszázadokon keresztül idegen, egymástól különálló gazdasági és politikai közösségekben, szétördelten élt s jóformán a legutóbbi időkig semmi jelét sem adta, hogy ezen az állapoton változtatni szeretne. Erdély s a vajdaságok, s mi több, a két vajdaság román népe közt is mély szakadékok húzódtak meg, s a románság nem tiltakozott ez ellen; amennyire a források látni engedik, rá sem

ébredt, hogy ez így nincs rendjén. Hogy történt mégis, hogy a nemzeti ébredés korának hajnalán a románság, vagy legalább vezetőrétegeinek jórésze a népi egység gondolatától átitatottan szállhatott harcba a közös, dicső mult jegyében hirdetett közös, jobb jövő érdekében? Bonyolult, sokágú fejlődés eredménye volt ez, összetevői közt olyan, látszólag távoleső tényezőket is felfedezhetünk, mint a protestáns térítések, vagy a havaselvi vajdák fogarasi birtokvásárlásai. Ezeknek a tényezőknek átfogó, alapos ismertetése a román történetkutatás egyik elsőrendűen fontos feladata lenne; ezt megelőzőleg azonban arra volna szükség, hogy alapos résztanulmányok tegyék világossá, hozzáférhetővé az összefüggések szálait. Ilyenféle munkára vállalkozott T., amikor megkísérelte megállapítani, milyen módon jelentkezik a nemzeti eszme előfutára, a népi egység tudata a XVII—XVIII. századi vajdaságok szellemi elitjének gondolkozásában. Ez az elit nagyjából azokkal a lengyel vagy magyar iskolákat járt, középeurópai eszméken nevelt előkelő urakkal azonos, akik hazájukba visszatérülvén, az első nemzeti nyelvű krónikákat megírták; náluk látjuk az egységtudat első világos jeleit, noha hosszú ideig minden további következtetés, politikailag hasznosítható „nagyromán” eszme nélkül: ez csak későbbi korok találmánya.

A román népi egység felismerésének folyamata, jellemző módon, nem belső, hanem külső forrásból indult el. Alapja a középeurópai humanizmus, amely meggyökeresítette a tant, hogy a románok — erdélyiek, moldvaiak, havaselveiek egyaránt — a rómaiak ivadécai. Ez a tan a XVII—XVIII. századi moldvai történetírók: Gr. Ureche (†1647), Miron Costin (1633—1691), Nicolae Costin (†1712) és D. Cantemir (†1723) tollán a nyugatias műveltségű moldvai előkelők körében — kezdetben igen vékony rétegben — is ismertté vált. Jelentőségét nem ismerték fel rögtön; Ureche, mint T. kiemeli, még csak mellékesen veti oda művében, hogy „Rómából származunk”, Miron Costin viszont már egész munkásságának gerincébe a dicsőséges római eredet elméletét állítja. Forrása, amelyre legszívesebben támaszkodott, egy erdélyi humanista, a medgyesi Toppeltinus Lőrinc könyve: *Origines et occasus Transsylvanorum*. Ebből építette ki lelkes, de többnyire téves elgondolásait a románok — az egész román nép — eredetét illetőleg. Figyelemreméltó azonban, hogy a politikai különállásból származó megkötöttség az ő érdeklődési körét is elszűkítette: főművében (*Cartea pentru descălecatul d'întâiu al Moldovei*) nem az egyetemes románság, hanem Moldva történetét akarta megírni. Havaselvén még ennyire sem jutott az egységtudat; ott az első, XVII. századi krónikák még mit sem tudnak a dáciai kontinuitásról és Traianus gyarmatosairól, akikért M. Costin lelkesedett. Csak Costin követője, Const. Cantacuzeno fedezte fel őket s tette a havaselveiek közkincsévé. Legtovább haladt az egység eszméje a nagy moldvai történetíró, D. Cantemir tollán, aki elődeinél nyomatékosabban hangsúlyozta a román nép római fajiságát, nyelvének tiszta latin jellegét és történeti folytonosságát Dácia területén. A valóságtól ezzel igen messze jutott, de elsőrendű

élesztő-anyagot teremtett, alapot, amelyhez az egységes román nemzettest ébresztői sokáig ragaszkodtak. Cantemir szerint a hajdani Dácia a Kárpátokon innen és túl egyaránt magába foglalta a románok-lakta földet; Erdély csak a magyar honfoglalás idején szakadt le róla. Miután azonban leszakadt, külön életégsz része lett: Cantemirnak nem jutott eszébe, hogy a hajdani egységet fájlalja, visszaállítását szükségesnek vélje. Egységszméje megmaradt a közös eredetből következő népi azonosság tudatánál, politikai jellegű következtetéseket nem vont le belőle.

Ugyanakkor, amikor a krónikárok kialakították a közös eredetre támaszkodó népi és nyelvi azonosság tanát, ami a nemzeti ébredés korában, az eszmélkedés folyamatában alapvetően fontosnak mutatkozott, a protestáns térítések visszahatásaképpen képződött egyházi irodalomban felvetődött a közös (ortodox) vallás eszméje, ami a későbbi kor nemzeti küzdelmeiben oly félelmes fegyvernek bizonyult. Erdély ezekben az elgondolásokban alig játszott szerepet. Az írók keveset foglalkoznak vele; gondolkozásuk más keretekhez szokott, a népi azonosság eszméje nem volt elég erős ahhoz, hogy új politikai szemlélet alapja lehetett volna. A XVII—XVIII. századi vajdaságok vezetőembereinek politikai-nemzeti öntudata más fogalmakhoz kötődött: moldvainak, illetőleg havaselveinek érezték magukat, egyetemes románságuk és római eredetük élménye ettől független valami volt. Az egységszme fejlődése tehát ebben a korban még nem érte el azt a fokot, hogy politikai elgondolások mozgatójává válhatott volna. S ez még jóideig nem következett el: a szélesebb rétegek gondolatvilágában csak a XIX. század folyamán vert gyökeret az eszme, miután az Erdélyben megszületett új szemlélet, a balázsfalvi iskola jellegzetes dákoromán nacionalizmusa friss lendületet vitt fejlődésébe. Figyelemreméltó, hogy az egység gondolat új fellendülése Erdélyből indult el, pedig ott a román nemzeti érzés nélkülözötte azt a jelentős erkölcsi és gyakorlati támogatást, amit a saját állami keretek jelentenek; csak hogy a vajdaságokban, amelyek akkor fanarióta uralom alatt tengődtek, még sokkal kevésbé kedveztek a viszonyok effajta eszmék kibontakozásának.

Elekes Lajos.

Forsthoﬀ, Ernst: Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit. (Rechtswissenschaftliche Grundrisse, hrsg. v. Otto Koellreutter.) Berlin 1940. Junker u. Dünnhaupt. 8° XII, 212 l.

Az újkori német alkotmánytörténetet összefoglalóan tárgyaló művekben, mint F. is jól tudja, nincs hiány. Meister történettudományi kézikönyvében már 4. kiadását érte meg Fritz Hartung munkája (Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart, 1933); Adolf Zycha nagyobb igényű összefoglalása a magánjog történetén kívül a tágabb értelemben vett közjogi ágak (büntetőjog, perjog) fejlődését is áttekinti (Deutsche Rechtsgeschichte der Neuzeit, Weimar 1937); Hans Erich Feine kisebb terjedelmű tankönyve is rendelkezésre áll (Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit. 2. Aufl. Tübingen

1940); végül Claudius Frhr. v. Schwerin tankönyve, a „kis Brunner“ folytatása is megadja az újkori alkotmányra vonatkozó legszükségesebb tudnivalókat (Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte 2. Aufl. München u. Leipzig 1941.) A szerző mégis újabb tankönyvvel lép a nyilvánosság elé s vállalkozását új szempontokkal indokolja. Nem feltételezi az érdeklődést, mondja, hanem azt éppen fel akarja kelteni azáltal, hogy a puszta alkotmánytörténeti tényeket a kor szellemi áramlatainak sodrába állítja. Így reméli, hogy az olvasónak plasztikusabb képet tud nyújtani az egyes alkotmányos korszakokról, mintha csak a száraz anyagot adná elő.

A célkitűzésnek a mű tagolása is megfelel. Három szakaszra oszlik: a középkor végétől a vesztfáliai békéig; az abszolutizmus kora; a nemzeti állam kora. Az utóbbi szakaszon belül az 1848-i forradalomig lezajlott alkotmányos harcok, a forradalom eseményei és a második birodalom alapításáig terjedő mozgalmak kapnak részletesebb tárgyalást, míg az 1871-től napjainkig életbelépett alkotmányokat — a jogi tanulmányok rendjére tekintettel — csak átfutóan ismerteti a szerző. Minden szakaszon belül behatóan foglalkozik a politikai és társadalmi helyzettel, továbbá a szellemi áramlatokkal, hogy az alkotmányos változásokat a kor mozgalmából magyarázza meg. Ezt a célkitűzést általában helyséllyel kell fogadnunk, a megvalósítás során azonban az lesz az eredménye, hogy a közjog történetének egyes kérdései elhomályosulnak az időrendi tárgyalás során. A jogonkívüli tényezők ismertetését más írók sem hanyagolták el (Schwerin, Zycha), viszont ők a történelmi megalapozás után teljes figyelemmel fordultak az alkotmányos élet egyes problémái felé (pl. császári hatalom, birodalmi szervezet, rendiség, tartományi szervezés, vidéki igazgatás, városok stb.). F.-nál egy-egy problémára csak fáradságos kereséssel kaphatunk választ, ha ugyan a szerző megemlékezik róla, s inkább az az érzésünk, hogy folyamatos történeti elbeszélést olvastunk, különös tekintettel az alkotmánytörténetre. A fiatal jogász memóriáját is inkább terheli a szellemtörténeti beállítás, mintsem munkáját könnyítené. A helyes célkitűzést tehát valamilyen más módon kellene megvalósítani, talán nagyobb figyelemmel a közjogi rendszer tagozódására.

Részleteiben nagyon sok érdekeset nyújt a munka, az újkor első századainak vallási villongásaitól a háború előtti „kryptoparlamentarizmusig“. Az osztrák fejlődéssel kapcsolatban többször találkozunk magyar vonatkozásokkal is. F. álláspontja általában korrekt, bár a tényleges erőviszonyok alapján Magyarországot is a Habsburg-monarchia részeként említi. Ha a közigazgatás megszervezésével, vagy a XIX. század mozgalmával kapcsolatban (81—83, 174—176. l.) érthető is hazánknak az örökös tartományokkal együtt való tárgyalása, már kevésbé világos, miért kell a bécsi kongresszus után létrejött Bundból kimaradt országok között Magyarországot, Erdélyt, Horvát-Szlavón- és Dalmátországot külön megemlíteni, vagy a határozásra jogosult 1848-i országgyűlés végzeményeit „önhatalmúaknak“ nevezni

(118, 175. l.). A szerző tudja, hogy az „Ausztria“ kifejezés nem pontos, és a Habsburg-monarchiának csak egy részére vonatkozik, ezt mégis használja, „az általános gyakorlatot követve“ (173. l. jz.). Viszont nem csekély elégtétellel olvashatjuk, hogy a monarchia hivatása a nem „staatsfahig“ népeknek egy államkötelékbe való összefogása volt. Az 1918 utáni tapasztalatok Ausztria-Magyarország e missziójának utólagos igazolását nyújtották, mondja, amennyiben az államalkotásra nem képes népek kisállamai csak a nagyhatalmak politikai és katonai játékának eszközéül szolgáltak (115. l.). Mindent összevéve F. érdemes munkáját csekély igazításokkal magyar jogtörténeti szempontból is kifogástalanná lehetne tenni. Bónis György (Kolozsvár).

Szemle.

Horváth Endre: Magyar-görög bibliográfia. — Οὐγγροελληνική βιβλιογραφία. (Magyar-Görög Tanulmányok — Οὐγγροελληνικά Μελέται 12.) Budapest 1940. 8° 95, 1 l. (Magyarul és újjörögül). — A magyarországi görög telepesek történetének eredményes kutatója bibliográfiai összeállításban mutatja be a magyar-újjörög szellemi kapcsolatok írásos emlékeit. Munkájának alapját azok a helyszíni kutatások teremtették meg, melyeket H. a hazai görög telepesek nagyrésznének szülőföldjén, Kozányi makedóniai város könyvtárában és a hazai könyvtárakban (a pesti, kecskeméti, gyöngyösi és egri görög egyházak, a Nemzeti Múzeum stb. könyvtárában) végzett. Így nyert eredményeit az újjörög, magyar és román bibliográfiai kézikönyvekben található anyaggal egészítette ki. Összeállításának első részében görög szerzők Magyarországon megjelent műveinek könyvészeti leírását adja, mégpedig az 1713—1888 közti időből 92 görög nyelvű nyomtatványét, az 1558—1880 közti korból mintegy 25, görög szerzőktől Magyarországon, de nem görög nyelven megjelent (magyar, latin, német nyelvű) nyomtatványét, 1791—1861 között Magyarországon megjelent 18 újjörögből fordított magyar, román és szerb nyelvű nyomtatványét, végül pedig az 1719—1828 közti időből magyarországi görög szerzők külföldön megjelent 12 görög- s az 1580—1841. évekből 6 idegen nyelvű nyomtatványát.

A hazai újjörög nyomtatványoknak ezt a lelkiismeretes könyvészeti összeállítását a közlő a hazai görög telepesek szellemi életére vonatkozó filológiai és történeti kutatások számára mindjárt értékési is egy alapos bevezető tanulmányban. A magyarországi újjörög könyvek virágkora — a hazai görögség anyagi és szellemi fellendülésének megfelelően — a XVIII. sz. végére és a XIX. sz. elejére esik. Tárgykörüket a diaszpóra-görögség Bizánctól örökölt szellemi hagyománya, az ebből kinőtt iskola és templom szűkségeitei, vagyis vallási, nemzeti eszmék és didaktikai célok szabták meg. Az élő, beszélt görög idióma s a holt nyelv közt tátonok szakadék az oka annak, hogy a nyomtatványok többsége az orthodoxia céljait és grammatikára támaszkodó nyelvi készség megszerzését célozza, illetőleg másfelől az irodalmi igényű, klasszikus művek népnyelvre való átültetésével igyekszik kiszolgálni a közönséget. A nyelvi célkitűzéssel együtt szolgálja a diaszpóra-görögség az orthodoxia céljait is: a nyelvkönyvek a gyermekekkel mindjárt a betűk elsajátítása után bibliai történeteket és imákat olvastatnak, a felnőttek vallásos igé-

nyeit pedig imakönyvek, énekeskönyvek, egyháztörténeti és dogmatikai olvasmányok szolgálik. A könyvek azonban a szellemi élet egyéb ágaira is kiterjednek. A görögséget számkivetésében elsősorban a várvavárt felszabadítással kapcsolatba került személyek és események érdekelték: a történeti vonatkozású nyomtatványok közt így Napoleon, Paszvanzóglu életrajza, Párga katasztrófája s a navarinói ütközet leírása szerepelnek. A szépirodalmat a görögség szigorúan nemzeti és vallási beállítottsága s erkölcsörző aggályoskodása alig 7—8 kiadványra korlátozta. A könyvek beszédesen mutatják azt a szoros kapcsolatot, mely a diaszpóra görögjeit az őket körülvevő népekhez és kultúrákhoz fűzte. Szellemi tevékenységük kettős: Nyugat felé a szellemi összeköttetés fenntartása és a kultúranyag asszimilálása (Fénelon, Barthélemy, Marmontel, Metastasio, Gessner, valamint a magyar Péczeli József, Maróthi György, Rátz Sámuel, Csapó József, Comenius műveinek fordításai), a Balkán, főként a szerbek és az oláhok felé a görög-keresztény kultúra s a nyugati (köztük a magyar) kultúrjavarok közvetítése (görög-szerb, görög-oláh bilingvisek és fordítások). Telepeseinket a nyugati művek kiválogatásában a görög vonatkozások mellett az egykorú magyar társadalom közizlése is befolyásolta. Sok egyéb érdekes tanulság mellett a szerző fejtegetéseiből a görög telepések példáján is megvilágosodik az a tény, hogy hazánk földjén a nemzetiségek szabadon fejleszthették sajátos kultúrájukat.

A munka második részében H. magyar szerzők ama munkáinak jegyzékét adja, melyek az újjörögiségre vonatkoznak. A magyarországi újjörög tanulmányok e terjedelmes (346 munkát számon tartó) bibliográfiája érdekesen mutatja a fiatal tudományág úttörőinek és mai érdemes művelőinek munkásságát, melynek oroszlanrészét a jelenben éppen H. végzi. Az értékes munka a maga egészében szépen, szemléletesen tárja fel a magyar-görög szellemi kapcsolatoknak a messzi multba visszanyúló gyökereit s a görög nyelvi irodalmi használatának Magyarországon régi hagyományait.

Gyóni Mátyás.

Geschichtlicher Handatlas Niedersachsens. In Verbindung mit Kurt Brüning, Hans Dörries, K. H. Jacob-Friesen und anderen Fachgenossen hrsg. v. Georg Schnath. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hannover, Oldenburg, Braunschweig, Schaumburg-Lippe und Bremen, XX.) Berlin 1939. Gea Verlag. 8° XII, 28 l., 79 térképlap. — A 20-as évek közepe óta, hogy az első modern német történeti atlasz — a Rajnavidéké — napvilágot látott, Németország számos tartományáról jelent meg vagy van előkészületben hasonló munka. A már publikáltak értéke igen különböző; a fenti kiadvány kétségkívül egyike a legjobbaknak, már csak az alapos és hosszú idő óta folyó elmunkálatok miatt is. Helyi történeti bizottság gondozza 1910 óta egy nagy atlasz tervét. Előljáróban 17, főleg az egykori területi viszonyokat ismertető füzetet, sok régi térképfelvétel és egy „város-atlasz” tett közzé, míg most a teljes anyag összegyűlte előtt helyesen látta, hogy jól megfontolt tervek alapján a nagyközönséget tájékoztató kisebb atlaszt szerkesszen.

Az önmagukban is szemléltető térképeket a kiadvány első felében, bevált módszer szerint, magyarázatok hozzák közelebb az olvasóhoz. Így lesznek világossá pl. a „szász” név terjedésének, vagy a vallások mai térfoglalásának történeti okai, így ismerjük meg a színes alaprajzokon ábrázolt városok sorsát, vagy hogy milyen rendszer szerint állították fel a szerkesztők a falutelepülések típusait. Néhány

módszertani fogásukkal is megismerkedünk: a koraközépkori Gau-ok határát pl. ma már nemcsak a történeti források hiányos adatai alapján s későbbi határok visszavetítésével rekonstruálják, hanem megállapítják mindenekelelt hozzávetőlegesen az egykori erdők-mocsarak által határolt kultúrtájfoltokat, a település tényleges területeit, s ezek alapján bontakoznak ki a mindig természeti tájkeretbe illeszkedő Gau-ok körvonalai.

Bevezető térképek a geológiai formák, talajváltozatok és a növénytakaró megoszlását ábrázolják. Az első térképesoport a „Vor- und Frühgeschichte“ címet viseli s a germán törzsvándorlások, vagy a frankkori és IX. századi német várak térképei is megtalálhatók benne. „Staatliche Raumentwicklung“ cím alatt a néphatárok változásával, territóriumok és egyházigazgatási egységek kialakulásával, a felekezetek elterjedésével ismerkedünk meg egyebek közt, majd külön a legújabb kor problémáival s „Niedersachsen“-nak a birodalomban elfoglalt mindenkori helyzetével. A táj színváltozását az átlagos német módszernél óvatosabban vetítették itt térképre — így egy Kr. u. 1000 körüli erdő- és mocsártérképre, vagy a bővülő-szűkülő tengervízfelület vázlataira. Az utolsó csoportban helynevek, településformák — falualaprajz és határrészrendezés — területi különbségeit, Niedersachsen népesedéstörténeti, közlekedéscsoporthoz tartozó területi fejlődését dolgozták fel. Idetartozik a várostörténeti fejezet is, a kiadvány egyik legértékesebb és legszemléltetőbb része. Antropológiai vagy a Nyelv- és Néprajzi Atlaszból vett eredmények, úgy látszik, még nem voltak ilyen formában közzétehetőek.

A magyar történettudomány újabban már nem idegenkedik a kartografikus módszer alkalmazásától, nem volna tehát hiábavaló egyszer a történeti atlaszok előnyével is megpróbálkozni.

Maksay Ferenc. (Boroszló).

Somogyi Ferenc: Társadalompolitikai törvényalkotás Werbőczy előtt. Kassa 1943. Szt. Erzsébet-ny. 8° 64 l. — Érdeklődéssel vesszük kezünkbe a pécsi egyetem jogtörténész-magántanárának kis könyvét, mely arra az „úttörő feladatra vállalkozik“ (5. l.), hogy a magyar szociális jogszabályalkotás fejlődését bemutassa. Az előszóból értesülünk róla, hogy a könyv a Nép- és Családvédelem hasábjain megjelent cikkek bővített különnyomata, s a gyakorlati szociális munkások felvilágosítását szolgálja. Minden új törekvés történelmi igazolást keres magának, nemcsak a család büszkélkedik őseivel. Ha a tolerancia nemzetiségi politikája Szent Istvánt tartja szellemi ősapjának, miért ne nyúlhatna vissza a szociálpolitika a vérszerződés második pontjáig? Mert S. szerint ez a szociális jogalkotás első emléke, mely „a szociális igazságosság tudatos, vagy ösztönös megvalósításának nemes szándékát rejt magában“ (15. l.). De érvényesít is e pont a pusztaszeri gyűlésen, az új haza felosztásában! Innen már egyenes vonal vezet a következő társadalompolitikai alkotáshoz: Kálmán I. 77. fejezetéhez, mely megtiltja a magyar nemzetbeli szolga külföldre való eladását, „Nyugodtan állíthatjuk: a magyar nép, a szolgáltságban is megbecsült értékes magyar fajta védelmére irányuló első határozott rendelkezés (z), amelyet különös és jogos büszkeséggel kell a nép- és családvédelmi törvény egyik legszebb ősi nyomaaként felmutatnunk.“ (19. l.) Azonban Kálmán rendelkezése egyúttal a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló új törvényünk ősi nyoma is, mert a szolga eladási tilalmával egy mondatban megtiltja „a hímnemű ökrökön kívül más állatnak“ külföldre vitelét is. Sajnálatos, hogy S. lelkesedésében az idézett latin szöveget is megrövidítette. A harmadik társadalompolitikai határkövet Kun László 1279-i oklevelének arengájában véli felismerni, mely szerint

„annál inkább törekszik nemesi számának növelésére, minél viharosabbnak, vésszel teljesebbnek látja az idöket“ (27. l.) E kancelláriai fordulat szépségé (Ferdinándy nyomán) annyira rabul ejti a szerzőt, hogy bár nem jogszabály, mégis a nép- és családvédelmi törvény ösi nyomai közé iktatja.

A XIII. századtól azután már nem kell olyan fáradságos munkával keresni a nyomokat. Társadalmi problémák mindig voltak, ezek megoldására törekvő jogalkotás is történt, bár ennek a mai szociálpolitikától való távolságát csak történelmileg iskolázott fő tudja áttekinteni. Ezért az ösi nyomok feltárása után szemelvényeket kapunk jog- és társadalomtörténetünkéből, melyek során a rabszolgák felszabadítása, a nemesi szabadság védelme, a zsidókra nézve alkotott szabályok, a jobbágyok szabad költözködése, majd a nemesi ingatlanjog tételei a rendszeresség szándékával sorakoznak fel. S. munkájának igen sok helye megérdemelné a szözerinti idézést, de ettől itt tartózkodnunk kell. Csak annyit említünk e részek jellemzésül, hogy a szerző viszont dűskál az idézetekben, s a legkülönbözőbb történeti és jogi felfogások képviselőit békés együttesben szólaltatja meg. A mű élén álló elvi bevezetésben XII. Pius pápa, a belügyminiszter, a belügyi államtitkár, Pauler Ákos, Varga László jezsuita és több pécsi professzor nyilatkozik. A tárgyalásban egy lapon szerepelnek Eckhart Ferenc és Molnár Kálmán, vagy Timon Ákos idézetei; Hajnik és Timon társadalomtörténeti nézeteit szerencsésen egészítik ki Sinkovics, Szabó, Kring új eredményei, bár Mályusz munkássága és Váczy legtöbb cikke még ismeretlen a szerző előtt. Társadalomtörténeti felfogása is ezeknek a nem túlságosan egybehangzó nézeteknek a mozaikja. Timon Ákos esábitja pl. a szentistváncori szabad parasztok említésére, kik azután kiváltságaiikat vesztik (16., 24. l.), vagy a „magánjogilag szabadok“ elnevezés használatára, melybe azután várjobbágyok, várszolgák, hospesek és ama szabad parasztok tartoznak (16., 17. l.). Ne higyük azonban, hogy S. könyve merő kompiláció: szerepelnek benne saját eredményei is, így a zsidójog fejlődésével kapcsolatban, vagy a „családiság“ jellemzésénél, melyet e folyóirat olvasói már jól ismernek Eckhart Ferenc kimerítő bírálatából (Századok 1938., 80—87. l.). S. legújabb művéből kivehetően a családiság abban különbözött az ősiségtől, hogy az szokásjogi, ez tételesjogi alapon nyugodott (42. l.). Hogy ezzel megváltozik-e egy intézmény tartalma, erősen kétséges.

Befejezésül S. megvédi Werbőczyt a nemesi egyoldalúság vádja ellen. Hiszen a Kézaitól átvett hagyományt előadva közös eredetűnek mondja a nemest és jobbágyot, s ezzel enyhíti a különböző jogállapotból származó éles feszültséget! Ezért „Werbőczy Hármaskönyve társadalomszemléletének egyetemességével, tárgyilagosságával és feltétlenül keresztény magyarságával méltó záróköve... a magyar nemzet félévezredes társadalompolitikai törvényalkotásának is“ (64. l.). E megállapítás viszont a könyv méltó záróköve.

Bónis György (Kolozsvár).

Horráth Ambrus: Koppi Károly működése. (Palaestra Calasanciana, 34.) Szeged 1940. 8° 117 l. — Koppi Károly (1744—1801) piarista egyetemi tanár működésének ismertetése és értékelése érdekes, de nem könnyű feladat. Az írónak ismernie kell a XVIII. sz. második felének tudományos felkészültségét és törekvéseit, látnia kell az egymással szembekerülő szellemi áramlatokat és világnézeti különbségeket. Elismerjük, hogy H. nagy szeretettel és szép készültséggel fogott feladata megoldásához, ítélőképességének vagy tán tárgyi-lagosságának ereje azonban nem egyszer váltotta ki ellenmondá-

sunkat. A szerző nagyon helyesen a piarista-rend lelki és szellemi világából igyekezett kibontakoztatni Koppi egyéniségét. Ezért részletesen foglalkozott a piarista életeszmeny és pedagógia mibenlétével. Kár, hogy ebben a munkájában folyton a jezsuita renddel való ellentét kimutatására törekedett, mert így — egészen feleslegesen — téves, sőt igazságtalan ítéletekre jutott. „E módszer segítségével — mondja a szerző — a piarista rend XVIII. századi virágzásában, illetve a jezsuita-rend bukásában a két rendalapító — Calazanzi Szent József és Loyolai Szent Ignác — elgondolásának, célkitűzésének a XVIII. sz. gondolkodásával való összeférhetőségét, illetve ellenmondását látjuk.“ De H. tovább is megy; a calazanziusi és az aufklárista eszmevilágnak nemcsak összeférhetőségét, hanem rokonságát is állítja: „Az átalakult felfogás érvényesülésének fénykorával, vagyis a magát felvilágosodásnak nevező korral kétségtelen, hogy a piaristák fénykora összeesik.“ Ennek igazolásául hivatkozik II. József-re, aki „környezetében szokta hangsúlyozni, hogy jól alapította a rendet Calazanzi Szent József, azért ő nem akarja megváltoztatni.“ A piarista és a jezsuita iskolázás szembeállítása során hasonlóképpen elfogult és ma már tarthatatlan álláspontot képvisel a szerző. Kifogásolja a Ratio studiorum egyik legkiválóbb tulajdonságát, t. i., hogy az „egységes és egyetemes jellegű nemzetközi tanrendszer“ volt, s megállapítja, hogy a jezsuita-rend „a XVIII. században a XVII. sz. nagyságához, hódításához nem ad hozzá semmit“. Ezzel szemben elég Sajnovics, Kaprinai, Pray, Katona, Horváth K. János, Mitterpacher Lajos, Makó Pál, Hell Miksa nevét említenünk, akik a rend feloszlataásáig jezsuiták voltak.

A főntebbiek alapján nem gondoljuk, hogy H. helyesen jellemezte a Calazanzius-életeszmenyt, s még kevésbé hisszük azt, hogy Koppi ennek az életeszmenynek a képviselője lett volna. Mi úgy látjuk, hogy túlságosan is átadta magát az aufklárizmus eszmeáramlatainak, melyek nemcsak a calazanziusi, de még az átlagkatolikus világ-nézettel is szembefordultak. Így pedig nehezen fogadható el a szerzőnek az az állítása, hogy Koppi életét „csak így, a Calazanzius-életeszmeny és a felvilágosodás szellemébe ágyazva érthetjük meg“. A mozgékony szellemű és mindenáron érvényesülni akaró Koppi fiatal korában a bölcselettel foglalkozott, de sajátos módon „a skolasztikát mint filozófiai irányt egyáltalán nem tanulmányozta. Az ókori gondolkozókról ugyanis kivétel nélkül mindig az újkor filozófusaira ugrott át“. A skolasztikusokon kívül azonban „Platon... Descartest, a tisztán az észre építő filozófusokat“ is elveti az a Koppi, aki pedig H. szerint „mindegyik rendszerből átveszi azt, ami jó“. 35 éves korában elnyerte Koppi a kassai akadémia történeti tanszékét s az időtől fogva történettel foglalkozott. A jezsuiták szorgalmas anyaggyűjtése és feldolgozása helyett ő inkább politikai eszméi terjesztésére törekedett. Bizonyára nem annyira tudományos eredményei, hanem politikai megbízhatósága miatt kapta meg II. Józseftől 1784-ben azt a pesti katedrát, mely Katona István elbocsájtása következtében üresedett meg. Koppi itt is hű maradt „ekletikus“ módszeréhez: II. József életében az állami abszolútizmust, halála után viszont a népfelség elvét hirdette írásaiban és előadásaiban, mígcsak 1795-ben el nem bocsájtották állásából. Majláth, az ügyet referáló tárnokmester már akkor megállapította róla, hogy „piarista lelkész létre-nagyon világias irányzatú“, — H. azonban csak annyit hajlandó mondani, „hogy a barokk világszemlélet, mely a világ folyását és értékelését csak a dogmák és a vallás szempontjából nézte, nála nem talált kielégítő értéket“. Koppi nem vallotta a barokk világnézetet,

de nem képviselte a Calazanzius-életeszményt sem; egyike volt kora hitevesztett papjainak, aki „a kinyilatkoztatott vallások között kora gondolkodásának megfelelően csak ritusbeli különbségeket vél felfedezni“, s akinek „a dogmatikus különbségek egészen tudatán kívül esnek“.

Csóka J. Lajos (Pannonhalma).

Jajezay János: Pest-budai figurák a múlt század harmincas éveiből. Max Felix Paur rajzai a Fővárosi Könyvtárban. (Tanulmányok, kiadja a Fővárosi Könyvtár, XVI.) Budapest 1941. 8° 34 l. — A Fővárosi Könyvtár egy 1837—39-ből származó rajzvázlat-gyűjteményt őriz. A vázlatok, Max Felix von Paur (Pauer) Bajorországból elszármazott technikai rajzoló művei, a korabeli pest-budai népelet alakjait örökítik meg igen jellemzően. Művészi értékük csekély, de társadalomtörténeti szempontból érdekesek és jellemzőek, a nagy árjv korabeli pest-budai népeletnek papírra vetett genre-alakjai. J. nagy gonddal dolgozta fel Paur rajzainak kortörténeti vonatkozásait. Biztos kézzel mutat reá azoknak az egykorú genre-költészettel valamint a folyóiratokban megjelent életképszerű leírásokkal való szoros kapcsolataira. Ilymódon lesznek J. tanulmányában Paur népeleti rajzai a 48 előtti pest-budai kispolgári biedermeiernek beszédes emlékeivé.

Tóth László (Szeged).

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története 1841—1941. Budapest 1941. 4° 253, 61 l. — **Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1841—1941. Száz esztendő emlékei.** Budapest 1941. 4° sztlan. — **Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve 1841—1941.** Budapest 1941. 4° 342 l. — A Kereskedelmi Bank igazgatósága az intézet százéves multját e három munkamegíratásával és kiadásával ünnepelte meg. Közülük a harmadik a legjelentősebb, E. összefoglaló képe gazdaságtörténetünk utolsó száz évéről. Vizsgálja gazdasági viszonyainkat a rendi társadalom bukásáig, a szabadságharc összeomlását követő abszolutizmus és kiegyezés évtizedeiben az 1873-i bécsi tőzsdei válságig, az ebben gyökerező egészen 1890-ig tartó pangás folyamatát, a lassú gyógyulás és a fejlődés idejét a világháború kitöréséig; a fegyveres viszály teremtette pusztító helyzet hatásait, a trianoni korszak közgazdaságunkra is mérhetetlen károkat hozó csapásait. Fejtegetéseit napjainkig terjedő történések összefoglalásával zárja le. Egy-egy fejezetben belül sor kerül a mezőgazdaság, kereskedelem és ipar, hitelviszonyok bővebb taglalására, s ahol már megbízhatóbb statisztikai kimutatások is rendelkezésre állanak (mezőgazdasági és gyáripari termelési kimutatások, külkereskedelmi mérlegek, a pénzpiac helyzetét megvilágító adatok, stb.), azok körültekintő felhasználására. Ahol pedig a gazdasági élet jelenségeinek behatóbb elemzése szükségessé teszi, utal azokra a kölcsönhatásokra, melyeket a magyar és osztrák belpolitika, a monarchia dualisztikus szervezete, a közös vámterület gyakorolt gazdasági életünk egészére vagy egyes ágaira. A XIX. és XX. sz. tudományos felfedezései és találmányai az egész földkerekségen átalakították a termelést: a világgazdasági tényezők, összefüggések, jelenségek és hatások egyre jelentősebb szerepet játszottak az egyes államhatárok keretei között élő nemzetgazdaságokban. Országok jóléte, termelési ágak virágzása ennek a mondhatni elemi erejű hatalomnak befolyása alá került. Hatásait E. mindenütt figyelemmel kíséri, rámutat arra a kíméletlen versenyre, amibe mezőgazdaságunk és iparunk került. Ezt még csak tetézte a közös vámterület: bár a világpiaci áráktól független búzaárat biztosított az egyoldalúan gabonát termelő hazai mezőgazdaság számára, a magyar nagy-

ipar zavartalan fejlődését minduntalan gátolta s részben megakadályozta.

A rendi társadalom évtizedeken át tartó homlása gazdasági életünk fejlődésének sok tekintetben kerékkötője volt. A termelés feltételei, a jobbágy-földesúri viszony, hiteltörvények hiánya, tökérszegénység hosszú időn át késleltették az elkerülhetetlen változások gyors kifejlődését. A szabadságharc után a politikai helyzet bizonytalansága állott a fejlődés útjába. A kiegyezés ezen a téren nyugalmat teremtett, de a szépen induló fellendülést az 1873-i válság, az állampénzügyek zilált helyzete hosszú időre megtépázta. A vállalkozási kedv megszűnt, s a mind nagyobb tőkéket igénylő gazdasági élet nem jutott kellő mennyiségű olcsó pénzhez. A tőkék takarékbetétek alakjában kerestek elhelyezkedést. Az a furesa helyzet állott elő, hogy míg nálunk 1883-ban egy betevőre 744 frt jutott, addig Nagybritanniában ez az összeg mindössze 21 frt volt. A hajók gyökere a kellő történeti mult hiányában rejtett. Erre vonatkozólag a szerző idézi Keleti Károly megállapítását, mely szerint nálunk hiányzott az a külföldön évszázadokon át egybegyűlt tőke, amelyből ipari és kereskedelmi vállalatok alakulhattak volna, s nem volt meg a természetes gazdálkodásból a pénz- és hitelgazdálkodáshoz szükséges átmenet. A mezőgazdaságot sújtó világgazdasági verseny, főleg az orosz-amerikai mezőgazdasági termelés ellenszere a belterjes gazdálkodás lett volna, amit a hiányos szakképzettség s az állattenyésztés nem kielégítő állapota miatt nem sikerült megvalósítani. Az ipart a közös vámterület, a német védővamos rendszer bevezetése nyomta, a balkáni piacot az olcsó német vasúti tarifapolitika ragadta el, s mindehhez még a mezőgazdasági népesség fogyasztási válsága is hozzájárult. A kilencvenes évektől fogva a világgazdasági tényezőktől való függés egyre szorosabb lett. A mezőgazdasági termelés mindenütt átalakult, kifejlődött a nagyipar, a hitelszervezet megerősödött. A hazai mezőgazdasági termelés lassan belterjesebb válik, az osztrák piac szilárdabb árakat biztosít. A terméseredmények a gabonaféléknél örvendően nőnek, a kapásnövények vetésterülete tágul, a kereskedelmi növények közül a hazai dohány termelési területe 27,5%-a az európainak. Ellenben állattenyésztésünket a német és osztrák agráriusok elzárkózást követelő politikája hanyatlásra ítéli. Az ország gazdasági jellege az előző időkhöz képest alig változik: 1890-ben a lakosság 75—76%-a őstermelő. A birtokmegosztás egészségtelen s megindul a kivándorlás. A közvélemény iparpártolást sürget, s a kormány támogatásával lassú ütemű iparfejlesztés indul meg. De a vásárlóközönség közönc, idegen iparcikkek iránt érzett, sokszor indokolatlan bizalma az új iparvállalatokat osztrák versenytársaikkal való kartellre kényszeríti. Még mindig a hosszú multra visszatekintő malomipar a legjelentősebb valamennyi között; a vasipar, gépgyártás, textil-, bőr- és vegyiipar még kezdeti fokon áll. Hazai tőkék nem támogatják kellőképp a hatalmas üzemi és forgatókét igénylő vállalkozásokat. Nagyiparunk igazi megteremtői a hitelintézetek. Közgazdasági életünkben szerepük és jelentőségük folyvást nagyobb lesz, helyettesítik a vállalkozói kedvet, a szükséges tőkék biztosításával a közgazdasági élet irányítói lesznek. A fejlődést derékban törő kettő a világháború. A hadiszükségletek, a hosszantartó háború az egész gazdasági életet megbénítják. A mezőgazdaság elsősorban a munkaerőt nélkülözi. A gyáripar rövid idő múltán nem tudja beszerezni a szükséges nyersanyagokat, a külkereskedelem a zárlat következtében minden irányban megcsappan. A pénz- és hitelügyet a valutaromlás jellemzi, a közgazdasági élet egyensúlya megbomlik. Trianon gazda-

sági hatásait a szerző Buday László eredményeinek felhasználásával állítja össze, s fejtegetéseit minden kérdéssel kapcsolatban tovább szövi egészen 1941-ig.

A munka tartalmi gazdagságát e rövid ismertetés távolról sem érzékeltetheti. Forrásai egykorú összefoglaló munkák, hiteles kiadványok, amelyekből áttekinthető, világos, meggyőző, legfontosabb vonásaiban marandó képet nyújtott multunknak olyan területéről, amelyről nem volt még rendszeres feldolgozásunk. A kiváló szerzővel együtt csak sajnálhatjuk, hogy a gazdasági élet irányítására nagy befolyást gyakorló személyek szerepéről az előtanulmányok teljes hiánya miatt ma még nem szólhatott.

Az intézet százéves történetéről szóló munka nagyobb részét az elmúlt 75 év történetéről írott beszámoló alkotja, Pólya Jakabnak és Hegedűs Lorántnak a félszázados, majd a 75 éves fennállás idején közzétett előadásanyomán. Különösebb figyelemre nem tarthat idején ez az összefoglalás; a névtelen szerző a többször hangoztatott „krónika” megjelöléssel pontosan ki is fejezi, hogy nem egy intézmény szerves élettörténetét, hanem a legfontosabbnak tetsző mozzanatok felsorolását nyújtja. Pedig az anyag gazdagsága szinte kínálkozik átfogó, szerves összefoglalásra.

A jubileumra készült harmadik, tetszetős munka a közgyűjteményekben s a bank levéltárában őrzött képanyagot tartalmazza. Többnyire ismert képeket közöl ügyes beosztással, az intézet történetével foglalkozó kiadványokból merített rövid kísérő szöveggel ellátva. Nem tudjuk, mi okból, a könyv lapjai számozatlanok.

Az újkor gazdasági életében oly fontos szerepet betöltő pénzügyintézetek legrégebb hazai hajtásai a reformkorban sarjadtak elő, s így a XIX. sz. első felének gazdasági, szellemi bélyegét tükrözik indulásuk első szakaszában. Mindezt hosszú időn át mint értékes szellemi örökséget őrizték és fejlesztették egyre jelentősebb pályafutásuk során. Ez a szellem a kiegyezés után fokozatosan módosul; új nemzedék váltja fel az intézmények élén az előző kor embereit, nemzetközi pénzügyi tényezőkridegebb üzleti szempontjai, pénzügyi-hatalmi vonásai érvényesülnek a világháború kitéréséig. Ennek a szellemnek érvényesülése és megnyilatkozása az egyéneknek keresztül fogható meg. A vezetők munkásságának és szerepének tisztázása igen fontos az intézmények életének ábrázolásában; a Kereskedelmi Bank, e legszemélytelenebbnek látszó részvénytársaság sorsára is döntő hatása volt egy-egy Valero, Lánczy Leó, Weiss Fülöp, Teleszky János üzletemberi tevékenységének. A tétel itt is érvényes: az ember minden történés középpontja.

Ungár László.

Czibur András: Kelet hadszínterei. Budapest é. n. Athenaeum. 8° 48 l., 9 vázlat. — Világos, áttekinthető formában, történeti visszapillantásokkal élénkítve ismerteti a Közel-, Közép- és Távol-Keletnek a jelenlegi háború szempontjából legjelentősebb területeit s a rajtuk elhelyezkedő államalakulások katona-politikai adatait. A munka legértékesebb fejezete a Közel-Kelettel foglalkozik: az ottomán birodalom romjain új életre kelt arab világ mai viszonyait történeti kialakulásukban mutatja be. A tárgyalt események részben a legutóbbi évtizedekben zajlottak le, jól sikerült összefoglaló áttekintésükből azonban a kortárs-olvasó is hasznos felvilágosításokat kaphat. Ugyanez vonatkozik általában az egész tanulmányra, melynek adatai a háború különböző, azóta bekövetkezett meglepő jelenségeire nézve sokszor igen élénk magyarázattal szolgálnak.

Varga Endre.

Tárca.

Istványi Géza † 1913—1943.

Ifjúi egyénisége és tudományos munkássága csupa reményt sugárzott. Sokan talán úgy tartják, hogy szűkebb történeti specialitásnak volt a művelője, holott egy új történeti szemlélet kezdeményező munkásai közé tartozott. Az emberi fejlődés vizsgálatához az eddigieknél konkrétabb, realisabb módszereket, szempontokat kívánt. A történeti fejlődést nem lehet úgy megragadni, mint ahogyan az egyéni életet: emberi átértéssel, beleérzéssel. A fejlődésnek sajátos törvényszerűsége, szerkezete van, ami fölött az emberi életnek nincs közvetlen hatalma. Istványi tettekre az egyéniségének talán minden ifjú kortársánál inkább megfelelt ez a koncepció, amely a történelemben mindenekelőtt konkrét formaszervezeteket keres és nem szubjektív módon beléje képzelt lelkiségeket, szellemiségeket. Ilyen értelemben volt ő az írásbeliség fejlődésének kutatója, az írásbeliség konkrét szövedékén át közeledett a társadalomhoz és az éléhez.

Úgy hajolt az írásemlékek apróságai fölé, mint a természet-tudós a mikroszkóp fölé, parányi jelek mögött egész szociális világot látott meg. Nem képzelt el ilyen világot, hanem valóságos és következetes rekonstrukciót végzett. A magyar nyelv jelentése az írásbeliségben (1934), a megyei írásbeliség kialakulása (1937), a generalis congregatio (1940—41): különösen az „irodalmissan“ jelentkező életen túl élő, megragadhatatlannak látszó társadalomélet, a mindennapos ügyek s a nevezetességnélküli emberi kapcsolatok világa jelentkezik e vizsgálataiban; s főként a magyar vidéki élet gyűlésező igazgatásmódja, amely visszatérő hullámverésekben áll ellen a nyugatias szakszerűségnek, annak mind több elemét fogadván lassankint mégis önmagába. Az európai összehasonlító társadalomfejlődés vizsgálatára kitűnő alapul kínálkoznak Istványi eredményei — mint ahogyan az egyes magyar vidékek sajátos fejlődését is éles összehasonlítással tudja már elkülöníteni egymástól. A nyugati fejlődésbe való tagozódásunk szempontjából érdekelte a középlatin filológia kérdése is (1940). De a szorosan az „írásbeliségből“ kiinduló kutatások mellett a tulajdonképeni társadalomtörténettel is foglalkozott, kivált a XVI. század elejéről (1942); és mesteréhez, Szentpétery Imréhez hasonlóan — az írásbeliség kutatásával nem ellentétben, hanem annak belső szükségleteként — mélyen foglalkoztatták általános módszertani és történetfilozófiai kérdések is.

Hősi halála előtt tisztelettel és fájdalommal állunk meg; ifjú alkotásaiban továbbra is él és hat közöttünk reményteljes tehetsége.

Hajnal István.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1942. évi működéséről.

A Magyar Történelmi Társulat mult évi életére visszatekintve, abban most is meglátjuk működésének kettős jellegét: a történettudományok művelését és a történeti kutatások eredményeinek népszerűsítését. S bár az immár évek óta folyó világháború terhei egyre nyomasztóbbakká válnak, mégis sikerült a rendelkezésünkre álló szerény anyagi eszközök gondos felhasználásával 1942 folyamán is megoldani azokat a feladatokat, melyeket Társulatunk alapítása óta célul tűzött ki maga elé a történettudomány művelése és népszerűsítése terén. E tekintetben elég arra hivatkoznunk, hogy a nyomdaárak állandó emelkedése ellenére is biztosítottuk tagtársaink számára a *Századokat*, mely folyóiratunkból a mult évben megjelent az 1941-i évfolyam 9—10, s az 1942-i évfolyam 1—8. száma, nemkülönben az 1941. évi bibliografiát tartalmazó pótfüzet is. Amit mi tagtársainknak ezekben a gondosan szerkesztett füzetekben nyújtottunk, pénzértékben messze meghaladja azt az összeget, melyet tagdíj címén kapunk tagtársainktól. De megjelent a *Magyar Művelődéstörténet* V. kötete is (Révai kiadása), s ezzel befejezést nyert az a nagy-szabású tudományos vállalkozás, amely egyaránt dicséri Dománovszky Sándor első alelnökünk kiváló szerkesztői és szervezői tehetőségét. A kiadvány befejezése a béke éveiben kétségkívül tudományos esemény lett volna; most, a fegyverek zajában természetesen más események állanak a közérdeklődés előterében, mindamelllett le kell szegeznünk azt a tényt, hogy a tartalmat és a kiállítást tekintve, az utolsó évek folyamán ennél szebb és értékesebb sorozat nem jelent meg a magyar könyvpiacra. A Franklin-Társulat által *A Magyar Történelmi Társulat könyvei* címen közrebocsájtott sorozatban 1942 folyamán két kitűnő munka látott napvilágot: *Szabó Istvántól A magyarság életrajza és Angyal Dávidtól Az ifjú Ferenc József* című kötetek. Mind a kettő történetirodalmunk értékes gyarapodását jelenti.

Ha nem is értük el tehát a történettudomány művelése terén a korábbi évek színvonalát, de nem is maradtunk sokkal mélyebben alatta. Kétségtelen, hogy rendes viszonyok közt arról is alkalmam volna jelentést tenni, hogy *gróf Széchenyi István levelezésének I. kötete* már elkészült. Most csak azt jelenthetem, hogy a folyton fokozódó nyomdai nehézségek miatt a kötet nyomtatása lassabban haladhat előre, de minden remény megvan arra, hogy az első kötet még ebben az évben megjelenjék. A levelezés további kötetének megjelenése tisztán pénzkérdés, mert a terjedelmes anyag nyomda alá készítése állandóan foglalkoztatja Viszota Gyula és bártfai Szabó László tagtársainkat. Foglalkozni kellene azonban már most is azzal a kérdéssel, hogy kiket kellene megbízni a *Világ* és a *Stádium* új, modern kiadásának előkészítésével, hogy a Széchenyi-sorozat, mely az utóbbi évtizedek legnagyobb szabású tudományos vállalkozása, csonka ne maradjon.

A történetkutatások eredményeinek népszerűsítése, illetőleg a történettudományi kérdéseknek a közönség igényeihez mért tárgyalása *havi felolvasó üléseink* feladata. Felolvasó üléseink iránt azonban nincs meg a közönségben az az érdeklődés, melyet az ott elhangzó előadások a legtöbb esetben megérdemelnének. A magyar értelmiségnek az a rétege, melynek részvételére számíthatunk, alig vesz tudomást Társulatunk felolvasó üléseiről, sőt azok iránt még Társulatunk tagjai sem mutatnak mindig kellő érdeklődést. Csak az olyan felolvasó ülések a kivételek, amelyekben a magyar történettudomány közismert nevű művelői szerepelnek nagyobb érdeklődésre igényt tartó felolvasásokkal. Ilyen volt pl. a néhai elnökünk *gr. Klebelsberg Kunó emlékének* szánt 1942 december 17-i emlékülésünk, melyen Társulatunk elnöke és ügyvezető első alelnöke áldoztak halála tíz éves fordulójára alkalmából gróf Klebelsberg Kunó emlékének. Előadásai a Századok múlt évi folyamában jelentek meg.

Új nevek iránt nálunk csekély az érdeklődés és csekély az olyan tudományos kérdések iránt is, amelyek talán hosszás és fáradságos kutatások eredményeiről volnának hivatva beszámolni. Szakszerűségüknél fogva azonban csak kevesek figyelmét és érdeklődését tudják lekötöni. Az annyi oldalról igénybe vett magyar értelmiség ismertebb neveket kíván s azokat szívesen meg is hallgatja akkor, ha a felolvasások tárgya, vagy a belőlük levonható tanulságok és következtetések közvetlenül érdeklik. A felolvasások látogatottságából levonható tanulságok felett nem térhetünk közömbösen napirendre. Feltétlenül foglalkoznunk kell azoknak a módoknak és eszközöknek kutatásával, melyekre támaszkodva felolvasó üléseink számára nagyobb érdeklődést biztosíthatunk. Éppen ezért gondoskodnunk kell a nagyközönség érdeklődését kielégíteni hivatott előadások rendszeres tartásáról s ilyenekre ismertebb nevű történetíróinkat kellene megnyerni, mert ezzel a magyar társadalom és Társulatunk közt szorosabb kapcsolatokat létesíthetünk. De gondoskodni kellene olyan felolvasó ülésekről is, melyekben a szakszerű kutatások eredményei és különösen a fiatalabb történetírói nemzedék kutató munkássága jutna szóhoz olyan szakközönség előtt, mely értékelni és méltányolni tudja azt a sok munkát és fáradságot, mellyel a kutató munka szükségképpen együtt jár. A feltörő új történetírói nemzedék további munkája számára semmiképpen sem volna közömbös az az erkölcsi támogatás, amelyet a szakemberek érdeklődése jelentene számukra. Ismételten hangsúlyozom, hogy a felolvasások ügyének rendezése nem mellékes kérdés, mert egyfelől csak így köthetjük le a társadalom tartós érdeklődését Társulatunk iránt, másfelől pedig csak így tudjuk biztosítani a kutatómunka folyamatosságát és csak így tudjuk útját egyengetni a fiatalabb történetírói nemzedék írói pályájának is. Mindez megérdemli a kérdéssel való tüzetesebb foglalkozást. Ha ezeket a kérdéseket megoldjuk, akkor módunkban lesz majd elhárítani azokat a nehézségeket is, melyek bekövetkezésével ma, egy nagy világháború közepén, számolnunk kell.

Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

Az 1942. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tekintetes Közgyűlés!

Az igazgatóválasztmány 1943. évi február 25-én tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1942. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi április hó 10-én Balassa Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1942. évi bevételt 14.534 P 27 fillérben. az 1942. évi kiadást 13.820 P 96 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1942. évi december 31-én 713 P 31 fillér volt, mely összeg a Postatakarékpénztárnak 1942. évi december hó 31-én kelt 203. számú számlakivonata szerint 713 P 31 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél vezetett „Forgótöke“ című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E könyv szerint 1942. évi december 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 79 P 18 fillér volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk 1 % alatt az illető folyószámlakivonatot.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1942. évi december hó 31-én összesen 792 P 49 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1942. évi összes bevételeit 14.613 P 45 fillérben és összes kiadásait 13.820 P 96 fillérben állapítottuk meg. A főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — 792 P 49 fillérben állapítottuk meg a Magyar Történelmi Társulat 1942. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát.

Azután áttértünk az 1942. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 2 % alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült, s annak bevételi és kiadási eredményeit tünteti fel. E zárószámadás szerint is 792 P 49 fillér volt a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1942. évi december 31-én.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyony főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1.506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénztárvezetőnek hitelesen kiállított és 3 % alatt csatolt letétjegyzeke. Az említett letétjegyzekek szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmet is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében lévő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1.250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1942. év folyamán öt különböző rendel-

tetésű alapot kezelte. Az öt alapnak a pénzei folyószámlákon vakann elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1942. évi december hó 31-én a 4 % alatti csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újjabbkori történetének forrásai“ című alap, mely az 5 % alatti csatolt számlakivonat szerint 1942. évi december hó 31-én 137 P és a Postatakarékpénztárnak 1942. évi december hó 23-án kelt 19. számú számlakivonata szerint 10.049 P 28 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1942. évi december hó 31-én 12.319 P 94 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 6 % alatti csatolt számlakivonat szerint.

4. A dr. gróf Klebelsberg Kuno-alap 1942. évi december hó 31-én 3.030 P 99 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 7 % alatti csatolt számlakivonat szerint.

5. A gróf Széchenyi István naplóinak kiadására létesített alap, mely a 8 % alatti csatolt számlakivonat szerint 1942. évi december hó 31-én 283 P és a Postatakarékpénztárnak 1942. évi március hó 4-én kelt 6. számú befizetési lapja szerint 6.441 P 76 fillér maradvánnyal rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat érték-papírjait a 3 % alatti letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1941. évi december hó 31-én volt eredménnyel:

	1941	1942
1. Magyar koronajáradékkötv. 4%-os	48.100 K	48.100 K
2. 6 %-os hadikölcsönkötvény	60.150 K	60.150 K
3. 5-5 %-os állami pénztárjegy	148.300 K	148.300 K
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1,250.000 K	1,250.000 K
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen	1,506.550 K	1,506.550 K
és	868 P	868 P
 Az összes törzsvagyon 1942. évi decem- ber 31-én	 1,506.550 K + 33.061 P 72 f	
és	868 P	

A 33.061 P 72 fillér készpénzből alapítványi jellegű 12.319 P 94 fillér, meghatározott rendeltetésű 19.989 P 29 fillér és a Társulat szabad rendelkezésére áll 792 P 49 fillér.

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Balassa Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Balassa Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Maradtunk tisztelettel

Budapest, 1943 április 10-én

Schiller Rezső s. k.

a számvizsgálóbizottság tagja.

dr. Varga Endre s. k.

a számvizsgálóbizottság tagja.

A Magyar Történelmi Társulat 1942. évi zárszámadása.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1942-re	Eredmény 1942-ben
1. Pénztári maradvány	406·53 P	406·53 P
2. Alaptőke utáni kamat	15— P	27·18 P
3. Forgótőke utáni kamat	70— P	69·56 P
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ...	7.000— P	8.491·14 P
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	150— P	375·70 ¹ P
6. A vallás- és közokt. min. segélye	3.000— P	3.000— P ¹
7. Rendkívüli bevételek	300— P	406— P
8. Remélhető új alapítványok	150— P	51·94 P
9. Átfutó pénzek	300— P	644·12 P
10. A Századok pótfüzetére:		
a) előfizetés	280— P	341·28 P
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjaikból felajánlott hozzájárulása	800— P	800— P
Összesen	12.471·53 P	14.613·45 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők és géprónő tiszteletdíja	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	75— P	92— P
3. Irodai költségek	600— P	495·25 P
4. A Századok nyomdaköltségeire ...	5.500— P	5.774·84 P ²
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriuma	3.500— P	2.801— P
6. Egyéb nyomtatványokra	400— P	342·85 P
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	100— P	86·18 P
8. Rendkívüli kiadások	300— P	181·50 P
9. Alapítványok tőkésítésére	150— P	51·94 P
10. Átfutó pénzek	300— P	644·12 P
11. A Századok pótfüzetének költségeire	2.100— P	1.131·28 P ³
Összesen	15.245— P	13.820·96 P

Összegezés.

I. Bevétel	12.471·53 P	14.613·45 P
II. Kiadás	15.245— P	13.820·96 P
Hiány, illetve maradvány	2.773·47 P	792·49 P

¹ Beleszámítva az 1941. évben kiutalt 1.800 P segélyt, amely a Kir. M. Egyetemi Nyomdánál tartalékolatott. Lásd az 1941. évi zárószámadást.

² Századok 1941. évi 9—10. és 1942. 1—8. számának nyomda-költségeire.

³ A Századok 1941. évi pótfüzetének költségeire.

A Magyar Történelmi Társulat 1943. évi költségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1942-ben	Előirányzat 1943-ra
1. Pénztári maradvány	406·53 P	792·49 P
2. Alaptőke utáni kamat	27·18 P	25— P
3. Forgótőke utáni kamat	69·56 P	70— P
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ...	8.491·14 P	8.000— P
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	375·70 P	200— P
6. A vallás- és közokt. min. segélye ...	3.000— P	1.200— P
7. A Magyar Tudományos Akadémia segélye	— P	2.000— P
8. Rendkívüli bevételek	406— P	300— P
9. Remélhető új alapítványok	51·94 P	150— P
10. Átfutó pénzek	644·12 P	300— P
11. A Századok pótfüzetére:		
a) előfizetés	341·28 P	250— P
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjaikból felajánlott hozzájárulása	800— P	— P ¹
Összesen	14.613·45 P	13.287·49 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők és gépirónő tiszteletdíja	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	92— P	120— P
3. Irodai költségek	495·25 P	700— P
4. A Századok nyomdaköltségeire ...	5.774·84 P	6.000— P
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriuma	2.801— P	6.000— P
6. Egyéb nyomtatványokra	342·85 P	400— P
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	86·18 P	100— P
8. Rendkívüli kiadások	181·50 P	300— P
9. Alapítványok tőkésítésére	51·94 P	150— P
10. Átfutó pénzek	644·12 P	300— P
11. A Századok pótfüzetének költségeire	1.131·28 P	2.000— P
Összesen	13.820·96 P	18.290— P

Összegezés.

Bevétel	14.613·45 P	13.287·49 P
Kiadás	13.820·96 P	18.290— P
Maradvány, illetve hiány	792·49 P	5.002·51 P

¹ Az 1942. évi április hó 29-én tartott igazgatóválasztmányi ülésen hozott határozatból kifolyólag törölve.

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

A Magyar Történelmi Társulat kapható kiadványainak jegyzéke.

	Bolti ár	Tagok részére
	pengő	
I. Századok 1901—1920. és 1923—1942. évf. à	16—	10—
Vác E.: A Századok 1917—1936. évf. tartalom-mutatója.....	3—	2·30
Magyar Történelmi Bibliográfia az 1936, 1937. évről à	2·50	2—
A Századok Pótfüzetei 1933—1938	5—	3·60
A Századok Pótfüzetei 1939—1941	2·50	2—
II. Történelmi Tár 1891—1911. évf. à	10—	8—
III. Magyar Történelmi Életrajzok:		
Bodnár I.—Gárdonyi A.: Bezerédj István, I—II. k. .	40—	30—
Császár E.: Anyos Pál.....	12—	9—
Décsi L.: Báró Jósika Miklós.....	20—	15—
Décsi L.: Tinódi Sebestyén.....	8—	6—
Ferencki Z.: Rimay János	12—	9—
Fest A.: Báró Dévay Pál.....	20—	15—
Kretschmayr A.: Gritti Lajos.....	8—	6—
Márki S.: Dózsa György	20—	15—
—: Horváth Mihály	20—	15—
—: II. Rákóczi Ferenc, csak II. és III. k.	40—	30—
Meller S.: Ferenczy István.....	12—	9—
Ortway T.: Mária, II. Lajos király neje	20—	15—
Széchy K.: Gr. Zrinyi Miklós, csak II. és III. k. .	24—	18—
Tóth-Szabó P.: Szathmáry György	12—	9—
Veress E.: Berzeviczy Márton	8—	6—
Vértesy J.: Kölesey Ferenc	8—	6—
IV. Magyarország újkori történetének forrása:		
Viszola Gy.: Gr. Széchenyi István naplói I—IV. k. à	25—	18—
—: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, I—II. k.	65—	48—
Tolnai V.: Gr. Széchenyi I. dőblingi irodalmi hagyatéka, csak III. k.	25—	18—
Ferencki Z.: Gr. Széchenyi István: A Kelet népe ...	25—	18—
Iványi-Grünwald B.: Gr. Széchenyi István: Hitel ...	25—	18—
Dománovszky S.: József nádor iratai, II—IV. k. . à	25—	18—
Lukinich I.: A szatmári béke története	25—	18—
Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg nádor iratai ...	25—	18—
Miskolczy Gy.: A horvát kérdés története, I—II. k.	40—	32—
Hajnal I.: A Kossuth-emigráció Törökországban, I. k.	25—	18—
Szekfü Gy.: Iratok a magyar államnyelv történetéhez	25—	18—
Steier L.: Beniczky Lajos visszaemlékezései.....	25—	18—
Madzsar I.: Farádi Vörös Ignác naplója.....	10—	8—
Wlassics Gy.: Csengery Antal hátrahagyott iratai ..	20—	16—
Angyal D.: Falk M. és Kecskeméthy A. levelezése	25—	18—
Szabó D.: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, I. k.	25—	18—
Károlyi Á.: Batthyány Lajos gr. főbenjáró pere, I—II. k.	40—	32—
—: Az 1848. évi törvények a bécsi udvar előtt	12—	8—
Steier L.: A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben, I—II. k.	40—	32—
Thim J.: Az 1848—49. évi szerb felkelés, I—III. k.	75—	54—
Pukánszky B.-né: A Nemzeti Színház története, I—II. k.	50—	36—
Jánossy D.: A Kossuth-emigráció Amerikában és Angliában, I. k.	25—	18—
Czeke M.: Brunsvik Teréz grófnő naplói	25—	18—
Gávai Gaál J.: Élmények és tanulságok.....	25—	18—
V. Magyarország törökkori történetének forrása:		
Lukinich I.: Auer János Ferdinánd naplója.....	9—	6—

	Bolti ár	Tagok részére
	pengő	
VI. A Magyar Történettudomány Kézikönyve:		
<i>Kornis Gy.</i> : Történetfilozófia (I. 1.)	6.—	4.—
<i>Dékány I.</i> : A történettudomány módszertana (I. 2.)	3.—	2.—
<i>Hóman B.</i> : A forráskutatás története (I. 3a)	1.50	1.—
<i>Szentpétery I.</i> : Chronologia (II. 5)	1.50	1.—
<i>Aldásy A.</i> : Cimertan (II. 6.)	2.—	1.—
<i>Révész I.</i> : A m. protestantizmus története (III. 4.)	2.50	1.60
<i>Aldásy—Fejérváthy</i> : Pápai oklevelek (II. 4.)	3.—	2.—
<i>Dézi L.</i> : Történeti tárgyú szépirodalom (I. 4b)....	5.—	3.50
<i>Gárdonyi A.</i> : A tört. segédtudományok története (II. 1.)	1.60	1.—
<i>Aldásy A.</i> : A XV. század nyugati elbeszélő forrásai (I. 7c)	1.50	1.—
<i>Bartóniek E.</i> : Magyar történeti forráskiadványok (I. 3b)	6.—	4.—
<i>Szentpétery I.</i> : Magyar oklevéltan (II. 3.)	10.—	7.—
<i>Moravcsik Gy.</i> : A magyar történet bizánci forrásai (I. 6b)	12.—	8.—
VII. Okmánytárak:		
<i>Gergely S.</i> : Teleki Mihály levelezése. I.—VII. k....à	12.—	8.—
	VIII. k.	18.—
A gr. Zichy család id. ágának oklevéltára, csak VII/1, VII/3, X. és XI. k.à	12.—	8.—
<i>Barabás S.</i> : A széki gr. Teleki család levéltára, I.—II. k.	21.—	14.—
VIII. Vegyesek.		
<i>Szerémi—Ernyey I.</i> : A Majthényiak és a Felvidék..	12.—	10.—
<i>Károlyi Árpád</i> Emlékkönyv	25.—	18.—

A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek eddigi kötetei

GYALÓKAY JENŐ: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán
MISKOLCZY GYULA: A „kamarilla“ a reformkorban
FARKAS GYULA: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban
BARTONIEK EMMA: A magyar királykoronázások története
TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak
 A románok története, szerk.: **GÁLDI LÁSZLÓ** és **MAKKAI LÁSZLÓ**
KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet
SZABÓ ISTVÁN: A magyarság életrajza

Legújabban megjelent:

ANGYAL DÁVID:

AZ IFJÚ FERENC JÓZSEF

Történetíróink doyenje a férfivá serdülő utolsó nagy Habsburg-uralkodó lelki fejlődésének adja plasztikus rajzát. Az osztrák és cseh forradalom, az olasz és a magyar szabadságharc viharos hátteréből művészi megjelenítő erővel domborítja elénk a józan és hűvös szellemű, polgári erényekkel ékeskedő, de egyszersmind mélyen átértett hatalmi öntudattól fűtött fiatal főhercegnek alakját, ezt a szinte testet öltött uralkodói eszményképet.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai 25%-os kedvezménnyel rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4).

51555 12

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

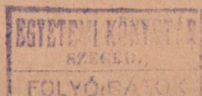
SZERKESZTI
ECKHART FERENC

HELYETTES SZERKESZTŐ
BERLÁSZ JENŐ

75. ÉVFOLYAM.

7—10. SZÁM.

BUDAPEST 1943.

SZÁZADOK

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Szerkesztőség: Budapest IV, Pázmány Péter-tér 1—3. Központi Egyetem.
Jogtörténeti Szeminárium.

Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért *dr. Eckhart Ferenc* felelős.

A „Századok“ előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai
a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

TARTALOM

Tanulmányok.

	Lap
ECKHART FERENC: <i>Beköszöntő</i>	273
CZEGLÉDY KÁROLY: <i>Magna Hungaria</i>	277
MAJLÁT JOLÁN — MÁRKUS ISTVÁN: <i>Nagytkörös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században</i>	307
KOSÁRY DOMOKOS: <i>A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841—1844</i>	371

Kisebb közlemények.

ECKHARDT SÁNDOR: <i>Magyarok a középkori francia egyetemeken</i>	415
HADROVICUS LÁSZLÓ: <i>Délmagyarország két évtized szerb történeti irodal- mában</i>	419
JULIEB FERENC: <i>Az 1914—1918. évi világháború új megvilágításban</i> ..	426

Ismertetések.

	Lap		Lap
Szekfű Gyula: <i>Állam és nemzet (Mátrai L.)</i>	444	Kerényi Károly (szerk): <i>Az ókor története (Fischer E.)</i>	460
Lupas, I.: <i>Zur Geschichte der Rumänen (Tóth A.)</i>	445	<i>Bibliographia Pannonica VI. (Gronowski I.)</i>	461
Nyéki Kálmán: <i>Vallás és faj (Vanyó T.)</i>	450	<i>Grousset, R.: L'empire mongol (Sinor D.)</i>	462
Illés József-Emlékkönyv (Jánossy D.)	452	<i>Erdélyi László: Magyarország törvényei (Bónis Gy.)</i>	464
Pintér Imre: <i>A kalocsai főszékes- egyház (Aggházy M.)</i>	456	<i>Ferdinándy Mihály: Az isten- keresők (Mátrai L.)</i>	470
Fehér Mátyás: <i>A hétszázados vasvári kolostor (Tóth L.)</i>	457	<i>Györffy György: Besenyők és magyarok (Kniezsa I.)</i>	472
Oszvald Arisztid: <i>Fejezetek a magyar premontreiek mult- jából (Farkas L.)</i>	459	<i>Karpat, J.: Dejiny uhorského štátného pojmu s hl'adiská právneho (Eckhart F.)</i>	475
Komoróczy György: <i>A magyar kereskedelem története (Le- derer E.)</i>	459	<i>Petró Sándor: A magyar nyelvű egyházi ének középkori emlé- kei (Bartha D.)</i>	475

BEKÖSZÖNTŐ.

Midőn a Magyar Történelmi Társulat választmányának megbízásából átveszem a Századok szerkesztését, első szavam a köszöneté és elismerése azok iránt, akiknek neve a folyóirat élén eddig szerepelt. Domanovszky Sándor több mint három évtizeden át, az idő nagyobb részében egyedül végezte a szerkesztés feladatát, gyakran nehéz körülmények közt áldozva más tudományos munkásságtól elvont idejét és fáradságát erre a megbízásra. Neve társulatunk történetével összeforrott e hosszú időn át. Mellette immár tizenkét évig Hajnal István és öt évig Wellmann Imre tagtársunk osztozott a szerkesztés terhének viselésében. Hála illeti meg őket önfeláldozó munkásságukért.

A szerkesztésben a következő szempontok fognak irányítani. Minthogy a Századok a *Magyar Történelmi Társulat* folyóirata, cikkeinek tárgya a magyar történelemre kell, hogy vonatkozzék, felölelve történelmünk egész folyását a legrégebb időktől a legújabbakig. A Századoknak a magyar történet-tudomány egészét, minden ágát képviselő folyóiratnak kell lenni, ami azért is kötelessége, mert egyetlen történelmi folyóiratunk. Megengedhetőnek tartom azonban oly nem tisztán magyar történelmi, de semmiesetre sem hosszabb cikk közlését, amely tárgyánál fogva valami vonatkozásban áll a magyar történettel avagy módszerénél fogva tanulságos.

Minden cikk közlésénél és általában az egész szerkesztésben csak a tárgyilagosság szempontja fog vezetni és kérem a cikkek íróit is, hogy ők is szigorúan a tudományos tárgyilagosság álláspontjára helyezkedjenek. Minthogy valamenynyien „oknyomozó“ történelmet írunk és az okok közt a szellemiek a legfontosabbak, ezek megítélésében, rajzában

az író egyéni felfogása amúgyis érvényre jut. Jól tudom azt, hogy tökéletes tárgyilagosság nem lehetséges. A történetíró is ember és nem tudja magát elvonatkoztatni korától. Világnézete, egyéni felfogása már az adatok csoportosításában, fontosságuk hangsúlyozásában is kifejezésre jut, észrevehető az események értékelése nélkül is.

Hosszabb cikkeket csak egészen kivételesen szeretnék közölni, mert ez a folyóirat olvashatóságának rovására történnék, különösen akkor, ha a cikk egy számban nem volna befejezhető, hanem a következőben kellene azt folytatni. Régebben, mikor a Századok még havonta jelenhetett meg, ami a viszonyok változásával újból megvalósítandó volna, folytatásos cikkek közlése nem okozhatott különösebb nehézséget. Az olvasó ugyanis könnyebben emlékezhetett az előző számban olvasottakra. Negyedéves folyóiratnál azonban ez nem áll fenn. Kisebb cikkek több íróat engednek szóhoz jutni és olvashatóbbá teszik a lapot.

Az olvashatóság szempontja az, amit leginkább szeretnék hangsúlyozni. Fogjuk rövidebbre mondanivalónkat és amit írunk, legyen könnyebben olvasható! A tudományosság korántsem függ össze a megemészthetetlen formával. Az unalmasság köntöse gyakran a kevés mondanivalót takarja. A Századoknak szélesebb körű olvasótáborot kell szereznünk, ezt pedig csak úgy érhetjük el, ha olvashatóan írunk. Nagyobb olvasótábor szerzése ma, mikor az emberek érdeklődése felébredt a történelem iránt, nem látszik lehetetlennek. Ma szinte többen írnak, mint olvasnak tudományos történelmet. Valljuk be, még egymásnak a munkáit sem szoktuk mindig elolvasni. Azt hiszem, ezen is sokat segítene a könnyebb olvashatóság.

Nem nyugodhatunk bele abba, hogy a középiskolai történelem-tanárok csaknem egészen kiestek a Századoknak mind az olvasóközönségéből, mind az írói gárdájából. Ámbár a tudományos tisztviselők száma harminc év óta lényegesen meggyarapodott, erre a mégis vékony rétegre nem lehet alapítani virágzó folyóiratot. Hogy érdeklődésüket felkeltsem, nem riadnék vissza oly cikkek közlésétől sem, amelyek

a történettanításra vonatkoznak. Hisz történeti műveltségünk alapját, amelynek fejlesztése a Századoknak szintén egyik célja, a középiskolában nyerjük. Bár visszatérhetnének még azok az idők, amikor komolyabb középiskolai tanár íróasztaláról nem hiányzott folyóiratunk, amelyből tudomást szerezhettünk a hazai történetírás fejlődéséről és eredményeiről! A történeti oktatásnak is haszna lenne belőle.

Vannak, igaz, hogy már nem sokan, nem céhbeli tagjai is társulatunknak, akik a Századokat kapják — és felvágatlanul hagyják. Ezek érdeklődésének felkeltése és számuk gyarapítása csak úgy érhető el, ha jól megírt essay-szerű cikkeket fogunk hozni.

Azt a célt, hogy a Századok a magyar történettudomány állapotáról tájékoztatást adjon, csak úgy érhetjük el, ha a folyóirat lehetőleg az egész hazai történetirodalom termékeit ismerteti. E tekintetben két kérést szeretnék a Századok eddigi munkatársaihoz, de a történetírás valamennyi munkásához is intézni. Az egyik az, hogy vállalják szívesen, öregek és fiatalok egyaránt, érdeklődési körüknek megfelelő könyvek és tanulmányok megbeszélését. Jól tudom, hogy ez áldozatos munka, de egészséges kritika e nélkül nem fejlődhetik ki. Az objektív kritikától sem az ismertetőnek, sem a megíróknak nincs mit tartania. Senkisé nem gondolhatja magát tökéletesnek és csalhatatlannak. Hibáit vagy hiányait más jobban észreveszi, mint önmaga. Különösen nagyobb munkákról közölt tartalmi kivonatok nem merítik ki a jó ismertetés fogalmát. De még ilyet is inkább kell közölnünk, mint semmilyen. Ne tartsuk méltatlan szerepnek valamely munkáról megmondani véleményünket, de ne is vegyük rossz néven, ha más mondja azt meg a mienkről! Ne legyünk túlérzékenyek! Ez a másik kérésem. Ismertetésekkel kapcsolatban ne kezdjünk polémiát, vagy ha már az elkerülhetetlen, röviden és szenvtelen hangon, pusztán felvilágosítás céljából. Gondoljuk meg, hogy ez másokat nem érdekel úgy, mint magunkat. A sokáig tartó nyelvtölgötés unalomba fullad.

Különösen kérem, hogy gondoskodjunk szláv és román szomszédaink ránk vonatkozó, minket érintő tudományos.

sőt féltudományos irodalmának ismertetéséről is. Minthogy a mai viszonyok között ezek termékeit nem mindig ismerheti a szerkesztőség, szívesen fogok venni erre vonatkozó figyelemztetéseket és ajánkozásokat. Külföldi, nem magyar vonatkozású könyveket csak abban az esetben óhajtánék ismertetni, ha azok módszeres szempontból valami kiválót hoztak és a magyar történeti irodalom egy-egy ágának követendő mintául szolgálhatnak. Vannak olyan külföldi könyvek is, amelyek problémáinak kutatása a hazai irodalom szempontjából is megokolt volna avagy ismertetésüknél egyenest hozzáfűzhető a hasonló vagy eltérő hazai fejlődésre való utalás. Az ilyenek ismerete tudományunk szempontjából nagyon is kívánatos.

Egyesítse tehát a magyar történetírással foglalkozókat e folyóirat hasábjain tudományunk szeretete és az a törekvés, hogy nemzeti hivatásunkat akkor töltjük be igazán, ha minél több olvasót szerzünk munkásságunkkal a hazai történeti irodalomnak!

ECKHART FERENC

MAGNA HUNGARIA.

A Magna Hungaria-kérdés őstörténetünk egyik sarkalatos problémája. Pray Györgytől napjainkig foglalkoztatta a magyar történetírást, s a különböző források beható megvitatása és az egyre tökéletesebb eszközökkel dolgozó nyelvészeti kutatás sok vele kapcsolatos kérdést tisztázott már. Egy-egy új adat előkerülése és a hozzáfűződő vita jelzik az állomásokat a kérdés történetében. A kutató munka az utóbbi évek alatt sem szünetelt. Nem lesz tehát felesleges, ha röviden áttekintjük a kérdés történetét, majd pedig a régi és új forrásanyag vizsgálata után összefoglaljuk jelenlegi állását.

A Magna Hungaria-kérdést ma két élesen elkülönülő forráscsoport, a nyugati szerzetesek tudósításai és az arab geográfia adatai alapján szokás tárgyalni. A nyugati kútfők, elsősorban Richardus beszámolója, Pray György óta ismertek, az arab írók adatai azonban voltaképpen csak egy orosz tudósnak, Chvolsonnak pompás filológiai érzékkel és bámulatos akribiával 1869-ben megírt tanulmánya¹ révén váltak a kutatás közkincsévé. A nyugati források rövidre fogott lényege ez: egy magyar misszionárius, Julianus, előbb 1235-ben, majd 1237—38-ban a Volga vidékére utazott, az őshazában maradt magyarok felkeresésére, akiket állítólag meg is talált. A tatárjárás után más nyugati utazók is jártak Délkelet-Oroszországban s bár nem fordultak meg Nagy-Magyarországban, ők is említést tesznek róla. Julianus és a többiek is Nagy-Magyarországnak nevezik a keleti magyarok volgamenti országát, a Julianus utáni utazók azonban Pascatyrnak (a baskirok országának latin neve) is hívják Nagy-Magyarországot. Az arab adatok közül messze kiemelkedik egy nevezetes földrajzíró, Balhī tudósítása, aki a magyarokat baskiroknak hívja és két országról tud: az egyik nagyjából a mai baskir területen van, a másik pedig a Fekete-tenger mellett. Balhī adata 350 évvel régebbi állapotokra vonatkozik, mint a

¹ Izvēstija o chozarach, burtasach, bolgarach, madjarach — slavjanach i russach Ibn Dasta, 1869.

nyugati kútfők; valamikor 889 és a honfoglalás közti időkben keletkezett.

A nyugati források tehát Nagy-Magyarországot Baskir-földnek is hívják, Balhī pedig baskirnak nevezi a honfoglaló magyarságot. A baskir-probléma lényege mármost az, hogy a kutatók egyrészének véleménye szerint a két forráscsoportnak sajtáságos megegyezése azt jelenti, hogy a baskirok azonosak a magyarokkal. Mások viszont azt állítják, hogy Magna Hungaria, illetve lakóinak baskir elnevezése az araboknál és nyugaton csak földrajzi spekuláció eredménye. A baskirkérdés kutatóit tehát e források különböző felfogása állította szembe egymással.

Ami a nyugati forrásokat illeti, azoknak hitelességét a mult század végéig nem szokták kétségbevonni. Ekkor hosszabb polémia kezdődött: Vámbéry megtámadta Julianus hitelességét,¹ a pozitív álláspontot pedig a kitűnő Pauler védelmezte meg vele szemben.² Pauler felfogása Chvolsonéval egyezett, az arab és nyugati források alapján ő is a magyarok és régi baskirok teljes azonossága mellett tört lándzsát.³ Vámbéry nézete sem maradt azonban követő nélkül. Az arab adatok vizsgálata során ugyanis a német Marquart — részben Vámbéry hatása alatt — a baskir-magyar azonosságot arab eredetű tudós teóriának nevezte, amely szerinte később nyugaton is elterjedt volna.⁴ Magyarázatának lényege az volt, hogy az araboknál a *baskir* és a *magyar* név keveredett és ebből a keveredésből született meg az egész magyar-baskir teória. Pauler és Marquart tehát mindkét forráscsoport megítélésében pontosan az ellenkező véleményen volt. Közben sok kisebb jelentőségű részletvita is lezajlott. A baskir-magyar azonosság barátai és ellenzői különböző nyelvi és antropológiai tételeket vitattak meg. Mindezt lezárta Gombocz Zoltánnak a magyar őshaza-hagyományról hatalmas erudícióval és kritikával megírt, azóta már a nemzeti történetírástól is elfogadott fejtegetése.⁵ Gombocz tanulmányában krónikáinknak Schythiára, vagyis az őshazára vonatkozó különböző földrajzi adatait gondos filológiai vizsgálatnak vetette alá és arra az eredményre jutott, hogy azok nagyrészt a középkori geográfiai közhelyek sorába tartoznak, s így értékük a

¹ A magyarok eredete, 1882, 487 kk.

² A magyar nemzet története Szent Istvánig, 1900, 241 kk.

³ Chvolson: i. h., 102.

⁴ Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1903, 68, 515.

⁵ Nyelvtudományi Közlemények, XLV. (1917—1920), 129—194; XLVI. (1923), 1—33; XLVI. (1926), 168—193.

történetíró számára csekély. Tanulmányának második fejezetében tárgyalja Gombocz az őshazakereső Julianus útját. Először kritikai szövegkiadásban közli a nyugati adatokat, majd a keletiokról fejt ki nézetét. Gombocz felfogása érdekes kettősséget mutat. A nyugati kútfőkre nézve Pauler pozitív álláspontjára helyezkedik. Az araboknál található baskir-magyar azonosítást azonban ő is pusztán a névkeveredésből származó teóriának tekinti. Míg tehát egyfelől hisz Julianus magyarjaiban, másfelől elutasítja a baskir-magyar azonosság gondolatát minden nyelvi és egyéb bizonyítékaival egyetemben. A baskir-kérdés utolsó nevezetes állomása Németh Gyula tanulmánya,¹ aki a Marquart-Gombocz-féle elmélettel szemben a források és a nyelvi anyag újabb gondos megrostálása után a modern filológia eszközeivel fejt ki a baskir-magyar szonosság bizonyítékait.

Mielőtt a nyugati adatok tárgyalásába fognánk, nézzük meg, milyen volt a XIII. század második felében a földrajztudománynak Kelet-Európáról alkotott képe. Ez nagyban meg fogja könnyíteni a később felsorolandó (bár időrendben korábbi) adatok megértését. Ebből a szempontból a leghitelesebb forrás a „doctor mirabilis“-nek, Roger Baconnak *Opus maiusa*² (pars quarta).

„Deinde ultra Ethiliam est tertius principatus Tartarorum et destructae sunt gentes indigenae ab eis, et fuerunt Cumani Canglae, sicut prius.

Et durat ille principatus a flumine in orientem per iter quattuor mensium ex parte meridionali usque veniatur ad terram principalem imperatoris. Sed ex parte aquilonari durat per iter duorum mensium, et decem dierum. Ex quo patet quod Cumania fuit terrarum maxima. Nam a Danubio usque ad terram hanc, in qua imperator residet, habitabant Cumani, qui omnes sunt destructi a Tartaris praeter eos qui fugerant ad regnum Hungariae. Et hic principatus habet ab aquilone primo maiorem Bulgariam, a qua venerunt Bulgari qui sunt inter Constantinopolim, et Hungariam et Selavoniam. Nam haec quae

¹ Mzik: Beiträge zur historischen Geographie, 1929 c. műben, 92 kk.; A honfoglaló magyarság kialakulása (1930), (= A Honf. Kial.), 299 kk.

² The 'Opus Maius' of Roger Bacon, ed. J. A. Bridges, Oxford, 1897, I, 366 k. Az idézetet az 1733-as Jebb-féle kiadás alapján részben közli Tamás Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában, 1935, 96. A Bridges-féle kiadás szövegébe felvett *Balchi*-alak még vizsgálatra szorul. Ugyancsak Tamás Lajos (i. h., 21. jegyz.) idézi Abū-l-Ġāzī mongolok és tatárok történetéről szóló művének egy adatát, amelyben az oroszok és baskirok mellett a magyarok is szerepelnek. Nagy-Magyarország nevének, történetének és a baskir-magyar kérdésnek szempontjából igen fontos volna a mongol forrásra visszavezethető adatok rendszeres vizsgálata.

in Europa est minor Bulgaria, habens linguam illorum Bulgarorum qui sunt in maiori Bulgaria, quae est in Asia. Et isti Bulgari de maiori Bulgaria sunt pessimi Saraceni. Et hoc est mirabile, quoniam illa terra distat a porta ferrea seu a portis Caspiis triginta diebus et plus per transversum solitudinis; et est in fine aquilonis; unde mirum est valde quod ad eos tam distantes a Saracenis pervenit secta Mahometi. Et de hac Bulgaria venit Ethilia, de qua dictum est. *Post eam ad orientem est terra Pascaty quae est magna Hungaria*, a qua exiverunt Huni, qui postea Hungri, modo dicuntur Hungari; qui colligentes secum Bulgaros et alias nationes aquilonares ruperunt, sicut dicit Isidorus, claustra Alexandri. Et solvebatur eis tributum usque in Aegyptum, et destruxerunt terras omnes usque in Franciam; unde maioris potentiae fuerunt, quam adhuc sunt Tartari; et magna pars eorum resedit in terra quae nunc vocatur Hungaria ultra Bohemiam et Austriam, quae est modo apud Latinos regnum Hungariae. Et juxta terram Pascaty sunt Balchi (var. 1. Blaci) de Balchia maiore, a quo venerunt Balchi in terra Assani inter Constantinopolim, et Bulgariam et Hungariam minorem. Nam populus ille dicitur nunc a Tartaris Ilac, quod idem est quod Blac. Sed Tartari nesciunt sonare b literam. A parte vero meridiei istius solitudinis Tartarorum est mare Caspium. Et deinde montes Caucasi usque in orientem.“

Ez a részlet Baconnak a Tatárországról szóló leírásából való. Látszik a fogalmazáson is, de Bacon maga is mondja, hogy elsősorban Rubruckrak, a nagy ferencendi utazónak leírásából merített. Jellemző Bacon rendkívüli érdeklődésére és éleslátására, hogy Rubruck útjának jelentőségét világosan látta. Amint mondja is, Rubruck útleírása nagymértékben bővítette korának földrajzi látókörét.¹ Rubruck adatára még visszatérünk.

Bacon idézett soraiban szó van egy keleti Nagy-Magyarországról, Nagy-Bulgáriáról és Nagy-Oláhországról. Nagy-Magyarországról szóló adata, amely most bennünket közelről érdekel, Rubrucknak 1253-as útjáról készített jelentéséből való.

Nyugaton azonban már régen Rubruck előtt emlegetnek egy Vetus Hungariát. Viterbói Gottfried² (XII. sz. vége) a hunmagyar azonosítás alapján beszél a magyar őshazáról, amely szerinte keleten van „in confinio Asiae et Europe iuxta Meotidas paludes“. A meotiszi mocsarak emlegetése mellett tehát a magyar őshazának egy új neve jelenik meg nála: *antiqua (vetus) Ungaria*, szemben a *nova Ungaria*-val. Hasonlóan ír Beauvais-i Vincent is³ (XIII. sz. első fele), hatalmas Speculum triplexének egy Orosiusból vett idézete kapcsán:

¹ Ed. Bridges, I, 305, 356.

² Gombocz: i. h., 1.

³ Gombocz: i. h., 3.

„Pannonia Europae est provincia, quae ab Hunnis quondam occupata ab eodem populo *Hungaria* vulgariter est appellata. Quae duplex est secundum Orosium. *Maior sc. et Minor*. Maior quidem est in ulteriore Syria ultra Meotidas paludes constituta . . .“

A magyarországi Magna Hungaria-hagyomány első feljegyzései Julianus utazása után készültek. Úgy látszik azonban, hogy már a régi magyar krónikákban szó lehetett Nagy-Magyarországról. Ezt a Julianus első útjáról szóló Richardus-féle jelentés¹ világosan meg is mondja: „Inventum fuit in Gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Ungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum, eo quod terra ipsorum multitudinem inhabitantium sustinere non posset . . .“ Ezekhez a szavakhoz Gombocz Zoltán a következő megjegyzést fűzi:² „Már Szabó Károly észrevette, hogy az idézett rész egyes kifejezései élénken emlékeztetnek Anonymusra. De aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy a Magna Hungaria-hagyomány ébrentartásához a magyarokkal azonosított húnok őshazájának emlegetése külföldi forrásokban szintén hozzájárult“. Felmerül ezzel kapcsolatban a kérdés, hogy a *Magna (Vetus, Antiqua) Hungaria* kifejezés a Julianus útját megelőző előbb említett nyugati forrásokban magyar forrástól származik-e? A kérdésre nem könnyű válaszolni. A *Nagy-Magyarország* kifejezést ugyanis csak nyugati forrásokból ismerjük, azokban pedig a *magna*-szó több esetben kimutathatóan a keletről nyugatra vándorolt népek eredeti hazáját jelöli (ezért állhat a *magna* helyett *vetus*, illetőleg *antiqua*), vagyis mögötte valamilyen őshazaelmélet rejlik. Igen szép példákat találunk erre Roger Bacon előbb idézett leírásában :

„Et hic principatus habet ab aquilone primo maiorem Bulgariam, a qua venerunt Bulgari qui sunt inter Constantinopolim, et Hungariam, et Sclavoniam. Nam haec quae in Europa est minor Bulgaria, habens linguam illorum Bulgarorum qui sunt in maiore Bulgaria, quae est in Asia.“ Ugyanígy: „Et juxta terram Pascatyr sunt Balchi (var. 1. Blaci) de Balchi maiore,

¹ Richardus jelentésének régebbi kiadásait ismerteti és szövegét kivonatossan közli Gombocz: i. h., 4—7. Újabb kiadása (használható faksimilékkel) Bendefy Lászlótól: Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői. (Fontes authentici itinera Fr. Iuliani illustrantes, 1937.) Bővített különlenyomat az Archivum Europae Centro-orientalis III. (1937.) évf. 1—3. számából, 21—34 és Tab. I—XIV. — V. ö. Bromberg ismertetését: Finnisch-Ugrische Forschungen, Anzeiger, XXVI, 1940, 60—73; továbbá Deér József: Scriptores Rerum Hungaricarum, ed. Szentpétery. II. 138, 531—542.

² I. h., 4.

a quo venerunt Balchi in terra Assani inter Constantinopolim, et Bulgariam et Hungariam minorem.“¹

Ahhoz, hogy Bacon Blachia Maiorja mögött valamilyen őshaza-elmélet rejlik, nem fér kétség, hiszen az oláhok nem voltak soha Baskiria vidékén. Bár elképzelhető az is, hogy a nyugati krónikások a *Nagy (Régi)-Magyarország* kifejezést is maguk kovácsolták, helyesebb feltenni, hogy valamilyen magyar forrásból merítettek.² Magyar forrásaik azonban a puszta névnél és valamilyen őshazaelméletnél aligha tartalmaztak többet, hiszen a magyar dominikánusok sem találtak semmiféle konkrét adatot a keleti magyarokra vonatkozólag. Pedig Julianus és társai bizonyára a dominikánusokat jellemző tudományos elmélyedéssel igyekeztek megtalálni a krónikákban a keleten maradt magyarok emlékét, annál is inkább, mert nem akartak elindulni vaktában missziós területükre. Érdekes a jelentés elején közölt középkori őshaza-elmélet, amely az őshaza túlnépesedését tekinti a kivándorlás okának.

Hogy mit tudtak meg a dominikánusok az őshazáról, láthatjuk Richardus jelentésének bevezető soraiból és a magyar krónikák Scythiáról szóló közhelyeiből. Világosan látható ez a jelentés következő mondataiból is, melyekben arról van szó, hogy még Julianus előtt, 1230 táján, négy dominikánus barát indult el, hogy felkeresse a keleten maradt pogány magyarokat. Ezek a barátok

„sciebant per scripta antiquorum, quod ad orientem essent; ubi essent, penitus ignorabant“. A négy barát közül azonban egynek, Ottónak, sikerült hírt hoznia a keleti magyarokról: „in quodam regno paganorum quosdam de lingua illa invenit, per quos certus efficiebatur, ad quas partes manerent; set illorum provinciam non intravit; ymmo in Ungariam est reversus pro fratribus pluribus assumendis, qui cum ipso redeuntes fidem illis catholicam predicarent. Sed multis fractus laboribus post octavum reditus sui diem cum omnem viam illos querendi exposuisset migravit ad Christum“.

¹ Nagy-Bolgárország nevével már Theophanesnél és Nikephorosnál is találkozunk: ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἢ μεγάλη, mégpedig itt is egy őshazahagyománnyal kapcsolatban. Mint ahogyan a *vetus a magna* mellett, úgy áll itt is a *παλαιὰ a μεγάλη* mellett. Valószínűleg bizánci forrásból származik az arab bulgár *al- a'zam* (= Nagy-Bulgária) kifejezés is, amely a dunai vagy a volgai bolgár birodalomra vonatkozik (v. ö. utoljára: Minorsky: *Gibb Memorial New Series*, XI, 1937, 439, n. 2). Moravesik Gyula szerint talán a bolgároktól ered ez a kifejezés (v. ö. Moravesik: *Az onogurok történetéhez*, A Magy. Nyelvt. Társ. Kiadványai, 27. sz., 1930, 19 k.; ugyanó *Byzantinoturcica*, II, 23).

² V. ö. Hóman, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum*, 1925, 33 kk.

Ettől kezdve válik *Magna Hungaria* valóságos földrajzi fogalommá. Julianus, legalább is nagyjából, már tudta, hogy merre kell keresnie a magyarokat.

1235-ben indult el három társával együtt Julianus. Bulgárián át Konstantinápolyba jutottak, majd onnan 33 napi hajózás után Matrica (= Taman) városába. „Inde progressi . . . per desertum ubi nec domos, nec homines invenerunt, diebus tresdecim transiverunt; ibique venerunt in terram, que Alania dicitur“. Ez a részlet nem teljesen világos. Gombocz szerint Alániának a Kaukázus északi lejtőjén levő részéről van szó. Egy másik magyarázat szerint azonban,¹ mivel Julianus idejében Alánia az Azovi-tenger mellett messze északra kiterjedt, a barátok Matricából keletre fordultak, a Matricából, vagy Tanából keletre és a Perzsiából a Volga felé vezető útak kereszteződésének irányába. Innen már senki sem merete őket tovább kísérni, mert állítólag közel voltak a tatárok, úgyhogy félesztendeig itt vesztegeltek. A sok szenvedés miatt Julianus három útitársa közül kettő visszafordult, ő pedig másodmagával nekivágott a pusztának; majd „transito autem deserto sine omni via et semita, tricesimo septimo die venerunt in terram Sarracenorum, que vocatur Vela, in civitatem Bundam“. A két utóbbi név máig megfjejtetlen.² Miután beteg útitársa meghalt,

„Julianus, qui solus remanserat nesciens qualiter posset habere processum, factus est serviens unius Sarraceni sacerdotis et uxoris ipsius, qui fuit in Magnam Bulgariam profecturus, quo et pariter pervenerunt . . . In una magna eiusdem provincie civitate, de qua dicuntur egredi quinquaginta milia pugnatorum, frater unam Ungaricam mulierem invenit, que de terra, quam querebat, ad partes illas tradita fuit viro. Illa docuit fratrem vias, per quas esset iturus, asserens quod ad duas dietas ipsos posset ungaros, quos querebat, procul dubio invenire; quod et factum est. *Invenit enim eos iuxta flumen magnum Ethyl;* qui eo viso, et quod esset Ungarus christianus, intellecto, in adventu ipsius non modicum sunt gavis, circumducentes eum per domos et villas, et de rege et regno Ungarorum christianorum fratrum ipsorum fideliter perquirentes, et quecumque volebat, tam de fide, quam de aliis eis proponere, diligentissime audiebant, quia omnino habent Ungaricum ydionia, et intelligebant eum, et ipse eos. Pagani sunt, nullam Dei habentes notitiam; set nec ydola venerantur; set sicut bestie vivunt; terras non colunt, car-

¹ Bromberg: Finnisch-Ugrische Forschungen, Anzeiger, XXVI, 68.

² Bromberg a kéziratok Veda, illetve Bundaz olvasatát fogadja el és ezen az alapon Bundaz-t a Szura melletti Penzával, a Vedát pedig a Vjada-folyó nevével azonosítja. Igaz, hogy Penzát csak a XVII. században alapították hivatalosan, de talán ezt megelőzőleg is volt település a város helyén.

nes equinas, lupinas et huiusmodi comedunt; lac equinum et sanguinem bibunt. In equis et armis habundant, et strenuissimi sunt in bellis. Sciunt enim per relationes antiquorum, quod isti ungari ab ipsis descenderant; set ubi essent ignorabant.“

Ebben a leírásban feltűnő, hogy a keleti magyarok Julianus szerint tudtak nyugati testvéreikről, ami aligha volna elképzelhető, ha az őshazában maradt magyarokról van szó. Kérdés azonban, hogy ennek az állításnak szabad-e történeti fontosságot tulajdonítanunk. A leírás egyébként még legjobban egy lovas nomád népre illik, mint a jelentés következő sorai is, ahol a keleti magyarok és tatárok harcairól esik említés.

Miután Julianus értékes információkat szerzett a közelgő tatárveszedelméről, hazaindulásra szánta el magát,

„duplici ratione, una quia si regnum paganorum et terra Ruthinorum, que sunt media inter Ungaros christianos et illos, audirent quod illi ad fidem catholicam invitarentur, dolerent, et vias omnes forsitan de cetero observarent, timentes, quod si illos istis contingeret christianitate coniungi, omnia regna intermedia subiugarent; alia ratione, quoniam cogitabat, quod si eum in brevi mori aut infirmari contingeret, frustatus esset labor suus . . .“ 1236 júniusában indult vissza és miután „transivit in fluvio regnum Morduanorum quindecim diebus,“

Oroszországon és Lengyelországon át ugyanannak az évnek utolsó napjaiban hazaérkezett.

Tudományos irodalmunkban elterjedt Pauler Gyulának az a magyarázata,¹ hogy a *flumen magnum Ethyl*, amely mellett Julianus a magyarokat megtalálta, nem a Volga, hanem a Bjelája. E magyarázat mögött a baskir-magyar azonosítás áll. Pauler azért találja meg a Bjelájában az Ethylt, mert a mai baskirok a Bjelája vidékén laknak. Bizonyítékai vízrajzi természetűek, főképen arra vannak alapozva, hogy a baskirok a Bjeláját még a mult század közepén is Ak-Idelnek nevezték (Idel = Ethyl). Hivatkozik arra is, hogy szerinte az arabok a Kámát és Bjeláját tartották a Volga felső folyásának. Mindez azonban ellentétben áll Julianus és a többi utazók szóhasználatával. Benedictus Polonus világosan megmondja: „magnum flumen Ethyl, quem Rusci vocant Volga“.² De Julianus később tárgyalandó levele szerint is az Ethyl „in finibus Ruscie“ folyik. A Volgára vonatkozik a „transivit in fluvio regnum Morduanorum“ kifejezés is Richardusnál.³

¹ Budapesti Szemle, CIII, 1900, 342; Gombocz: i. h. 25.

² Van den Wyngaert: Sinica Franciscana, I. 1929, 136.

³ Bromberg: i. h., 69, n. 1.

Richardus jelentése egy térítői útról készült beszámoló; nem pedig történeti vagy földrajzi feljegyzés. Tartalma is eszerint ítéendő meg. Sablonos kifejezések is vannak benne, ugyan, de az nem tekinthető koholmánynak, hogy Julianus valóban találkozott magyarokkal. Mivel a jelentésben szó van a közelgő tatárveszedelemről is, igen valószínűnek látszik, hogy Julianus útjának egyik fő célja a tatárokról való hírszerzés volt. Világosan kifejezésre jut ez abban a levélben, amelyet Julianus maga írt a perugiai püspöknek második útjáról.¹ Másodsorra (1237—38-ban) már nem sikerült Julianusnak eljutnia Nagy-Magyarországba.

„Cum secundum mihi iniunctam obedienciam ire deberem ad magnam Ungariam cum fratribus mihi adiunctis, iniunctum nobis iter perficere cupientes, cum ad ultimos fines Bruscie (var. I. Brussie, Prucye) devenissemus rei subscriptæ veritatem didicimus. Oy res miseranda et omnibus stupenda! Ungari pagani et Bulgari et regna plurima a Tartaris sunt destructa.“

Mivel a térítői útról le kellett mondania Julianusnak, most már csak a hírszerzést tekintette fontosnak: „quod autem sint Tartari cujusve secte, sicut petistis discrete, vobis tenore presentium enarrabo“. Ami az „ad ultimos fines Bruscie“ kifejezést illeti, Gombocz a *Bruscie* olvasat helyet a *Rusciet*, illetve *Russiet* ajánlja,² mert a szöveg az első sorok után áttér a mongol veszedelem keletkezésének leírására, majd nyilvánvaló utalással a levél elejére így folytatja:

„Nunc autem, cum in finibus Ruscie maneremus prope rei sensimus veritatem, quod totus exercitus ad partes veniens occidentis, in quatuor partibus esset divisus. Una pars a fluvio Ethil in finibus Ruscie a plaga orientali ad Sudal applicuit.“

Újabbán sajtóságon magyarázza e helyet Bromberg,³ aki egy magyar publikáció ismertetése kapcsán így ír: „Im berichte über die zweite reise Julians identifiziert hg. gleich am anfang das land Bruscia (IV) Brussia (V) — Prucya (VI), in dessen ultimis finibus Julian die beängstigende nachricht von der mongoleneroberung Wolgaungarns und Wolgabulgariens erfuhr, mit Russland. Es wäre aber seitens Julians unfolgerichtig gewesen, gleich zu anfang von an den äussersten grenzen Russlands erkundigtem zu sprechen, um erst viel später davon zu erzählen, was er in finibus Ruscie erfuhr. —

¹ A régebbi kiadásokat ismerteti és belőlük választékot közöl (Gombocz: i. h., 7—11; legújabb kiadása Bendefy Lászlónak itt a 281 l. 1. jegyzetében idézett művében, 35—47 és Tab. XV—XXIII.

² I. h., 8., 4. jegyz.

³ I. h., 70.

Nun es ist gar nicht unmöglich, dass Julian diesmal den weg nach Russland über *Preussen* nahm“. Eltekintve azonban attól, hogy a Julianus-féle levél egyébként is tele van következtelenségekkel, az „in finibus Ruscie manerem“ kifejezés csak a levél elejére vonatkozhatik. Nincs okunk tehát arra, hogy Bromberg exégézisét előnyben részesítsük Gomboczéval szemben.

A mongol veszedelem keletkeztéről szóló elbeszélés Julianus levelében igen zavaros. Gombocz Zoltán mutatott rá arra,¹ hogy az itt szereplő mondai elemek más nyugati forrásokban is megtalálhatók. A levélben a legfontosabb az a részlet, ahol a három felvonuló tatár hadsereg elhelyezkedéséről van szó. Amit a levél a nagymagyarok és tatárok háborújáról elmond, máig sem világos. A tatárok által meghódított országok közül csak Bulgária nevének olvasata bizonyos. Sascia valószínűleg Saksynnal azonos.²

A nagymagyarok földjének elpusztulását a levél így mondja el: ... a mongolok hadserege Perzsiából

„ad terram Cumanorum accedens ipsos Cumanos superavit terram sibi subiugans eorum. Inde reversi *ad magnam Ungariam* de qua nostri Ungari originem habuerunt, et expugnaverunt eos quattuordecim annis et quintodecimo anno obtinuerunt eos, sicut ipsi pagani Ungari viva voce retulerunt. Illis obtentis reversi versus *occidentem* spacio unius anni uel parum amplius quinque regna paganorum maxima obtinuerunt; Fasihiam (v. l. Sasciam) Meroviam, regnum expugnarunt Bulgarum ...“

Máskép mondja el az eseményeket Plano Carpini:³ (a magyarországi 1242-es hadjáratról volt szó)

... „inde revertentes venerunt in terram Morduanorum, qui sunt pagani et eos bello vicerunt. Inde procedentes contra Bille-ros, id est Bulgariam magnam et ipsam destruxerunt omnino. Inde procedentes ad aquilonem adhuc contra Baschart, id est Hungariam magnam, et eos etiam devicerunt. Inde egredientes iverunt amplius ad aquilonem, veneruntque ad Parossitas ... Inde procedentes venerunt ad Samogedos ...“

Ha azonban az események lefolyását nem látjuk is tisztán, az valószínű, hogy a nagymagyarok földje a tatárjárásban teljesen elpusztult, lakossága pedig legnagyobbbrészt szétszóródott. Így lehet az, hogy egy magyar barát, Johanca,

¹ I. h., 12 k.

² Gombocz: i. h., 10., 1. jegyz.; Bromberg is, i. h., 70 k; erről a városról v. ö. Risch: Plano Carpini, 1930, 312—324 és Zeki Validi: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXIV, 3, 1939, 203 kk.-

³ Sinica Francisc. I, 72 k; Gombocz: i. h., 16.

80 évvel Julianus után megfordult Baskiriában, de a magyarokról már nem tud semmit. Johanca elmondja beszámolójában,¹ hogy a tatárok közt járt térítői úton s így jutott el Baskiriába, ahol hat évig működött. Egész beszámolója a térítői munkára vonatkozik. A magyarokról nem szól semmit, pedig ha csak hírust hallotta volna is, bizonyára megemlítette volna őket. Baskirnak, illetve Baskiriának nevezi Nagy-Magyarországot és lakóit Plano Carpini, Benedictus Polonust és Rubruck² is

Bár a baskiriai magyarok földje a tatárjárásban elpusztult, még a XIII. században, sőt a XIV. század elején is hallunk keleti magyarokról. IV. Ince pápa 1253-ban és IV. Miklós pápa 1288-ban kelt hittérítői meghatalmazása a keleti országok között egy bizonyos Ungaria Maiort is felsorol. Azt azonban, hogy ez a megjelölés a baskiriai magyarok maradványára, vagy más valamilyen keletre sodródott „tatároknál fogoly keresztyének“ földjére vonatkozik-e, nem tudjuk. Ugyanez érvényes XXII. János 1329-ben kelt levelére is,³ amelyben az ázsiai magyarokról van szó. Az *Ungari Asiatici* kifejezés ebben is vonatkozhatik más keletre sodródott magyarok földjére.

A Magna Hungáriával kapcsolatos földrajzi kérdések közül legfontosabb az, hogy hol találta meg Julianus a keleti magyarokat. Richardus jelentése szerint Julianus kétnapi járóföldre Nagy-Bulgária egy városától „invenit . . . eos juxta flumen magnum Ethyl“. Amint már láttuk, Pauler az itt említett Ethylt a Bjelájával azonosította, abból kiindulva, hogy a magyarok és baskirok azonosak, a mai baskirok pedig a Bjelája vidékén laknak. Magyarázatával szemben Bromberg így érvel:⁴ „In wirklichkeit reiste wohl Julian von Penza (Br. szerint = Bundaz) immer nach nordosten und hat das magnum flumen Ethil — die Wolga — zum ersten male erst in Grossgarn erblickt. Der ort ist wohl weit abwärts von der Kamamündung zu suchen Es gibt gar keinen positiven grund anzunehmen, Julian habe jemals auch das linke Wolgaufer bereist“. Bromberg Richardus

¹ Először ismertette C. A. Moule: Archivum Franciscanum Historicum, 17, Quaracchi, 1924, 65—70. Közli Bendefy is: i. m. 47—50 és Tab. XXIV—XXV.

² Gombocz: i. h., 15 kk. Legjobb kiadásuk bő irodalommal: van den Wyngaert: Sinica Franciscana, I, Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, 1929; a Baskiria-Magna Hungaria azonosítás a 73, 89, 111, 138, 181 és 218. lapon.

³ A pápai levelekre nézve v. ö. Gombocz: i. h. 23 k.

⁴ I. h., 70.

jelentésére alapozza megállapítását, de nem említi meg azt, hogy a Julianus-féle Magna Hungaria helyének meghatározása szempontjából fontos adatokat találunk magának Julianusnak levelében is, valamint a későbbi nyugati utazók-nál, akik értesüléseiket a magyar dominikánusoktól vették. Ebből a szempontból legfontosabb Julianus levelének már idézett részlete a tatárok hadjáratairól. A kúnok legyőzése után a tatárok „reversi ad magnam Ungariam . . . obtinuerunt eos, sicut ipsi pagani Ungari viva voce retulerunt. Illis obtentis reversi versus *occidentem* . . . regnum expugnarunt Bulgarum“. Nagy-Magyarországból tehát nyugati irányban kellett menni Nagy-Bulgáriába. Ez azt mutatja, hogy már Julianus is a baskir területet értette Nagy-Magyarországon. Plano Carpini az előbb idézett helyen a következő sorrendben említi Kelet-Európa népeit: a mordvinok után a bolgárok, azoktól északra a baskirok, azoktól északra a permiek, azoktól északra a szamojédok. Rubruck szerint¹ Pascatur keletre van Nagy-Bulgáriától:

„Postquam iveramus xij diebus ab Etilia, invenimus magnum flumen, quod vocant Jagat (= Jagac, = Jajyk, az Ural-folyó neve), et venit ab aquilone de terra Pascatur, descendens in predictum mare, Ideoma Pascatur et Ungarorum idem est, et sunt pastores sine civitate aliqua, et contiguatur *Maiori Bulgaria ab occidente*.“

Julianus levele megegyezik Rubruck jelentésével abban, hogy mind a kettő Nagy-Bulgáriától keletre helyezi Nagy-Magyarországot. Plano Carpini ugyan északról beszél, de mivel ő is minden valószínűség szerint a magyar misszionáriusoktól vette értesüléseit, nála alighanem csak önkényes változtatásról van szó. Rubruck világosan meg is nevezi forrását:² „Hoc quod dixi de terra Pascatur, scio per fratres predicatorum, qui iverunt illuc ante adventum Tartarorum.“ Julianus ugyan nem használja levelében a Pascatur nevet, de nyilvánvaló, hogy a Magna Hungaria nála ugyanazt a területet jelenti, mint Pascatur Rubrucknál és Plano Carpiniénél. A két nagy ferencendi utazó tehát joggal azonosította Magna Hungariát Pascattural.

Hogyan egyeztethető azonban össze mindez Richardus levelének előbb említett adatával, amely szerint Julianus egy nagy bolgár várostól kétnapi járóföldre a Volga mellett találta meg a nagymagyarokat? Továbbá, ha a nagymagyarok valóban a Volga vidékén laktak, hogyan magyarázzuk meg

¹ Ed. van den Wyngaert, 218 k.

² Gombocz: i. h., 20; ed. van den Wyngaert, 220.

Julianus levelét, amely szerint Nagy-Magyarország keletre van Nagy-Bulgáriától? Pedig Richardusnál a flumen magnum Ethyl, amint már láttuk, sem a Kámát, sem pedig a Bjeláját nem jelenti.

Bár Julianus levelének és a ferencrendi utazók jelentéseinek egyezése eldönti azt a kérdést, hogy Richardus jelentését, vagy Julianus levelét kell-e hitelesebbnek tekintenünk, nem lesz felesleges, ha itt még egyszer hangsúlyozzuk azt, hogy Richardus jelentése beszámoló egy missziós útról, úgyhogy aligha volna helyes pontos földrajzi adatokat keresnünk benne. Lehet azonban az is, hogy Richardus adata is hiteles. De ebben az esetben fel kell tennünk, hogy nagy-magyarok Bulgáriában is voltak, s ezekkel találkozott Julianus a Volga mellett. Ettől függetlenül igaz lehet az is, hogy a nagymagyarok zöme Baskiriában lakott. A baskirokról egyébként tudjuk, hogy régebben nyugaton egész a Volgáig ért a területük. Ennek nemrég egy később tárgyalandó bizonyítéka került elő.¹

Nagy-Magyarország népi összetételének és nyelvének kérdésében a nyugati források, sajnos, igen szűkszavúak. Azt, hogy a magyarok és baskirok azonosak, egyik sem mondja ki világosan, a Baskiria = Nagy-Magyarország azonosítás pedig ebben a kérdésben nem lehet döntő. Julianus egy szóval sem említi, hogy Baskiriában törökök is lettek volna, Johanca viszont, igaz, hogy 80 évvel később, semmit sem mond arról, hogy Baskiriában magyarok is volnának. Nyelvükről Julianus („omnino habent Ungaricum ydioma“) és Rubruck („Ideoma Pascatur et Urganorum idem est“) azt mondják, hogy azonos a nyugati magyarokéval. Hogyan egyeztethetők össze azonban ezek az adatok azzal a ténnyel, hogy bizonyos tudomásunk szerint már Julianus korában Baskiriában élt az a török nép, amely ma a *baskir* nevet viseli? Ha csak arról volna szó, hogy a baskirok ugyan ma törökök, de Julianus idején még lehettek magyarok is, úgy a kérdés egyszerű volna. A változást könnyen megmagyarázhatnók azzal, hogy a tatárjárásban az eredeti magyar baskirság elpusztult és átadta nevét az odatelepedett törökségnek. Mivel azonban tudjuk, hogy Baskiriában Julianus előtt már évszázadokkal éltek törökök, a tatárjárás okozta politikai változásokkal csak annyit magyarázhatunk meg, hogy a magyarság erről a vidékről eltűnt, a két baskiriai népelem eredeti viszonyának kérdésében azonban más forrásokat

¹ V. ö. alább a 302 kk. 1.

kell keresnünk, ha világosabban akarunk látni. Ilyenek első-sorban az arab geográfusok adatai.

A magyar-baskir kapcsolat szempontjából a legfontosabb arab adat Balhī (megh. 934) két átdolgozójának, Istahīnak és Ibn Hauqalnak művében maradt fenn:¹ „A basgirtokról. Ez két fajta van. Az egyik fajta a gúzok földjének szélén lakik, a bolgárok mögött. Azt mondják, hogy számuk vagy kétezer. Erdőik védelmében élnek, senki sem bírhatja le őket. A bolgárok alattvalói. A másik basgirtok (Ibn Hauqal: a basgirtok legnagyobb része) a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind a besenyők törökök és határosak a rómaiakkal.“ Konstantinos Porphyrogenetos művéből tudjuk,² hogy a gúzok a kazárokkal szövetkezve 889-ben útték el a besenyőket az Ural- és a Volga-folyók közötti hazájukból. Ez a leírás tehát a 889. esztendő utáni állapotokra vonatkozik,³ amikor Baskiriának már délkeletről a gúzok, nyugatról pedig a volgai bolgárok voltak szomszédai, keletkezésének ante quem-je pedig csak a honfoglalás lehet, mert a magyarok még a Fekete-tengertől északra vannak. Egy másik helyen is megemlíti Balhī a baskirokat, a Káspi-tó körüli utak leírásával kapcsolatban. Azt mondja, hogy a besenyőktől a „belső“ baskirokig tíznapi út, a „belső“ baskiroktól pedig Bulgárig huszonöt napi út van.⁴ Ez az itinerárium nem teljesen világos, mert sem azt nem mondja meg, hogy melyik Bulgáriáról van szó,⁵ sem az nem tűnik ki szövegéből, hogy a „belső“, baskir megjelölés a feketetengeri, vagy a baskiriai magyarokra vonatkozik-e. Ha a távolságot vesszük figyelembe, akkor a volgai Bulgáriára, illetve a feketetengeri magyarokra gondolhatunk. Párhuzamba lehet állítani a „belső baskir“ kifejezést a „belső (ill. külső) bolgárral“ is, ez utóbbinak jelentése azonban szintén vitatott.⁶ A kérdés most nem érdekel bennünket, csak arra mutathatunk rá, hogy a „belső“ megjelölés nem név, hanem egy arab földrajzi műszó, amely

¹ Istahī, ed. de Goeje, 1870, 225; Ibn Hauqal, ed. Kramers, 1939, 396; = MĤK, 240.

² De adm. imp., c. 37, MHK, 115.

³ Németh: A Honf. Kial. 302.

⁴ Istahī, ed. de Goeje, 227; Ibn Hauqal, ed. Kramers, 398; = MHK, 241 kk.

⁵ V. ö. mindenekelőtt Chvolson: i. h., 82 kk, továbbá Marquart: Streifzüge, 517 kk és Macartney: The magyars in the ninth century, 1930, 35 kk.

⁶ Chvolson, i. h., Minorsky, Gibb Memorial New Series, XI, 1937, 319, n. 3.

már az első nevezetes arab geográfus, Hūwārizmī művében is előfordul.¹

A korábbi arab adatok közül fontos még Ibn Fād'ān útleírása, aki 922-ben utazott át a baskirok országán. Az ő úti jelentése² és Mas' ūdīnak egy adata (X. század)³ később fog foglalkoztatni bennünket.

A későbbi geográfusok⁴ közül Gardizī is megemlékezik a baskirokról. Egy sajtószerű történetet mond el, amelyben a baskirok a kazárok és kimekek szomszédságában szerepelnek. Gardizī adata ugyan régi (XI. század), de nem teljesen világos és a jelen probléma szempontjából nem is lényeges. Idrisi (XII. század) meghatározása is a mai Baskíriára illik nagyjából. Ő egy régebbi adatot is közöl a baskirokról, amely Sallām tolmácsnak a Góg és Mágóg falához tett állítólagos útjáról (IX. század közepe) szóló tőle is közölt jelentésben olvasható. Ezt az adatot azonban aligha sorozhatjuk a többiek közé. A még későbbi geográfusok az előbbieket kivonatolják, tekintet nélkül arra, hogy a régi adatok még megfelelnek-e a valóságnak. Így a XIV. századbeli Al ū-l-Fidā részben az előző századbeli Ibn Sa'īdot kivonatolja, részben azonban Balhī régi tudósítását. Hasonló a helyzet Dimšqī és Qazwīni esetében is. Új ezekben a forrásokban Balhīhoz képest csak annyi, hogy már a dunai magyarokról is tudnak. Megvan még náluk a Balhī-féle *basqirt* név, de már *hunkār*-nak is hívják a magyarokat. Némelyik három Magyarországról is tud közülük, akad olyan is, aki a keleti baskirokat a németekkel gondolja határosnak. Mindez természetesen a régi források és a dunai Magyarországról szerzett igen homályos értesülések keveréke: földrajzi spekuláció. A magyarokat Balhī után nevezik baskirnak, amint ez tartalmukból, sőt például Abū-l-Fidā-nál a szövegből is látszik. Arra a kérdésre, hogy a magyarok *baskir* neve az arab geográfiai irodalomban Balhī-től származik-e, vagy már ő is vette valakitől, nem tudunk bizonyos választ adni. Ez az azonosítás azonban, úgy látszik, elterjedt lehetett, mert a mongol korról szóló tudósításokban is megvan.⁵

¹ Ed. Mžik, 1926, 37, No. 538, „Jāgūg városa, a belső“, 66, No. 967, „a külső nyugati tenger“ stb.

² V. ö. alább, a 302. l.

³ V. ö. alább, a 300. l.

⁴ Chvolson: i. h., 105—111; Németh: A Honf. Kial. 303—306.

⁵ Németh, A Honf. Kial. 305, 3. jegyz. — A mongol hadjáratok perzsa forrásaiban található baskir—magyar azonosítással kapcsolatban d'Ohsson elsőnek felveti azt az eszmét, hogy az azonosítás a két nép nevének öszerekléséből származik (d'Ohsson, Histoire des Mongols, II, 1852. 620. jegyz.)

A fentiek értelmében Balĥi tudósítása a későbbi geográfiai kompendiumok adataitól különválasztandó. Ehhez fogható, magyarokra vonatkozó adat, Ğaihānī később tárgyalardó nevezetes tudósításán kívül az egész mohammedán geográfiai irodalomban nincs. Úgy látszik azonban, hogy már Balĥinál is jelentkezik a földrajzi spekuláció. Balĥi ugyanis baskirnak nevezi a feketetengeri magyarokat is. Pedig a honfoglaló magyarságnak aligha lehetett ez a valódi neve. Ha a magyarok vagy akár csak egy törzsük 889. után ezt a nevet viselték volna, akkor érthetetlen, hogy miért nem maradt a *baskir* névnek sem a régi magyar névadásban, sem a helynevekben, sem az egész magyar régiségben, semmi nyoma. Természetesen, kérdés, hogy miért használta Balĥi a Fekete-tenger vidéki magyarokkal kapcsolatban a *baskir* nevet. Azért-e, mert tudta, hogy — bár a magyarokat nem hívják baskirnak — a két nép összetartozik, vagy pedig valami más okból. Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, egy másik problémát kell szemügyre vennünk.

A magyarok baskiriai hazájának Marquart egy elterjedt feltevése¹ szerint egy másik arab forráscsoportban is megvan az emléke. E csoportnak képviselői 1. Ibn Rusta, az arab lexikográfus (a IX. század legvégén, vagy a X. század legelején írt), akinek nagy művéből egy kötetre való maradt meg, 2. a perzsa Gardīzī (művét 1050—52-ben írta) és 3. a spanyolországi arab Bakī (megh. 1094). E három író egyébként más korokról és témáról szóló művének van egy egyező részlete, amely az Iszlám területeitől északra lakó népek (besenyők, kazárok, burtaszok, volgai bolgárok, magyarok, szlávok, oroszok, kaukázusi népek) leírását tartalmazza. Az egyező részlet kb. tizenöt lapnyi terjedelmű. A három író közös tudósításának közvetlen forrása minden valószínűség szerint Ğaihārī elveszett munkája (900. előtt pár évvel készíthetett),² aki a IX. századi klasszikus arab geográfus Ibn Ĥurrađādīh művére támaszkodott erősen.³ Ez utóbbi ugyan megmaradt, de ma ismert szövegváltozatában éppen a kérdéses északi tudósítás hiányzik. Mivel Ibn Ĥurrađādīh művének a bizánci birodalomról szóló részében egy bizonyos Muslim b. alĭ-Muslim al-Ğarmī nevű szerzőnek egyébként elveszett művére hivatkozik, szokásos feltenni, hogy a régi arab

¹ I. h., 515 k.

² A magyarság őstörténete, szerk. Ligeti Lajos, 1943, 240—2.

³ Barthold: Gibb Memorial New Series, V, 1928, 12 kk; XI. 1937, 23 kk.

geográfusok egész sora, akik az északi területeket leírják, ebből a munkából vette értesüléseit.¹ Ez a fíltévs azonban, amint az elmondottakból is látható, egészen kétes értékű. Egyszerűség kedvéért a fent említett három író közös eredetű tudósítását „a Ğaihānī-féle tudósítás“-nak nevezhetjük. E tudósításból problémánk szempontjából a következő mondatok fontosak:²

Ibn Rusta

„A besenyők országa és az 'skl-bolgárok országa között a magyarok határai közül az első van” ...
„Országuk nagy, egyik határa eléri a Fekete-tengert (lehetséges ez a fordítás is: egyik határa a Fekete-tenger partvonálával együtt halad), amelybe két folyó ömlik ...”

Bakri

„A magyarokról. Ezek a besenyők országa és az 'skl-bolgárok között laknak” ...
„Országuk egyik határa eléri a rómaiak határát (vagy azzal párhuzamos) ...”

Gardizí

„A bolgárok országa és az 'skl-ek között, akik szintén bolgárok, van a magyarok országa ...
„Országuk a Fekete-tengert éri, amelybe két nagy folyó ömlik ...”

Gardizí szövegében, amint az Ibn Rusta és Bakri alapján megállapítható, az első szó („a bolgárok“) elírás „a besenyők“ helyett. Ami az itt említett 'skl-bolgárokat illeti, róluk a Ğaihānī-féle tudósítás azt mondja, hogy ők alkották a három volgai bolgár törzs közül a másodikat.³

A Ğaihānī-tól leírt földrajzi helyzet nem teljesen világos. Tudósítása szerint a besenyők⁴ a Volga-torkolat vidékén és a Káspi-tó északnyugati partvidékén lakó kazároktól északkeletre (így Gardizí, Bakri szerint északra) laknak; a kazároktól északra, a Volga mentén a burtaszok földje,⁵ attól északra volgai bolgárok országa van.⁶ A három volgamenti ország: Kazária, a burtaszok földje és Bulgária elválasztja a keleti besenyőket a nyugati szlávoktól és magyaroktól. Ezt a képet azonban erősen zavarja a tudósításnak az az állítása, hogy a besenyők nyugatról a szlávokkal határosak.⁷

¹ Marquart, i. h., 28.

² A tudósítás teljes szövegének szinopszisa itt a 292. l. 2. jegyzetében idézett mű 106—9 lapjain olvasható. Régebbi fordítás: MHK, 150—196.

³ MHK, 163.

⁴ MHK, 150.

⁵ MHK, 158.

⁶ MHK, 163.

⁷ MHK, 174. Ez az adat kétszer is előfordul Ğaihānī tudósításában; egyszer a besenyők határainak leírásában Gardizínél (MHK, 150) és Bakrínál. Ez a leírás Ibn Rustánál hiányzik, de az eredetiben benne volt, mert a másik helyen, a szlávok leírásában (MHK, 174) mind Ibn Rustánál, mind Gardizínél megtaláljuk.

A Ğaihānī-féle tudósításnak ezt az előbbiekkal ellentétes adatát eddig kielégítően még nem magyarázták meg.¹ A kérdés tárgyalása most nem célunk. A szláv-besenyő határt, mint Ğaihānī többi adataival ellentéteset egyelőre figyelmen kívül hagyjuk.

Lássuk most a Ğaihārī-féle tudósítás imént idézett mondatainak magyarázatát. Pauler Gyula így ír:²... „Ibn Roszteh szerint pedig: 'A bessenyők és eszegel-bolgárok közt

¹ V. ö. Marquart, Über das Volkstum der Komanen (Abh. der Ges. d. Wiss. Göttingen. Ph.-h. Kl. N. F., XIII, No. 1, 1914), 98. Minorsky, i. h., 463 mint megbízható adatot használja ezt a megjegyzést, de figyelmen kívül hagyja azt a körülményt, hogy a tudósításban belső ellentmondás van. Az a lehetőség, hogy vagy a szlávok vagy a besenyők nevét Ğaihānī földrajzi képcének megfelelően egy másikra javítjuk ki, mint Macartney teszi (i. h., 23, 26), nem vezethet megoldásra, mert akkor érthetetlen, hogy ez az adat mért éppen a szlávok és besenyőkről szóló leírásban szerepel. Macartney nem veszi figyelembe, hogy ha a besenyők leírásában a a besenyő-szláv határt besenyő-burtászra változtatjuk, akkor a besenyő-szláv határnak nincsen semmi keresnivalója a szlávok leírásában. — Valószínűleg Marquart találta meg a helyes megoldást: Streifzüge, 466 kk.

² I. h., 243 kk.

fekszik a magyarok (modzsgar-ok) első határa' — az első szóval azt akarván jelölni, hogy nem arról a másik földről mondja ezt, amelyről aztán közvetlenül mindjárt, minden átmenet nélkül, mi egyébiránt az arab íróknál nem szokatlan, beszél, mint azt már Rohonyi Gyula is honfoglalásról írt művében helyesen észrevette. E modzsgar tartománynak tehát ép a Baskir-földre kellett esni, azzal azonosnak vagy legalább is közvetlen szomszédjának kellett lenni. Az arab írók azonban nem hagynak fenn kétséget az iránt, hogy az ő tudomásuk szerint a baskir és a magyar nem szomszéd, hanem egy és ugyanaz a nemzet". S valóban, amint láttuk, Ğaihārī szerint a besenyők a kazároktól északkeletre laktak, a volgai bolgárok eszeget törzse pedig a többi bolgár törzsekkel együtt a burtaszoktól északra, a Volga mentén; e két terület között van — nagyjából — a mai baskirok Ufa—Bjelája-vidéki hazája. Ez ellen a magyarázat ellen nem lehet felhozni ellenérvül sem azt, hogy az eszeget-bolgárok lakóhelyét nem tudjuk,¹ sem pedig azt, hogy a baskirok a legújabb adatck szerint talán a Volga mellől mentek távolabbi Bjelája-menti hazájukba, mert azt bizonyosan tudjuk, hogy az eszegetbolgárok a többi bolgár törzsekkel együtt laktak valahol a Volga táján, az pedig, hogy a baskirok régi földje a mai Baskiriában volt-e, vagy attól nyugatra egy kevéssé, ezt a magyarázatot nem zavarja. Fontos ebben a magyarázatban, hogy az „első határ“ kifejezésen a magyaroknak egy külön országát kell értenünk.

A kérdés földrajzi oldalát illetőleg Paulertől függetlenül Marquart is ugyanerre az eredményre jut:² „Die Vermengung der Magyaren mit den Baschkiren findet sich schon in dem alten Berichte des Ibn Rusta, Ğurdēzī und Bekī“. Az imént idézett Ğaihārī-féle tudósítás ismertetése után Marquart így folytatja: „Es kann keinem Zweifel unterliegen, dass Ibn Rusta hier den ursprünglichen Text bewahrt hat . . . vergewärtigt man sich aber die von ihm vorausgesetzte Lage der Wohnsitze der Pečenegen, so muss ein Blick auf die Karte jedermann davon überzeugen, dass das zwischen den Pečenegen in den uralo-kaspischen Steppen und den Isgil-Bulgaren an der Kama gelegene erste Gebiet der Magyaren sich genau mit dem Lande der Baschkiren deckt. Muslim b. Abū Muslim muss somit als der Vater der Theorie von *Magna Hungaria*

¹ Mint Gombocz tette egy régebbi nyilatkozatában; Die bulgarisch-türkischen lehnwörter in der ungarischen sprache: Mém. de la Soc. Finno-Ougrienne, XXX, 1912, 204.

² I. h., 515 kk.

im Baschkirenlande gelten, die im 13. und noch am Ende des 15. Jahrhunderts die Gemüter in Halbasien in Wallung brachte... Für die Bestimmung der Sitze der wirklichen Magyaren zur Zeit des Muslim b. Al ũ Muslim kommt somit obige Stelle gänzlich in Wegfall... Dagegen gewinnen wir durch die richtige Interpretation jenes einleitenden Satzes wieder einen wichtigen Einblick in die Komposition der durch die Nachlässigkeit unserer Auszüge, durch Auslassungen und Interpolationen vielfach so schwer verständlichen Berichte des Muslim b. Ab ũ Muslim“. Marquart tehát földrajzi szempontból ugyanazt mondja, mint Pauler, azonban, amint látni fogjuk, Pauler a Ğaihānī-féle tudósítást a valóságának megfelelő leírásnak fogja fel. Marquart szerint viszont a Ğaihānī-jéle baskiriai magyar haza csak egy Muslim b. Al ũ Muslimtól (akit Marquart a Ğaihānī-féle tudósítás eredeti szerzőjének tekint) származó téria. Teljesen magáévá tette nálunk Marquart magyarázatát Gombocz Zoltán.¹

Mielőtt az imént előadott magyarázatot vizsgálatába fog-nánk, nézzük a másik lehetséges magyarázatot. Ha ugyanis az „első határ“ kifejezést nem különálló ország értelmében használja Ğaihānī, akkor ez az „első határ“ bizonyára a magyarok feketetengeri országának egyik határa (v. ö. a Ğaihānī-féle tudósításból idézett részletet). Ebben az esetben a magyarok Fekete-tengeri országa kiterjedt volna messze északra, egészen a volgai-bolgárok országáig.² Nehezebb kérdés, hogy ezt hogyan egyeztethetjük össze Ğaihānī földrajzi képével. Ő ugyanis, amint láttuk, a keleti besenyők, valamint a nyugati magyarok és szlávok országa közé a kazárok, burtaszok és bolgárok földjét helyezi. A feketetengeri magyarok országa tehát az ő elképzelése szerint nem lehet határos a besenyőkével. Ezt az érvet azonban nem szabad túlságosan hangsúlyoznunk, mert elvileg elhibázott volna feltenni, hogy ilyen ellentmondó állítás Ğaihānī tudósításában nem lehetett, mikor az egész arab geográfiai irodalom az ellenkezőjét bizonyítja. Mindezek alapján a Pauler-Marquart-féle magyarázat Ğaihānī földrajzi képét véve figyelembe, nem látszik helytelennek.

A másik fontos kritériuma ennek a magyarázatnak, hogy ez az első mondatban szereplő kifejezés („első határ“) fordítható-e „első terület“ értelemben és ez a fordítás össze-

¹ Nyelvtudományi Közlemények, XLVI, 29 kk.

² Így magyarázza ezt a helyet Minorsky: i. h., 319 k.

egyeztethető-e a tudósítás többi részeivel. Az „első határ“ kifejezést Gaihārī három kivonatolója közül csak Ibn Rusta használja. Az arab eredetiben (awwa u ḥaddīn, ahol ḥaċċun = ,határ‘, awwalun = ,első‘) a ḥaddun szó jelentése nem ,terület‘. A szó eredeti jelentése ,valaminek a szélső pontja‘, ,extremitas‘. A földrajzi irodalomban általában ,határt‘ jelent, többszámban viszont inkább ,territoriumot‘.¹ Feltehető tehát ezen az alapon, hogy a szónak itt is ,terület‘ jelentése van. Kizárja azonban ezt az awwalun-jelző használata. Az arab geográfiában ugyanis valamely földrajzi centrumból kiinduló leírásoknál, az egymás után következő országok közelebb, illetve távolabb eső határaival kapcsolatban igen gyakoriak az ilyen kifejezések: „határának kezdete(i)“, „határának eleje“, „az első határ“ stb., szemben a „határának végén“, „második határ“ stb. kifejezésekkel (az arabban ezeknek a kifejezéseknek a ḥaddun szó és az awwalun jelző melléknévi vagy főnévi használatban, egyben vagy többesben felel meg). Gaihārī is használ hasonló kifejezéseket: pl. awwalu ḥaddi Arminiyatin, Bakīrāl a magyarokról szóló tudósítás végén,² vagy pl. fī awā’ili ḥaddihā Ibn Rustánál a szlávok országának leírásában.³ Hasonló kifejezésekkel azonban már a legrégebbi arab geográfusról, a Ptolemaios-átdolgozó Huwārizmīnél is találkozunk.⁴ Ő a térképraajzolásra adott utasításokban használja az „al-ḥaddu ’l-awwalu“ kifejezést = ,az első határ‘), amely a térképen hullámvonallal ábrázolandó hegynéc az elejét jelenti, szemben az al-ḥaddu ’l-āhiru kifejezéssel, amely pedig ,az ábra másik végét‘ jelenti.⁵ Az elmondottakat kitűnően illusztrálja néhány példa Ištahrīnak az északi országok útjáról szóló leírásából, ahol pontosan ugyanez a kifejezés nyilvánvalóan ,határ“-t, nem pedig „ország“-ot jelent:⁶ „... wa-min Itīl ilā awwali ḥaddi Burtās ... wa-min

¹ A szónak a geográfiai irodalomban szokásos jelentéseiről v. ö. Barthold: Gibb. Mem. New Ser., XI, 30 k és Minorsky: u. o., I, 2. jegyz.

² MHK, 195.

³ MHK, 174.

⁴ Huwārizmī, ed. Mžik, 39.

⁵ Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. in Wien, LVIII, 1915, 162. — Az Ibn Rustánál található awwalu ḥaddin kifejezésben a ḥaddin ugyan alakilag determinálatlan, de tartalmilag megfelel a determinált alaknak (vagyis: awwalu ḥaddin = al-ḥaddu ’l-awwalu), v. ö. Wright, A grammar of the Arabic language, 2. ed., 1874, II, § 86, rem. a és § 93.

⁶ Ed. de Goeje, 227; MHK, 242.

awwali Burtās ila āhirihi . . . wa-min Bulgār ilā awwali ḥaddi r-Rūm . . .“: „Ittől a burtások első határáig . . . a burtások elejétől a burtások országának végéig . . . Bulgárból a rómaiak első határáig . . .“ stb. E példákban világosan látható, hogy a ḥaddun nem különálló területet, hanem egy országnak a vele összefüggő szélső pontját jelenti. Mindezekből látható, hogy „az első határ“ kifejezés Ğaihānīnál is egyszerűen csak a magyarok keleti határára vonatkozik, mert Ğaihānī tudósítása keletről nyugatra halad s így nála a magyarok keleti határa az *első*.

A Pauler-féle magyarázat ellen szól az is, hogy az „első terület“ fordítás nehezen egyeztethető össze a tudósítás többi részével (v. ö. a Ğaihānī-féle tudósítás idézett mondatait itt a 293. lapon). A *határ* (ḥadd) szó ugyanis megegyezően előfordul a tudósításban: „országuk egyik határa eléri (vagy azzal párhuzamosan halad) a Fekete-tengert“. Ha az „első határ“ a magyarok baskiriai országát jelentette, akkor feltűnő, hogy itt csak *egy* magyar *országról* tud Ğaihānī, illetve annak egy másik területéről. Az is feltűnő, hogy itt nem a „másik“ magyar területről szól Ğaihānī, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy e két magyar területet a kazárok, burtások és bolgárok országa elválasztotta egymástól.

Nyelvi megfontolások és az összefüggés alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a Ğaihānī-féle tudósítás jelen alakjában *egy* magyar területre inkább vonatkozatható, mint két különálló országra. Hogy ez valóban így van, látszik Gardīzī és Bakrī kivonataiból, akik ugyanannak a Ğaihānī-féle tudósításnak kivonatát adják, mint Ibn Rusta, az „elsőhatár“ kifejezést azonban nem területnek értelmezik, hanem egyszerűen beleolvasztják a tudósításnak a feketetengeri magyarok-ról szóló további részletébe.

Míg tehát Ğaihānī földrajzi képének vizsgálata a Pauler-Marquart-féle magyarázat mellett látszott szólani, a tudósítás nyelvének és tartalmi összefüggésének vizsgálata inkább arra enged következtetni, hogy Ğaihānī leírása *egy* magyar területre vonatkozik. Mi ennek az ellentétnek magyarázata? A legkövetkezetesebb válasz az volna, ha feltennők, hogy Ğaihānī forrásában ugyan világosan a magyarok besenyőkkel határos baskiriai hazájáról volt szó, azonban ő azt gondolta, hogy ez a terület összefügg a magyarok másik hazájával (nem véve figyelembe az általa kivonatolt tudósítás földrajzi tanulságait), vagy pedig túlságosan röviden és emiatt kétértelműen

kivonatolt. Mindkét eset gyakran megtörténik a kivonatolással.

Összegezésépen tehát annyit mondhatunk, hogy a Pauler—Marquart-féle magyarázat helyessége Ğaihāni ma ismert verziói alapján be nem bizonyítható, de nyomós okok szólnak mellette. Az „első határ“ kifejezésre sokat építeni azonban az elmondottak szerint nem szabad. Így már nyelvi okokból is helytelen az az újabban felmerült feltevés,¹ amely szerint „talán már Ibn Rusta leírásának ‚első határ‘ megjelölése sem a térbeli sorrendet, hanem a kor szerint ‚első‘ hazát jelentette, mert az arab „awwalu ħaddin“ ilyen fordítása, amint láttuk, helytelen.

Marquart egyébként úgy gondolja,² hogy a Ğaihāni-féle tudósítás nem a valóságnak megfelelő leírás, hanem érdekes névkeveredésből született feltevés. Magyarázata a következő: a magyarok arab neve: al-m.ġġ.riya (névelővel ez népnév-képzővel), néhány rekonstruált alak, továbbá b.sġ.rt, b.sġ.r; a baskiroké viszont: t.āšq.rd. Azután így folytatja: „Von arabischem Sprachgebrauch, welcher die Magyaren und Baskiren mit demselben Namen bezeichnet, geht die Benennung der vermeintlichen Urheimat der Magyaren bei den Reisenden des 13. Jahrhunderts und den ungarischen Chronisten aus: terra *Bascari*, id est magna Hungaria (Joannes de Plano Carpini), *Pascatir* (Wilhelm de Rubruquis), *Bascardia* (Wiener Bilderchronik), *Barsatia* (Simon de Keza)“, majd Vámbéryre és Tomaschekre hivatkozik, akik nem hittek Julianus baskiriai magyarjaiban.

Marquartnak ez a magyarázata nyelvi érvekre épül. Ő ugyanis a baskirok nevének egy Yāqūtnál található alakját (*b.āšq.rd*) szembeállítja a Balĥi-féle másik (vokalizálatlan) variánssal (*b.sġ.rt*), azt mondva, hogy csak az előbbi a baskirok igazi neve, az utóbbi a *muġġ.r* név változata. A Balĥi-féle *b.sġ.rt* egyike a *baskir* név araboknál használatos számos variánsainak. Feltűnő benne a ġ-hang, amit talán valóban megmagyarázhat a *muġġ.r* név ġ-je, bár más megoldás is elképzelhető.³ Balĥi tehát *baskir*-nak nevezi a magyarokat, az általa használt névalak azonban talán keveredésen alapul. Rá kell azonban mutatnunk arra is, hogy — amint fentebb már láttuk — Balĥi alaptalanul nevezi a feketetengetri magyarokat *baskir*-

¹ Gróf Zichy István: Magyar őstörténet, a Magyar Szemle K. ncsesztára, 5. sz., 1939, 38.

² I. h., 68 kk.

³ V. ö. Németh, A Honf. Kial. 310.

nak, úgyhogy a kérdés továbbra is fennáll: a baskirok és magyarok összetartozandóságának tudata, vagy a névhasonlóság miatt azonosítja-e Bahī a két népet.

A *baskir* és *magyar* nevek keveredésére ugyanis legalább egy bizonyos példát találunk az araboknál. A dunai magyaroknak és a besenyőknek egy Bizánc elleni támadásával kapcsolatban Mas'ūdī a magyaroknak a (vokalizálatlan) *lǧǧrd* nevet adja,¹ ami aligha lehet más, mint a Ğaihānī-féle *muǧǧr* és a baskirok arab nevének (*lǧǧrd*) keveréke. Azt azonban, hogy ez a névkeveredés az araboknál általános volt-e, vagy pedig csak néhány esetre korlátozódott, nem tudjuk. Németh Gyula szerint a Ğaihānī-féle névalak is keveredés eredménye. Szerinte ugyanis „eredetileg a pontusi magyarság neve *mogyeri*, a baskiriai magyarság neve *bašyyr*... A baskiriai magyarok *bašyyr* neve a Pontusnál lakó magyarok nevével, a *mogyeri*-vel összevegyült és így állt elő a *modžyeri* név“.²

A keleti adatokról tehát összefoglalásul a következőket mondhatjuk: Bahī világosan baskirnak nevezi a magyarokat is. Nem állíthatjuk ugyan, hogy ez a magyar-baskir azonosság megdönthetetlen bizonyítéka, azt azonban, hogy ő a *baskir* és *magyar* nevek hasonlósága miatt azonosította a két népet, teljesen meggyőzően bizonyítani nem lehet. Ami Ğaihānīt illeti, a valószínűség a mellett szól, hogy a tőle felhasznált magyarokról szóló tudósításban is szó volt Baskiriáról. Az érveket és ellenérveket mérlegelve arra az eredményre jutunk, hogy az arab források inkább a baskir-magyar azonosság tételének helyességét támogatják. Érthető azonban az is, hogy Gombocz Zoltán nem tekintette döntőnek ezeket az adatokat.

¹ Marquart, i. h., 60 kk. tárgyalja ezt a részletet; a névalakra nézve v. ö. de Goeje: *Bibl. Geogr. Arab*, VIII, 180.

² A *Honf. Kial.* 314. — A *magyar* névnek az araboknál egyetlen régi feljegyzését találjuk: ez a Ğaihānī-féle *muǧǧr*. Mivel az arab írás csak az *a*, *i*, *u* magánhangzó-jeleket ismeri, e három jel az idegen szavakban sok hangot fejezhet ki. A Ğaihānī-féle névalak első szótagjának *u*-ja Ğaihānī legrégebbi kivonatolójának, Ibn Rustának kéziratában található. A második szótag vokalizálatlan. Az összes többi Ğaihānī-kivonatolók ennek a névalaknak többé-kevésbé hibás változatait használják. A X. század utáni geográfusok is árvesszik néha ezt az alakot (pl. Abū-l-Fidā Bakrín keresztül), az ő variánsaik azonban legtöbbször egész romlottak. A régebbi arab geográfia egyébként, amint az előadottakból kitűnik, a magyarokat *baskir* néven ismerte.

A baskir-magyar azonosság mellett azonban más természetű érvek is felmerültek. Már Pauler Gyula észrevette, hogy a magyar *Jenő* és *Gyarmat* törzsek neve igen erősen emlékeztet a baskirok *Jenej* és *Jurmaty* törzsének nevére.¹ Ennek az egyezésnek természetesen rendkívül fontossága van az egész baskir-magyar kérdés szempontjából. Pauler ötletét Németh Gyula gondos vizsgálatnak vetette alá, és tudományosan kifejtette a *Jenej* és *Jenő*, valamint a *Jurmaty* és *Gyarmat* nevek azonosságának bizonyítékait.² Szerinte a *bašyrd(t)* név is (a baskirok nevének eredeti formája) a baskirok magyar eredetére mutat.

Az előadottakból látható, hogy amennyiben ezek az egyeztetések helytállóak, döntő szerepük van az egész probléma tekintetében, mert eloszlatják a kételyt, amely a keleti és nyugati források vizsgálata után a baskir-magyar kapcsolat kérdésében még felmerülhetett volna.

Németh Gyula így összegezi fejtegetéseit: „A mai török baskirok tehát nevüket az ott lakó magyarságtól, Baskiria régi lakóitól örökölték, kik beléjük olvadtak s — mint annyi más nép — szinte nyomtalanul eltűntek”.³ Szerinte a baskirok valószínűleg a volgai bolgárokkal együtt vándoroltak a magyarok kaukázusi hazájából észak felé. Moravcsik Gyula továbbmenőleg megkísérelte ennek az északi irányú vándorlásnak történeti okait felderíteni. Kutatásainak eredményét így foglalta össze:⁴ „A VII. század közepén: a kazárok előnyomulása következtében Kovrat birodalma felbomlik, s az onogurok szétszakadnak; egy rész Isperich vezetésével a Duna vidékére vonul s 679-ben meghódítja mai hazáját (dunai bolgárok), egy másik rész Baján vezérlete alatt az őshazában marad s a kazárok alattvalója lesz (magyarság), némely részek pedig északkelet felé húzódnak (baskirok és volgai bolgárok)”. Ugyanerre az eredményre jutott Munkácsi nyomán már Gombocz is,⁵ aki úgy gondolta, hogy Julianus azért értette meg a keleti magyarokat, mert azoknak nyelvében is megvolt a közös ugor szókészleten kívül a legfontosabb jövevényszócsoport, a bolgár-török. Gróf Zichy István tovább módosította ezt a gondolatot.⁶ Szerinte a baskiriai

¹ I. h., 126.

² A Honf. Kial. 308 kk. Gombocz i. h., 33 szerint ismerte Pauler cikkét, azonban úgy látszik, az egybevetést nem tekintette helyesnek. Németh Gyula tudományos érvelésével szemben Gombocz nem foglalt állást.

³ I. m., 315.

⁴ Az onogurok történetéhez, 36.

⁵ I. h., 26 k.

⁶ I. h., 38 k.

magyarok lehettek az ősi szállásokon maradt magyarok is, mert a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai legjelentékenyebb részét az Ural vidékén vette át. Ebben az esetben fel kell tennünk, hogy az ősi szállásokon maradt magyarok és a honfoglaló magyarság nyelve a hosszú évszázados különfejlődés alatt sem változott lényegesen.

A magyarok népi hovatartozandóságáról és nyelvéről a keleti adatok sem nyújtanak világos képet. Balhī szerint (IX. század) mind a két baskir fajta török. Ibn Fādłān is töröknek nevezi őket útleírásában (922-ben). Idrīsī szerint a baskirok nyelve eltér a besenyőkétől. Igen fontos a XI. századi nyelvtudós, Kāšgārī tanúsága,¹ aki szintén töröknek nevezi őket és még azt is megmondja, hogy nyelvük a kimekek (nyugatsibériai törökök) nyelvével rokon. Abból, hogy e három megbízható forrás töröknek nevezi a baskirokat, arra következtethetünk, hogy az ő idejükben a török volt a vezető elem a baskirok között, bár az sincsen teljesen kizárva, hogy a *török* itt is általánosabb értelemben áll „törökös szervezetben élő nomád“ helyett. Az utóbbi értelemben használja a *török* szót Ğaihānī is a magyarokkal kapcsolatban.

Már Ibn Fādłān idejében nomád törökös szervezetben éltek, és ezt a szervezetet úgylátszik, egészen Julianus idejéig meg is őrizték. Tatárjárás előtti történetüket nem ismerjük. Ibn Fādłān idejében önállók voltak. Területük akkor még messze nyugatra kiterjedt, egészen a Volgáig. Itt találkozott velük Ibn Fādłān a volgai bolgárokhoz menet, amikor átkelt az Ural-folyón.

Eddigi ismereteink szerint a baskirok mindig a Bjelája vidékén laktak, amióta csak szólnak róluk a források. Ibn Fādłān útleírásának nemrég előkerült bővebb szövegéből azonban megtudjuk, hogy 922-ben a Volga vidékén is voltak baskirok. Tekintettel arra, hogy az új adat gyökeresen megváltoztatja a baskirok régi történetéről alkotott eddigi képünket, s az elmondottak alapján valószínűleg rendkívül fontos a baskir-magyar kérdés szempontjából is, nem lesz felesleges, ha előbb Ibn Fādłān útjáról a legfontosabbakat röviden összefoglaljuk, majd részletesen ismertetjük az új szövegrészt.

Ibn Fādłān Muqtadir khalifa követségében utazott 921—22-ben a számani birodalmon, Khvárizmen, az ogúz steppén és a baskirok országán át a volgai bolgárokhoz. Útjának célja az volt, hogy a volgai bolgároknál megszervezze

¹ Németh, i. m., 315.

az iszlámot. Hazaérkezte után beszámolót készített utazásáról. Ez a beszámoló több példányban is ismeretes volt és a maga idejében, sőt még később is közkezen forgott, hiszen az iszlám hódításáról volt benne szó. Az úti jelentést egészen 1923-ig eredetiben nem ismertük, csak Yāqūt nagy geográfiai lexikonának néhány címszava alatt közölt részletei alapján tudunk róla. 1923-ban Zeki Validi török tudós Meshedben egy gyűjteményes kéziratban megtalálta az úti jelentés eredeti szövegét. Az új verziót 1939-ben adta ki.¹ Ez utóbbi lényegesen bővebb, mint a Yāqūt-féle szöveg. A baskirokról szóló rész is tartalmaz egy igen fontos új részletet: azoknak a folyóknak nevét, amelyeken Ibn Fād'ān követsége az Ural-folyótól egészen a volgai bolgár fejedelem székhelyéig átkelt. Ez a részlet az új szöveg legfontosabb adatai közé tartozik. Minden valószínűség szerint végkéldönti Ibn Fād'ān hitelességének sokat vitatott kérdését. Abból ugyanis, hogy Ibn Fād'ān egész jelentéktelen folyók nevét is pontos sorrendben közli, világosan látszik, hogy ő valóban járt ezeken a területeken. De fontos ez a felsorolás a baskirkérdés szempontjából is, mert belőle megtudjuk, hogy a baskirok 922-ben a Volga- és Ural-folyók közti területeket is birtokukban tartották. Az új szöveg kiadója, ki egyébként maga is baskir tudós, ezt a részletet különösen gondos és részletes kommentárral közölte.² Kommentárjában három kivételével az összes felsorolt folyóneveket sikerült az illető folyók mai nevével azonosítani. Eredményei csak néhány esetben szorulnak kiigazításra, vagy pótlásra.

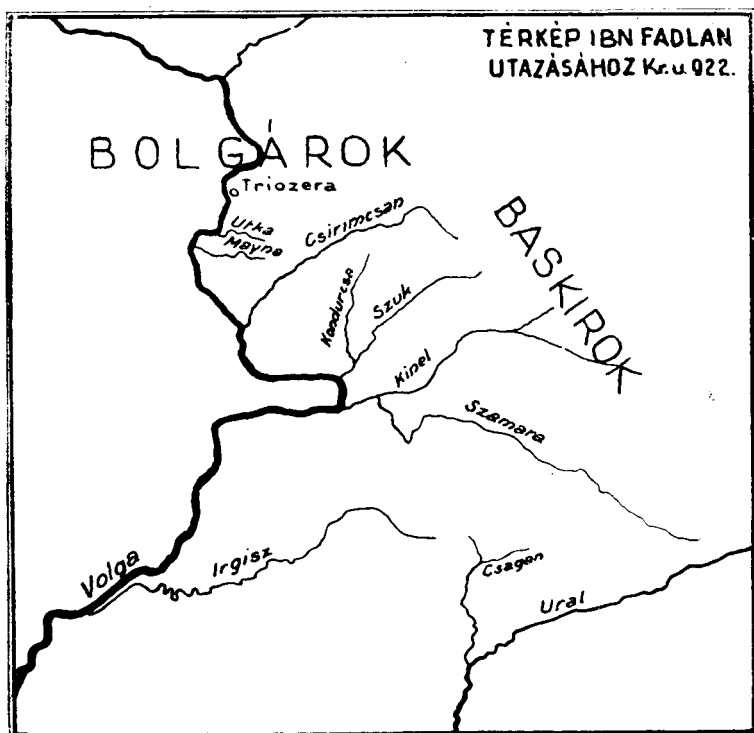
Az arab szövegben említett folyók nevének megfejtésében egyszerű vezérlő elv érvényesül: az Ibn Fād'āntól felsorolt folyóneveket ugyanis sorban össze lehet vetni azoknak a folyóknak mai török nevével, amelyeket a követség útjának körülbelül megfelelő vonal az Ural-folyó nagy nyugati hajtától a Volga és Káma összefolyásáig átszel. A felsorolandó arab folyónevekre nézve előre megjegyezzük, hogy az arab írás természetének megfelelően gyakran hiányoznak bennük a magánhangzók.

Az ogú: steppén való átvonulás után a követség először a Ğyh-folyón kelt át.³ Validi ezt a nevet az Ural-folyó-mai

¹ Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXIV, 3, 1939.

² I. h., 34 kk.

³ A kéziratban a név *h*-val van írva, amit Validi indokoltan *ġ*-ra változtat. A 7. folyó, a Sūh nevében is arab *ġ* felel meg a mai szóvégi *k*-nak.

névével, a *Jajyk*-kal azonosítja. Igen érdekes, hogy a név Ibn Fəḏ'ānnál *ğ*-vel (olv. magyar dzs) kezdődik. Németh Gyula mutatott rá arra,¹ hogy a besenyő alakja a névnek *Jejik*, amelyet Konstantinos Porphyrogenetos a Γειχ (olv.: *Jejik*) alakban őrizett meg. A *Ğyħ* név tehát nem a besenyőktől származik. Mivel ezen a vidéken Ibn Fəḏ'ān szerint a besenyők a baskirok laktak, fcl lehet tenni, hogy a név a baskirok által használt alak. Azonban nem tudjuk, hogy Ibn Fəḏ'ān kitől hallotta ezt az alakot, teljes bizonyossággal tehát nem állíthatjuk, hogy baskir névről van szó. Az is meglehet, hogy ez régi név, amelynek sem a baskirokhoz, sem a besenyőkhöz ríncsen köze. A második folyónak neve a szövegben *Gāhā*. Validi szellemes magyarázata szerint *Gāhān*-t kell olvasnunk s ebben az esetben természetes

¹ I. h., 111 k.

a mai Cseگان-nal való azonosítás.¹ Ebből láthatjuk, hogy a követség a mai Uralszk városának vidékén lépte át az Ural-folyót. A harmadik folyó neve Azħn. Validi ezt a nevet megoldatlanul hagyta, pedig ha a térképen következő folyó nevét, az *Irgiz*-t arab betűkkel leírjuk, az Azħn-nal csaknem azonos írásképhez jutunk. A negyedik folyó neve a szövegben Bāġāġ, amelyet Validi bizonyára helyesen azonosít a mai Mocsá-val.² Az ötödik folyó neve: Smūr, ma is hasonlóan hangzik: Szamára. A hatodik: Knāl, ma Kinel, a hetedik: Sūħ, ma: Szuk, a nyolcadik folyó neve a kéziratban nem világos, a térképről ítélve azonban a Kundurcsával lehet azonos.³ A kilencedik folyó neve: Ğrmsān, ma: Csirimsán. A tizediké: Ūrn, ma Ūrān.⁴ A tizenegyediké Ūrm, ma Urm. A tizenkettediké: Bābnāġ, ma: Mayna.⁵ A tizenharmadiké: Wtīġ, ma: Utkā. A tizennegyediké: Nbāsnh,⁶ ma: Niyasla. A tizenötödiké: Ğāwšīn, ma: Ğāwšīn (?) Az utóbbi folyó azonosítása Validinak nem sikerült, a következő megfontolás alapján azonban talán lehetséges.⁷ A szöveg szerint a bolgár király három tó mellett tartózkodott, amikor a követség először találkozott vele. Nem fér kétség hozzá, hogy a volgai bolgár romvárosokhoz közel levő Tri Ozeroról van szó. Ebben az esetben azonban Validi szerint, mivel az utolsó folyó Tri Ozero előtt délről számítva az Utkā fel kell tennünk, hogy Ibn Fadlān a folyók felsorolásánál nem vette figyelembe a földrajzi sorrendet s ezért említette meg tizenegyediknek azt a folyót is, amelyet a követség csak a királlyal való találkozás után láthatott meg. Így volna legegyszerűbben megmagyarázható az, hogy a Tri Ozerotól délre levő folyók közé egy azoktól északra levő is belekerült. Validi ötlete nem teljesen helyes. A folyók ilyen felsorolása mással magyarázható. A 9–15. folyók

¹ Az arab ġ a 9. folyó nevében (Csirimsán) és a 4-ben (Mocsá) is mai *cs* helyett áll. Az arabban *cs* nem volt. Az arab ħ a 3. folyó nevében is (Irgiz) mai *g* helyett áll.

² Miután mind a szóeleji *b-m* megfelelés, mind a szóvégi *ġ* eltűnése a török hangtörténetből könnyen magyarázható.

³ A név a kéziratnak Ligeti Lajos tulajdonában levő budapest fotókópiáján sem látszik világosan.

⁴ Az arabban az *ū*-nek nincsen jele. Az *u* tehát *ū* helyett áll.

⁵ A *b-m* megfelelés, mint a 4. folyónál. Az eredeti alak Maynaġ lehetett, a *ġ* lekopott, mint a 4. folyó nevében. A 2. *b* a *y* helyett íráshiba.

⁶ A *b* egyszerű íráshiba a *y* helyett, a másoló véletlenül csak egy pontot tett kettő helyett a betű alá. A második *n* az arab formában eredeti; a mai alak *l*-je disszimiláció eredménye.

⁷ E magyarázat lehetőségére Harmatta János hívta fel e sorok írójának figyelmét.

ugyanis a bolgárok területéhez tartoztak, az 1–8. folyók pedig a baskir területhez. Feltűnő mármint az, hogy Ibn Fıd'ān a baskirokra vonatkozó tudósítást csak a baskir folyók felsorolása után kezdi el. Ennek a magyarázata természetesen az, hogy az egyes országok folyóit Ibn Fıd'ān feljegyezte magának és amikor az utazás végén beszámolóját elkészítette, már nem volt tekintettel arra, hogy az egyes országokban átélt események melyik folyó átlépése után történtek, hanem az illető ország folyóit mindjárt a tudósítás elején felsorolta.¹ Nyilvánvalóan ez az eset a volgai bolgár terület folyóinál is: a folyók nevének felsorolása mindjárt a tudósítás elején megtörténik, úgyhogy az olvasó első pillanatban azt gondolja, hogy a követség mindezen a folyón át is kelt, mielőtt a bolgár király táborához ért volna. A 15. folyót tehát nyugodtan azonosíthatjuk a Tri Ozero-tól keletre, levő Ğawšın-folyóval, ha ez az utóbbi valóban létezik.²

A fentiek értelmében a baskir territorium 922-ben kiterjedt az Ural- és Volga-folyók közéneki vidékére is. Ennek a ténynek talán a baskir-magyar probléma szempontjából is van jelentősége. Julianus ugyanis, amint láttuk, a magyarokat egy bolgár várostól kétnapi járóföldre, a Volga vidékén találta meg. Feltehető, hogy a baskirok egész Julianus idejéig legalább is részben ezeken a Volga-vidéki szállásaikon maradtak. Ha igazunk volt abban, hogy a baskirok között magyarokat is kerestünk, akkor Julianus magyarjai is talán itt a Csirimsán vidékén laktak. Ez azonban a baskiroknak csak egy kisebb maradványa lehetett, mert a XIII. században ők már minden más forrás szerint későbbi hazájukban éltek. Annak, hogy a baskirok valaha a Volgához közel is területeket tartottak megszállva, a baskir-hagyományban is nyomát találjuk.³

Végő összegezésésképen elmondhatjuk, hogy a baskir-magyar azonosság tételének helyessége mellett, úgy látszik, több érv szól, mint ellene. Mind a keleti, mind a nyugati források vizsgálatából erre következtethetünk. Ha pedig helyesen vettük le Ibn Fađlān baskirokról tett látogatásának tanulságait a kérdés szempontjából, akkor fontos lépéssel jutottunk közelebb a keleti magyarok földrajzi helyzetének meghatározásához.

CZEGLÉDY KÁROLY

¹ Talán ezzel függ össze a baskirok túl korai megemlézése is a kéziratban (Validinél a 39. §-ban), már az Emba-folyó vidékén, bár az is meglehet, hogy a baskirok hatalma kiterjedt a „maradék” besenyők területére is. A szöveg szerint az Emba és Ural közötti folyók vidékén ugyanis a besenyők laktak.

² V. ö. Validi i. h., 38, jegyz.

³ Mészáros: Magna Hungaria, 1910, 52 k.

NAGYKÖRÖS BEILLESZKEDÉSE A MAGYAR RENDI TÁRSADALOMBA A XVIII. SZÁZADBAN

1. A város küzdelme visszatért földesuraival.

A törökkori Nagykőrös — mint általában a többi alföldi város is — sok tekintetben különleges képződménye az e korbeli magyar társadalomnak. Különleges fejlődését középkori alakulása is magyarázza, közelebbről azonban a török alatti helyzete határozza meg. A török hódoltság folytán ugyanis elszakadt a város a magyar rendi társadalom felső rétegeitől. Ez az elszakadás nem volt teljes, azonban lényegében bekövetkezett. A vármegye, a magyar rendiség e reprezentatív testülete, az egész törökkorban megtartotta kapcsolatát a várossal, hasonlóképp a királyi igazgatási szervek is. Mindez azonban annyira hézagos és révleges volt, hogy nem jelentett igazi fennhatóságot a város társadalma fölött. Inkább csak a szokásszerű kapcsolat fenntartása volt a város oldaláról és a jogszerűség ébrentartása a megye részéről. Hasonlóképp alakult a város viszonya távolelő földesuraihoz is. A földesúri jog folytonossága sohasem szűnt meg a város fölött, társadalomszervező működést azonban nem fejthettek ki a földesurak. Meg kellett elégedniök azzal, hogy a város elismerte földesúri jogaikat, s ennek bizonyítására olykor bizonyos pénzüsszeget juttatott a kezükhöz. Egészben véve tehát mind a vármegye, mind a földesúri felsőség eltávolodott a város felül a törökkorban, s ha nem is szűntek meg a korábban kialakult hagyományos kapcsolatok, a város társadalma felső irányításuk nélkül fejlődött a maga belső törvényei szerint.

Volt ugyan egy másik felső szervezet is a város fölött: a török uralom, ez azonban valóban csak uralom volt. Ez a hódító hatalom adóval terhelte, sarcolta, de mélyebb társadalomszervező munkával nem befolyásolta a város életét és fejlődését.

Ilyen helyzetben mintegy önállósult a város társadalma a felső szervezetektől s saját, belső alakulásával fejlesztette

ki különleges szerkezetét, részben a középkori előzményekből, részben a törökkori adottságok alapján.

Igen jellemző mindenekelőtt a határ óriási kiterjedése. A törökkori Kőrös termelőterülete megközelítően 200.000 katasztrális hold volt, ami sokkal nagyobb, mint akár egy jobbágyfalu, akár egy iparos-kereskedő polgárváros határa. Annyi ez körülbelül, mint egy polgárváros, vagy egy uradalmi központ a hozzá tartozó falvakkal együtt. Ilyen összetett egység a határ is: egy városi központ, a hozzá tartozó hatalmas termelőterülettel. Ennek megfelelő a települése is: a központban sűrűn beépült, árokkal kerített város, a határban pedig különféle gazdasági telepek: a város körül aklok, istállók, jószágállással, szérarakodóval, távolabb szántóból-kaszálóból, kisebb legelőből álló különítmények: mezei kertek, s legtávolabb, a pusztai legeltetés tartozékai, gnyhók, karámok, stb.

A kőrösi gazdálkodás a törökkorban teljesen az állattartáson alapult. A földművelés-szőlőművelés és az ipar-kereskedelem alárendelt és kiegészítő jellegűek. Még a XVIII. század elején is nagymértékben gaborabehozatalra szorult a város, viszont marhakivitele óriási volt. A birtoklás is, ennek megfelelően, nem a jobbágyi-szántóföldi telekrendszert követte. Lényegében szabad, polgári birtokrendszer volt ez, amelyet azonban a tényleges földesúri jogokat gyakorló városi communitas korlátozott és rendezett.

Ezek a gazdasági alapokon épült föl a város sajátos társadalomszerkezete. Semmiképpen nem jobbágyfalusi társadalom volt ez, de nem is igazi polgárváros. Települése és jogrendje szerint közel állt az iparos-kereskedő civitáshoz, viszont gazdálkodása lényeges különbséget jelentett ilyen városi-polgári társadalommal szemben. Végeredményben tehát olyan volt, mint egy polgárváros, amely azonban állattartó-őstermelő gazdálkodásra épült — szóval civistársadalom.

A város lakói egyforma jogállásúak voltak. A felső, rendi struktúra oldaláról nézve, tehát jogilag, jobbágyok, tényleg azonban szabad polgárok, akik szabadon költöztek, végrendelkeztek, s általában ténylegesen mindazokat a jogokat gyakorolták, amelyeket a kiváltságolt polgárvárosok lakói. Jog szerint nemesek is voltak a város lakói között, azonban nemesi kiváltságaik ebben a közösségben nem érvényesültek. A társadalom rétegződése tehát a tényleges gazdasági viszonyokon alapult, ez a szerveződés azonban, az iparos-kereskedő polgárvárosokéhoz hasonlóan nem merő birtoklási tagozódás, hanem szakszerű munkaszervezet is volt.

A város vezetőrétegét a vagyonos, sokmarhás civisgazdák képezték. Ennek a rétegrek gazdasági tevékenysége igen sokoldalú volt. Mindenekelőtt nagymértékben foglalkoztak marhakereskedelemmel. Szinte vállalkozásszerűen vidéket bejártak állatvásárlás-eladás céljából. Így nagy pénzüsszegek is megfordultak kezükön, s kisebb-ragyobb kölcsönügyleteket bonyolítottak le a város polgáraival. Gazdaságuk is sok elemből állott: szántó- és kaszálóföldet magában foglaló „mezei kert“, rét, szőlő, óriási állatállomány, s közelebbi és távolabbi legelők voltak összetevői. Mindezek összetartása és irányítása önálló szervezői feladat volt, tehát az ilyen gazda nem dolgozott ténylegesen gazdaságában, hanem csak legényfiai, pásztorai, munkásai munkáját irányította. E civispolgárság a város vezetőrétege, ők töltötték be az előjárói tisztségeket, követségbe jáltak törökhöz, magyarhoz, s ők foglaltak helyet a város állandó vezetőtestületében, a tanácsban. Ez a réteg képviselte tehát a civistársadalomban a vezető, gazdaságsszervező és kalmárkodó szakszerűséget, s mint ilyen lényegében közelebb állt az iparos-kereskedő városok polgáraihoz, mint a ténylegesen földművelő jobbágygazdákhoz.

Ténylegesen dolgozó rétege volt a városnak a mezőgazda kispolgárság, a kisebb gazdák osztálya. Néhány pár ökörrel, egy-két lóval, disznóval, kisebbszámú juhval, szőlővel, réttel és valamennyi szántóval rendelkeztek és a saját maguk, s családjuk munkaerejével végezték a termelő munkát. Ilyen kisebb méretű gazdaság vezetése már nem önálló szervezői feladat, hanem állandó benneélést és munkálkodást kívánó munkakör. Ennek a rétegrek tehát a mezőgazdasági munka volt a létalapja, ők álltak így legközelebb a jobbágyfalusi gazdákhoz. Azonban itt is lényeges különbség van, nevezetesen e kisgazdák gazdasági tevékenysége elsősorban nem a szántóföldi mezőgazdaságon, hanem az állattartáson alapult, tehát ők is adták-vették, cserélgették állataikat, s inkább az állatokkal foglalkoztak szakszerű elmélyedéssel, mint a szántóföldi termeléssel. Később azonban a szántóföldi termelésben és a szőlőművelésben is ők lesznek az igazi szakszerű mezőgazdák, s társadalmilag is ők válnak leginkább parasztokká.

A nagyméretű állattartás és az aránylag fejlett szőlőművelés viszonylag nagyszámú pásztor és mezei munkás elemet foglalkoztatott. Különösen a dolgoztató civisgazdák üzeme kívánt sok munkást, de a külső pusztai legelőkön tartott állataikat a kisebb gazdák is pásztorokkal őriztették, s szorgosabb mezei munkák idején ők is alkalmaztak kisegítő

munkaerőt. A pásztorság szinte külön rendje volt e munkáságnak, az állatokkal való bánás bizonyos szakszerűségével, számos nomádos hagyománnyal. A mezei munkásság viszont mindenféle munkát végzett szőlőben, réten, szántóföldön, ily módon ők sajátos kézimunkás szakszerűséget fejlesztettek ki, aminek különösen a későbbi kerti kultúrában volt nagy jelentősége.

Végeredményben tehát olyan agrárváros volt Nagy-kőrös, amely agrárviszonyai ellenére a korabeli iparos-kereskedő városok szabadságaival s a vagyon és szakszerűség alapján tagozódó városi osztálytársadalom szerkezeti törvényei szerint szerveződött. A kor magyar társadalmához képest mindenesetre rendkívüli képződmény volt, amelyet a felső rendi magyar szervezetnek az eltávolodása engedett kifejlődni. Éppen ezért, amikor a fölszabadulás után a földesurak és a vármegye visszaért, érthető igyekezettel próbálták betörni a várost a szabályszerű rendi társadalombeli helyére, tehát mindent elkövettek, hogy jogállásának megfelelő jobbágyhellyé formálják.

Ez a törekvés két irányban indított meg figyelemre-méltó alakulást a város társadalmában. Kivülről a város földesurai igyekeztek földesuraságuk tényleges birtokába lépni és ehhez mérten földesúri hatalmuk alá rendelni a várost. Belülről pedig a XVII. században armálist szerzett vezető cívisgazdákból és a bevándorlott, vagy beházasodott nemesekből városbeli nemesség alakult ki, amely igyekezett kiváltságot szerezni, a város többi polgárának rovására és kialakította úri-nemesi életformáját, elkülönülve ezzel a város többi, nem nemes polgárától.

Ez a kettős alakulás nem járt azzal az eredménnyel, hogy szabályszerű jobbágyközséggé formálta volna át a várost, mert ennek útját állták a kifejlett cíviskori intézmények, mint a cívis városigazgatás, a cívis gazdaság szerkezet és a cívis birtokjog. A földesuraknak nem is sikerült ténylegesen birtokukba venni a várost, viszont a belső nemesség, mint külön szerveződött rend, mégis kifejlődött. Így lett a város felszabadulás utáni korszaka — az egész XVIII. század — mégis nemesi kor a város társadalomfejlődésében.

*

A felszabadító háború után megalakult Neoaquistica Commissio elé Kőrös város földesurait is megidézték, birtokjoguk igazolására. Közvetlenül idézték a Keglevich grófokat és a városban lakó nemesi telekbirtokosokat, végül magát a várost, mint számos földesúri portió zálogbirtokosát.

A város pedig evictorokul idéztette a zálogos portiók tényleges birtokosait, mint a Forgách grófokat, Sztáray bárókat, Dóry bárókat, Ramocsaházy, Mokcsay, Battik, Papp, Bay, Réthey stb. családokat. A megidézettek okmányokkal bőven fölszerelve jelentek meg a bizottság előtt s Kőrösre vonatkozó jogaikat több-kevesebb sikerrel tisztázták.

E birtokigazolási processus adatai alapján a városban földesúri jogokat bíró nemesek két csoportra oszthatók: nagybirtokos főnemesek és középbirtokos nemesek. A nagybirtokosok a városban is aránylag nagy részt bírtak (kivéve a Dóry bárókat), de ettől függetlenül is előkelő, magas tisztségeket betöltő főnemesek voltak. A város legtekintélyesebb földesurai voltak a Keglevichék. Ez az előkelő, királyhű katonacsalád mindig fontos közéleti szerepet töltött be, a XVII. században tornamegyei főispánok voltak, magas címekkel és ranggal. (1687-ben grófságot is kaptak.) Hatalmas birtokaik az országraak szinte minden részébe szétágaztak. (Erdély, Varasd, Torna, Borsod, Ung stb.)¹ Kőrösi birtokukba vétel útján jutottak. Nevezetesen az 1660-as években Keglevich Miklós megvette Kátay Ferencről többek közt kőrösi részjóságát is, mely vételre 1666-ban Lipót királytól megerősítést is kapott.² Ettől kezdve végig a Keglevich-család volt a város legragyobb földesura, a város fele részét és a városháza fundusát bírták. Ők avakoztak legtöbbet a város ügyeibe, többek közt ők szabadítottak föl legtöbb jobbágyot s armálist szerezve nekik, nemessé tették őket.

Ugyancsak tekintélyes főnemesi család a város másik földesura, a Forgách-familia is. Jeles főispánok kerültek ki soraikból. A XVII. században Borsod és Nógrád főispánjai, vitéz katonák. A XVII. században (1640), grófi rangra emelte őket a király. A család egyik tagja, Forgách Simon, a kuruc háborúk idején Rákóczihoz csatlakozott, amiért el is vesztette birtokait s azokat, köztük kőrösi részjóságát is, a család királyhű ága kapta meg.³ A kőrösi forrásokban az 1680-as évektől vannak birtoklásukra adatok. A proportionális pörben a város egyharmadára tartottak igényt.

Még egy előkelő főnemes családrak volt Kőrösön jelentősebb részbirtoka: a Sztárayakrak. Ez a régi, reves familia szintén fontos szerepet töltött be a XVII—XVIII. századi

¹ Nagy Iván: Magyarország nemes családai. Pest, 1857—1868. 6. k. 151—160. l.

² „Ex usu lefolyt proportionális per extractusa“ I—II. k. Nagy-kőrös város zárt levéltára. (Továbbiakban prop. p.) I. k. 104—108. l.

³ Nagy Iván: I. m. 4. k. 207—208. l. és prop. p. I. k. 60—68. l.

magyar közéletben. Ungmegyei főispánok, a XVII. században bárói, majd 1747-től grófi címet viseltek.¹ Kőrösi birtokukba egy régi, már a XVI. században birtokos családba: a Derencsényi-Szécsy-familiába való beházasodás révén jutottak, a XVII. század legvégén.² A proportionális pörben 52 sessióra igazolták jogukat.³

Ugyancsak elckelő főnemesek a Dóry bárók is, birtokrészük azonban Kőrösön igen kicsi volt s családi elágazás folytán más, kisebb nemesek jószágrészeivel kapcsolódott össze. A proportionális pörben mindössze tíz jobbágyot tudtak kimutatni, ami alig felel meg három-négy fundusjognak.⁴

A város többi földesurai jórészt középbirtokos, tekintélyes köznemes családok. Jellemzésül emeljük ki a Ramocsaházyakat. Régi szabolcsmegyei familia, ott töltöttek be több ízben alispáni tisztséget, törzsbirtokuk is ott feküdt.⁵ Hozzájuk hasonló jellegű család még a Mokcsayak és a Battikok. Szerepelnek még a város földesurai közt kisebb tekintélyű kismemesi családok, hatalmasan szétágazott rokonsággal, szövevényes örökösödési renddel, szétszóródott és sokszor nehezen igazolható birtokrészjoggal. Kőrös esetében is ezeknek a családoknak sikerült legkevésbé tisztázniok birtokjogukat.

Mindezek a birtokos familiák sohasem laktak Kőrösön. Ahogy a neoquisticai pör idézéseiből kitűnik, mind az országi északkeleti részén resideáltak és ott is voltak birtokosok. Borsod, Szabolcs, Ung, Zemplén, Bereg, Abauj, Torna, Gömör, Kishont, Nógrád megyékbe⁶ küldték szét a pörbe szóló idézést a birtokosoknak. Kőrösi birtoka mindegyik családrak csak mellékes, hasznot hajtó jószága, nem pedig a család létalapját jelentő törzsbirtoka. Birtokjogaik eredete, néhány nagyobb birtokrészt kézbentartó családtól eltekintve nem is deríthető pontosan ki s a proportionális pör során maguk a birtokosok sem tudták tisztázni, mindössze néhány évtized óta főnnálló taksa-, illetve árendafizetési listákra tudtak támaszkodni.

Nemesi jogon bírtak még egyes fundusokat a városban lakó nemes familiák is. Ezek egy része régi nemesi család,

¹ Nagy Iván: I. m. 10. k. 857—871. l.

² Galgóczy Károly: Nagy-Kőrös város monographiája Bp. 1896. 55. l.

³ Prop. p. I. k. 419—445. l.

⁴ Prop. p. I. k. 292—293. l.

⁵ Prop. p. I. k. 292—293. l.

⁶ A neoquisticai pör másolata. Nagykőrös város zárt levéltára. 140. sz. ökm. (továbbiakban Zárt L. 140.) 2—7. l.

mint például az inárcsi Farkasok, nagyobb részük azonban XVII. században nemesített armalista volt. Egyformán csak a belső, városi fundusukat bírták nemesi jogon, minden egyéb birtokuk után ugyanúgy adóztak, mint a város többi polgára. Nevezetesen, külső, határbeli birtokaikat nem nemesi telek után járó appertinentiákként szerezték, hanem cívis-polgári jogon.

A török alatt a földesúri jogok „de iure“ csorbíthatlanul érvényben voltak a város fölött. A földesurak ugyan nem laktak a városban, sőt még a török megszállta területéről is elmenekültek, mégis úgy kezelték a várost, mint tényleges birtokukat, tehát adták-vették, örökítették, zálogolták körösi részjóságaikat, jobbágyaikat igyekeztek számontartani, sőt — forma szerint — nem egyszer eladták, vagy zálogbaadták őket. Megbízottaik révén igyekeztek a kapcsolatot fenntartani a várossal s jogaikat nem engedték egy percre sem elévülni. A neoquisticai pör adataiból kitűnő birtokviszonyok éppen a törökkorban alakultak ki. Ezekben az időkben is csak pénzzel adózott a város földesurainak, nemcsak a török miatti kényszerűségből, hanem azért is, mert a középkorban is taksás hely volt. Ezenkívül még az az előnye is megvolt a városnak, hogy a távollévő földesurak szívesen bérebe, vagy zálogba adták portiójukat, hisz a török uralom amúgyis szinte lehetetlenné tette számukra a várossal való szoros és állandó kapcsolat fenntartását. Ilyen viszonyok közt a földesurak nem tudtak döntően beavatkozni a jobbágyi birtoklásba, tehát az szinte szabadon fejlődött.

A fölszabadulás után a földesurak részéről az a törekvés érvényesült, hogy realizálják földesuraságukat. Ugyanakkor a város oldaláról szívós és céltudatos ellenállás indult meg, s mindent elkövettek, hogy megvédjék viszonylag szabad birtoklásukat. A város és a földesurak közt ilyen módon egyelőre csendes harc indult meg, amely a XVIII. század első felében zajlott s végül hatalmas pörben robbant ki.

Mindenekelőtt igyekeztek a földesurak részjogaikat tisztázni. Az 1690-es évektől kezdve számos jobbágy- és fundusösszeírás van a város iratai közt, míg a korábbi időkben mindössze az 1677-es évről van egyetlen hiányos összeírása a Keglevich-familiának.¹ A fölszabadító háború után nemcsak a Keglevichek, hanem a többi földesúr is igyekezett jobbágyságait, vagy legalább is fundusait számontartani, sőt maga a város is összeírta „az város utcza és szabad földlein

¹ Prop. p. I. k. 375-377. l.

való“ jobbágyokat, számszerint 92-t.¹ Jellemző azonban, hogy az összeírások sohasem pontosak. Nincs olyan összeírás, amely egy évről pontosan föltüntetné, ki-kinek a jobbágya. Maguk a kőrösiiek ugyanis sohasem tudták magukat egy-egy földesúr jobbágyának s a szabad költözés, adás-vétel annyira átszötte a földesúri jogok elvont kereteit, hogy a tényleges helyzet kibogozása szinte lehetetlenné vált. Amikor a proportionális pör során az 1760-as években a földesurak újabb összeírásokkal próbálták fundusaikat összeszámolni, semmi korábbi megbízható összeírással nem rendelkeztek, sem ők, sem a város. Kénytelenek voltak tehát a lakosok vallomása alapján újra összeírni a fundusokat, most már valamennyi fundus földesurát megnevezve. Ebből azonban ismét csak zavar keletkezett, mert a polgárok nem tudták megbízhatóan megnevezni mindegyik fundusra a földesurát, így a végrehajtott többszöri összeírás különböző eredményeket hozott. A pör során meg is jegyezte az egyik alperes, hogy lehetetlen a pontos összeírás, hisz a lakosok sokszor még azt sem tudják, hogy hívják földesurukat.²

A nehézségek azonban nem riasztották vissza a földesurakat s a való helyzet ellenére mindent elkövettek, hogy földesúri hatalmukat ténylegesen is érvényesítsék a város fölött. Közvetlen földesúri-jobbágyi kapcsolatba igyekeztek lépni a kőrösiakkal, az autonóm város szervezet kikapcsolásával, ami a török alatt szinte sohasem fordult elő. Akkor, ha személyesen valamelyik jobbágyával volt is dolga a földesúrnak, akkor is rendszeren a tanácson keresztül keresett vele kapcsolatot. Az 1700-as évektől kezdve viszont több ízben előfordult, hogy egyes földesurak közvetlenül jobbágyaikkal egyezkedtek, például a taksá felől, a városi tanács megkerülésével. Így 1711-ben Battik György „megh alkudván kőrössi szegény embereinkkel“ meghatározta a fizetendő taksát, mégpedig nemcsak pénzben, hanem szappanban, csizmában is megalkudott velük.³ Ilyen tárgyalásokra a kisebb földesurak magukhoz rendelték a jobbágyokat, a nagyobbak pedig meghatalmazottaik útján értekeztek velük. A Keglevichék jószágigazgatója egymásután küldte az 1690-es években a leveleket a kőrösi taksásoknak, melyekben ura nevében igen erélyes, eddig nem használt hangon, különböző rendel-

¹ Vegyes ügyek. Nagykovács város levéltára. 1702. Továbbiakban V. ü.

² Prop. p. I. k. 361. 1.

³ Zárt. L. 140. 144. ●

kezéseket tett.¹ A többi földesúr is megváltozott módon értekezett a kőrösiekkal. 1686-ban például, Batfik Gergely, a város egyik földesura, követelte kőrösi jobbágyaiktól elmaradt adójukat s erélyes levélben azzal fenyegette őket hogy ha nem engedelmessé válnak „va'amellyiteket kezemben akaszthatom, Gacsra viszem magammal s a tömlőczben rothasztom!”² Más földesúr be is változta az ilyen fenyegetést, mert 1701-ben arról beszél az egyik adat, hogy Nikházi György, az Usz-familia megbizottja, „Török János és Faragó János nevű Usz-Familia jobbágyságát sok esztendőbeli restantiákért meghogatván, tömlőczre tétette, és mind addigh miglen az adójokat megh nem atták, ott tartotta”.³ Általában a földesurak hangja igen megszigorodott a kőrösiekkal szemben, amazoké pedig jóval alázatosabb lett a viszonyok következtében.

Más téren is igyekeztek a földesurak, elsősorban a legnagyobb portiót bíró Keglevichék, érvényesíteni földesúri fölsőbbiségüket. Így fölelevenítették caducitási jogukat. Eddig ugyanis a caducitás: a vérszerinti örökösök hiányában való öröklés, mint a földesúri jogok tényleges gyakorlóját, a várost illette. A város ezután is ragaszkodott e jogához, de nem teljes érvénnyel, mert ha a földesurak, elsősorban Keglevich, tudomást szereztek egy-egy jobbágy elhalalozásáról, bejelentették igényüket a gyakran tetemes értéket képviselő hagyatéokra. Ilyen esetről beszél például egy 1767-es adat, amikor is Szücs Pálné kérte a tanácsot, igazítsa el dolgát, mert ura utáni örökségéből kirekesztetett. A tanács azt felelte, „igenis el fog igazíttatni, de már a Groffnak valaki fel adta, hogy Szücs Pál Uram meg halálozott és semmi Successora nem maradt, már most azt parancsollya, hogy mindene va'ami maratt conscribáltassék és küldetessék meg a Groffnak.”⁴

Hasonlóképp próbálták a földesurak, különösen a nagyobbak, föleleveníteni az úriszéki bíraskodást is. Ez merőben ellenkezett a városban szokásszerűen kialakult törvénykezési renddel, hisz a török időkben az egyetlen tényleges igazságszolgáltatató fórum a városi tanács volt, melynek életében rendszeresen meg is nyugodtak a felek. A XVIII. század folyamán sem

¹ L. Majlát Jolán: Egy alföldi cívisváros kialakulása. Budapest 1943, 206—208. l.

² Zárt L. 140. 143. l.

³ Zárt L. 140. 119. l.

⁴ Diárium. (A nagykörsi városi levéltárban. A tanácsjegyzőkönyvek mellett vezetett glosszárium.) 1767—1768. 50. l.

sikerült a földesúri bíráskodást általánossá tenni, de mégis van néhány adat rá, mutatván a földesúrnak ilyen irányú törekvését. Rendszeren akkor fordultak a peres felek a földesúri székhez, ha az előző ítélettel sehogysem voltak megelégedve. Így például 1753-ban igen nagy összeg körül folyó pörben, melyben a körülmények bonyolultsága miatt sehogysem lehetett tisztázni az igazságot, a magisztrátus döntése után a felek az alispán, majd onnan az úriszék elé vitték az ügyet. Az úriszék össze is ült Kőrösön, s az ügy tisztázására elrendelte, hogy a felek indítsanak a tanács előtt új bizonyítási eljárást. Erre a felek, megjídvén az újabb költségektől, megegyeztek.¹

A város egyéb ügyébe is beleszólást követeltek a földesurak, így a törökori autonóm városi kommunitas most, ha kis mértékben is, mégis földesúri ellenőrzés alá került s bizonyos ügyekben kénytelen volt a földesurakhoz igazodni. Például 1762-ben rossz állapotban lévő piaci boltokat akart lebontatni a tanács, ezt azonban már nem tették önállóan, hanem elhatározták, hogy „a Földes Uraságtul consensust kellene kérni, hogy el lehessen rontani”.² A tanács igyekezett megszabadulni a földesurak ilyenfajta beavatkozásától, ami általában sikerült is, mivel a török alatt kifejlődött autonóm városigazgatási szervezet intézménye önmagában is ellenállt a földesurak ilyen törekvéseinek. Csak néhány esetben sikerült behatolni a civistársadalom autonómiájába a földesúri jogoknak.

Végeredményben tehát az történt a felszabadulás után a földesúri viszonyban, hogy a földesúri jogok teljes épégükben helyreálltak és a földesurak bizonyos befolyást szereztek a város társadalmára, abban a keretben, amit a taksás jobbágyi helyzet megengedett. A másik oldalon azonban a város is sikeresen meg tudta őrizni autonómiáját és ennek az érdekében mind több és több földesúri jogot szerzett meg zálog- és árendaképen. Úgy, hogy a telkeknek és a jobbágyoknak csak a kisebb, olykor jelentéktelen része volt közvetlen adófizetője a földesuraknak.

*

A török uralom alatt a város, mint kollektivitás, sajátos földesurasággá fejlődött; önállósult földesuraitól. A földesúri funkciókat a város, mint communitas látta el. Ez szokásszerűen alakult ki, s a XVII. században tulajdonképen

¹ Nagykőrösi Tanácsjegyzőkönyv. (Továbbiakban Jk.) 1747—1753. 471—472. l.

² Jk. 1759—1769. 162. l.

csak hallgatólagosan érvényesült a nélkül, hogy ezt bármiféle jog, vagy rendelkezés hivatalosan megadta volna neki. Az egész XVII. századon át a város erős, önálló szervezetével sikeresen töltötte be ezt a tényleges földesúri szerepet, annyira, hogy a földesurak később sem tudták kivenni a kezéből.

A városnak ez a földesurasága természetesen nem egyezett az igazi földesurakéval, hisz e joga jórészt belső gazdaság- és társadalomszervezetéből fejlődött az itt kialakult sajátos civis jogrendnek mintegy fedőszervezeteként. Ezért az egész XVIII. századon keresztül küzdenie kellett szokásszerű joga megmaradásáért a visszatérő földesúri hatalom ellen. E küzdelem a város javára dőlt el, úgy, hogy az lényegében az egész XVIII. századon keresztül meg tudta tartani tényleges földesúri helyzetét.

A török idők alatt a város zavartalanul gyakorolhatta földesúri jogait, mivel a földesurak és a királyi hatóságok nem tudták e vidék társadalmát teljesen kézben tartani. Az egyes földesúri portiók zálogolásával vagy árendálásával a város mintegy automatikusan az egész területre kiterjesztette földesúri befolyását. A fölszabadulás után azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a városnak ilyen földesúri ténykedését nem biztosítja országos jog, nem lévén sem kiváltságolt polgári communitas, mégkevésbé nemesi testület, hanem lényegében jobbágyközség. Ilymódon csak szívós és céltudatos küzdelemmel tudta szokásszerűen kialakult földesúri gyakorlatát megtartani, a török alatt kialakult belső gazdaság-társadalomszerkezetre s a városi nemességre támaszkodva.

Nem érintette a város jogképességét, viszont gyakorlatilag a földesúri jogok tényleges gyakorlatát jelentette az egyes földesúri portiók kiárendálása. A fölszabadulás után igyekezett a város földesuraival minél hosszabb lejáratú árendaszerződéseket kötni, hogy mint a portiók ideiglenes birtokosa, földesurasága háborítatlan maradjon s a földesurak továbbra is a communitással érintkezzenek, s ne egyenként a város polgáraival. A török alatt a távolság és a rendszertelen kapcsolat miatt megelégedtek a földesurak azzal, hogy a város időnként valami pénz és ajándék küldésével elismerte földesúri jogukat. Arra azonban nem volt módjuk, hogy formális szerződésben biztosítsanak állandó bérösszeget maguknak. A fölszabadulás után azonban semmi sem akadályozta meg a földesurakat abban, hogy jogukat ténylegesen érvényesítsék birtokaikon, tehát hogy körösi részbirtokukat saját kezelésbe véve, mint taksás jobbágybirtokot többi birtokukkal együtt kezeljék. Ennek igyekezett útját állni a város azzal,

hogy kiarendálta az egyes földesúri portiókat. Így fönntartva rajuk saját földesúri hatalmát, biztosította a török alatt kialakult gazdaság- és társadalomszervezet háborítatlan továbbfejlődését. A krónikás Balla Gergely az 1760-as években így jellemzi a város és földesurak ilyenvonalakozású kapcsolatát: „És mivel 145 esztendeig volt a város a török birtoka alatt, soha a földes uraknak módjuk nem lehetett abban, hogy örökös jobbágyokká tették volna a város lakosait, hanem hogy nagy tehetősége volt a városnak, akarmi módon lehetett, de módot kerestett benne a város, hogy magát esztendőnként megváltsa, vagy pedig számos esztendőt egyben foglalván mind városbeli jussokat, mind pusztájokat megzálogosították, és így mindenféle hatalom, birtok, és uraság jussáruk fenntartása egyedül a városi magistrátusnál maradt meg, sőt mind ez ideig is abbeli auctoritását a városi magistrátus fenntartani igyekszik, hogy régi elejeknek jó rendtartását, szokását, mintegy dicsekedésképen követhessék.”¹

Minderekelőtt a legragyobb földesúrral, a Keglevich-családdal igyekezett a város egyezsége jutni. A fölszabadulás után hamarosan rendezték a Keglevichekkel a bérletügyet, s az eddigi rendszertelen szolgálatások helyébe a rendszeres, szerződésbe foglalt árendafizetés lépett. Az 1690-es évektől sorozatosan bevezették a számadáskönyvekbe a Keglevicheknek fizetett zálogösszeget, majd 1731-től az árendát. Ez az árendálás azonban nem ment simán. A XVIII. század folyamán a Keglevichék fokozatosan emelték a bérösszeget s egyre több kikötést is tettek. 1731-ben például 1200 forint évi bérben állapodtak meg, 12 évre. „Ígervén a pénz mellé Eő Nagyságának hat oka kávé, nyolcz süveg nád mézet, tíz oka riskását, húsz font dohánt, négy oka figét, hat oka malosza szállót, négy kordoványt, tíz tábla szappant.” Belefoglalták még a szerződésbe azt is, hogy ha „pediglen . . . az Eő Nagysága jobbágyit valamiképen aggraválnának, tali in casu, medio etiam arendae tempore szabad légyen Eő Nagyságának a maga jószágával disponálni . . .”² 1743-ban már megnövekedett a bérösszeg is 1400 forintra, s újabb kikötéseket is tett a gróf, amennyiben belefoglaltatta a szerződésbe, hogy „a mennyiben az ekkoráig árendált pusztákból el estünk az önnön magunk határaitra szorultunk” a községnek, de különösen a gróf jobbágyairak ebből semmi kára ne legyen. Kikötötte azt is, hogy ha perlekedő jobbágyai közül valaki

¹ Balla Gergely: Nagy Kőrösi Krónika. Kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Kecskemét, 1856. 65—66. l.

² Prop. p. I. k. 128—129. l.

nincs a tanács deliberatiojával megelegetve, s mindkét fél a gróf jobbágya, akkor a grófhhoz, vagy meghatalmazottjához fordulhatrak, mint úriszékhez, az a tanáccsal együtt igazítja majd el a dolgot. Ha pedig csak egyik fél a gróf jobbágya, akkor a szolgabíró jelenlétében kell dolgukat eligazítani. A caducitas felét a városrak engedték a grófok s ennek fejében adta a város az 1731-es szerződésben felsorolt természetbeni ajándékokat.¹ 1755-ben már csak három évre adták bérbe portiójukat, most már évi 3500 forintért s 250 akó borért, s ugyanolyan mellékajándékokért, mint korábban, s ismét újabb kikötéssel, hogy a gróf jobbágyairak érdekében „tartozunk Eő Excellentiájarak részérül teczezése szerint nevezendő két Subjectumokat az belső Tanácsunkban cum aequali voto et activitate bé venni.”² Így rehezült az árendálás egyre jobban a város számára. A Keglevichek kikötései mind a város belső ügyeibe való beleszólást tették lehetővé.

Hasonlókép alakult a város kapcsolata az árendálás tekintetében többi földesúrával is. Ezek is igyekeztek a földszabadulás után fokozatosan emelni a bérösszeget. A város ezzel szemben mindent elkövetett, hogy a földesurak követeléseit alábbszállítsa, vagy legalább is az újabb emelést megakadályozza. A jegyzőkönyvekben lévő levélmásolatok és határozatok eleveren példázzák a városrak azt a nehéz küzdelmét, amelyet földesuraival polgárai jólétének, s a maga földesúri hatalmának fönmaradása érdekében vívott.

Az árendáláshoz hasonlóan nem gátolta jogi akadály a portiók zálogbavételét sem. A város élt is ezzel a lehetőséggel. A XVII. század végétől kezdve állandóan hatalmas zálogösszegeket fizetett földesúri portiókért. Szinte korlátlanul adott zálogföülfizetést is. Alig néhány esetről beszélnek a források, amikor megtagadta a zálogföülfizetést, ezek is nagyobb-részt a XVIII. század utolsó évtizedéből valók, amikor a számára kedvezően elintéződött proportionális pör ítéleteinek erejére támaszkodva, szembe mert szállni követelőző földesuraival, akkor is természetesen csak a kisebbekkel. Így például 1779-ben a város egy kis részét birtokló Papp-család néhány tagja próbált újabb zálogföülfizetést kicsikarni. A tanács megtagadta kérésüket, arra hivatkozván, hogy kicsi portiójukat már messze túlterhelték, úgyhogy az nem bír el több terhet, „azonban pedig azzal is mentették magokat, hogy eő Felsége Kegyelmes parancsolati többé meg nem engedik, hogy akármelly földes uraság által is akármi-

¹ Prop. p. I. k. 130—131. l.

² Prop. p. I. k. 132—133. l.

módon a város terheltessék“. Mégsem zárkózott el egész mereven a város a Papp-család követelése elől, „minthogy pedig mi messze földről ide törekedvén úti költségünkől úgy ki fogyunk . . .“ 25 forintot adott nekik, hogy haza tudjark menni, s ez összeggel városbeli portiójukat megterhelte.¹ Néhány ilyen kivételtől eltekintve azonban a város rendszeren megadta a földesurak kívánta zálogförlülfizetést, mégpedig nem pusztá kényszerből, hanem előrelátó meggondolásból, melyet így fogalmazott meg egy 1758/59-es ügy során: „. . . ugyan is valameddig valamely Földes Ur jussa a városnál zálogban vagyon, mindaddig nem félhet a Communitás attúl, hogy vagy Földes Ura rajta taxát, nónát exigállyon, vagy jobbágyi kötelességre s abbúl folyó terhes robotára kényszerittse; és mennél nagyobb a zálogban vett jussón a tereh, annál állandóbb a zálog; és annál bátorságosabb és állandóbb az abbúl folyó bátorság és csendesség . . . Nem is hever pedig a zálog ideje alatt a zálogos summa híjjába, mert annak elég interesse az azon lakóknak meg becsülhetetlen csendes szabadsága“.² Hasonlókép megindokolta ezen iratban a város az árendálásokat is: „Néztünk pedig az efféle árendálásokban kiváltképpen arra, hogy a Várást egy corpusban meg tarthassuk és ennek tsekély jövedelmei a köz jó meg maradására kezünknel maradjarak. Ugyan is mi hasznunk lett vólra benne? ha mind a Várást részekre szakadt vólra mind a jövedelmekis az el szakadt részek után oszloftanak vólra; holott ezek együtt lételével is csak lassan ballaghattunk.“³

Nemcsak árendált és zálogolt azonban a város földesúri portiókat, hanem igyekezett örökáron is megszerezni annyit, amennyit csak tudott. Ez azonban távolról sem volt olyan nagyméretű, mint az árendálás, vagy zálogolás. Egyrészt a földesurak sem váltak meg szívesen birtokaiktól, másrészt a vétel, nem lévén a város birtokvásárlási joggal fölrüházott nemesi testület, sem kiváltságolt polgári communitas, jogi akadályokba is ütközött. E korszakban úgy segített a város ezen, hogy nem saját nevére vett portiókat, hanem nemes polgárai nevére, azonban a városnak, mint kollektivitásnak javára. Rendszeren írásos megegyezést is kötött a vételben szereplő nemesekkel, hogy névleges jogaikat sem ők, sem utódaik nem fogják vele szemben érvényesíteni.

¹ Nagykörös város zárt levéltára. Uhlarik ügy. II. cs. 11. sz. okm.

² V. ú. No. 696. jelzés nélkül.

³ U. o.

Láthatóan mindent elkövetett tehát, hogy a török uralom alatt szokásszerűen kialakult földesuraságát a rendi Magyarországban elfoglalt kötöttebb helyzetében is a lehető legnagyobb mértékben megtarthassa. Ténylegesen olyan mértékben érvényesült a város földesurasága a földjén és polgárain, hogy általában az utód és végrendelet nélkül elhalt polgár javait mint a földesúri jogok tényleges birtokosa örökölte. A török uralom idején magától értetődően érvényesült ez a földesúri joga. A visszatért földesurak azonban jogaik realizálása során természetesen a caducitás jogát is igyekeztek a maguk számára fönntartani, de a tényleges helyzet következtében kénytelenek voltak engedményeket tenni e téren is. Egyedül a legnagyobb birtokos, Keglevich tudta e jogát határozottan érvényesíteni, de ő sem teljes mértékben, mert az őt megillető részhez is csak azon esetben juthatott hozzá ténylegesen, ha valami módon tudomást szerzett egy-egy ilyen elhalálozásról, s erélyesen követelte azt a várostól.

E tényleges földesuraság nyilvánvalóan nem ugyanolyan földesúri birtoklást jelentett, mint a személyes földesúri viszony egy-egy jobbágyközség fölött. A *communitas* földesurasága kialakulásában nem is volt egyéb, mint a polgárok szabad, illetve polgáriás birtoklásának fedő- és rendezőszervezete. Lassú fejlődéssel fokozatosan épült ki a törökkori különleges gazdasági és társadalmi szervezettel együtt s annak szerves részeként működött az egész korszakon át. Tehát a város, bár a földesúri jogok tényleges birtokában volt, vétel, zálog vagy árendálás jogcímén, e birtokjogot nem jobbágytelek formájában engedte tovább polgárainak, hanem egy — a *communitas* által rendezett és szabályozott szabad, végeredményben polgáriás birtoklás tárgyává tette. Ezzel megvolt a társadalmi-gazdasági alapja annak a különleges belső birtokalakulásnak, mely Kőrösön a törökkorban kialakult, s oly sajátos, a jobbágyfalusítól lényegesen különböző gazdasági-társadalmi struktúra kifejlését tette lehetővé.

A földesúri jog elvben, a törökkorban is, a város egész határára kiterjedt. Bár a földesurak csak belső telkeiket tudták számontartani, sőt még azt sem pontosan, ezekhez mindig hozzáértették, az országos jognak megfelelően, a külső, határbeli *appertinentiákat* is. Amikor például egy-egy cívisgazda megváltotta magát földesurától, a fölszabadító okmányban a földesúr mindig belterületi fundusát és a hozzátartozó határbeli *appertinentiákat* is szabad birtokává tette: „*cum omnibus eiusdem utilitatibus et pertinentiis quibuslibet ad eandem sessionem colonicalem de jure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, jure itidem perpetuo et irre-*

vocabiliter . . .¹ E földesúri birtokjog azonban nem jelentett tényleges birtoklást. Nevezetesen a város földesurasága alatt a polgárok tényleges birtoklása nem telkek szerinti volt, hanem félig-meddig szabadforgalmú, polgári birtokrendszer.

Maguk a földesúri jogok is a török alatt és végig a XVIII. században is, csak a belső telkek szerint tartattak számon. Azonban még ezek a belső fundusok is bizonytalanok és tisztázatlanok voltak s pontos elhatárolásuk, a földesúri jogoknak megfelelően, szinte lehetetlen volt. A törökkorban kiterjedő belterület igen sok új fundussal bővekedett, melyek utca területből, vagy a régi fundusok fölöslzásától keletkeztek. Ezeknek tulajdonképen nem is volt földesuruk, a város tartott rájuk igényt, mint földesúr s szedte utáruk a földesúri taksát. Ilyen módon a XVIII. század második felére szinte kibogozhatatlan szövevényyé lett a belterületi fundusok ügye. A helyzetet tovább bonyolította az a tény is, hogy a fundusokon épült házak szabad adás-vétel, örökítés tárgyai voltak, s így gazdáik igen gyakran cserélődtek. A XVIII. század második felében ilyen módon, amikor a földesurak jogaik realizálásának eljául a belterületi fundusokat s a rajtuk élő jobbágyokat, részjogaiknak megfelelően tisztázni akarták, áthatolhatatlan akadályként álltek szemben a földesúri jog alatt kifejlett belső birtoklási renddel és joggal. A proportionális pör adataiból kiderül, hogy volt olyan fundus, amelyre egyszerre három földesúr is tulajdonjogot formált összeírásai alapján.

A határbeli összes külső birtokrészek, akol, szőlő, mezei kert, stb. ténylegesen nem a fundusokhoz tartozó appertinentiák voltak, hanem attól független, önálló birtokrészek. A határbeli birtoklás lényegében kétféle volt, nevezetesen voltak örökös birtokok és adománybirtokok. Az örökös birtokok nyilván az első foglalástól eredtek, abból az időből, amikor a nagykiterjedésű határban minderki szabadon foglalhatott magának kaszáló, illetve szántóterületet. E szabad foglalásból eredő birtokok szabadon adhatók-vehetők lévén, később öröklés, vétel, vagy zálog útján voltak megszerezhetőek, tehát teljesen magántulajdonként szerepeltek. Ez a magántulajdonjog a felső földesúri jog alatt, mint helyi képződmény megirgathatatlan érvénnyel élt a XVII.—XVIII. században. Senki sem vonta tehát kétségbe, hogy az ilyen első foglalástól eredő magántulajdonba került „ösrül maradtott“ vagy „pénzen vett“ területek a birtokos szabad és teljes tulajdonát

¹ Szilády Áron—Szilágyi Sándor: Okmánytár a török hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest, 1863. II. k. 236—237. l.

képezik, függetlenül attól, hogy a felső földesúri jog szerint az a terület esetleg egy másik polgár belső fundusának „appertinentiája“ lenne. Ilyen szabad birtoklású, polgáriás jogú birtokok a török időkben még csak kis hányadát tették a határnak. A főlzabadulás után azonban fokozatosan ilyené alakult a határ, úgyhogy a XVIII. század végére szinte az egész határ ilyen polgáriás szabad tulajdonban állott.

A határnak azok a részei, amelyek nem állottak örökös birtokban, — a törökkorban a határ nagyobb része — a város földesurasága alá tartoztak, tehát a communitas közös birtokát képezték. Természetesen ezek a területek is a polgárok kezén voltak, azonban nem olyan szabad tulajdonként, mint az előbb említettek. Nevezetesen ezeket a város ideiglenes használatra ergette át polgárainak, tehát adománybirtokként kezelte őket, függetlenül a város fölött lebegő földesúri jogtól. Ez adománybirtokokat különböző kikötésekkel adományozta a város. Egyes területeket pl. örökös birtokként kaptak a polgárok, ezzel ugyanolyan jogúak lettek, mint az ősi foglalástól eredő birtokok. Ilyet azonban aránylag keveset adott a város, rendszeren valami érdem jutalmaként. Az általánosabb formája az volt e birtokadományozásnak, hogy életreszólóan kapták a polgárok, tehát mintegy örökhaszonbérletként. Ez a „városadománya“ birtok a legújatosabb formája a törökkori civis termelőszervezetnek, mert egyfelől egyéni birtokot és használatot jelentett, melyből elvileg senki sem volt kirekeszthető, másfelől azonban csak a birtokon való termelés jogát jelentette, nem pedig a birtokkal való szabad, tetszésszerű rendelkezést. Erre a birtoklásra a város mint objektív testület ügyelt, s vigyázott arra, hogy a nagy földbőség ellenére se kerüljön egy-egy polgár kezére mértéktelenül sok föld, tehát hogy a birtokeloszlás arányos és méltányos legyen.

A XVIII. század folyamán a törökkori civistársadalom átalakulásával e belső birtoklás is jelentős átalakuláson ment keresztül. Lényegében abban állott ez, hogy egyre erőteljesebben kialakult a szabad birtoklás. Jellemző tünete ennek az alakulásnak, hogy a városadománya birtokok az állandó használat révén fokozatosan ősi jószággá váltak. Az ilyen életreszóló birtokokat a tulajdonos halála után rendszeren annak fia kapta meg, s az már mint „ősrül maradt“ birtokot adta-zálogolta, örököltette. A tanács, amíg épségben volt a törökkori hatalom határ, hűlőgatólag tudomásul vette ezt a rendszert, de amikor a XVIII. század 40-es éveiben a puszták elvesztésével jelentősen megszűkült a határ, ugyanakkor a földművelés előrehaladásával egyre nőtt a földigény, akkor

igyekezett a fejlődés ilyen irányát meggátolni. Az 1740-es évektől kezdve állandóan tilalmazta a városadománya birtokok ilyen szabad birtokká uzsúlását. 1747-ben statutumot hozott a város, amely híven tükrözi ezt a megváltozott helyzetet: „A Nemes és Betsületes Tanátsnak jóakarattýábul valaki a Feketén, vagyis másutt a Város határán mezei kertet bír, úgy tartya ugyan mint örökét, mindazonáltal nem szabad azt senkinek eladni és másoknak kárával magának használni, hanem hólta után az Nemes Városra vissza szállyon ezt peniglen kell érteni azokrul a Mezei kertekrül is, amellyek ennek-élötte Város adománya voltanak és némellyek az ollyanokat vagy el adták örökössen, vagy el zálogositották, tehát azok a magok pénzét esztendő el forgása alatt vissza vegyék, más-ként a kert nélkül el lésznek.”¹ A társadalmi átalakulással párhuzamosan haladó birtokjogi változásnak azonban a tanács nem tudott rendeletekkel gátat szabni. A XVIII. századi változás során tehát fokozatosan halad a fejlődés a szabad-polgáriás birtoklás útján. Befejeződött ez a folyamat a XIX. század elején, akkor, amikor a város sok harc és huza-vona után egész határát megváltotta földesuraitól s egyúttal a váltságot polgárain arányosan behajtotta (redemptio). Ezzel az egész határ szabad-polgári birtokká lett, és a később felosztásra kerülő legelőket az így megszerzett birtokjogok arányában osztották föl a XIX. század második felében.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy míg a belső birtokjog alakulása ilyen változatos és sajátosan önálló pályát futott be, számos, itt nem is részletezett fordulóval,² a város változatlanul földesúri birtok volt, s kifelé ugyanúgy szerepelt, mint bármely másik taksás jobbágyhelység.

A város tényleges földesurasága alatt kifejlődött cívis birtokrendszer folytán a földesúri tulajdonjog tehát realizálhatatlanná vált. Még a belső fundusok esetében is, bár ezeket igyekeztek elsősorban földesúri jogokként kimutatni, illetve elválasztani, a legteljesebb zűrzavar uralkodott. A városban érvényben lévő szabad költözés, adásvétel következtében teljesen összekeveredtek a földesúri portiók. Ez is közrejátszott abban, hogy a XVIII. század folyamán az a különleges helyzet állt elő, hogy a városi communitas vég-eredményben jóval több földesúri portiót vett zálogba, árendába, vagy örökbe, mint amennyi telek egyáltalán volt

¹ Jk. 1747—1753.

² A birtokviszonyok részletes, az egyes termelőterületek szerinti alakulását lásd Majlát i. m. 70—96. l. és Márkus István: Kertek és tanyák Nagykörösön a XVII—XVIII. században. Keeskemét 1943. 62—85. l.

a városban. Tette pedig ezt azért, mert a követelőző földesurak igényeit könnyebben elégíthette így ki, mintha a kibozogozhatatlan jogviszonyok tisztázásába bocsátkozott volna. Amikor tehát egy-egy földesúr, ha meglehetősen bizonytalan alapon is, igényt jelentett be néhány fundusra, a város rendszeresen megegyezett vele, nehogy egy esetleges pör megbolygassa a földesúri jog alatt kifejtett helyi birtokjogrendszert, s ugyanakkor alkalmat adjon a többi földesúrnak is a város gazdasági-társadalmi rendjébe való lényeges beavatkozásra.

A másik oldalon viszont azért tehetette ezt a város, mert a földesúri jogok ilyen fölös elismerése és honorálása nem okozott zavart a tényleges birtoklásban, hiszen az nem a földesúri portiókhoz és jobbágytelkekhez igazodott. A város tehát a communitas jól felfogott érdekében sohasem bolygatta a földesúri jogok megoszlását az egyes birtokosok szerint, hanem minden jelentkező földesúrral megalkudott, bizonyos eszmei portio felől. A kisebb földesurak nem is követeltek többet, mint elismert és igazolt vagy állítólagos joguk után való taksát, illetve árendát, vagy zálogsummát.

Nem így azonban a Keglevich-familia, a város felének földesura. A „gróf“ illetve „grófok“, ahogy a források nevezik, mint kiterjedt uradalmuk egy részét, körösi portiójukat is, többi birtokukhoz hasonlóan, reálsan el akarták különíteni, és saját kezelés, vagy legalább is ellenőrzés alá venni. Ennek érdekében proportionális pört indított Keglevich Gábor gróf a város ellen „ex usu“. A pör során kimutatta, hogy a város fele a család földesurasága alá tartozik, s kérte a bíróságot, ítélje meg a fundusok elválasztását, s követelte a fundusoknak megfelelően a külső határ felének, mint appertinentiának a többi területtől való elválasztását.¹ Ebben a pörben a város a tényleges birtokviszonyokra támaszkodva sikeresen tudott védekezni. Kimutatta ugyanis, hogy a földesúri portiók jog szerint nem tisztázhatók egymás közt, még kevésbé ténylegesen. Ha még a belső portiókat tisztázni is lehetne valahogy, akkor is teljesen lehetetlen lenne a hozzájuk tartozó, külhatárbeli appertinentiákat meghatározni. A külső határ a belső telkektől teljesen függetlenül képezi a polgárok birtokát és a szabad adás-vétel következtében úgy összekeveredtek a jogok, hogy a durva szétdarabolás beláthatatlan következményekkel járna, s teljesen fölborítaná az egész város gazdasági építményét. A városi előljáróság a tényleges, és szokásban lévő civis

¹ Prop. p. I. k. 3 .4. l.

birtoklás alapján az egész communitas érdekében védekezett tehát az arányosítás ellen, s indokoltan hozta föl a pörben azt, hogy az arányosítás fölborítaná az egész közösség megszerzett és birtokolt szabadságát és önállóságát, szóval az egész civistársadalmat.

A másik oldalon azonban a ténylegesen kialakult civis birtokrendszer a tehetős civisgazdák és a kisebb, de ugyancsak birtokos középgazdák s a birtoktalan- marhátlan szegénység éles osztályrétegződésére vezetett már az 1740-es években. A törökkori civistársadalomban ez az osztályrétegződés még nem idézett elő éles „osztályharcot“ a városban. A tanács méltányosan juttatott mindig szőlő-, rét- és szántó-legelőföldet az arra jelentkezőknek. A szegénység tehát nem volt kizárva a birtoklásból. Meg volt a reménye, sőt, konkrét lehetősége is, hogy alkalmi, vagy állardó szolgálattal kis tőkét, marhát, lovat szerezzen, s fölkérvén a tanácstól valamekkora földet, saját gazdaságot alapítson, ahol ügyesen forgatva kezdő tőkéjét — rendszeren marhát — a kisebb gazdák sorába juthatott. Innen fia esetleg már az igen jómódú gazdák sorába is bejuthatott. Erre számos példa volt a civiskorban. Ugyanakkor pedig a városvezetés nem biztosított jelentékeny anyagi kiváltságot a vezető civisgazdáknak. Tehát bár a törökkori civistársadalom határozott osztálytagozódást mutatott, mégis nem volt ez teljesen racionális és merev rétegződés, a fluktuálásnak fel- és lefelé elég tág lehetőséget engedett.

Megváltozott ez a helyzet a fölszabadulás után. Mindezekelőtt a bérelt puszták elvesztésével tetemesen megsűkülött a határ. A termelőterület összeszorulása pedig bizonyos megmerevedést idézett elő a birtokviszonyokban, s nem volt már olyan könnyű a birtoktalanoknak földhöz jutni. Azonkívül a birtokosok féltékenyen vigyáztak arra, hogy meglévő birtokuk ki ne csússzon kezükből, sőt igyekeztek birtokaikat inkább növelni. Nem esett most már meg az, ami a törökkorban olyan gyakori volt, hogy valaki szántó-, kaszáló-, mezei kertjét elhagyta, mert örökség-vétel útján jobbhöz jutott, s az elhagyott kertet fölkérhette a tanácstól egy kisebb tehetségű polgár. Most már csak úgy tudta a tanács a földkérelmő igényeit kielégíteni, hogy távoli legelőket osztott föl, elég kis mértékben, vagy valamelyik módos gazda egyik mezei kertjét elfelezte az újabb igénylővel. Erre viszont ismét kevés példa van, rendszeren csak a városi alkalmazottak jutottak ily módon földhöz. Maradt tehát az eddig is érvényben lévő szokás szerint az a lehetőség, hogy az örökös nélkül elhalt polgár birtokát kérték föl a tanácstól, ami ismét meg-

lehetősen ritkán fordult elő. A XVIII. századi gazdasági-társadalmi változás tehát azzal a következménnyel járt, hogy igen sok adófizető polgár sínylődött föld nélkül, megnehezült gazdasági körülmények közt. A másik oldalon pedig a vezető cívisgazdák megszerzett birtokállományuk alapján legtöbbször újkeletű nemeslevéllel kezükben kiváltságokkal igyekeztek biztosítani eddig megszerzett előnyös helyzetüket. Tehát az előljárók adómentességet élveztek, bizonyos előjogokat az újonnan felosztásra kerülő határrészekben stb. Még inkább megerősödött a vezető réteg kiváltsága azzal, hogy meg-nemesített cívisfamiliák adómentességet élvezvén, a kö-zterhek legnagyobb része alól kivonták magukat, ami a meg-növekedett adóterhek miatt igen fontos kiváltságot jelentett, különösen éppen a földtelen szegénységgel szemben.

Ez a belső alakulás a XVIII. század 40-es éveire úgy fejlődött, hogy a régi cívisgazda vezetőrétegből a nemesség-szerzéssel, nemesek beházasodásával, nemesi vezető rend alakult ki a városban, amely egyúttal a társadalom nagy-gazda-birtokos osztálya is lett. A városvezetés kezükön fokozatosan nemesi igazgatás lett. Tehát a nemes tanács, amikor a város tényleges cívis birtokrendszerét védte a földesurakkal, illetve a Keglevich-gróffal szemben, ugyan-akkor a maga vezetőszerepét és ennek alapját, a maga bir-tokosi helyzetét is védte. A város polgárainak nagyobb része, mintegy öntudatlanul símult bele ebbe az alakulásba. Esetleg szidta a „nemes tanácsot“, panaszkodott a meg-növekedett adók, s a megkisebbedett határ miatt, öntudatos és határozott szembeállásra azonban nem gondolt. A bir-toktalan szegénység egy része azonban határozottabb hargot adott elégedetlenségének. Az 1740-es évektől napi-renden volt a „szegénység“ panasza, elégedetlenkedése. A „nemes tanács“ elleni panaszokat külső fórumokhoz inté-zték már az elégedetlenek. Első jele ennek 1745-ben van, ekkor támadt föl először a „kösség“ a „nemes tanács“ ellen. 1755-ben a megyéhez fordultak panaszukkal, majd Kegle-vichhez. Két instantiát is küldtek a grófhhoz, melyekben az adóterhek igazságtalan elosztását és a nemesek s tanács-beliek- adó és szolgálatmentességét panaszolták. Keglevich Gábor elküldte a városba ügyvédjét egy levéllel, melyben felszólította a tanácsot, hogy „úgy intézze Kegyelmetek a proponálandó dolgot, hogy a szegénység se hozzám, se máshová tovább folyamodni ne kényszerítettessék“.¹

¹ V. ü. No. 696 sub C.

A tanács úgylátszik nem orvosolta a panaszokat, mert a szegénység ismét Keglevichhez fordult sérelmeivel. A gróf ekkor már rájött arra, hogy ez a belső elégedetlenség módot ad neki, hogy a város belügyeibe hathatósan beavatkozzék, s földesúri befolyását növelje. Ettől az időtől kezdve ugyanis mindent elkövetett, hogy az elégedetleneket a „nemes tanács“ ellen csatasorba állítsa. 1756-ban ismét megjelent fiskálisa a városban, s húsz kőrösi szegény kíséretében fölmenvén a városházára, ott fölolvasta a szegénység panaszait. Áthidaló megoldásnak azt ajánlotta, hogy: „ő Excellentiája emberei közül candidáltassanak két becsületes személyek, a kik a tanácsbéli személyek közzé bé vétettessenek . . .“ Az egybegyűlt nép két kiküldöttet azonnal választott is.¹ E két kandidátussal azonban úgy látszik nem sokra ment a nép, mert nemsokára már így beszéltek róluk: „Ezt is mondotta Nagy Pál, mind tolvaj a Tanács, nincs több három embernél a Tanácsban, a többi csak bél. Újra kérdi Borosné, hát az a kettő, a kik a Gróff részire meg esküdtettek? feleli Nagy Pál job volna annak a kettőnek két téglá volna a hején. Azt feleli Borosné, Urrá tövétek biz azt, csak másnak kerecsitek az Uraságot erre azt feleli Nagy Pál, csak egy szónk a Grófhhoz, mintgyárt oda lesz az Uraságok“.² Ettől kezdve a „tumultuansok“ ügye összekapcsolódott Keglevich személyével.

Természetesen a tanács sem maradt tétlen az akcióval szemben. Fölvonultatta szinte az egész birtokos réteget, s aláírásukkal egy elleninstantiát adott be a megyéhez 1757-ben, melyben a tanács dicsérete és a lázongók szidalma foglaltatik. A dolog tisztázására megyei deputáció szállt ki, mely megegyezést hozott létre a tanács és a nép között.³ Ez a megegyezés, mivel semmit nem változtatott a tényeken, írott malaszt maradt, az ellentétek újra föllángoltak, mégpedig most már a gróf nyílt és erőteljes támogatásával, a köznép egy részének óriási elkeseredésével.

Közben ugyanis Keglevich Gábor gróf megindította 1758-ban a város ellen proportionalis pörét. A belső ellentéteket a gróf ügyesen kihasználta a város ellen, gyengíteni vélvén ezzel ellenálló erejét. Az elégedetlenek ügye párhuzamosan haladt a proportionalis pörrel, s míg a pört a gróf kitűnő ügyvédje sikeresen vitte egyik fórumtól a másikig, addig bent a városban valóságos lázadás, „tumultus“ keletkezett

¹ V. ü. No. 696 sub C.

² V. ü. No. 696 sub F.

³ V. ü. No. 696 jelzés nélkül.

a szegénység igen indokolt elkeseredésén alapulva, de ugyancsak a gróf céltudatos irányítása mellett. A szegénység most már igen határozott hangon követelte igazát, többek közt azt, hogy a tanácsból maradjanak ki a nemesek, vagy legalább a köznépnek legyen külön nótárius és tanácsnok választási joga, a nemesek vállaljanak részt a közterhekből, mert az ő barmaik élük a legelőt, s az ő kezükben van a határ nagyobb része stb. Panaszaiikkal a királynőig fölmentek, s felsorolták a sok igazságtalanságot, mondván: „ez az oka, hogy Méltóságos Groff Keglevich Jó Kegyelmes Urunk a Proportionalis Processust embereinek vizsgáztatására akarja végben vinni“.¹

A tanács válaszolt ezekre a panaszokra és vádakra, igyekezvén magatartását indokolni, s a panaszok jelentőségét csökkenteni. Ugyanakkor a gróf más oldalról is szorította a várost, még pedig portiójának árendálása kérdésében. 1768-ban ugyanis újra fölemelte az árendát a gróf évi 4000-ról 5000 forintra. A tanács nem akarta ezt a hatalmas összeget vállalni, erre ismét az elégedetlenkedőket használta föl velük szemben a gróf. Az ekkor már jelentős mozgalom népszerű vezérével, Halápi Mihállyal megegyezett, hogy ha a tanács nem fizeti meg a kívánt összeget, úgy közvetlen nekik fogja árendába adni a város felét. Így 1768 szeptemberében Halápi Mihály és társai megjelentek a tanács előtt, s fölmutatták a gróf levelét, melyben közölte, hogy maga és öccse, Gróf Keglevich Zsigmond püspök nevében „közönséges taxás jobbágyainknak taxájakat úgy reánk háramló Dominale Beneficiumunkat kívánnyuk nékiek közönségesen kiarendálni. Kihez képest szükséges, hogy az Szegénység öszve gyűllyön és az arenda végett egymás közt tractállyanak. Annakokáért parancsoltatik . . . az kőrösi Fő Bírónak és Tanácsnak, ne merészellyenek leg kisebb gátlást az gyülekezetben tenni . . .“²

A város tovább tárgyalt a grófokkal, s kérte, hogy adják ki 4000 forintért árendába portiójukat, s csendesítsék le a lázadókat. Erre „feleletet adott Méltóságos Groff Sigmond Ur ezen szokkal ígérje hát meg Kegyelmetek az öt ezer forintokat, majd eöket le csendesittyük“.³ De a város nem adta meg a kívánt összeget, úgyhogy a grófok kiadták a portiót a „tumultuansoknak“ árendába. Halápiék a bérelt földesúr jog alapján három helyen hormérést kezdtek a városban,

¹ V. ü. No. 696 jelzés nélkül.

² Diárium 1768—1769. 21. l.

³ Beretvás-család levéltára.

mert részben így akarták beszédni az árendát. A tanács ekkor erélyes eszközökhöz nyult, hisz ez már eleven érdekeibe vágott. Nagy gyűlést hívott össze, melyen a vezető gazdák s a kisebbek közül mintegy ötvenen megjelentek, s elhatározták, hogy Halápiék ellen fegyveres hajdukat küldenek, hordóikat szétvágatják, vezéreiket bebörtönzik. Valóságos lázadás tört ki e miatt a városban.

Halápi Mihály, értesülvén a tanács határozatáról, „azonnal elszaladott, és az házok között való szaladásban kiáltotta, hogy az kinek igaz szíve legyen, most keljen föl és álljon melléje, mert a Tanács föl van fegyverkezve ellene és árendás társai ellen.“ A tumultuánsok nem is hagyták annyiban a dolgot s Halápi biztatására: „rajta egy szívvel-lélekkel . . . czeglédi kapunál a verekedés, verni agyon a nemeseket...“ kiáltásokkal csákányt, dorogot ragadtak s óriási verekedést rendeztek, biztatván egymást ily módon: „mennyünk a Bírókra dorogokkal huzzuk ki az Város házábul, verjük agyon.“ A küzdelem végül is a város győzelmével végződött.¹ A megye is bekapcsolódván a dologba, szigorúan kivizsgálták az egész ügyet, a főbb vezetőket kicsapták a várostól, a kisebbeket pedig részben börtönnel, részben lírsággal tartózták becsületre, az egykorú jegyzőkönyvek tanúsága szerint.

Ezenközben folyt a nagy pör a hivatalos fórumok előtt. A gróffal szemben fölvonultatta a város, mint evictorokat a pörben, az összes többi földesurát. Kitűnő prókátorok mérték itt össze erejüket, a kisebb birtokosok személyes asszisztenciája mellett. Kipróbálták az összes e korban szokásos jogászai fegyvereket, a pörhúzástól kezdve az okmányok tömeges produkálásáig. Egységes haditerveket kovácsoltak az alperesek, hol az egyik, hol a másik alperes földesúr támadta nyomós bizonyítékokkal alátámasztva a gróft. Ezekre szétszedték bizonyítékait s végül már azt is kétségbe vonták, van-e egyáltalán joga a grófnak a proportiót követelni. Természetesen a gróf prókátora sem maradt mögöttük. Az akadémikuskodó ellenvetéseket egyszerűen mellőzve kitűnő érveréssel igyekezett a főbb ellenérveket megdönteni, konokul kitartván követelése mellett: ítélje meg neki a bíróság a város felét, külhatárral együtt, a többi földesúr pedig osztozzék meg a maradékon ahogy tud. A hosszadalmas pörben, amely tíz esztendeig tartott s minden fórumot megjárt, végül is nem a jogi formulák, hanem a tények

¹ Beretvás-család levéltára.

alapján volt kénytelen dönteni a bíróság. Akceptálta a jogi formulák szerint a Keglevich-familia követelését és javára döntötte el a pört, a fellebbezési tárgyalások során azonban kétségtelen világossággal kiderült, hogy az elvont földesúri jogokat oly izmosan átfonta az alsó, helyi birtokjog, hogy az erőszakos szétválasztás teljes anyagi romlásba döntené az országos adózás szempontjából oly fontos közösséget. Az is nyilvánvaló lett a tárgyalások során, hogy mivel a város szinte válogatás nélkül minden föllépő földesúrnak az igényeit kielégítette, mely jogileg alátámasztható volt, anélkül, hogy az aktuális birtoklásának jogosságát megnyilvánította volna, sokkal több földesúr emel jogileg alátámasztható igényt a város fundusaira, mint amennyi fundus összesen a városban van. Ez áthatolhatatlan szövevényben a bíróság az országos jogelvek szerint nem tudott igazságot tenni, úgy, hogy végül a tények súlyánál fogva a város nyerte meg a pört s a bíróság nem ítélte meg a grófnak a proportiót.¹

Amikor a lefolytatott pörben belizonyosodott, hogy a várost ténylegesen nem lehet földesúri portiók szerint arányosítani, nem maradt más lehetőség a Keglevichék számára, jogaik erősítése érdekében, mint annak érvényességét és terjedelmét pontosan meghatározni. Így írdítták meg 1776-ban az újabb proportiorális pört, „ex iure“. Ez a pör már esetleg sikerrel járt volna, ha végigviszik a grófok, közben azonban a felperes gróf Keglevich János maga és családja nevében kiegyezett a várossal, olyképen, hogy a város elismerte a Keglevicheknek a város felére terjedő birtokjogát és ezt hatalmas összegben megváltotta.²

A két pör nyilvánvalóvá tette, hogy a felső, földesúri birtoklás és a város belső birtokrendszere kibékíthetetlenül szembekerült egymással. E részben tehát minden arányosítási és rendezési kísérlet holtpontra jutott. Nyilvánvalóvá lett az is, hogy a földesúri portiók érvényesen fönnállanak a város fölött, az is kiderült azonban, hogy ezeket nem lehet kimutatni ténylegesen a városban. E szembenállásnak egyetlen megoldása volt csak lehetséges, az, hogy a város megváltja ezeket a földesúri jogokat, a tényleges birtoklás pedig marad úgy, ahogy az a törökkortól kezdve a valóságban kifejlődött. Az egyes földesurak nem tehetvén mást, hajlotak is erre a megoldásra s a város fokozatosan megváltotta a földesúri portiókat. Egy tisztázatlan és nehezen megoldható kérdés még így is maradt, nevezetesen az, hogy a város fölött

¹ Jk. 1759—1769. 691. l.

² Galgóczy K. I. m. 59. l.

több földesúri jog állt fenn, mint amennyi fundus tényleg volt a városban. Ez a kérdés most is, úgy oldódott meg, mint korábban a zálog- és árendálásnál, hogy tudniillik a város a többlet jogot is megváltotta, hogy szabaduljon a földesúri követelésektől. Így történt, hogy a XIX. század elején, a megváltások során, a város több földesúri jogot váltott meg, mint amennyi birtokrészt összesen képviselt a város határa.

Mindezekből kiderül tehát, hogy a város történetileg kifejlődött birtokrendszerét és társadalomrendjét sem felső földesúri beavatkozással, sem alsó föllázadással nem lehetett megváltoztatni. Akármilyen erős volt is az ekorbeli magyar rendiségnek, ez új feudalizmusnak a nyomása a városra, ezt a polgárisan megszerveződött közösséget már nem tudta többé betörni szervezetébe. Ugyancsak hiába volt a hatalmas és előkelő földesúrnak „jobbágyvédő” igyekezete, vagy legalább is politikája, az alsó nép felé, a kisebb nemességgel, a város belső nemességével szemben, ez a városi vezetõrend már megingathatatlanul kiépült és megszerveződött a város társadalmában. Tehát a rendiség országos fejlődése nem a város külső földesurainak akciójával, hanem egy belső nemességnek a megszerveződésével tört be a város társadalmába és alakította azt át.

2. A városbeli nemesség kialakulása és szerepe.

A törökkor utolsó évtizedeiben Nagykovácsán szép számmal éltek nemesek. Ez a nemesség két úton került a város társadalmába. Kisebb része — 4-5 család — eredetileg falusi nemes volt valahol a környéken, s a török elõl húzódtott Kőrösre a XVI—XVII. század folyamán. Nagyobb része — mintegy 15 család — közönséges kőrösi cívisfamilia volt, de a törökkor utolsó harmadában armálist szervezvének magának a királyi területeken lakó földesurak segítségével, nemesség vált. A kőrösi nemesek azonban, akár beköltözött régi nemesek, akár megnemesített cívisek voltak, ez idõben semmiben sem különböztek közrendû polgártársaiktól. A török alatt semmiféle privilégiumuk nem érvényesült, s társadalmilag sem alkottak külön réteget. A városban elfoglalt helyzetüket és betöltött szerepüket egyedül vagyoniuk, és tevékenységük határozta meg. A nemesek tehát nem nemesként, hanem cívisként éltek ebben a városban, amelynek társadalmá — tudjuk — a török idõk alatt a magyar rendiség szervezete alól kivonódva, sajátos, önálló, állatényesztõ parasztpolgári osztálytársadalomként fejlődött.

közt tett a rendiség. Egyrészt a „birtokos-nemeseket“ szárnya alá vette: a megye közvetlen igazgatása és jogszolgáltatása alá igyekezett vonni őket, s kiváltságaik védelmére mindig hajlandó volt kiállni. Ezzel utat nyitott arra, hogy azok a kőrösi cívisgazdák, akik vagy régi nemesi privilégiummal bírtak, vagy a város valamelyik földesurától megváltva fundusukat, jogilag újabban a birtokos-nemesi státusba jutottak, most elkülönüljenek a város többi polgáraitól, s a nemesi adómentesség jogcímén kivonják magukat a közterhek viselése alól. Másrészt a város közrendű lakosait megterhelte mindazokkal az országos adókkal és szolgáltatásokkal, amelyeket a jobbágyoknak e korban általánosan viselniök kellett.

De a jogi kezelésben és a teherviselési kötelezettségben érvényesülő különbségtétel csak kisebbik oka annak az átalakulásnak, amely a kőrösi társadalomban a XVIII. század folyamán végbemegy, s amelynek során mintegy tizenöt kőrösi család életformája valóságos nemesi, „úri“ életformává épül ki, míg a cívispolgárság többi része „el-parasztosodik“. Bár éppen a teherviselés kérdése erős szerepet játszik e kétféle válásban, Kőrös XVIII. századi „elrendiesedését“ sokkal inkább az okozza, hogy a város most már egészében beilleszkedik az országba, annak nemcsak jogi, hanem társadalmi rendiségébe is, s ettől kezdve az országos társadalomszerkezet tagjaként, annak belső törvényei szerint fejlődik tovább. Míg a jogi-közigazgatási-katonai beilleszkedés már a felszabadító háborúk éveiben megkezdődik, e lényegesebb társadalmi betagozódás inkább csak a kuruc-kor után, a viszonyok rendeződésével indul meg. Előbb már föléje szerveződött, most azután köréje is települ a magyar rendi társadalom: a puszták falvakkal épülnek be, s a falvak birtokos nemesekre és szolgáló jobbágyokra oszló társadalommal népesülnek. A megye nemcsak az igazgatási funkciókat látja el, hanem kialakítja a maga társadalmát is, s ebbe most már a jobb kőrösi „birtokos-nemes“ családok is bekapcsolódhatnak. A volt királyi területek megduzzadt köznemességéből sokan leszivárognak az Alföldre; rokkori és társadalmi viszonyok szövődhetnek, a kőrösi társadalom idegen, cívismulttal nem rendelkező nemesi elemekkel bővíthet. A magasabb jogász-i iskolázás lehetősége is megnyílik a kőrösi nemesek fia i előtt: a jurátuskodás e korban erősen kifejlődő intézménye, Pozsony és Bécs iskolái elérhető távolságba kerülnek. De ami még fontosabb: az országba való beilleszkedés folytán magában a városban is megteremtődik a nemesi-úri életforma lehetősége, sőt annak keretei is kiépülnek.

A gazdálkodás átalakulása során a föld a vagyonnak egyre fontosabb elemévé válik, s ahhoz, hogy a földesgazdából földbirtokos legyen, gyakran a régi, örökölt cívisgazdaság földje is elegendő. A városigazgatás, s egyáltalán a magasabb értelmiségi funkciók fokozatosan, de szinte önműködően szétválászhatatlan kapcsolatba kerülnek a nemesi-jogászi, tehát úri életmóddal és iskolázottsággal. A másik oldalon viszont az új erők abban az irányban hatnak, hogy mindazok a társadalmeelemek, amelyek nem válnak „urakká“, elveszítsék a szabad, polgári s cívis életformát, s mind parasztiabb jelleget öltsenek. A határ megszűkülése, a nép elszaporodása, a gazdaságfejlődés országos menete mind az állattenyésztés csökkentését, s a földművelés, különösen a gabonatermelés növelését sürgetik; az állattenyésztő cívist fokozatosan földművelő tanyásgazdává alakítják. Az úri réteg kialakulása a nem-nemes gazdák osztályát mintegy másodrendű státussá süllyeszti, a városvezetés jogász-nemesi kézbe kerülése s a közigazgatási és igazságszolgáltató módszerek elvörösödése és ellátárosodása ezt az osztályt kívül rekeszti a hatalom sárcsín, és elidegeríti a városigazgatástól. Az iskola is oda fejlődik, hogy a maga eszközeivel a társadalomnak ezt a széttagolódását munkálja. A helyi intézmények illetén átalakulása persze az országba való betagozódás következménye; ez intézményeken keresztül is a magyar rendiség országos strukturája szorítja e más multú őstermelő társadalmat annak az állapotnak formái felé, amelyben a parasztság a XVIII. századi Magyarországon általában élt.

Mirdamellert Nagykörös mégsem válik egészen rendi társadalmúvá. A török korban kiépült cívis-polgári társadalomszerkezet erőteljesen ellenáll az elerdiesítő hatásoknak, s ha be is fogadja azokat, csak a maga módján változik általuk. Jó ideig a cívistársadalom gazdasági alapjai, a nagy határ és az állattenyésztő gazdálkodásforma is épségben maradnak; a határ megszűkülése és a földművelésre való áttérés csak fokozatosan következik be a XVIII. század folyamán. Mirdvégig teljesen életben marad a cívis birtokrendszer: a XVIII. században is szabad, polgári magántulajdonként bírja és használja házát, földjét, szőlejét minden körösi lakos. A lakosság továbbra is népes, tágas, polgáriás civitásban él együtt, s a földművelés kiterjedésével sem költözik ki a városból, nem települ szét falvakba, de szórványokba sem, hanem csak ideiglenes kinttartózkodásra szolgáló szállásokat, tanyákat létesít szerte a nagy határban, és gazdálkodását tovább is a városban lakva űzi. Maga a város pedig ezentúl is

autonóm, meglehetősen független közösség, amely sohasem süllyed s nem is süllyeszthető jobbágyfaluvá. A lakosság nem alakul tehát jobbágyvárossá, hanem a parasztság szabaddabb, mozgékonyabb s bizonyos polgáris jelleget is őrző mezővárosi típusává fejlődik. Ebben a társadalomszerkezetben a nemes sem válhat olyanná, amilyen a nemes úr a korabeli Magyarország más tájain. Hiszen itt a nemesség is a civis előzményekből fejlődött ki, a civistársadalom neveltje, voltaképpen a vezető, parasztpolgár réteg egyenes folytatása. De nemcsak a múlt köti, hanem a tényleges, mindenkori helyzet is: itt nem jobbágyok, hanem szabad birtokos-parasztek és szabad agrár-munkások között él. Gazdálkodását csak abban a keretben, azokkal a módszerekkel folytathatja és fejlesztheti tovább, amelyeket a civis birtokrendszer és gazdálkodási forma megenged. Vezető szerepét is csak úgy biztosíthatja, ha átveszi, illetve továbbfolytatja a mezővárosi társadalom igazgatását, s jogász, értelmiségi képzettségét ennek a társadalomnak szolgálatába állítja.

A kőrösi társadalom elrendiesedése ennél fogva meglehetősen lassú, 100 éves folyamat, amelynek során az országos rendiség ideható erőinek és a városi nemesség feltámadt igényeinek lépésről-lépésre kell megküzdenniök egy erőteljes paraszt-polgári városi társadalomszerkezettel. S a folyamat végeredménye sem az, hogy a város teljesen betörne a rendi társadalom formáiba; az alapok épségben maradnak és Kőrös mint sajátos polgáris parasztváros él tovább a XVIII. században is, s indul majd neki a XIX. század országos polgárosodásának. Másfelől azonban mégis kiválik társadalmából egy réteg, nemesi-úri életformát épít ki magának és elkülönül a város zömét alkotó parasztságtól; a város pedig egészében is elveszti civis-város jellegét, s uraktól vezetett parasztvárossá lesz.

*

Ha a nemesi életforma kőrösi kialakulásának konkrét részleteire fordítjuk figyelmünket minduntalan e kettősségbe ütközünk. A nemeslevéllel bíró kőrösieket erős külső hatások emelték az általános köznemesi, sőt, birtokos-nemesi életforma felé, az egyes nemesek igénye, tudata is élénk és harcra kész, a nemesi életforma kialakulása mégis lassú, alkalmazkodó „kiépülés”. Egyrészt az országos rendiség sem olyan nyers érdekszővetség, amely a most már tagjai sorába került kőrösieket minden eszközzel, kíméletlen, hatalmi módszerekkel támogatná küzdelmükben, másrészt maga a kőrösi társadalom szerkezete is ellenáll. Még pedig nemcsak a közrendű kőrösiek szegülnek szembe a nemesek

igényeinek, elkülönülési szándékának, privilégiumainak, hatalomvágyának, hanem maguknak a nemeseknek életformájában, tényleges társadalmi helyzetében, funkciójában, sőt, tudatában is tovább élnek a cívis-struktúra elemei, s nem engedik meg, hogy gyorsan, vágyaikra, érdekükre hallgatva kiváljanak a társadalomból és föléje kerüljenek.

Még a nemesi adómentesség is csak fokozatosan, lépésről-lépésre érvényesül, s végül sem válik egészen általánossá a városban. Az igény, hogy e fontos privilégiumot életbe léptessék, már a török alól való felszabadulás pillanatában feltámad: 1688-ban már instantia megy a vármegyéhez „az egész körösi nemesség“ aláírással, amelyben adómentességük, s egyéb személyes kiváltságaik sérelmét panaszolják, s felkérlik a megye universitását, védje meg őket a „városi közrend“ jogtalan bánásmódja ellen. Elmondják, hogy mindezideig adót kellett fizetniök, „kimondhatatlan nagy portiózás és taxa fizetés“ terhelte őket, sőt a „szegénység és a városi közrend nemesi szabadságunkat lába alá tapossa, minket meg nem böcsült, fogháztatott, vert, taglott, mocskolt“, de most már hogy öfelsége „földünket a pogány ingája alól felszabadította... feltámadunk régi királyainktól szereztetett privilégiumaink mellett... ezután immár akar-nánk élni régi eleinknek megszerzett nemesi szabadságával“. Ezért kéri a megyét „méltóztassék minékünk... pártunkat fogni és... minket is nemesi szabadságunkban megoltalmazni és megtartani“. Felhívjuk a rendek figyelmét arra is, hogy „a hol mi nemesi szabadságunk sértődik, ott sértődik ngtok s kglmeteké“. Együttal ünnepélyesen protestálnak is a megye színe előtt: „ezután úgy jöjjön házunkra, nemes fundusunkra mind kívül mind belől paraszt bíró, tizedes, polgár, hadnagy, nemesi szabadságunknak megsértésével, hogy a kin mi esik magának tulajdonítsa“.¹

Az instanciának nem sok eredménye lehetett, mert 1694-ben már a királyhoz fordul sérelmével a körösi nemesek egy csoportja. Most már egyenesen a városi előljáróságot vádolják meg azzal, hogy privilégiumaikat semmibe veszi. „Ámbár ezelőtt a boldogabb időkben úgy személyünket, mint házunkat és birtokunkat illetőleg nemesi kiváltságokkal ruháztattunk fel; mindamellettt ezzel nem törődve Körös város bírása s tanácsa velünk szemben épen úgy akarja gyakorolni hatóságát, amint saját polgáraival szemben, bennünket beszállásolásokkal terheli, s reánk kétszeres terhet

¹ Szilády Áron—Szilágyi Sándor: Okmánytár a török hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest, 1863. II. k. 170—171. l

kiróni meg nem szűnik, s az érvényes törvények és a nemesi kiváltságok súlyos sérelmével nem akarja megengedni, hogy úgy személyeinket, mint nemesi birtokainkat illetőleg nemesi előjogainkkal élhessünk, s azokat élvezhessük.“ Kérik, hogy őfelsége fogadja atyai kegyelmébe őket „mint az ország egyéb nemeseit . . s úgy saját személyünket, mint nemesi birtokainkat illetőleg mindennemű felettünk törvénytelenül hatalmat gyakorolni akarókkal szemben kegyelmesen megvédeni és részünkre védelevelet kegyelemben adományozni méltóztassék“¹ A királyi kancellária a megyéhez küldte vissza az ügyet kivizsgálás végett. További elintézéséről nincs tudomásunk, de akármit állapított is meg és határozott el a felsőbb hatóság, a kőrösi nemesek tovább is adóznak.

Különös az, hogy e panaszleveleket voltaképpen ugyanaz a réteg küldi a felsőbbbséghez, amely a várost ezidőben vezeti: a gyökeres, jórészt armálissal megnemesedett, jómódú nemesgazdák rétege. Sepsei István pl. aki 1694-ben aláírta a királyhoz menesztett, a városi előljáróságot bepanaszoló instantiát, 1690-ben másodbírája, 1696-ban főbírája a városnak, s a többi panaszkodók is nagyrészt tanácsstagok. Nem is tekinthetjük e kérvényeket egyébnek, mint egy-egy nemesi csoport erőteljesen megfogalmazott, de alapjában gyenge próbálkozásának, hogy a felsőbb hatóság beavatkozását megnyerjék a nemesi adómentesség életbeléptetéséhez. Bent a városban azonban semmiképen sem szállhattak szembe erélyesen és eredményesen e nemesek a város társadalmával; s annak ekkor már jórészt nemesrendű előljáróságával; sőt, ők maguk is, ha az előljárói székben ültek, a civisség intézményesen kialakult formáihoz alkalmazkodtak az adózás kérdésében is.

A kőrösi gazdaság- és társadalomszerkezet már a török-korban kifejlesztette magában a közterhek viselésének viszonylag igazságos és szilárd rendszerét. Mivel a város lakói a törökkorban elvileg egyenlően részesültek a közjavakban: házteleknek, akolnak (ólaskertnek), veteményesnek, szőlőnek, kaszálónak, szántónak való földet ki-ki szabadon foglalhatott és bírhatott, a közlegelőt és erdőt ki-ki szükségletei szerint használhatta, s a városi együttélés, igazgatás és védelem előnyeit is mindenki egyformán élvezte, a közterhek viselésére is köteles volt a város minden lakója. A terhet úgy osztották el, hogy minden gazda nagyjából a város határában hírt javai és gyakorolt jogai arányában

¹ Benkó Imre: Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt. Nagykőrös 1908. Bevezetés 9—10. l.

járult hozzá: a közlegelőn tartott marha és juh száma szerint fizetett pénzadó és báránydézsmá volt az adó törzse; az örökös tulajdonként bírt szántó, szőlő és a rét terméséből évenként egy-egy részt adtak be a gazdáknak a városnak, a szántóföldből és kaszálóból álló „városadományai mezei kert” után pedig árendát fizettek. A város ezekből a jövedelmekből és a kocsmá, mészárszék, és vásár bevételeiből fizette a töröknek, a királyi területek magyar hatóságainak és a földesuraknak az adót, zálogösszeget, a földesúri jogok bérét, a puszták árendáját, a váci püspöknek a dézsma árendáját, stb. s ezekből telt ki a városigazgatás többi költsége is. A török, majd a királyi haderők és a megye számára teljesített fuvarozást is úgy osztotta szét a város a lakosokra, hogy minden házzal bíró gazda köteles volt fuvarral szolgálni, s ennek fejében a város a legjobb rétekből a gazdáknak egy-egy darabot biztosított az igásjószág téli takarmányozására.

Mint ahogy a nemesek gazdasága itt éppúgy a közlegelő használatára, a szántó-, kaszáló-, és szőlőföldben való részesedésére épült, mint a közrendű városi gazdáké, sőt, mint jómódú marhatulajdonos, szőlő- és földbirtokos gazdák a legelő és föld jelentős részét használták, a nemesi adómentesség érvényesülése élesen ellenkezett a civistársadalom polgáris gazdasági rendszerével s a nyilvánvaló igazsággal. A város társadalma és az előjáróság igen sokáig határozottan ellenállt, s maguk a nemesek sem erőszakolhatták privilégiumuk életbeléptetését, ha tovább is részesülni akartak a közjavakban. Az említett eredménytelen instanciák után sokáig nem is esik szó az adómentesség ügyéről.

Csak egy fél évszázaddal később újul ki az ellentét a város és a nemesek egy csoportja között ebben a kérdésben. 1738-ban ismét folyamodás megy a vármegyéhez, most már a néhány leggazdagabb kőrösi nemes aláírásával, akik közben földesúri telkek teljesjogú megváltása és Tetétlen pusztá királyi adományként történt megszerzése által előkelő, megyei viszonylatban is elismert birtokosokká lettek. Ebből az instanciából kitűnik, hogy kb. 1735-ig a nemesek egyenlően vettek részt az adózásban a város közrendű lakosaival, s amikor néhányan megkísérelték kiváltságuk érvényesítését s megtagadták a közteher viselését, a város nemesrendű vezetői a közrendűekkel egyetértésben ellene szegültek ennek. A panaszlevél idevágó részét érdemes idéznünk: „Igaz ugyan, hogy az elmúlt időkben e nemes ország némely vármegyéjében és így a mi városunkban is, minthogy török uralom alatt voltak, . . . a mi őseink és mi magunk is, mivel

hazai törvényeinket nem ismertük, a városi parasztokkal együtt nem csupán a mi tehetségünk arányában, hanem még azon fölül is a bírók belátása szerint bizonyos terheket viseltünk, a melyek csupán a parasztokat illetik; s ekképen a mi nemesi kiváltságunk legnagyobb előnyétől szerencsétlen módon elestünk. Mivel azonban azoknak uralma törvénytelen volt, s kiváltképen a mostani első bíró Borotvás János úr, egyébként maga is nemes, gőgjétől űzetve magunktól a paraszti terhek viselését eltávolítottuk. Ezért nevezett bíró úr és a városi esküdtek ellenünk eresztelhetetlen gyűlölettel teltek el, s nem mulasztva el semmi alkalmat a mi ártalmunkra, nem annyira a törvényekben, mint inkább saját hatalmukban bizakodva keményebb dolgokkal is megfenyegetnek, nyilvánvalóvá lett, hogy ámbár ismerik a mi kiváltságunk létezését, miután a bíró a parasztságból némely keményebbeket összehívott, ellenünk titkos terveket szőttek, s azokat manapság is még ápolják és hogy ugyan ez a bíró úr közvetve a népet csakhogy nem ellenünk zúdította.¹ A megye most már helyt ad a kőrösi nemesek kívánságainak és határozatban mondja ki, hogy a folyamodó nemesek „mint a kiknek ugyan olyan nemesi előjogaik vannak, mint Magyarország többi nemesi előjoggal felruházott nemeseknek, az elsorolt terhektől e gyülekezet által a hazai törvények értelmében menteknek és azok alól kivetteknek nyilváníttatnak és csak csekély adófizetésre köteleseknek mondatnak.”²

A nemesi adómentesség ekkor életbelép Kőrösön, de talán nem is annyira a megyei határozat következtében, mint inkább annak folytán, hogy a kőrösi társadalom és a városvezetés belső átalakulása során éppen ebben az időben a kiváltságaikra élénken ügyelő birtokos nemesek csoportja kerül túlsúlyra a város előljáróságában. De ezután is csak a birtokos-nemesek, az úgynevezett „compossessorok“ privilégiuma érvényesül, azaz azoké a nemeseké, akik ház- telküket valamelyik földesúrtól megváltották, s így saját telküket most már földesúri joggal bírják. A közönséges armalisták, az úgynevezett taxás nemesek továbbra is minden városi „paraszti“ teher viselésére kötelesek: a földesúri adót is fizetniök kell telkük után, sőt, a beszállásolás és forspontozás teljesítésében is részt kell venniök. 1757-ben már ők zúdulnak fel a most már birtokos-nemesekből álló

¹ A folyamodás latin eredetije Pest megye levéltárában. Az itt idézett fordítás Benkó Imre: id. m. Bevezetés 12. l.

² U.-ott.

előjáróság ellen. „Oh mely boldogtalan e mi Városunkban az mi Nemesi Praerogativánk — írják a megyéhez küldött instantiájukban — mert az mi Bíránk mitsoda authoritással és hatalommal Felsőes Koronás Király Asszonyunknak parancsolattya ellen bátorkodnak rejiciálni“ s őket „szegény taxás nemeseket“ nemhogy a katonatartástól és forspontozástól mentesítenék, hanem még azt az injuriát is elkövetik rajtuk, hogy a katonai szolgáltatásokat nem számítják be városi adójukba, hanem azon fölül vetik ki rájuk, csak úgy, mint a parasztokra. Ezenfelül még azt is elpanaszolják, hogy nemcsak a bíráknak, hanem „Városunkban lévő Paraszt Tizedesnek olly hatalma vagyon, hogy még Házainkonnis bátorkodnak violenter tselekedni“.¹ Ez a kérelem azonban eredménytelen marad, a megye nem lép közbe, s az armalisták tovább is viselik a paraszti terheket.

De a birtokos-nemesek adómentessége sem érvényesül teljes mértékben és zavartalanul a XVIII. század második felében sem. A paraszti terhek, azaz a közrendűekre vetett királyi és megyei adó, a földesúri cenzus és a katonai szolgáltatások alól mentesek ugyan most már, de a város határában polgári jogon bírt javaik és jogaik után mégis csak hozzá kell járulniok a közteherhez, az általános városi adó és bizonyos földektől fizetendő terményrész és pénzber formájában. Az előjáróság most már hajlana arra, hogy a birtokos-nemesek mentességét minden teherre kiterjessze, de erre neki sincs hatalma, mert a nép már így is zúg a nemesek kivételezett állapota miatt, s 1745 és 1770 között számtalan instantiát küld a megyéhez, Keglevich földesúrhoz, az országos hatósághoz és a királynőhöz s azt követeli, hogy a „régí rend állíttassék vissza s a nemesek a parasztokkal egyaránt adózzanak.“ E kívánságban, csak úgy, mint az ezidőben a Halápi Mihály-féle „tumultus“ során megnyilatkozó többi panaszban és követelésben a civistársadalom polgári egyenlőségének emléke és óhaja tör felszínre. Az előjáróság kénytelen alkalmazkodni, annál is inkább, mert a „köznép“ kivívja, hogy nyolc választott közrendű deputátus legyen jelen az adóketésnél és az elszámolásnál; s még inkább azért, mert a nép kívánságait Keglevich földesúr is támogatja, s az országos hatóságok is többé-kevésbé jogosnak ismerik el. Bár a birtokos nemesek személyének és háztelkének országos joggal biztosított adómentessége most már általánoságban érvényben marad, vagyonuk után bizonyos adót mindig fizetniök kell, s a rendkívüli terhekhez, mint pl. egy-

¹ Vegyes ügyek. 1757.

egy földesúri rész zálogbavételéhez, megváltásához, vagy zálog-felülfizetéshez szintén kénytelenek hozzájárulni. Így 1768-ban, amikor Forgách gróf 8000 forint auctiot, azaz zálog-felülfizetést kér, a tanács összehívja a közrendből is az adóügyi deputátusokat, s „az Lakosok abban meg egyeztek, hogy jobb léssen, ha közönségesen fizetik le az Auctiot, azaz mind Nemesek, mind Nemtelenek adjanak.“¹

A kőrösi nemesek adózásának dolga tehát úgy alakult a XVIII. század folyamán, hogy kb. 1738-ig minden közterhet viseltek, azután pedig a compossessoroknak, azaz a telküket megváltott nemeseknek sikerült kivonniok magukat a jobbágyi, s általában a paraszti terhek alól, de arra már nem volt módjuk, hogy a városi határban bírt javaik terhet teljesen elhárítsák maguktól. Az armalisták pedig mindvégig úgy adóztak és szolgáltak, mint a közrendű kőrösiek.

Hasonló alakulást mutat a másik nemesi privilégium: a városi igazgatás és bíráskodás alól való kiemeltség ügye. Az igény, a nemesi tudat e tekintetben is hamar felébred. A nemes Úrházi család két tagja már Buda elfoglalása előtt egy esztendővel megtagadja, hogy a városi tanács és az eklézsia büntetésének alávesse magát, arra hivatkozván, hogy nekik az alispán a „competens bírójuk.“² Nemes Kandó Ádám 1696-ban már „ördögadta paraszt bírójának“ titulálja a kőrösi főbíró, (aki egyébként maga is nemes) s kijelenti, hogy „nékem nem parancsol, . . . mert az atyám is nemes ember volt én is az anyám hasában is nemes ember voltam.“³ A „nékem nem parancsol a bíró“, nékem nem bírák“ kitétel később is gyakran előfordul, s mellette rendszeresen ott szerepel a mondat másik, stereotip fele: „Pesten vagyon az én bírák“. Az előjáróságnak azonban mégis hatalma van a városbeli nemesek fölött. A városvezetőség maga is jórészt a jobb nemes családok férfitagjaiból áll, s az előjáróság ellen támadó nemest, ha tanácstag, kizárják a tanácsból, vagy egyáltalán kiközösítik a város nemességéből. E társadalmi hatalom jó ideig jogilag is érvényesül: a nemes Erdős család két tagját pl. 1698-ban „törvénytelen és illetlen cselekedetejért és ektelen káromkodásaiért“ a városi hadnagy „megfogja“, s a tanács megbünteti, s ugyanekkor reverzalist is vesznek tőlük, hogy ezért a bírák és a tanács tagjai közül „soha senkit . . . semmi uton és módon nem hábor-

¹ Diárium 1767—68. 180. l.

² Szilády—Szilágyi: T.-m.-kori okm. II. 131. l.

³ U. o. II. 208—211. l.

gatunk . . . meg sem említjük senkinek.“¹ Előfordul ugyan, hogy a nemes nem hajlik a tanács szavára és a megyéhez protestál, vagy egyéb módon lázadozik, de az előjárásnak a XVIII. század közepéig gyakorlatilag kezében van a végső fegyver: a városból való kiűzés. Ezt nem egy esetben alkalmazza is, különösen beköltözött, idegen nemesekkel szemben. Példa rá Bozoki István esete, ki több ízben szembeszállt a város vezetőségével, egyebek közt a főbírónak is szemébe mondta, hogy „néki nem Birája ő Kegyelme“ egy tanácsbéli embert pedig avval „becstelenített“ meg, hogy „a’ Csizmája orrában több ész vagyon, mint abban az Eskütt emberben“ — a tanács végül 1738-ban, minthogy másképp nem bír vele kitiltását határozza el, házáat megbecsülik, az árát kifizetik neki, „magának pedig az hova tettik szabad menetele lehet ki a Városbul.“²

Lassankint azonban mégis érvényesül a nemesi privilégium az igazságszolgáltatás tekintetében is. A nemesek nagyobb ügyeit már a felszabadulástól kezdve a megyéhez viszik, vagy legalább megengedi a tanács nekik a megyéhez való fellebbezést. Az 1720-as évektől aztán szokássá válik, hogy a bíróság elé kerülő nemesnek szabad választást engednek „ha ezen dologban akarná magát submitálni Kőrös Várossa Magistrátussa büntetésének, vagy pedig Nemes Vármegyére referaltassék“.³ A nemes többnyire a városi tanács bíraskodását választja, de a század második felében már az is megtörténik, hogy azt feleli a kérdésre: „nem akarja magát a Városi Magistrátus Törvényeinek alája adni, az Városi Birót nem akarja Birájának esmérni,“⁴ s ekkor a magisztrátus már nem tehet egyebet mint, hogy meghajlik a nemesikívánság előtt. De ha a nemes maga indít pert a városi bíróságnál, vagy egyszer már kijelenti, hogy a magisztrátus bíraskodását az illető ügyben elfogadja, nem engedik meg neki, hogy elhatározását az ügy tárgyalása folytán megváltoztassa. Nemes Borotvás Gergely pl., aki 1768-ban egy közrendű lakos ellen pert indított a városnál, később, amikor az ügy reá nézve rosszra fordult, hiába jelentette ki, hogy „soha se jó többet Birák Uraimék eleiben, hanem vagyon Pest, vagyon ott Törvény, oda citállyák, ott meg felel“, a tanács úgy határoz, hogy, minthogy a pert Borotvás Gergely indította, és „így ámbár Nemes Személy volna, magát az

¹ U. o. II. 214. l.

² Jk. 1732—1740. 561. l.

³ Jk. 1722—1727. 395. l.

⁴ Jk. 1747 1753. 439. l.

Városi Forum és Itéllat alá eo facto adta; sőt maga Instantiájábanris azt formalibus his ki tette: a mint eddig is Kegyelmeteket meg bíraltam mostis meg bírálom mégis el felejtkezvén ezen cselekedetirül, s Törvényes köteleességérül, sőt szánszándékkal magát ezen Forumnak, a mellyet önként választott volt magának, ellene szegül a Nemes Tarács Biroi hatalma meg vetésével magát Contumaxnak tette tehát Országunk élő Törvényei értelmekhez képpest . . . minden aquisitiojában convircáltatik.“¹

1740 körül még minden nemesnek egyformán megengedik a bíróságválasztást, utóbb azonban itt is az történik, ami az adózás ügyében: a saját telkükön lakó nemesek jogilag is compossessorátussá különülő csoportja kisajátítja magának ezt a kiváltságot, s a közönséges armalista fölött a városi tarács a század második felében éppúgy ítélkezik, mint a közrendű lakos fölött. 1740 után nincs is arra eset, hogy armalistának választást adjanak a bíróság dolgában, legfeljebb a megyéhez való apellátát engedik meg neki. A megye pedig elnézi ezt a voltaképen jogtalan igazságszolgáltatási eljárást, s el is nézheti, mert a városi tarácsban a 40-es évektől a birtokos nemesek csoportja a hargadó, s a főbíró mindig jogvélyzett, megyei viszonylatban is elismert birtokosnemes.

Ha a saját telkén lakó kőrösi nemes személyét illető ügyekben ki is vonhatja magát a tarács bíraskodása alól, a város határában, polgári jogon bírt javai még jó ideig, kb. a XIX. század elejéig a városi előljáráóság jurisdictioja alatt maradnak. Hasonlóképen az armalistáknak is csak személyes ügyekben engedik meg a megyéhez való fellebbezést, de vagyonuk, s különösen ingatlanaik pereiben nem. E tekintetben a kőrösi előljáráóság kb. a királyi városok jogkörét gyakorolja a kebelében lakó nemesekkel szemben, noha az országos jog hivatalosan nem ruházta fel ezzel. Egy 1752-ben zajlott perben pl., amelyet armalisták folytattak ház, szőlő, akol, kert és marhák fölött, a felperes a tanács ítéletével „nem contentáltatván ad Forum Superrevisorium apellál“. A tarács kimondja, hogy „minthogy a B. N. Tanács Jurisdictionja alatt vagynak azok a jók, mellyek iránt a Controversia vagyon az Apellata néki nem admittaltatik“.² 1773-ban a nemes Dobos testvérek örökségi ügyében is a tanács dönt, mert „ámbár magok Személylek szerént Nemessek

¹ Jk. 1759—69. 683. l.

² Jk. 1747—1753. 328—29. l.

vólnának, de minden jószágok Város és a' N. Tanács jurisdictionoja alatt vagyon.¹

A nemesek és a városi bíróság jogi viszonya tehát úgy alakult, hogy kb. 1720-ig gyakorlatilag a tanács hatalma — s ezen keresztül a városi társadalom jogrendje — alatt állottak a nemesek, az 1720-as évektől aztán általánosságban módjukban volt választani a városi tanács és a megye bírósága között, de többnyire a tanács ítélkezése alá vetették magukat; később, 1740 után az armalisták elvesztették a bíróságválasztás kiváltságait, a „birtokos“ nemesek viszont továbbra is élvezték ezt a privilégiumot, s most már gyakrabban előfordult, hogy nem a város, hanem a megye bíróságához fordultak. A város határában lévő javaik azonban a XVIII. század második felében is a városi magisztrátus jurictiója alatt maradtak.

A nemesi privilégium — látjuk — fokozatosan lépett életbe ebben a társadalomban, de a török kiűzésétől eltelt két emberöltő után sem érvényesült törvényesen megállapított, teljes kiterjedésében. A XVIII. század második felében azonban a kőrösi nemesek egy része már jelentős adózási és jogügyi előnyökre tett szert, s meglehetősen kiváltságot helyzetben élt — ha ez az állapot nem is volt egészen egyértelmű a nemesnek a Tripartitumban megformulázott helyzetével.

Feltűnő, hogy e viszonylag privilegizált állapotba nem a kőrösi nemesség egésze jutott el, hanem csak egy része, számszerűleg körülbelül egy harmada: azok, akiket eddig „birtokos“ nemeseknek neveztünk. Első pillantásra úgy tűnik, hogy abirtokos és az armalista kőrösi nemes közt a háztelek eltérő jogi helyzete húzta meg ezt az éles választóvonalat. „Birtokosnak“ „compossessornak“ ugyanis azt a nemest tekintették itt, aki a saját telkén lakott, közönséges armalista viszont az volt, aki más földesúr fundusán élt. De ha közelebbről megvizsgáljuk a kőrösi társadalomalakulást, kiderül, hogy itt mélyebb különbségről van szó. Azt ugyanis, hogy a XVIII. század folyamán melyik család vált compossessorrá, s melyik maradt armalistának, alapjában nem a háztelek eredeti jogi helyzete döntötte el. A török alatt a kőrösi nemesek közül sokan felszabadították már háztelküket a reá vonatkozó földesúri jog alól. E „libertálás“ csak annyit jelentett, hogy a földesúr nem követel többé taxát a telken lakó, személyében is felszabadított volt „jobbágytól.“ De miként a kőrösi jobbágy nem lett a földesúri felszabadítás által nemessé,

¹ Diarium. 1771—1773. 178. l.

hanem megneemesedéséhez még királyi armális is kellett, akként a telek sem lett a libertálás folytán eo ipso nemesi fundussá, mert nemesi telekként való elismertetéséhez még királyi, vagy nádori adomány, vagy legalább is királyi beleegyezés kellett. Az adományt, illetve királyi beleegyezést a törökkorban még egyetlen kőrösi nemes család sem kapta meg. A háztelek nemesi fundussá változtatásának volt azonban egy másik, jogilag nehezen meghatározható, de a gyakorlatban többé-kevésbé elismert formája is: az úgynevezett *inscriptio*, amely kb. annyit jelentett, hogy a földesúr volt jobbágya nevére iratja át a telket. A kőrösi nemesek egy része a XVIII. század elején ilyen „*inscribált*“ telekké akarta átmagyarázni megváltott, és libertált fundusának jogállását. Ez némelyiküknek sikerült is. Az 1720-as országos összeírás hat kőrösi nemest tüntet fel az „*inscriptionalisták*“ rovatában. A többiek ugyanakkor az összeírás szerint, különböző egyéb jogcímeiken bírják fundusukat, hatan mint földesúri telek örökös zálogbirtokosai („*hypotecarius jure perennale*“), tizenketten mint közönséges zálogbirtokosok („*hypotecarius*“) tartják kezükben a fundust, amelyen házuk áll, tíz nemes pedig „*in Fundo rustico*“ lakik.¹ Már ebben a kategorizálásban is valamiképp inkább a tényleges életformát, mint a jogi helyzet különbségét ismerte el az összeíró rendi hatóság. Az „*inscriptionalisták*“, az örökös zálogtelek-birtokosok és a közönséges zálogtelek-birtokosok eredetileg t. i. ugyanolyan jogi formák között, ugyanannyi pénzért váltották meg telküket. Feltűnő az is, hogy a leggazdagabb, legelőkelőbb kőrösi nemeseket tünteti fel *inscriptionalistáknak* az összeírás. Még fontosabb azonban az, hogy ekkor még a telekbirtoklás jogcímét mind a négy kategóriában a felsőbb földesúri jogokból vezeti le ez az országos *consriptio*. Nem ismer tehát földesúri joggal telkén ülő kőrösi nemest.

1720 után újabb telekvásárlások történnek, most már azonban úgy, hogy a kőrösi nemes kifejezetten a telek teljes földesúri jogát váltja magához. Így Beretvás István az 1730-as években a Komoróczy földesúri családtól,² Inárcsi Farkas János ugyanakkor a Ramocsaházyaktól vesz meg örökös nemesi birtokként egy-egy fundust. Ugyanez időtájt egyes kőrösi nemesek nádori adományt szereznek régi családi fundusaikra. Így az Oláhok, Cseték és Sirossok 1728-ban kérnek és kapnak nádori adományt egy-egy telekre, és pedig azokra, amelyeket őseik 1630-ban, 1651-ben, illetve

¹ 1720-as országos összeírás az Országos Levéltárban.

² Benkó: id. m. 205. l.

1652-ben vettek meg és libertáltattak Szinthay Márton akkori földesúrtól.¹ Beretvás István, Nyáry Mihály és Dabasi Halász János meg azt a három fundust vásárolják meg 1734-ben a királyi fiskustól, amely a Palágyi földesúri családtól a Neoacquistica Commissio működése folytán került a fiskus kezére; 1751-ben be is iktatják őket e fundusok örökös birtokába.² Ezek az új vásárlások, adományszerzések és beiktattatások már teljesen függetlenítik a szóbanforgó telkeket a felsőbb földesúri jogtól, s magukat az illető kőrösi nemeseket teszik egy-egy telek földesurává. Némelyik család több ilyen telket is szerez, így nemcsak saját fundusát, hanem más, közrendű kőrösi lakosok háztelkét is birja földesúri jogon.

A század második felében teljesen eltűnnek a telekbirtoklás régebbi, 1720-ban még szereplő jogi kategóriái: nem beszélnek többé „zálogbirtokos“, sem „örökös zálogbirtokos“ nemesről. Most már élesen kétfelé válik a kőrösi nemesség: kisebb részét telekbirtokos, illetve saját telkén lakó compossessornak, „birtokos-nemesnek“ ismeri el a megye és az országos jog, a többieket viszont közönséges armalistáknak, „taxás nemeseknek“ tekintik és kezelik. Így szerepelnek a megyei és országos összeírásokban is. 1754-ben pl. egy megyei conscriptio 12 kőrösi nemes család 19 tagját a „földesurak“, a többi kőrösi nemest az „armalisták“ rovatában jegyzi fel. E megkülönböztetésnek valójában alig van köze a nemesi telkek törökkori és XVIII. századeleji jogi állapotához. A volt zálogbirtokos és örökös zálogbirtokos kategóriából pl. egyik rész compossessorrá emelkedett, másik rész taxás nemessé süllyedt.

Nyilvánvaló, hogy e jogi kétfelétagolással az életforma, a tényleges társadalmi helyzet valamilyen különbségét ismeri el és fogalmazza meg a jog nyelvén az országos rendiség. Valóban: a compossessorrá váló nemesek valamennyien a város legvagyonosabb rétegének tagjai; életformájuk már a birtokos-nemessé emelkedés jogi-pénzügyi aktusa előtt is többé-kevésbé az országos úri életforma irányába különült el az átlagos kőrösi gazdáétól; többnyire a városvezetésben is szerepet játszanak, s társadalmi-közéleti szerepüket gyakran magasabb jogászai iskolázottságuk és a megyei nemességgel kialakult kapcsolataik is alátámasztják. A telekszerzés, illetve adománynyerés ekkor már csak az ilyenféle nemeseknek sikerülhet. Pénz, összeköttetés, s rendszeren a megye közbenjárása kívántatik hozzá, s a megye és az országos

¹ Benkó: id. m. 65; 253; 296. l.

² U. o. 124. l.

rendi hatóságok csak annak a nemes családnak teszik lehetővé földesúri telek vételét, és eszközlik ki a nádori, vagy királyi adományt, amelynek életmódját, életszínvonalát és társadalmi szerepét méltónak ítélik a nemesi kiváltságokkal való körülbástyázásra. Jellemző, hogy a XVIII. században beköltöző, benősülő nemesek közül is compossessorokká válnak azok, akik vagyonuk, vagy jogászi iskolázottságuk és értelmiségi hivataluk folytán a jobb, „úri“ nemességhez tartoznak. Semmi akadályja sincs például annak, hogy a nótáriusságra ideválasztott s jómódú kőrösi családba benősült Pataky István néhány évvel azután, hogy idekerült, már örökös nemesi telket vegyen magának az egyik távol lakó földesúrtól, s ezzel kőrösi birtokos-nemessé váljon. Ugyanekkor viszont régi, civisnemes familiák elszegényedett kiscgazda-sarjait közönséges armalistának kezeli a város és a megye, még akkor is, ha fundusukat őseik valamikor megváltották.

A jogi elkülönülés: a birtokos-nemesi jogállás megszerzése és a privilégiumok életbeléptetése mögött tehát a nemesi-úri életforma konkrét kiépülésének folyamata a lényeges. A kiváltságolt jogi státus csak eredménye, rendi-jogi elismerése a valóságos elkülönülésnek.

*

A török kiűzésének idején a kőrösi nemes nem egyéb, mint olyan civis, akinek nemeslevele van. A nemesrendű civisek többnyire vagyonos, nagyszámú marhával, szép szőlővel, viszonylag terjedelmes kaszáló- és szántófölddel rendelkező gazdák. Szakszerű foglalatosságuk egyrészt a gazdálkodás, főként az állattenyésztés, ezenkívül szőlőtermelés és kisarányú gabonatermelés, illetve a sokféle ágazó gazdaság munkáinak irányítása, és marhával, borral folytatott kereskedés; másrészt a városigazgatás. Egyéb tekintetben is a jómódú civis életformáját élék: házuk egyszerű parasztház, vert földből vagy vályogból készült fallal, szalma- vagy nádtetővel, a pitvaros konyhából jobbra-balra egy egy szoba nyílik, s a szobákban nircs egyéb, mint az e korban elterjedt alföldi parasztbútor. Viseletük a korabeli színes, alföldi civisviselet. Műveltségük is a mezővárosi gazdák: némelyikük elsajátítja az írás-olvasás, a Biblia s talán a latin nyelv elemeit a kőrösi református „oskolában“, egyébként pedig kupeckedő-vásárló gazdálkodásuk s főként sokféle forgolódtató városvezetői tevékenységük neveli őket világtudásra és rémi jogi tudásra.

A nemesi-úri életforma a XVIII. század folyamán erre az alapra épül rá: a nemescsalád civisvagyona, civis-gazdál

kodására, nagygazdai társadalmi és városi közéleti szerepére, tevékenységére. Egyenesen azok a családok válnak urakká — és egyúttal az országos jog szerint birtokos-nemesekké, compossessorokká —, amelyek megőrzik és továbbfejlesztik ezt a nagygazdai vagyont és szerepet.

E nemes családok életformájának XVIII. századi alakulását ennél fogva sajátos kettősség jellemzi. Egyfelől: osztályhelyzetük és a városban való közéleti szerepük a jómódú civisgazdáé; másfelől: életvitelük, műveltségük, tudatuk és később városvezetői tevékenységük is mindinkább az országos nemesi-úri formákhoz hasonul.

Teljes mértékben tovább élnek a parasztpolgári formák a nemesek gazdálkodásában. Vagyonuk, s egyben gazdaságuk törzse a XVIII. században is az állatállomány. A jómódú nemes gazdának 100—200 marhája, 30—40 lova, 300—400 juha jár a külső legelőn. Az állathízlalás és állatkereskedés még ebben a korszakban is kedvelt gazdálkodási ág; a marhakereskedést a nemes-gazdák is többnyire maguk folytatják, távoli vásárookra is ellátogatnak lóhátan néhány hajtó kíséretében, mint Ns Onadi Kovács István, aki 1739-ben Érsekújvárra lovagolt fel eladásra hajtott tinai mögött,¹ vagy Borotvás Gergely uram, akivel Császár András 1769-ben „együtt kupeczkedett”.² A XVIII. századi nemes vagyónak többi része is ugyanaz, mint civisgazda korában: ház, akol, veteményes kert, a város közelében lévő szőlő és gyümölcsös, s a határban szétszórt rétek és „mezei kertek” (szántóból és kaszálóból álló, gyakran állattelletésre is szolgáló, s ehhez képest épületekkel is felszerelt földdarabok.) Földjein és szőleiben folytatott gazdálkodása is megtartja civis jellegét. Családtagjaival, és az évenként fogadott béresekkel, kapásokkal napszámos és hetiszámos munkásokkal dolgoztat. A nemesi gazdaság munkaszervezete tehát megőrzi mezővárosi, parasztpolgári mivoltát, s a nemes gazda továbbra is ugyanazt az irányító, szervező munkát végzi gazdaságában, mint a törökkori civis.

Egyes nemes családok vagyona megnő, gazdálkodása továbbfejlődik, munkaszervezete kibővül ugyan a XVIII. század folyamán, de csak az adott keretek között. A gazdagodó nemes állatállományát növeli, több aklot, szőlőt, mezei kertet szerez. Gazdálkodását intenzívebbé teszi részben úgy, hogy a félszilaj állattenyésztésről állatnevelésre, marhahízlalásra és — kismértékben — tanyai istállózó állattel-

¹ Jk. 1732—1740. 586. l.

² Diárium. 1767—1769. 110. l.

tetésre tér át, részben pedig úgy, hogy szőlejét gondosabban dolgoztatja, földjein fokozottabb arányban termel gabonát. Vagyona növekedésének és gazdálkodása belterjesebbé válásának következményeképp munkaszervezete is kibővül: több cselédet, bérest, kapást, tanyást, időszaki munkást foglalkoztat, s ő maga mindinkább csak parancsol, irányít, ellenőriz. A XVIII. század során lassankint abbahagyja a nemes gazda azt a kevés személyes testi munkát is, amelyet a jómódú cívis még a század elején végzett, (pl. a szőlőbeli munkát); de a legényfiúk — ha éppen nem járnak magasabb iskolába — még a század második felében is dolgoznak, a gazdaságban, az asszonyok és leányok pedig a háztartás munkáit végzik.

Ezenkívül, jellemző módon éppen polgári-kapitalista irányban mutat változást, továbbfejlődést a kőrösi nemesek gazdálkodása. Nevezetesen három olyan gazdasági ág fejlődik ki a XVIII. században a nemesek kezén, amely kétségkívül a tőkés gazdálkodás mezővárosi válfajának tekinthető: a malommal, a bolttal és a pénzzel való gazdálkodás. Malom és bolt volt már Kőrösön a törökkorban is, de elszaporodásuk csak a XVIII. században következett be, a gabonatermelés, illetve a városba irányuló áruforgalom megnövekedése folytán. A városban szerteszét épített szárazalmok és a piactéren felállított boltok jórészt a nemes nagygazdák tulajdonában voltak. A század közepétáján már szinte elengedhetetlen kiegészítői a jómódú nemes vagyonának. 1730 és 70 között tizenöt nemes malmáról, hét nemes boltjáról szólnak adatok. A malomba molnárt szegődttet a gazda, a boltot magyar vagy görög kalmárnak adja bérbe, mindkét vagyontárgyat tőkeként kezeli tehát. Ami a pénzt illeti: ez már a törökkorban is a falusi méreteket jóval meghaladó szerepet játszott Kőrös állattenyésztő-kupeckedő gazdálkodásában. De ekkor még csak e gazdálkodási forma alárendelt kiegészítője volt. A XVIII században viszont önálló létet nyer: a nemes nagygazdák kezén kölcsönügyletekre, kamatoztatásra használt tőke lesz belőle. A vagyon egyre nagyobb része alakul át pénzzé és marad, öröklődik ebben a formában. Az 1720-as években 500—800 forint készpénz szokott szerepelni egy-egy nemes gazda végrendeletében, a század második felében viszont már nem ritka az 5—10.000 forintos summák örökítése. A nemes nagygazdák tőkepenze különféle kölcsönügyletek lebonyolítására szolgál. A helybeli kereskedőknek, kisebb kupeceknek is ők adnak kölcsönt bevásárlásra, vállalkozásra. A város, ha megszorul, szintén a nemesekhez fordul pénzéért. Szokásos ügylet a „szőlőépítésre”,

és szőlővásárlásra való pénzkölcsönzés; tőkétlen kisgazdák vesznek így fel pénzt a nagyobbaktól, s kamat fejében rendszeren szőlejük fele termését kötik le a pénz visszafizetéséig. A nemesek tőkés tevékenysége a század második felében annyira megy, hogy a város földesúri haszonvételeit is bérbe veszik. Így 1759-ben a pesti út mentén fekvő pótharaszti vendégfogadót „a Bor, Pálinka vagy Ser árulásának haszrával“ Nemes Farkas János uram árendálja ki a várostól, „több Cointeressatus Nemes és Becsületes Társaival“ Farkas Pál, Borotvás János, Veress Pál és Szijj Pál nemes urakkal együtt.¹ 1767-ben a városi mészárszék, 1769-ben a városbeli vendégfogadók kiárendálására vállalkozik egy-egy pénzes nemesekből álló csoport.² A bérlő nemesek persze kocsmárost szerződtenek a vendégfogadóba, mészároست állítanak a székbe.

A körösi nemesek gazdálkodása tehát a XVIII. században is paraszt-polgári gazdálkodás volt és nem a nemesi—földesúri birtokhasználat, hanem épen a polgári-tőkés gazdálírányában fejlődött tovább. Nem is történetelt máskép: semmiképen sem lehetséges, hogy jobbágyokkal gazdálkodó birtokosokká váljanak, hiszen a város határában és a város bérelt és zálogos pusztáin fekvő földjeiket nem is nemesi joggal, hanem a városi polgár jussán bírják; dolgoztatható jobbágyuk nincs és nem is lehet ebben a társadalomban.

Azt ugyan megkísérlik a saját telkükön lakó nemesek a XVIII. század második felében, hogy a város határában lévő javaikra és használati jogaikra is kiterjesszék birtokosnemesi privilégiumukat; az erdőben és legelőben való részesedés-jogukat és polgári magántulajdonukként bírt szőleiket és mezei kertjeiket szeretnék kivonni a városi jog alól s nemesi birtokká, a nemesi telek appertinentiájává, allodiális jószággá tenni. Törekvésük bizonyos fokig sikerrel is jár. 1770 táján hosszú harc után, a megye segítségével sikerül ugyani a város határában fekvő erdő $\frac{1}{7}$ részét elkülöníttetniök a maguk számára. Ezt az erdőrészt most már a nemesi compossessorátus veszi tulajdonába; ez a terület jelöli ki évenként a levágandó részt, s állapítja meg a tagok favágási jogának mértékét. A legelőből ugyan nem kapnak külön részt a nemesek, azt viszont már 1750 táján elérik, hogy jószágukat „fű-bér“, s egyáltalán minden ellenszolgáltatás nélkül tarthatják a közlegelőn. Sikerül nekik ezenkívül a kaszálók egy részének, az úgynevezett „ház után való“

¹ Jk. 1759—1769. 13. l.

² Diárium 1767—1768. 11. l. és 1768—1769. 185. l.

réteknek nemesi birtokká változtatása is. Ezt a változást nem közös fellépéssel és küzdelemmel vívják ki, hanem a birtoklás jogának csendes, de következetes átmagyarázásával érik el. Ezek a rétek ugyanis már a török korban, a cívis birtokrendszer kifejlődése során a háztelkek tartozékává váltak: a város így biztosította minden házzal bíró, fuvarszolgáltatásra kötelezett lakosa számára az ígásállat takarmányát. A telküket most már földesúri joggal kezükben tartó nemesek a telek tartozékaként szereplő rétet is nemesi birtokuknak tekintik. A XVIII. század közepe táján már gyakran mint „alodiális rétet” említik a nemesi végrendeletek. Sőt Nemes Kandó Mária, akinek két telke van, s maga csak az egyiket lakja, 1754-ben mint „a rét Földes Asszonya” vonja felelősségre a másik telkén lakó kőrösi polgárt, mert az ő megkérdezése nélkül elcserélte háza után való rédjét egy másik darab földért.¹ A város pedig elismeri ezt a jogátmagyarázást, ncha a ház után való rét a cívis szokásjog szerint nem a telekbirtokos földesúr, hanem a telken aktuálisan lakó kőrösi polgár tulajdona volt.

E rétek azonban a nemesek egész birtokállományában elenyésző helyet foglalnak el. A szőlők és egyéb földek tulajdonjogát viszont már nehezebb volna nemesi birtokjoggá átértelmezni, minthogy ezek nincsenek telkekhez kötve, hanem szabadon adható-vehető polgári magántulajdonként vannak a lakosok kezén. A nemesek ugyan ezeket is igyekeznek nemesi jószágukká tenni, mégpedig úgy, hogy egymásközt a nemesi jog szabályai szerint öröklítik és ruházzák át a szőlőt és földet, hogy az örökös, illetve az új tulajdonos a nemesi birtokjog paragrafusaira hivatkozhasson minden városi, vagy magánköveteléssel szemben. 1776-ban például, amikor Kovács István valami föld, pénz és marha iránt keresetet ad be Borotvás János ellen, azon a címen, hogy Borotvás János nagybátyja, Borotvás István e javakat végrendeletében reá, Kovácsra hagyta, Borotvás János azt válaszolja, hogy „N. Borotvás Familia Néhai Borotvás István Uram jószágát nem a Testamentom mellett, hanem penes Transactionem bírja nagy summa-pénzben, még pedig nem úgy, mint paraszt, hanem mint Nemesi Jószágát, a’ mellynek ítélete nem a N. Kőrösi Tanácsot illeti.”² A város azonban élénken ügyel a parasztpolgári birtoklás-rend épségére s erőteljesen szembe száll az ilyenféle nemesi törekvésekkel. 1769-ben például, amikor az egyik birtokos-nemes az ősiségre hivatkozva pörrel

¹ Jk. 1753—1759. 194—97. l.

² Diárium 1773—1776. 185. l.

támad meg egy, a családjában lefolyt szőlőeladást, a tanács úgy ítél, hogy „itt mind Szőlőknek, mind a Mezej Kerteknek s Réteeknek szabad vétele s adása Nemesek és Parasztok között usuban lévén a szőlő továbbis az Alperesnek birtokában hagyattatik.”¹ 1775-ben Ns Balla Gergely gyermekei akarják az ősiség jogán visszaperelni azt a szőlőt, amelyet apjuk annakidején éppen azért adott el, hogy árán nemeslevelet szerezzen magának és családjának. A tanács ezt a keresetet is elutasítja: „itt Nagy Körösön a szőlők nem lévén bizonyos fundusokhoz köttetve, vagy felszítva a régi s mostani szabados adás-vevés által kéziül-kézre szoktanak által adattatni és ekképpen a szőlőknek bírásában capax minden szegény Paraszt vagy közönséges Ember; nemis lehetne abban ősiséget tartani. . . nemis lévén szokásban iure Doinali abból valakit ki vetni. mivel elég szőlőt lehet eladót mindenkor találni . . .”²

De még ha sikerülne is a nemesi jogot kiterjeszteni a szőlőkre és földekre, — aminthogy majd a XIX. század elején nagyjából sikerül — ez is csak birtokjogi változás lenne, amely az örökösítés, adás-vétel, perelhetőség és adózás tekintetében emelné ki a nemesi birtokot a városi jog alól, de gazdasági jellegét és használatát nem másítaná meg: a nemes birtokát továbbra is a határban szerteszt fekvő szőlők, rétek, tanyásföldek alkotják, az ezeken folytatott gazdálkodás és a munkaszervezet mindvégig parasztpolgári marad.

Még a körösi határon kívül, Tetétlen pusztán lévő nemesi adománybirtokukat is ebbe a gazdálkodás-formába. kapcsolják be a körösi nemesek. Tetétlen, ez a Köröstől mintegy 25 km-re fekvő pusztá a XVIII. század elején II. Rákóczi Ferenc birtokában volt. A pusztát a török idők alatt, s a XVIII. század elején is Körös városa bérelte, s egy részét legelőként hasznosította, más részét „mezei kertek” formájában polgárainak adta bérbé. A kuruc szabadságharc idején Rákóczi Ferenc javainak lefoglalása folytán a királyi fiskus kezére került a pusztá, majd egyik felét gróf Aspermont kapta meg. Ezt a félpusztát a város hamarosan zálogba vette Aspermonttól, s tovább is úgy használta, mint addig. Tetétlen másik felét viszont — csaknem 3000 hold kitűnő földet — 1728-ban néhány körösi nemes: Beretvás István, Jeney István, Csikvári Kalocsa Ádám és özvegy

¹ Jk. 1769—1780. 15. l.

² Diárium. 1773—1776. 117—118. l.

Cseplész Jánosné szerezte meg a fiskustól 2600 forintért. Hamarosan királyi adományt is kaptak a birtokra, s 1730 körül be is iktatták őket. Később, öröklés és vétel folytán a Kőrösre benősült Dabasi Halászok két birtokrészt maguknak szereztek meg, az Inárcsi Farkasok pedig a Beretvás család birtokának egy részéhez jutottak hozzá, úgyhogy a század második felében a Dabasi Halász család 1400 holdat, a Kalotsa család 700 holdat, a Beretvások és Inárcsi Farkasok pedig 400, illetve 300 holdat bírnak Tetétlenen. E nemesek valamennyien Kőrösön laknak, s tetétleni birtokuk teljes mértékben mezővárosi, parasztpolgári gazdálkodásukba illesztik be. Gazdaságuk központja továbbra is a város, megtartják és tovább is használják a város határában szerte-szét fekvő cívisföldjeiket. Ezentúl is azt a sokoldalú cívisgazdálkodást úzik, amelynek főága az állattenyésztés és Tetétlent is ennek a gazdaságformának szolgálatába állítják. Tetétleni birtoka legnagyobb részét ki-ki legelőnek — mivel jó föld, helyenkint göböly-legelőnek — hagyja, kisebb részét kaszálónak használja, s csak itt-ott szántat fel egy-egy darabot benne. Ahol a kaszáló és szántó összeér, telelőhelyet kerített fel, ahol a szénát és szalmát felhalmozzák, a marhák-nak karámot, aklot, istállót, a pásztornak kunyhót állítanak, s ezek az épületek aztán a nyári munkákra kijáró, néha hetekig is kint tanyázó meghúzódó helyeül is szolgálnak. Egyszerűen „szállás“, „tanya“ keletkezik a kőrösi nemes tetétleni birtokán is, akárcsak a városi határban lévő földjein. A munkaszervezet sem változik meg: Tetétlent sem jobbágyokkal, nem is gazdatisztnek engedelmeskedő urasági cselédekkel műveltetik, hanem az évről-évre szegődött bérések járnak ki a városból szántani, kaszálni, s a nagyobb munkákat itt is részért, vagy pénzbéért felvállaló munkások végzik. A munka irányítását továbbra is maga a nemes gazda vagy felserdült fia tartja kezében, maguk is kijárnak a pusztára, néha hétszámra kint tartózkodnak, s csak vasárnapra, vagy tanácsgyűlésre mennek haza a városba. Ezért aztán „majorházat“ is építenek: ahol a gazda megszáll. Dabasi Halász János az 1760-as években már a nyár nagy részét kint tölti 1400 holdas birtokán, de ő sem adja fel városi házáat, szőleit és városi határbeli földjeit, és télen ő is a városban lakik.

A kőrösi nemesek birtokviszonyainak és gazdálkodásának ügye végeredményben a következőkép alakult tehát a XVIII. században: A nemesek birtoka eredetileg tisztán cívisbirtok volt; a század második felében sikerült ugyan a határban fekvő erdők és rétek egy részét nemesi birtokukká ten-

niök, de a többi határbeli javaikra — ekkor még — nem tudták kiterjeszteni nemesi birtokjogukat; a városi határon kívül, Tetétlenen viszont néhány család jelentős nemesi adománybirtokhoz jutott. Gazdálkodásuk azonban teljes mértékben cívisgazdálkodás maradt, sőt, néhány tekintetben éppen a polgári gazdálkodás irányában fejlődött tovább, s a nemesek kezén alakultak ki a mezővárosi kiskapitalizmus formái; tetétleni birtokukat is a cívisgazdálkodás módszereivel hasznosították.

Ez a nemesi birtok-elemekkel átszőtt és kibővült cívisbirtok és e továbbfejlesztett cívisgazdálkodás már nyilvánvalóan tágabb keretet, nagyobb és más kezelést kívánó vagyont jelent, mint amekkora a törökkori cívisgazda kezén volt. Lényeges változás az, hogy az állatállomány viszonylag háttérbe szorul a helyébe a földbirtok nyomul előre. A török-kori cívis, ha volt is földje, jellegzetesen állattulajdonos, állattenyésztő gazda volt; a XVIII. század második felének gazdag nemese viszont elsősorban földbirtokos már, még ha gazdaságának főága is az állattenyésztés.

Ez a jellegváltás mintegy szimbolizálja az életforma egész átalakulását. A cívistársadalomból kinőtt birtokos-nemes családok ugyanekkor más tekintetben is kifejlesztik a nemesi-úri életformát, amelyet ugyanez a mindenben jelenlévő kettősség jellemez: egyrészt a cívislét továbbélő elemeiből, másrészt az országos nemes-úri életvitel elemeiből épül fel. Végül azonban a nemesi életforma magába olvasztja cívismult örökségét, s a kőrösi nemesek kifogástalan urakká válnak.

Ez az alakulás párhuzamosan halad a nemesi vagyon és gazdálkodás ismertetett fejlődésével. Az összefüggés is igen erős a kettő között. Azok a nemes családok jutnak el az úri életformához, amelyek cívisvagyonukat megőrizték és továbbgyarapították. S az egyes birtokos családok közt észlelhető életformabeli, előkelőségi különbséget, szóval a családok rangsorát legnagyobb mértékben gazdasági helyzetük különbsége szabja meg. Az élen természetesen a Tetétlenen is birtokossá váló Inárcsi Farkas, Beretvás, Dabasi Halász és Kalocsa familiák járnak. Hasonló színvonalon él, s hasonló ranggal bír a benősült előkelő nemes Nyáry Mihály családja, amely a közeli Nyáregyházán is birtokos, s az Uza földesúri családdal való rokoni kapcsolata révén mintegy 10 kőrösi telek földesura. Körülöttük csoportosulnak, de valamivel alattuk állnak a saját telkükön lakó, többnyire egytelkes és tisztán cívisbirtokkal rendelkező vagyonos compossessorok, körülbelül 10—12 család.

E családok nemesi-úri életformájáruk kialakulása szépen szemmel kísérhető. Mindenekelőtt megfigyelhető, hogy életük színvonala fokozatosan a többi kőrösi gazda cívis-paraszti életnívója fölé emelkedik, életberendezésük külső formái megváltoznak, elfejlődnek azoktól a formáktól, amelyek között a többiek élnek. Például a ház: Az 1730-as évektől a vagyonos nemes már kőházat épít, vagy legalább kőalapra rakja vályogházát. Sepsei János özvegye, Kalocsa Judit 1745-ben már 300 forintért adja el házát, a közönséges kőrösi házak értéke ugyanekkor 50–100 forint¹ Nemes Tóth András uramnak 1747-ben kőháza és mellette külön cselédháza van.² A lakószobák száma 3–4-re nő, s ezzel a ház röbnyire hajlított formát vesz fel. Ez az úgryvezett egytraktusos kúria voltaképpen a kőrösi parasztház továbbképzett, úribb változata. A ház berendezésének fejlődéséről — részletkutatások hiányában — csak annyit mondhatunk, hogy együtt halad a ház tágulásával. Farkas János özvegye és leánya Krisztina, Beretvás Jánosré, 1799-ben egyéb vagyontárgyak közt már a következő bútorokon osztoznak: 3 puhafa és 3 keményfa nyoszolya, 1 puhafa nyolc személyre való asztal, pohárszék, diófából készült új kihúzóasztal, 8 fekete bőrös karszék, 1 nagy puhafa régi almárium, 1 keményfa „subládka szten“, 1 fekete festékű puhafa láda, 1 zöldfestékű puhafa láda, 1 közönséges „kupferláda“, 1 „nagy házba való atzél tükör“, ezüst evőeszközök, konyhaberendezés, rengeteg abrosz, asztalkendő, ágyterítő, derekalj, vánkös, lepedő, vánkös. párnaciha stb.³

Ami a viseletet illeti: erről a részletes kutatás alighanem azt mutatná ki, hogy a kőrösi nemes XVIII. századi pompás öltözetének elemei jórészen a gazdag és színes cívisviseletből származnak, annak továbbképzései, másrészt viszont a Nemesi öltözködés országos formái hatottak rá. A női viselet gazdagságára a század első feléből elég talán idéznünk Nemes Joó Mihályné 1730-ban tett bevásárlásait: „elment a boltban és vett öt motring aranyat, selyemkeszkenőt . . . minden héten vett patyolatot, csipkét . . . fátyol arany prémes ingvállakat csináltatott . . . és szokryát, a szokrya többen került mint egy tinó ára.“ Egy hétköznap pedig úgy jelent meg a szomszédoknál, hogy „piros csizma a lábán, vörös szoknya rajta és zöld atlaez kötő előtte“. ⁴ Ebben az

¹ Vegyes ügyek. 1740.

² Jk. 1747—1753. 35. l.

³ Beretvás-család levéltára.

⁴ Jk. 1732—1740. 125. l.

időben még a gazdag nem-nemes asszonyok is hasonló dísszel öltöztek. De már a század végén, a Farkas—Beretvás-féle osztozkodásban szereplő ruhadarabok a legfelső réteg elkülönült öltözködési fényűzését mutatják. A két asszony több mint ötven színesebbnél-színesebb, drágábbnál-drágább női ruhadarabon osztozik, többek közt ilyeneken: „ujj setét olajsín atlatz selyem magyar bunda, róka májjal bélelt fein nyuszt prémre“, „setét kék atlatz bunda fekete medve prémre“, „sárga citrom színű atlatz selyem szoknya“, „arany virágú kék kamuka lájbli 14 pár ezüst kaptsockra; az ezüstye tézsen 7 lotot“, „világos kék selyem váll fekete selyem tsipkére és ezüst kaptsockra“, „setét gránát szín atlatz selyem veres és zöld virágokkal elegyes hosszú asszonyi köntös“, „kikirits virág szín síma frantzia taffota hosszú asszonyi köntös“, „arannyal ki varrott fehér patyolat hosszú asszonyi köntös“, „világos kék virágos nyakban való selyem kendő“, „arannyal ki varrott nyakba való kék bibor kendő“, „tizenkét sor nyakba való igaz györgy“,¹ A Beretvás Mihály vagyónaról, a XIX. század elején készült inventárium a gazdag nemes férfi viseletét mutatja be. 35 férfi ruhadarabot sorol fel a jegyzék, ezek közül, mint jellemzőket a „Farkas bórrel prémezett détz bundát“, a „zöld posztó. rókával prémezett bundát“, a „kék gubát“, az „astragány-nyal prémelt kék mentét selem béléssel“, a „világos kék mentét fekete bárány prémmel aranyos zsinórral“ a „kék matéria lajblit 18 ezüst gombbal“ és a „zsinóros drab szín magyar radrágot“ emelhetjük ki.²

A nemesség XVIII. századi műveltsége szintén arra az alapra épült fel, amely Kőrösön, mint cívis műveltség, illetve a műveltségszerzés cívisvárosi intézménye már a törökkorban kialakult. A kőrösi református iskola — a debreceni kollégium partikulája — már a XVII. században is fennállott. Nemcsak elemi ismereteket terjesztett, magasabb osztályai is voltak. A jurátus-latinban, a jogban, s bizonyos mértékig az országos ügyekben való további járatosságot pedig már a törökkorban is megadta a városvezető cívisrétegnek maga az előljárói ténykedés. A XVIII. században is a kőrösi iskola rakta le az alapot, amelynek birtokában a nemes ifjú tovább indult a magasabb jogi tanulmányok útján. A jobbmódú nemesek általában kijáratatták fiaikkal a helyi iskola néhány osztályát, a legalkalmasabbakat aztán máshova küldték, hogy tovább tanuljanak. Ns. Ifjú Jóó

¹ Beretvás-család levéltára.

² U.-ott.

Mihály például „minthogy még maga tudományit Oskolákban s idővel Patvariánnis öregbíteni kívánná“ 1747-ben apjáról maradt kőrösi házat és gazdaságát „míg szüksége nem lesz en reá“, mostoha apjának, nemes Komjáti Zsigmondnak kezére engedi.¹ A legjobb családok fiai közül többen Debrecenben tanulnak a század közepétáján, így Inárcsi Farkas János, Török János. Balla Gergely már az 1730-as években Pozsonyban, majd Bécsben tanul, egyébként azonban csak 1770 táján kezdik a legelőkelőbb családok Debrecen helyett Pozsonyba és Bécsbe küldeni fiaikat — ekkor már a német nyelv is kelléke a jurátus műveltségnek. „Írja kegyelmed, hogy rajta legyen a német nyelv tanulásán, rajta is vagyok. és reméllem, hogy nem esik értem az atyai költség hijjába“ — írja Beretvás Mihály 1781-ben Pozsonyból Kőrösre. Testvére, János ugyanekkor már Bécsből levelez apjával, ahová azért költözött át, mert „az németben mind pedig az Jussban töb exercitiumom vagyon, mint Pozsonyban . . . egész napon vagyok többnyire az Collegiumban, mivel járom az Jus naturalet és Civilet és Politicat. A Németet pedig tanulom tsak időközben“.² A Beretvás család levéltára s bizonyára más kőrösi nemes családok levelesládája is a családtagok sok ilyen levelét őrzi, melyek közül nem egyet németül írt a távolban tanuló diák, a német nyelvben tett előhaladását fitogtatva.

Az iskolázás terjedésének pusztá tényénél lényegesebb az, hogy a jogász-értelmiségi képzettségre most már szükség is van a városban. Maga a városvezetés: a bonyolulttá vált belső igazgatás és igazságszolgáltatás a megyével és az országos szervekkel fenntartott kapcsolat, s az olyan követelésekkel szembeni védekezés, az olyan perekben való helytállás, amilyen például Keglevich ismert követelése és proportiónális pere, megkívánják az előjárók jártasságát az országos jogban és igazgatási gyakorlatban. A jogász-értelmiségi szakszerűség érvényesülésének tere és keretei tehát belülről épülnek ki a városban, a rendi országba való teljesebb bekapcsolódás következményeképp.

A magasabb iskolázás aztán magával hozza azt is, hogy a kőrösi nemesek szorosabb társadalmi kapcsolatba kerülnek az ország nemességével. A Pozsonyban, Bécsben, Pesten deákoskodó, majd jurátuskodó kőrösi fiak összeismerkednek az ország minden tájáról összeverődő nemes ifjakkal. pátriájukban is meglátogatják egymást; néhány rokoni kap-

¹ Vegyes ügyek. 1747.

² A Beretvás-család levéltára.

csolat is szövődik így. De nemcsak egyes, másvidéki nemesekkel jut érintkezésbe így a kőrösi nemesség, hanem a kiváltságolt rend országos ügyeihez is közel kerül azáltal, hogy a fiatal családtagok a nemesi közélet központjaiban élnek esztendőkön át. Beretvás Mihály például 1782-ben arról ad hírt apjának Pozsonyból, hogy a város országgyűlésre készülődik, úgy hírlik, a király is lejön, és „annakutánna magát meg fogná koronáztatni. némelyek azt hilletik, hogy a' Nemesekre adót akar vetni, ha pedig magokat az adótól vonogatják, még is rájok vetik erővel is... sokan pedig azt mondják, hogy az Vármegyéknek Urait akarja meg compiskalni, a' kik nem akarják bé venni Ő Felsége parantsolatját, hogy az Protestansoknak Templomot engedjenek építeni.”¹

A magasabb iskola, a jurátuskodás, a nagyobb városokban eltöltött esztendők a műveltséget is emelik, a világszemléletet tágitják. Ez a műveltség ugyan a legtöbb esetben nem több a latin, s az úgy-ahogy megtanult, de otthon hamar elfelejtendő német nyelv tudásánál, néhány könyv ismereténél; a világszemlélet sem terjed túl a most már Béccsel megfejelt ország határán, mégis az országos, köznemesi-kisúri műveltség és szemhatár már ez, amely erősen különbözik a közben egyre inkább elparasztosodó, a maguk kis mezővárosi körébe záródó közrendű kőrösi gazdák kultúrájától.

Néhány kőrösi nemes azonban felül is emelkedik az általános köznemesi műveltség szintjén. így Pataky István, egyik-másik Inárcsi Farkas és Beretvás, kik többé-kevésbé olvasó emberek, s a jelek szerint franciául is tudnak valamit. Kivételesen művelt Balla Gergely, a Nagy-Kőrösi Krónika írója, kinek állítólag 2000 kötetes könyvtára volt, s a latinon és németen kívül franciául és olaszul is olvasott. Nagykőrösről szóló munkája, amelyet 1760. körül írt, naiv krónikás elsorolás, melyben Kőrös történetének kisebb-ragyobb eseményeit az országos történelem e korban ismert eseményeivel váltogatva mondja el; láthatólag ismeri a helyi okleveles anyagot és a korában megjelent főbb latin és német nyelvű, Magyarországról szóló történelmi munkákat.

Vannak viszont olyan kőrösi nemesek is, akik iskolázatlanok, műveletlenek. De írástudatlan birtokos-nemesekről már nem tudunk a XVIII. század hatvanas éveitől. A-zsonyaik viszont — noha külön „leányok oskolája“ is működik Kőrösön már a XVII. századtól, még a XVIII. század

¹ U. ott.

második felében is kivétel nélkül keresztet rajzolnak név-aláírásuk helyett az iratokra. A férfiak tanultsága azonban ekkor már Kőröscön is tartozékává lett a jobb nemes életformájáruk — csakrem olyan jelentős elemévé, mint a jómód. Az alacsony műveltség, s különösen a latin nyelv nemtudása, ha nem is teszi egészen lehetetlenné a nemesi életet, mindenesetre csökkenti a tiszteletet, a rangot, s igen megnehezíti a nemesség országos dolgaiba való bekapcsolódást.

Akár képzett és művelt azonban a kőrösi nemes, akár nem, igazában csak városában, gazdaságában érzi magát otthon. Az iskolázás e korban még nem arra való, hogy a nemes magasabb hivatalt nyerjen el általa, s otthagyja a várost — ez a törekvés majd csak a XIX. században jelentkezik. A XVIII. században még mindenki odahaza használja fel képzettségét. Az iskolázott remesek valamennyien a városi tanácsban ülnek, a legelőkelőbbek és legműveltebbek sok éven keresztül viselik a főbírói tiszteletet. Jellemző Balla Gergely szereplése is: Bécsből hazatérve egész életét a város igazgatásának szenteli. Könyve is ezt a Kőrösrre koncentrált értelmiségi életet tükrözi: mindazt, amit az országos történelemtől összeolvasott, e város sorsa köré csoportosítja, s érezhetően őszinte lokálpatriotizmusa minduntalan átüt merev, száraz fogalmazásán.

S mindnyájuk közös, a városi közélet ügyeivel legalább is egyenrangú gondja: a gazdálkodás. Nem is fejlődik e korban külön, tisztán értelmiségi réteggé sem a jómódú kőrösi nemesség egésze, sem annak egy csoportja. A jogvégzett nemesek létének alapja, s fő tevékenysége is a gazdálkodás marad a XIX. századig — amikor aztán majd lassankint elválik egymástól a szakszerű értelmiségi nemes és a gazdálkodó nemes típusa. Még Balla Gergely is, aki pedig a leginkább értelmiségi ember köztük, sokat forgolódik szép gazdaságában, s nemcsak szőlője, tanyásföldje, marhája, hanem még szárazmalma is van. A Beretvások, Farkasok, Nyáryak közül éppen a tanult, s a városvezetésben is résztvevő férfiak a legnagyobb vagyonszerzők, a legtörekvőbbek a gazdák ezidőben. De még az értelmiségi hivatalra ideválasztott másvidéki nemesek is gazdává alakulnak itt, mihelyt benősülés útján, vagy másképp vagyonhoz jutnak. A nótáriusságra meghívott Nemes Csikvári Kalocsa Ádám például a Sirosok jól megalapozott vagyonába beházasodva faképnél hagyja hivatalát, gazdává lesz. Utóbb Tetétlen egyik megszerzőjévé válik. Török János és Sigray Mihály, kik az iskola rector professori székébe hívtak ide, szintén hamarosan búcsút mondanak a tanári mesterségnek, az egyik Beretvás-, a másik Kőrösi

Kovács-lányt és vagyont kap, s Török János mint gazda és városi előljáró, Sigray pedig mint gazda és katonatiszt futja tovább a pályáját. Példát többet is idézhetnénk, mert ez az általános eset. Még a lelkészek is ehhez az életformához hasonlítottak bizonyos fokig. Többnyire származásuk szerint is nemesek, de ha nem is azok, iskolázottságuk és hivataluk kvázi nemessé teszi őket, úgyhogy a legelőkelőbb családok leányainak kezére is számot tarthatnak. Helmezy István például, ki 1723-tól 1747-ig kőrösi pap volt, majd a Dunamelléki Egyházkerület püspöke, kiterjedt földek, szőlők birtokosává válik Kőrösön, sőt, malma is van, s tőkepenze gyakran „jár interesre“. 1748-ban például egy kőrösi kereskedőnek ad 300 forintot kölcsön, „vásáruval való kereskedés szükségére“ 6%-os „legális interes mellett“.¹

A kőrösi nemeség felső réege tehát a civis nagygazda és városvezető egymással összekapcsolt életformáját folytatta és fejlesztette tovább a XVIII. században. Nem csapódott ki teljesen a társadalomból, amelyből származott, hanem benne maradt a parasztpolgári mezőváros szerkezetében, s a maga úrivá alakuló életformájával, jogász-nemesi szakszerűségével, mintegy betetőzte ezt a társadalmat, az országos rendi társadalom felé. De egyúttal ki is sajátította magának mind a nagygazda, mind a városvezető helyzetét és szerepkörét. A kőrösi társadalom igazán vagyonos elemei e korban csaknem kivétel nélkül nemesek; a gazdagság szinte egyet jelent itt, ebben az időben a nemességgel,² olyannyira, hogy az az egy-két nem-nemes civisfamília, amelynek a XVIII. században sikerül megmaradnia a legfelső vagyoni szinten és egyúttal adnia a nemesekkel (így pl. a Karai-család), csakhamar nemeslevél nélkül is nemesnek számít, a legvagyonosabb nemescsaládokkal házasodik össze, s neve mellé gyakran ki is írják a „Ns.“ jelzést. Az értelmiségi képzettség és foglalkozás még inkább azonosul a nemességgel. A közrendű kőrösi fiú, ha kitanul és beválik jurátusnak, ezzel szinte eo ipso nemessé emelkedik. Jellegzetes kőrösi példája ennek éppen Balla Gergely, aki paraszttrendű csizmadiamester fia volt, de amikor pozsonyi és bécsi tanulmányai és patvárián való működése után hazatért, a városi nótáriussággal együtt

¹ Jk. 1759. 1769. 186. l.

² A közrendű gazdák erős vagyonosodása majd csak a XVIII. század végén indul meg, s a XIX. században, a nagy földvásárlások a környező puszták szántófölddé váló megszerzése, a közlegelők felosztása, s az egész belső és külső határ tanyásodása során alakul ki az a rendkívül jómódú gazdaparasztság, amely máig is törzsrétege a kőrösi társadalomnak.

nemes Dabasi Halász Zsuzsanna kezét is elnyerte és 1751-ben a nagykőrösi nemes kompániában már mint zászlótartó szerepel. Amikor tehát 1759-ben nemeslevelet, majd nemesi telket szerzett, csak a tényleges állapotot hitelesítette ezzel.

Ha benne is marad a birtokos-nemesek nagygazda és értelmiségi rétege a város gazdasági és társadalmi szerkezetében, mégis idővel elkülönül, más életformájú csoporttá válik, s a század második felében mindinkább elzárkózik a közrendtől. 1760-tól nem is igen fordul elő, hogy vagyonos birtokos-nemes összeházasodjék közrendűvel.

A tudati elkülönülés meglehetősen erős, a nemesi gőgre is számos példát idézhetnénk. E gőg megnyilatkozásait többnyire becsületsértési, verekedési perekből ismerjük, de ezek a kirívó esetek egyszersmind a mélyebb folyamat alakulását is megvilágítják. „Megöllek ebadta, a te dijjod csak 12 forint“, — vágja oda Beretvás István egy kőrösi gazdának már 1723-ban¹ s unokaöccsei, Beretvás János és Gergely 1764-ben hasonló fenyegetéssel vonják felelősségre a takácsok céhmesterét: „miért mondtad tolvajnak a Nemes embert hát tolvaj a Nemes ember? . . . szabadságom van rá, hogy agyon üsselek“.² Nemes Sábéki Török János feleségéről vallják 1748-ban, hogy „tsak olyba tartja a szegényt, mint a kutyát . . . rettenetes hatalmasságot viszen a szomszédokon véghez, minnyáján félnek tőle“, egy szomszédja süldőjének eltörette a derekát, „de minthogy szegény volt . . . semmit sem mert szólani“. Másik szomszédját, Szücsné meg is verte, s mikor az visszaütött, azt mondta Sábéki Török Jánosné, hogy „meg emlékeztek arrul a Tanu, hogy Szücs Jánosné ő kegyelmét, mint nemes asszonyt a fával meg ütötte“.³ Kőrös nemes-nemes gazda-lakosai, akiknek öntudatát a civis mult nevelte, s a ténylegesen szabad gazdasági és társadalmi helyzet a XVIII. században is életben tartotta, persze, nehezen szokták meg a nemesek társadalmi előjogainak és érzékenységének tiszteletben tartását. Szinte megható példája ennek az ütközésnek Bene János esete Nemes Onadi Kovács István Péter nevű fiával 1750-ben. Ez a Bene János a malomban várakozott több társával, mikor a 12 éves Onadi Kovács Péter megérkezett, s követelte, hogy az ő gabonájukat a régóta sorukra várók előtt őrölje meg a molnár. „ . . . ez is mindgyárt elüti a Szegény embert a malomrul,“ — vélte Bene hangosan. mire Onadi Kovács Péter visszafelelt „és

¹ Jk. 1722—1727. 90. l.

² Jk. 1759—1769. 508. l.

³ Jk. 1747—1753. 103. l.

tsudálkozott rajta a Tanu, hogy gyermek lévén olyan öreg embert semmire sem becsült, hanem szidgya rágalmazza“. Végül Bene nyakoncsapta a gyereket, de másnap Onadi Kovács uram már elhívatta: „No Bene, edgyezz meg velem, miért verted meg a Nemes Embernek a fiát?“ Azt követeli, hogy kérjen Bene bocsánatot. Bene János nem hajlandó erre, mire Onadi Kovács István pert indít a városnál ellene, mégpedig prókátor útján, s száz forint satisfactiot kíván. Bene István védekezésében azt kéri a tanácstól, hogy „vétessék consideratioban mind a gyermekek gyermekkori állapottya, mind pedig az ő megállapodott emberkori ideje, mert jóformán nemis akart véle úgy bánni, mint idegennel... hanem csak atyafisságosan meg inteni, hogy többször tsufot ne úzzön belőlle... ugyis mások példájára az ollyatén gyermek egyebet nem érdemlene meg intésnél”.¹

A vagyonos nemesek zárt csoporttá különülése nagyjából az erdőrész megszerzésével, tehát a birtokos-nemesek összetartozásának tárgyi keretet adó erdő-compossessorátus megalkulásával egyidejű (kb. 1770). E közbirtokosság ettől kezdve erős csoportöntudatot hordoz és nevel magában, amely mind élesebb formát ölt a parasztok irányában. Teljes virágjában mutatja már a compossessorátus csoportöntudatát és gőgjét, s egyúttal a nemesi-úri életforma diadalrajutását a „Nemes Vadászó Compánia“ létrejötté. Ez 1787-ben történt, miután egy királyi rendelet az előző évben országosan szabályozta a vadászat ügyét, s utat engedett az ilyen kompániák felállításának. A nagykőrösi compossessorok közül tizennégyen, név szerint: Nyáry Lajos, Dabasi Halász Péter, Kalotsa István, Ináresi Farkas Gáspár, Borotvás János, Borotvás Mihály, Török János, Gombay István, Gombay László, Jánosi Dániel, Muraközy Sámuel, Vajkó János, Dobos Pál és Zombory János ekkor összeállnak, kiarendálják a várostól a kőrösi határban gyakorolható mindenféle vadászat jogát. Megállapítják a kompánia alapszabályait, amelyek a vadászat idejét, formáit és az árenda megfizetésének módját írják elő a tagok számára. Többek között megegyeznek abban is, hogy „jágert“ minden tagnak szabad, agarat pedig ajánlatos tartani. Azt viszont szigorúan megtiltják, hogy „a N. Kőrösi Paraszti renden lévő lakosok“, akikről t. i. köztudomású: hogy „minden jó közre czéelőző rendeléseknek meg tartására az eddig közöttök uralkodó abusús miatt igen restek, nyakasok, sőt telyességgel engedetlenek szoktak lenni“, bármí módon vadásszanak. A kompánia

¹ Jk. 1747—1753. 234. l. és Perek I. es. 5. sz.

tagjai sem engedhetik meg paraszttrenden lévő kőrösi lakosnak a vadászatot; aki puskáját, vagy agarát „parasztnak“ kölcsönadja, a kompániából való kizárással, vadászati jogának elvesztésével bűnhődik.¹ Látnivaló, hogy a valamikori cívisvárosban mégis csak elkészült a XVIII. század végére a nemesek úri rendje.

Miközben a vagyonos nemesek birtokossá fejlődött csoportja életformájában is úrrá vált, az armalisták, azaz azok a nemesek, akik nem tudták megszerezni, illetve megtartani a nemesi életforma gazdasági alapját, elvegyültek a kőrösi társadalom paraszti-kispolgári zömében. Akadnak köztük kis- és közepes vagyonú marhatenyésztő és kupecskedő gazdák, bortermelő és borral kereskedő szőlősgazdák, néhány ökörrrel szántó kisbirtokos földesgazdák, mindenféle mesteremberek, s egy-két kalmár és fuvaros is. Sőt, még a juhászok közt is találunk armalistát. Vagyonuk és foglalkozásuk jelöli ki helyüket a kőrösi társadalomban. Élet-színvonaluk, műveltségük ennek a helynek felel meg és semmiben sem különbözik a nem-nemes kiscgazdákétól és iparosokétól. De az alacsonyabbfokú tanultság sem emeli ki az embert ebből a paraszti kispolgárságból, még akkor sem, ha armálisa van: a néhány, nemeslevéllel bíró tanító is ezen a szinten él, körülbelül a mesterember rangján. Ezek a nemesek válogatás nélkül házasodnak közrendű és magukhoz hasonló armalista családokból.

Nemesi tudatuk ennek ellenére gyakran erős. Jakabházy János például szegény kiscgazda, de amikor 1740 táján „egy alkalmatossággal a kőrösiek Tizedesnek (azaz a város egyik kerületében rendfelügyelőnek) akarták tenni . . . nem akarta magára vállalni, mondván, hogy ő nemes ember légyen“.² Ugyanennek a Jakabházynak a fia pedig 1773-ban igazolván a vármegyén nemességét, azonnal folyamodást bocsát a városi tanács elé, hogy „mivel ő már Nemes Emberré lett . . . az ő szomszédságából vitessék el a' vágó akol, mert gyermekeire nézve veszedelmes, reája nézve pedig bűdös“.³ Póka László egy perében, 1762-ben „excipiál a Forum, vagyis Törvény Szék ellen, mint Nemes Ember, vigore Ar. 81. 1647., hogy tudniillik a T. N. Vrgye. Törvény Székire kelletik a Nemes Embernek citáltatnia“ s nem a kőrösi magistratus elé. Az ellenfél kétségbe vonja Póka nemességét, mire az mérgesen replikázik: „Né is gondolkozzon azon, hogy én tsak praeten-

¹ Beretvás-család levéltára.

² Benkó Imre: id. m. 148. l.

³ Diárium. 1771--1773. 184. l.

sive volnék Nemes Ember. mert reipsa nem lett, hanem született Nemes Ember vagyok, a' mellyet a Felséges Magyar Korona alatt akarhol kész vagyok és lések meg mutatni."¹ Tudjuk róla, hogy szegény kisiparos, feleségéről pedig azt vallják egy ízben, hogy mivel apjának, „öreg Erdélyi Jánosnak utollyára fel fúvdtak a lábai . . . N. Póka Lászlóné az aklokrul sokszor hozott marha ganéjt és maga bé is kötözte az Attyának a lábait azzal, a marha ganéjjal“.² A század második felében e kisgazdai kisiparosi sorban élő nemesek gyakran folyamodnak a vármegyéhez nemességük igazolásáért, némelyik család többször is, s az igazolványt többnyire el is nyerik. A társadalom azonban így sem ismeri el különállásukat: a gazdag nemesek nem veszik őket nemes számba, a velük egyszinten élő közrendűek pedig kigúr yolják azt, aki tényleges nemesi életforma nélkül nemes voltát fitogtatja. „Te koldus kutya, koldus dísznó, már most Nemes Asszony vagy, hogy vargához mentél“ — csúfolják Bányai Jánosné 1768-ban.³ Szántai Tóth András tanuk által megbizonyította, hogy Halász Péter nemességében is mocskolta, Szántai Tóth Andrásnak szegénységét is, hogy nincs marhája . . . csúfolta.“⁴ Sok ilyen és ennél erősebb kitéltet idézhetnénk, amelyek a belőlük keletkezett pereskedéssel együtt a tudat és a valóságos életforma társadalmi összeütöközését világítják meg. A legtöbb szegény nemes valóban le is mond arról, hogy rangját társadalmilag is elismertesse, s legfeljebb akkor emlegeti a maga kutya bőrét, ha más nemesekkel kerül összeütöközésbe. „ . . . nem húzza vonsa (sic) Tott Pál az én cseledemet, a tüzes kú teremtette, ha ő Nemes ember, én is az vagyok“⁵ — dühösködik az egyik armalista. „Üssed, ő is Nemes Személy te is Nemes Személy vagy“ — biztatja a közrendű Balog János nemes családból való feleségét, mikor szomszédjukkal, a birtokos-nemes Muraközynével egy sajt-szék miatt hajbakapnak.⁶

De, hogy mennyire a tényleges életforma — s főleg a gazdasági — határozta meg a társadalmi helyzetet, mutatja az is, hogy vezető gazdag familiák elszegényedő tagjai, vagyosokkal együtt rangjuk elismertetését is elvesztik. Így a Beretvások egyik ága is, a XVIII. század második felében élt Beretvás Istváné, ki vagyonát eltékozolván, második

¹ Jk. 1759—1769. 257—258. l. és Perek. I. cs. 59. l.

² Diárium, 1773—1776. 167. l.

³ Diárium, 1768—1769. 28. l.

⁴ Diárium, 1769—1771. 57. l.

⁵ Jk. 1722—1727. 285. l.

⁶ Jk. 1740—1747. 493. l.

feleséget már a közrendből vesz, más földesúr telkére költözik, a családi nemesi telekről, s ezzel kvázi jogilag is armatává süllyed, ivadéakai pedig kézművesek és kisvagyonú parasztgazdák lesznek.

Az armális tehát önmagában nem olyan erő Kőrösön, amely társadalmilag ténylegesen elkülönítené tulajdonosát a közrendűektől. Tudjuk, az armalisták másutt is, sokfelé parasztmódra éltek az országban. De itt, Kőrösön még kevésbé válik el a kispazda, vagy iparos sorban élő nemes a többi gazdától, mesterembertől, mint másutt. Itt ugyanis egyrészt nem jobbágyok, hanem szabad parasztok közt élnek, másrészt nem a megye, hanem egy kifejlett, sokban autonóm, utóbb birtokos-nemesek által vezetett városi szervezet és joghatóság alá tartoznak; ennél fogva itt azok a kisebb kiváltságaik sem érvényesülnek, amelyek a jobbágyfalvak armalistáit mégis csak kiemelik környezetükből.

*

Ha a nemesek városvezetői tevékenységének, illetve magának a városigazgatás intézményének XVIII. századi alakulását vesszük szemügyre, ebben ugyancsak a már sokszor megfigyelt jellegzetes kettősség tűnik élni.

Egyrészt ugyanis megállapíthatjuk, hogy a nemesek már a török kiűzésének idején átvették, s ettől kezdve egyre növekvő kizárólagossággal tartották kezükben a város vezetését. Az 1660-as években a tanácsstagoknak még csak körülbelül egyharmada nemesrendű, s az évről-évre választott bírák között is ebben az arányban szerepeltek nemesek. A török-kor utolsó két évtizedében azonban már inkább csak a nemesek szaporodnak a tanácsban, úgyhogy a változás idején a többség már nemes. Később nagyjából a háromnegyed-egynegyed arány állandósul a nemesek javára. A főbírói tiszttel betöltésében még feltűnőbb a nemesek túlsúlyra kerülése: a felszabadulás idején csaknem teljesen kihull a közrendű elem a főbírák sorából, ettől kezdve évtizedenkint egyszer-kétszer ül csak közrendű polgár a főbírói székekben, 1730 után pedig kizárólagosan a nemesek hivatalává válik a főbírói tisztség. 1720-tól 30-ig például a következők viselik a főbírói tiszteletet: Ns Jeney István, Ns Toth Pál, Ns Csete Gergely, Ns Kecskeméti György, Ns Beretvás János (kétszer), Ns Erdős Mihály (kétszer), és Fruttus István (kétszer). Egyedül Fruttus nem nemes, de ő is amolyan kivételes közrendű cívis, aki vagyona és a nemesekkel való családi kapcsolatai, egyezőval társadalmi helyzete révén de facto nemesnek számít. Körülbelül 1740-ig ez a viszonylag széles nemesség vezeti a várost. „Armalisták“ és „birtokos nemesek“ a század

első harmadában még sem társadalmilag, sem jogilag nem váltak el egymástól, s valamennyien inkább civisként, mint nemesként éltek. Ez a civisnemesség volt tehát a városvezető réteg. 1730 után azonban megindult a gazdagabb nemesek birtokos nemessé válása és elkülönülése, 1740 táján már a birtokosok szűkebb csoportja veszi kezébe a városigazgatást. A főbírói tisztet ezentúl túlnyomóan három előkelő birtokos-nemes familia, a Farkas-, Beretvás- és Nyáry-család többnyire magasabb iskolát is járt tagjai töltik be és rajtuk kívül két jogvégzett, nótáriusságból bíróságra emelkedett, de feleségük révén szintén a legjobb családokhoz tartozó „szakember“-nemes: Pataky István és Balla Gergely. Ezentúl a tanácsban is ezek a családok viszik a szót, a Beretvások és Farkasok hárman-hárman, a Nyáryak ketten is tanácstagok egy időben, körülöttük pedig a velük összeházasodott, hozzájuk húzó birtokos és tanult nemesek csoportja foglal helyet, immár túlnyomó többségben a kisebb nemesekkel, kvázi-nemesekkel és a mutatóba beválasztott egy-egy közrendű gazdával és mesteremberrel szemben.

A civis város civis vezetőrétegének helyére tehát alig két emberöltő alatt, előbb a civis-nemesek meglehetősen széles gárdája, majd az előkelő birtokosok zárt csoportja kerül.

Másrészt azonban az is világos, hogy ez a nemesrendű előljáróság sok tekintetben a városvezetésnek a törökkorban kialakult civis intézményességét folytatja. Mindenekelőtt fenntartja és védelmezi a város épségét. Eszébe sem jut például, hogy a követelődző földesurakkal összefogva, meg-egyezve, a megye támogatását megszerezve, közreműködjék Kőrösnek jobbágyközséggé, vagy a kőrösi közrendnek jobbágyossággá süllyesztésében, és a határ szétdarabolásában. Ellenkezőleg: jogilag is a városnak, mint területnek földesuraságát védelmezi, a földesurak portioit tudatos politikával veszi zálogba és bérbé. A földesúri törekvésekkel mindig élesen szembeáll, s növekvő jogászai szakszerűségét és birtokos-nemesi társadalmi súlyát veti latba a város megóvásáért folytatott küzdelemben, miként a proportionális perből is kitűnik. Épségben tartja, sőt maga adminisztrálja a birtoklás és gazdálkodás parasztpolgári rendszerét is. A város közrendű lakosságát mindig szabad, mezővárosi polgári rendnek tekinti és kezeli, s a parasztpolgári állapot fenntartásán munkálkodik.

Hasonlóképpen síkra száll a nemes előljáróság magának a városbeli nemességnek törekvéseivel szemben is. Sokáig — a török kiűzése után még fél évszázadig — a teljes parasztpolgári jogi egyenlőséget védelmezi, a nemesi adómentességet sem engedi érvényre jutni. Később, 1740 után ugyan

életbe lép a birtokos nemesek adómentessége, de a városvezetés a nemesi privilégium érvényesülését ezután is határok közé szorítja. Így továbbra is ellenáll minden olyan birtokos-nemesi törekvésnek, amely a parasztpolgári birtoklási és gazdálkodási rendszert alapjában támadná meg. Láttuk, milyen határozottan küzd az ellen, hogy a földek, szőlők adás-vételét a nemesek a nemesi öröklésjog, nemesi birtokjog címén megszüntessék, vagy megbontsák. A városnak, mint közületnek hasznos földesúri jogait is megvédi a birtokos-nemesek földesúri túlkapásai ellen: nem engedi, hogy a saját telkükön lakó és a több földesúri telek birtokához jutó, magukat immár földesúrnak tartó compossessorok bort és húst mérészenek, s ha más fegyver már nincs a kezében az ilyen elhatalmasodó birtokossal szemben, marháit kivereti a közlegelőről.

Mégis: a városigazgatás XVIII. századi fejlődése a fokozatos elrendiesedés jegyében áll. Bár ez a folyamat lépésről-lépésre halad előre, az 1740-es év, amikor a birtokos-nemesek elkülönült csoportja uralomra jut a „parasztsággal egyetértő” nemesekkel szemben, meglehetősen éles határvonalat húz. 1738-ban a tanács Beretvás János főbíróval az élen még ellenállott a nagyobb, Tetétlen-pusztát most már kezükben tartó birtokosok ama törekvésének, hogy a paraszti terhek alól kihúzzák magukat; 1740 után már a tanács is e nemesi privilégiumot védi, a zúgolódó köznéppel szemben. Ez a fordulat a városvezetés és a nép viszonyának teljes megváltozását jelzi. 1740 előtt a vezetőréteg: a tágabb cívis-nemesség még a közérdeket, illetve a többszáz, házzal és gazdasággal bíró körösi gazda érdekét képviselte és érvényesítette a külön nemesi érdekekkel, tehát a saját magánérdekével, csoportérdekével szemben is. 1740 után az előljáróság már a nemesi érdeket, tehát a maga külön érdekét juttatja diadalra a közérdek rovására. 1740 előtt közvetlen a kapcsolat és fontos ügyekben teljes az egyetértés a magisztrátus és a város gazdálakossága közt. 1740 után megromlik a viszony közöttük kölcsönös idegenkedés, széthúzás, sőt tudatos szembenállás és ellenségeskedés fejlődik ki, s a közrendű gazdák, de különösen a nagy közterhet nehezen viselő kisgazdák, szőlősgazdák és iparosok 1745-től számtalan instantliában követelik megye, földesúr és király színe előtt, hogy „az Nemes Tanács az Communitással edgyet értzen” sőt, utóbb azt, hogy „a Nemesek a Tanácsból hagyattanának ki” és „az Birák az Paraszt nemből valók légyenek”.¹

¹ Vegyes ügyek. 1745—1769. No. 696.

De a nemesi adómentesség életbeléptetésénél és az érdekek szembekerülésénél fontosabb a mélyebb folyamat: a városigazgatás módszereinek elvonódása, elrendiesedése. A város ugyanis a XVIII. század folyamán fokozatosan beleilleszkedik az igazgatás és igazságszolgáltatás országos rendi formavilágába. A cívis szokásjog kezelése helyett az országos jog alkalmazása válik a magisztrátus feladatává, mégpedig a Tripartitum és a későbbi törvények nemesekre, városi polgárokra, és jobbágyokra vonatkozó intézkedéseinek bonyolult, kevert felhasználásával. Az azelőtt jórészt szóbeli ügyvitel írásos adminisztrációvá alakul; az 1730-as évektől már rendszeresen vezetik a tanácsjegyzőkönyvet, a század második felében ezenkívül diáriumot is nyitnak a kevésbé fontos javaslatok, tárgyalások, tanúvallomások lerögzítésére; a perek — előbb csak a fontosabbak, aztán a jelentéktelenebbek is — írásbeli instantia, replica, inquisitio és de erminatio formáját öltik, gyakran prókatori közreműködéssel és többszöri fellebbezéssel folynak, a felsőbb szervekkel való érintkezés természetesen írásban történik, mégpedig gyakran latinul. A városon belül maradó írásokból is eltűnik a törökör közvetlen, színes magyar nyelve és helyébe nehézkes, latin kifejezésekkel, formulákkal zsúfolt jogász nyelvzet nyomul be. Egyáltalán: a városvezetés módszerei — együtt haladva most már az országos fejlődéssel, — fokozatosan elvonódnak, eltávolódnak a parasztváros egészének életétől és igényeitől, a régebbi, közvetlen, szemléletes és életteljes rendtartás és igazságszolgáltatás helyébe egyre inkább elvont, csak a beavatottak számára áttekinthető közigazgatási és jogi adminisztráció lép. A változást e tekintetben is az 1740-es években lejátszódott fordulat teljesíti be. A birtokos-nemesi csoporttal együtt a jogásziskolázottság jut hatalomra. Az elvont, rendies formák, amelyeket e képzett úri jogászcsoporthasznál, elborítják az ügykezelés, tanácskozás, igazságszolgáltatás cívis formáit, s részben kiszorítják, részben felszívják a cívis szokásjogot. A „köznép“ elégedetlensége, lázongása sem egyedül a gazdasági érdekellentétnek a következménye, az idegenkedés és szembenállás kialakulásában nagy része van ennek a formai elidegenedésnek, elrendiesedésnek is. A városvezetés adminisztratív-objektív elemei közt most már a rendies uralmi elemek is szerepet kapnak, s éppen a következő évtizedek küzdelmeiben gyakran éles formában jelentkeznek.

Az is nyilvánvaló, hogy amikor a város épségét, gazdasági szerkezetét oltalmazták a nemes előljárók, voltaképpen a maguk helyzetét is védik. A nemesség — láttuk — erő-

teljesen beépült a parasztpolgári társadalomba és városba. A társadalomba, mint annak előkelősége, a gazdaságszerkezetbe, mint cívisbirtokok és cívisjogok tulajdonosa és cívismódszerekkel gazdálkodó nagygazda-réteg, a városba pedig mint városvezetőség. E városszervezet szétzúzása, vagy lesüllyesztése őket is tönkretenné. A proportionális perben is egyszerre védik a várost és magukat: birtokaikat, malmaikat, boltjaikat, a közlegelőn járó marháik fűvét, úrivá vált városházi hivatalukat, és társadalmi súlyukat, szerepüket, amelyet éppen az ad nekik, hogy e parasztpolgári mezővárosban uralkodnak. De közben a várost is megvédik, részben a városiak akarata ellenére.

MAJLÁT JOLÁN és MÁRKUS ISTVÁN

A PESTI HIRLAP NACIONALIZMUSA 1841—1844.

Amióta Széchenyi a Kelet Népében először olvasta rá Kossuth cikkeire, hogy „összefüggés nélküli rögtönzések“, mindig akadt néhány kritikus szellem, aki az átgondolt-ság, az egységes terv hiányát, az improvizáló hajlamot kifogásolta a Pesti Hírlapban. „Az észak-amerikai alkotmány — olvassuk — a francia forradalom szelleme, a júliusi monarchiának juste-milieu rendszere, a németalföldi provinciák hajdani és Svájc tényleges föderalizmusa egymást követték a mindenki által olvasott, a közvéleményt teljesen hatalmába ejtő Hírlap hasábjain“.¹ Volt, aki a kérdésnek pusztán társadalmi oldalát vizsgálva s a nemzeti elemet mellőzve arra jutott, hogy Kossuth „a nyugateurópai politikai és államböleseleti irodalom jelszavait használja, anélkül, hogy maga bármiképen önálló és határozott állást foglalna el akár csak a politikai alkotmány kérdéseivel szemben is“, társadalompolitikai felfogása pedig inkább csak hangnemben ment tovább, mint a konzervatív haladóké.² A Pesti Hírlap cikkeit sorban végigolvasva azt találjuk, hogy azok tárgya elég gyakran változik, amint változnak a mindennapok is, hiszen a cikkek írására rendszerint valami aktuális esemény: pesti megyegyűlés, vidéki választás, városi körlevél, vagy éppen a lap más helyén közölt „értekező“ adott alkalmat. Változó a cikkek hangulata is: van bennük érzékeny filantropizmus, romantikus leírás élve-eltemetésről, — és harcok, kisnemesi önérzet, mely a nagyurak szemébe vágja: ellenetek, ha kell! Szerzőjüknek a javítás hevében egyik ötlet a másikról jut eszébe: pár lapos cikkben a gyapjúvásártól a házi cukor- és selyemtermelésen át a tanítók javadalmáig, a pesti gyümölcs hiányig és az alföldi faültetésig jut el. Van úgy, hogy el sem dönt egy részletkérdést: jó-e a lelencház, vagy az

¹ Beksics G., A magyar doctrinairek, Bp. 1882. 17.

² Szabó E., Társadalmi és pártarcok a 48/49-es magyar forradalomban, Bécs 1921. Szerinte Kossuth nézeteinek az a gondolat adna egységet, hogy a nemesség van hivatva a haladás ügyét kezébe venni s ezzel befolyását megőrizni.

útvám. Egy helyen fölveti a nemzeti őrsereg gondolatát: „miként? az más kérdés, de gondolkozunk“. Közelebbi vizsgálattal az is megállapítható, hogy néhol, így a megye körül, nem tudott rendi hagyományoktól megszabadulni; másutt — például a vámkérdésben — nézetei lényegesen változtak: előbb a Monarchia belső vámpolitikájának eltörlése, utóbb azok fenntartása mellett tört lándzsát.

De akár mint sokasítjuk is mások véleményét vagy saját példánkat, mégsem gondolatok pusztá villózája az, amivel a Hírlap hasábjain találkozunk. A gyakorlati részletek lehetnek ingadozók. De mögöttük, a lényegben, van valami egység. Kossuth maga figyelmeztet erre: aki a lapot egykor mint történelmi kútfőt átvizsgálja, „annyit nem fog tőlünk megtagadhatni, hogy nekünk voltak ily határozott irányelveink, melyek elmékedéseinkben minden egyes tárgynál czélt jelölő, tájékoztató criteriumokul szolgáltak“. Ezeket azonban nem társadalmi vagy államtani elvek közelebbi alkalmazásában találjuk meg. Az ő logikája általánosanabb, egyszerűbb, s ezért szuggesztívebb is és azon a gondolaton nyugszik, hogy a korszellem ereje ellenállhatatlan. „Minden kornak — írja — megvan saját eszméje, mely egy világrésznek létezésük-leteiből önként fejlődővé válik, oly világerővel hat, hogy nincs nemzet, mely attól magát elkülönözni képes legyen.“ A magyar ragaszkodott egykor ősi, pogány szokásaihoz, mégis engednie kellett a kereszténységnek, „az egykor éppen úgy világerővel hódító, mint most világerővel irtott“ feudallizmusnak, s utána minden nagy áramlatnak. Ha a kor mint „Isten uja“ ránkmutat: ellenkezni nem lehet s nem érdemes. „Szívre kezünk, uraim! hisszük-e, hogy mi kikerülhetjük?“¹ Igaz, nálunk a gondolatok mindig elkésve jelentkeztek: a szellemi mozgalmak „mint a habgyűrűzet, minél messzebbre terjednek, annál később bukkannak föl a folyó színén“, — így nekünk, a nyugati műveltség határszélén, „jóban és rosszban később kellett az idők angyalának szárnyesattogását hallanunk“, mint másoknak.² De ha később is, éppoly elkerülhetetlenül. A kor kívánalmainak nem lehet útjába állani, aki ezt próbálja, csak bajt okoz, mert emiatt „bonyolult csomók“ alakulnak, s ha ezeket a „reform szelíd szellemének“ nem sikerül feloldani, jön a forradalom és karddal vágja ketté a gordiusi csomót. „Óhajtanók — írja Kossuth 1842-ben, hogy a magyarnak jusson a dicsőség valósítani, mit még nemzet nem valósított: bevégezni békés, nyugalmas úton a nemzeti

¹ PH 1841. 3. és 24.

² PH 1842. 127.

átalakulás nagy munkáját“ — ezért kell haladnunk, mert „a világra forgó kereke senkinek kedvéért meg nem áll“.

És itt már rátapint arra is, hogy mi szerinte e korszellem jelentése, tartalma. Néha csak általánosan mondja: „van e korban egy megnevezhetlen valami, egy bizonyos személyesített gondolat, melly oly erős tekintettel bír, hogy ennek ellenében a szemfényvesztés ideje valóban lejárt“.¹ Ismét máshol a személyi szabadságot, a szabad földet, a nemzeti ipart vagy a kiváltságok eltörlését következteti ki a kor szelleméből. Ezek azonban mind csak részei, velejárói a liberális nacionalizmusnak, amely valóban nagy európai eszmék kívánalmait képviselte a Pesti Hírlap cikkein, Kossuth s körének szavain át Magyarország felé. Kossuth jellemző optimizmusával úgy látja, hogy nem pontos tervre, módzatra, szabatos doktrinára van itt szükség. „Nem kell a vélemények kifejlése árjának ellenébe gátat emelni,“ inkább elő kell segíteni, hogy „ezen vegytani processus“ minél könnyebben végbe menjen. Fel kell vetni a kérdéseket, nem baj, ha végleges megoldási forma hiányában ez csak megmozdítja őket, mert ezzel is megindul a vegytani folyamat s a végén produkálni fogja a szükséglethez illő eredményt. S az eljövendő eredmények összege, a nagy ígélet és a végső cél az új, magyar nemzetállam. Kossuth már túljutott a nacionalizmus első, művelődési fokán, mikor írók s költők a régi nagyságról meg a nemzeti nyelvvel kapcsolatos boldogságról ábrándoztak: benne már teljes erővel szólal meg a vágy a politikum, a hatalmi megvalósulás után. A szabadsággal párosultan immár győzhetetlennek hitt magyar nacionalizmus egyre jobban kibontakozó életigényét ő alkalmazza a reális élet különböző területeire, külső akadályoktól nem korlátozva; a belső szükséglet, a mozgalom saját diramikája az ő hitén és optimizmusán át megfogalmaztatja vele a Kárpát-medence magyar nemzetállamának programját, mely körül kialakult küzdelem szabta meg azóta is történetünket, s mely azóta sem bizonyult megvalósíthatónak. A Pesti Hírlapban ez a racionalizmus uralkodik, ez mindennek forrása és mértéke. Ha Kossuth úgy gondolja, hogy ez a mérték valamit másként kívánna, mint ő addig látta: azonnal helyesbít, Smith Ádám-tól elfordulva az önálló nemzetgazdaság, a nemzeti ipar hívéül szegődik, hiszen a „nemzetiségi érdek előbb minden más tekintetnek háttérbe kell vonulnia s ami a nemzetiséget veszéllyel fenyegeti, átok a nemzetnek, öntse bár fölibe

¹ PH 1842. 184.

a bőség szarva minden áldását“.¹ Az alábbiakban e nacionalizmus néhány jellemző vonását próbáljuk szövegszerűen megállapítani.

I.

A nemzetállam eszményét a nyugateurópai, főként a francia fejlődés szolgáltatta. Nyugaton az újkor eleje óta abszolutista uralkodók egymást váltó nemzedékei törtek meg a rendek politikai hatalmát, a feudális tartományokat egységes államterületté kovácsolják, új közigazgatást vezetnek be, többé-kevésbé egységes államgazdaságot építenek ki; kialakul így egy hatalmi keret, mely nagyjából egynyelvű népességre épül; s midőn a társadalmi kiváltságok megdöntésével a polgárság az egész nép, most már a nemzet nevében előlép: átveszi a kész hatalmi apparátust s megalkotja a nemzetállamot.

Keletközépeurópa népeinél ezek az ismérvek csak igen hiányosan voltak föllelhetők, midőn a XVIII. század végén a nemzeti eszme bennük is visszhangra talált. Régi, középkori saját államalakulataik ekkorra már nagy, nemzetfölötti birodalmak keretébe jutottak, s ennek következtében az uralkodói abszolutizmus számukra nem saját államuk egységének és hatalmának növelését, hanem, éppen ellenkezőleg, annak egy nagyobb egységben való feloldását készítette elő. Közülük talán még a magyarságnak voltak meg leginkább az új fejlődéshez szükséges attribútumai. Az egész magyar nép s állami terület, ha Erdély külön fejeledelemiség maradt is, egyazon uralkodó alá tartozott, míg Lengyelország háromfelé volt osztva. A magyarok az abszolutizmus ellen küzdve, alkotmányos önállásukat is megőrizték, bár ezzel a rendek politikai hatalmát, elavult formákat is — míg Csehországban 1621 után akadálytalanul érvényesült a Habsburgok abszolút akarata. Az alkotmányos önállás, melyet legújabbán az 1790/91 : X. t.-c. körvonalazott, megállapítva, hogy Magyarország szabad és más tartományok alá nem rendelt ország, rendi jellegű volt: vagyis fontos ügyeket a király közvetlen jogkörébe engedett s így nem biztosíthatta a saját, egységes államgazdagság kiépítését sem (e helyett szinte gyarmati függésben voltunk), — mégis az állami szervezet, az állami önrendelkezés megszakítatlan voltát jelképezte. Hozzá kell azonban tennünk ehhez, hogy a Kárpátmedence XVI—XVIII. századi etnikai változásai után annak népessége még nagyjá-

¹ 6. PH 1842. 113.

ból sem volt egynyelvű, a magyarság számaránya súlyos mértékben csökkent. Végül pedig a társadalmi struktúra sem volt teljes: erős polgárság híján a jobbmódú közép-nemesség léphetett csak fel a Tiers État szerepében.

Az önálló nemzeti fejlődés e külső ismérvei tehát a magyar esetében sem voltak épek és hiánytalanok, távoli szemlélő előtt meg éppen elmosódtak. Nyugaton nem emlékeztek külön Magyarországra, s ekkor hangzott el Herder jóslata nyelvünk múlásáról. De a magyarok, a legnagyobbak szívében is ott élt a döbbenet, hogy milyen közel jártunk a szakadékhöz. „A magyar mélyen alutt“ — tekint vissza Széchenyi 1842-ben. — „E közben nyelvét felejté, nemzeti színét veszté.“ S minő torz, halovány volt, mikor felébredt! „Alig van nemzetek közt illy iszonyatos példa.“ Kossuthból már hiányzik ez az élmény, ő nem látta e torz s halovány arcot, inkább sértett büszkesége, érzékeny önérzete vall arra, hogy ő is érzi a hiányokat. Fáj neki, hogy egyáltalán bizonyítgatnia kell nemzeti voltunkat. Ez az önérzet szólal meg benne, midőn az Augsburger Allgemeine Zeitungban olyanokat olvas, hogy Magyarország már Mohácsnál elveszett, s ma nem több, mint német fegyverrel visszahódított terület, és hogy ha Németország Ausztriával (s benne Magyarországgal) egy nemzetté olvad, szembeállhat a Visztula felől fenyegető pánszláv veszéllyel. „Nem úgy, Uraim!“ Orosz tartomány vagy német gyarmat közt „van még egy harmadik állapot is: önálló nemzet, két roppant néptörzsek között“. Önálló nemzet, melynek barátságát becsülni, haragját félni ajánlatos, s melynek „rokonszenvét a nyugat meg nem érdemelné, ha felejtteni tudná“, hogy ez az „ép, erős néptörzsek“ egy évezreden át fenntartotta magát. „Ha egykor elkövetkezik azon időpére — tér vissza Kossuth a Zeitung cikkére —, mellyben német és szláv nemzetiség, mint két óriás, összeütközendik, hogy melyik részen fog állni a magyar? arról, úgy hisszük, kétség nem lehet; de fog állni mint frígyes, mint szövetséges, ki a nagy tusában maga is czél, s azért pusztá eszközzé alacsonyulni, magát akaratholtan vontatóra kötni sohasem fogja.“ A német sajtó le fog szokni arról, hogy a magyarságról, „mint egy holt súlyról“ szóljon, melyet rakosgatni lehet, s megszokja, hogy „a magyar alkotmányos nemzetiségnek önczélja is van, mellyet az európai polgári-sodásnak tisztelnie kell“.¹

Ez öntudatos szavakban a nemzeti önállóság határozott igénye zendül meg. Valóban: az önálló rendi államra, a jogilag

¹ PH 1842. 179.

fenntartott, bár gyakorlatban csonka állami önrendelkezésre (innen a jogi szempontokhoz való magyar ragaszkodás) liberális ellenzékünk rávetíti a magyar nemzetállamot, s levezeti az 1790/91 : X. t.-c.-ből az ahhoz illő attributumokat. És bármily távoli is légyen a nyugati eszmény, bármily nagyok is még a feladatok, ez nem csökkenti a magyar nemzeti mozgalom dinamikáját. Hiszen kisebb népeket sem csökkentették azon még jóval nagyobb hiányok, melyek következtében nacionalizmusuk még nagyobb bonyodalmak mellett juthatott csak érvényre. Mert nemcsak a nagy népek, s azok, melyek történeti multjukban meg tudták találni a nacionalizmus igazolását, — kis népek, sőt szinte töredékek is sorra felfedezték a nemzeti érzést önmagukban, önálló, nemzeti uralomra emeltek igényt, minél hamarább utol akarván érni a nagyobbak, az előttük járók hosszú fejlődését.

Ez a roppant lendület keres kifejezést Kossuth szavaiban is. A nemzeteknek — mondja — „egyediségük“ van, ezt akarják kifejleszteni, teljessé tenni. Nekünk sem elég hát pusztán a meglévő mellett őrít állanunk: „a magyar nemzeti-ségnek még fejlteni, terjedni, erősödni kell, stationarius állapotban maradnia veszély nélkül lehetetlen“. Nem elég, hogy nemzeti létünk meg nem semmisült. Hivatásunk több ennél. Amire vágyunk „az nem nyomoru tengés, hasonló azon gyávához, ki minden mozdulatával engedelmet látszik kérni, hogy élni mer; hanem kifejlés, mely felküzdje nevünket a polcra, melyen állani Európa népei közt megérdemeljük“.¹

Ehhez pedig nemzeti egységre van szükségünk, melynek gondolata „világerővel hat“. A többi nemzet: franciák, németek, olaszok mind ezt akarják. „Ez irány az, mely századunk vezérjellemeként a világ évkönyveiben csillagbetűkkel immár írva van.“ Ezért nem is pusztán tetszésünk, kedvünk hajt feléje, hanem a létfenntartás parancsa. Akármilyen nagyok is nemzetté válásunk akadályai, át kell mennünk rajtuk, különben elpusztulunk. Amely nemzet „parányi szerű indolentiában e világirányhoz nem símul, annak jövődjé elnyeletés, meg járom, szolgaság“. Mi kell hát fenmaradásunkhoz? Kossuth nézeteiből ezt a választ süríthetjük le: nemzeti egység a politikailag kettéosztott területen, a nyelvileg tarka népességben, s a kiváltságokkal szétagolt társadalomban.

Mivel a politikai egység „a nemzeti egységgel tőszomszéd“, Erdélynek újra egyesülnie kell Magyarországgal. Kossuth lát itt akadályokat, de nem a román kérdésben, melyet ezzel

¹ PH 1842. 120.

kapcsolatban nem is említ, hanem az intézmények és a hagyományok eltérő voltában. Szerinte ittthon egyesek attól félnek, hogy a maradi Erdély „ónsúlyt“ kötne lábunkra a haladásban, — ott meg éppen az „arisztokratikus magábavonulás“ az oka, ha valaki az uniótól idegenkedik. Kossuth hazai reformhívó barátaival együtt elmaradtnak látta Erdélyt, szerinte azt „még távolról sem illette meg korunk géniusza“, az erdélyi multról lelkesedés nélkül, a vallásszabadságról kételkedőn ír; de annál lelkesebben üdvözli gr. Teleki Domokos szavait a nemzet egységéről. Az erdélyi rendeknek pedig (akik a Partium visszacsatolását kimondó 1836 : XXI. ellen felírtak s ezzel ürügyet szolgáltatottak a végre nem hajtáshoz) meleg s békítő hangon magyarázza meg, hogy megérti, ha fáj nekik a Részeztől három évszázad után elszakadni, de az egyesülés a kor parancsoló szüksége; s ha ez végbemegy: „magasztos érzettel nézhetünk a jövődő viharába“.¹

A másik, a magyar nyelv kérdése sajátos viszonyaink között eljövendő súlyos viharok csíráit hordta magában. A magyarok természetesnek tartották, hogy a fejlődés során immár fenn amúgy sem tartható latin hivatalos nyelv helyébe Magyarországon a magyart kell ültetni, s 1790 megmozdulása óta időről-időre, eleinte szűkös és kezdeti, majd erősebb s mind szélesebb érvényű kívánságokkal próbálták ennek az uralkodót megnyerni. E törekvésben azonban több faktor találkozott. Az egyik valóban az a gondolat, hogy a nemzet, a francia Enciklopédia szavával, az „egyazon államban élők összessége“, a nyelvi határrak tehát, francia példa szerint, az államhatárig kell érnie, s ha valahol ez még nem így lenne, igyekezni kell rá, hogy odáig érjen. E gondolat a magyar nacionalizmusnak már első, kulturális fokán is megjelenik néha. Nyelvápolók, írók, tanárok: hatalom nélküli, szellemi emberek elképzelik, hogy iskolák, egyházak útján másokat (mint Decsy Sámuel írta 1790-ben:) „észrevétlenül magyarizálni“ lehetne, — ami éppen tőlük, de különben is magyar hatalmi eszköz s önrendelkezés híján akkor is jámbor ábránd lett volna, ha nem annyi (s részben friss) nem-magyart számlált volna a Kárpátok medencéje. De e magyarosítási óhaj, melyet Kossuthnál is megtalálunk, nem a zárt, idegen tömbököt szerette volna átoltvasztani elsősorban, aminthogy nem is mai, határozott színükkal álltak még egymással szemben e tömbök; a magyarosítás a közélet bizonyí alán színképét akarta tisztázni mindenekelőtt, részben még fel nem ébredt

¹ Erdély és unió, egység a magyarnak, PH 1841, 30--1. -- A testvérhon, PH 1842, 181. -- A részek, PH 1842, 131.

vagy elidegenedett magyaroknak, részben magyarok közé ékelt töredék elemeknek szólt, idegen színű városoknak, divatos társaságnak, művelődésnek. Kossuthot bántja, hogy Pesten a hölgyek németül beszélnek, hogy a közönség Paul de Kock és George Sand könyveit veszi, míg Vörösmarty költeményeiből négy év alatt is alig fogy kétszáz példány. Az idegen civilizáció, mondja Kossuth, a nemzetek sülyedésével párhuzamos a történetében, amiből nyilván következik, hogy nálunk a nyugati műveltség magyar változatát, magyar nyelven kell kiépítenünk. Jelenleg azonban „míg az idegen-szerű pallérozódás természetesen felülről lefelé hat, addig a nemzetiség alulról kénytelen magát felküzdeni s nehéz utat ví a magyar nép törpe vityilóiból föl a gazdagok palotáiba“.¹

Végül — nem utolsó sorban — van a nyelvkérdésnek még egy mozgatója. A magyarság állami apparátusa hiányos, annak központi szervezete idegen jellegű volt. És mivel a nemzet igazi hatalmat nem tudott kezébe kapni, vágyai arra törtek utat, amerre lehetett: a nyelv jogait akarták kivívni. Arra igyekeztek, hogy legalább a meglévő apparátus magyar jellegét, színét biztosítsák. A főkérdés a magyar államnyelv kiharcolása, a nemzeti önrendelkezés megszilárdítása volt a bécsi, központi hatalom ellenében, nem pedig idegenek magyarítása. sőt ez utóbbit is inkább a küzdelem sikere, az egység s erősödés szempontjából tartották kívánatosnak.

Innen van, hogy Kossuth nem pusztán azt állapítja meg, hogy a magyar nyelv jogai „a nemzeti eszméjével oly lényegesen egybekapcsolvák“, s ezért nemzeti öngyilkosság lenne elhanyagolni őket. Hanem benne ég, fájón és türelmetlenül, emléke a magyar nyelvért folyó, immár ötvenéves harcnak a bécsi Hatalom ellen, melynek ellenállása annyi időt s vissza nem térő alkalmat rabolt el. Ez az érzés már az első számok egyikében kitör Kossuthból: már ötven éve — írja — hogy felébredt a vágy, a magyar nyelv jogait kivívni, s ha akkor mondták volna ki a „legyen“ szót, midőn még az orosz sem volt akkora hatalom, „nem találkoznak vala milliók a magyar korona szolgálatában, kik nyomás ürügye alatt nem csekély ingerültséggel szaggatják a nemzet kebelét“.²

Kossuth a nacionalizmus lendületéhez képest helyben topogásnak érezte a nyelv ügyének 1790 óta tett lassú előmenetelét. Valóban, törvényeink négy évtizeden át jóformán

¹ Adalék a nemzeti önismerethez, PH 1842, 148.

² Nyelvünk ügye, PH 1841, 3.

csak azt írták elő, hogy a magyar nyelv a középiskolákban egyszerű tantárgy legyen — Kossuth és a reformkor nemzedéke még latin osztályokat végzett. A kormány a francia vérfürdőtől és a Martinovics-összeesküvéstől megrémülve behátrált a reakcióba, elmulasztva az alkalmat, hogy a nemzeti mozgalomnak mintegy élére állva kielégítse s ezzel úgy vezesse a lelkeket, hogy a monarchia érdekeivel együttműködésbe ne jussanak.¹ Az abszolutista rezsim emberei azonban, a németnyelvű országállam erőtlenné szaradt, jozefinista hagyományában élve, oltani igyekeztek minden új szikrát, így a nacionalizmust is: de elsősorban a magyar nacionalizmust, mert szeparatista veszélyt, a meglévő rendi ellenállás fokozódását látták benne. A magyarok önvédelemnek érezték harcukat a kulturális elnyomás ellen, de közben bennük is egyre nőttek s egyre öntudatosabbá váltak a nemzeti igények, hiszen mint apró magban az eljövendő alfafa, a magyar nemzetállam csírája ott szunnyadt már 1790 még fejletlen nyelvi kívánságaiban. Pápay Sámuel 1808-ban a magyar literaturáról írva még mentegetőzik: nem méltányos szemére hányni „egy ilyen megszorult nemzetnek“, hogy nem érte el az angolok és franciák példáját. De felsőbüki Nagy Pál már a népiskolákba szeretné a magyar nyelvet bevezetni, számos vármegye pedig hozzáfog, hogy az 1805: IV. t.-c. nyújtotta lehetőséget felhasználva magyarrá tegye saját hivatali nyelvét. A fiatal Kossuth is e nyelvi nacionalizmusban nőtt fel, utóbb is lelkesen idézi Nagy Pál szavait: az 1825-ös országgyűlést hazulról figyel; 1827-ben ő maga vezette be a sátoraljaújhelyi evangélikusok jegyzőkönyvébe a döntést, hogy prédikációt ezentúl csak magyarul szabad tartani; őt sem elégitette ki az állami tisztviselők magyarul tudását előíró 1830: VIII. t.-c.; már személyesen hallgatta s jegyezte végig az 1832/36-os országgyűlés kívánságait, melyek elérték annyit, hogy a törvény latin s magyar szövegei közül az utóbbi számítson eredetinek, hogy a táblán magyarul is lehessen perelni, s hogy az anyakönyvnek is magyarnak kelljen lennie ott, hol a prédikáció magyar. A Törvényhatósági Tudósításokban is nyilvántartotta a magyar nyelv ügyét, 1837-ben Naplójában még Brunswick Teréz kisdéd-óvójával is azért elégedetlen, mert nem a nemzeti szempont érvényesült benne: „élek, halok a hitben, hogy nyelv nélkül nem lesz a magyarnak nemzetisége“.² Az 1839/40-es ország-

¹ A nyelvi küzdelemre és a francia nemzetfogalom hatására: Szekfű. Iratok a magyar államnyelv történetéhez. Bp. 1926.

² Kossuth Naplója 1837-ből, Történeti Lapok, 1874.

gyűlés, melynek ő is kiszabadulását köszönhette, immár magyarrá tette az országgyűlés és a törvényhatóságok fel- és a helytartótanács leiratait, a papoktól megkívánta a magyar nyelv ismeretét s azt, hogy három év múlva a nemmagyar egyházak is magyar anyakönyvet vezessenek.

E ponton lép a küzdelembe a Pesti Hírlap, mielőtt még az 1844: II. t.-c. kimondta volna a törvényhatóságok, törvényszékek, szentszékek magyar nyelvét, tehát a magyar államnyelvet, azon tetszetős és szónak maradó szavak mellett, hogy „az ország határában belüli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen“. Éppen ennek az országgyűlésnek előkészítésében, a közhangulat alakításában igényelt magának szerepet a Hírlap. Kossuth innen, e pontról bírálja most már a nyelvkérdés kezdeteit is. Már nem látja az első küszködéseket, Kazinczyék buzgalmát, s önbizalmában azt írja, hogy a nyelvet nem kell előkészíteni, nevelni, művelni: „nemzeti nyelv nem gyermek, kinek lassanként hosszabbítod pórázát, ha jártani tanul. A nyelv mindig csak annyira bő, a mennyire szükség van reá“. Tehát ki kell, s már ötven év előtt, mielőtt még szóhoz juthattak volna az ellenkezők,¹ ki kellett volna mondani XIV. Lajosként a szót: legyen, az élet magától a szükséghez adaptálta volna a nyelvet. Valahányszor nemzetiségi mozgalmakról hall, Kossuth gondolatai mindig e pontra térnek vissza: „Prometheusz kányájaként gyötör szüntelen azon fogalom, hogy ha őseink akkor nem haboznak, ha Magyarhonban a magyar nyelvet akkor egy elhatározott lépéssel diplomatai polczra emelik, az ébredő nemzetiségek később kelt fuvalma ártalmatlanul lengedezne most soraink között“. Milyen hiba volt az 1791: XVI. t.-c. végére oda-tenniök, hogy a közigazgatás most még — nunc adhuc — latin legyen! „, Pandora szelenczéből nem eredhetett több gonosz az emberfajra“, mint miránk e szavakból.² A valóságban, mint ismeretes, a rendek 1790-ben még alig látták az összefüggést nyelv és nemzetiség között, például az egyetemen azért akartak magyar stylus curialist taníttatni, hogy legyen, aki aktát tud fogalmazni, a nunc adhuc-ban rejülő

¹ Az a gondolat, hogy ezek az évtizedek a magyar nacionalizmus elveszett, nagy alkalmá voltak, modern szerzőknél is megtalálható. Így Miskolczy Gyula szerint (A horvát kérdés, Bp, 1927. I. 10—11.) a magyarságnak „az összbirodalom miatt kellett elszalasztania az egyetlen alkalmas időszakot, amely nemzetisége terjesztésére és fejlesztésére kínálkozott“.

² Bánat és gondolkodás, PH 1842, 183.

ígéretet is Pászthory Sándor kancelláraiiai előadó szúrta a szövegbe, a rendek fel sem ismerték jelentőségét.¹

Kossuth önmagát, saját lendületét vetíti vissza fél-századdal; a haladást roppant lassúnak tartja, nem érti, hogyan vádolhatja valaki a magyarokat túlbuzgósággal, hiszen a törvényhozás példátlan türelemmel, immár félszázada készítette elő, hogy magyar legyen a közigazgatás nyelve. A szlávok ébredő ellenkezése méginkább sietésre ösztönzi őt; Béccsel szemben meg éppen a nyílt és elszánt fellépést tartja szükségesnek. A kormány azzal, hogy jószántából nem, de szorult helyzetben engedett, maga segítette életre azt az ellenzéki módszert, melyet Széchenyi „ujjhúzásnak“ nevezett s melyet Kossuth Wesselényi oldalán sajátított el a 30-as évek mozgalmában. Mindez egyképen arra bírja most Kossuthot, hogy a fontolva haladást károsnak bélyegezve haladéktalan, bevégzett tényeket követeljen, mert azokban „kimondhatlan erő rejtezik“. „Azért hát félre minden hímezés-hámozással“. A nemzet, ha céljaival tisztába jött, „óvakodjék a habozástól, a szerencsétlen fellépésektől, cselekedjék szilárdul, férfiasan, határozottan, cselekedjék egészen“. Nyílt jogszerűség a legjobb politika (idézi kedvenc mondását Washingtontól). „Egy önbecsét érző férfias nemzethez, mely nemzeties önállásra tényleg s törvényileg jogosítva van, illő más nem lehet, mint egyedül az, hogy egy határvonalat állítson fel, mellyen belül jogszerűen mindent, kívül semmit sem parancsolhat. Ezen határvonal más nem lehet, mint csupán az: hogy a közigazgatásnak minden ága Magyarországon kivétel nélkül, valamint a hivatalos közlekedési nyelv is a magyar kormányval s a magyarországi törvényhatóságokkal a magyar korona birtokainak akármely részéből magyar legyen. Ennél kevesebbet tenni gyávaság, többet *parancsolni* zsarnokság; mi reánk nézve mindkettő öngyilkolás volna.“² Szerinte két sarkalatos törvény igazít útba: az ország szabadságát kimondó 1790 : X. és az idegen nyelv behozatala ellen biztosító 1791 : XVI. A latin nyelv a feudalizmusé volt s avval együtt el kell múlnia. Mi jöhet helyébe? Erre — mondja Kossuth — legjobban egy másik kérdéssel lehet felelni: „minő országról vagyon itt szó, és kié a hon, melyről szó vagyon? Felelet: Magyarországról van szó, s a hon, a melyről szó vagyon, a magyaroké“.³ A törvényhozás jól tenné, ha

¹ Szekfű, i. m. 51, 138.

² PH 1842, 183.

³ PH 1842, 160.

kijelentené, hogy „az ország idegen ajkú lakosait nyelvöktől megfosztani nemesak soha nem szándékozott, de sőt elismeri, miképen a magányélet nyelvviszonyaiba törvény által kényszerítőleg beavatkozni jogtalanság volna“ — vagyis a magányéletben beszélhet bárki szláv vagy német nyelven — de a nemzetnek joga van megkívánni, hogy Magyarországon (Horvátország nélkül) „a közigazgatás, akár polgári, akár egyházi legyen az, úgy a törvényhozás, mint törvényvégrehajtás, kormányzás, igazságszolgáltatás, közbátorság, rendőrség, egyenes és mellékes adók s közigazdaság körében magyar legyen“.¹

Kossuth a kimondott s leírt törvény gyakorlati erejébe vetett jellemzően nagy optimizmussal éppen egy ily „egész világos és határozott“ törvénytől, mint „végső, utolsó, parancsoló“ rendszabálytól várja, hogy a magányélet, az otthon és család fölé boruló egész nyilvános, hivatalos közélet, minden „actus publicus“ magyarrá legyen. Külön hozzát teszi, hogy a közigazgatási nyelvtől a köznevelésé sem különbözhetik. Magánosok, közületek eddig is tettek valamit a latinak magyarral való helyettesítésére, ez azonban nem elég. „A statusnak kötelességében áll gondoskodni, hogy az ország közigazgatási nyelvét megtanulhatni mindenkinek alkalma legyen“, tehát a magyar nyelv „minden falusi tanodában is okvetlenül taníttassék“.

Fentebb idézett mondatában Kossuth aláhúzta a szót: *parancsolni* nem szabad annál többet, hogy minden actus publicus magyar legyen. Mert ami ezen túl mehet, azt nem rendelkezéssel, hanem más eszközökkel akarta elérni. Első ezek közt az iskola, melynek hatékonyságát Kossuth, a XIX. század tipikus felfogásához híven, nagyon túlbecsüli. „A magyar nemzetiséget — írja már első cikkei egyikében — minden törvényes és méltányos úton s különösen az iskolamesterek serkentésével — itt kevéssel nagy hasznot tehetni — terjesztendőnek vélnők.“² Ma már látjuk, hogy Kossuth egész iskolaügyi posztulátuma megvalósíthatatlanul nagy volt, hiszen 1848 előtt magyar elemi iskolák csak a magyar többségi területeken voltak, a kiegyezés után alig volt néhány magyar állami iskola a községiék s egyháziak mellett, — az utóbbiakat pedig autonóm szervezetek védték; a millenium idején kezdtek nagyobb számban állami iskolákat felállítani, úgyszólván azok az összeomlásokor az ország mintegy tizen-

¹ PH 1842, 183.

² PH 1841, 3.

hatezer népiskolájának nem egész ötödrészét tették.¹ A komoly eszközök hiánya azonban a Pesti Hírlap köréhez tartozó, bár Kossuthnál is hevesebb Pulszkyt sem tartotta vissza, hogy Thun Leó gróffal a szlovák kérdéstről folytatott vitájában kifejtse, miszerint a házi életbe nem akar a magyar nyelv erőszakkal benyomulni, de az csak természetes, hogy a képzés, iskolázás fejlődésével e téren is beáll a magyarosodás.² A Pesti Hírlap hívei tehát nem is állították, hogy ők nem akarnak magyarosítani, de őszinte felháborodással utasították vissza azt a vádat, hogy ezt erőszakkal, törvénytelen eszközökkel tennék. Ehhez képest a Hírlap békési levelezője is méltatlankodik, hogy a Zay-féle ügynek a szlávok közt ott is némi visszhangja van, egyesek elnyomást emlegetnek: holott — írja Kossuth helyeslő megjegyzései között — „erőszakos terjesztése-e az a nyelvnek, midőn jutalommal édesgetjük magunkhoz s kérjük, hogy velünk egy nemzetté olvadjanak? Erőszak-e az, midőn Nógrád megye a Coburg herceg pályadíjt ajánlanak a magyarosításban versenyző szláv tanítóknak? Erőszak-e az, midőn hivatalt ígér a haza s időt enged, csak hogy magyarosodjatok?“ És éppen így örömmel hozza a Hírlap a gömöri tudósítást, mely megdicséri a restéri luteránus tanítót, amiért szlovák községben a gyerekek a vizsgán magyarul feleltek.³

De ha terjeszteni is akarták a magyar nemzetiséget, inkább lelkesen, mint hatékony eszközökkel. Kossuth s köre nem kívántak a nem-magyarok tömegeivel szemben hirtelen, erőszakos asszimilációs módszerekkel föllépni, úgy látták, hogy azon nyelve a magyar államnyelv mellett éppúgy fennmaradhat, mint (az ő példái szerint) Amerikában a német, Franciaországban a breton, Angliában a welsh és az ír, Poroszországban a kasub. Ilyen formában elismeri ő a másnyelvű tömbök létezését, de nem hajlandó bennük a nemzeti mozgalmakat, s azok autonóm igényét elismerni. Nem fogadja el és nem is képzelheti, hogy a Kárpát-medencében, a magyar állam keretén belül más nemzet vagy, akkori értelemben vett szóval: nemzetiség is létezhessék a magyaron kívül. A magyar az nemzet, mert az volt s azzá is alakul, új értelemben — de másoknál, kisebb, nem-történeti elemeknél a nacionalizmus igényei csak elfajult, kóros tünetként jelentkezhetnek, komoly alap nélkül, ezért nem is lehet azokat

¹ Szekfü. Magyar Történet, V. 570.

² graf. L. v. Thun, Die Stellung der Slowaken in Ungarn, Prag 1843.

³ PH 1841, 29.

igaziként kezelni és elfogadni. Az, hogy a szászok nemzetiségű szempontból idegenkednek az uniótól, Kossuth szerint „századunk nemzetiséget fejlesztő, egészséges jellemének kinövése“.¹ A nemzetiség — olvassuk a Hirlapban — legszen-
tebb adománya az égne. De van-e a szlávoknak joga ilyen igéyelni Magyarországon? E kérdésre válaszolva a cikkíró világosan elcádjá,² melyek szerinte a „nemzetiség“, a nemzeti mivolt ismervei: „A nemzetiség egy historiai factum, mellynek a nyelv nem egyetlen tényezője; mert arra, hogy valamely népnek nemzetisége legyen, szükséges még az is, hogy közös alkotmány, közös érzelmek, közös érdekek, a haladásnak és kifejlődésnek közös szüksége, egy együtt átélt nagy kor közös emlékezései kapcsoljanak össze bennünket. Szóval: a nemzetiség már a műveltségnek bizonyos mennyiségét, a cselekvésre serkent öntudatnak bizonyos fokozatát föltételezi, s föltételezi egyszersmind a képességet is ezeknek bizonyos adott körülmények közt érvet és minden más nemzetiségtől függetlenül önállást szerezhetni — szóval: föltételezi az anyagi és erkölcsi erőt, melly nélkül nemzetiség nem állhat fenn, s ama jogbirtokot, mellyet idő és történetek szentesítettek“. Ezekkel az ismervekkal itt, e tájon csak a magyar nemzet bír, „mint mellyben a birtok, értelem és hatalom központosul — igen, igen, hatalom, mert bármi szépeket szóljunk is, elvégre a hatalom mégis egyik legnevezetesebb historiai tényezője a nemzetiségnek“. A magyarhoni tótok pusztá nyelvükön kívül egy leendő „nemzetiség“ semmi más elemével nem bírnak, ezért „Magyarországon egy a magyar nemzettől idegen, semmi historiai előzményekkel, semmi positivitással nem bíró, a lett dolgok sorából nem létezett nemzetiséget kifejtteni akarni annyit tesz, mint tetteleg fölforgatni a historiai rendet“.

Kossuthék tehát a nemzet ismertető jeleit és nélkülözhetetlen velejáróit nagy részben már meglévő, történeti factumokban látták meg, amint állami téren is a történeti közjog és állameszme alapján álltak. Megvan ez a jelenség a többi olyan keletközépeurópai „történeti“ népnél is, mely a multban tényleg saját állami formációval bírt, és most, a nemzeti ébredéskor, részben a német romantika hatása alatt, visszatekint multjára és esetleges változásokra való tekintet nélkül ezt az egykori államot akarta újra felállítani. A cseh közjog Csehország, Morvaország és Szilézia egységéhez ragaszkodott, amint azok Szent Vencel koronájával,

¹ PH 1842, 131.

² Visszapillantás a szláv mozgalmakra, PH 1842, 155.

1527-ben a Habsburgok uralma alá jutottak.¹ A lengyelek meg éppen a „Jagelló-állameszméhez“ ragaszkodtak, mely Lengyelország határait a Dnjeperig készült újra szétoltni. A magyarok a nagy szilárdságot mutató s akkor is tényleg meglévő, régi határok által közbezárt, történeti magyar állam jogai mellett tartottak ki.

A nem „történeti“ népek pillantását is a multba fordította a romantika:² ők is lelkesülnek, ha sikerül ott valami igazi vagy képzelt dicsőséget felfedezniük — sőt még történeti jogokra, a magyarokkal szemben az ő előbb ittlétükre is hivatkozni próbálnak. De ők, természetesen, inkább természetjogi érvekkel hadakoztak. Egy nacionalizmus sem a priori történeti vagy természetjogi, politikai vagy népi jellegű, hanem mindegyik önkéntelenül is azon módokat és fegyvereket választja ki a maga számára, melyeket a legjobban fel tud használni végső célja: a nemzetállam felé vezető útjában. Ehhez képest, történeti s állami előzmények híján, az 1841-ben az uralkodóhoz intézett szlovák iratnak Štúr tollából származó bevezetése Herder és Hegel hatását mutatva azt fejtegeti, hogy a nemzetiség a népek velükszületett, természeti joga, a nyelv jele a külön népegységeknek, melyet külön hely illet meg a világban, tehát a magyarok a természeti jogot sértik meg, ha a szlávokat magyarosítani akarják.³ Kossuth viszont, bár a magyarok is alkalmazzák a természetjogot a maguk védelmében, a nemzeti életre való igény alapját a nyelv mellett a történeti multban és a jogbirtokban pillantja meg.

Igaz, az általa felsorolt ismérvek majd mind objektív, külső jellegűek, holott a nacionalizmusban éppen a szubjektív,

¹ A történeti jogra mint táji jellemzőre: K. Braunias, Nationalgedanke und Staatsgestaltung im XIX. u. XX. Jh. Tübingen, 1934. (Egyébként mereven doktrinér tanulmány.) Ad analogiam Hungarustudat, Csehországban is volt bizonyos Boemus-tudat, amely (mint magyar megfelelője) külön, ott cseh és német nemzeti érzésekre vált szét. Kossuthnál a történeti elemet megállapítja L. Spohr, Die geistigen Grundlagen des Nationalismus in Ungarn. Berlin 1936. és: J. Redlich, Das österreicheische Staats- und Reichsproblem, Leipzig 1920—6. II. 278-9.

² A romantika hatására: Mirko, Deutsche Einflüsse an die Anfänge der böhmischen Romantik, 1903. — és: G. Weill, Le XIXe siècle et l'idée de la nationalité, Paris 1938.

³ Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn... Vorgetragen von einem ung. Slaven, Leipzig 1843. A német filozófia hatására: Kornis Gyula, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Bp. 1927. II., ahol a 8. részben (A régi magyar közoktatás és a nemzetiségi kérdés) gazdag anyagot hoz az egész problematikára.

belső faktor bizonyult igazi mozgató erőnek,¹ olyannak, mely a külső ismérveket utólag többé-kevésbé pótolni tudja, — sőt a magyar mozgalomban is ez a szubjektív elem, a belső erő volt az igazán döntő és mozgató tényező s nem a történelmi keret, melyet felhasználhatott. De éppen ebből látszik, mennyire óvakodnunk kell attól, hogy erre az időre a mai helyzetet vetítsük vissza, midőn már aránylag fejlett és világosabban körvonalazott nemzetek állnak egymással szemben a Kárpátok táján. A nemzetiség nem születik szárnyakkal, körömmel, fogakkal; embrionális állapotában, ha nem „történelmi“ nemzetről van szó, még nem bír majdani külső ismertető jeleivel. Ha nyugaton még azt is nehezen ismerték fel, hogy van magyar nemzet, itthon annál nehezebben hitték, hogy a Kárpátmedence nem-magyar elemeiből nemzet válhat ki. Hogy a magyar nacionalizmus fiatal fája mellett zöldelő cserjék melyikéből lesz szintén fa, melyik marad cserje, azt kívülről biztosan megmondani nem, vagy aligha lehetett. Kossuth nem is lát, már a konturokat elmosó szlávizmus miatt sem, például külön szlovák nacionalizmust, aminthogy ilyen még csak megszületőben volt. Ma már tudjuk, hogy ahol egy pozitív nemzeti öntudat megjelent, ott az asszimiláció bizonyos mértéken túl csődött mondott. De nem mindenütt volt biztos, hogy ilyen pozitív öntudat kialakul. Voltak Európában népelemek, melyek mindvégig „cserjék“ maradtak vagy természetes úton asszimilálódtak.

Midőn a már kiépülő magyar nacionalizmus, idegesen reagálva minden ellenkezésre, sietett önmagát befejezni, a szomszéd nacionalizmusok, ha a jövő bennük szunnyadt is, még nem épültek ki annyira, hogy nyilvánvalóan ki lehessen tapintani, tulajdonképpen milyen külön nemzeti célokról van is itt szó. És a magyarok, erőik ébredése közt, nem is ezt tapogatták. „Saját nemzeti ujjaszületésük csodáiba merülve alig vették észre a nem magyar nemzetiségek közt megindult, hasonló mozgalmakat; minden bizonynyal nem látták azokat a sajátjukkal egyenlő fontosnak, még kevésbé álmodtak arról, hogy politikai engedményeket tegyenek nekik.“²

II.

Kossuthnak a történelmi formákhoz való ragaszkodásából következett, hogy ahol valóban volt valami jele a történelmi állami létnek, ott ő is hajlandó külön nemzetiséget elismerni.

¹ Rámutat erre G. H. J. Erler, *Das Recht der nationalen Minderheiten*, Münster 1931, (az újabb irodalommal).

² C. A. Macartney, *Hungary and her Successors*, 1937. 14.

Így a horvátokat illető álláspontját kifejezi, amit a Hirlap az 1842. aug. 31-i pesti megyegyűlésen mondottakról közöl: „Századunk az ébredő nemzetiségek korának nevezhető... mi magyarok soha nem kívántuk s nem is kívánjuk azt, hogy ők horvátok lenni megszűnjenek s magyarokká legyenek.“ A magyar nyelv nem a horvát, hanem csak a latin rovására kíván előre nyomulni, tehát csak a horvát—magyar hivatalos érintkezés, a közös igazgatás nyelve legyen magyar, függetlenül attól, hogy a horvátok a maguk belső ügyeit miként viszik. Ez a horvát nemzetiséget nem gátolja, sőt annak „olgy virágzást, olgy kifejlődést enged, minővel eddig soha sem bírt.“ „Ez azonban áll a horvát nemzetiségről, mellynek törvényszerű alapja, históriai előzménye van; nem az illyről, melly egy panslavisticus ábránd jövendőre vonatkozik, s mellynek a magyar sz. korona birodalmában sem históriai multja, sem jogszerű jövendője nincs.“

A magyarok saját országgyűlésük és fő hatóságai nyelvét akarták delatinizálni. Mivel az országgyűlésen horvát követek is megjelentek és például a helytartótanács hatásköre Horvátországra is kiterjedt: a közös igazgatásnak is természet szerint magyar nyelvűvé kellett válnia, ha csak nem akartak a meglévő kapcsolaton lazítani és erősebben decentralizálni. Ezért mondja Kossuth, hogy „a főkormányzási nyelv egy birodalomban csak egy lehetvén, ez a magyar birodalomban magyar legyen“; a horvátok igazgassák önmagukat horvátul, a kormányzásnak csak közös része legyen magyar és aki a két országot igazgató kormányzéseknekél hivatalt akar, az tudjon magyarul. Éppígy ismerjék a magyar nyelvet a horvát törvényhatóságok jegyzői azért, hogy a magyar törvényhatóságokkal levelezni tudjanak. És hogy akinek kell, annak módja legyen magyarul tanulni, a horvát középiskolákban legyen a magyar nyelv rendes tantárgy.

Kossuth tehát a horvát nemzetiséget azon keretek közt képzelte el, amelyek Magyarország és melléktartománya, Horvátország viszonyának magyar közjogi felfogás szerint megfeleltek. És, néhány heveskedőtől eltekintve, a többség véleményét is ez határozta meg, nem is szólva arról, hogy a törvények még jóval lassabban lépkedtek és Horvátországra külön tekintettel voltak. A horvátok azonban 1790-től kezdve az ő saját, Rousseau szellemében megfiatalított történeti-közjogi felfogásukhoz ragaszkodtak, mely szerint Horvátország és Magyarország szövetséges államok a szent korona alatt, s a közös ügyek intézési módján csak mindkét fél és az uralkodó beleegyezésével lehet változtatni. A magyar kívánásoknak az lett volna a megfelelője, ha a horvátok a maguk

nemzeti nyelvét akarták volna a hazai, s ha ennél többre vágytak: részben a közös igazgatásnál érvényesíteni. Ők azonban nem saját nyelvükért küzdöttek, hanem közjogi felfogásukhoz és a latinhoz ragaszkodva annak is útjába akartak állni, hogy a magyarok önmagukat, saját intézményeiket magyarosítsák. E törekvés sikerrel nem járhatott, de a magyarokat annál jobban elkéséřítette és ingerelte.¹ Voltak, különösen a fiatalabbak közt, akik már a Horvátországgal fennálló egész kapcsolattól is meg akartak szabadulni. Deák, a mérséklet embere is azt mondotta 1840 tavaszán, hogy a horvátok vezessék be a latin helyett a horvát nyelvet, „maradjanak meg nemzetiségük mellett, de ne kívánják, hogy Horvátország egy oly kiváltságos ország legyen, melynek kapcsolása nekünk csak árt és nem használnál.“

A Pesti Hírlap megindulása idején azonban már az illir mozgalom alig leplezett magyarellenessége is hullámokat vert a magyar sajtóban és közvéleményben. Horvátországban volt egy, az ellenzékkel tartó magyar párt — Varasd és Zágráb 1836—37-ben a Kossuth érdekében indult megyei akcióba is belekapcsolódott — a turopoljei köznemesek (a párt főtámaszainak) vezére, Josipovich Antal pedig utóbb is résztvett Kossuth vállalkozásaiban. E párt azonban nem kerülhetett felül, nemcsak a kormány ellenállása miatt, hanem mert nélkülözte azt a dinamikát, melyet saját nacionalizmusuk adhatott csak a horvátoknak. Éppen ez a lendület emelte föl azt a rohamosan politikaivá érő kulturális mozgalmat, mely Gáj Lajos és a fiatal értelmiségiek vezetésével Dobrowsky és Kollár szlávizmusának hatása alatt a horvát nemzeti érzést szélesebb, „illir“ keretbe igyekezett terelni: így nevezték ausztriai szláv körökben az egységes nemzetnek tartott déli szlávokat. Az illirizmusban tehát Kossuthék a délszláv egységmozgalom egyik variánsával kerültek szembe, mely az akkori horvát határokon túlmenő, részben Magyarországhoz tartozó területeket akart e címen horvát vezetés alatt egyesíteni, erősen a szerbek felé hajolva, — akik azonban saját állami szervezettel és politikai célokkal bírván — ezt eleve elutasították maguktól s minden délszláv egyesülést a

¹ Szekfü szerint (Rövid nemzetiségi történet. Állam és nemzet, Bp. 1942, 153.) e „különös politika“ csak azzal magyarázható, „hogy a horvátok politikai érzéke az új nacionalizmus beköszöntésekor zavarba jött“. A horvát kérdést illetően Miskolczy i. m.-re támaszkodom. Tévesen írja Seton-Watson (Histoire des Roumains, Paris 1937, 309.) hogy Kossuth nem akart horvát nemzetiséget elismerni.

nagyszerb gondolatnak vetettek alá. Akkor azonban az illirizmus politikai súlyát az is növelte, hogy Gájék kapcsolatot találtak a bécsi kormányzattal, Sedlnitzkyvel és Kollowrattal, s az utóbbi, Metternich riválisa, hajlandó volt felhasználni szolgálataikat az „áldatlan magyarizmus“ ellen. Kollowrattnak 1840 tavaszán a báni méltóság betöltése tárgyában benyújtott votuma már Jellasich árnyékát vetíti a láthatárra: szerinte a magyarizmus az ország lakosait egybe akarja olvasztani, és „az előrelátás parancsolja, hogy megfelelő ellensúly szegeztessek ezen üzelem ellenébe“, ez található meg a slávizmusban, melyet a bán képvisel: „ki kezeskedhetik arról, hogy nem jönnek olyan idők, midőn a bán teljes befolyására lesz szükség?“ Ha e bizalmas aktákat nem is, azt a jellemző kontrasztot jól láthatták a magyarok, amely a két romantikus lendületű vezető: Kossuth és Gáj pályafutása nyújt. Ugyanakkor, midőn az Országgyűlési, majd a Törvényhatósági Tudósítások akkora izgalmat keltenek Bécsben, Gáj megkapja az engedélyt a Danica számára, a nyomdát királyi audiencia útján szerzi meg; míg Kossuth börtönben ül, Gáj gyémántos gyűrűt kap az uralkodótól, miután beadványában kifejté, hogy az illirizmus a Gesamtmonarchie érdekében a magyarizmus ellen dolgozik.

A felső pártfogás érzete még nyiltabbá tette az illir mozgalom magyarellenes, nem egyszer gyűlöletről tanuskodó megnyilvánulásait, melyek, amint a 40-es évekhez érve a magyar sajtó felfedezi őket, magyar részről felháborodást és támadó válaszokat váltottak ki. A kérdés ekkor már elsősorban politikaivá ért, s éppen ezt, a mozgalomban rejlő politikumot emeli ki Kossuth is a Pesti Hírlap hasábjain. Az illirek kulturális programját kendőzésnek, ürügynek látja: hiszen akik néhány éve állítólag az illir irodalom és nyelv művelésére szövetkeztek, a valóságban politikai pártot hoztak létre, mely „csupa literaturai buzgalomból a magyar név ellen dühös indulatot forral“, gyűlöletet hirdet, tüntetően magyarellenes harci dalokat énekel, magyarruhás bábót botoz meg nyilvánosan; ha nem is kell ezt utánoznunk, a magyar közszellem indolens ehhez képest, és szégyelhető magunkat „a lágymeleg érzelmek fölött“. ¹ Gondolható, milyen éppen nem langyos érzelmeket váltott ki mind Kossuthból, mind a megyei közvéleményből az 1842. májusi zágrábi tisztválasztás, melyen az illirek erőszakos eszközökkel magukhoz ragadták a hatalmat a magyarpárti nemességgel szemben. A hír éppen akkor érkezett Pestre, midőn ott Zala megyének egy korábbi

¹ PH 1842, 153.

magyarelles incidens ügyében küldött iratát tárgyalták. Az izzó hangulatban a június 10-i közgyűlésen Kossuth azt javasolta, hogy az illirek káros befolyása, a horvátok alkotta „örökös gát” miatt célszerűbb lenne, ha „Horvátország nem ugyan a magyar szent koronától, hanem közigazgatási és törvényhozási tekintetben Magyarországtól elválasztatnék.”¹ Széchenyi és a konzervatív haladók, békét óhajtva az érzelmelek dialektikája helyett, elhamarkodott, emocionális, sőt kétségbeesett lépésnek tartották a „Repeal of the Union” fölvetését, kétségbeesettnek azért, mert ezzel mindenki veszthetett: a magyarok a horvátországi magyar pártot, a horvátok alkotmányukat, mindketten azon kapcsolatot, mely a múltban közös küzdelmekben fűzte őket egybe. A megyei közhangulat azonban inkább Kossuth felé hajlott, aki június 19-én a vészharangot kongatta meg a nemzetet fenyegető veszélyek ellenében. Virrasszunk! kiáltja magával ragadó, szenvedélyes cikke élén. Virrasszunk, mert a zágrábi eset nem egyszerű tisztválasztási erőszak, s akár mennyire kibékülés a célunk, nem szabad keleties indolenciával a külszínnél maradnunk. Mi ingerli az illireket (akiket Kossuth gondosan megkülönböztet a horvát érzelműektől) a magyar törvényhozásban? Hogy az a luteránusokat egyenjogúsítani szeretné? De hiszen ők ünneplik az átutazó luteránus papot (célzás Kollár útjára) — és a szerb óhitűeket is megtűrik. A magyar nyelvi kívánságok ellen pedig „isten és ember igazsága szerint józanul kifogást tenni nem lehet”. A magyar törvényhozás — tolja félre Kossuth egy mozdulattal az illir igényeket — nem törődik azzal, „vajjon a zágrábi provinciális országgyűlés latinul vagy horvátul vitatkozik-e”, de az mégis képtelen kívánság, „hogy az illirek kedvéért örökké latinul beszéljünk országgyűléseinken”; vagy talán azt óhajtánák, hogy „Zágráb, Varasd, Körös megyék kedvéért Magyarország horvátul tanuljon meg, miként eddig latinul tanult?”²

A zágrábi eset az egész magyar közvéleményt megmozdította, amiben a turmezeiek panaszló átiratának is része volt. A megyei feliratok egész sora tiltakozott³ a „borzasztó jelenetek” ellen, Kossuth pedig 1842. aug. 30-i nagy beszédében nem egészen alaptalanul a kormányt is megvádolta, hogy elnéző az illirekkel szemben, sőt kedvez nekik; értesülései szerint, mondotta, a főispán, a parancsnokló tábornok,

¹ Vizsota, gr. Széchenyi I. írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal Bp. 1927. I. CX.

² PH 1842, 153.

a papság, a cenzura mind hozzájuk hajolnak.¹ A zágrábi eset és visszhangja azonban most Bécsben is kedvezőtlen benyomást keltett. Az illirek túlmentek a határon. Hivatkoztak ugyan felsőbb jóakaratra meg arra, hogy ők csak védekeznek a magyarizmus, protestantizmus, liberalizmus ellen, fent azonban Metternich álláspontja győzött: az uralkodó csak kulturális, nyelvi programot engedhet meg, politikait nem, és egy nemzetiséget sem részesíthet előnyben. Használó konzervatív felfogást vallott József nádor, aki egy levelében 1842. végén a magyar és horvát mozgalom között, küzdelmük ellenére bizonyos analógiát állapít meg; úgy látja, hogy „az illirizmus az ultra-magyarizmussal közeli rokonságban van, hogy Gájt joggal lehetne a horvát Kossuthnak nevezni“ — még aggódik is, hogy egyszer még összefognak az ultra-liberalizmus követésében!² Ez a minden politikai nacionalizmust egyképen visszafogni akarás olvasható ki az uralkodó 1843. elején kibocsátott kéziratából, mely az illir politikai szervezkedésnek végetvet, az elnevezést is megtiltja, ugyanakkor azonban türelmet ajánl a magyar törvényhatóságoknak is, mert szerinte a horvátok izgalmát a magyar országgyűlés követelései idézték elő. Ezzel egyidőben a cenzura is erősebb hangtompítót szerelt a lapokra. De sem az illir párt bomlása, sem a viták látszólagos apadása nem változtatott a két nemzeti mozgalom dinamikáján. Nyilvánvaló volt, hogy a következő országgyűlésen még jobban kieleződik a helyzet. Az illir érzelműek 1843 tavaszán a zágrábi tartományi gyűlés vezetését is megszerezték, a horvát követek utasításai is eszellemben készültek, a magyarokat pedig szintén nem előzékenység, hanem az álláspontjukhoz való intranszigiens ragaszkodás jellemezte. Akkora volt a magyar rendek hevíltsege, hogy midőn 1843-ban egy horvát követ latinul kezdett szólni, az alsótábla egyszerűen határozatilag megtiltotta ezt, anélkül, hogy erre joga lett volna. E lépést Kossuth is hibáztatta. De most már megtörtént a dolog, írja. Kukuljevic a zágrábi gyűlésen „leplezetlen revolutiónáris merészséggel“ beszélt, „s nekünk nem hágy a cenzura ezen emberek botránys energiája ellen fellépni, pedig az engesztelés lehetőségének is vége van; — immár keskeny pallón állunk szemközt, vagy bukni, vagy dönteni kell; — e világon kettőnk számára nincs hely...“³

¹ PH 1842. 179.

² Miskolczy, i. m. II. 22.

³ Levele Wesselényihez 1843 jul. 28. Történelmi Tár 1902.

Az északmagyarországi szláv mozgalom is visszhangot keltett már a magyar közvéleményben, mikor a Pesti Hirlap 1841. elején megindult. Igaz, csak vékony, alig pár száz főnyi értelmiség hordozza azt, amiből a szlovák nacionalizmusnak kellett lecsapódnia, — de (mint Kossuth mondotta:) „ama néhány tót lelkész és professzor“, aki ekkor a szlovák „nemzetiséget“ összesen jelenti, nagyobb kezdeményező erővel bírt, mint utódai, eszméket és embereket adott a Monarchia más szláv mozgalmainak is. A Felvidék városaiban, a pozsonyi, lőcsei és más evangélikus gimnáziumok mellett a magyar és német nyelvművelő társulatok, iskolai körök mintájára szlovák körök alakultak, új nemzedéket neveltek, a harmincas évek fiataljai már Kollár és Šafařík szlávizmusától hevítve lelkesedtek a szlávok nagyságán és erényein, és szidták a magyarokat, mert a kezdő és expanzív nacionalizmus szűknek, elnyomásnak érzi azt is, amivel azelőtt igen természetesen meg volt elégedve.¹ Lőcsei diákok Hlavaček Mihály vezetésével ilyen szláv szellemű dolgozatokat adtak ki Gitrenka címen, ezt egy Kramarcsik nevű, egyébként szlovák származású tanár a Társalkodóban mint szláv agitációt megtámadta, s ezzel megszületett az első „incidens“, amelyre már a Hirlap is visszatért. Gr. Zay Károly, az evangélikusok frissen megválasztott, és radikális nacionalizmusáról ismert főfelügyelője „igen energicus“ levelet írt a lőcsei iskolához, s ebben meg egyéb nyilatkozataiban kijelentette, hogy a magyarországi szlávoknak meg kell magyarosodniok, mert a magyarosodáshoz fűződik az intelligencia, a protestantizmus és liberalizmus ügye.² Éppígy 1841-ben a négy evangélikus szuperintendenshez intézett körlevelében is elmagyarázta, hogy a szlávokat nem akarják erőszakkal anyanyelvük megtagadására kényszeríteni, csak tudjanak magyarul, verjen bennük gyökeret a nemzeti haladáshoz való ragaszkodás, hogy utódaik már saját meggyőződésükből és saját érdekükből váljanak igaz magyarokká.

A vitába, melynek folyamán a szlovákok nem szüntek meg a Zay által elébük írt jövő ellen tiltakozni, a Pesti Hirlap Zay oldalán avatkozott bele. Beszámol a rozsnyói evangélikus egyházkerületi gyűlésről, hol Szentiványi Károly és Pulszky Ferenc a tót körök megszüntetését kívánták,

¹ Az iskolák szerepére a nemzetiségi kérdésben: Kornis, i. m. II.

² A magyar nemzetiségnek a protestantizmussal és a liberalizmussal való ilyen azonosítása ellen magyar részről gr. Dessewffy Aurél szólalt fel. Szerinte a nemzeti érdeket nem szabad párthoz, osztályhoz, felekezethez kötni, — és pl. ez esetben a katolikus szlovákokat elidegeníteni.

elmondva, hogy nem akarják mások nyelvét egy csapásra, erőszakkal kiirtani, hanem a magyar nyelvet „törvényszerű úton terjeszteni, azoktól pedig, kiknek a törvény már parancsolja, szorosán megkívánni“.¹ Utóbb Kossuth személyesen is Zay, mint a magyar érzelmeik képviselője mellé állt, megvédve őt a lipótszentmiklósi kalendárium vádjai és azon panasz ellen, hogy mennyivel rosszabb Zay mint hivatali elődje, Prónay Sándor, aki nem háborgatta a szlávokat.²

De leglelkesebben az uniót tartotta. Zay mindjárt hivatalbalépése után hozzáfogott, hogy a hazai evangélikusok és reformátusok közt uniót hozzon létre, úgy hogy már a reformátusok által tervezett pesti főiskolát is a két egyház közösen állítsa fel. Az indítványnak, mint Horváth Mihály írta, „inkább politikai s nemzetiségi, mint egyházi volt a színeze.“³ Zaynak 1841 február végén a Társalkodóban közzétett felszólításából⁴ s egyéb nyilatkozataiból világosan kitűnt, hogy a reformátusokkal a magyar nemzetiség túlsúlyát remélte a magyarországi protestantizmuson belül biztosíthatni. Az unió által — írta — „minden idegen elemnek közállományunkra vallási és politikai tekintetben veszélyes befolyása végeké elfojtatik.“ Kossuth a politikumra élénken reagáló szellemével sietett Zay tervét a Pesti Hírlapban propagálni, éppen azért, mert — írja — az evangélikusok közt van egy „kárhózas párt“, mely magát a szlávizmussal azonosítja. Nem vallási, vagy egyházi, hanem elsősorban nemzetiségi szempontból nézte az uniót, szerinte minél jobban félre kell tenni a hitelvek kérdését, különben három felekezettel áll elő a kettő helyén.⁵ Ez a kérdés, Kossuth szerint, „szabad észhasználat“ által lassan elsimulhat, addig is közös iskolát, közös hírlapot kell szervezni. De a fő akadályokat sem vallási természetűnek látja, az unió útjában szerinte a szlávizmus „ábránd szenvedélye“ áll, és pedig azért, mert érzi, hogy „a magyar nemzetiséget egy-egy

¹ PH 1841, 71.

² PH 1842, 206.

³ Huszonöt év Magyarország tört.-ből, Bp. 1886. II. 289.

⁴ A felszólítást Kossuth is megkapta, de a cenzor ellenállása és Fáy aggodalmai miatt (az utóbbi a ref. főiskola ügyét féltette) akkor nem közölhette. E levele Zayhoz 1841 febr. 24. Ir. tört. közl. 1910, 351—3.

⁵ Kossuth szerepére az unió körül: Rácz Kálmán, Unió törekvések a 40-es években (Prot. Szemle, 1897.), aki felismeri, hogy Kossuth „inkább hazafiúi, mint egyházi szempontból“ lépett fel, s azt is megengedi, hogy Zayék „ügyetlen politikával — őszinteséggel léptek fel“ (368.).

nagyobb szerencse alig érhető, mint az unió.¹ Arra az aggodalomra, hogy talán nem ajánlatos ily nyíltan kiemelni az unió nemzetiségi fontosságát, Kossuth büszkén vágja vissza: a nemzet immár nem gyermek és a nyíltság a legjobb politika. És a gondolat fejlődését nyilvántartva magukkal ragadják reményei: „Még fél éve sem mult, hogy az unió nagy gondolata köztünk forog, s ma már ezereknek ajkairól szól az óhajlás, ezerek lelkében buzog a szilárd szűz akarat, s mi a meggyőződés szent hitével mondjuk: az unió meglesz!”²

A remény azonban mulónak, az unió némi kezdeti lépések után megvalósíthatatlannak bizonyult. Több tényező játszott itt közre: a két egyházi szervezet különböző felépítése és hagyományai, a reformátusok — különösen a tiszántúliak — dogmatikai szempontjai, vagyoni önállóságuk féltése, a papság bizalmatlansága világi férfiak színes tervei iránt.³ Mindez akkor is döntő akadállynak bizonyult volna, ha a kérdés nincs annyira a nemzeti szenvedélyek közé ágyazva. És ilyen körülmények közt valóban szerencsétlen politika volt olyan tervet lanszírozni, még hozzá a tényleges siker garanciája nélkül, amely semmi törvényből nem következett, és amely nem-magyar rétegek tradicionális, egyházi szervezetébe és formáiba készült belenyúlni nem is titkolt magyarosító szándékkal. Ettől a magyar nemzetiség semmivel nem lett erősebb, de az ellentétet fölöslegesen kiélezte, és támadási felületet nyújtott, amit azután a magyarok ellenfelei Hurbántól Csaplovicsig és névtelen német pamfletek szerzőiig siettek is kihasználni. Érdekes, hogy a tótság felé éppen olyanok képviseltek ilyen intranzigens magyar álláspontot, akik családi hagyományként, saját rokonságukból közelebb-ről ismerhették a Felvidék sajátos nyelvi és népi viszonyait. Pulszky maga beszélt apai ágon való szláv eredetéről; Zay azon birtokos családok egyikéből származott, melyek egykor — Bél Mátyás tanúsága szerint⁴ — cseh-tót dialektusban írt evangélikus egyházi könyveket is olvastak. Kossuth

¹ Az idézetek Kossuth alábbi cikkeiből származnak: Unio PH 1841, 22. — Egyetemes konvent és unió, 1841, 57. — Unio, 1841 73. — Akarjunk, int az idő, 1841, 56.

² PH 1841, 73.

³ Révész Imre, A magyarországi protestantizmus története, Bp. 1925, 70.

⁴ Doležal cseh nyelvtanához írt előszavában (Grammatica Slavo-bohemica, 1746) a Beniczkyek, Justhok, stb. mellett a Zayakat is felsorolja. Steier, i. m. 11—12.

turóci rokonságában pedig olyan is akad, aki már a szláv mozgalommal érez.¹

A növekvő reakciót Zay hívei is megéreztek; az 1841. őszi konvent, melyen Kossuth is résztvett, tollán kívül személyes aktivitását is az ügy rendelkezésére bocsátva, tüntetőleg Zay mellé állt a támadásokkal szemben, és megerősítette a tót körök mint pánszláv fészkek feloszlátását. Az ügy külföldi visszhangja ellen azonban nem tudott komoly ezközt találni. A szlávok, hatalmon kívül, a kulturnacionalizmus tetszetős és ártatlanul hangzó érveit soroltatták elő, mintha az ő nacionalizmusuk végén nem a mindenki mást kizáró hatalom, a nemzetáلام állt volna, és mintha ugyanakkor a másnak kijáró megbecsülés helyett nem gyűlölködve írtak volna az „ázsiai“ magyarról, aki — szerintük — kultúráját is a szlovákoktól tanulta. A természetjogi érvekre, amint német nyelven, így az Allgemeine Zeitungban napvilágot láttak, magyar részről nem mindig ügyesen feleltek. Pulszky Ferenc a cseh gr. Thun Leóval vitázva, arra az állításra, hogy a népek erkölcsi és anyagi fejlődésére kell törekedni, mereven odavágja, hogy ő általános filantrópiának a haza javát nem rendeli alá és hogy a magyarok itt egykor fegyverrel hódoltatták a szlávokat.

Közben a tót luteránus papok nevében Jozeffy superintendens kétszáz aláírással folyamodást vitt a királyhoz, benne a magyar hirlapok hangjára, magyarosítási szándékra panaszkodva, Pesten tót tanszéket és újságot kérve, amit a Pesti Hirlap felháborodva közöl.² Kossuth körében ezt a Bécshez fordulást elpártolásnak, arcuclsapásnak érezték. Ez ég Kossuth szavaiban, midőn Zaynak 1842. június végén arról ír, hogy a következő konventen „roppant erővel, határozott szigorúsággal“ kell föllépniök. „Mert ha mi a jövő Conventen nem lennénk erősek megmutatni, hogy vallásunkat, egyházunkat a slavismus vagy panslavismus rakhelyévé alacsonyítani azzal indentificáltatni nem engedjük, úgy meg vagyok győződve, hogy a magyar törvény ótalmát többé nem érdemeljük.“ Erről — mondja — már a hirlapban is akart írni, de „nem ment, szárnyamat szegék“. Sőt Kiss János superintendensnek is megírta, tegyék félre a belső ellentéteket, jöjjenek el minél többen a konventre, mert ha az „a tótok ellenében egyházunk becsületét a magyar

¹ Steier Lajos szerint (A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben, Bp. 1937. I. 65.) Kossuth György, Lajos nagybátyja, a tót mozgalomban tiszteletreméltó nevet szerzett magának.

² PH 1842. 154.

nemzet előtt meg nem menti, én és igen sokan átme gyünk református atyánkfiaihoz, s megszűnünk tagjai lenni azon egyháznak, mely magát magyar nemzet ellenes érdekekkel identificálja“.¹

Ilyen atmoszférában, melyben az érzések dialektikája önmagát fokozta, Kossuth hiába vesz elő logikai érvet: miért tiltakoznak a Felvidéken a magyar hivatalos nyelv ellen, hiszen eddig sem tótul pereskedtek vagy vitáztak a megyegyűlésen, a törvények nem a tót nyelvet veszik el, hanem a latint, amely holt, idegen nyelv mindkét fél számára egyaránt, s ennek helyébe teszik a magyart, mely „nekünk nemzeti és aryai, nekik pedig nem anyai, de nem is idegen, ha ők honunk, alkotmányunk s törvényeink jóvoltában nem idegenek“.² A 30-as években e kérdés már politikum, telítve szubjektív elemekkel. Kossuth éppen most idézett cikkében célzást tett arra a hírre, hogy Liptóban tótul beszéltek, — mire sértődött s haragos levelet kapott Liptóból, amely szerint ők igenis magyarul szoktak vitatkozni, s csak az történt, hogy az alispán magyar beszéde alatt a köznemesség mozgolódván tót nyelven rendre intetett, „mi igen természetes, mert más nyelvet nem ért“.³

A szlovák mozgalom hívei! Kossuthban a „magyarománia“, a túlzó nacionalizmus leghevesebb képviselőjét pillantották meg. Mint ilyenhez intézi hozzá, a Pesti Hirlap szerkesztőjéhez, Hoitsy Sámuel röpiratba foglalt leveleit a magyar szlávizmus védelmében.⁴ Kijelenti, hogy ők a magyar nyelvről szóló törvényt elfogadják, de nem azon kommentárokkal, melyeket Kossuthék fűznek hozzá: hiszen a törvényben nincs szó magyarosításról. Azt is szükségesnek látják, hogy lehetőleg mindenki értsen magyarul. A középiskola alsó osztályaiban anyanyelvi, a felsőbbekben magyar oktatás lehetne — de úgy, hogy mindenkinek módjában legyen a saját anyanyelvében is tökéletesíteni magát.

Az ilyen nyilatkozatok jól mutatják, hogy ekkor nem a magyar törvényhozás, hanem egyének és társadalmi csoportok szándékai ellen tiltakoztak a nem-magyarok. De a lényeg nem is abban volt, hogy ki milyen iskolát, és hogyan: félig, vagy egészen kíván a maga nyelve számára. A lényeg abban a kérdésben volt, hogy vajjon egy olyan korban,

¹ Kossuth—Zay, Balatonfüred 1842. jún. 30. Ir. tört. közl. 1910, 356—7.

² PH 1841, 3.

³ PH 1841, 10.

⁴ S. H., Apologie des ung. Slavismus. Briefe an Herrn L. v. Kossuth, Redacteur des Pesti Hirlap, Leipzig 1843.

midőn a nemzetállamoknak még a kisebbségvédelem gondolata sem állt útjában. magyar részről, fiatal nacionalizmustól majdnem emberfeletti realizmussal és önmegettagdással, hajlandók-e tudomásul venni, hogy a Kárpátok alatt nemcsak szláv *anyanyelvűek* is élnek, de van egy fajta szláv *nemzetiség* is. Kossuthban sokkal nagyobb volt a nemzeti érzés lendülete, semhogy erre hajlandó lett volna. Ezért sem volt lehetséges, hogy ha valamilyen szláv nemzetiséggel már mindenképen számolni kellett, magyar részről annak a magyar érdekekkel aránylag még leginkább összeférő variánsát támogassák. A pozsonyi iskolától eltávolított Štúr Lajos nem volt ugyan határozott léptű, igazi reformer — bár alakja, az író, szónok és népvezér, mintha egy kissé Kossuthot tükrözné —. de mégis az ő iránya kezdett a külön szlovák kulturális és politikai törekvéseknek önálló formát adni, és ez volt az az út, amely az egyetemes szlávizmus ködéből (mint utólag látjuk) a Kárpátmedencén belül egy külön, kis szláv nép saját nacionalizmusához vezethetett.¹

Sok tekintetben hibás hasonlat azt mondani, hogy a magyarok a 40-es években úgy álltak a szlovák, mint Bécs 1790-ben a magyar mozgalommal szemben. Hiszen más egy birodalmi kormány és egy hatalomra vágyó nemzeti mozgalom, aztán a magyar nemzeti jelleg világos volt, a szlovák annál kevésbé. Mindez azonban nem változtat egy valamin: amint Bécs visszariadt a szeparatizmus és a Forradalom Réme miatt attól, hogy megpróbálja a lelki szükségleteknek eleget tétel a magyar mozgalmat az állam érdekeivel párhuzamos útra irányítani, éppígy a magyarokat is visszatartotta ilyen kísérletnek még a gondolatától is nemcsak nemzeti büszkeségük, hanem a szláv szeparatizmus és a Pánszlávizmus Réme is.

Lehet. sőt valószínű, hogy az irodalmi, érzelmi szlávizmus hirdetői valóban nem, vagy nem mind álmotdák gondolataik politikai, hatalmi megvalósításáról, — bár az új érzelmi hullám a politikai hazához fűző régi lojalitást sem hagyhatta érintetlenül. Kollár a Wartburgfest kulturális német nemzeti egységet látta, s annak emlékéét hordozta szívében. De vajjon nem a német politikai egység roppant kívánalma született ebből? Kossuth és ellenzéki társai a

¹ Hodža 1919-ben úgy látta, hogy ez a csehtől független, külön szlovák nacionalizmus magyar érdek és magyar találmány. „politicism Hungaricum”. (Československý rozkol, 1919). V. ö. Steier, i. m. (48--49-ről) és Ruttkay L. ismertetését. Századok 1938, 377. Ld. még: Hélène Tourze, Louis Štúr et l'idée de l'indépendance Slovaque, 1913.

maguk politikai szemével, a fejlődés kérlelhetetlen logikájának látták, hogy a kulturnacionalizmus politikai, hatalmi egységmozgalomba torkollik s hogy ennél fogva a szlávizmus pánszláv politikai, hatalmi egység felé vezet, mégpedig a legnagyobb szláv hatalom, Oroszország vaspáncélya alatt.

Utólag megállapítható, hogy a nacionalizmus a szláv-szavot még a differenciálódás fokán érte, amint még az ausztró-szlávok által megállapított négy „nemzetiség“, az orosz, lengyel, cseh és illir is tovább oszlott, de előre maguk a szlávok sem látták, hogy a kulturális szlávizmus politikai fokon több, kisebb nacionalizmussá kezd szétválni. A szlávizmuson át nézve a kisebb szláv népek a nagy, szláv nemzeti tömb szétszórt türedékei voltak, akár az erdélyi szászok a németiségé. A magyar nézeteknél külső hatásokat is figyelembe kell vennünk, egyrészt azt, hogy Schlözer és Herder a szlávok nagyságáról és erényeiről zengve mindjárt aggodást ültettek a magyar szívekbe a nekik szóló pesszimista, vagy Schlözer esetében rosszindulatú nyilatkozataikkal, különösen pedig azt, hogy hírlapok, röpiratok, politikai munkák, maga a Rotteck—Welcker Staatslexikon is a szláv előnyomulás veszedelmét és föltartóztatásának szükségét ismételték el a magyar olvasók előtt. „Magyarországnak vérrel és tete-mekkel tömött földje — olvassuk Wolfgang Berg haljós és nagy visszhangot keltett sorait — vagy orosz tartománnyá, vagy német gyarmattá leend.“¹ Ehhez járult a francia liberálisoktól tanult, és az 1830-as lengyel fölkelés emlékeiből táplálkozó, félelemmel vegyes elutasítása a cári despotizmusnak, mint a szabadság elnyomójának. Kossuth a napoleoni mondásban: Európa vagy republikánus, vagy kozák lesz, részben francia hiúságot, részben azonban politikai intést fedez fel. A nemzetek ne hagyják meglepni magukat, írja, mert az orosz (Lacroix szerint) áthatatlan, mint a fátum, s „ha egyszer elkövetkeznék a zivatar, honunk talán már veszélyben forogna. mikorra nyugaton még tanácskoznának . . .“² Mindez nem elszigetelt, egyéni elképzelés Kossuthnál, maga írja, hogy az emberek erről beszélnek. Nemcsak ő, hanem a reformellenzék más tagjai, Klauzál, Szentkirályi és a többiek is többé-kevésbé így vélekedtek. Az orosz veszedelemtől féltek, és az illir és más nemzetiségi mozgal-

¹ Ungarns politische Zukunft. Kossuth több cikkében említi, a PH 1842, 177. idéz is belőle.

² PH 1842, 184. Kossuthra az Urquhart konstantinápolyi angol követségi titkár á'tal 1835-7-ben kiadott, Portfolio c. iratgyűjtemény is hatott, mely a huszas évek orosz expanziós politikáját is tárgyalta.

makat is részben az oroszok pánszláv politikájára vezették vissza, de mindenképen a nagyszláv-orosz hatalom előkészítőinek tekintették és külpolitikai szempontból bírál-
ták el. Nézetük szerint az illirizmus nem lehet a magyar buzgóságra visszahatás, hiszen ennél lassabban már nem is haladhatunk, hanem abban rejlik főoka, hogy a pánszláv politika Horvátországot stratégiai fekvése miatt bástyának szemelte ki.¹ A hazai szlávok időnként védekeztek az orosz kapcsolat vádjá ellen, de érvelésük (miért baj az ő orosz rokonszenvük, ha a magyarok francia-szimpátiája nem baj?) nem volt meggyőző. Kossuthék megítélése szerint a lényegen különben sem sokat változtatott, hogy tényleges politikai kapcsolat jött-e létre a hazai szlávok és az orosz politika közt. Nem akarja hinni — írja némi kétkedéssel, hogy a hazai szláv mozgalom külső befolyással függ össze, de ezzel még nem csökken veszélye. „Nem kell-e majd e törekvésnek a gravitatio csalhatlan törvényénél fogva multhatlanul, tudva vagy nem tudva, oda csatlakoznia, hol e gravitációnak súlypontja vagyon?“² Az illir mozgalmat is „bizonyos politcikai conjuncturák tekintetéből“ nem lehet tehát szabadjára engedni.³

Kossuth a jövő külpolitikai alakulását is abból vezeti le, hogy a nacionalizmus, a nemzetek egységre törekvése, milyen változást hoz majd létre a hatalmi viszonyokban. Úgy látja, hogy ki fog alakulni a német egység, a Zollverein is ezt készíti elő, és kialakul egy szláv-orosz egység is, mely az előbbivel a nemzeti, Angliával gazdasági,⁴ az alkotmányos szabadság nemzeteivel általában abszolutisztikus világnézeti érdekek miatt fog előbb-utóbb összeütközésbe kerülni. Ő is úgy látja, mint cikkírója, hogy minden alkotmányos nemzetiség ellen valami nagy csapás készül, „mellyre bizonyos óriási hatalmat már évek óta készülni gyanítunk.“⁵ A szláv mozgalmakat is e súlyos, európai szempontból kell tehát szerinte megítélni.

Kossuth idegeiben ott vibrál az érzés, hogy a látszólagos nyugalom ellenére változásnak, viharoknak kell jönnie. Huszonhét éve békekesség honol — írja egy helyen —, a nemzetek szorgalom és jólét felé haladnak, de mintha mégis időváltozás

¹ PH 1842. 175.

² PH 1842. 155.

³ PH 1842. 153.

⁴ „Az orosz manufacturák miatt fog égykor Anglia az északi óriással Ázsiában élet-halálra küzdeni.“ (Nemzetgazdasági combinatiók, PH 1842. 113.)

⁵ PH 1842. 155.

készülne. Talán Franciaországban inog meg újra a királyi trón, talán Angliában tör ki „a rég forrongó vulkán“ a nép insége miatt, s akkor „vihár üvöltend keresztül Európa minden szögletén“.¹ Akárhogy is, a nemzet ne várja készületlenül „azon zivatart, melynek elkövetkezését mindnyájan valószínűnek hisszük.“² Kossuth részben az *Allgemeine Zeitung* cikkeinek hatása alatt, részben a Balkán felé irányuló rivális szándékok ismeretében, a német-orosz összecsapást látta leginkább imminensnek, és ebben próbálta a követendő utat előre kijelölni: „Mik vagyunk mi magyarok? Középre vetve két roppant nemzetiség közé, melynek mindkettejétől tömérdek elem zavarja sajátságunkat... Mi hát kikerülhetetlen hivatásunk ez állásponton? Kiállani az első rohanást, midőn egykoron e két nagy elem összeütközik“, szövetségben azzal, amely mellett a magyar önállás megfér, melyhez közös műveltség, a szabadság eszméje és a király trónérdeke fűz, — a másik ellen, mely elnyeléssel fenyegeti önállásunkat és nemzetiségünket, s melynek „hagyománya járom és szolgálás.“³ Kossuth a szabadságeszmével átítatott, korabeli német egységmozgalomban természetes szövetségest lát, de azt is természetesnek tartja, hogy a nyugatiak, franciák és — az angol-orosz rivalitás miatt — angolok is a németek s magyarok oldalán állnak; a fiumei vasutat is azzal indokolja egy helyen, hogy azon át a nyugati segítség két hét alatt már a Havasalföldön hadakozhat az oroszokkal.⁴ A szerb forradalommal, a román eseményekkel is az orosz expanzió szempontjából foglalkozik Kossuth, s igen aggasztónak tartja, hogy a Dunatorkolatra már a cári hatalom rátette a kezét.

Hasonló megfontolások alapján próbálja körvonalazni a *Hírlap* egyik cikkírója Magyarország külpolitikai helyzetét és lehetőségeit.⁵ Szerinte Magyarország földrajzi helyzeténél politikai kapcsolatainál fogva arra volt hivatva, „hogy egy keleti népszövetség középpontjává váljék“, nyugat és kelet között. Nagy Lajos és Mátyás idejében megvolt a lehetőség arra, hogy a keleteurópai népek magyar vezetés alatt konföderációba egyesüljenek, de ezt a lehetőséget nem ragadtuk meg; nemsokára Magyarország is létéért küzdött, szomszédai elfordultak tőle. Most itt van az alkalom arra, hogy Magyarország a „jobb és emberibb socialis

¹ PH 1842. 167.

² PH 1842. 183.

³ PH 1841. 30.

⁴ PH 1842. 201.

⁵ A. B., Magyarország és népei. PH 1842, 183 - 4.

eszméket“ képviselje, s így az orosz elnyomással szemben magához vonzza szomszédait; és ha ezt az alkalmat el nem szalasztjuk, újra erősek lehetünk. Nem sokkal e cikkek után Kossuth is bírálatot mond Nagy Lajos és Mátyás politikájáról — az előbbi Nápolyra vesztegette erejét, az utóbbi „a szegény Podjebrádot zaklatá“ haszontalanul — és hibáztatja, hogy a magyar, bár nem volt mindig erőtlen, s átélte az európai történet hódító korszakait, mégis elmulasztotta a Duratorkolatot a maga számára biztosítani. „Nemzetünk legszebb korában is, külpolitikánkból mindig hiányzott azon állandó logikai következetesség, mely egyedül képes eszközölni, hogy az ősök által kezdett munkát az unokák szakadatlanul folytassák.“¹

Mindebből látható, hogy a liberális ellenzékiek lelki szemei előtt milyen fenyegetőnek tűnt fel az északi kolosszus roppant árnya, és e látomás sietségre, védekezésre ösztökélte őket. Kossuth. adatokat küldve Wesselényinek készülő Szózatához, felháborodva panaszolja, hogy a cenzura nem enged a szláv kérdésben ilyen, a Szózatához hasonló határozott hangot megütni, „azt adván okul, hogy az orosz hatalmat igen világosan vádolja propagandával, miáltal épúgy reklamatiókra adatnék ok, mint már nem egyszer adatott“. „Nem képzeled, mennyire borzadnak itt az orosz nem mondom megbántani. de csak említését is megengedni.“² Kossuth csak idézőjelben hajlandó Ausztria és Oroszország egyetértéséről írni, — holott a tényleges hatalmi helyzet a Szent Szövetség korában, sőt egyideig még utána is, valószínűtlenné tette, hogy Oroszország fellépjen a Habsburg-birodalom, a lengyel kérdésben osztozó társa ellen, s ezzel egyszeremind a legitim elvtől elforduljon. Paskievics hadai nem a helyi szláv nemzetiségek, hanem a dinasztia segítségére vonultak be 1849-ben a Kárpátmedencébe, és a cár még 1858-ban, a krimi hálátlanság után is visszariadt III. Napoleon Ausztria-ellenes újjárendezési tervétől. Kossuth azonban Bécs-et is figyelmezteti, neki is érdeke a magyar egység, hogy „bármit rejtse is méhökben az Európai politikai conjuncturáinak egén halkán felvonuló fellegek“.

¹ PH 1842. 194.

² Levelei Wesselényihez 1842 IX. 12., XII. 14., 1843 VII. 28. Tört. Tár 1902. — Seton-Watson szerint Kossuth és Wesselényi (és mások) „jugèrent mal la situation sur un point capital, du fait qu'ils crurent à l'épouvantail populaire du panslavisme“, pedig a dunai szláv népek vezetői inkább Bécs, mint Szentpétervár vagy Moszkva felé néztek. (Histoire des Roumains, Paris 1937.)

a királyi trónt erős nemzet vegye körül.¹ Szerinte a kormánynak azért is érdeke megnyerni a magyart, mert az „egy bizonyos külhatalom iránt nemcsak semmi rokonszenvet, sőt a leghatározottabb ellenszenvet érezi.“² Az aggodalom nem egyszer összeszorítja a szíveket. Minél erősebb a „szláv mozgás“, annál fenyegetőbbnek látják — nem a horvát vagy szlovák elégedetlenséget, hanem a Nagy Árnyat, annál ércesebben zendül meg Kossuth hangja, mint vihart, áradást jelző harangszó, és egységre, erősödéésre, védekezésre, nemzeti-ségünk terjesztésére buzdít. Az ország nem-magyar területein végigtekintve arra gondol, hogy az „ügyesen vitt népesítés“ is segítene valamit, s hogy a Gegó páter által Moldvában talált ötvenezer, meg a bukovinai hét-nyolcezer magyart két-három vegyes lakosságú megyébe kellene hazatelepíteni, hogy ott előmozdítsák az egybeolvadást.³ Konkrét hazatelepítési tervvel adós marad Kossuth, mert tekintete a nemzet további bástyáit kutatja, s úgy látja, hogy északon a szepesi városok, délen Turmező lehetnének honunk őrszemei.

De az aggodalom nem hallgat el a szívek mélyén. „A magyarság biztosítékot keres jövőbeni fennállásának“ — magyarázza a Pesti Hírlap hasábjain „egy szláv“ a többinek.⁴ Az antik jellemű Csányi László Figyelmeztetést ír az illír-szláv mozgalmak mögött közelgő zivatarról: „a magyarnak ereje egyesítésében, nemzetisége fölemelésében“ kell védelmet keresnie.⁵ Nem dobhatjuk el félszázad óta kiharcolt nemzetiségünket, reményeinket — hangzik a magyar válasz a zágrábi incidensre —, nincs magyar, aki ilyen sírt ásna nemzetének; a „szláv mozgást“ orvoslás nélkül hagyni nem lehet, a megbánás későn jönne már. Mintha önmagunkban akarná a hitet erősíteni: e földnek „csak a magyar nemzettel és általa van civilisatiója és politikai jövődje“.⁶

III.

Liberális reformereink, ifjabbak és idősebbek, e bal-sejtelmek közt a szabadság gondolatából merítenek mindig új optimizmust. Úgy látják, hogy Magyarország legnagyobb, szinte egyetlen lehetősége a nyugati szabadságésmék bajno-

¹ PH 1841, 79.

² PH 1842, 184.

³ PH 1842, 184.

⁴ PH 1842, 177.

⁵ PH 1842, 180.

⁶ PH 1842, 155.

kává lenni, hogy így, ez új vonzóerővel próbálja a kárpáti szlávok tekintetét a cári autokráciától elfordítani. Hiszen a magyar honszerelem lángjának, melyet a Hírlap olvasói lelkében szít, e szabadság az oxgénéje, a szabadság, a kiváltságok megdöntése alkot a széttagolt társadalomból egységet, a szűk, rendi nemzetből új, diadalmas erejű nemzetet. Ezért azután Wesselényitől az ifjú Gorovéig úgy gondolják, hogy ha Magyarország a rendiségtől megszabadulva, polgári és alkotmányos szabadsággal ajándékozta meg lakosait, ennek fejében a szláv anyanyelvűek is hajlandók lesznek a magyar nemzetiség oldalára állni. A Hírlap egyik cikkírója már a hazai szláv mozgalmak „örökös forrását” is „sociális institutióink természetében” véli megpillantani, abban, hogy a kiválasztottak alkotmánya nem bír elég vonzóerővel. „A magyar nemzetisedni akar, de — legalább eddig — nem tudott idegen ajkú polgártársainak érdeket nyújtani, mely őket a nemzetnek megnyerhesse”. A hiba tehát bennünk van, „s vigyázzunk, nehogy itt is magunk adjuk meg hanyagságunk árát. Akarjuk, hogy e hazárok minden néposztályai magyarok legyenek? Emeljük fel őket magunkhoz és bizonyosan minden izgatás daczára magyarok lesznek”.¹ Hasonlóan egyszerűnek látja a dolgot Gorove István, kinek munkáját² Kossuth egy cikkében külön megdicséri, mint tanujelét annak, hogy a nemzeti érzés már „a religió szent lángjával ég” az ifjabb nemzedékben.³ Gorove szerint a magyarnyelvű közoktatás is eszköz „a magyar nemzetiség terjesztésére”, így ő a nem-magyar községekben a 4—7 éves gyermekeknek is új, magyar iskolákat szeretne állítani, — de hangsúlyozza, hogy az iskola még nem megoldás. Alkotmányos reformra van szükség, szabadságot kell adni mindenkinek, mert akit a nemzet egyenlő jogú tagjára tekintünk, az maga is a nemzethez csatlakozik, ha nem hálából, hát unokái iránti tekintetből. A reform nyomán szerinte a más anyanyelvűekben a magyarosodás vágya fog felébredni. A horvátoknak meglesz a maguk külön nemzetisége, a román — szerinte — csendes, szelid, háládatos nép, a magyarnak nem szegül ellene, „statusunkra rossz hatása soha nem is leend”, — így tehát ha még valaki ellenkezne, az nem lehet komoly dolog, „nyugtalanyságot hazafi ne csináljon belőle magának”.

Érdekes itt a románok jellemzése. Széchenyi 1834-ben megállapítva, hogy nemzetiségeink „anyatörzsöke odakünn

A. B., Magyarország és népei III., PH 1842, 168.

² Gorove István, Nemzetiség, Pest 1842.

³ PH 1841, 94.

van“, figyelmeztetően hozzát teszi: az oláhokat a határon túlra fűző kapcsolat „gyenge ugyan még, de belőle minden lehet“. ¹ Wesselényi, mint erdélyi ember, 1843-ban Szózatában megírja, hogy a szlávok mellett „az oláhok akarnak pörbe idézni, s örökösödési jognál fogva Erdélyt a Magyarhon oláhlakta részeit venni el tőlünk“. A Pesti Hírlap egyik, már többször idézett cikkírója azonban nem győzi kiemelni, hogy a román-ság soha a magyar, mint nemzet ellen pártot nem ütött, — a Hóra-lázadás társadalmi mozgalom volt, akár Dózsa György, — ezzel szemben „gyönyörű olaszhangzású nyelv“ birtokában „századok óta viseli súlyát nyomorú sorsának“. ² A nacionalista magyar cikkírót az oláh jobbágy sorsa éppúgy őszintén felháborítja, mint a magyar jobbágyé, úgy látja, liberális szemmel, hogy babona, szegénység, szellemi tompaság s a románokkal szemben e miatt elterjedt előítéletek onnan származnak, hogy „a nyomatás hosszú ideje alatt el kellett törpülniök“, holott egykor együtt küzdöttek a magyarral, s a kenyérmezei csata „legszebb diadalemléke az oláh hűségnek és oláh vitézségnek“. Az erdélyieket is figyelmezteti a görögkeleti románok „saryarú és földesúri önkényről függő“ helyzetére, hozzátéve, hogy ha az epedve várt segítő kezet meg nem kapják, el fogják számunkra veszni. „Be akarjuk-e várni, míg e népek sovár tekintete hasonlóan elfordul a hontól, mellynek gyermeke, s áttéved a délkeleti bérceken?“ de — s ez jellemző — nem is nemzeti-ségi okokból, hanem mert az ottaniaknak majd az orosz véduraság nyújt valami haladást.

Mindebből világosan kiolvasható a hit, hogy társadalmi, alkotmányos reform, jobbágyfelszabadítás segítségével az erdélyi románság tényleg megryerhető a magyar nemzetiség ügyérek. A Hírlap aradi levelezője beszámol a megyei répiszkolák felügyelőjérek jelentéséről; e szerint az óhitű iskolák elmaradt állapotán s mindenekelőtt anrak okán: az oláh köznép „buta apáthiáján“ kell segíteni, abból kell buzdítás-sal, jutalmakkal kimozdítani. „Az oláhok természeti butasága szinte köztudomássá vált ugyan közöttük, de ez igazságtalan, embergyalázó és zarnoki beszéd, mert e nép a hazában lakó több idegen répfajoknál természeti képességre nézve semmivel sem alábbvaló, sőt több dicséretes saját-ságairál fogva, minők például békeszeretete, hajlékorsága, vallásos türelme s különösen a magyar iránti kiűnő rokonszenve, mellyek nála a nemzetiségünkkel összeolvadást leg-

¹ Hunnia, 99.

² PH 1842, 168.

hamarább eszközölhetik, általunk majd mindnyájának elébe teendő“.¹ Igaz, e cikkeket nem Kossuth írta, bár Hírlapjában közölte őket, mégpedig másutt nem egyszer látható kiigazító megjegyzések nélkül. Az is igaz, Kossuth maga írja egy helyen, hogy Erdély viszonyait kevésbé ismerték idehaza. De azt mégis meg lehet állapítani, hogy tüzes magyar nacionalistáknak — az egyik cikkíró nem győzi hibáztatni a buzgalom hiányát s a „bizonyos inertiát“ nemzetiségünk ügyében² — és radikálisabb fajta reformerekre eszébe sem jut a román nép vagy nemzetiség ellen hadakozni, szláv rokonság s így közvetlenebb orosz kapcsolat híján mintha fel sem tételeznének itt politikai vagy nemzetiségi mozgalmat. Harcias vagy lenéző megjegyzéseknek sem lelünk nyomára, inkább tüntetően elismerő és résztvevő, ugyanakkor gyermekesen naív szavak ezek: azon illúzió mondatja őket, hogy a szabadság nemcsak megjavítja, hanem a magyar nemzetiség keblére vezeti a román tömegeket. Mintha a román nacionalizmus, XVIII. századi előzményei után, nem torkollana politikai, hatalmi térre, melyen a származás és nyelv büszkén dák-rómainak vallott egysége Erdély, Moldva és Havasalföld politikai egybefűzésének hatalmi szándékához vezet, — mintha nem lenne Balázsfalva, falai közt Axente Szevérrel, s mintha Avram Jancu élete végéig könyveket készülne bújni a kolozsvári líceum román olvasókörében.³

De akármilyen eltérések figyelhetők is meg részleteket illetően a Hírlap munkatársai körén belül, többé-kevésbé mindenkiben ott él a szabadság fölényes olvasztó erejébe vetett hit. Még olyanok is hisznek ebben, akik a nem-magyar mozgalmak nemzeti jellegét is felismerik. Ha van is a hazai szláv mozgalmakban „elfödött gonosz ármány“ — írja egy cikkében Csertán Sándor⁴ —, ez csak egyik rúgó lehet, mert „egészen tekintve tagadhatlan, hogy ezen népek keblében nemzetiségi érzelmek tűzhelyéről lepattant szent szikra gyújt közös lángot“. És e szokatlanul realiztikus megjegyzés után arra jut, hogy itt eszmék harcáról van szó, benne ar yagi erővel nem, csak egy még erősebb eszmével lehet győzelmet aratni, s ezért a nemzetiségi mozgalmat csak a polgári szabadság

¹ PH 1844, 314.

² PH 1842, 168.

³ Jancsó B., A román nemzetiségi törekvések, Bp. 1899, II. 366, skk.

⁴ „Zala megyének jeles tagja, ügyvéd a táblabíró“. (Kossuth szavai, Tört. Társ 1902, 183.)

és a „szabad alkotmány által előteremtett“, összpontosító magyar nemzetiség ellensúlyozhatja.¹

A valóságban a kárpáti tájon éppen fordítva állt a dolog: a nemzetiség győzte le a szabadságot, ha szembe került vele. A liberális eszmék mindenütt nagy segítők voltak a nacionalizmusnak, mert az előjogokat megdöntve, új tömegekkel erősítették a nemzetet. És ahol megvoltak a nemzeti állam kellékei, ahol a hatalomra jutó nacionalizmus megengedhette magának a szabadversenyt s így némi egyensúly alakult ki, ott az egyéni szabadságnak és a nemzetállam hatalmi igényének rejtett ellentéte sem került napfényre. De minél nagyobb erőfeszítéssel és áldozattal igyekezett egy nép a hiányzó kellékeket pótolni, hogy nyugati mintáit elérve végre úr lehessen saját nemzetállamában, annál hajlandóbb volt e cél érdekében a szabadság kívánalmait félretenni.

A kárpáti táj népeit éppen ez az erőfeszítés jellemzi, küzdelem a nemzetállam hiányzó kellékeiért. Az 1918 utáni évtizedek jól példázzák, hogy frissen hatalomhoz jutott nacionalizmusok uralomvágya miként fojtja bele a szót a szabadságba, főleg másokéba. E táji jelenségek aránylag még szelid variánsa volt, hogy a negyvenes évek magyar reformerei is felfüggesztették a liberalizmust, ahol úgy gondolták, hogy nemzeti érdekbe ütközik. Kossuth is elfordul korábbi ideáljától, a szabadkereskedelem „varázsos fényeszemjéjétől“, s az önálló magyar nemzetgazdaság érdekében védvámrendszert javasol: mert „az ideológia szabadságából“ mi volna a gyakorlati következés? Az, hogy az erősebb elnyomná a gyengébbet.² Újabb nacionalizmusokkal ellentétben a reformkor nemzedéke legalább egyéni, politikai szabadságot ígért mindenkinek, származásra való tekintet nélkül. És abban is igaza volt, hogy a magyar nemzetiségnek nagymértékben megnő a vonzóereje, ha a reform kezdeményezése tőle indul el. Az illúzió abban a reménykedésben volt, hogy az egyéni, polgári szabadság kedvéért a nem-magyarok elfeledkeznek a bennük ébredő (s e korban mindennél erősebb) szubjektív, érzelmi kapcsolatról, saját nacionalizmusukról. Más nemzeti mozgalmak természeti jogát el nem ismerve és velük szemben a történeti joghoz ragaszkodva, a magyarok maguk is tanujelét adták, hogy a liberalizmust hajlandók e ponton a szentnek érzett nemzeti érdekek kedvéért fel-

¹ Egyesületi pont. PH 1842, 176.

² PH 1842, 121. A liberalizmus és nacionalizmus viszonyára e tekintetben: tölem, Kossuth és a Védegyelet, Bp. 1942. 16—7, 21.

áldozni.¹ Ezt a másik oldalon már akkor is siettek észrevenni. Így Štur Lajos szemére veti Kossuthnak, hogy Hírlapjában jogegyenlőséget hirdet, ugyanakkor azonban útjában áll annak, hogy a szlovákok anyanyelvükön tanuljanak, vagyis a szabadság álarca alatt elnyomásért küzd. E „kettősséget“ külföldi szerzők azóta sem mulasztják el mint magyar specialitást ráncolgatni, mintha a többi dunatáji nacionalizmus nem szolgáltatta volna ennek mindmáig realiztikusabb példáit is.²

De ezt a reformkori gondolatot nem pusztán azon illuzió alapján kell mérlegre vetni, hogy az egyéni szabadság megadása fejében a Kárpátmedence népessége egy idő múlva majdnem vagy egészen magyar lehet. És itt bukkannak elő a nacionalizmus társadalmi összefüggései. A nacionalizmusnak nemcsak az a veleszületett igénye, hogy egy bizonyos területen saját nemzeti uralmat rendezzen be. Hiszen ez a nemzeti önállás csak akkor lehet hibátlan, ha a társadalom a földműveléstől a közigazgatásig, az ipartól az irodalomig minden fontosabb funkciót önállóan el tud látni, minden szükségletet saját embereivel tud betölteni. Innen tehát a nacionalizmusnak az a másik törekvése, hogy komplett nemzeti társadalmat építsen ki, a hiányzó elemeket pótolja, és minden fontos funkciót mentesítsen mások befolyása alól.

Kárpáteurópában a nacionalizmus olyan népekre talált, melyek a nemzetállamnak nemcsak politikai, hanem e társadalmi feltételeivel is hiányosan voltak ellátva. Voltak itt olyan népek is, melyek a parasztságon kívül rendelkeztek más társadalmi tényezővel. Voltak, melyeknek ehhez viszonyítva kevesebbet kellett pótolniok. De mindegyiknek meg kellett indítania a küzdelmet saját társadalmi struktúrája kikerekítéséért, ha nemzet voltáról lemondani nem akart. A csehek a polgárosodás felé fejlődve az abszolutizmus győzelme után germanizált vezetőréteg kezéből igyekeztek kicsavarni a vezetést.³ A balkáni népek régi vezetőrétege elpusztult. A magyar arisztokrácia (akár a lengyel) megmaradt, s bár erősen elidegenedett (innen a reformkor radikálisainak mágnásgyűlölete), lényegében azonban nem szakadt ki a nemzetből.

¹ A liberalizmus felfüggesztésére és a nacionalizmusok erősebb voltára: Szekfű, Három Nemzedék, benne a Nemzetiség és liberalizmus c. fejezet.

² Paul Henry (Le problème des nationalités, Paris 1937, 106, 145.) a magyarok „hagyományos értetlenségéről“ beszél és e „double aspect“-t látja 48 jellemzőjének is.

³ Erre a társadalmi problematikára igen jól rámutat: C. A. Macartney, Problems of the Danube Basin, Cambridge 1942.

Kossuth is hirdeti, hogy nyelvünk a köznemesség szalmafedeles házaiban, nem a nagyúri palotákban maradt fenn, az absentizmust pedig, mint „polgári bűnt“, progresszív adóval akarja sújtani,¹ de maga mellett, a reformmozgalom első sorában is mágnásokat láthat. Volt ezenkívül a magyaroknak középnemessége (a francia tiers État szerepében), nagyszámú kismemessége, parasztsága. Hiányzott azonban, ismét a kárpáti táj sajátságaként, a magyar polgárság, a szabad foglalkozások, ipar és kereskedelem ellátója, ami nélkül a nemzeti társadalom végzetesen csonka, korszerű nemzeti élet pedig szinte el sem képzelhető. Innen liberális reformereink nagy vágya: polgárságot, középosztályt teremteni, betölteni a nemzeti társadalomban tátongó nagy űrt. *Az egész asszimilációs probléma centrumában a középosztály kérdése áll, mind a magyaroknál, mind a nemzetiségeknél.* Nem idegen parasztokból gyúrt magyar parasztokra volt szükség, az ilyen népi magyarosítás gondolata csak másodsorban és a miatt jelentkezett, mert külön elhatárolása nehezen fért volna össze a francia nemzetfogalommal. Magyar polgárságot kellett teremteni mindenáron, a rendelkezésre álló eszközökkel, és ehhez kellett felhasználható elemeket találni, vegyítési arányt és processzust előírni, kellő olvadási hőfokot előállítani. És ezt a hőt a lelkesedés adta meg, a szabadság ígérete, a magyar reformkor lendülete. Nyugaton a harmadik rend, a polgárság hordozza és valósítja meg a nacionalizmust, itt a nacionalizmus tűzi ki célul egy új polgárság megteremtését, mint amely a nemzetállam el nem engedhető kellékei közé tartozik.

Kossuth nem győzi ezt eléggé hangsúlyozni. Ő maga is nemes — írja —, jólesnék neki, ha a nemesség egyedül is elvégezhetné nemzet regenerációját. Ez azonban lehetetlen.² Segítségre van szükség, s ez „csak egy önálló, alkotmányos középrend lehet, e nélkül nemzetünknek jövője nincs“. „Honunk kifejlése csak egy tisztességes középrend minél hamarábbi keletkezésével lehetséges.“ De milyen elemekből kell felépíteni? Egy rész nemesség is jó lesz benne, de szükség van „a nép érdekeivel közvetlenebbül egyező“ elemre is: és ezt Kossuth a királyi városok polgáraiban találja meg. Ez a városi polgárság azonban, s vele az ipar és kereskedelem, még legnagyobbbrészt német, a magyarral még alig kezd nemzeti egységbe formni. Már pedig hogy az új középosztálynak „magyarnak kell lenni, hogy másnak lennie nem szabad, azt talán csak nem kell mutogatnunk.“³ Kossuth és hívei

¹ PH 1842, 143.

² PH 1843, 234.

³ PH 1842, 178.

beszélnek ugyan általában, a köznépet is beleértve, magyarosodásról, de a hangsúly mindig a polgári elemen van, beolvásztásról szólva elsősorban erre gondolnak, a többi csak távolabbi eshetőség. Ez az egyetlen pont, ahol Kossuth valóban követeli és sürgeti a magyarosítást, mert azt nemzeti szükségletnek, létkérdésnek tartja. A német vámszövetséghez való csatlakozás ellen is egyik fontos érve, hogy azzal „a városi polgárság magyarosodása s vele egy magyar középrend keletkezése akadályoztatnék”. A magyar középosztály kedvéért kíván realiskolákat, technikai oktatást, s még a Ludovikát is polytechnikummá akarja átalakítani.¹ A pesti református főiskola felállítását részint a város magyarosítása érdekében támogatja.² Felháborodik azon, hogy Szegeden német kereskedelmi iskolát akarnak létesíteni.³ Midőn a német nagytergászság első tervezője, List Frigyes a *Deutsche Vierteljahrsschrift*-ben, 1842 őszi cikkét írta arról, hogy a német kivándorlásnak ezentúl Amerika helyett az Alduna felé kell irányulnia, a Balkánnak a török hanyatlásával, olasz, francia és orosz befolyást kizárva német befolyás alá kell jutnia, s ebben Magyarországnak szorosán kooperálnia kell a németekkel, Kossuth az egész elmélkedésből csak egyet tart fontosnak, azt, hogy List az összhang kedvéért nemcsak lemond a magyarok germanizálásáról, hanem a hazai németeket is nekik ajándékozza.⁴

Gorove is lehetőnek tartja, idézett munkájában, hogy a köznép magyarosodni fog, mert ahhoz fog húzni, aki jogot, szabadságot, alkotmányt ad neki. De elsősorban a polgárságra gondol, tőle kívánja „nyelvünk, nemzetiségünk elfogadását”, s hogy nemcsak gazdasági, hanem „nemzeti életünknek, szellemi érdekeinknek is legyenek és lesznek is osztályosai”. Ez nem uralmi vágy, teszi hozzá, hiszen a magyar éppen most, mint nemes uralkodik, — a polgárságot a szabad érvényesülés várja a mi oldalunkon. Kossuth ezt különösen kiemeli Gorove könyvében: a polgárság politikai tényezővé emelése „csak oly feltétel alatt történjék, hogy a városok igazgatási nyelve annak minden ágaiban magyar legyen”.⁵ Ezt csak be kell vezetni, az ilyesmi csak addig nehéz, amíg tényleg el nem kezdjük; a felvidéki városokban sem fog zavart okozni, hiszen hivatalviselési érdek fűződik hozzá.⁶ Kossuth igen szerencsétlennek tartja, hogy a rendi szisztémá-

¹ PH 1843, 270.

² PH 1841, 11.

³ PH 1841, 44.

⁴ PH 1842, 203.

⁵ PH 1841, 99.

⁶ PH 1842, 161.

ban a városi polgárság külön testté fejlődött, s ezért állandóan sürgeti, hogy „az idegen növénynek a nemzeti testhez boldogtalanul elmulasztott assimilatiója a lehetőségig helyrehozas-sék“.¹ Ehhez képest a városokat a megyei szerkezethez kívánja hozzáidomítani, mely utóbbiban ő valami speciálisan magyar megnyilatkozást lát; nemcsak a nyelvet, hanem az intézményeket, a városi belszerkezetet is magyarrá kell tenni a liberális nacionalizmus kívánalmai alapján, „nehogy idegen növény maradjon a magyar alkotmány virágkertjében“.² Mindezt Kossuth olyan sürgősnek tartja, hogy minden hiába múltó perc nyugtalanítja. A városoknak súlyukhoz méltó arányban szót kell adni az országgyűlésen, mondja, mert mellőzésük fájdalmat, sértődöttséget okoz. Deákot idézi: most még módunkban van a városokat a nemzeti szabadság közérdekéhez csatolni, megnyerni őket, hiszen a magyar nemzetiség áldást hoz nekik: szabadságot, érvényesülést az új nemzetben. De sietnünk kell, hogy „kir. városaink a magyar polgári szabadság érdekében“ legyenek megnyerve, mert jöhetnek veszélyes idők, amikor minden belső ellentét nagy bajt okozhat.³

De nincs szükség kényszerre, siettetésre. Mert ezen a ponton, a polgárság tekintetében a haladás és szabadság receptje valóban produkált eredményeket, aminthogy első-sorban itt is készültek alkalmazni azt. A népi asszimiláció balsikere könnyen eltakarja az utókor előtt a reformkor társadalmi lendületének tényleges sikereit. A század harmadik évtizedében Buda és Pest lakosainak csak töredéke magyar még, Bajza egy évtized mulva is figyelmeztet: ennek magyarrá kell lennie, mert „a mint e két város tót, német vagy magyar szellemű, úgy lézen minden kisugárzásainak a nemzetiségre jótékony vagy káros következése“.⁴ A harmincas években A Dunántúl nyolc szabad királyi városa részben vagy egészen német. Csaplovics 1829-ben még arról ír, hogy a német nyelv Magyarországon egyre jobban tért hódít⁵ — s valóban, német részről vannak elképzelések, hogy Magyarországon az állam nyelve mégis csak német, az irodalomé kettős: német és magyar lesz. A valóságban a harmincas évektől kezdve a polgárság egyre jobban a magyar oldalra áll, mert ott új eszményeket, szabadságot, emelkedést talál. Hunfalvyt Széchenyi és Kölcsey művei teszik németnevű késmárki diákból

¹ PH 1841, 90.

² PH 1843, 233.

³ PH 1841, 84—6., 1842, 160.

⁴ V. ö. Kornis, i. m. II. 149.

⁵ Gemälde von Ungarn. Pest 1829, I. 220.

magyarrá. Ezt a folyamatot nem a Pesti Hírlap indítja el, — de kifejezi, tudatosítja és támogatja. A lap élén hozza a névmagyarosításokat — csupa középrendűt —, s új lehetőségeket ígér az eljövendő nemzetállamban. És mint az ígét olvassák. Agai Adolf följegyzí, hogy az apjának járó példány Nagyabonyban minden kaputos ember kezén megfordult s végül tönkre olvasva, rojtosan került vissza.¹ Glückswerk Mihály pesti polgár Kossuthért rajong, bár magyarul nem tud, és a tizenöt éves Falk Miksa fordítja neki a Pesti Hírlapot.² Ez a lelkes csatlakozók, a Schedel-Toldyak, a Halbschuh-Irányiak kora. 1844 nyarán ellenzéki magyar és városi német-nevű követek már együtt tervezik a Védegyletet.

Éppen különböző polgári és polgáriasodó elemek önkéntes csatlakozása miatt látszott lehetónék a távolabbi terv: a köznép magyarosítása is, holott a valóságban a haladás eszményeinek, a szabadságnak receptje csak bizonyos magasabb fokon gyakorolhatott hatást. Magyar részről mindenestre természetesnek tartották, hogy a megindult folyamat állandósul, s aki bizonyos fokon túl emelkedik, az származásra való tekintet nélkül a magyar középosztály tagja lesz. Hogy ez nem bizonyult kivihetónék, abban több tényezónék is szerepe volt. A 49-es katasztrófa szétszórta a nagy nemzedéket és kikezdte a már megindult fejlődést, azután nagyobb volt az egyszerre jelentkezők tömege, semhogy külsőségeken túl, tényleg mindjárt felszívódhatott volna; továbbá az a társadalmi lendület, amely a reformkorban a folyamatot megindította, mindjobban megállt, és a saját uralmát őrző vezetőréteg iskolai szervezettel mechanikus üzemmé akarta a magyarosodási folyamatot átalakítani, — a tényleges vonzóerő azonban a szociális haladás gondolatával együtt maga is halványodni kezdett. Főként azonban a más nemzetiségi mozgalmak belső ereje hatott itt, azoké, melyek, a városi németekkel ellentétben, népi tömegre is építhettek. A többi nacionalizmus is teljes, kerek társadalmat akar, a szlovák parasztság fölő szlovák középosztályt, amely azután magának igényli népe vezetését.³ Így a magyar felszívódás ellenére is külön, nemzetiségi értelmiségek váltak ki, küzdelmet folytatva a vezetését s pozíciókat saját kezéből kiadni nem akaró, magyar középosztállyal. A trianoni korszakban pedig magyar versenytársukat a nekik jutott területen maguk alá gyűrve

¹ Fél századdal ezelőtt. Bpest ujságírók almanachja, 1908, 38.

² Falk M., Kor- és jellemrajzok, Bp. 1903, 3.

³ E folyamatra: Gogolák L., Problèmes de l'historigraphie slovaque. Revue d'Histoire Comparée 1943, I.

és lehetőleg eliminálva rohamlépésben igyekeztek saját társadalmukat a nacionalizmus követelményei szerint kikerekíteni. De akármint is mérlegeljük e folyamatot vagy a magyar és a szomszédos középosztályok szereplését, a magyar nacionalizmus a maga eszközeivel és lehetőségei szerint kitöltötte a tátongó hiányt, és Kossuth kívánságához híven, többé-kevésbé az ő receptje szerint és a Pesti Hírlapban javasolt elemekből, megalkotott egy új középosztályt, melynek felvidéki származásával és városias életével részben maga Kossuth is egyik előképe és annyi más, ellenkező hatás közt is egyik sugallója volt.

*

A magyar nacionalizmusnak egymás után háromféle megfogalmazása jött létre. Az első 1790 rendi nacionalizmus volt, mely társadalmi merevségével, feudális korlátaival önmagát verte béklyóba. A második Széchenyi lelkében fogant meg; erről már nemcsak az előjogok bilincse, hanem az égés földi salakja is lehullott, és olyan ideális fokot ért el, hogy azóta is csak kevesen tudták magukévá tenni, tömegek sohasem. Széchenyi a nacionalizmus áradó folyamatát is szabályozni szeretné, mederbe szorítani, részben keresztény természetjogi, erkölcsi, részben politikai belátásból: nehogy a magyarság nekiütközzék a birodalom nemzetfölötti, hatalmi szervezetének az egyik, s a többi nemzetiségnek a másik oldalán, s összezúzza magát.

De a nacionalizmus nem korlátozódni, hanem terjedni, kibontakozni akar, amint belső dinamikája kívánja. Széchenyi szabályozó intéseinek nem volt, nem lehetett hatása a lelkes tömegre, mely a teendők és kerürendők ily finom megkülönböztetésére amúgyis képtelen. A közép- és kismemesség rétegeiben az a lendületes, és a szabadsággal szövetkezett, önmagát immár legyőzhetetlennek érző nacionalizmus gyult fel, melynek legtisztább, legmegragadóbb kifejezését Kossuthnál találjuk meg. Kossuth, lelkes optimizmussal, a teljes programot, a Kárpátmedence magyar nemzetállamát vetíti a jövő fényes egére. Ami az emberekben sokszor még homályos, sürgető érzelem volt, annak ő adja most világos, összefüggő képét, melyből mindenki megértheti, mit kíván, mit követel elsősorban a nacionalizmus, hogyan kell azt a történeti jog korláta közt, de semmi más, külső faktornak nem engedve, férfias határozottsággal megvalósítani. Sajátos, de innen nézve Kossuth formulája a logikusabb, kerekesebb, közérthetőbb — úgyhogy az emberek nem is igen értették, miért áll Széchenyi annak útjába, amit tulajdonképen maga

is képvisel. Az a kemény, nemzeti önkritika, melyet Széchenyi 1842-ben, akadémiai beszédében Kossuthéknak szegzett, csak népszerűtlenségét növelte, és alkalmat adott arra, hogy Pulszky, Kossuth és az általuk informált Wesselényi visszafordítsák a fegyvert: Széchenyi az ellenfeleket segíti, mert elismeri, hogy a nem-magyarok mozgalmai a magyar túlzásra, erőszakra reakcióként születtek. A valóságban Széchenyi nem ezt mondta. Előadta ugyan állandó, és szinte az angol liberalizmusra emlékeztető¹ elvét: hogy a túlzott akció reakciót vált ki, — ami például a Zay-ügy után egyáltalán nem volt indokolatlan megállapítás, de azt nem állította, hogy a visszahatáson túl az egész nemzetiségi mozgalom magyar túlzás eredménye lenne. Sőt azon kívánatában, hogy másnak se tegyünk, amit a magunk nemzetisége sérelmének tartaránk: alapjában véve közvetve benne rejlik más, nem magyar mozgalmak külön *nemzetiség* voltának természetjogi elismerése.² Széchenyi meglátja, hogy a magyar azért olyan féltékeny nemzetiségére, mert szinte a halál küszöbéről nyerte vissza azt, de ez nem gátolja meg önmagunk azon szépítést nem ismerő kritikájában, melyet akkor s azóta sem szívesen szoktak idézni: „hazánk fő heveseitül kérдем: ugyancsak annál maradtak-e, mit a törvény parancsol, t. i., hogy a latin

¹ Az angol demokrácia történeti útját vizsgálva legutóbb Reginald Lennard is rámutat, mint egyik elemre, azon politikai érzékre, „which refrains from pushing things to extremes and does not invite reaction”. (Democracy, the Threatened Foundations, Cambridge, 1941. 15.)

² Ennek ellenére a Pulszky-féle téves (bár egykor politikailag hatásos) értelmezés máig kísért. Így Kornis Gyula (i. m. II, 144) szerint: Széchenyi „önbeismerése az ellenfél fegyverét élesíti... önismeretre rázó beszédébe számos halitélet csúszott: a pánszláv mozgalmat úgy tünteti fel, mintha csak az erőszakos magyarosító törekvés visszahatása volna... azt hiszi, hogy a magyar nyelv rovására tett engedményekkel a nemzetiségi mozgalmak leszerelhetők s az „üldözések” megszűnte után a vezetők jó hazafiakká varázslódnak“. A valóságban Széchenyinél nemcsak ez utóbbi nem fedezhető fel (márcsak azért sem, mert ő itt másokról vagy engedményekről nem, hanem csak a magyarokról és hibáikról beszélt) — hanem a visszahatás elve sem így értendő. Széchenyi világosan azt mondja, hogy a túlzás és reakciója nélkül nem volna *annyi* bosszúság s gyűlölet velünk szemben, ami kétségtelenül igaz is volt. Szerinte a legtisztább nemzeti érzés is átokká fajul, „ha mértéken túl csapong és szenvedelemtül hevítve, maga ellen böszíti a visszahatás kerülhetetlen bosszúját“, — és: ha a magyar valóban csak annál maradt volna, hogy nyelve a latin helyébe lépjen, „vérünk legalább nem áll a maga ellen felbőszült szenvedelmek aggasztó veszélyeivel szemközt *úgy*, mint ma“. (Széchenyi beszéde, Kossuth cikke, és az egész vita: Viszota, i. m. II. Széchenyi mondását helyesen értelmezi Angyal D., Tört. Tanulmányok, Bp. 1937, 121.

szó helyébe lépjen a magyar, vagy nem kalandoztak-e ezen határon néha túl? Régibb intézetek s egyesületek körébe, hol nem magyar volt a szó, mert alkotóik sem valának magyar ajkúak, ugyan nem toltá-e a magyarság magát itt-ott márul holnapra erővel bé? Gyűlésből, vigalomból nem küszöböltetett-e ki más nyelv „mint mirigy”? És ha valaki márul holnapra át nem alakult, „nem hangoztatá-e nemzetbosszúói haragját a nyilvánosság nem egy organuma? Nem egy ábrándos magyar „még bámul is, egyenesen kegyelemnek miért nem veszi mind azt például a szláv, mit érette és vele tenni szándoklanak” (célzás Zayra). S a hevület odáig nőtt, hogy „aki elég bátor bármilly szerényen is emelni szavát, mintha egy kis béketűrés tán messzebbre vezetne” (célzás a konzervatív haladókra) — az ki van téve „a rossz, a gyáva hazafiség, sőt a hazaárulás legémelygetőbb piszkaival az azok részéről minden változatokban bemocskoltatni, kiknek — mint mondják — minden csepp vérük a kölcsönös méltánylat és az egész szabad eszmesurlódás elve mellett buzog, s akik a gyanúsításnak komoly ellenei” (célzás Kossuth körére).

A mérleg azonban nem így, hanem akkor lenne teljes és arányos, ha mindegyik kárpáteurópai nacionalizmusnak lett volna Széchenyije, és az övé mellé a többi önkritikát is oda fektetve vizsgálhatnánk őket a nemzeti mozgalmak proceszszusának ismeretében. De Széchenyi már nem táji jelenség. És a reformkor nemzeti ébredéseinek nem is ilyen mérlege válhatott a köztudatban hagyományossá. Ma is van, aki úgy látja, hogy engedmény és türelem csak táplálta volna a nacionalizmusokban valóban benne rejlő hatalmi szándékot. Hogy e tétel igazsága mennyiben tér el a teljes igazságtól ebben a formában, azt nemcsak a negyvenes évek, hanem hosszú időszak vizsgálata, méghozzá a részleteket, az imponderabiliákat is megvilágító vizsgálata döntheti csak el. 49 katasztrófája után nemcsak Eötvös és Deák, hanem maga Kossuth is új elgondolásokkal lépett fel a nemzetiségi kérdésben, és ezek az elgondolások domináltak még a hatvanas években is. De a nagyok út mutatása hatástalan volt. Utódaik, amint a dualizmus biztonságos korszakában hatalmat éreztek kezükben, újjáéledt optimizmussal e kérdésben újra a Pesti Hírlap programját vették elő. És e látszólagos egyezés okozta, hogy azok, akik a külföld felől közelítettek a századforduló nemzetiségi és társadalmi viszonyaihoz, ezeken át ítélték meg a negyvenes éveket is, amikor még minden más volt: fejlődő, kialakuló, s amikor még nem ért holtpontra a reformkor önmagunkat és másokat magával ragadó páratlan lendülete.

KOSÁRY DOMOKOS.

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

MAGYAROK A KÖZÉPKORI FRANCIA EGYETEMEKEN.

— *Gábrriel Asztrik kutatásai.* —

A magyar történelemben már régóta közhely emlegetni, hogy a középkori párizsi egyetem tömegesen vonzotta magához a magyar diákokat. Mindeddig azonban nem sok fogalmunk volt arról, hogy milyen körülmények között folyt ez a tanulmányi vándorlás, kik és milyen céllal jöttek Párizsba a messze magyar földről. Hajnal István írástörténeti kutatásáig csupán egynéhány névre és oklevéladatra szorítkozik mindaz, amit ide vonatkozólag tudunk s csak az ő megállapításai óta tudjuk, hogy az Árpád-korban nemzedékről nemzedékre lehet követni a magyar íráshasználatban a francia írásváltozatokat, ami az oklevélírók francia tanulmányait tanúsítja, bár Hajnal legújabb tanulmányában a későbbi kutató-soknak tartja fenn annak a részletezését, hogy közvetlenül vagy más országok és egyetemek közvetítésével jutottak-e el hozzánk a párizsi iskolák ususai.¹ Úgy szintén vitás marad máig is, vajjon csakugyan párizsi iskolába járt-e a névtelen jegyző és ott támadt-e benne az a gondolat, hogy nemzete történetét megírja, bár Győry János két tanulmányában újabb stilisztikai érveket sorol fel, melyekből Anonymusnak, sőt a Nemzeti Krónika szerzőjének francia tanulmányaira következtet.² Párhuzamai érdekesek, de nem meggyőzőek.

Gábrriel Asztrik premontrei kanonok munkássága azonban biztos talajra vezette a tudományos kutatást e téren is. Őt tanulmányban foglalkozott a középkori Franciaországban időző magyar diákokkal és tanárokkal, sőt sikerült olyan kéziratokat is felfedeznie, melyek ezeknek a párizsi tanulmányoknak köszönik létrejöttüket.

¹ Hajnal, Stephan: Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12—13. Jahrhundert. Budapest—Leipzig—Miláno 1943, Danubia. 16+1 l., 16 t. —8°. (Schriftlichkeit und intellektuelle Schichtung. Beiträge zur europäischen Entwicklungsgeschichte. Heft I.)

² Győry János: P. Mester franciaországi olvasmányai. (Magyarságtudomány 1942, 8—25 l.) — Győry János: Adalékok XI. századi krónikáinkhoz. (Egyetemes Philologiai közlöny 1943, 214—221. l.)

Történeti adatainak legnagyobb részét a régibb és újabban közzétett chartulariumok és egyetemtörténeti munkák szolgáltatták. Ezek gondos átböngészése szép eredménnyel járt, mert számos magyar diák neve és nem egynek életkörülményei kerültek elő. (*Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban*. Egy. Phil. Közöny 1938 és kny.) Az adatok többnyire az utolsó Árpádoktól kezdve bukkannak fel. Itt van például Salomon de Hungaria dominikánus, ki 1269-ben érkezett Párizsba és 1286-ban újra itt járt, mint rendjének definitora. 1303-ban a franciskánus Nicolaus de Hungaria és társa Matheus kénytelen elhagyni a szép francia földet, mert nem volt hajlandó aláírni a francia Szép Fülöp nyomására kiadott, zsinat összehívására irányuló kérést, melynek VIII. Bonifác ellen kellett volna fellépnie.

A párizsi magyar diákok legnépesebb és legérdekesebb csoportja az ágoston-rendi szerzetesek, akiknek történetével nálunk még eddig senki sem foglalkozott, holott a nyugati műveltség közvetítésében jelentős szerepük volt. A most végleg elveszett, elégett louvaini Mária-siralom kódexét is magyar ágoston-rendi írta össze Gábiel Asztrik szerint. (Vajjon, hol bukkann fel lappangó fénykép-másolata, melyet állítólag Gragger Róbert készített róla?)

Így szerepel a magisterek között 1300-ban Alexander de Hungaria, utána 1343-ban Stephanus de Insula de Ungaria, mindkettő a Szentenciák olvasására és magyarázására kap megbízást, tehát ú. n. szentenciáriusok. Közülük egyesek emelkedését Nagy Lajos és felesége is támogatta a Szentszéknél. 1366-ban már három Párizst megjáró magistert találunk Nagy Lajos kancelláriájában. És mivel Petrarca is az ágostonosok barátja volt, Gábiel Asztrik úgy sejtí, hogy a Párizst megjáró ágostonosoknak jelentős szerepük lehetett a magyar humanizmus megindulása körül, ami persze még megerősítésre vár.

Aztán részletes képet kapunk a diákok életéről: az anyakönyvekből előkerülnek a magyar diákok tandíjmentességi kérései: így Christianus de Hungariát 1380-ban a baccalaureatus, majd a licentiatus költségeinek fizetése alól menti fel a Natio Anglica, melyhez tartozott a magyar diákság is. Hallunk nagy ivásokról, melyekben a diákok részt vettek, így éppen a fentemlített Christianus rendez lakomát társai és tanárai részére, mikor a magister-séget megszerezte.

Érdekes nemzeti öntudatra és liturgiai szükségességre vall, hogy a diákok az angol nemzet chartulariumának naptárába bejegyezték a magyar szentek ünnepeit is. Nemzetiségi pörösködés is támad a magyar Martinus Berech és a „sclavoniai“ Paulus Nicolaus között egy prokurátor-választás miatt, mely 1425-től 1439-ig elhúzódik. A két ellenfél előbb kiegyezett, majd újra összekapott, végül is a horvát diákot kizárták a nemzetségből, sőt mikor továbbra is fondorkodott, börtönbe csukták. Majd ellenfele kérésére megtiltják neki, hogy magát magyarországinak írhasa: „non nominetur de Hungaria“. Végül is ünnepélyesen bocsánatot kért mindenkitől.

Sok más magyar diák nevét gyűjti még össze e tanulmányában a szerző, aki mindenütt a párizsi théológiai tanítás háttérét is megrajzolja s érezteti velünk, milyen szellemet hozhattak magukkal a magyarok a francia facultasokról.

Külön tanulmányt szentelt Gábrriel Asztrik aztán Magyarországi Sándor mester-nek (*Magyarországi Sándor mester a középkori Sorbonne tanára*. Egy. Phil. Közlöny 1941 és kny.) ismertetve a középkori ágostonosok jelentős tanítói szerepét és az Anjou-dinasztiához fűződő magyarországi kapcsolataikat. Sándor mestert 1300-ban küldte ki rendje egy olasszal együtt, hogy a magisteri címet elnyerje; aztán vagy mint szentenciárius, vagy mint biblikus tanított 1303-tól kezdve, mikor a magisteri rangot megkapta. Lehet, hogy Sándor mester Duns Scotusnak is tanára volt. Így került aztán ő is bele a pápa és a francia király harcába. Mikor a harc kitört, Sándor mester aláírta a zsinat összehívására irányuló kérést, amivel a francia király oldalára állt. A legérdekesebb azonban, hogy Prosper de Reggio olasz ágostonosnak a Vatikánban őrzött munkájában ránk maradt Sándor mester tanításának emléke is; őt is idézi Duns Scotus mellett olasz rendtársa, mikor a théológia mibenlétéről elmélkedik. Több más munkájának létezéséről is van tudomásunk, egy Párizsban őrzött beszédgyűjteménynek egyik darabját Gábrriel Asztrik joggal tulajdonítja neki.

Nemrégiben aztán Gábrriel ki is adta hasonmásban Prosper de Reggio kéziratának ama lapjait, ahol Sándor mester neve a margón mint idézett tekintély szerepel. (*Magyar vélemény egy középkori párizsi dispután*, A Jászóvárosi Premontrei Kanonokrend gödöllői Szent Norbert-gimnáziuma 1942—1943-i évkönyvéből és kny.). Ugyanitt egy katedréről tanító rendtársának miniatűr-arcképét is megkapjuk, melynek segítségével Sándor mestert is elképzelhetjük párizsi környezetében.

Még egy igen érdekes felfedezéssel gyarapította Gábrriel Asztrik a középkori párizsi magyar diákok életére vonatkozó ismereteinket. A Vatikáni Könyvtárban lelt egy szentbeszédgyűjteményt (Pal. Lat. 460), melyet egy Párizsban tanuló magyar szerzetes írt össze (*Egy XIII. századi magyar diák Párizsban*. Egy. Phil. Közlöny 1943 és kny.). Paleográfiai érvekkel bizonyítja, hogy a kézirat csakis a párizsi egyetemen készülhetett. A bevezetésből kiderül, hogy egy „ungarus“ írta össze, de a szó előtt álló nevet valaki kivakarta. A beszédek az „artes predicandi“-k tanítása szerint bibliai tétellel, ú. n. *themával* kezdődnek és al-tétellel, vagyis *prothemával* folytatódnak. Ez a *prothema* kapcsolja a szentírási szöveghez a megkívánt imádságot. (Egy helyen a kézirat szerzője piros betűkkel oda is írta: *Bonum prothema!*)

A gyűjtemény ú. n. *collaciokat*, vagyis ebéd után, a tanuló ifjúság ébrentartására és ájtatos foglalkoztatására mondott beszédeket tartalmaz. Ezeket szünetnapon a baccalaureusok, a tanulók tartották az egyetem színejeva, társaik és tanáraik előtt. Gábrriel kanonok azt is kimutatja, hogy a gyűjtemény ú. n. *reportata*, vagyis jegyzetgyűjtemény; a compiler csak a beszédek leglénye-

gesebb részeit írta össze, diktálás alapján (*mihi sunt dictate*). Az exemplumok hiányoznak belőle, ami a „reportata“-jellegből következik, de annál érdekesebb tanulssággal jár a bennük előforduló felosztások vizsgálata, hol Gábrriel Asztrik a magyar irodalomra nézve is fontos megállapításokat tesz. A szentbeszéd kulcsát a témában közölt szentírási szöveg felosztásában, divisiojában leljük meg, mely a szöveg értelmét „kinyitja“ és azt kimerítve be is „zárja“. Már most az egyik prédikációban ezt a divisiot magyar nyelven is elmondja a kompilátor a lap szélén:

tyltia toroltya batorohtya kontatya

Ezzel az író a János-evangélium szövegét (VIII. 46) : „Ha igazságot mondok néktek, miért nem hisztek nekem“, osztja fel a margón, miután a szövegben a divisiot latinul elvégezte: „Eliminat fallaciam, Animat ad audaciam, Increpat duriciam“. Ugyanilyen divisiot adnak az ú. n. gyulafehérvári glosszák is, melyeket tehát tévesen tekintettek versnek.

A kézirat korára nézve a beszédek a XIII. század második felére mutatnak, s így a divisio legrégebb magyar glosszáink közé tartozik. Valamennyi beszéd kimutatható forrása francia, sőt az egyik beszédben egy francia közmondást is találunk, ami kézzelfoghatóan bizonyítja a kézirat francia eredetét.

Előttünk áll tehát végre egy kétségbenvonhatatlan bizonyítéka annak a nagy szellemi hatásnak, melyet a párizsi egyetem a középkori magyarságra gyakorolt.

Említsük meg végül Gábrrielnek még egy dolgozatát (*Magyarországi Jakab „eretneksége“ a XIII. századi Franciaországban*. A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert-gimnáziuma 1940—41-i évkönyve és kny. Pécs), mely szintén a középkori francia-magyar szellemi kapcsolatok történetéhez tartozik. Régóta ismert adat volt a francia történetírásban, hogy 1251-ben keresztes mozgalom támadt a francia nép között, melynek élére egy bizonyos Maistre Jacques de Hongrie állott. Flandriából indultak el ezek a „pastoureau“-k, majd Párizs felé haladtukban elkezdtek dúlni, pusztítani; különösen a klerikusok ellen léptek fel különös gyűlölettel. Végül is a polgárok és a grófok leverték a lázadókat és Jakabot is kivégezték, talán Bourges tájékán.

Jakab 60 éves volt, dezertált cisztercita s pogánynak valószínűleg azért mondják az egykorúak, mert Toledóban tanult és ott a zsidó-arab filozófia aristotelesi fókuszában ismerkedett meg olyan tanokkal, melyek akkor még ördögi tudományszámba mentek. A krónikások szerint Jakab mester iszákjában „arab és káld alphabetummal írt pergamentet találtak“ és mérges porokat bájitalok készítésére. A kortársak szerint franciául és németül, valamint latinul jól tudott. Gábrriel Asztrik kitűnő szellemtörténeti elemzésben ismerteti tanítását és kimutatja, hogy eretneksége a valdensekéhez állt közel, papságellenes volt és hívei a szentségeket nem tisztelték. Mozgalmának veszedelmes arányaira

jellemző, hogy Kasztíliai Blanka francia királynő kénytelen volt a magyar papot fogadni és vele tárgyalni.

Remélhetjük, hogy Gábrriel Asztrik kitűnő problémaérzéke és leleményessége még számos értékes adattal fogja gyarapítani a magyar-francia középkori kapcsolatok történetét, míg aztán valaki eredményei nyomán nagy szintetikus műben megírhatja egyszer a középkori magyar teológiai képzés történetét, mely alapul szolgálhat a magyar középkor szellemi képének rajzához.

ECKHARDT SÁNDOR.

DÉLMAGYAROSZÁG KÉT ÉVTIZED SZERB TÖRTÉNETI IRODALMÁBAN.

Az újkori szerb művelődés kialakulásában a magyarországi szerbség az egész XVIII. században és a XIX. század első felében vezetőszerpet játszott. Az ozmán uralom megszűntével Magyarországnak a hódoltság alá tartozott részei is újra belekapcsolódhattak az európai életbe és kulturális közösségbe. Ezzel együtt járt nemcsak a felszabadított magyar elemek, hanem a vele együttélő más néprészeknek, elsősorban a szerbeknek és románoknak fokozottabb európaiasodása. A szerbek esetében egész világosan megfigyelhető ez a folyamat, amely végeredményben a hazai és balkáni nemzetrészt kulturális szétválására vezetett. Amíg ugyanis a török uralom alatt maradt nagyobbik nemzetrészt továbbra is el volt szigetelve az európai művelődéstől, addig a magyarországi szerbség ebbe a művelődési folyamatba szervesen belekapcsolódott s így a XVIII. század folyamán műveltségben messze megelőzte az anyaország lakosságát. Amikor pedig a szerb fejedelemség is lassanként önállósulni kezdett, a műveltséggel telített magyarországi szerb elem lett a felszabaduló nagyobbik néprész tanítómestere.

Ez a fontos szerep, amelyet Délmagyarország az újkori szerb művelődés kialakulásában játszott, érthetővé teszi, hogy a szerb történetírás mindig érdeklődéssel fordult feléje. Ennek oka részben az is lehetett, hogy magát az európai értelemben vett szerb történetírást is Magyarországról (vagy társországaiából) származó szerbek indították el. Az első jelentősebb történetírók, mint Brankovics György (1645—1711), terjedelmes, ma is még kéziratban lévő krónika szerzője, vagy Jovan Rajić archimandrita (1726—1801), az első összefoglaló szerb történelem írója, valamint Ilarion Ruvarac, a modern kritikai forráskutatás bevezetője a szerb történetbe mind Magyarországból (illetőleg melléktartományaiából) származtak. Másrészt a szerb tudományos munkásság Magyarországon előbb nyert intézményes támogatást és közlési lehetőséget, mint a török alól későn felszabaduló szerb fejedelemségben. A szerb Matica folyóirata (Letopis Matice Srpske) 1825-től kezdve szolgálta nemcsak a szépirodalom, hanem egyúttal a szerb

tudomány ügyét is, míg a fejedelemségben a Belgrádban alakult irodalmi és tudós társaság csak 1848 óta rendelkezett hasonló orgánummal (Glasnik Društva srpske slovenosti később Glasnik Srpskog učenog društva).

A délmagyarországi szerbség problémái iránti érdeklődés az első világháború befejezése után Jugoszlávia megalakulásával még csak fokozódott. A nagyjelentőségű politikai fordulat természetesen a szerb történetírás irányát ezen a téren is befolyásolta. A Délmagyarország történetére vonatkozó kutatásnak igazi célja most már az lett, hogy ennek a vidéknek multját úgy tüntesse fel, mint amely kezdettől fogva szervesen beletartozott az egységesnek felfogott szerb történelembe. Mivel a politikai történet erre nem igen nyújtott módot, mert hiszen ez a vidék mindig a magyar államnak alkotta szerves részét, inkább a magyarországi szerbség települési viszonyainak, társadalmi és kulturális multjának felderítése került a szerb történeti érdeklődés középpontjába. Ez a történeti érdeklődés figyelhető meg a világháború után alakult újvidéki Történeti Társulat folyóiratának 1929 óta megjelenő köteteiben is. (Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu.)

Ez a folyóirat a rendkívül agilis Stanoje Stanojević vezetése alatt egyesítette elsősorban a Délvidék (a „Vojvodina“) hívtársas és dilettáns történészeit, de alkalmissal munkatársa lett több szerbiai tudós is. Programja nem korlátozódott a szoros értelemben vett történettudomány területére, hanem helyet adott a régészettől az irodalomtörténetig minden olyan közleménynek, amely valamiképp a délmagyarországi szerbséggel összefüggésben állott. Önálló tanulmányokon és kisebb cikkeken kívül felvett számtalan egészen apró, sokszor jelentéktelennek látszó adalékot is és nyitvatartotta lapjait az egyszerű forrásközlés számára is. Emiatt egységes vezérelv nem igen fedezhető fel benne, de 1941-ig megjelent tizenhárom évfolyamában olyan mennyiségű anyag gyűlt össze, amely nemcsak a magyarországi szerbség történetének jóformán minden korszakához és minden vonatkozásához szolgáltat új adalékokat, hanem sokszor a magyarságot közvetlenül érintő kérdéseket is új megvilágításba helyez. Nem bocsátkozhatunk itt még a fontosabb egyes közlemények felsorolásába sem, csak általánosságban jelezzük, hogy az érdeklődő főként a hazai szerbség településtörténetére, a polgárság és nemesség kialakulására, a szerb egyház balkáni kapcsolataira, az egyes városok (elsősorban Újvidék) történetére, valamint a hazai szerbség XIX. századi politikai életére vonatkozóan talál az egyes kötetben igen becses anyagot.

A Glasnik közleményeivel párhuzamosan a belgrádi akadémia két nagymultú kiadványsorozata, a Sponenik (inkább forrásközlő) és a Glas (értekezések) bőven adtak helyet Délmagyarországra vonatkozó történeti értekezéseknek és forráskiadványoknak. Ezenkívül az újvidéki Történelmi Társulat és az Akadémia lehetővé tették nagyobbterjedelmű önálló művek megjelenését is.

A következőkben a magyarországi szerbség történetének korszakai szerint haladva rövid bibliográfiai áttekintésben

kívánjuk ismertetni a két világháború között megjelent fontosabb forráskiadásokat és feldolgozásokat.

Az első korszakot a szerb történetírás általában az 1690-iki nagy bevándorlással szokta lezárni. Ez az esemény ugyanis annyiban korszakhatároló, mert egyrészt azokkal a nagy háborúkkal áll kapcsolatban, amelyek Magyarországnak a török alól való felszabadítását s ezáltal az egész államterületnek az európai életbe való bekapcsolódását hozták meg, másrészt, mert ezzel a bevándorlással a szerb egyház súlypontja Magyarországra (illetőleg társországába) helyeződött át, ami egyúttal az itteni szerbség politikai életének is egészen más irányt adott. Ennek az első kornak igen jó összefoglalását adja Ivić Aleksa a Szerbek története a Vajdaságban című művében (Istorija Srba u Vojvodini. Novi Sad, 1929). A legrégibb kortól kezdve művét egészen 1703-ig, a Tisza–Maros-vidéki határország felállításáig viszi. Ivić mindenképen szolid munkása a szerb történelemnek s különösen forrásközlései által szerzett magának szakkörökben elismerést. Ez az összefoglaló műve is általában a forrásokon és nagy részben önálló kutatásokon alapszik, amit már a jegyzetekben sokszor egész terjedelmükben közölt kiadatlan okmányok is mutatnak. Állandóan figyelembe veszi a magyar forráskiadványokat és a terjedelmes szakirodalmat is, s mindaz, amit a források alapján elmond, higgadt tárgyilagosságról tanúskodik és feltétlenül megbízható. Amikor azonban nemzeti érzésének engedve elszakad forrásaitól, — ez csak ritkán történik vele — az eseményeket önkényesen interpretálja és kevésbé megalapozott feltevéseket kockáztat.

Egy ilyen tévedése Ivićnek, — amely különben az egész újabb szerb történetírásnak közös jellemvonása — a mohácsi vész táján szerepelt úgynevezett Fekete Ember (Homo Niger, szerbül Jovan Car Nenad) alakjának túlméretezése és jelentőségének szerb nemzeti öntudat fejlődésében való túlbecsülése. Az események részletes előadása után azt a következtetést vonja le, hogy a Fekete Ember volt az első szerb vezér, aki Délmagyarország területén tudatosan önálló szerb territoriumot igyekezett megszervezni. A történeti forrásokból ilyesmi egyáltalán nem olvasható ki. Az egész mozgalom a két ellenkirály hadakozása közben lett jelentőssé s a Fekete Ember az ellenfelek között ingadozva, végül is Ferdinánd szolgálatába állt. Szerémi György meg arról értesít, hogy a rác hadak nem kímélték a szerb főurak birtokait sem s ezek éppen ezért gyűlölték a vezért s az egész mozgalmat megvetették.

Egy másik hasonló kevésbé megalapozott feltevést Ivić a szerbek 1690-iki bevándorlásával kapcsolatban kockáztat meg. Szerinte a beköltözők kívánságai főleg azért szorítottak az egyházi autonómiára, mert Belgrádban túlnyomóan egyházi emberek tanácskoztak az I. Lipót elé terjesztendő kérelmek felől, másrészt pedig a felszabadító háború még tartott s így a menekülő szerbek bizonytalan közjogi helyzetükben nem állhattak elő politikai természetű kívánságaikkal. A valóság ezzel szemben az, hogy a XVII. század végén a szerbség kebelében egyedül az egyház volt az a szervezet, amely a nemzetet képviselhette s amely így a maga

módján kollektív természetű kívánságokkal felléphetett. A szerb-ségnél ebben az időben akkora politikai öntudatot föltételezni, hogy alkalmas körülmények között az egyházi vonatkozásokon túl politikai kívánságokat is támaszthatott volna, nagyfokú anachronizmus.

Egyébként Iviének a két világháború közti munkásságán s így ezen a művén is nyomot hagyott az a felfogás, amely Dél-magyarországot zárt, egységes szerb provinciának, „vajdaságnak“ akarja feltüntetni. (Jellemző, hogy ennek a könyvének 1914-ben megjelent első kiadása még a „Szerbek története Magyarországon = Istorija Srba u Ugorskoj“ címet viseli). Míg azonban őt a források tiszteletbentartása megővta ennek az elméletnek túlkapásaitól, nem mondható ugyanez egy másik összefoglaló munkáról, amely több szerző tollából szintén Délmagyarország történetét tárgyalja, az említett korban (Vojvodina. Novi Sad, 1939. Részletesen később fogom folyóiratunkban ismertetni). A későbbi korszakokra vonatkozóan a szerb történetírás nem rendelkezik hasonló nagyobbarányú összefoglaló munkákkal, de bőven vannak részletkutatások, amelyek későbbi szintézis alapjául szolgálhatnak.

A szerb politikai élet az 1690-iki átvándorlás után az egész XVIII. század folyamán főleg az egyházi autonómia körül kristályosodott ki. A bevándoroltaknak adott ideiglenes privilégiumok a karlócai békekötés után állandó jellegűvé váltak, majd a bécsi kormányzat egyre inkább arra törekedett, hogy a szerb kiváltságokat minél jobban korlátozza, a szerbek viszont az egyszer megszerzett jogokhoz kitartóan ragaszkodtak s a metropolitaválasztáshoz összehívott egyházi kongresszusokat egyúttal kiváltságaik újabb és újabb megvédésére használták fel. E korszak politikai történetének főbb vonásait eléggé ismerjük Schwicker klasszikus könyvéből (Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Budapest, 1880.) az azóta megjelent szerb kutatások ezt a képet számos részlettel egészítették ki. Hogy csak az utolsó két évtized publikációiból emeljük ki a legfontosabbakat:

Az egyházi kongresszusok történetéhez becses adatokat szolgáltatott Dimitrije Ruvarac két forráspublikációjában. Az egyik az 1749-iki kongresszusra vonatkozóan közöl kiadatlan forrásokat (Srpski Narodni Sabor 1749. Beograd, 1925. A szerb Akadémia Spomenik-je 62. köt.), a másik a szerémségi Karlócán 1774-ben megtartott kongresszust ismerteti új források alapján (Srpski narodni sabor održan 1774 u Karlovcima. Spomenik 69. köt. 1929.). Ugyancsak Dimitrije Ruvaracnak érdeme, hogy az 1735-ben lezajlott úgynevezett Pero (Segedinac)-féle lázadást egy régebbi munkájában helyes megvilágításba helyezte. Amíg ugyanis a romantikus szerb történetírás ebben a zavargásban nemzetiségi szabadságharcot igyekezett látni, Ruvarac rámutatott a fölkelés igazi szociális okaira, amelyek függetlenek voltak mindenféle nemzetiségi szemponttól. Ruvaracnak ezeket a régi megállapításait támasztják részben alá a Jovan Radonićtól publikált, a felkelésre vonatkozó újabb források (Gradja za istoriju bune Pere Segedinca

= Adalékok Pero Segedinac lázadásának történetéhez. Szerb Akad. Spomenik 59. köt. 1923.).

Igen gazdag, részben egyházi és politikai, részben népiség- és településtörténeti forrásanyagot közöl Vladislav Pandurović a Duna és Dráva által alkotott baranyai háromszögben megtelepedett szerbek multjából. (Zbirka istoriskih dokumenta iz prošlosti baranjskih Srba XVII i XVIII. veka. Szerb Akad. Spomenik 84. köt. 1936.) Bár nem délmagyarországi, hanem horvátországi szerbekre vonatkozik, megemlíthetjük Aleksa Ivićnek Pandurovićéhez hasonló igen értékes forráspublikációját. A közlő a nála megszokott szorgalommal gyűjtötte össze és látta el terjedelmes bevezető tanulmánnyal a horvát határörvidék jellegzetes szerb településének, Žumberak-nak történeti emlékeit. (Iz prošlosti Srba Žumberčana. Szerb Akad. Spomenik 58. köt. 1923.)

A XVIII. század végén lezajló szerbiai eseményekkel kapcsolatban a délmagyarországi bácskai szerb püspöknek, Jovan Jovanovićnak szerepét ismerteti Dušan Pantelić tanulmánya. (Pokret u severozapadnoj Srbiji i bački episkop Jovan Jovanović. Szerb Akad. Glas 138. köt. 1930.)

Településtörténeti szempontból az újvidéki történelmi társulat folyóirata számos forráspublikációval gazdagította e korszakra vonatkozó eddigi ismereteinket. Alig van a folyóiratnak száma, amely ilyen irányú közleményeket ne tartalmazna. Az önállóan is megjelent közlemények közül főképp kettő érdemel említést. Az egyik az ipeki pátriárchai kolostornak egyházi adójegyzéke (katástig) az 1660 és 1666-iki évekből, amely a szerb egyház számára a Bánságban községenként gyűjtött adományokat foglalja magába az adakozók neveivel együtt s így a szerb településtörténetnek elsőrendű forrása. (D. J. Popović — Svet. Matije:

O Banatu i stanovništvu Banata u 17 veku. Sremski Karlovići 1931.) A másik különböző, 1696 óta a XVIII. század végéig császári tisztviselők által készített összeírásokat tartalmaz. Ezeknek legnagyobb része már a Glasnikban elszórtan megjelent, némi kiegészítéssel D. J. Popović és Ž. Sečanski mint adalékokat a Vajdaság településtörténetéhez összegyűjtve is kiadták. (Gradja za istoriju naselja u Vojvodini od 1695 do 1796. Novi Sad, 1936.) Ezek az összeírások a hely- és személyneveken kívül ritkán tartalmaznak egyéb adatokat, mégis igen becses történeti emlékek egy-egy vidék nemzetiségi viszonyainak megállapítására, ha felhasználásuk kellő módszerességgel történik. E könyv kiadói azonban sajnos, nem jártak el mindenütt a modern tudományos forráspublikáció elvei szerint. A szövegek egy részét átírták cyrillbetűkkel, amiáltal a névkutatásnak szükségtelenül elébe vágta. Több helyen az összeírásokból csak a szerbsegre vonatkozó adatokat publikálták, így a nemzetiségi vonatkozású számszerű összehasonlítást lehetetlenné tették. Végül az összeírások némelyikében az összeírottak vallására vonatkozó esetleg hiányzó adatokat saját belátásuk szerint kiegészítették. Az ilyen módszerrel publikált források értéke természetesen nagyon kétséges. A leg-

megbízhatóbb munkát ott végezték a kiadók, ahol a szövegeket érintetlenül hagyva, egész terjedelmükben közölték.

Az említettekhez hasonló történeti anyagból próbálta Dél-magyarország egy tájegységének, a Bácskának ethnikai viszonyait a XVI. század közepétől napjainkig végigelemezni Dušan Popović. (Vojvodina. I. Bačka. Prilozi proučavanju etničkih odnosa od sredine XVI veka do 1921 god. Beograd, 1925.) Gazdaságtörténeti szempontból figyelemreméltó törekvése Vasa Stajić műve Újvidék XVIII. századi gazdasági jelentőségéről (Privreda Novog Sada, Novi Sad 1941.).

Kulturális tekintetben a XVIII. század a magyarországi szerbség nagy átalakulásának korszaka. Az európai fejlődéshez való alkalmazkodás éppen úgy nyomon követhető a szerbség népi életében, mint társadalmi tagozódásában, egyházi életében, kulturális alkotásaiban. Erről a nagy átalakulásról eddig a legjobb összefüggő képet adta Jovan Škerlić a XVIII. századi szerb irodalom történetét tárgyaló klasszikus művében, amely az első világháború után némileg bővítve második kiadásában is megjelent (Srpska Književnost u XVIII veku. Beograd, 1923. 2. kiad.). Škerlić műve elsősorban irodalomtörténet akar ugyan lenni, de mivel a szerző a franciás milieu-rajz híve, a szoros értelemben vett irodalomtörténeten kívül az élet minden kulturális vonatkozására kiterjeszti figyelmét. A magyarországi szerb elemnek a XVIII. század folyamán végbement polgári-sodását éppen úgy ismerteti, mint az egyházi életben bekövetkezett változásokat, az iskolák és iskolapolitika éppen úgy érdeklik, mint a szerb könyvnyomtatás kialakulása. Škerlić munkája egyúttal jó összefoglalása a XVIII. századi magyarországi szerb művelődéstörténetnek. A további részletek felderítése azóta is állandóan folyik, s a figyelem egyre jobban a bécsi kormányzatnak XVIII. századi szerb kultúrpolitikájára felé is irányul. Így a magyarországi szerbek iskoláztatásának s egyúttal a bécsi kormány iskolapolitikájának történetéhez szolgáltat becses adatokat Dimitrije Kirilović az elemiiskolákat tárgyaló munkájában (Srpske osnovne škole u Vojvodini u 18 veku. Sremski Karlovci, 1929.). Ugyancsak a bécsi kormány XVIII. századi szerb kultúrpolitikáját világítja meg a felvilágosodott szellemű reformátorról, Koller grófról írt nagyobb monográfiájában Mita Kostić. (Gróf Koller kao kulturnoprosvestni reformator kod Srba u Ugarskoj u 18 veku. Beograd, 1932.)

A századforduló és a XIX. század első évtizedeinek politikai és kulturális törekvéseinek képehez szervesen hozzátartozik a szerb egyház egyik legkiemelkedőbb főpapjának, Stevan Stratimirović karlócai metropolitának alakja. A modern szerb nemzeti és kulturális öntudat kialakulásában, az új irodalmi nyelv és helyesírás kérdései körül támadt harcokban a reformátor Karadžić Vukkal és híveivel ellentétben Stratimirović teljesen az egyházi és vallási alapokon nyugvó konzervatív felfogásnak képviselője. Az ő szerepét világítja meg Djoko Slijepčević monográfiája (Stevan Stratimirović. Beograd, 1936.).

Amikor a XIX. század elején a szerb fejedelemség fokozatosan felszabadult a török uralom alól és lassanként bekapcsolódott az európai életbe, a magyarországi szerbségre nagy feladat várt. A fejedelemség nem rendelkezett kellőszámu iskolázott egyénnel, hogy a megalakuló állami hivatalokat, bíróságokat, iskolákat megfelelő személyzettel láthassa el. Ezekre a pozíciókra az átvándorló tanult magyarországi szerbek kerültek, akiknek ilyenformán nagy szerep jutott a szerb fejedelemség európaizálásában. A magyarországi kultúrával telített és ezt Szerbiában gyümölcsöttevő kultúr-munkásoknak egyik tipikus alakja Jovan Hadžić, aki az 1844-ben megjelent szerb polgári törvénykönyvet szerkesztette. Életét és munkásságát terjedelmes monográfiában dolgozta fel Miraš Kićović (Jovan Hadžić. Novi Sad, 1930.). Dolgozatát nemcsak az igen terjedelmes szakirodalom figyelembevételével készítette, hanem önálló levéltári kutatásokat is végzett. A munkából világosan domborodik ki Hadžić irodalmi jelentősége, a szerb Matica és folyóirata, a Letopis körül kifejtett munkássága, a szerb irodalmi nyelv és helyesírás kérdésében elfoglalt konzervatív álláspontja s végül törvényhozói munkássága.

A magyarországi szerbek politikai életének legfontosabb szerve a XIX. század második felében is az egyházi-nemzeti kongresszus maradt. Ezen tárgyalták meg nemcsak az egyház-kormányzati és iskolai ügyeket, hanem az államhatalommal szemben támasztott politikai kívánságokat is. Az 1861-1894-ig tartott kongresszusokra vonatkozó iratokat, főleg a bécsi minisztertanácsi jegyzőkönyveket, Dimitrije Kirilović tette közzé. (Srpski narodni sabori. Novi Sad, I, 1937; II, 1938.)

E korszaknak legkiemelkedőbb politikai egyénisége kétségkívül Svetozar Miletić volt, aki mint a szerbség politikai vezére szinte korlátlan tekintélyt szerzett magának. Jelentőségéhez mérten az első világháború után egyike lett a történeti irodalom legkedveltebb alakjainak. Életéről és munkásságáról két monográfia is tájékoztat, az egyik Vasa Stajić-é (Svetozar Miletić. Život i rad. Novi Sad, 1926, 2. kiad. 1939.), adatokban gazdag, de nehezen áttekinthető munka, a másik K. Milutinović-é (Svetozar Miletić. Zagreb, 1939.), inkább népszerű mű, adatokkal kevésbé megterhelt, de áttekinthetőbb és ami fontos, a szerző a kortörténeti momentumokat, így a romantikus pánszlávizmus szerepét különösen a fiatal Miletić fejlődésében nagyon jól kidomborítja.

Miletić politikai szereplésének egy részletét, pártjának az újjvidéki szerb gimnázium irányítására gyakorolt hatását tárgyalja. Jovan Savkovićnak részletes dokumentációval készült monográfiája. (Miletićeva narodna stranka i srpska novosadska gimnazija 1866-1873. Novi Sad, 1928.) Miletić politikai szerepéről és jelentőségéről azonban ezeknél a köteteknél többet mond válogatott cikkeinek és tanulmányainak gyűjteménye (Izabrani članci Svetozara Miletića. Novi Sad, 1939.). Ezek a cikkek és tanulmányok csak töredékét teszik ugyan Miletić gazdag publicisztikai munkásságának, s ha egyéniségére igen sok jellemző hirlapi polé-

mikus írás ki is maradt közülük, mégis igen tanulságosak Miletic politikai fejlődésének megismerése szempontjából. 1848—49 táján, mint fiatal politikus még Ausztria föderalisztikus átszervezéséről elmélkedik. Később a keleti kérdéstről írt hosszabb cikksorozatában ennek megoldását már a nagyszerb ideológiának megfelelően gondolja el, míg politikai pályája vége felé már az intranzigens jugoszlavizmus híve lett. Ezek a tanulmányok és cikkek azonban egyúttal élesen bevilágítanak az akkori nemzetiségi politika lényegébe is. Miletic oly nyílt őszinteséggel beszél az eljövendő délszláv egységről és olyan határozottsággal szegül ellene a hivatalos magyar politikának, hogy a kormányzat ezt ölbetett kézzel nem nézhette. Az a sokszor hangoztatott vád, hogy a magyarság minden eszközzel igyekezett elnyomni kisebbségeit, mai szemmel nézve a Miletic-féle politikusok írásai nyomán teljesen más megvilágítást nyer. A romantika nyomában feltámadó nacionalizmusuk hevében a magyarsággal államközösségben élő kis népek vezető politikusai teljes céltudatossággal a magyar államkeretek szétrombolására törekedtek. A mindenkori magyar kormánynak ezekkel a törekvésekkel szemben a magyarság önvédelmi harcát kellett képviselnie, s azt a politikai magatartást, amely ebből az önvédelemből szükségszerűen következett, a nagyon sok esetben rosszakaratú idegen történetírás mint céltudatos nemzetiségi elnyomást állította be.

Mileticnek a gyakorlati politikától való visszavonulása óta az első világháború befejezéséig s aztán Jugoszlávia két évtizedes fennállása alatt történt események korunkhoz annyira közel esnek, hogy a róluk szóló szerb leírások, feljegyzések, krónikák, elmélkedések túlnyomó többsége az egyoldalú nemzeti elfogultság miatt alig nevezhető történeti irodalomnak. Ilyen természetű folyóirat-cikkek és könyvek bőven keletkeztek különösen délmagyarországi városok elcsatolásának 10 vagy 20 éves emlékünnepei alkalmából. Ezek legtöbbször nem is képzett történészek, hanem politikai érdeket hajhászó helyi irodalmárok tollából erednek. Amennyire a régebbi korokra vonatkozóan alapos és történeti pártatlanság szempontjából kifogástalan forráspublikációk és feldolgozások tanuskodnak a szerb történetírás hatalmas fejlődéséről és magas színvonaláról, annyira hiányoznak az utolsó 30—40 évre vonatkozó megbízható publikációk.

HADROVICS LÁSZLÓ.

AZ 1914—1918. ÉVI VILÁGHÁBORÚ ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN.

Kevesen ismerik a forradalmak után megalakult Hadilevel-tárunknak az első világháborúról írt nagy művét.¹ Ebből a 15 kötetre tervezett munkából eddig 10 kötet jelent meg, de mégis s ak annyiban mondható befejezetlennek, hogy a többi kötetnek

¹ A világháború. 1914—18. Szerk. és kiadja a m. kir. Had-történelmi Levéltár. Budapest 1938—, Stádium ny. 1—10. köt. 4°

kéziratban meglevő anyaga még nem adatott ki. Bizonyos megfontolások és viszonyok ugyanis nem engedik meg, hogy évente 1—2 kötetnél több kerüljön ki a könyvpiacra. A kötetek vaskosak. Így például a 2. kötet 562, a 8. kötet 919, a 10. kötet 949 oldal. Még vaskosabbak az egyes kötetekhez adott mellékletkartonok (térképek, vázlatok, hadrendek stb.).

Az eddigi 10 kötet a háború eseményeit annak kitörésétől 1915 augusztus végéig öleli fel, tehát a legérdekesebb, legtanulságosabb, de egyben legvéresebb „mozgó“ hadművelési időszakokkal foglalkozik, különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. Ezenfelül nagy vonásokban ismerteti az osztrák-magyar hajóhad, aztán a szövetséges német, török és bolgár haderő eseményeit, valamint az ellenséges oldalon, főleg a szerbeknél, oroszoknál és olaszoknál történeteket.

Évtizedekre, sőt talán évszázadokra való forrásmunkát szerkeszt ezzel a Hadilevéltár. Ezért alapul vette, hogy az eseményeket minden szépítgetés és szóvirágok nélkül, hadművelési okmányok és egyéb hasonló források alapján adja elő.

Hadművelési okmánynak számítjuk a seregtestek: dandár, hadosztály, hadtest, seregcsoport, hadsereg, arcvonal és hadsereg-főparancsnokságok, aztán várak és erődített helyek naplói, amelyek az események napi bejegyzéseit tartalmazzák, valamint naponként összefoglalt iratait (naplómellékleteit: minden kapott és adott írásbeli, szóbeli, távbeszélő, távirati parancsot és jelentést, intézkedést, helyzetközlést, harcleírást stb.). Ahol ezek az okmányok nem elegendők a való helyzet és esemény feltárásához, ott a kötet szerkesztő tiszték a csapatok (ezredek és zászlóaljok) hasonló iratait is felhasználják.

Forrásmunkának számítanak természetesen az idegen államok — egykori szövetségesek és ellenfelek — hadilevéltárai által kiadott hasonló „vezérkari művek“, amilyen a mi Hadilevéltárunké is. Ilyen mű a német Reichsarchiv műve: „Der Weltkrieg 1914 bis 1918“, amelyből eddig megjelent 12 kötet az eseményeket 1917 közepéig ismerteti, aztán az osztrák Kriegsarchiv igen szép műve: „Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914—18“, amelynek minden kötete megjelent, de az eseményeket nem tárgyalja olyan részletesen, mint a miénk. Hasonlóan kész a szigorúan tárgyilagos jugoszláv vezérkari mű: „A nagyháború a szerbek, horvátok és szlovének felszabadítására és egységesítésére“. Megemlítendő még az olasz „L'esercito italiano nelle Grande Guerra 1915—18“, valamint a francia és angol vezérkari mű. A hasonló román műből eddig csak egy kötet jelent meg, amely az eseményeket 1916. szeptember közepéig ismerteti, de a háború egyik szereplője, Dabija tábornok hivatalos adatok alapján írt a háborúrol egy jól használható könyvet. Orosz összefoglaló munka nem adatott ki, de rendelkezésre állanak fordításban (kéziratban) „a világ-háború és polgárháború tapasztalatainak felkutatására és értékelésére alakult szovjet orosz bizottság“ közleményei. Ilyen a többek között: Bjelov: A galíciai csata; Korolkov: A varsói had-

műveletek; Boncs – Brujevics: Az orosz 3. hadsereg katasztrófája; Zajoncskovszkij: A világháború, stb., stb.

A sok segédlet mellett is a munka összeállítása bonyolult vállalkozás. Nagytömegű hadműveleti okmányból kell a szerkesztőknek (az első világháborúban vezérkari szolgálatot teljesítő tiszteknek) az érdemlegest kiválasztani. Sok fontos hadműveleti okmány (egész csomagokra való anyag) kallódott el a háborút követő megszállás alatt. Az anyagtömegről képet alkothatunk az alábbi adatokból:

A háború kitörésekor a monarchia kivonuló hadereje egy főparancsnokság alatt álló és 6 hadseregben, valamint 2 seregcsoportban (t. i. hadtestnél nagyobb, de hadseregnél kisebb kötelékben) összefoglalt 17 hadtestet (ebben 6 magyarországi és 2 vegyes) és ezeken belül 51 gyaloghadosztályt (ebben 12 magyarországi és 8 honvéd, valamint 4 vegyes), 11 lovas hadosztályt (ebben 3 magyarországi és 2 honvéd), valamint 32 önálló dandárt (ebben 8 magyar népfőlkelő és 6 magyarországi menet) számlált.

Ezenfelül a monarchiának számos erődített helye volt, amelyek közül kezdettől fogva részben vagy egészben magyar védőrséget kapott a várakból: Pétervárad, Sarajevo, Mostar, Cattaro. Megjegyzendő, hogy Przemysl várába csak a hadműveletek alatt került magyar védőrség.

A harc megvívására szánt csapatok között a háború kezdetén a következő magyarországi kötelékek voltak:

a gyalogságnál 47 közös, 32 honvéd és 32 népfőlkelő ezred, 8 vadászászlóalj, 6½ önálló század;

a lovasságnál 16 közös huszár, 2 közös ulánus és 10 honvéd-huszár ezred, 10 népfőlkelő huszár osztály, 10 tartalék huszár század és 10 géppuskás század;

a tüzérségnél 18 közös és 8 honvéd táborigyűs ezred, 6 táborigyűs ezred, 5 hegyi tüzér ezred és 1 tartalék gyűs ezred, 6 nehéz tarackos és 5 lovaglótüzér osztály, 2 vartüzér ezred, 3 vartüzér zászlóalj, 25 népfőlkelő tüzér osztag stb.

A haderő ezután a világháború végéig szinte állandóan változott. Eleinte csökkent, később növekedett, de nemcsak létszámban, hanem a seregtestek és ezredek számában is. Mikor a háború véget ért, a hadsereg magyarországi része 12 közös és 12 honvéd gyaloghadosztályból, valamint 6 önálló dandárból állt, de ezenfelül magyar csapatok voltak osztrák csapatokkal vegyesen 14 osztrák hadosztályban. A harcra hivatott magyarországi csapatok a következők voltak:

64 közös ezred, 11 vadászászlóalj, 3 határvadász zászlóalj, 1 kerékpáros zászlóalj, 44 honvéd gyalogezred, 1 önálló honvéd zászlóalj, 8 népfőlkelő gyalogezred és 16 önálló népfőlkelő zászlóalj;

10 honvéd és 1 népfőlkelő huszár ezred, 4 népfőlkelő huszár félezred;

63 táborigyűs ezred, 30 táborigyűs nehéz tüzér ezred, 6 nehéz tüzér ezred, 30 hegyi tüzér osztály és 1 táborigyűs tarackos osztály.

Mindebből következik, hogy a hadműveleti iratanyag is szaporodott.

A m. kir. Hadilevéltár a hadművelleti okmányoknak csak a honvédségtől és a magyar népfölkeléstől származó részét őrzi, a közös hadseregbeli hadosztályok és magasabb kötelékek ilyen iratai még a háború folyamán a bécsi Kriegsarchivba kerültek, ahonnan használat (feldolgozás) céljára rövidebb-hosszabb időre átküldettek Budapestre. E mellett egy állandó magyar bizottság dolgozik a Kriegsarchivban a legfontosabb okmányok másolatbavétele végett.

Természetesen az összeomlás zürzavarában a m. kir. Hadilevéltárba is elkerültek közös hadseregbeli iratok. A legnagyobb hiány az ezredeknél mutatkozik, mert a megszállás alá került vidékekről kiegészített, illetve ott állomásozott csapatok iratai veszendőbe mentek. Sok hadművelleti irat veszett el visszavonulások alkalmával. Így például a balsikerű szerbiai Potiorek-offenzíva idejében (1914 december). Így aztán bizonyos harci időszakok eseményeinek leírása sok nehézségbe ütközött.

Lássuk most az egyes kötetek általános tartalmát és abból a legkiemelkedőbb eseményt!

Az 1. kötet igen részletesen foglalkozik a háború politikai előmenyeivel, amelyek Németország és a Monarchia elszigetelődését idézték elő, ismerteti a Monarchia katonai előkészületeit, a mozgósítást és a felvonulást, a kétoldali haditerveket és a harci eseményekből leírja a hadműveleteket megelőző lovas és légi felderítést. A kötet legérdekesebb része a Monarchia északi haderejének és az ez ellen alakult orosz délnyugati arcvonalnak felvonulása, mert lényegében ez alapozta meg az első mérkőzés — a galíciai nyári hadjárat — eredményét.

Az eredeti osztrák-magyar tervek szerint a mintegy 40 gyalog és 11 lovas hadosztály erejű északi haderőnek (1., 2., 3. és 4. hadsereg), megerősítve számos népfölkelő dandárral, Kelet-Galiciában, Lemberg körül a határ közelében — jobbszárnnyal a Pruthra, balszárnnyal a Sanra támaszkodva — kellett volna felvonulni.

Mint hogy azonban a Monarchia előbb Szerbia ellen mozgósított három (az 5. 6. és 2.) hadsereget és a felvonulás a déli határon már meg is kezdődött, mikor Oroszország beavatkozott, s mivel az osztrák-magyar főparancsnokság a kétféle mozgósítás okozta zavarok elkerülése céljából az oroszok ellen mozgósított csapatok felvonulásának kezdetét is kénytelen volt pár nappal kitolni, Oroszország a Monarchiával szemben kereken 5 napi időelőnyt szerzett és ezzel nagyrészt behozta a Monarchiának a mozgósítás és a felvonulás gyorsabb végrehajtásában egyébként meglevő előnyét, amit a kisebb terület és sűrűbb vasúthálózat nyújtott volna. Ehhez járult még, hogy a 2. hadseregnek a szerb határon felvonult részeit (a budapesti és temesvári hadtestet) onnan Galiciába kellett átszállítani. Az idővesztés miatt azzal kellett számolni, hogy erős orosz lovasság még a határőrizet megszerzése előtt betör Galiciába és ott megzavarja a felvonulást. A felvonulási terv ezért megváltozott: a csapatok a megerősített San—Dnjester vonala mögött, tehát az eredeti helynél 2—4 napi

menettel hátrább eső területen rakodtak ki és ott is helyezkedtek el. Mivel pedig a 2. hadsereg Szerbia ellen vonult fel és onnan kellett visszaszállítani Galiciába, helyére egy kisebb kötelék: a Kövess-féle seregcsoport került. Valóban felvonult: a balszárnyon az 1. és 4. hadsereg a San mögött, a közepén a 3. hadsereg a Dnjester mögött Sambor tágabb területén és a jobbszárnyon Stanislaw közelében a Kövess-féle seregcsoport. Ez az erő tábori seregtestekben 37 gyalog és 11 lovas hadosztályra rúgott. Végeredményben tehát a felvonult haderő az eredeti terv szerint való csoportosítást a számított időnél 7—9 nappal később érthette el, illetve a hadműveleteket abból a vonalból ennyi késéssel kezdhette meg, sokkal nagyobb orosz erő ellen, mint az eredeti terv betartása esetén. Megjegyzendő, hogy az orosz kémiroda birtokában volt az eredeti osztrák-magyar felvonulási tervnek.

Az osztrák-magyar hírszerző iroda is még békében megállapította, hogy Galicia határa mentén szintén 4 orosz hadsereg fog felvonulni. Így is történt. Az orosz terv az volt, hogy a Galiciában levő ellenséges erőket észak és kelet felől támadva, összeroppantja. Azt is tudta az orosz hadvezetés, hogy ott mintegy 40 gyalog hadosztály a 14 zászlóalj (560 zászlóalj) fog gyülekezni. Ez ellen gyalogságban meglehetősen (40%-os) túlerőt: $48\frac{1}{2}$ gyalog hadosztályt a 16 zászlóalj (776 zászlóalj) és lovasságban igen nagy túlerőt: 19 lovas hadosztályt vonultatott fel. A valóságos gyalogsági túlerő még nagyobb lett azzal, hogy a Monarchia részéről kezdetben csak 37 gyalog hadosztály volt jelen.

A Monarchia eredeti terve a hadműveletekre az volt, hogy az arcvonalt balfele támadásba megy át észak felé, míg a jobbszárny ezt kelet felé fedezi. Ez a támadó terv a változott viszonyok hatása alatt egyelőre elejtődött, azért egyelőre, mert téves hírek az ellenségről az osztrák-magyar főparancsnokságot a helyzetnek meg nem felelő támadó elhatározásra bírták.

A lovas felderítés igen szép lovas harcokra adott alkalmat. Ekkor zajlott le az 5. lovas hadosztály emlékezetes gorodoki rohama, aztán a 24. honvéd lovas dandár sikeres stonjanovi rohama. A felderítés azonban csak azt állapította meg, hogy Galicia határán túl mindenütt erős ellenség van.

A légi felderítés igen jól megállapította a Galicia északi határa közelében felvonult két (4. és 5.) orosz hadsereg jelenlétét, viszont a keleti határ mentén felvonult két (3. és 8.) orosz hadseregből semmit sem látott. Ennek alapján az osztrák-magyar főparancsnokság (amelyet az alábbiakban Conrad tábornagy nevével helyettesítünk) arra a nézetre jutott, hogy az orosz haderők felvonulása megváltozott: eltolódott Galicia északi határa közelébe és hogy ebből a területből egy orosz támadás készül Berlin irányába. Ezért elhatározta, hogy elhagyja a San—Dnjeszter vonalát és előretör északi irányban, megakadályozandó az oroszokat a támadásban Berlin felé. Conrad az alapvető intézkedést két balszárny-hadseregének előnyomulására augusztus 18-án adta ki, majd megindult ugyancsak északi irányban a 3. hadsereg és a Kövess-seregcsoport is.

A 2. kötet tartalmazza Conrad említett elhatározásából keletkezett hadműveleteket augusztus 18-a és 30-a között. Ebbe az időszakba esik a krasniki csata (az 1. hadsereg győzelme az orosz 4. hadsereg fölött), majd hullámzó harcok között végzett előtörése Lublin felé, a komarowi csata (a 4. hadsereg és az orosz 5. hadsereg között, amely csata befejezését a 3. kötet tárgyalja), a monasterzyskai ütközet (a 38. honvéd hadosztály nehéz harca túlerő ellen), a zloczowi csata (a 3. hadsereg és Kövess-seregcsoport küzdelme az orosz 3. és 8. hadsereg ellen); a Gnila Lipa mentén vívott csata (a 3. és 2. hadsereg küzdelme az orosz 3. és 8. hadsereg ellen) és ezen belül a 20. honvéd gyaloghadosztály rohatyni ütközete, a Karg-féle magyar csoport haliczi ütközete és a 23. honvéd gyaloghadosztály klodzienkói ütközete.

Miként említettük, az 1. hadsereg győzelmet aratott Krasnik-nál. A magyar csapatok közül itt harcolt a pozsonyi hadtest. A csatát követő előnyomulás során a pozsonyi 14. hadosztály győzelmesen harcolt Bychawánál, a 37. honvéd hadosztály a Por-patak mentén, majd az egész hadtest Piotrkow—Krzeczonownál. Igen derekasan viselkedett a pozsonyi 100. népfölkelő dandár is. Augusztus 30-án az előnyomulás már olyan túlerőbe ütközött, hogy megakadt. Előnyösen fejlődött a 4. hadsereg harca Komarownál. A bevezető harcokban azonban rendkívül súlyos veszteséget szenvedett a miskolci 15. közös és a kassai 39. honvéd hadosztály. Az előbbi egy éjjeli harcban elvesztette állománya $\frac{2}{3}$ részét s 22 ágyúja egy mocsárba ragadt. Az utóbbi hadosztálynak tűzkeresztsége napján egyik ezrede 1200, egy másik ezrede 3000 embert veszített. Dicsőségesen szerepelt még ebben a csatában a kassai 27. közös és a tiszántúli és dunántúli ezredekéből összetett 41. honvéd hadosztály.

Nem kísérte azonban hadiszerezése a 3. hadsereg és a Kövess-seregcsoport, illetve később a seregcsoportot magába olvasztó 2. hadsereg harcait. Ezeket a hadseregeket váratlanul érte az orosz 3. és 8. hadseregnek kelet felől érvényesülő támadása. Az orosz forrásmunkákból kitűnik, hogy ha seregeink nem hagyják el a San—Dnjester vonalat, akkor arcvonaluk előtt a Monarchia ellen felvonult és nagyban Lemberg felé előnyomult négy orosz hadsereg a Lemberg és Przemysl között levő térben összezsúfoló-dott volna, ami igen előnyös helyzetet teremtett volna a mi ellentámadásunkhoz. Conrad azonban — miként említettük — elhagyta ezt a vonalat és oldalát mutatta kelet felé. Ebben az irányban legelőbb az erdélyi 38. honvéd hadosztály került tűzbe, augusztus 25-én Monasterzyskánál. Ez a derék hadosztály 2 orosz lovashadosztályra ütközött s ezeket visszavetette, de aztán a harcba avatkozott egy orosz lövészdandár, majd egy orosz hadtest zöme is. A túlerő elnyomta honvédeinket, de az orosz leírás megállapítja, hogy honvédeink a végsőkig küzdöttek.

A következő napon aztán az egész 3. hadsereg keletnek fordult. Így fejlődött ki a kétnapos zloczowi csata, amelyben három osztrák hadtest mellett az erdélyi XII. hadtest is résztvett. Nagy volt az orosz túlerő. „A nagyszebeni XII. hadtest a 11.

gyalog hadosztállal együtt — összesen 26 zászlóalj — védtelen szárnyakkal, elszigetelten, előretolva az orosz X. hadtesttel — 48 zászlóalj — harcolt, estefelé még az orosz IX. hadtest is részt vett, északról bekanyarodva a harcba.“ Az orosz leírás szerint: „az osztrák-magyar csapatok hősiesen harcoltak és támadásaik megrendítették sorainkat.“ A vezetést az orosz leírás így bírálja: „Az osztrák-magyar hadvezetőség első kísérlete, hogy gyenge erőkkel feltartóztassa az orosz seregek betörését, hajótörést szenvedett ezek tüleraján... Az osztrák-magyar 3. hadsereg vereségének főoka kétségtelenül abban az elhatározásban rejlik, hogy Conrad még össze nem gyűjtött erőkkel akart támadó műveletet végrehajtani kétszeres ellenséges túlerő ellen... Az osztrák-magyar alsó vezetés hibái között az utóvédharok rossz vezetése, t. i. utolsó emberig és utolsó töltényig való kitartás a legtöbb veszteséget okozta ellenfelünknek, mind halottakban, mind foglyokban.“

A megvert hadsereg visszament a Gnila Lipa folyócska mögé, ahol csatalakozott hozzá a 2. hadsereg (a szerb határ felől beérkezett temesvári VII. hadtest és a 3. hadseregtől átutalt XII. hadtest, egy osztrák és egy Landwehr-hadosztály, néhány népfőlkelő és Landsturm-dandár). Újból kétnapos (augusztus 29. és 30.) csatára került a sor. Az orosz túlerő újból győzelmet aratott. Az erőviszony a csata végén így alakult: osztrák-magyar részen 282 zászlóalj, 133 lovas század, 718 löveg harcolt az oroszok 336 zászlóalja, 264 lovas százada és 1214 lövege ellen. Az orosz nagy tüzérségi fölény, valamint az a körülmény, hogy az osztrák-magyar zászlóaljnak több mint harmadrész (107) mérsékelt értékű menet- és népfőlkelő (Landsturm) alakulás volt, a csatát az oroszok javára döntötte el.

A 3. kötet foglalkozik az augusztus 31-e és szeptember közepe között történetekkel. Ebbe az időszakba esik az osztrák-magyar hadseregnek a Gnila Lipa-menti csatavesztés következtében szükségessé vált átcsoportosítása a Lemberg-től általában nyugatra eső térben, az ezután megvívott döntő leMBERGI csata a két fél főerői között, továbbá az egyidejűleg Lublin és a határ között vívott csata az osztrák-magyar 1. hadsereg és az orosz 4., újonnan beérkezett 9. és $\frac{1}{5}$ hadsereg között, végül az osztrák-magyar haderő visszavonulása a San mögé.

Részletek: A Gnila-Lipamenti csataterőről az osztrák-magyar 2. és 3. hadsereg, részben megrendült állapotban, visszament a Lemberg-től nyugatra elfolyó Wereszyca mögé, ahol a 2. hadsereghez bevonult a szerb hadszíntérről felszállított budapesti IV. hadtest. A 4. hadsereg győzelmesen befejezte a komaróvi csatát. Ez a 8 napig tartó csata volt addig a legnagyobb, amelyet az osztrák-magyar haderő megnyert. 220.000 főnyi magyar és osztrák katona aratott győzelmet 200.000 orosz fölött, utóbbiaknak azonban tüzérségben volt 100 lövegnyi fölényük. Mi veszítettünk 40.000 embert és 30 ágyút, az oroszok 30.000 embert és 10.000 főt mint foglyot, valamint 150 ágyút. A viszonylag legnagyobb veszteséget a kassai VI. hadtest szenvedte, magasan

a 20% fölött. A miskolci 15. hadosztálynál elesett a parancsnok, a vezérkari főnök és 5 törzstiszt, a 34. honvéd hadosztálynál megsebesült egy dandárnok és elesett 2 ezredparancsnok stb. Súlyos véráldozatot hozott a 41. honvéd hadosztály is (21-44%). A hadsereg a győzelem után azt a parancsot kapta, hogy a megvert 5. hadsereg megfigyelésére egy kisebb erőt (40 zászlóalj, 30 lovas század és 114 löveg) hagyjon vissza, míg a zömével (8 gyalog hadosztály és 2 menetdandár) forduljon hátra és déli irányban intézzen támadást a 2. és 3. hadsereget általában Lembergen át követő orosz erők — az orosz 3. és 8. hadsereg — jobb oldalába. Ezt az egész hadmozdulatot az 1. hadseregnek is kellett a Lublintól délre eső térben fedezni. Így jött létre a kétoldali főerők között a szeptember 6-án megkezdődött lemergi csata. Ez azonban nem a várakozásnak megfelelően fejlődött. A 4. hadsereg nem ütközött az oroszok oldalába, hanem maga az orosz 3. hadsereg kapta oldalba. Az újból támadásba átment orosz 5. hadsereg egyik része (88 zászlóalj, 135 lovas század, 328 ágyú) visszavetette a vele szemben hagyott kisebb erőt és 4. hadseregünk háta mögé nyomult. Ugyanakkor az osztrák-magyar hadsereget visszavonulásra kényszerítette az ellene érvényesült $2\frac{1}{2}$ hadseregnyi orosz túlerő. Az osztrák-magyar 2. és 3. hadsereg Lemberg irányában ugyan némi tért nyert, de az adott helyzetben nem folytathatta a támadást. Conrad tehát szeptember 11-én a következő emlékező parancssal elrendelte a csata félbeszakítását: „Az 1. hadsereg túlerő által szorongatva az alsó San mögé vonul vissza. A 4. hadsereg északi szárnyát... nagyerejű ellenség fenyegeti. Az általános helyzet nem engedi meg a Lembergnél kiküzdött siker további kiaknázását, hanem szükségessé teszi a hadseregek visszavonását a San mögé, hogy ők háriítsák el az ellenség előnyomulását...”

A csatában 393 zászlóaljunk és 187 lovas századunk 1254 löveggel küzdött 440 orosz zászlóalj, 318 lovas század és 1528 löveg ellen. Súlyosan esett latba az orosz tüzérségi fölény, az előzetesen elszarvendett osztrák-magyar személyi és erkölcsi veszteség, valamint az a körülmény, hogy az osztrák-magyar gyalogságnak harmadrésze nem tábori százlóaljokból tevődött össze.

A lemergi csata után került a szegedi 23 honvéd hadosztály és a kassai 97. népfőlkelő dandár Przemyslbe védőrség gyanánt.

A Hadilevéltár bírálata az 1-3. kötetben leírt galíciai hadjáratról így hangzik:

„Az o.-m. haderő nemzetiségi sokfélesége dacára is általában nagy lelkesedéssel indult a háborúba. Még a szlávok és románok túlnyomó része is híven teljesítette kötelességét. Annyira más nemű elemekből volt azonban a haderő összetéve, annyira különböző fajsúlyú csapattestekből állt egy-egy hadsereg, hogy a vezetésnek szükségszerűen a legkisebb teljesítőképességükre kellett volna követeléseiben alkalmazkodni. A vezetőség — elsősorban a hadseregfőparancsnokság — azonban nem így cselekedett, hanem egnagyobb, sőt túl feszített teherpróbáknak tette ki még a Landsturm, és a menetdandárokat is, aminek következtében időnek előtt roppant össze a vegyes anyagból alkotott szerszám. Nem

tagadható meg azonban annak elismerése, hogy Conrad és alparancsnokainak erélye a teljes számban a harcterre vonult tényleges tisztikar és legénység kötelességtudásával egyetemben, bámulatos tettekre és teljesítményekre tudta képesíteni a csekélyebb értékű elemeket is.“

„Az o.-m. gyalogságot a menetben és harcban túlnehéz felszerelés gátolta... A csukaszürke egyenruha nem vált be... A hagyományos szűk „magyar“ nadrág végleg célszerűtlennek bizonyult... A menetalakulatok összetétele és kiképzése sem engedte volna meg, hogy azok önálló egységenként rögtön a küzdővonalba vetessenek... Az elsővonalbeli gyalogsapatoknak csak bizonyos része állt rendes, 2 vagy 3 évig kiképzett legénységből, jelentős része csak 8 heti kiképzésben részesült póttartalékosokból...“

„Az o.-m. lovasság békekiképzése, egyenruhája és fegyverzete nem felelt meg a háború követelményeinek... A gyalog (tűz) harcra való kiképzést elhanyagolták. A kiváló lóanyag azért ment hamar tönkre, mert elkényeztették... és mert célszerűtlenül szerkesztett és málházott nyereg folytonosan nyomta a lovak hátát. Szeptember elejéig valamennyi lovashadosztály néhány lovas századra olvadt össze...“

„Az o.-m. tüzérség eleve nagy hátrányban volt az orosz tüzérséggel szemben mind a lövegek száma, mind teljesítőképessége, mind pedig a harcászati kiképzés és a gyalogsággal való együttműködés tekintetében.“

A haderőt ebben az első hadjáratban minőségét illetően pótolhatatlan veszteség érte.

A 4. és 5. kötet a szerb hadszíntéren 1914 augusztustól december 22-éig történt eseményeket tárgyalja és pedig az előbbi kötet rendkívüli részletességgel csak az augusztusi harcokat. Kiterjeszkedik a kétoldali mozgósításra, felvonulásra, hadművelati tervekre, aztán az 5. hadsereg előretörésére a Drinán át Valjevo felé, ami a „jadari, cerhegységi vagy első Drina-menti csatában“ kudarcot vallott, aztán a „Tersztyánszky-csoport“ (megerősített budapesti IV. hadtest) Szabács környéki harcaira, amelyek szintén nem érték el a célt, végre a 6. hadseregnek néhány kisebb sikeres, de a nagy helyzetet nem befolyásoló ütközetére.

Ezek a hadműveletek egyébként rendkívül tanulságosak. A szerbeknél különösen figyelemreméltó a néperő rendkívüli kihasználása. A 4 millió lakosú Szerbia kiállított 11 gyalog hadosztályban, 2 gyalog dandárban és 1 lovas hadosztályban összefoglalt 202 zászlóaljat, 44 lovas századot és 100 különféle üteget, vagyis ebben a tekintetben mintegy 2 $\frac{1}{2}$ -szeresen felülmulta a Monarchia teljesítményét. A Monarchia 50 milliós lakosságára ugyanis ilyen kezdeti erőfeszítés gyanánt esett 1111 zászlóalj (de ebben 166 csak pótlásra alkalmazható menetzászlóalj), 425 lovas század és 491 üteg (várlövegek nélkül). Ebből a haderőből a Monarchia két (5. és 6.) hadseregben összefoglalt 165.000 puskát és 400 löveget állított Szerbia ellen, amelynek hadereje 200.000

puskával és 580 löveggel (ennek fele régi anyag) várta a támadást.

A szerb haditerv azzal számolt, hogy az osztrák-magyar támadás észak felől a Belgrádtól kétoldalt eső területbe (a Morava és a Kolubara közé) fog irányulni. Ezért ebben a területben vonultatott fel két hadsereget. Számolt azzal, hogy kisebb erők a Drina felől is támadni fognak és pedig egyrészt a Macsva (a régi macsói bánság) felé, másrészt a nyugati Morava völgye felé. Ennek kivédésére egy hadosztályt Valjevonál és egy seregesoportot Užicenél helyezett készenlétbe. Az osztrák-magyar támadás azonban nem észak, hanem kelet felől következett be, mégpedig az 5. hadsereggel Valjevo irányában, a 6. hadsereggel Užice felé. Az események tanúsítják, hogy a támadási irány nem volt helyes. Az adott helyzetben ugyan már nem lehetett a túlnyomó részben Bosznia-Hercegovinából és Dalmáciából származó osztrák-magyar csapatokat a Szerémségbe eltolni, hogy onnan támadjanak, mert ezzel igen sok idő ment volna veszendőbe és közben a szerbek betörhettek volna Boszniába, de a támadás csak akkor számíthatott sikerre, ha összefogott erővel, vagyis mindkét hadsereggel Valjevo irányában intéztetik. Így azonban, ahogyan történt, a Valjevo felé egy hadsereggel intézett támadásra a szerbek oda irányították a Kolubara és Morava között álló két seregük zömét és ezek ellentámadása javukra döntötte el az első Drina-menti csatát. A harcnak külön fejezetét alkotta az osztrák-magyar 2. hadsereg részeinek (egy osztrák és két magyar hadosztálynak) előtörése Szabácsra, de ez nem gyakorolt semmi hatást a Drina-menti csata sorsára.

A Hadilevéltár bírálata: „A balsiker legfőbb oka már a hadműveleti tervben rejtett: Az 5. hadsereg elszigetelt, az összeütközést az ellenséggel provokáló előnyomultatása védetlen északi szárnyal és oldallal, minden tartalék és támogatási lehetőség nélkül, hozzá oly területre, ahol tüzéségi anyagának fölényét érvényesíteni nem tudta és amelyben való alkalmazásra csak igen hiányosan volt felszerelve, nem is végződhetett másképp.“ Ehhez járult még — a Hadilevéltár ítélete szerint — a hadműveletek elhamarkodott megkezdése és túlnagy teljesítmények követelése egyes csapatoktól. „A szerbek elsősorban az o.-m. hibáknak köszönhetik sikereiket“ ezenfelül „az ellenséges főtámadási irány hamaros felismerésének, a Drina és Száva felé előretolt csapatok szívós ellenállásának, a csapatok óriási menetteljesítményeinek és végül a gyalogság és tüzéség kiváló összeműködésének.“

Lesújtó bírálatot mond a Hadilevéltár a budapesti IV. hadtest parancsnokáról: Tersztyánszky lov. tábornokról.

Az 5. kötetben találjuk a második szerbiai hadjárat leírását. Ide tartozik a szerb betörés a Szerémségbe (szeptember első fele), a második Drina-menti csata (szeptember 8—november 9), közben egy-egy Boszniába betört szerb és montenegrói seregesoporttal való eredményes harc, majd a Kolubara és Ljig-menti csata (november 10—13), végül a Arangjelovac—Grn. Milanovaci csata (december 1—7), ami kikényszerítette az osztrák-magyar seregek-

nek visszavonulását a Száva—Drina vonala mögé. Röviden: ez a kötet részletesen tárgyalja a Potiorek-féle offenzíva kezdeti eredményeit és súlyos kudarccal való befejezését.

A Hadilevéltár tárgyilagosan megállapítja, hogy Pótiorek tábornagy vezetése egészen november végéig elismerést érdemel. A szerb vezérkari mű is elismeréssel adózik neki. A hiba ott történt, hogy Potiorek nem állt meg a Kolubara—Ljig vonalán, ahol csapatainak a hadműveletek folytatása előtt kellő pihenést, ember- és anyagpótlást nyújthatott volna, hanem e helyett a megvert ellenség üldözését erőszakolta. Egy igen tehetséges szerb alvezér: Misić tábornok, az 1. hadsereg parancsnoka felismerte és helyesen értékelte az osztrák-magyar haderők állapotát és december 3-án egész hadseregével ellentámadásba ment át, amihez a többi szerb hadsereg is csatlakozott. Az ellentámadás az o.-m. 6. hadsereget visszavetette. Visszavonulásához kénytelen volt az 5. hadsereg is csatlakozni. Pár nap alatt elveszett minden, amit hadaink három hónap alatt annyi fáradsággal és véráldozattal szereztek meg. A veszteség a következő volt: 28.276 halott, 76.690 fogoly és eltűnt, 122.122 sebesült, 46.716 beteg. Megjegyzendő, hogy a foglyokból és eltűntekből csak mintegy 23.000 ember került haza, a többi elpusztult különböző járványos betegségekben. A szerb vesztesége sokkal kisebb volt (22.000 halott, 91.000 sebesült, 19.000 fogoly).

A hadjárat hadászati eredményét a Hadilevéltár így foglalja össze: „Potiorek tábornagy... a szerb haderőket annyira tönkretette, hogy azok harkészségüket — megfelelő személyi és anyagi pótlások híján — hosszú időn át nem tudták visszanyerni. A szerb hadsereg egyidőre megszűnt fenyegető tényező lenni, a hamarosan kiegészített és anyagi veszteségeikben is pótolt o.-m. balkáni haderők tehát a balkáni hadszíntéren nagyrészt feleslegessé váltak és más feladatokra álltak rendelkezésre.“

Tényleg, azok a csapatok, amelyek az 5. hadsereget alkották, 1915. január-február folyamán a Kárpátokba szállítottak el, hogy a téli kárpáti csatához megerősítsék az északi hadseregeket, míg azok a csapatok, amelyek a 6. hadsereghez tartoztak, 1915. májusban az Isonzo mellé vonultak el, hogy ott az olasz támadás ellen arcvonalat alakítsanak. A szerb hadsereggel szemben csak népfelkelő alakulatok maradtak vissza.

A 6. kötetben a leírás visszatér az orosz hadszíntér eseményeire és ismerteti azokat a szeptember közepétől november 3-ig terjedő időre. Ez alatt történt az északi haderőnek október 1-től november 3-ig tartó galíciai őszi hadjárata és egyben a közben az oroszok által körülfűrt és megrohant Przemysl várának felmentése. Külön fejezete volt az őszi hadműveleteknek az Erdős Kárpátokba hatolt orosz erők ellen vívott harc, amelyben részünkről egy Pflanzler-Balten lovas tábornok vezetése alatt levő túlnyomóan hadtápcsoportokból és eredetileg Erdély védelmére alakult seregcsoport működött.

Az említett őszi hadjárat kezdetén a négy osztrák-magyar hadsereg gyalogsági ereje (leszámítva Przemysl védőrségét) már csak 477.000 puskával volt, pedig augusztus és szeptember folyamán minden közös és honvéd gyalogezred kapott az eredeti állományának felét kitevő pótlást és ezenfelül a kezdetben kivonult menetzászlóaljak is beolvadtak ezredeikbe. Ez a 477.000 puskaállomány mégis csak az eredeti állomány 68%-át képviselte, amiből kitűnik, hogy a nyári hadjárat alatt az északi haderő halottakban, sebesültekben, eltűntekben, foglyokban és betegekben több százezer főt veszített. Az anyagvesztés is igen tekintélyes volt: 216 löveg, 203 géppuska, 415 lőszerkocsi, 26 különböző egészségügyi intézet, több száz mozgókonyha, 13 ötvöntengelyes vasuti szerelvény mozdonyal stb. Megállapítja a Hadilevéltár: „A volt monarchia életerejére és — minden hibája s bonyolult szerkezete mellett — egészséges szervezetére vall, hogy a nagy veszteségek és a nagy visszavonulás erkölcsi és kimerítő fizikai hatása dacára, október elejéig ismét talpra állt és új támadó hadműveletet kezdeményezett. Létszáma azonban az augusztus elejének csak kétharmadát érte el és támadó szelleme sem bírt többé azzal a lendülettel, mint a háború kezdetén.“

Az őszi támadással Conrad a keleti hadműveleteket akarta döntésre juttatni, de ez a törekvése nem teljesült. A San-folyó mentére előrelendült osztrák-magyar haderő az ott kifejlődött „Sambor—Chyrow—Przemysl-i csatában“ képtelen volt számbavehető eredményt elérni, sőt a közben az északi irányban, Ivangorod elé eltolódott I. hadsereg ott csatát is veszített. Ennek hatása alatt az 1., 2. és 4. hadsereg visszament Krakkó környékére, a 3. hadsereg a duklai horpadásba.

A Hadilevéltár az őszi hadjárat megtervezése miatt erős bírálatban részesíti Conrad gyalogsági tábornokot; megállapítja, hogy „tévesen ítélte meg az ellenség várható magatartását és téves felfogáson alapult optimizmusa célszerűtlen rendelkezéseket szült“, továbbá ennek tulajdonítja, hogy Ivangorodnál az I. hadsereg közel félszázezer embert veszített (ebből a pozsonyi V. hadtestre kerekén 20.000 fő esett) s hogy a veszteségek több hadosztálynak „erkölcsi alapjait is megingatták“.

A vázolt őszi hadjárat vége felé indult meg a Varsó—Ivangorod—San-torkolat vonalából egy nagyarányú orosz támadó hadművelet: az „orosz gőzhenger“ Boroszló felé. Ennek megállítása céljából a sokat szenvedett osztrák-magyar északi haderő és a keleti német haderők (két hadsereg) kénytelenek voltak — miként látni fogjuk — november folyamán újabb támadó előretörést végrehajtani.

Az Erdős Kárpátokban sorhadbeli orosz csapatokkal (2 gyalogos és 3 lovas hadosztály) Pflanzler-Baltin lovassági tábornoknak létszámban több, mint kétszeres nagyságú, de csekély minőségű seregcsoportja került szembe. Kiverte ugyan az oroszokat Magyarországból, de mikor azokat Galiciába követte, ott szilárd ellenállásba ütközött. A sikertelenségért a Hadilevéltár ítélete szerint a hadseregfőparancsnokság felelős, mert „sebtiben összetákolta,

hiányosan felszerelt és tényleges tiszték híján rosszul vezetett alakulatokat“ a nem nekik való mozgó háborúra alkalmazott.

A háború eddigi lefolyása nem volt alkalmas győzelmi remények élesztésére. Conrad olyan feladatokat akart a haderővel megoldani, amelyek túlhaladták teljesítő képességét. Érdekes, hogy a jelen világháborúban szereplő Saposnikov szovjet tábornagy egyik munkájában Conráddal foglalkozik és a következő bírálatot mondja róla: „Elméletben Conrad is összhangot követelt a hadművelési terv és a végrehajtó csapatok katonai erénye és teljesítőképessége között, a háborúban azonban elragadta őt makacs szenvedélyességgel felépített terveinek merészsége, elkápráztatták ezeknek kiviteléhez fűzött vérmes reményei.“

A 7. kötet leírja az „orosz gőzhenger“ déli szárnya ellen az északi haderő zömével (1., 2. és 4. hadsereg) intézett támadást, amiből a november második felét kitöltő „Krakkó—Czesztochowai csata“ fejlődött ki. Ez annyiban eredményes volt, hogy megállította az orosz arcvonalat. Ezután következett egy ellentámadás a Visztulától délre Krakkó felé előnyomult orosz haderőkre, ami a limanovai csatában teljes sikert ért el. Közben a Kárpátok védelmében a 3. hadsereg és Pflanzler-Baltin-féle seregszöglet igen nehéz harcokat vívott. Ez a kötet az eseményeket 1914 végével zárja le.

A „Krakkó—Czesztochowai“ csatáról a Hadilevéltár megállapítja, hogy harcászatiilag eldöntetlenül végződött, de hadászati eredménye megnyilvánult abban, hogy az orosz tömegeket távol tartotta Németországtól. A csatában résztvevett három hadseregünk 29.500 oroszot fogott el, de vesztett foglyokban 17.000 embert (és 24 löveget). Véres és beteg veszteségünk 74.000 fő volt (a létszámnak körülbelül 35%-a).

A limanovai csata nekünk azért is emlékezetes, mert a csata döntőpontján magyar csapatok harcoltak: a 10. lovashadosztály 3 huszárezrede, a 11. honvéd lovashadosztály részei, a kassai 39. honvédhadosztály, az erdélyi 38. honvédhadosztály és a Kornhaber-féle kombinált honvéd hadosztály. Ez az utóbbi két hadosztály Szurmay altábornagy parancsnoksága alatt a Kárpátokban küzdő 3. hadsereg balszárnyáról vonult a csatatéren és orosz ítélet szerint ennek a két hadosztálynak nyomása kényszerítette ki orosz részről a csata félbeszakítását és a visszavonulást a Dunajec mögé. Bár ezt a csatát aránylag kis erők (50.000 osztrák, magyar és német 60.000 orosz ellen), nem több, mint 50 km-es arcvonalon vívták meg, mégis igen nagy hadászati jelentősége lett. A német vezérkari mű szerint „a Krakkótól délre elért győzelmet mindent egybevetve, teljes sikernek lehet tekinteni“. Ruskij tábornok, abban az időben az orosz északnyugti arcvonal parancsnoka szerint ez volt „az első döntő összeesapás, amelyet az orosz hadseregek Galiciában elszenvedtek. Mi Oroszországban teljesen megvöltünk győződve az osztrák-magyar haderő teljes megsemmisüléséről, annál váratlanabb volt számunkra a csata kimenetele...“

A Kárpátokban emlékezetes hadi esemény volt az orosz betörés Homonnára, majd az oroszok kiverése; közben az oroszok

elfoglalták a duklai horpadást és megszállták Bártfát, de az utóbbi helyről Szurmay honvédei még a limanovai csata előtt kimanővrozták őket. Egyébként a 3. hadsereg csak nehezen tudta a vele szemben álló Brussilow-féle orosz hadsereg támadását megállítani.

Figyelemreméltók ennek a kötetnek táblázatai, amelyek feltüntetik az osztrák-magyar haderőnek 1914-ben elszenvedett veszteségeit és annak pótlását. Ezekből ragadjuk ki az alábbi adatokat:

1914 augusztus közepén, tehát a nagy hadműveletek megkezdése előtt a *tábori* haderő (az északi és a déli rész együttesen) kerekén 2 millió főt számlált, a *háterszágban* rendelkezésre állt mint pótlás 1,350.000 fő.

December végéig a *tábori* haderő az alább feltüntetett veszteség pótlására kapott menetzászlóaljakban 620.000 főt, és mint új népfölkelő és Landsturm kötelékeket (főleg hadtápdandárokba alakítva, de részben tábori alakulat gyanánt alkalmazva) 243.000 főt, = együttesen tehát 863.000 főt.

A *tábori* haderő *vesztesége* december végéig a két hadszíntéren együttesen volt: 1,268.696 fő és pedig 115.293 halott, 357.726 sebesült, 259.233 fogoly és eltűnt, 212.611 beteg és 59.833 egyéb fogyatékos (főleg új felmentések következtében).

A *pótlásra* rendelkezésre álló tömeg a fenti 863.000 főn felül *apadt* még 93.000 fővel — a dunai hídfők védősége és az olasz határ mentén életbeléptetett határbiztosítás számára, de *megnövekedett* a következő tételekkel: az 1915-ös ujoncévfolyam (360.000 fő), külföldről bevonultak (6000 fő), felgyógyult harctéri sebesültek és betegek (200.000); maradt tehát *pótlásra* 960.000 fő.

A szintén két arcvonalon küzdő *német* haderő vesztesége alig volt több, mint a miénk: 18.000 tiszt, 1,400.000 legénység.

Az általános erőviszony 1914 végére így alakult: nyugaton 95½ német gyaloghadosztály állt 107 entente-hadosztály ellen; keleten és délen volt 102 osztrák-magyar és német hadosztály 120 orosz és szerb hadosztály ellen. Itt számításba veendő, hogy a német hadosztály gyalogsága 12, az osztrák-magyaroké átlag 14, az oroszoké 16, a szerbeké átlagban szintén 16 zászlóaljából állt.

A 8. kötet az osztrák-magyar haderő eseményeiből csupán a téli kárpáti csatát és ennek kapcsán Przemysl elését tárgyalja. A nagy téli csatát a kötet három részre tagozza:

1. Első kísérlet Przemysl felmentésére és az orosz támadás (1915 január 23—február 15).

2. Második kísérlet Przemysl felmentésére (február 15—március 21).

3. A harcok folytatása Przemysl eleste után. Az orosz ellentámadás. A húsvéti csata. A harcok ellanyhulása (március 22-től április 30-ig).

A csatát Conrad azért tervezte, hogy „Olaszország és Románia mindjobban aggasztó magatartására tekintettel még a tavasz kezdete előtt Oroszországgal szemben eredményt érjen el” és ennek során természetesen Przemyslt is felmentse. Tervéhez megnyerto a német legfelsőbb hadvezetőség hozzájárulását, ami abban jutott

kifejezésre, hogy a Kárpátokba, a 3. hadsereg és a Pflanzer-Baltin seregcsoport közé eső térbe 3 gyalogos és lovas német hadosztályt küldött, ahol ugyanannyi osztrák-magyar hadosztály hozzácsatolásával megalakult a német „Délihadsereg“ Linsingen tábornok vezetésé alatt.

A csata első időszakában a 3. hadsereg (127 zászlóalj, 114 üteg), a Déli hadsereg (123 zászlóalj, 93 üteg) és a 3 gyalogos és 1 lovas hadosztállyal megerősített Pflanzer-Baltin seregcsoport intézte a támadást. A szemben levő orosz arcvonal is támadásra készült a Kárpátokon át, hogy „felszabadítsa“ a kárpátaljai szlávokat és hogy Magyarországot „különbékkére“ bírja. A mi támadásunk azonban megelőzte az oroszot.

Csapataink elé azonban leküzdhetetlen akadályokat állítottak a behavazott hegység, a hóviharak, a nagy hideg és végül az orosz ellentámadás. Ezért a 3. és a Déli hadsereg nem is jutott túl a Kárpátok gerincén, csupán Pflanzer-Baltin arcvonala (Tatárhágó—román határ) haladt túl a Kárpátokon és jutott el a galíciai és bukovinai síkság szélére. A veszteségek óriási nagyok voltak. A 3. hadsereg például elvesztette állománya felét.

A második időszakban a harcba avatkozott a 3. és a Déli hadsereg közé iktatott 2. hadsereg is, amely a 3. hadseregtől kapott részekkel 127 zászlóaljat és 83 üteget számlált. A 3. hadsereg is kapott egy hadtestet, a Déli hadsereg szintén egyet, a Pflanzer-Baltin seregcsoport pedig három hadosztályt mint megerősítést. A megújított támadás mégis összeomlott. Pflanzer-Baltin ugyan Stanislauiig előretört, de aztán hatalmas orosz ellentámadás visszavetette a Kárpátok lábáig.

Március 22-én az orosz körülzárolás alatt levő és kiéheztetett Przemysl vára megadta magát.

Az ezután következett harmadik csata-időszakot az orosz ellentámadás töltötte ki. Ennek nagy iránya Budapest volt, hogy a román hadsereg is csatlakozzék az orosz arcvonalhoz. Sikerült azonban az orosz támadást kivédeni.

A csapatmozgást a Kárpátokban szemléltetik az alábbi adatok:

Újévkor Gorlice és Bukovina között 18 gyalog- és 6 lovas-hadosztályunk, április végén 46 gyalog- és 8½ lovas hadosztályunk állt s ezek között volt magyar 15½ gyalog- és 3½ lovas hadosztály. Ezenfelül Przemyslben volt 1 honvéd hadosztály és 1 népfőlkelő dandár.

A veszteség minden képzeletet felülmúlt. Az északi haderő puskaállománya január 1-én 287.660 fő volt és ezt megerősítette a szerb hadszíntérről vett 71.700 fő, aztán a csata folyamán mint pótlás a háterszágból 737.460 fő. Ebből az 1,096.820 főből május 1-ére maradt 535.000 fő. A puskalétszámból elfogyott tehát 561.820 fő, az egyéb élelmezési állományból 111.180 fő. A fogyatékból mint *végleges* veszteség a halottakra, eltűntekre és foglyokra esett 238.000 fő. Sebesült és beteg volt 435.000 fő. További *végleges* veszteség volt Przemysl fogságba jutott védőrsége és pedig magyar részről 1 honvéd hadosztály, 1 népfőlkelő dandár, osztrák

résről 1 Landwehr és 3 Landsturm dandár, aztán 1 vartüzér dandár, műszaki csapatok, munkásosztagok, mindössze 120.000 fő.

A Hadilevéltár megállapítja, hogy Conrad a kárpáti téli csatával nagyon kockázatos hadműveletbe fogott. „Utólag megállapítható, hogy az első támadási kísérlet talán sikerülhetett volna, ha nem esik össze az oroszok támadásával; a továbbiaknak azonban már alig voltak kilátásai sikerre.“ Továbbá: A kárpáti hadjárat mindkét fél erkölcsi értékét is lenyomta, mert hiábavalónak látszott az emberfeletti szenvedés és százezrek feláldozása. A csapatot a céltudatos lendülettől fosztotta meg a nyilvánvaló felismerés, hogy a háború még sokáig fog tartani. Fásultság, ernyedtség lett úrrá és csak a jobb idők bekövetkeztével sikerült ezt a „háború-untságot leküzdeni“.

Azt is megállapítja a Hadilevéltár, hogy a Przemysl felmentésére irányuló óhaj hátrányos hatást gyakorolt a hadműveletekre, amennyiben Conrad ezért választotta a támadás irányulását a legrövidebb, de a legkedvezőtlenebb terepen át vezető Przemysl-re, már pedig „akár a szélső keleti szárnyról, (t. i. Pflanzler-Baltin arcvonaláról), akár a Dunajecről (t. i. a nyugatgaliciái síkság felől egyenesen keletnek) indul a főtámadás, annyi áldozatot mégsem követelt volna, mint a Kárpátokon át dél-északi irányban megkísérelt támadás“. A Hadilevéltár végül a következő véleményt nyilvánítja: „Az oroszok a harcok során annyira belefűrték magukat a Kárpátokba és annyira gyengítették Dunajec—Bialai nyugatra néző arcvonalukat (t. i. amely Nyugat-Galiciában a limanovai csata után kialakult), hogy ebből nagy veszély származhatott számukra. A központi hatalmak ezt észrevették és erre építették fel további terveiket.“

Erről a tervről és megvalósításáról tájékoztat a 9. kötet, amely 825 oldalon foglalkozik a nevezetes gorlicei csatával és az ezt követő üldöző hadművelettel Lemberg visszafoglalásáig bezárólag (június 22). Leírja aztán az Olaszország beavatkozásával kialakult osztrák-magyar délnyugati arcvonal eseményeit június végéig.

A Hadilevéltár részletesen ecseteli a gorlicei áttörés Conradtól eredő tervének fokozatos kifejlődését, amely abban csúcsosodott ki, hogy az orosz 3. hadseregnek Galiciában álló jobbszárnya igen jelentékeny túlerővel: egy német hadsereggel (amelynek kötelékébe tartozott kassai VI. hadtest: a 39. honvéd és egy osztrák hadosztály) és az osztrák-magyar 4. hadsereggel (amelyben magyar csapat volt az erdélyi-székely 31. dandár és a 11. honvéd lovas hadosztály) támadtassék meg. E két hadsereg együttes ereje 217½ zászlóalj, 63 lovas század és 240 üteg volt.

A teljes sikerrel végrehajtott gorlicei áttöréshez aztán csatlakozott a kárpáti arcvonal (3., 2. és Déli hadsereg) is. A Pflanzler-Baltin seregsoporthból alakult 7. hadsereg kezdetben nem csatlakozhatott, mert erős orosz támadás visszanyomta a Pruth mögé; de rövidesen előrement a Dnjester mentére és ettől kezdve résztvett az oroszok üldözésében.

A gorlicei áttörést a leírt időszakban még három nagyszabású áttörés követte: május közepétől június 2-áig a San-vonal meg-

vívása, június 12-től 15-éig a Mósciska—Lubaczóvi csata és június 19—20-án a Werezyca—Grodok—Magierów vonal áttörése. Ezután következett Lemberg visszafoglalása.

Mindezekben a harcokban a magyar csapatok igen szép eredményeket vívtak ki, de igen súlyos véráldozatot is hoztak. Így például a 39. honvéd hadosztály a gorlicei csatát 14.540 puskával kezdte meg. Május 22-én 8800, június 1-én már csak 2500 puskát számlált. Vagy a Déli hadseregben küzdő 40. honvéd hadosztály május elején 11.380 puska erejű volt, s ez leolvadt június 4-éig 5100, június 7-én 2000 és június 11-én 1000 puskára. Az erdélyi 38. honvéd hadosztály május elején volt 4500 puskáról június 11-re 630 puskára fogyott. Az utóbbi két hadosztálynak jutott ez a nehéz feladat, hogy a Dnjester mentén egy fölényes erejű orosz ellentámadást állítson meg.

A vázolt „tavaszi“ hadjáratnak eredményét a Hadilevéltár a következőkben foglalja össze:

a) az orosz délnyugati arcvonal ellenálló ereje megtört s ez lehetővé tette, hogy Galiciából osztrák-magyar haderők szállíttassanak el az olaszok ellen alakult arcvonalra (a temesvári VII. és a gráci III. hadtest);

b) egy Odesszánál gyülekezett s Törökország ellen szánt orosz hadsereg kénytelen volt a galíciai arcvonalat megtámasztani, elmaradt tehát a Konstantinápoly ellen tervezett vállalat.

c) Romániára a gorlicei áttörés kijózanítóan hatott; megmaradt semlegességben.

d) Bulgária hajlandósága a Központi hatalmakhoz való csatlakozásra növekedett. A csatlakozás pár hónap múlva (szeptemberben) megtörtént.

e) Oroszország áttért a hódító háborúról a határvédelemre.

A kötet részletesen foglalkozik az olasz hadszíntér eseményeivel és megokolja, hogy az olasz hadüzenetet miért nem követte a mindenki által várt erélyes olasz támadás. A főokok az olasz haderő készületlenségében és az osztrák-magyar határvédő osztagok igen szívós ellenállásában rejlettek. Így aztán az olasz beavatkozás semmit sem könnyített az oroszok nehéz helyzetén.

A 10. kötet tartalmazza az orosz hadszíntér 1915. évi nyári hadműveleteinek (június 22—augusztus 16), az olasz hadszíntéren ugyancsak nyáron vívott első és második Isonzo-csatának, valamint a szerb-montenegrói hadszíntér 1914. december 22-től 1915. augusztus végéig terjedő eseményeinek leírását.

A vázolt idő alatt az osztrák-magyar északi haderő zöme (1., 2., 7. hadsereg) előnyomult kisebb-nagyobb üldöző harcok között a Złota Lipa—Dnjester vonaláig, míg a Mackensen tábornagy arcvonalába beosztott osztrák-magyar hadsereg (ebben magyar csapat a 37. és 41. honvéd hadosztály és 31. dandár, aztán a 39. honvéd gyalog- és 11. honvéd lovashadosztály) a visszavonuló oroszokat északi irányban, a Visztula és a Bug között követte és nehéz csaták között elérte Brest—Litovsk vidékét. Ugyancsak német csapatok között nyomult elő az erdélyi XII. hadtest, amely aztán eljutott a Polesie-mocsaraktól északra eső területbe. A 3-ik

hadsereg feloszlott, parancsnoka (Boroevic tábornok) átvette az Isonzo mentére szállított haderők (5. hadsereg) vezérletét, csapatait elosztották a 2. és 7. hadsereg között.

A 4. hadsereg harcai közül különösen emlékezetes a második kraszniki csata, amelyben a hadsereget kezdeti sikerek után orosz ellentámadás következtében igen súlyos veszteségek érték. A július 1-én kezdett csata idejében a hadsereg 137.000 puskát számlált — és ebből július 8-áig vesztett 52.826 puskát. Ebben a veszteségben túlnyomó részben osztrák hadosztályok részesedtek (egy csehországi, egy galíciai és a tiroli hadtest). Így például a 38 zászlóaljából álló IX. hadtestnek csak 9161 puskája maradt, vagyis a zászlóaljak századerejűre csökkentek. Felemlítendő még, hogy Ivangorod várát az erdélyi XII. hadtest támadta meg és ennek hatása alatt az oroszok a várat feladták, továbbá, hogy Brest-Litovsk várába elsőnek a besztarcebányai 16. honvédezred vonult be.

Az olasz hadszíntéren az első Isonzo-csatában magyarországi csapatok közül hegyi dandárokhoz beosztott 22 zászlóalj és a 20. honvéd hadosztálynak 4½ zászlóalja, a második Isonzo-csatában az említett hegyi dandárbeli zászlóaljakon felül a temesvári VII. hadtest, a 61. hadosztály zöme és a 19. népfölkelő hegyi dandár vett részt. Ez az utóbbi csata igen veszteséges volt. A VII. hadtest (nagyvárad 20. honvéd és temesvári 17. hadosztály) vérzett a legerősebben: a csata első 10 napja alatt 30.290 főt vesztett! Ez idő alatt tüzérségének 33 lövege tönkrement, 23 lövege harcképtelenné vált. Az egész 5. hadsereg vesztesége a csata végén 53.000 főt tett ki és ennek mintegy 80%-a esett a VII. hadtestre (6523 halott, 22.922 sebesült, 11.751 eltűnt, 4455 beteg).

Nagyok voltak az olasz veszteségek is: betegek nélkül 41.866 fő.

Az olasz támadás eredménye a doberdói fennsík egy keskeny sávjának megszerzésében nyilvánult meg. Hogy többet nem ért el, az a védelem szívósságának tulajdonítható, amit az olasz vezérkarimű is elismer: „Az osztrák-magyar arcvonal ellenálló ereje még mindig nagyobbnak mutatkozott, mint a romboló eszközök ereje, amelyeket az olasz főparancsnokság a Julia-i arcvonalon összevonhatott.“ A Hadilevéltár megállapítja: „Az osztrák-magyar VII. hadtest rendületlen kitartása kimerítette a támadó erőket és hosszabb, tíz hétig tartó harcszünetre kényszerítette őket, amíg újabb csatába kezdhettek.“ Megállapítja azonban azt is, hogy miért volt a védőnek nagyobb vesztesége, mint a támadónak: „Boroevic gyalogsági tábornok a meglévő védővonal *merev megtartásához* ragaszkodott. A rugalmasabb védelmi eljárást elvetette, mert attól tartott, hogy a Doberdo és különösen a Mt. St. Michele elvesztése Görz megtartását veszélyeztethetné. Halogató hátrálásra hallani sem akart.“ A megparancsolt védelmi eljárás természetesen a veszteségek növekedésével járt.

Ismertetésünk végén újból arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a Hadilevéltár valóban minden elismerést megérdemlő, évszázadokra szóló forrásmunkával gazdagította a magyar katonai irodalmat.

JULIER FERENC.

SZEKFŰ GYULA: ÁLLAM ÉS NEMZET. Tanulmányok a nemzeti-ségi kérdésről. Budapest 1942, Magyar Szemle Társaság, 372, 2 l. 80.— (Magyar Szemle Könyvei. XVI.)

Állam és nemzet: oly fogalmak, melyeknek reális tartalmát ugyan a mindenkori történeti *valóság* adja, de a bennük rejlő ideális *követelmények* átnyúlnak a történet korszakain s egyetemes emberi értékigényeket képviselnek. A velük való adequat foglalkozás tehát — éppen e fogalmak nagy bölcséleti jelentősége miatt — akaratlanul is elárulja a historikus „világnézetét”: azokat a szilárd erkölcsi és egyéb értékelveket, melyek történetírói munkássága során, a történet anyagával való érintkezés közben szükségképen kialakultak. Történelemnek és bölcseletnek elképzelhető ugyan más irányú, manapság föltöbblet divatos találkozása is: mikor valaki elméleti úton eleve megformált világnézeti skémákkal közeledik a történeti valóság felé. E két látszólag rokon utat mégis ég és föld választja el egymástól: egyiknek eredménye világnézeti történetírás, a másiké történetírói világnézet. Amennyire visszariad az ép módszertani érzékű olvasó az előbbi vállalkozástól, éppoly örömmel várja a másodikat: hogy mit tanít a történeti valósággal érintkező historikus olyan elvi kérdésekről, melyekről más csak elméleti általánosságokat tud mondani.

Sz. új könyvét műfajtévesztés (de legalábbis formalizmus) lenne tanulmánykötetnek neveznünk: a benne foglalt fejezetek az „erős gondolkodókat” jellemző olyan szoros benső problematikai és stilisztikus egységben sorakoznak fel, hogy inkább egységes műnek kell felfognunk, melyben a históriai bizonyítvány (1—5. fejezet) s a belőle folyó modern konzekvenciák (6—25. fejezet) mind a címül adott „állam-nemzet” kérdését taglalják. Az alapprobléma (amit a kötet alcíme kissé elrejt): a *nemzeti* gondolat a magyar *állam* történetében. Ezt az alapkérdést Sz. — igen plasztikusan — két szélső változatában fogja meg, nyilván azon bevált módszertani megfontolás alapján, mellyel Bacon óta minden, „induktív” tudomány gyakorlati éle: megfigyelni a jelenséget ott, ahol az *leginkább* s ahol *legkevésbé* fordul elő. Valóban a középkor (a „keresztény univerzalizmus”) és a XIX. század (melynek egyik „uralkodó eszméje” a nemzeti gondolat) azok a szélső történeti helyzetek, melyekben a nemzetiségi kérdés legjobban megfigyelhető. De túl e módszertani megfontoláson, azért is fontos e két kritikus helyzet beható vizsgálata, mert: egyrészt közöttük feszül (időben és problematikában) nemzetiségeink és nemzetiségi politikánk egész története, másrészt pedig éppen ezekben a határszituációkban lepleződik le a magyarságnak eredendő, sui generis magatartása olyan alapvető historiai és alkati adottságok terén, mint aminők tolerancia, politikai bölcsesség, faji elfogultság, közjogi fanatizmus stb.

Ami az első kérdést illeti: a kötet ötödik, legnagyobb tanulmánya („A nemzetiségi kérdés rövid története”) szépen bizonyítja,

— szerény véleményünk szerint —, hogy a nemzetiségi kérdés egész története jól interpolálható a két, elvi szempontból legérdekesebb és legdöntőbb pólus közé. A „szentistváni államtól“ a Deák—Eötvös-féle nemzetiségi javaslatig egységes történelmi folyamat zajlik le, melyet lehet ugyan bírálni azon az alapon, hogy a kritikus maga hogyan viszonylik a tolerancia és a liberalizmus kérdéséhez, de melynek *tényszerűségeit* nehéz lenne bárminő világnézeti alapon kétségbevonni. S ha idáig eljutott, a historikus el is végezte sajátos tudományos feladatát, mely a tények rekonstruálásában áll.

A második kérdést illetően — s ezt már szélesebb tudományos körök is hivatottak megállapítani — ugyancsak egyértelmű és meggyőző választ sikerül adnia Sz.-nek, elsősorban azért is, mert fejezetei a probléma sok árnyalatát (köztük a legbonyolultabb aktuális vonatkozásokat is) megvilágítják. Nyilvánvaló, hogy ha a magyarság már a középkorban, a nemzetiségi tolerancia, sőt öntudatlanság klasszikus korában a betelepültek asszimilálására törekedett, vagyis ha az elképzelhető legkedvezőtlenebb szellemtörténelmi körülmények között is érvényre tudta juttatni beolvasztó törekvéseit: akkor a nemzetiségi türelmetlenség népünknek (vagy fajunknak stb.) olyan alapvető alkati adottsága, ami valóságos kuriozum az európai népek társaságában. Áll természetesen az ellenpróba is: ha a nemzeti gondolat és öntudatosodás virágkorában is (a XIX. század elejétől kezdve) élt a vezető magyar politikusokban (a nemzetiségek és uszítók megaló kibívó magatartása ellenére is) a nemzetiségi tolerancia eszménye, akkor valóban történelmi tényként kell elfogadnunk azt, hogy a középkori, öntudatlan toleranciától a legújabbkori, liberális toleranciáig egységes fejlődésvonal vezet, mely egyben nemzeti jellemünknek valós vonását is jelenti.

Kétségtelen, hogy ezek a kérdések messze túlmutatnak a „nemzetiségtörténet“ történelmi keretein, hisz a multat a jelenről csak elméletben lehet leoperálni, ami különösen akkor doktrínér vállalkozás, ha döntő alkati kérdésekről van szó. A „historia magistra vitae“ természetesen ennek ellenére is jámbor óhaj marad, aminek Sz. nyilván tudatában van, amint ezt sokat emlegetett borúlátása jelezni látszik. Deák és Eötvös, akiknek gondolatvilágához Sz. e kérdésekben magát legközelebb érzi, jómaguk sem tekintettek túl nagy bizakodással arra a szerepre, melyet józanság, bölcsesség és szabadságtisztelet a népek életében, a történelemben betölteni szoktak. De amint e tény *felismerése* nálunk sem jelentette annak *elismerését*, Sz. gondolkodásának is az adja etikai magas feszültségét, hogy sem magas elvei nem térítik el a valóság rideg felismerésétől, sem e rideg valóság nem tudja kényszeríteni eszményei feladására. Ez az emelkedett s mégis realisztikus spiritualizmus adja minden igazi „szellem-történet“ elvi hátterét s ez az, amit a szakszerűség mögött meg kell éreznie az olvasónak, akiben van szellemi rezonálóképesség, jóérzés, humanitás. Sz. új könyve nem csupán történelmi szakmunka, hanem emberi dokumentum is: a történész vétója a jelen felé.

MÁTRAI LÁSZLÓ.

LUPAŞ, I.: ZUR GESCHICHTE DER RUMÄNEN. Aufsätze und Vorträge. Sibiu 1943, Druck Krafft & Drotleff, 608 l., 1 térk. 8°.

A budapesti egyetem egykori hallgatója, a jelenleg Nagyszébenben székelt kolozsvári román egyetem történelem-tanára terjedelmes munkával lépett a német közönség elé, mely most különösen feszült érdeklődéssel figyeli a románság minden szellemi meg-

nyilvánulását. Munkájában — különálló előadások és tanulmányok sorozatában — végigtekinti a román történetet. Az előadásokat nagyrészt különböző (német, csehszlovák és szlovák) egyetemeken és akadémiákon mondta el; a tanulmányokban eddigi részletmunkáinak eredményét foglalta össze. Könyvének borítólapján fejtí ki azt a három főszempontot, melyek körül anyagát csoportosította: 1. A román történelem alapjainak és döntő pillanatainak ábrázolása. 2. Mint a kötet súlypontja: Erdély történelmének az egyetemes román fejlődéssel való állandó és szoros kapcsolatának érzékeltetése. 3. A Duna-medence — *nem-magyar* — népeinek (németek, szlovákok, horvátok, románok) szellemi kapcsolatainak hangsúlyozása. Anyagának ilyen jellegű csoportosítását sikerrel oldotta meg s a látszat szerint megfelelő tudományos felzereléssel látta el.

Mi azonban mégsem L. csoportosításának útját fogjuk követni, hanem — úgy hisszük, egy fokkal magasabb szempontból — aszerint fogjuk munkáját átvizsgálni, hogy hol maradt meg a szerző hivatása magaslátán történetírónak s hol lépett át a publicisztikai propaganda sok sikert ígérő, de mindig süppedős prondjára. Mindkét szempont komoly tanulságokkal fog majd szolgálni.

Propaganda-jellegű tanulmányai — de natura rerum — egybeesnek azokkal a témákkal, melyeket a magyar szaktudósok az utolsó évtizedben alapos tudományos felkészültséggel több nyelven már az európai közvélemény elé tártak. L. munkájának túlnyomóan publicisztikai jellegére mutat a legutóbbi évtized magyar szakirodalmának teljes mellőzése (600 oldalon keresztül egyedül *Elekes Nagy István*ról szóló értekezését említi mellékesen egy jegyzetben), valamint anyagának sokhelyt tudománytalan kifejtése és alátámasztása. Természetesen nem kívánjuk L.-tól, hogy az eredettörténettel is foglalkozó előadásában (*Die Grundlagen der rumänischen Volkseinheit*) ne a kontinuitásra építse fel elméletét; azt azonban a tudományos módszer nevében megkívánhatjuk, hogy egyrészt idézeteiben komolyabb tudományos irodalmat mutasson fel, másrészt pedig, hogy az e kérdésben bőséges tudományos vitáról legalább egy mellékmondatban megemlékezzék. A kontinuitás tanát egyedülálló és vitathatatlan tételként kezeli s néhány a tárgyra kevésbé tartozó földrajzi és néprajzi munkákból kiemelt érdekességgel támasztja alá. Az erdélyi dák elem kiirtásának magyar részről védett és alátámasztott tételét a magyar szakirodalom (Alföldi András, Tamás Lajos) teljes mellőzésével egy angol nyelvű röpirat forrásként megnevezésével idézi. Tudománytalan megnyilvánulásnak kell neveznünk odavetett megjegyzését a gallo-román és dáko-román történeti fejlődés alapjainak azonosságáról is (6. old.).

Munkájának alapvető tételét a középkori erdélyi fejlődésre vonatkozóan „Das Woiwodat Siebenbürgen im 12. und 13. Jahrhundert“ c., valamint Bors László, Stibor, Drágfi Bertalan, Majláth István erdélyi vajdákrol és Hunyadi Jánosról szóló tanulmányaiban fejtí ki. Megállapításainak lényege az, hogy a magyarság — mely késői erdélyi megtelepedés kor már felett, kárpátokon-túli mintákon épült román jellegű politikai szervezetet talált Erdélyben — soha sem tudta a magyar állam és a magyarság szerves részévé tenni Erdélyt. Az erdélyi vajda különleges közjogi helyzetéből eredő szervezetet, az anyaországitól sokban eltérő társadalmi fejlődést ősi lelki különállással, állandó elszakadási szándékkal igyekszik megmagyarítani. A vajdák oligarchikus, de mindig személyhez kötött, hatalmi állásából az államjogi különállás tételéhez jut el. S vallja mindezt a magyar tudományos eredmények tökéletes elhallgatásával,

mintha Elekes Lajos és Makkai László soha sem tárták volna fel a magyar népi és politikai erőknél a Kárpátokon való átesapását s nem vonták volna le ebből a következtetést a magyarság államának erdélyi stabilitására vonatkozóan. Mintha Mályusz Elemér nem foglalkozott volna a magyar állam középkori nemzetiségi politikájával és tanítványai nem tárták volna fel az erdélyi vármegyék kialakulásának folyamatát. Nem csodálkozunk ezek után azon a mélyseges hallgatáson, mellyel a középkori Erdély népiségi viszonyainak taglalásakor Kniezsa István munkái, a „Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia“, az „Erdély és népei“ és a Gáldi—Makkai-féle „A románok története“ eredményei mellett elmegy s mellyel az újabkori történet tárgyalásakor Gáldi László munkásságának eredményeit mellőzi. Megértjük így azt is, hogy egy helyen (104. old.) — remélhetőleg csak elírásból! — Szilágyi Sándort, mint a „moderne madjarische Geschichtsschreibung“ egyik képviselőjét idézi.

Dicséretreméltó és érthető gondossággal emeli ki L. a középkor és korai újkor magyar történelmében vezetőszerepet játszott, vagy akár csak tisztséget is viselt román fajú nemeseik, főurak román voltát. Mindezt oly hangsúllyal, mintha bizony a mai magyar tudományos élet rendszeresen foglalkoznék „lélekhalászás“-sal. Nincs szándékunkban letagadni azt, hogy a Majláthok, Csúkiak, Hunyadiak, Oláhok, stb. stb. ereiben román vér is folyt; ellenkezőleg: büszkéek vagyunk rá! Büszkéek azért, mert ebből ország-világ láthatja a magyar szellemi élet, a magyar állami berendezkedés, a magyarság vonzóerejét, melynek hatására az erdélyi románság legjobbjai, önkéntelenül és ösztönösen váltak szívvel-lélekkel magyarokká s így a magyarság munkájának részeseivé. (Való és igaz azonban, hogy a külföldi közvélemény csupán L. könyve alapján nem fog erre az eredményre jutni.)

A fejedelemség korára vonatkozó tanulmányaiban (Die Trennung Siebenbürgens von Ungarn im 16. Jahrhundert. — valamint a Csáki Mihályról, Vitéz Mihályról, Baszarába Mátéről és Barsay Ákosról szóló cikkekben) fejti ki az újkori erdélyi fejlődésre vonatkozó tételit a következőkben: 1. Erdély (s vele együtt a két vajdaság) újkori történetét az ezen a területen élő románság népi adottságai irányították és 2. Erdély Magyarország nélkül és ellenére lett azzá, ami, — de a vajdaságok segítsége nélkül nem tudott volna boldogulni. Felejté L., hogy a XVIII. és XIX. századok fordulójáig az európai (s különösen a délkelet-európai!) politikai életet dinasztikus, hatalmi, közjogi és vallási szempontok irányították. Igaz (267. old.), hogy a fejedelemségi ill. vajdasági fejlődésre egyaránt rányomta bélyegét az azonos történelmi sors (a függés a Portától), azonban a fejlődés a vajdaságokban sem, de főleg Erdélyben nem román népi adottságokon („auf die unerschütterte Grundlage des gleichen rur-änischen Volkes“) nyugodott, hanem hatalmi elgondolásokon. Felejteti látszik a szerző azt is, hogy Erdély — különösen a nagy diplomata fejedelmek idejében — felett történelmi múltja és létjogosultságának mély tudata következtében létét összekötötte az *egyetemes magyarság* érdekeivel. Ezzel szemben, ha a román vajdaságok urainak idegen támaszait, vezetőrétegük román műveltségének szinte teljes hiányát, a két vajdaság magasabb elgondolás nélkül szűkölködő csatározásainak hosszú sorát szemléljük: úgy gondoljuk, bajosan beszélhetünk a XVI. és XVII. században öncélú román politikai koncepcióról. Az egyedül kitűnő Vitéz Mihályt mi is az újkori román történelem legmarkánsabb egyéniségének tartjuk; azonban kortársaihoz

hasonlóan ő is annyira az alkalmazott macchiavellizmus korának gyermeke volt, hogy az egyetemes keresztény alapokon túlemelkedő, „népi“ és „nagyromán“ uralkodónak még őt sem ismerhetjük el.

A második tételt sem írhatjuk alá teljes mértékben. Igaz, hogy Erdélyt és a vajdaságokat részben kölesönös érdekeik, szomszédi fekvésük, hasonló (de nem azonos!) történeti sorsuk sokban egymásra utalta, azonban elfelejti L., hogy Erdély állandó figyelői Nyugatra néztek. A fejedelemség jövőjét felelős vezetői mindig csak nyugattal kapcsolatban tudták elképzelni. Azon, hogy ezt az álláspontot egyetemes magyar érdekek vagy egyéni érvényesülési vágy szabta-e meg? — vitatkozhatunk; de az bizonyos, hogy Erdély és a vajdaságok politikai kapcsolatát mindenkor (még Bethlen dáciai tervezetése idején is!) Erdély diplomáciájának nyugati vonalvezetése határozta meg. S a fejedelmek katonai erejük törzsét és dandárát mindig a magyarságból állították fel és soha nem a vajdák esapataiból.

Egyháztörténeti téren bőségesen és tárgyilagosan tekinti át L. az erdélyi *szász* lutheranizmus és a románság kapcsolatait (Der Einfluss der Reformation auf die rumänische Kirche im 16. Jahrhundert.). Ezzel szemben a *magyar* kálvinizmusnak a román nyelvi tudat terén végzett munkáját („die eifrig genug waren“) csak oda-vetett megjegyzésekre méltatja. Ugyanigy, a XVIII. század történetének vázolásakor (Das Ende der türkischen Oberhoheit in Siebenbürgen. Der Märtyrertod des Geschlechtes Biãncoveanu. Die siebenbürgisch-rumänische Geschichtsschreibung im 17.—18. Jahrhundert. Die politischen Bestrebungen der Rumänen Siebenbürgens in 1790—1792.), valamint az erdélyi vallási kisebbségek fejlődéséről szóló (nem tudományos jellegű) cikkében szinte teljes hallgatással mellőzi az erdélyi egyesült román egyház szerepének történeti jelentőségét. Mieu-Klein Ince püspökről és Balázsfalváról nincs egyetlen értékelő szava sem; Şineai-ék triászáról sem úgy és annyit szól, amint azt erdélyi származású román történésztől várnánk. Álláspontját azonban megértjük. Az egyesült egyház fiainak oly sok elmozdító kapcsolata volt a magyarsággal, hogy nem lett volna okos és ajánlatos módszer mindezt a külföld és a románság elé tární. Hasonlóképen teljes megértéssel fogadjuk azt a mélységes hallgatást, mellyel L. németnyelvű könyvében az erdélyi és vajdasági orthodox egyházak évszázados moszkvai kapcsolatait s az orosz politikai ügynököknek az erdélyi románság körében igen eredményes lázító munkáját mellőzi. Így pl. az 1784-es parasztlázadásnak (az 1938. évi zürichi történész-kongresszuson is feltűnést keltett) igen éleshangú ismertetésében többször hangsúlyozza, hogy a lázadás érdekében sem bel- sem külföldi propaganda nem működött. (Egy forrás alapján, tévesen!) Megértjük azt is, hogy adott körülményei közepette ezekben a sorokban az orosz hatásra készült „Regulamentul Organic“-ot sem tarthatja elhatározó mozzanatnak hazája életében.

A legújabb kor történetével foglalkozó tanulmányainak gerince, az egységes román állam kialakulásának történetével kapcsolatban, a román-német kapcsolatok hangsúlyozása. (Ein siebenbürgischer Märtyrer: Stephan Ludwig Roth. — Leopold von Ranke und Mihail Kogălniceanu.) Az osztrák-magyar dualizmusról írt tanulmányában (Der Berliner Kongress und seine Nachwirkungen in der rumänischen Geschichte. — Der österreichisch-ungarische Dualismus.) ügyes átmenettel mutatja be, hogy a románság bizalma hogyan fordult el a Habsburg-dinasztiától s a Hohenzollerneken keresztül hogyan fordult a német birodalom felé. Az I. Károly király halála utáni időket azonban már nehezen tudja (azok fokozódó angol és

francia tendenciája miatt) eddigi gondolatmenetébe beilleszteni; így általános, semmitmondó frázisokba („Märtyrer der Pflicht“, „Der rechte Mann zur rechten Zeit“) burkolódzik.

Mielőtt L. kötetének letagadhatatlanul történetírói munkából született kétségtelen értékeiről szólnánk, meg kell említenünk, hogy négy, kimondottan publicisztikai jellegű cikkét (Ursprung und Entwicklung der konfessionellen Minderheiten in Rumänien. Zur Entwicklung der Siebenbürgischen Städte Rumäniens. — König Ferdinand von Rumänien. — és főleg: Rumänisch—slowakische Beziehungen.) nem tartjuk tudományos jellegű, reprezentatív munkába valóaknak. Részben az anyag felületes összeállítása, részben a hangnem sajtó-jellege felment az alól, hogy e tanulmányokkal itt behatóan foglalkozzunk. Nem foglalkozunk a mű egyik fejezetével sem (299. old.), melyben L. párhuzamot von Vitéz Mihály bánffy-hunyadi helyőrségének megtámadása és egy 1940-ben magyar katonák által ugyanott állítottak elkövetett atrocitás között. Csodáljuk, hogy magas tudományos állásának, történész-voltának tekintélyét mende-mondák kinyomtatásával kockára teszi; s csodáljuk, hogy bizonyítékként megleégszik ilyen hivatkozással: „Aus der Handschrift: Ein Jahr ungarischer Herrschaft in Nordsiebenbürgen“ — szerző és lelőhely nélkül. Sapientia sat! — Ugyanebben a csoportban kell megemlítenünk a kötet végén található térképet is, mely a *politikai és népi határok feltüntetése nélkül* a Tiszaig hozza előre — Maramur, Crişana etc. megjelölésekkel — a román életteret.

Kár, hogy L. ennyire megfeledezett történetírói hivatásáról. Ha ugyanis nem ragadtatja el magát, megcsillan soraiban a szak-tudós készsége. Mint *történetíró*nak igazi terrenuma a XV.—XVII. század. A már említett tanulmányok legjobbjai (az önálló erdélyi fejedelemség megalakulásáról, a reformáció és a románság kapcsolatairól, Vitéz Mihályról, Baszaraba Mátéról, Barcsay Ákosról, az 1691-es unióról, a Băncoveanu-családról és az 1790—92-es évek román mozgalmairól) nagyrészt erre a korszakra vonatkoznak. Bár kitűzött tételeitől ezekben sem tér el, a magyar történetírás sok szempontból fel tudja használni adatait, — különösen Erdély és a vajdaságok politikai és szellemi kapcsolataira és a vajdaságok politikai történetére vonatkozóan. E tanulmányok a forrásokkal ismerős, velők bánni tudó, intuitív történetíró kezére vullanak. Baszaraba Mátó uralkodásának ábrázolásakor — műfajának alaptónusa ellenére sem — tud szabadulni az erdélyi szellemi és politikai magasabbrendűség hatásai alól. Bár korábbi korról szól, de szintén igaz történész kezére vall az önálló havaselvi vajdaság megalakulásáról írt tanulmánya is. (Die Entstehung des ersten unabhängigen rumänischen Staates.), melyben a korabeli források alapján elsőrendű képet rajzol Károly Róbert 1330-as katasztrofális posádai vereségéről.

Külön kell megemlékeznünk az erdélyi parasztlázadásokról írt három alapos tanulmányáról. (Der siebenbürgische Bauernaufstand von 1437—38. — Siebenbürgische Bauernaufstände im 16. Jahrhundert. — Kaiser Joseph der II. und der Bauernaufstand im Siebenbürgen.) A parasztság sorsa iránt tanúsított érdeklődésében is találhatunk természetesen politicumot, hiszen sohasem mulasztja el annak kiemelését, hogy az „elnyomott“ erdélyi jobbágy-ság nagy többsége román fajú volt. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy fenti tanulmányaiban szokatlanul tárgyilagos tudott maradni. Különösen az első két tanulmányban hangsúlyozza a magyarságnak a felkelésekben való részvételét. A Budai Nagy Antal-féle felkelésben — úgy hisszük, hogy *csak* a kontinuitáshítből eredő általános középkor-

képe miatt — nem tudja kiemelni a magyarság kezdeményező és vezető szerepét. (E tanulmánycsoport egyetlen ahisztórikus állítása az 1437-ben kötött „unio trium nationum“ politikai jellegének erősen anticipált hangsúlyozása.) Lényeges az a megjegyzése, hogy a XV.—XVII. századok jobbágymegmozdulásainak a társadalmi indítóokon kívül *mindig* volt vallási háttere is. — Az 1784-es felkelésnek főként előzményeit vizsgálja s rámutat az császár időszertlenül szociális megnyilatkozásának a mozgalom kirobbanásában játszott szerepére. Megállapítását, mely szerint Horia lázadásában már a faji gyűlöletnek volt része, alá kell írunk. Az erdélyi társadalom faji megosztása, a nemesség túlnyomórészt magyar s a jobbágyosság nagy többségben román volta a XVIII. század harmadik harmadára — a szigorú közbizalmi keretek ellenére is — faji ellentétet növelte a társadalmi ellentéteket. Horia lázadását már nem lehet tisztán társadalmi mozgalomnak tekintenünk.

Itt, a tudományos jellegű tanulmányokkal kapcsolatban tesszük szavá egyik feltűnő s a tudományosság határát majdnem túllépő módszertelenségét a személy- és helynevek, valamint fogalmak románosítása terén. Nem azt kifogásoljuk ezzel, hogy a román tudományos nyelv „Cluj“-t és „Johannes Huniades“-t mond. Tegyékt. Mi is megmaradunk „Nagyenyed“ és „Hunyadi János“ mellett. De azt furcsának találjuk, hogy amikor mi csak zárójelben vagy hangsúlyozottan írunk „Bákó“-t a „Bacău“ mellett, akkor ő „Debrecen“-t (magyar nevének említése nélkül!) egyszer (254. old.) „Dobritzin“-nak, másszor (265. old.) „Debrezin“-nek nevezzé. És nem értjük egy megjegyzését, mely szerint (180. old.) Zápolya 1530-ban Nádasdy Tamást „ . . . zum Schatzmeister (Vistiernic) ernannt hatte.“ A német és a németül tudó magyar és román olvasó a szó értelmét a román fordítás nélkül is felfogja. Reméljük, ezzel nem azt akarta bizonyítani: oly erős volt Erdélyben a román hatás, hogy a vajdából királlyá lett Zápolya nem „kinestartó“-vá (esetleg „tavernicus“-szá!), hanem „Vistiernic“-ké nevezte ki Nádasdyt?!

Munkájában L. kétszer is idézi Ranke-t; mindannyiszor a történelmi és politikai tudományok rokon voltával kapcsolatban. Igaz, — s ezt L. műve is bizonyítja, — hogy a történész nem teljesértékű a jelen dolgainak ismerete nélkül, a politikum viszont értéktelen, ha nem ismeri a történelmi multat. Nagy kár azonban, hogy L. — Kogălniceanu-hoz hasonlóan — nem szívelleto meg Ranke szintén említett másik megállapítását: „más a politika művészete és más a történetírás művészete!“ Más szóval: a történész akkor is ragaszkodjék a megismert igazsághoz, akkor is maradjon mentes minden szenvedélytől, ha tudását a magasabb politika, a nemzet szolgálatába állította. Így — és csak így — tudjuk elképzelni a magyarság és környező népek tudományos életének oly régen óhajtott és annyira szükséges együttműködését.

IFJ. TÓTH ANDRÁS.

NYÉKI KÁLMÁN: VALLÁS ÉS FAJ. Budapest [1941], Szt. István-Társ. 513 l. 8°.

A már régebben művelt fajismereti, fajnöveleteti és fajlélektani kutatások a közelmultban a nekik kedvező politikai alakulás felhasználásával egyre inkább átlépték illetékességük és tudományos jellegük határait s világnézeti, sőt vallási igényű fajelméletté fejlődtek. A túlzók a faji szemléletnek a történetre és az egész életre való

alkalmazását a világtörténelem kopernikuszi fordulataának hirdették és nagy buzgalommal nekiláttak fölfogásuk igazolásának. Munkálkodásuknak három gyújtópontja alakult ki: a germánság őstörténete s a németiség régebbi multja, a zsidóság története, a vallások s különösképen a katolikus egyház faji vizsgálata. El kell ismernünk, ezek a próbálkozások sok új, a tudományos munkát megtermékenyítő szempontra és részletre hívták föl a figyelmet. A történeti érdeklődést is igen erősen befolyásolták és tudományunk egész területén a népi vonatkozásokat hozták divatba. A minőségi termelés ugyan ezen a téren sem volt gazdag, de mindenesetre sokkal komolyabb és maradandóbb, mint a faji világnézet fentemlített vonalán. Az egész irányzat a fogható eredményektől függetlenül egész serog új kérdést vetett föl és eddig nyugalmi állapotban volt problémák egyensúlyát zavarta meg. Bármikép vélekedjünk is a fajelméletről és következményeiről, bizonyos, hogy egyetlen történeész sem mulasztotta el föbb fogalmaival és tanításaival megismerkedni. Ebben a magyarnyelvű könyvek közt — nem szólunk azúttal a szoros fajismeretről s annak nálunk Bartucz megírta kiváló műveiről — a legelső, legkomolyabb Ny. kötete.

Szerzőnk először szűkebb keretben foglalkozott e kérdésekkel a német újpogánysággal, főként Rosenberg Alfréd mitoszvallásával kapcsolatban (Klemm Kálmán: Kereszténység vagy faji vallás? Bp. 1937. Kis 8°, 247 l.). Mostani könyvében vizsgálódásai annyira széles szemhatárúak és mélyrehatóak, oly buján gazdagok és sokszínűek, hogy bátran elmondhatjuk róla: a magyar irodalomban párját ritkító alaposággal és mértéktartással, sokoldalúsággal, módszeres komolysággal, bőséges és kitűnő könyvészettel legjobb tájékozotónk a fajkérdés és fajelmélet lélektani, bölcséleti, örökléstudományi, történeti és vallási vonatkozásaiban.

A munka gondolatmenete röviden a következő. A szerző először a lélektan területéről közelíti meg kérdését s a faji lélektan mai állásának megfelelően megállapítja, hogy az erkölcsi és vallási tulajdonságok kifejlődésükben függetlenek a túlnyomóan öröklődő személység-alaptól. A második részben a faji lélek kérdését a bölcsélet szemszögéből tekinti és leszögezi, hogy az arisztotelesz-szenttamási metafizika szerint a lélek és test lényegi egységéből következően ugyan a lelki tulajdonságok is bizonyos mértékben öröklődnek, de ezeknek csak részjelentőségük van a lélek általános emberi mivoltával és tulajdonságaival szemben. A harmadik részben útját egyengeti a tárgy tapasztalati úton való megközelítésének, s Eurázia föbb kultúrnépeinek fajtörténetét adja, különös figyelmet fordítva a fajtisztaság és fajrokonság érvényesülésére. A negyedik rész ezek vallástörténetét tárgyalja. Az ötödik részben a már ismertetett vallásokat a fajrokonság különleges figyelembe vételével összehasonlítva alapon vizsgálja, s arra az eredményre jut, hogy a faj nem döntő jellegű meghatározója a vallásnak, tehát a vallás nem függvénye a fajnak. Az utolsó részben a vallástörténetet a kinyilatkoztatás szemszögéből tekinti át, a kultúratörténeti módszer alapján megrajzolja az emberiség legrégebbi vallási képét, az ősi egyistenhitet (őskinyilatkoztatást). Majd végigkíséri az eredeti nagyistenhit sorsát és foglalkozik a vallások sokféleségének okával. Ezek közt sok egymástól különböző szerepel, csak éppen a faji szempont sehohsem döntő. Utoljára a zsidóság vallástörténeti szerepe és a kereszténység abszolút jellege kerül megvilágításra.

VANYÓ TIRAMÉR (Pannonhalma).

EMLÉKKÖNYV ILLÉS JÓZSEF EGYETEMI TANÁRI MŰKÖDÉSÉNEK NEGYVENEDIK ÉVFORDULÓJÁRA. Szerk. Eckhart Ferenc és Degré Alajos. Budapest 1942, Stephaneum ny., XV + 621 l. 8°.

A múlt század magyar jogtörténetírói a köljogtörténet művelésére fordítottak különösebb figyelmet, mintegy tudományos igazolásul a magyar jogi élet egykorú jellegének. Pályája kezdetén Illés József is ez irányhoz csatlakozott, azonban korán felismerte a magyar magánjogtörténet művelésének tudományos és gyakorlati jelentőségét, és e feladatnak szentelte irodalmi munkásságának jelentős hányadát. Hajnik mellett elsajátított pozitivista alapon, az okleveles források lelkiismeretes kiaknázásával tárta fel a magyar magánjogtörténet addig ismeretlen területeit és a nyugateurópai jogi, illetve a kánonjogi analógiák módszeres felhasználásával jelölte meg a hazai jogfejlődés különböző irányait. Az Emlékkönyv, melyet barátai és egykori tanítványai 40 éves tanári működése alkalmából adtak ki, a jogtörténet sokoldalú feladatait világítja meg.

Angyal Pál „A büntetőjog fejlődése Kálmán uralkodása idejében“ című értékes tanulmányában Kálmán törvényeit, perjogi és anyagi jogi szempontból veszi vizsgálat alá. Kutatásai során arra az eredményre jut, hogy Kálmán király és Szent István büntetőjogi törvényei között már a célkitűzésben észlelhető a feltűnő különbség; az utóbbiak ugyanis az ellenszegülők kirekesztésére, az előbbieket viszont az ingadozók megerősítésére irányulnak. A büntetőjog köljogi jellege ugyan még nem jutott teljes felismerésre, azonban Kálmán törvényei sokat nyithattak az addigi büntetőjog kegyetlenségén és merevségén.

A Legnagyobb Magyar küzdelmét az alkotmányért szemléltető módon ismerteti *Balogh Jenő* „Széchenyi és a magyar alkotmányos szabadság“ című tanulmányában. Naplói és egyéb irodalmi alkotásai alapján kimutatja, hogy közéleti pályájának elejétől kezdve a rendi alkotmány korszerű átalakítására, elsősorban pedig a polgári jogok kiterjesztésére, majd később az alkotmány megvédésére törekedett a bécsi kormány abszolút szellemű intézkedéseivel szemben. Politikai felfogásánál fogva a békés megegyezés útjait kereste és csak az alkotmány elvesztése után kezdett elkeseredett irodalmi harcra annak visszaszerzéséért. A magyar államférfiak közt az első sorában ismerte fel a büntető ítélkezésnek alkotmányjogi vonatkozásait és minden alkalmat megragadott arra, hogy a büntető perjog terén az egyéni jogok biztosításának szükségességét hangsúlyozza.

A Quadripartitum kodifikálására irányuló kísérletek tárgyában forráselemző kutatást végzett *Baranyai Béla*, aki e munkásságának eredményeit „Vizsgálódások a Quadripartitum körül“ címen teszi közzé. A király és a bizottság által óhajtott módosításokkal készült tervezet létrejövetelének időpontját kutatván, az interpoláció szerzőit Bodenarius Márkban és Oláh Miklóspan véli felismerni és e megállapításait meggyőző érvekkel támasztja alá. Érdekesen vázolja Ferdinánd igyekezetét, hogy a bizottságot, illetve az országgyűlést az interpolált szöveg elfogadására rábírja, de ebben sem neki, sem fiának, Miksának, nem volt szerencséje. A Quadripartitum tehát nem emelkedhetett törvényerőre, mert benne a magyarság a királyválasztás jogát igyekezett deklaráltatni, míg a király az elsőszülöttséget óhajtotta kétségtelenné tenni. Az Emlékkönyvben közzétett második tanulmányában a szerző adalékokat közöl Volosinovszky József szerzetesnek a XVII. században munkácsi püspökké való kinevezéséhez.

Bónis György a magyar jogtörténet anyagának korszakok szerinti eddig általánosan elfogadott felosztását teszi kritikai vizsgálódása tár-

gyává „*A személyes királyság kora*“ című figyelemreméltó tanulmányában. A Hajnik Imre és iskolája által követett felosztásról megállapítja, hogy az annak alapjául szolgáló rendszer különböző szempontokat alkalmaz az egyes korokon keresztül. Ez az ingadozás különösen a királyság első korszakának elnevezésénél ad okot jogos bírálatra. A szerző a Mályusz Elemér által ajánlott „karizmatikus királyság“ kormegjelölés helyett a „személyes királyság“ elnevezést tartja alkalmasabbnak az 1000—1222 közti időszaknak alkotmánytörténeti szempontból való megjelölésére és a főhatalom gyakorlásának az árpádházi királyok korában való részletes jellemzéséből meríti az érveket javaslatának indokolására.

Degré Alajos széleskörű irodalmi ismeretek alapján kutatja „*A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlási jog kialakulása*“ című tanulmányában a szomszédok ilyenirányú jogainak szerkezeti elemeit és a ius regiummal párhuzamos fejlődését. Megfigyeléseit mind a szűkebb értelemben vett Magyarországra, mind a Székelyföldre kiterjeszti. A szomszédi öröklési rend — mely a nemzeti közösségben gyökerezett — csak rövidéletű volt, mert ellene már Szent István idejében érvényesült a királyi jog. A szomszédjogon való beavatkozás jogalapja viszont — az oklevelek tanúsága szerint — nem annyira a rokoni viszony analógiájára, mint inkább a gazdálkodási közösség elvére támaszkodott. A szomszédi elővásárlási jog mint népszokás ma is él az ország különböző részein.

Eckhart Ferenc „*Formuláskönyv Werbóczy István hivatali működése köréből*“ című tanulmányában egy — az esztergomi káptalan könyvtárában fentalált — formulagyűjteménnyel foglalkozik és a formulák elemzésével szép példáját nyújtja, az eredményes induktív kutatásnak. Megállapítja, hogy a formulák nagyobbik része Szentgyörgyi Péter országbíró és erdélyi vajda kancelláriájából, a kisebbik pedig Zápolyai János erdélyi vajda udvarából származik. Miután Werbóczy Szentgyörgyinek ítélmestere volt, majd később Zápolyai János mellett is szolgált, módjában állott mindkettőnek kancelláriájából formulának használható okleveleket leírni. Azonban Werbóczy személyével szorosabban összefüggő oklevelek is vannak a gyűjteményben, amelyek eddig ismeretlen adalékokat szolgáltatnak a kiváló néptudós és családja életviszonyainak megismeréséhez.

Hadik Béla „*Vérbulcsu*“ című tanulmányában Bulesu nevének Vér-jelzővel való bővülését magyarázza meg a krónikák adatai és az újabb történeti és nyelvészeti irodalom alapján. A Gesta Pontificum Cameracensium alapján ismerteti Bulesu azon elhatározását, hogy vérbosszút áll a Cambrai ostroma alkalmával fejlevágással meggyalázott vérrokonáért. Ez azonban neki sem Cambraínál, sem pedig a gyászos kimenetelű augsburgi ütközetben nem sikerült. A Kézai által Bulesu vérbosszújáról megőrzött hagyományt tehát a Gesta fenti adatával látja megerősíthetőnek, nem pedig Kézainak azzal az állításával, mintha Bulesu ősenek Krimhilda mondaszerű csatájában — tehát ötszáz évvel a saját kora előtt — történt megöletéséért kívánt volna bosszút állni.

Jencs Árpád „*Rózsa Sándor első bűnügye*“ című tanulmányában az eredeti periratok ismertetésével igazolja, hogy a romantika dicsfényével övezett bandavezér a közönséges bűncselekmények egész sorozatával kezdte meg haramia pályafutását. Csak a szabadságharc leverése után az osztrák elnyomás ellen küzdő közvélemény magasztosította fel őt valódi szabadsághósszá, bár az Alföldet még hosszú ideig rettegésben tartotta, míg azután Ráday véget nem vetett elviselhetetlen garázdálkodásának.

„Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871 : XVIII. t.-e.) előzményei“ ről Kérészy Zoltán közöl áttekintő történeti tanulmányt. Tárgyilagos szemlélettel ismerteti a jobbágyközségek szervezetének és igazgatásának kialakulását, Mária Terézia úrbéri rendelkezéinek a községi közigazgatásra gyakorolt hatását, II. József intézkedéseit, továbbá az 1790/1, és az 1832/6-i országgyűlések úrbéri vonatkozású munkásságát. A 48-as és az abszolútúrkorszakbeli jogalkotás már közvetlen hatással volt az 1871 : XVIII. t.-e. létrejövete-lére, melynek előzményeit és képviselőházi tárgyalását a szerző élvezetes előadásban adja elő.

„A hitbér anjoukori fejlődése“ címmel Mátyás György irt alapos tanulmányt az oklevéltárakban kiadott oklevelek fáradságos átkutatásával. Ennek a germán jogból átvett, de fejlődésében önálló jogintézménnyé vált magyar jognak árpádkori kialakulásáról Illés irt alapvető tanulmányt, melynek fejlődéstörténeti folytatására most a szerző vállalkozott. Kutatásainak eredményét abban foglalja össze, hogy a férj hitbért adó kötelezettségét az anjoukori gyakorlat alapján is meg lehet ugyan állapítani, arra azonban az oklevelekben nem kapunk feleletet, hogy miért is jár a hitbér. A választ a szerző az Ars Notarialis alapján a debitum thori-ban jelöli meg, mely a férj összes ingatlanait terhelő dologi jog. Megjegyzendő, hogy az Ars Notarialis a pénzbeli teljesítés mellett foglal állást, azonban a kötelezettnék a szokásjog értelmében választási joga van, hogy a hitbért birtokban vagy pénzben, illetve más ingóságban teljesítse.

Vitéz Moór Gyula „A jogtörténelem és a jogszociológia módszer-tana“ címen mély bölseleti alapon rajzolja meg ezen általa okozatnak mondott jogtudományoknak állandóan két síkon való mozgását. Az egyik sík a jogszabálytartalmaknak puszta gondolati léttel bíró világa, a másik pedig azoknak az okoknak, történelmi és társadalmi tényeknek nagyon is reális tapasztalati világa, melyek a jog változásait idézték elő. Egyébként sem a jogtörténelem, sem a jogszociológia nem hagyhatja figyelmen kívül a jogszabálytartalmak körén kívül eső szellemi tartalmak értékvilágát sem, mert a magasabb eszmék jelentős szerepet játszanak mind a jogtörténeti fejlődésben, mind a jognak más társadalmi jelenségekkel fennálló szociológiai összefüggéseiben. Az okozatos jogtudományoknak ezt a bonyolult szerkezetű módszerét mind a jogtörténelem, mind a jogszociológia terén összehasonlító és okozati alapon behatóan boncolgatja.

Móra Mihály „Az egri püspöknek adott két instrukció (1794., 1795.) és a sommás házassági köteléki per“ című tanulmányában a kánoni perjog kialakulásának egyik hazai eredetiségére hívja fel a figyelmet. Miként ugyanis a hazai partikuláris jogfejlődés a vegyesházasságok terén sok tekintetben megelőzte az általános egyházit, úgy a sommás házassági köteléki peres eljárással a hazai joggyakorlat kifejezetten elébe vágott az általános jogfejlődésnek és ezzel jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a világegyház a sommás házassági köteléki per intézményét ius commune-vé emelje. A kánonjog történetének ez a fejezete élénken igazolja, hogy a jogéletnek parancsoló szükségletei néha túlnőnek a jogalkotás lassú menetén.

Notter Antal „Werböczy tanítása az egyházi és állami hatalom elhatárolásáról“ című tanulmányában a Tripartitum Prologusában felvetett kérdést: „Utrum valeat statutum contra ius canonicum“ magyarázza meg világos és meggyőző okfejtéssel. Ismertetvén a Werböczy koráig keletkezett, illetve később kialakult elméleteket a két kard vagyis az egyházi és a világi hatalom viszonyáról, arra a következtetésre jut, hogy Werböczy felfogása a mérsékelt közép-só

álláspontnak felel meg, melyet Aquinói Szent Tamás és a dominikánus teológusok vallottak magukénak. E szerint lelkiekben inkább az egyházi, világiakban pedig inkább a világi hatalomnak kell engedelmeskedni.

A XIX. század politikai fejlődésének egyik jellemző vonása „a nemzet ébredésnek általánosulása“ Európa életét valósággal erjedésbe hozta. E vésteljes problémát *Párdányi Miklós* „Az állameszmévváltozás jelentősége a nemzeti kérdés fejlődésében“ című tanulmányában teszi komoly kutatás tárgyává, és arra az eredményre jut, hogy a népiség gondolatából táplálkozó modern nacionalizmus csak Középeurópa két nagy nemzetének hozott ideiglenes megoldást és megerősödést, ellenben a kontinens két nagy nyugati nemzetének a nacionalizmus szempontjából kiegyensúlyozott életét megbontotta. A legnagyobb bajt azonban a Kárpátok medencéjében idézte elő, ahol a népi keveredés, a népi és természetes határok különbözősége a népi elv következetes alkalmazását lehetetlenné teszi. A probléma megoldását csak egy olyan állameszme kialakulásától lehetne várni, mely a történelmi államkeretnek figyelembevételével a népiségi elv doctrinár alkalmazásán felül tudna emelkedni.

Párniczky Mihály „Az ősiség a XIX. században“ című összefoglaló tanulmányában az ősiség eltörlésének történetét írja meg a reformországgyűlések és az ősiségi patens kiadása közti időszakban. Célja volt, hogy a század elején fennállott régi, és a századvégi jogállapot között hatályban állott átmeneti jogszabályok folyamatoságát elevenítse meg, és vizsgálódásának tárgyává tegye mindazokat a körülményeket, melyek az ősiség területén bekövetkezett tételes jogi változásokat előidézték. Fejtogetéseiben megállapítja, hogy az ősiség elve alatt nálunk a XIX. században olyan az egész nemesi ingatlanjogot átfogó jogelvet értettek, melynek eltörlése — annak rendkívüli horderejénél fogva — a jogi élet teljes átalakulását jelentette és magánjogi törvénykönyv megalkotását tette szükségessé. A szerző tanulmányát alapvető összefoglalásként használhatják mindazok, akik az ősiség történetével behatóan foglalkoznak.

Sándorffy Kamill „A székelyföldi jobbágyság és a székelyörökség“ címen Székelyföld jogéletének sajátos megnyilvánulásait ismerteti az erdélyi legfőbb törvényszék 1866. évi állásfoglalása alapján. Az alkotmányos élet visszaállítása után a jogszolgáltatásnak szüksége volt a székely örökség és a székelyföldi úrbéri birtok fogalmi elhatárolására. Az úrbéri patens ugyanis megtiltotta a székely örökségnek olyan személyek által való kisajátítását, akik a patens életbelépte idején annak birtalói voltak. Másrészt viszont a székelyföldi úrbériség kárpótlása tárgyában 1868-ban kiadott belügyi és igazságügyi rendeletek elsősorban megállapították, hogy a székelyföldi úrbériség fennállása kétségtelen. Meg kellett tehát világosan határozni ezt a két fogalmat, nehogy azok jogcímének igazolásánál követendő bizonyítási eljárás során bonyodalmak keletkezzenek.

Szladits Károly „A magyar magánjog jellegváltozásai az utolsó száz év alatt (1840—1940)“ című tanulmányában klasszikus tömörséggel adja elő, hogy miképen változott át magánjogunk e küzdelmes 100 év alatt frott jogból iratlan joggá, hogyan hatották azt át először az osztrák, majd később — a századfordulótól kezdve — a német jogi gondolkodás termékei és végül, mikor és milyen körülmények közt indult meg végre magánjogunk szocialisabbá válásának folyamata, melynek érvényesülését a Hármaskönyv általános tekintélye 48 előtt rendkívül megnehezítette. Ezt a nagy átalakító munkát a hazai bíróságok végezték el, melyek a félbemaradt kodifikációs munkálatok-

ból és az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok csonka jogrendszeréből — már a mai közösségi gondolat népszerűsítése előtt több mint egy félszázaddal — szociális szellemről áthatott jogrendszerre fejlesztették a magyar jogot.

Wiszkidenszky Gusztáv „*A kecskeméti fogott bírák*“ címen a jogszolgáltatásnak arról a sajátos rendszeréről értekeznek, mely ezen a török hódoltság alatti kincstári birtokon az idők folyamán vált szokásossá. Miután a kádi a XVI. század végén beállott háborús viszonyok következtében elhagyta a várost, helyére a néptörvényszék lépett, mely határozott jogkör nélkül nagyobb jelentőségű ügyekben ült össze és mondott ítéletet. Ebbe a néptörvényszékbe azután mind gyakrabban hívták meg nem kecskeméti polgárokat is, akiket „fogott (meghívott) bírának“ neveztek. E rendszer volt hivatva a bírászkodás pártatlanságának biztosítására, és a város felelőségének elhárítására a törökkel szemben, akinek ily módon lehetlenné vált a felfogása szerint helytelenül eljáró, de a törvénykezés után a városból eltávozó bírónak bírságot behajtani.

Balás P. Elemér, Buza László, Degré Miklós, Haraszi Gábor, Hegedűs József, Kauser Lipót, Kelemen László, Kunz Ödön, Márton Géza, Martonyi János, ifj. Szladits Károly, Tury Sándor Kornél és Zöldy Miklós mélyen szántó tanulmányokat írtak a könyvbe jogi kérdésekről, amelyek a folyóirat olvasóit kevésbé érdekelhetik.

A tanulmányok többségének két jellemző vonása van: számos tételes jogelvet részben a jogtörténeti fejlődés, részben pedig a jogtörténeti háttérű jogösszehasonlítás folyamán elemeznek, vagyis azon szempontok figyelembevételével, melyek Illés József hosszú tudományos munkásságának egyéni sajátosságát tükröztetik vissza. A vaskos kötetet Illés irodalmi és publicisztikai munkásságának, nemkülönben parlamenti beszédeinek és előadásainak hosszú lajstroma zárja le.

JÁNOSSY DÉNES.

PINTÉR IMRE: A KALOCSAI FŐSZÉKESEGYHÁZ. 1000—1942.

Budapest [Stephanum ny.] 1942, 98. l., 19 mell. 8°. (A Budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészet-történeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai. 73.)

Eredetében egyik legnagyobb múltú, legrégebbi egyházi műemlökünk sorsát tárja fel P. értekezése.

A kalocsai főszékesegyház mai alakjában négyszeri újjáépítés eredménye és a megelőző formákra két ásatás eredményeiből, a leletekből és az ezekhez csatlakozó analógiákból lehet csak következtetni. A templom építkezéseinek menetében tükröződik az egész magyar művészet sorsa, beállíthatósága. Az első székesegyház olasz igazodású, második alakja francia hatások befogadásáról tanuskodik, a barokkori székesegyháznál viszont osztrák művészek jutnak szerephez. Mindez azonban feloldódik a magyar lelkületben, mely minden külföldi hatást a maga igényeinek megfelelően alakít és formál át. Éppen ennek bizonyítását, bővebb kifejtését olvastuk volna szívesen P. írásában, a szükséztől utalások helyett. A királyfejnél és a két gyámkő méltatásánál utal ugyan pár szóval arra, hogy mik azok a vonások, amik a francia hatás mellett is magyarrá teszik ezeket az emlékeket. A középkori délfrancia hatás alatt kialakult, de rövid idő alatt „egyéni nemzeti típusú“ vált és Kalocsára is eljutott díszkapu méltatásánál például szintén érdekes lett volna bemutatni és szétválasztani ezek-

ben az idegen elemeket és ezzel szemben az új magyar vonásokat: Ugyanígy a barokk építkezésnél is csak megállapítását kapjuk annak, hogy Kalocsa barokkjá „semmi esetre sem gyökerezhet az akkori osztrák barokk művészetben, azt csak magyar szakember kivitelezhetette magyarországi barokk stílusban”. Itt pedig különösen is fontos lett volna határozottan és részletesen rámutatni a magyar elemekre, mert barokk művészetünk az a terület, ahol legerősebben ki vagyunk téve az idegen befolyásoktól való függés vádjának.

P. dolgozata különben a megadott címmel többet is nyújt, mert a székesegyházon kívül Kalocsának többi Árpád-kori műemlékét, maradványát is ismerteti.

AGGHÁZY MÁRIA.

FEHÉR MÁTYÁS: A HÉTSZÁZADOS VASVÁRI SZENT DOMONKOSRENDI KOLOSTOR TÖRTÉNETE 1241—1941.
Budapest 1942, 270 l. 8.º (A Szent István Akadémia történelem- jog- és társadalomtudományi osztályának értekezései III. 1.)

Szent Domonkos magyarországi rendjének történetével többen foglalkoztak, széleskörű kutatások, módszeres kritika alapján. Pfeiffer Miklós, Iványi Béla, akinek a római rendi központi levéltár magyar anyagának feltárását köszönhetjük, és Harsányi András munkái a rend magyarországi történetének főleg középkori szakaszait tisztázták. Ami az egyes kolostorok történetét illeti, ezekről Pfeiffer rövid összefoglalást adott, de csak a szegedi dominikánus konvent középkori történetét írta meg Iványi Béla és a váciét Szarka Gyula. Pedig már Harsányi András helyesen hangsúlyozta munkájában, hogy a magyar dominikánus rend történetében még sok a megoldásra váró kérdés. Annál öröndetesebb tehát, hogy a magyarországi rendtartomány egyik tagja megírta a vasvári kolostor történetét. A vasvári rendi és plébániai levéltáron kívül, amelyeknek anyaga munkájának a gerincét alkotja, felhasználta a szombathelyi és győri püspöki és káptalani levéltárakban, a vas- és sopronmegyei levéltárban, a pannonhalmi, a körmenyi és keszthelyi levéltárakban és — több kisebb jelentőségű levéltáron kívül — a budapesti Országos és a római rendi központi levéltárban található adatokat is. Ha ezekhez hozzávesszük a felhasznált kéziratokat és térképeket, valamint az igen tekintélyes irodalmat, akkor megállapíthatjuk, hogy az anyaggyűjtés terén igen nagy, csaknem teljesnek mondható munkát végzett. Hiánynak itt legfeljebb csak azt érezzük — ezt a szerző is megjegyzi —, hogy nem kutatott a rend osztrák tartományi levéltárában és a közeli osztrák dominikánus kolostorok levéltáraiban. Ez aligha lett volna meddő munka, hiszen az osztrák rendtartomány, s különösen stájer és alsóausztriai kolostorai Vasvárral évszázadokon át szoros kapcsolatot tartottak. Valószínű, hogy a bécsi közös állami levéltárakban is található lenne a vasvári kolostor történetére vonatkozó anyag, hiszen Vasvár, földrajzi és katonai helyzete miatt, fontos hely volt a XVI. és XVII. sz.-ban. Érthető azonban, hogy F. nem akart munkájának megírásával és közlésével addig késlekedni, amíg a háborús viszonyok elmúltával a levéltárakban a kutatás ismét könnyebb lesz.

Munkáját két részre osztja. Az elsőben a kolostor középkori történetével foglalkozik az alapítástól, amelyet ő az 1240.-i bolognai általános konvent határozatának szellemes értelmezésével 1241-re tesz, egészen az 1559-ben történt feloszlásig. De a kolostor épületének és birtokainak sorsát tovább is tárgyalja egészen a felújításig. Ez

Széchenyi György kezdeményezéséből, aki az elpusztult kolostor javait visszavásárolta és a rendnek adományozta, 1684-ben történt. Ettől kezdve napjainkig tárgyalja F. a vasvári kolostor történetét műve második, terjedelmesebb részében. Munkájának középkori fejezeteit tartjuk sikerültebbnek. Itt a kisebb terjedelmű anyagon könnyebben tud úrrá lenni. Kiadatlan levéltári anyagból sok értékes adatot hoz a vasvári kolostor középkori történetéről, nagyon érdekes, amit a vasvári Szent Vér ereklyéről ír és fontos az elhagyott kolostor épületének, birtokainak csaknem százharminc esztendő története is. De még itt is zavaróan hat, hogy túlságosan szétdarabolja mondani-valóját; az egyes fejezetek címei is arra vallanak, hogy inkább a nagyközönség kezébe akart olvasmányt adni, mint tisztán tudományos célt szolgálni. Ezt a két urat — a tudomány és a nagyközönség igényeit — nagyon nehéz egyszerre szolgálni, ez okozza F. munkájának árnyoldalait is. Journalismusa, amellyel anyagát formába önti, szinte önálló újságikkékké darabolja a kolostor újkori történetét. Ezért fordulnak elő felesleges ismétlések is. Ha mintául vette volna a Pannonhalmi Rendtörténetben vagy a szombathelyi püspökségnek Géfin Gyula által írt történetében az egyházmegyei papság életrajzeit összefoglaló részt, akkor munkája sokkal sikerültebb lett volna. Joggal hivatkozik bevezetésében arra, hogy csak az igazságot írja, semmi kedvezőtlent, ha igaz, elhallgatni nem akar. Ezt a kötelességet a történetírónak F. szinte túlzottan is teljesíti, amidőn a rendi szellem és magatartás hanyatlását a felvilágosodás korában, de különösen a jozefinista időkben egyes rendtagok életmódját, szinte ríktó színekkel ecseteli. Viszont egyáltalában nem megfelelő, ahogy a rendtagok életrajzi adatait összeállítja. Nem világos, hogy milyen rendszer szerint sorozza őket egymásutánba, de ennél még nagyobb hiba, hogy életrajzi adatokat ad az évszámoknak csaknem teljes hijával. Külön fejezetben foglalkozik a rendház íróival, amit pedig egészen jól lehetett volna egybefoglalni az életrajzokkal. Az írók és műveik ismertetése mai alakjában tudományos szempontból a rendszer és rendszerezés hiánya miatt nem sokat ér. Sokat, de nem rendszeresen foglalkozik a kolostor birtokainak, jövedelmeinek történetével. Anyaga itt is gazdag és érdekes, de nem tudja módszeresen tárgyalni, higgadtan formába önteni. A legmeglepőbb hiánya mégis, hogy semmit se szól a kolostor könyvtáráról. Pedig sok mindennél többet mondana, ha ismertette volna a kolostor könyvvásárlásait, a számadások alapján, a könyvtár gyarapítását, leltárait. Nem ír a szerzetesek theologiai műveltségéről, iskoláztatásáról. Ez ugyan a magyar rendtartomány egyetemes történetébe tartozik főként, de ha nagyobb gondot fordít a vasvári rendtagok életrajzainak összeállítására, ott — a lehetőség szerint — meg kellett volna említeni iskoláztatásukat is. Így a kolostor és a szerzetesek szellemi képe meglehetősen sivár és egyoldalú. Nem hallunk a kolostor leváltárának történetéről sem, pedig ez is értékes tanulságokat nyújtana. Sajnáljuk, hogy e hiányok és hibák miatt, amelyek inkább a második részben jelentkeznek, F. munkájáról nem szólhatunk azzal a feltétlen elismeréssel, amivel szerettünk volna. Az író nagy és igen becses történeti forráanyagot gyűjtött össze nagy szorgalommal, kritikai érzékkel, tárgyilagossággal. Nem sikerült így azonban a feldolgozás, itt nem uralkodott kellő mérséklettel-módszerességgel a gyűjtött anyag felett, engedett a tisztán tudományos szempont érvényesítéséből a népszerű rovására, ami munkájának értékét kétségekívül kedvezőtlenül befolyásolja.

TÓTH LÁSZLÓ (Szeged).

OSZVALD ARISZTID: FEJEZETEK A MAGYAR PREMONTREIEK NYOLCSZÁZÉVES MULTJÁBÓL. Gödöllő 1941, Dunántul ny. Pécs, 28 l. 8°. — (Klly. a Gödöllői Szent Norbert gimnázium évkönyvéből.)

A szerző nevével nem először találkozunk a gödöllői gimnázium évkönyvének tudományos értekezései között. Ezúttal megint rendje történetét kutatja és alapos levéltári kutatás eredményeképp két érdekes részlet feldolgozásával gazdagítja azt. Az egyik az ipolysági premontrei monostor középkori története a XIII. sz.-tól egészen az 1552. évi török megszállásig, a másik pedig a váradi és váradkörnyéki premontreiek története az 1699—1787 közötti időkbén. A sági monostor Márton bán nagylelkű adományából keletkezett valamivel a tatárpusztítás előtt. A rendtagok a birtokokhoz idővel több kiváltságot kaptak; élvezték a királyok kegyét és a királynék támogatását, akik megvédték őket századokon át minden erőszakosságtól. Vásárjogok, hídvanok, pallosjog, stb. növelték a prépostság vagyonát és tekintélyét; királyaink személyesen is felkeresték a monostort és újabb és újabb adományokkal gazdagították. Mátyás uralkodásának végén már három város van a prépostság birtokán. Még a XVI. sz. első felében, Fegyverneky Ferenc prépostsága idején is szemmelátható fejlődését a török hódoltság tőri derékba: amikor a török 1552-ben elfoglalja Ipolyságot, a premontreiek elmenekülnek és oda nem is térnek többé vissza. — A váradi és váradkörnyéki premontreiek az alsóausztriai pernegi, majd a morvaországi lúkai apátságához tartoztak. Az apáturak adminisztrátorokat neveztek ki a távoli rendházak élére. Gr. Csáky Imre bíboros idejében Váradhegyfokról a szerzetesek beköltöztek Váradolasziba, hol híres gyógyszerárú is volt. Az adminisztrátorok között voltak jó magyar érzésűek is — hiszen magyar ifjakat is neveltek a lúkai apátságban —, és voltak olyanok is, akik elhanyagolták a váradiak ügyét, főképpen régi vágyukat, az önálló konvent megalakítását, ami pedig Jászón ekkor már megtörtént. Mária Terézia 1755-ben megtette a kezdő lépéseket, de a hétéves háború elodázta a dolgot, meg az adminisztrátorok maguk sem sürgették, mert jövedelem híján félték a konvent önállósításától. A külső és belső zavarok elmúltával a királynő figyelme ismét a váradi premontreiek felé fordul, elrendeli az építkezést, nem Olaszin, hanem Szentmártonban. De alighogy megindul az új élet új kolostorban és új templomban, II. József 1784-ben a lúkai, 1787-ben pedig a váradi premontreieket is feloszlatja. A premontreiek csak 1802-ben térhettek vissza Nagyváradra.

FARKAS LÁSZLÓ.

KOMORÓCZY GYÖRGY: A MAGYAR KERESKEDELEM TÖRTÉNETE. Budapest 1942, Magyar Szemle Társaság, 80 l. 16°. (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 61.)

A népszerűsítő tudományos könyvek egyik legnagyobb hibája a túlhangzatos cím és az ennek meg nem felelő terjedelem. 75 oldalas, legkisebb alakú füzetecskében megírni „a magyar kereskedelem történetét” teljességgel lehetetlen. Legfeljebb rövid áttekintésről, vázlatról lehetne szó és ezt a címben is fel kellene tüntetni. E mellett az általános jellegű hiba mellett, K. könyvének különleges hiányossága feltűnő aránytalansága. A 75 oldalból 31-en foglalkozik a középkori magyar kereskedelem történetével a XV. századig és itt is a hangsúly nem a XV. századon, hanem az ezt megelőző koron van. A középkori kereskedelem a gazdaságtörténetnek rendkívül

érdekes fejezete ugyan és a részletkutatók számára kiaknázatlan kincsesbánya, de ilyen kis terjedelmű népszerű könyvecskének nem töltheti meg majdnem a felét. Nagy hibája K.-nak, hogy nem tesz megkülönböztetést, legalább is nem eléggé feltűnően, magyar és Magyarországon átvonuló kereskedelem közt, már pedig a XIV. századig csak az utóbbiról beszélhetünk. Nem emeli ki eléggé világosan a XV. századi nagy lendületet, Zsigmond korát, Buda és Pozsony szerepét sem. A középkori kereskedelemmel foglalkozó 31 oldallal szemben a legújabbkori magyar kereskedelmet, a magyar kapitalizmus kialakulásának korát mindössze 6—7 oldalon intézi el, míg a törökkori kereskedelemnek ismét aránytalanul sok helyet juttat. Bizonyos, hogy ennek az aránytalanságnak egyik főoka gazdaságtörténeti részlettanulmányaink aránylag csekély száma. A középkorral, a XVI. századdal aránylag több tanulmány foglalkozik, mint a legújabb korrall és ilyen kis munka szerzőjétől senki sem kívánhatja, hogy e célból önálló kutatásokat végezzen.

Úgy találjuk, hogy K. munkája nemcsak aránytalan, de kissé rendszertelen is; ilyen népszerű könyv főerényének éppen az áttekinthetőségnek kellene lennie. Ezzel szemben K. régibb történet később, későbbi fejlődést korábban tárgyal és ezzel a tájékozatlan olvasót — véleményünk szerint — sokszor megzavarhatja. Néha az az érzésünk, hogy nem volt ideje az egyes fejezeteket átolvasni; ezt különösen egy mondatánál éreztük, amikor arról beszél, hogy a magyar főurak „idegen arisztokráciának, mint például a Fuggereknek példáját követve“ (36. l.) kereskedelemmel kezdtek foglalkozni. Nem hihetjük, hogy K. ne tudná, hogy a Fuggerek nem voltak arisztokraták, legalábbis addig nem, amíg a kereskedelemben és a bányatermékek értékesítésében szerepet játszottak. Amennyire kívánatos lenne, hogy minél több népszerű gazdaságtörténeti munka kerüljön a laikus olvasó kezébe, annyira fontos lenne az is, hogy a szerzőnek gondolatai kifejtésére több időt engedjenek és nagyobb terjedelmet bocsássanak rendelkezésére.

LEDERER EMMA.

AZ ÓKOR TÖRTÉNETE. Szerk.: KERÉNYI KÁROLY. 2. kiad. Budapest [1942], Magyar Szemle Társaság, XVI, 707. l., 14 t. 4°. (Egyetemes Történet I.)

Az Egyetemes Történet első kiadásban megjelent I. kötetét ugyanennek a folyóiratnak LXXI. évf. 1937. 452. sk. lapjain ismertettém. Az új kiadás, mely 1942-ben, tehát hat évvel az első megjelenés után látott napvilágot, egy új fejezet hozzáadásával bővült, egyébként pedig — egy jelentéktelen változtatáson kívül, mely a történet előtti idők előadásában található — nem hoz semmi változást az első kiadáshoz képest. Az új fejezet, mellyel a második kiadásban az első kötet gyarapodott, a kereszténység kezdeteit tárgyalja s ilyen módon az első kiadásnak fájdalmas hiányát pótolja. E fejezet két munka felhasználásával készült (A. Erhard: Kirche der Märtyrer München 1932, és Kühár Flóris: Egyetemes Vallástörténet, Budapest I—II. 1936.) és elég szűkszavúan ismerteti meg az emberiség legnagyobb sorsfordulójának hőskorát.

A kötet szerkesztője, K. a második kiadás előszavában a nagyobbbrészt változatlanul közreadott első kiadás hiányaiért a kötet végén közölt irodalomban ígér kárpótlást, amire annál is inkább szükség lenne, mert hiszen egyik-másik szerző munkája már az első kiadás idején sem volt a modern kutatás állásával egy szinten. Az irodalom valóban mutat is itt-ott gazdagodást, de

sajnos, nem a remélt mértékben. Így elnézés következtében változatlanul került át az első kiadásból egy mondat, mely szerint a Cambridge Ancient Historyből eddig 10 kötet jelent meg. Pedig a közben eltelt időben még két kötet látott napvilágot ebből a kitűnő kiadmányból, 1936-ban a XI., 1939-ben pedig a XII. kötet. Ez a két kötet magyar részről különösen számot tarthat az érdeklődésre, mert eltekintve attól, hogy ezekben Pannónia és Dácia történetéről is szó van, mind a kettőben magyar tudós, Alföldi András írt jelentős fejezeteket. Nagy kár az is, hogy az olasz tudományos irodalmat teljesen mellőzve látjuk, ami a tájékozatlan olvasóban azt az esetleges, de mindenképen téves hiedelmet keltheti, hogy az olasz tudomány semmi érdemlegesen nem nyújtott a klasszikus ókor kutatása terén. (Pais, de Sanctis, Bonfante, De Francisci, Ferrero stb. mindenestre megérdemelt volna egy-két sor megemlékezést.) Éppen így a francia Piganiol: Histoire de Rome (Páris 1939.) című munkája főleg gazdag irodalma miatt tarthatott volna igényt a megemlézésre.

ER ENDRE.

BIBLIOGRAPHIA PANNONICA VI. Összeállította Alföldi András. [Budapest] 1941, Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségügyi Intézete, 68 l. 4° — (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 17.)

Immár hatodszor jelenik meg Alföldi András igen hasznos könyvészeti összeállítás, amely ezúttal a római kori Magyarország és a népvándorlás kutatásának 1940. és 1941. évi új irodalmát adja; ebből az irodalomba azonban Alföldi beleérti az egész római birodalom területére, illetve — a népvándorlás korát illetően — a Belsőázsia-tól Európa északi és nyugati határáig terjedő egész területre vonatkozó tudományos eredmények közléseit is, mert — amint könyvészetének bevezetésében megjegyzi — csak a teljes összefüggések ismeretében tanulmányozhatjuk eredményesen Magyarországot életét. Számos olyan kölcsönhatás fejlődött ki ugyanis az idők folyamán hazánk és a római birodalom más területei között, amelyeknek ismerete nélkül nem nyerhetnénk teljes képet a hazai fejlődésről sem.

Könyvészetének létjogosultságát Alföldi a bevezető sorokban fejtegeti; ez az öngigazolás azonban teljesen felesleges, mert minden magyarázat nélkül is nyilvánvaló egy ilyen összeállítás nagy gyakorlati haszna, amely nemcsak a szaktudósok, hanem talán még nagyobb mértékben az egyetemi hallgatók és a műkedvelő régészek munkáját könnyíti meg jelentékenyen.

Alföldi 13 betűrendes főcsoportra osztja a közölt címanyagot. Az első csoportban az általános érdekű munkák, könyvészeti összeállítások, ásatásokról és összefüggő nagyobb leletanyagokról szóló beszámolók címeit közli, második csoportjában az illír és kelta előzményeket, valamint a dák őstörténet kérdéseit tárgyaló munkákat foglalja össze. A továbbiakban külön fejezetet szentel a történelmi irodalomnak, a felirattannak, a numizmatikának, a művészet és iparművészet, továbbá az ipari produktumok, valamint a kereskedelem kérdéseit tárgyaló műveknek, majd ismét külön csoportokban közli az edényművészetre vonatkozó, a földrajzi és helyrajzi, valamint a hadtörténeti munkák címeit. Újabb csoportokban szerepel a pogány vallások és temetési szokások, a pannoniai kereszténység, végül a kimmeriek és szkíták, a császárkori limosmenti törzsek és a népvándorlás népeinek több alcsoportra osztott irodalma.

A könyvészetben az előző évek terméséből regisztrálatlanul maradt művek adatai és a fontosabb ismertetések is szerepelnek. Alföldi a legtöbb címhez megjegyzéseket is fűz a munka értékére vagy tartalmára vonatkozólag. Kár, hogy ezeket nem alkalmazza következetesen minden címnél; sajnálatos az is, hogy — anyagi fedezet híján — nem volt mód a magyar könyveimnek és a magyarázó megjegyzéseknek valamely világnyelven való közlésére.

A szép kiadványban több lényegtelen sajtóhiba is előfordul; ezek természetesen mit sem vonnak le annak értékéből és bizonyára a háborús nyomdai nehézségekkel magyarázhatók.

GRONOWSKI IVÁN.

GROUSSET, RENÉ: L'EMPIRE MONGOL. (1-ère phase) Paris 1941, De Boccard, IX, 583 l., 2 térkép. 8° — (Histoire du monde. T. VIII, 3.)

G., a párisi Cernuschi múzeum igazgatója, hallatlan termékenységgel dolgozik. Az elmúlt két évtized alatt, többek között, egy vaskos Ázsia-történettel, majd a Távols-Kelet, végül a steppe-birodalmak történetével gyarapította az Ázsiára vonatkozó történeti irodalmat. Ezenkívül több munkát tett közzé ázsiai vallásokról, civilizációkról stb.; ezirányú fáradhatatlan munkásságában csak pillanatnyi megállást jelentett a kereszties-hadjáratokról írt hatalmas műve, kétségtelenül a legsikerültebb. Nyilvánvaló, hogy aki ilyen iramban és ilyen széles területen dolgozik, nem nyújthat tökéleteset. A részletekben gyakran akadnak félreértések, tévedések; ennek tulajdonítható, hogy a szakkritika nem mindig fogadta osztatlan lelkesedéssel G. műveit. De van könyveinek egy tagadhatatlan előnyük, az, hogy megjelentek. Ha az általános történettel foglalkozó kritikuss egy Közép-Ázsiára vonatkozó kérdésben tájékozódni szeretne, szinte kizárólag G. műveire van utalva, amelyek megbízhatóságban és a bennük összegyűjtött anyag mennyisége tekintetében jóval felülmúlják az effajta kérdéseket tárgyaló néhány összefoglaló munkát. Az egyes részletekben G.-t elítélő szakemberek is elismerik, hogy általános történeti szempontból igen hasznos tevékenységet fejt ki, mert nem szakember a szétszórt irodalomban képtelen tájékozódni, megbízhatóbb összefoglalást (a szakirodalom bőséges idézetével) pedig sehol sem talál.

Legújabb művét, amely a mongol történetet tárgyalja Kubiláj haláláig, az elmondottakkal már jellemeztük is. Nem lehet itt feladatunk a részletekben található számos félreértést sorra venni. Ha a történetírónak egyes adatokra, nevekre van szüksége, jól teszi, ha a mindig nagy gonddal megadott irodalomban néz utána. De a könyv célja nyilván népszerűsítő és nagyrészt abban áll, hogy a mongol birodalom példáján bemutassa egy ú. n. nomád birodalom kifejlődését. Az ázsiai történet önmagában is érdekes; fontossága a történeti szintézis szempontjából is egyre nyilvánvalóbbá válik; nekünk magyaroknak meg különösen azért lényeges, mert ismerete nélkül a magyar őstörténetben sohasem fogunk tiszta képhez jutni. E három szempont bármelyikét vegyük is figyelembe, nyilvánvaló, hogy számunkra nem annyira a rideg tárgy történet, a kronológia, hanem elsősorban az ú. n. nomád népek kialakulására ható erők mibenléte és a történetükből levonható tanulság értékes. Éppen ezért G. könyvének utolsó fejezete, „a mongol hódítások mérlegéről”, különös joggal tarthat igényt érdeklődésünkre. G. itt a mongolok történetének részletes ismertetése után megkísérli, hogy annak alakulásából általános jellegű következtetéseket vonjon le. A világ-

történelem legnagyobb invázióit összehasonlítva, azt a már régtől ismert megállapítást teszi, hogy ezek, bármilyen fajokról legyen is szó, mindig pásztornépek támadásai megtelepedett lakosság ellen. A primitívebb, pásztorkodó életmódot folytató népek szomszédságában élő földműves lakosságra állandó nyomással nehezedik az invázió veszélye. Elég annyi, hogy a tartó gátak, belső politikai okok miatt, meglazuljanak, vagy hogy szárazság következtében beálló éhínség-veszély a pásztornépeket elkeseredettebb lépések felé hajtsa, röviden: hogy a kettőjüket elválasztó határvonalra (esetünkben a kínai falra) neheztől erőik nyomáskülönbsége megnövekedjék, és a lappangó veszély valósággá válik, a megművelt földeket előzönlik a steppe lakói. Helyesen mutatja ki G., hogy a nagy nomád inváziók csak ritkán vezettek Kína meghódítására. A Kínát évezredek át ostromló nomád „nagy hatalmak” közül csak a mongolok és mandzuk voltak képesek meghódítani az országot. A félig letelepedett, részben elkínaiasodott kisebb török, mongol és egyéb nomád frakcióknak gyakrabban sikerült hatalmukba hajtani a Középső Birodalmat. Sajnos, G. nem igyekszik magyarázni ezt a tüneményt, pedig azt hisszük, lényeges következtetések vonhatók le belőle. Szerintünk ugyanis ezek a Kína közvetlen szomszédságában élő nomádok az igazi „barbárok”: az egész nép állandóan lesi a pillanatot, hogy a birodalom belső gyöngyszegét kihasználva uralomra jusson — míg a steppen élő, a kultúrától távolabb álló nomádok hódításai inkább az egyes ember féktelen hatalomvágyának következményei. Az erdőlakó halász-vadász népeknek a pásztornépekhez való viszonyát G. nagyon helyesen, ez utóbbiaknak a földművelő lakossághoz való viszonyával veti egybe. Sajnos, megelégszik a puszta összehasonlítással és nem vonja le a kínálkozó következtetéseket. Joggal mutat rá arra, hogy a nagy középpázsiai hódítások esetében „népvándorlásról” csak nagy ritkán beszélhetünk, többnyire csak a politikai hatalomnak egy más törzs részéről történő átvételéről van szó. Említést tesz a „békés invázióról” is, azaz a földművelő lakosságnak a pásztors és vadász népek kárára történő lassú előnyomulásáról. A mongol hódítások káros következményeit elsősorban a földművelés alatt álló területek rendszeres elpusztításában, az öntözőművek, kutak, ültetvények tudatos megsemmisítésében látja; ismeretes, hogyan váltak egykor virágzó területek sivataggá a mongol hódítás nyomán. A magunk részéről, G.-val ellentétben, ezekben a pusztításokban elsősorban a hódító dühének megnyilatkozását látjuk és nem valami nomád gazdasági rend tudatos követését. Az iráni hadjárat rettenetes pusztításai legalább is erre látszanak mutatni. A hódítások legnagyobb előnyének G. új közlekedési útvonalak megnyílását tartja, Ázsia megismertetését Európával. Az archeológusok között bizonyára feltűnést fog kelteni G. egy mondata, amely a steppe-kultúra történeti határaitól szóló szakaszban található. Hadd álljon itt fordításban: „Egy a közeljövőben megjelenő munkáim szándékozom bemutatni, hogy a legtávolabbi koroktól kezdődően az egymást követő kínai stílusok sorra megegyeznek a steppe-művészet egymást követő stílusával.” Függelékben E. Cavaignac, a „Histoire du Monde” sorozat szerkesztője szól néhány szót a mongol egység felbomlásából keletkezett négy kánságról.

A könyv, sajnos, nehezen kezelhető. A jegyzetek nem a lap alján, hanem a könyv végén vannak, ami az utánakeresést igen kényelmetlenné teszi, annál is inkább, mert a szövegben semmi utalást sem találunk rájuk. A függelékek sem járulnak hozzá a könnyebb kezelhetőséghez; a betűrendes névmutatót is hiányoljuk. Sok a sajtó-

hiba is, de erről nem a szerző tehet: a háborús viszonyok miatt neri állott módjában felülvizsgálni az utolsó korrektúrákat. Sajnálattal látjuk, hogy pl. Esztergom még mindig Gran néven szerepel a francia történeti irodalomban és a Sajó is Sayo-vá előkelősült.

G. munkájáról főként azért tartottuk érdemesnek megemlékezni, mert meggyőződésünk szerint a világtörténelem keretében Ázsia és különösbbe az ú. n. nomád népek története még nem nyerte el megillető helyét. G. könyve, ha egyes részletekben tartalmaz is félreértéseket és ha nem is meri teljesen levonni a mongol történetnek általános érdekű tanulságait, végeredményben mégis értékes munka, előfutárja annak a, hisszük, egyedül helyes iránynak, amely elmélyedt részlettanulmányok alapján, de a világtörténelmi szintézis követelményeinek megfelelően igyekszik Ázsia történetét tárgyalni

SINOR DÉNES (Páris).

ERDÉLYI LÁSZLÓ: MAGYARORSZÁG TÖRVÉNYEI SZENT ISTVÁNTÓL MOHÁCSIG. Művelődéstörténeti összehasonlító fejezetekbe írta — Budapest 1942, Eggenberger, 628, 2 l. 8°.

A ma világtörténelmi eseményeinek sodrában élő bíráló elfogódottan nyul E. könyvéhez. A századforduló ma is nélkülözhetetlen mintaszzerű rendtörténetére és forráskiadványára gondol, a tizen éveknél a háborúba is átnyult nagy társadalomtörténeti vitája jut eszébe. Korai törvényeink egy-egy szava, oklevelek hitele és jelentése fölött dult a sokszor személyeskedésig menő kiüzelem, mely nélkül talán ma nem állnánk a társadalomtörténetben ott, ahol állunk. A nagy ellenfél, Tagányi Károly, már régen nem az emberi ész tökéletlen eszközeivel kutatja, hanem szentől-szembe látja az örök Igazságot; a másik vitaközö pedig nem lankadó szorgalommal teszi közzé újabb és újabb köteteit. A hosszú történetírói multnak, a nyugalmat nem ismerő munkabírásnak tisztelet jár; a recensens úgy érzi, hogy ez a tisztelet feltétlen őszinteségre kötelez.

Mi volt E. célja, mikor legújabb, terjedelmes könyvét megírta? Az előszóhoz fordulunk válaszáért. A szerző a magyar Scriptorum kiadását és a Szent István-Emlékkönyvet kapcsolatba hozván saját régi és új műveivel, történetírásunk hiányának vallja, hogy nem készítette el középkori törvényeinknek „összehasonlító, művelődéstörténeti fejezetekben tudományosan feldolgozott bemutatását“. Ennek kell a szakemberek vitáiba belefáradt nagyközönség előtt bizonyítania, hogy a történelemtudomány milyen szilárdan áll középkori törvényeink alapján. A cél tehát, úgy látszik, népszerűsítő: „Ennek a könyvnek el kell jutnia minden iskolába, továbbá a tudós történeti intézetekbe, az egyházi és politikai hivatalok, az ügyvédi és bírói irodák polcaira, s ismeretes, hogy sok orvos szintén szeret történelmi könyvekbe elmerülni. Mindezek rövid ismerkedés után bizonyára örömmel üdvözlik könyvtárak azon kiegészítését, mely e könyvvel óhajt belépni a magyar tudós és művelt világ legigazibb felvilágosítói és szórakoztatói közé.“ (6., 7. l.)

Kétségtelen, hogy a XIV—XVI. századok törvényei nem részeülnek abban a figyelemben, melyet a bennük foglalt gazdag anyag megérdemelne. Elsősorban a jogtörténet forrásai közé tartoznak, de e tárgy művelői is szívesebben fordulnak az első keresztény évszázad, vagy az Aranybullák korának emlékei felé. Minél inkább haladunk visszafelé az idő fonálán, annál kevesebb lesz az emlékek száma, s annál több föltevésre nyílik lehetőség. „Lovagkori“ törvényeinket a közérdeklődés homlokterébe állítani tehát egész historikust kívánó,

nagy feladat. Ugyancsak tiszteletreméltó törekvés a középkori magyar művelődés történetét megírni. De hogyan lehet összeegyeztetni a kettőt, s melyiket akarta inkább a szerző? Erre nem tudunk választ adni, mert maga a mű sem ad felvilágosítást. A kettős célkitűzésből mindenestre az következik, hogy a törvények feldolgozásánál nem a természetükben rejlő felosztás érvényesül, a művelődéstörténeti fejezetek anyaga viszont az ilyen célkitűzés mellett nem indokolt módon *csupán* a törvényekre szorítkozik. Minthogy a középkor törvényei nemcsak a művelődéstörténet tárgykörébe vágó problémákra vonatkoznak, e problémákat viszont irodalmi, régészeti és főleg okleveles anyag nélkül kielégíthetően megoldani nem lehet: a két elgondolás nyilván összeférhetetlen.

A most jelzett nehézségeket maga a szerző is érezte, mert műve megírásánál a feltűnőbb hiányosságokat eleve orvosolni igyekezett. A törvények erőszakos beskatulyázásából származó hátrányokat többszöri ismétléssel enyhítette, így a kötet terjedelme még jobban megnövekedett. Csak példának említjük az 1486: 61. t.-c. aránylag csekély jelentőségű rendelkezését: ha a katonák botörnek valamelyik templomba, hogy a jobbágyok ott elrejtett élelmiszereit megdézsmálják, a nemes kapitány jószágvesztéssel, a nemnemes tűzhalállal bünhődik és az egyházat meg kell engesztelni. De az igazi szükségét szenvedő harcosoknak a plébános vagy falunagy illó áron ad az elrejtett élelemből. Ez a közigazgatási és büntetőjogi szabály E. rendszerében négy helyen szerepel: a jobbágyokkal, az egyházakkal, a katonavétségekkel (bíráskodás) és ismét a katonai bűncselekményekkel (hadügy) kapcsolatban (266, 308, 374, 478. l.). De ismétlődnek egész törvénykivonatok, bandériumok listái is, mintha a szerző a decretumokat minden előforduló értelmes szó szerint külön-külön osztályozta volna.

A munkán végighaladva általában az a benyomása támad az olvasónak, hogy a törvénykönyvből és Kovachichból (Sylloge) kijegyzett fordításokat és kivonatokot a csoportosítást követő nyers állapotukban kapja kézhez. Még kísérlet sem történt a kirívóbb ismétlések elsimitására. A csoportok belső összefüggése is kétes, a fejezetek harmóniája kedvéért készült besorozások sokszor nem nélkülözik a groteskséget. Így az első esztergomi zsinat kánonainak egyik csoportja: „Részeges, gyilkos, gyónástalan halál, rontó, zsidó“ (55. l.) Kálmán törvényei között pedig ilyeneket találunk: „Gyilkosság, lopás, tolvaj lefogva, egyházba menekülve“ (79. l.) Az anyaghoz nem illő felosztás iskolapéldája azonban a Hármaskönyv létrejöttének beiktatása a „Néhány adat a törvényekben az iskolásokról“ c. fejezet végére ilyen módon: „Irodalmi megbízást adott az országgyűlés Adám mesternek, mint utóbb Werbőczy Istvánnak, hogy írja össze az ország jogszokásait.“ (321. l.)

A kettős célkitűzésből eredő másik nehézséget, a törvényekben foglalt anyag elégtelenségét úgy iparkodik orvosolni E., hogy egyes fejezeteknél teljesen eltekint a törvénytartól; így a „Hitélet és szellemi művelődés“ tárgyalásánál használja és idézi a középkori iskolázásra vonatkozó szakirodalom egy részét, a „Családi és társadalmi szokások“ anyagát pedig (pl. a „vakítás, kivégzés, temetés“ alcím alatt) a Képes Krónika ábrázolásainak magyarázatából állítja össze. A többi részekben ilyen külső elem felvételét csak szórványosan tapasztaljuk, de a forrás ilyenkor is E. Magyar történelme, társadalomtörténeti munkáinak valamelyike vagy a Pannonhalmi rendtörténet általa szerkesztett köteté. Ha máshonnan nem tudnók, nem tűnnék ki a könyvből, hogy a szerzőn kívül Tagányi, Hóman, Szekfü, Mályusz, Váczy és mások is foglalkoztak pl. társadalomtörténeti kérdésekkel.

Ha a műben más eredmények is szerepelnek, mint amelyek az említett forrásokból származnak, azok csak a szerző történelmi olvasmányainak elkerülhetetlen visszacsengései. Ilyen olvasmányokról azonban a jegyzetek egyáltalán nem tesznek említést. Szent István decretumának első két cikkéről szólva pl. így folytatja az író: „De csak ezek és az egyházi bírói kiváltság cikkelye származtak külföldi cikkelyekből és legvégül a bajor gyujtogató-büntetés: a többi magyar tapasztalat és bölcsesség szerint alakult.” (17. l.) Ezt az álláspontot azonban csak a Szent István-év óta fogadta el a szakirodalom. Bizonyára vannak más utánregzések is, melyek a bíráló fülét kevésbé ütötték meg, mint ez.

A hazai irodalom elhanyagolásával egyenlő súllyal esik latba a külföldi kutatás eredményeinek mellőzése. Már a negyedszázaddal ezelőtt lezajlott nagy polémiában kiviláglott, hogy E. nem helyesli az analógiák alkalmazását és nem szívesen fordul az idegen nemzetek történelméhez. A külföldi eredmények szolgálai átvételét, idegen szék-máknak a hazai fejlődésre való merev alkalmazását magunk sem helyesljük. De problémákat, szempontokat bőségesen ad az idegen irodalom, eredményeinkben pedig megóv a fantasztikusnak, a szociológiai szempontból lehetetlennek hirdetésétől. Csak egy példát: sohasem mondhatta volna E., hogy a hadifogoly eredetű, szolgarendű civilisek 1217-ben királyi szerviensekké, 1260-ban nobilissokká emelkednek (tehát a régi főnemesség nevét kapják meg!), ha az európai társadalmi fejlődésre tekintettel lett volna. Ennek elhanyagolása ebben a munkájában is megbosszulja magát. A „feudális“ kifejezés és a hűbéri jelleg következetlen alkalmazására gondolunk. A Kálmán törvényeinek szentelt fejezet egyik alosztályában címként szerepel a „feudális birtokrendszer“; később magyarázza csak meg E., hogy a szentistváni királyságot Kálmán kísérelte meg feudális alapon tovább építeni. Ezt Álmos ivadékai hiúsították meg, majd az 1205-i koronázási eskü, az Aranybulla, a tanácsosok székeinek elégetése mind a hűbériség elleni reakciót képviselték. A király „a feudális fordulatot, a magán úri várak építését“ akarata ellenére engedte meg. István ifjabb király „feudális módon ellenezte a király beavatkozását az ő területein“. A hűbéres jelleget a servienssé emelő oklevelek azzal fejezik ki, „hogy az új szabad és nobilis kir. serviens köteles a király seregében hadakozni...“ Végül 1267-ben „az aranybulla kezd hűbéres lenni“, mert a birtokjogi cikkek alapján „a volt serviens, most nemes vitéz a Szentkorona hűbérese, birtoka pedig feudum, melyet hadi érdemért kapott s addig bírja, míg ő vagy fia hűséges vitéze a királynak“. (67, 109—113. l., majd ismételten 224, 522. l.)

Anélkül, hogy az általános elvi hozzászólások során a részletekbe kívánnánk menni, vagy (quod absit) új társadalomtörténeti vitát kezdeni, megjegyezzük, hogy a most idézett mondatok a hűbériségnek a mai irodalom felfogásával össze nem férő, sőt önmagában sem következetes beállítást tükröztenek. Amit E. feudálisnak mond, a patrimoniális, személyes, hűbéri és rendi uralom egy-egy vonásának felel meg. Úgy véljük, hogy az Aranybulla egymást követő új kiadásainak során a serviensek egyre inkább szabadulnak a királlyal szemben fennálló személyes kötelekből, hogy más társadalmi csoportokkal egységes nemesi rendbe tömörüljenek. De ha ez a felfogás vitatható is, az kétségtelen, hogy a „Szentkorona hűbérese“ önellentmondás.

A mű általános beosztásával kapcsolatban még két megfontolást kell szövé tennünk. A törvényeket tartalmazó művelődéstörténeti fejezetek három könyvbe csoportosulnak. Az első „A szentkirályok és Kálmán törvényei“, a második „Az aranybulla és átalakításai

Zsigmond királyig, 1222—1397" címet visel. A harmadik, mely az első két könyvnek terjedelmében majdnem négyszeresére rög, „Magyar alkotmány és művelődés törvényeinkben, 1222—1526" cím alatt foglalkozik a feldolgozott három század decretumaival művelődés-történeti szempontból. Az első évszázad jogalkotása tehát időrendben, ezen belül tárgy szerint áll előttünk, míg az Aranybullák és hatásaik időrendben és tárgy szerint is feldolgozást nyertek. A harmadik könyv, E. munkájának zöme azonban szerintünk az időszempontot túlságosan elhomályosítja. Egy-egy tárgykörben a rendelkezések többnyire jelenidőben, parancsoló módban olvashatók. Hogy valamilyen szabály melyik évhez tartozik, legtöbbször csak a jegyzetekből derül ki. Az olvasónak tehát, ha más forrásokból nem tájékozódik, az a benyomása van, mintha a felsorolt rendelkezések a tárgyalat három századon át állandóan hatályban lettek volna. Semmi utalás nincs arra, hogy mi lett a (mondjuk) 1231-ben megállapított törvénytől sorsa az elkövetkező századokban; azt is ritkán olvassuk, hogy valamely rendelkezést pillanatnyi történelmi szükségszerűség hozott létre. Ez a fogyatkozás ismét az egymás mellé állított cédulak módszerére függ össze. Legjobb esetben időrendi egymásutánt kapunk, de sehol sem kapjuk meg a *fejlődést*, ennek belső rugóiról nem is szólva.

S még ez a fogyatkozás a jegyzetek nyomon kísérése útján többé-kevésbé korrigálható. Nagyobb baj az, hogy a rendelkezések nyers felsorolása (parancsoló, vagy jelentő módban) azt az ugyancsak hamis meggyőződést ébresztheti, hogy a tárgyalat jogszabályok valóban érvényesültek is az életben! Ne feledjük, hogy a kőtet a nagyközönségnek van szánva, mely a mai törvény feltétlen kötelező erejének és kikényszeríthető voltának tudatában készpénznek veszi a középkor ezerféle érdekéből a pillanatnyi kompromisszumnak megfelelően leszűrt decretumot. Itt volna a szerepük az okleveleknek, itt az irodalom felhasználásának! Szakembernek nem kell már magyarázni a középkor szokásjogi gondolkozását, a rendi kor decretumainak kísérleti jellegét. De még a tudományos világnak szánt írásban is feltétlenül ki kell fejezni, hogy az említett szabály valamire „törekedett“, ezt vagy azt „célozta“, vagy esetleg „óhajtotta“. Nem helyes a teljesség, zárttság és zavartalan érvényesülés látszatával felruházni olyan szabálytömeget, mely a valóságban töredékes, hézagos és esetleges hatályú volt.

Ezek után röviden szólhatunk a részletekről. Aki olvasta E. megelőző munkáit, ismerősként üdvözli a tárgyalat kötetet. A bíráló nem is érzi feladatának, hogy perbe szálljon a szerzővel olyan kérdésekben, melyeket már únos-untig megvitattak a nála hivatottabbak. Teljes egészükben megtalálhatjuk itt E. összes társadalomtörténeti elméleteit, a „tizenkét legkritikusabb kérdésről“ vallott régi nézeteit. A szabados váröröket, a civilis-servienseket már nem szükséges cáfolnunk; más megfigyeléseket, viszont magáévé tett és továbbfejlesztett az irodalom. Mindez nem érintette E.-nek az 1910-es években kialakult nézeteit. Az ellenvetésekről és a helyeslésről egyaránt nem veszt tudomást. Úgy áll őrt régi tanainak sértetlensége fölött, mint a Sasfiók Flambeau-ja, ez a robusztus, borzas gall óriás. A francia gárda egyenruháját már senki sem viseli rajta kívül, a diadalmas Európa új fegyvereket használ. A gloire már a múlté, de a császár gyengeszívű fiának álma fölött, rozsdás mordállal, még őrséget áll a hű katona.

Az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontokról sokat lehetne vitatkozni. E.-nek mindig legnagyobb erényei közé tartozott az erede-tiség. Ez a tulajdonság, melyet ma sem hagyott el, tiszteletreméltó. Nézeteit kimondotta s kimondja akkor is, ha ezek mindenki más fel-

fogásával ellenkeznek. Ennek a tudományos bátorságnak köszönhetjük pl. a XI—XII. századi főnemesi osztály világosabb képét. De az eredetiség, ha túlzásba viszik, modorossággá, hiperkritikává válhatik. Ilyen különösen kirívó véleményeket bőven idézhetnénk, de álljanak itt csak „a magyarok iráni *ungar* fejedelmi főemberei, kiket *iráni turkoknak* is mondták“, s a még Szent István alatt is felemlített „*ungar és magyar*“ faj (13, 31. l.), vagy a Nagy Károly után hazánkban maradt sokféle népelem és intézmény. E. úgy véli, hogy Szent István törvénye a Nagy Károlytól maradt királyi „dominium“ birtokjogát terjesztette ki a magánosok jószágaira; hogy a frank *curtis* volt a magyar király család birtokainak az alapja; hogy e gazdaságok népe túlélte a honfoglalást: Pannóniába „gall-román hadifoglyokból ministerialisokat telepítettek *ministri maiores et minores*, tisztek és altisztek vezetése alatt s ezek Kálmán törvényében még mindig megvannak 1100 körül, tehát 300 éven át megmaradtak és túléltek a magyar honfoglalás és kalandozások pogány századát.“ Ezek a gall telepesek tovább szaporodtak „még 1237-ben és azután is a magyar jobágy néven“. (32, 76, 96, 262, 422, 442. l.) A *jobágy* jobágy helyett ismét E. találmanya.

Az eredetiségre való törekvés jeleként foghatjuk fel E.-nek azt az elképesztően ható megállapítását is, hogy az 1232-i kehidai oklevél 1330 körül készült hamisítvány! Érveit így foglalhatjuk össze: 1. Hihetetlenül hangzik az, hogy a király nagy tömeg fegyveres embernek csak így egyszerűen „teljes igazságtevésre adjon licenciát“. Érdekes, hogy a *serviensek*, „Anonymusnál még paraszti civilisek, falusi várőr katonák“, most egyszerre hatalmas urak fölött bíraskodnak, holott csak egy éve mérsékeltek, dolgozták át kiváltságlevelüket a főpapok kérésére. Az 1231-i Aranybullában bezzeg nincs helye a *serviens* tömegek bíraskodásának, de még 1291-ben is csak „bizalmi emberek és ollenörök“ a várispánok és a nádor bíraskodásánál. De hogyan írhatják, hogy „a bírák távol vannak“, mikor a zalai királyi ispán ott van köztük, s nekik is parancsol? 2. A veszprémi püspök tanukat állít, „*viros satis nobiles, providos et discretos*“. A nemesek és polgárok címének ez a felsorolása nálunk még a XIV. század elején is ritkaság. A zágrábi káptalan egyetlen tagját sem nevezi meg az oklevél, s főként a veszprémi egyház sok nemes jobbágját említi a tanuk felsorolása végén. Márpedig „a királyi *serviensek* csak 1260. táján kezdték felvenni a *nobilis* címet“. A *harcos jobbágyok* csak 1310—20. táján kapták meg a „*iobagiones nobiles ecclesie*“ nevet. A királyi *servienseket* 30 évvel megelőzi a „nemes“ címzésben a saját oklevelük! 3. I. Károly uralmának megerősödése idején, 1330 körül volt a nagy birtokkeresések és visszaperlések ideje. De a veszprémi egyház diák prókátorai és jegyzői nem vették észre, hogy Wezmech-birtokot a veszprémi püspök 1239-ben maga adta el Buzád öccse Mihálynak, a királyi asztalnokok mesterének száz márka ezüstért. „Itt vannak igaz konkrétumok s hiányzik a veszprémi egyház jobbágjainak nemes címe.“ (105—108. l.)

A legmeglepőbb állítás is bizonyulhat igaznak. A kehidai oklevél hitelességét, minthogy az a diplomatika problémái közé tartozik, nem is kívánjuk ehelyütt *asse megvizsgálni*. Csak általános kételkedésünket szeretnénk kifejezni E. új állításával szemben. Tudjuk, hogy a társadalomtörténeti vitában nem riadt vissza addig kétségtelen hitelűnek tartott oklevelek megtámadásától sem, ha azok nem illettek bele koncepciójába. Itt van a kehidai oklevél bűne is: hogyan mernek ezek a szolgaságból csak 1217-ben kiemelt paraszti várőrök csekély tizenöt év múlva egy püspök és egy bán perében ítélni? Nem veszi

észre E. azt sem, hogy a zalai serviensek bíraskodósa és a későbbi hasonló adatok között eddig mutatkozó hézagot nemrég hidalta át Mályusz Elemér egy 1248. körül keletkezett oklevél alapján (Századok 1942, 414. l.). Itt is alakulóban levő, kiforratlan bíraskodásról van szó, a szolgabíró nevet még ez az adatunk sem tartalmazza. Ugyancsak Mályusz mutatta ki, hogy a „nobilis“ jelzöt nem 1260. körül kezdték használni az alsóbb harcos rétegekkel kapcsolatban, hanem (az eddigi adatok szerint) 1244-ben a serviensekre, 1255-ben a várjobbágyokra (uo. 296. l.). A zalai oklevél tehát nem olyan feltűnően korai. Még azt is megjegyezhetjük, hogy a hamisítónak nem lehetett érdeke olyan oklevelet előállítani, mely a megyei bíraskodást ennyire kezdetleges stádiumában ábrázolja. A középkori oklevelek olyan kiváló ismerője, mint E., bizonyára tudja, hogy a hamisítások mindig később kialakult intézmények visszavetítésével árulják el magukat. A meggyanusított veszprémi papok tehát bizonyára négy szolgabírót szerepeltettek volna, ha valóban hamisításra szánták volna el magukat.

Nem időzünk tovább az orodotisógból származó kinövéseknél. Reméljük, sajtóhiba a 860. körül lezajlott fejedelemválasztás; kisebb tévedés a tortura gyakorlatát tagadni a középkorra nézve (14, 405. l.). Csak azokról az esetekről emlékezünk még meg, melyekben E.-t anakronizmusba viszi önállóságra, vagy népszerűsége való törekvése. Így a László „akasztó-törvényét“ megelőző „kommunista szellem“ elszokott a magántulajdon tiszteletétől; 1267-ben, majdnem egyidőben Angliáéval, megszületett a magyar parlament „közrendi háza“, 1298-ban pedig a „főrendi ház“; az országgyűlés tagjainak büntetőjogi védelme E.-nek „mentelmi jog“; a billogosok „királyi járásbírák“ (35, 210, 228, 282, 292, 336. l.). Szokatlan a iudicium generalét „általános ítéletnek“ nevezni (338. l.). Néha igazán furcsán hat az elbeszélés. Így pl. „Néprajzi kölcsönhatások a diplomáciában“ cím alatt emlegeti a következő eseményeket: „Betörték az országba törökök, csehek, németek s elégettek sok oklevelet. Beköltöztek régebben a kunok, jászok, tatárok, rutének és oláhok, részben mint hadifoglyok. Betörést várt az országgyűlés a német, török, lengyel, cseh részről...“ (487. l.)

De leginkább mosolyt keltő a Képes Krónika ábrázolásainak leírása, némelyik helyen. Mint mondtuk, ezzel a „Családi és társadalmi szokások“ tekintetében töltötte ki szerzőnk a törvények hézagait. Az „ágyas képek“ mindegyikét leírta. Az első leírás így hangzik: „Attila nősül: új felesége mellett fekszik ágyban, véres az orra. Az ágy földre rakott, lépcsőzetesen egymás fölé helyezett és kisebbedő három csikos matracnak látszik. Az ágynak lába, kerete nincs. A rajta levők le vannak takarva. A férfi holt, a nő felöltözve ül az ágyban. A képet valaki illetlenül találta s iparkodott ledörgölni“. Később ezt olvassuk: „Koronás, dicsfényes, ősz szakállú király, Szent István meztelen felső testtel ül az ágyban.“ Vagy: „Kálmán király szörös meztelen felső testtel fekszik a föntebbiekhez hasonló ágyon...“ (323—24. l.) Hosszan folytathatnók az idézést.

Szólnunk kell E. stílusáról is. Kétségtelen, hogy a könnyebb megértésre és a törvények lehető megmagyarázására törekszik. Általában közvetlen hangon ír, bár a szerkesztés hibái nehezítik a gondolatmenet követését. Másutt azonban nehézkessé válik, főleg a szóösszetételek miatt. Egy példa: „Frank dominium volt Pannonia, egy részét Pribina morva-nyitrai herceg is bírta hűbérben, s Árpád honfoglalása után a pannoniai civitas-burg várak és curtis-udvarhelyek falvaikkal a magyar fejedelem dominiumává lettek, s ennek mintájára az egész Kárpátország grad-várai és szláv falvai is. A fejedelmi

uradalmak tisztjei comes-zsupánok és ezek minster-jószágai civis-váróreikkel ellátták a katonai és bírói meg a gazdasági feladatokat földjeik jövedelméből. Pénzadó nem volt, csak földbér“ stb. (490. l.)

Nem volnánk igazságosak a szerzővel szemben, ha elhallgatnók művének számos gondolatébresztő, indítást adó helyét. Magunk is sokszor fogunk még e könyvhöz fordulni, ha valamely tárgynak a törvényes szabályozását keressük; felütjük majd, *hogy a törvényekhez vezessen*. De mindent összevéve mégis azt kell kérdeznünk: miért pazarolta a kiváló író nagy tárgyismeretét, idejét és energiáját ilyen hatalmas kötet megírására, melynek hivatását lelkiismeretes tárgymutató is teljesítette volna? Vagy ha életművének betetőzéséül a magyar művelődéstörténet összefoglalására készült, miért szorított csak a törvényekre? Ha e munkáját nem nélkülözhetjük a jövőben, annak csak az lesz az oka, hogy jogtörténetírásunk egyes tárgykörökre nézve sötétben hagyott bennünket, s ezekben a legkisebb fénysugár is vezetőnk lehet. De olyan tárgyakban, melyekre nézve standard feldolgozással rendelkezünk, É. fáradozását hiábavalónak érezzük. (Nyolcvan oldal szól a bíraskodásról Hajnik eredményeinek mellőzésével!) A Magyarország Törvényei kiváló szerzőjének tehetségét szívesebben látnók olyan problémák megoldásában gyümölesztetve, melyekre nézve az irodalom alig mond valamit, É. pedig szakértelmének kétségtelen jeleit adta: az egyházi vagyon, az egyházi nagybirtok, a papi tized története stb. Ilyen részlettanulmányok hálára és tiszteletre köteleznék a ma historikusát az ősz tudós iránt.

BÓNIS GYÖRGY (Kolozsvár).

FERDINÁNDY MIHÁLY: AZ ISTENKERESŐK. Az Árpádház története. Budapest 1943, Rózsavölgyi, 252 l. 8°.

Történettudományi szakfolyóiratnak kötelelességszerűen foglalkoznia kell oly művel, melynek már alcíme is nem kevesebbet ígér, mint az Árpádház történetét. Foglalkoznia kell még akkor is, ha (az önmagáról egyébként is sok érdekes személyi adatot közlő) szerző elsősorban a fiataloknak és a nőknek „küldi“ könyvét (11. l.) s így a historikusok nagy többségét eleve kirekeszti művének hatósugarából. Ez utóbbiak — lévén felnőttek és férfiak — már szerzőnk előbbi könyvével is értetlenül állottak szemben: „úgyszólván kívülmaradtak gondolkodásom körein s nem tudták megközelíteni elképzeléseimet“ (241. l.). Pedig az olvasók feladata aránylag egyszerű: az író „nem kíván semmi mást, csak azt, hogy vele együtt örvendjenek azon, hogy van és mindig lesz ebben a komor világban szépség, erő és bátor gondolat.“ (12. l.) Nyílt kérdés, hogy valóban szépséget, erőt és bátor gondolatot kell-e a történettudományban elsősorban keresnünk s így nem lehet feladatunk válaszolni arra a még nyiltabb kérdésre sem, hogy ezek a minőségek F. könyvében tényleg fellelhetők-e?

Elvben helyeselnünk kell minden olyan vállalkozást, mely a meglévő historiai anyagot új szempontból, új módszerrel világítja át: a tudomány története bizonyítja, hogy ez az eljárás nem egy esetben igen értékes eredményekre vezet (mint pl. a röntgenfotografálás bevezetése a forráskutatásba stb.). Feltétele azonban a sikernek, hogy az illető eljárás *a maga helyén* már kipróbált és elismert legyen, hisz különben bizonytalanat bizonytalanul kívánok bizonyossá tenni,

ami nyilván logikai abszurdum. Nem akarjuk azt állítani, hogy a Szondi-féle „sorsanalitikus“ eljárás (melynek szempontjait F. alkalmazni próbálja) nem helyénvaló a lélektanban: igen értékes szempontokkal gazdagította mélylélektani ismereteinket, a személyiség szerkezetének gazdag skálájú leíró lehetőségeit nyújtván, részben genetikai alapon. De éppen e gazdag skála tünteti ki Szondi felfogását Freud és Adler egyoldalúbb tanításával szemben s éppen ezt hamisítja meg F., mikor egyetlen ösztöntényezőből, az epileptoid faktorból próbálja levezetni az Árpádház történeti sorsát. Nem is szólunk itt arról a kardinális módszertani nehézségről, amely minden modern lélektani eljárás történelmi alkalmazása elé tornyosul: hogy t. i. nem állanak rendelkezésünkre kellő részletességű források a lélektani diagnosztika céljaira s hozzávetőleges analógiákért felesleges új módszereket bevezetni. De még ha ez az alapvető nehézség el is volna hátrítható: vajjon — éppen a differenciáltabb Szondi-féle felfogás alapján — hihető-e, hogy egy család minden döntő választását háromszáznál több esztendőn át *egyetlen* ösztöntényező határozza meg? Szerzőnk oly lelkesülten hisz meglátásaiban, hogy a történésszre kötelező leg-*elemibb* gyanakvásról is megfeledkezik. Fel sem veti azt a kérdést, hogy más fejedelmi családokra milyen mértékben jellemző az „istenkeresés“. Ha felveti, észre kell vennie, hogy a középkori szentek messze túlnyomó többsége a legfelsőbb társadalmi osztályokból került ki s így a „szentségi életforma“ nem lehet az Árpádház sajátos specifikuma. Ha történész módjára gondolkodnék, nem feledkeznek meg arról sem, hogy a középkortól távolodván, egyre ritkul a királyi sarjak szenttéavatása, amiből sok érdekes történeti konzekvencia vonható le, az azonban semmiesetre sem, hogy kipusztultak volna azok a lelki minőségek, melyekért a középkorban a szenttéavatás magasatos jutalma járt. Rövidre fogva: amit F. az Árpádok istenkeresésének vél, az voltaképen az egész középkor istenkeresése; amit sajátosan az Árpádokra jellemző garázdaságnak tart, az valójában a középkor jólismert durvasága és szertelensége. Mindezt eddig is tudtuk, mindössze lendületes beharangozások, pathetikus függelékek és módszertani szenzációk nélkül. Szerzőnknek két eredményét kell elkönyvelnünk: sikerült egyrészt bebizonyítania, hogy az Árpádházra is érvényesek a középkor jólismert lélektani jegyei (amit senki sem vont soha kétségbe), másrészt sikerült a történészek körében bizalmatlanságot keltenie egy jobbsorsra érdemes lélektani felfogás iránt.

Külön elbírálást érdemel a munka népszerűsítő szándéka. A nagyközönség elé — szerény véleményünk szerint — csak a tudomány sokszorosan kipróbált és bevált tényleges eredményei valók, hisz fantáziája amúgyis könnyen elragadja. Alakulóban lévő, ellenőrizhetetlen eredményeket nyújtani s e közben a fiatalkorúak s a nők „befogadó készségére“ hivatkozni: könnyen kelti azt a látszatot, hogy szerzőnk elsősorban nem érvei súlyára s érvelése logikus voltára épít. Bírálát keretében nem fér meg e divatos eljárás további megfigyelése, bármennyire érdekes volna is kortörténeti szempontból. Mindössze arra utalunk, hogy a vállalkozás divatosan egyoldalú, fölényesen pathetikus voltát stílusa is csalhatatlanul elárulja; ha pl. azt olvassuk, hogy „a negyven év egy életteljesség jelenvalósága, amelynek nincs továbbja, csak a halál“, vagy hogy „történetszemléletem összefüggő, nagy képen először az 1941. év könyvnapján megjelent „Mi Magyarok“-ban adott hírt magáról“: rögtön felismerhetjük, hogy minő tudományos divatjelenséggel állunk szemben.

MÁTRAI LÁSZLÓ.

GYÖRFFY GYÖRGY: BESENYŐK ÉS MAGYAROK. Budapest 1940, Kertész ny. Karcag, 106 l. 8°. — (Klny. a Körösi-Csoma Archivum-bó .

Az első világháború utáni tudományos irodalmunkban a magyar-török kapcsolatok kutatásával párhuzamosan a magyarságba olvadt különböző török népelemek iránti érdeklődés is nagy mértékben megélnkült. Ezek közül is azonban főleg a besenyők ragadták meg a különböző helytörténetírók fantáziáját. Bizonyos régiebb, jórészt teljesen elavult munkáknak, valamint az ez időben megindult helynévkutatás törökös, sajnos általában semmi pozitívumot nem hozó irányának nyomán valóságos besenyőmánia kezdett elhatalmasodni. Élénk képzeletű kutatók hatalmas besenyő birodalmat konstruáltak nyugaton, északon, délen, sőt még a Duna—Tisza között is, olyan vidékeken, ahol a besenyőknek különben szinte semmi, vagy legfeljebb csak igen szerény nyomait lehet a források nyomán igazolni. Ez a besenyő-láz már odáig fajult, hogy a magyarság a besenyők mellett már jóformán szóhoz sem jutott, mindenestre azonban a besenyők mögött mint másodrendű, szinte megtűrt elem tűnt fel. Vidékek, községek és egyes családok büszkeségének hízelgett, hogy ők nem holmi közönséges magyar származásúak, hanem a besenyők ivadékai.

Ez ellen a dilettáns besenyőmánia ellen először én léptem fel a nyugatmagyarországi besenyőkről írt tanulmányomban (Domanovszky-Emlékkönyv 322—337 l.). Egyrészt összeállítottam az itteni besenyőkre vonatkozó okleveles adatokat, másrészt pedig rámutattam a helynév- és személynévkutatás besenyőkre vonatkozó eredményeinek fogyatékoságára. Kiemeltem azt is, hogy török népelemek jelenlétére valamely területen elsősorban török közszavakból származó helynevekből szabad következtetni, amit az addigi ilyenirányú kutatás úgyszólván teljesen mellőzött és kizárólag állítólagos vagy valódi török személynevekből származó helynevekre támaszkodott.

Azt a munkát, amit én nyugatmagyarországi viszonylatban elkezdtem, Gy. nagy szorgalommal és pontossággal az egész országra vonatkozólag végezte el. Összeállította a besenyőkre vonatkozó okleveles adatokat, megállapította a kétségtelen besenyőtelepek pontos, vagy ha az adatok alapján nem volt lehetséges, hozzávetőleges helyét és eredményeit térképre vetítette. Azonban ezzel nem elégedett meg, hanem igyekezett a besenyők nyomait helynevek alapján is igazolni. Hogy a besenyők nyelvének sajátosságait a többi török népektől meg tudja különböztetni, Németh Gyula nyomán (Die Sprache der Petschenegen und Kumanen) vizsgálat alá vette a görög forrásokban ránk maradt besenyő szórványemlékek, személy- és törzsnevek hangtanát. Magáévá téve az én fenti tanulmányomban kifejtett elvet, hogy mindenekelőtt török közszavakból származó helynevek alapján szabad török telepekre következtetni, ilyen helynevek kimutatására törekedett. Víz-, hegy-, vagy helységneveknek a törökből való származtatását azonban mindezeidig az tette lehetetlenné, hogy nem állt rendelkezésünkre török összehasonlító névanyag és így minden, bármennyire valószínűnek látszó török névmagyarázat is a levegőben lógott, hiszen nem tudtuk kimutatni, hogy ilyen török nevek a török területeken valóban vannak-e. Ezen a bénító hiányon Gy. őszinte igyekezettel próbált segíteni és nagy fáradsággal törekedett az eddigi irodalomból a török névanyagot összeállítani. Ez a törekvése még akkor is úttörő jelentőségű marad, ha az eredményei nem is fogadhatók el.

Gy. kísérlete ugyanis, hogy Magyarország területén közszavakból alakult besenyő eredetű földrajzi névanyagot mutasson ki, véleményem szerint nem sikerült teljesen. Ennek oka elsősorban az összehasonlító névanyag szegénységében rejlik, de elvi oka is van. A besenyő eredetű helyneveket ugyanis, nézetem szerint, addig, amíg általában a török eredetű névanyagot össze nem gyűjtöttük és minden vonatkozásban fel nem dolgoztuk, kiválasztani nem lehetséges. Sajnos, még nagyon kevésbé ismerjük ahhoz a török nyelvek hangtörténetét, hogy egy török eredetű magyar névről, még ha a török eredete kétségtelen is, meg tudjuk mondani melyik nyelvből való. A szláv nyelveket például összehasonlíthatatlanul jobban ismerjük, mégis a legtöbbször kénytelenek vagyunk a név vagy szó közelebbi meghatározásával adósak maradni. Az viszont, hogy egy név esetleg lehet besenyő is, a *besenyőiségre* vonatkozó történeti kutatásoknál szinte teljesen értéktelen, különösen akkor, ha a nyelvész ezt a körülményt nem domborította ki eléggé. A helynévkutatóra még százszorosan áll az, amit a közszavak kutatójáról mondtam (Ligeti: A magyarság őstörténete 184), hogy véleményét mindig a lehető legszigorúbban kell megokolnia, sohasem szabad többet mondania, mint amennyi a névből *kétségtelenül* kikövetkeztethető, mert sohasem lehet tudni, milyen merész kombinációkat fognak rá építeni. Hogy pedig Gy. által felhozott 22 névesoportnak 91 földrajzi neve elsősorban *nem besenyő* eredetű, az legvilágosabban a nevek földrajzi elterjedéséből tűnik ki. Besenyő földrajzi nevek ugyanis mindenekelőtt ott keresendők, ahol a besenyők történeti forrásaink tanúsága szerint nagyobb tömegben zárt területen laktak, azaz Dunántúl Fehér és Tolna megyében. Ezzel szemben azonban csodálatosképpen ép itt Gy. egyetlenegy „besenyő“ helyneve sem fordul elő, míg a Felső-Tisza mentén és a Körösök vidékén, ahol besenyők legfeljebb ritka szórványokban lakhattak, található az egész névanyag harmadrésze (33 drb.). Egyáltalában feltűnő, hogy egyéb igazolt besenyőtelepek területén (Moson, Sopron megye, Torontál északi része) milyen minimális a Gy. által besenyőnek jelzett nevek száma. Az egyetlen kivétel volna az Olt áttörésének vidéke, ahová Gy. az 1211-es oklevél *silva Bissenorum*-át helyezi, itt viszont a *Töpe* hegy hangalakja mond ellen a besenyő eredetnek. A besenyőben ugyanis, mint a kipcak nyelvekben általában, a magánhangzóközi *-p-* *-b-*-vé változott, a névnek tehát, ha a besenyőből való volna, *Töbe* alakúnak kellene lennie. Hasonlóan nem lehet besenyő a *Tokaj* név sem, hiszen ennek is *Togaj*-nak kellene hangzania. Egy *Togaj*-ból a magyarban *Tokaj* semmiesetre sem fejlődhetett, mint azt Gy. fölteszi.

Azonban az sem bizonyos, hogy Gy. valamennyi neve a törökből való-e. A *Balkány* helynevek például kétségtelenül nem török nyelvi alakulások, hanem a magyarban keletkeztek (az egyébként, mint Gy. kimutatta, török eredetű) magyar *balkány* „mocsár“ szóból. Hiszen ez a szó Szatmár megyében még ma is él. Abban viszont semmi feltűnő nincs, hogy a név olyan vidéken is megvan, ahol a szó ma már ismeretlen. Tudjuk, hogy történetünk folyamán számos finn-ugor, török, sőt szláv szó is kiveszett, de helyneveinkben megőrződött (*jó* „folyó“, *ügy* „víz“, *szomoga* „mocsár“ stb.) mégsem volna talán helyes pl. minden *jó* helynevünk alapján az illető vidéken finn-ugorokra következtetni. Ugyanilyen név lesz a *korhány* is, amelyet Gy. szintén besenyőnek tart. Gy. 41 *korhány*-t talál, azonban rendszeresebb kutatással bízást akár kétszer annyit is ki lehetne mutatni. Én magam is minden különösebb kutatás nélkül további hét

Korhány nevet találtam: *Kórhány* halom Csépany határában, Heves m. (Nyr. I, 188); *Korhány* Mezőkölpény határában, Maros-Torda m. (Nyr. II. 526); *Korhány* patak Szabéd határában, Maros-Torda m. (Benkő, Marosszék 351); *Korhanyhegy* Tokaj (Nyr. XII. 191); 1338: ad montem *Konkorhan* Anj Okm. III. 460; Borzató Báka határában a mai Torontál megyében; *Korhány* Algyő határában, Csongrád m.; *Korhány* tanya Esztár határában Bihar m. (az utóbbi kettő az Orsz. Széchenyi Könyvtár dűlőnévgyűjteményében, amely valószínűleg Nagy Gyula hagyatéka). Erre a névre is vonatkozik az, amit a többire mondtam: csodálatosképen semmi nyoma nincs a zárt besenyőtelepek területén és csak ott fordul elő, ahol a besenyők csak szórványokban lakhattak. A *korhány* ugyanis a Dunántúl egyáltalán nem található, csupán csak a Dunától keletre, főleg a Felső-Tisza vidékén fordul elő, ahol a besenyők jelenléte kizárólag a *Besenyő* helynevekkel igazolható, azaz jelentéktelen szigeteket alkottak a magyarság tengerében. Ennek alapján valószínűnek látszik, hogy a *korhány* helynevek magyar elnevezések egy valamikor a magyarban élt, egyébként török eredetű *korhány* közsözből.

Ugyancsak valószínűtlen az is, hogy a *Küküllő* besenyő eredetű elnevezés legyen. A *Küküllők* mentén (és Gy. *hat* ilyen nevet sorol elő) sehol a besenyőknek nagyobb tömegét nem találjuk. Hogy a *Küküllő* folyót a besenyőből származtassuk, fel kellene tenni, hogy a magyarság itt már nagyobb számú besenyőket talált volna, ami valószínűtlen, hiszen a magyarság ezt a területet még a X. század közepe táján szállta meg, amikor a besenyők még harcban álltak a magyarsággal. Különben is a név török eredetének hitelét nagyon lerontja *hatszoros* előfordulása.

Nagyon érdekes az, amit Gy. a besenyő törzsek színjelnevezéseiről mond. Németh Gyula is, mások is ugyanis arra gondoltak, hogy a török népeknel gyakori színjelnevezések (*fehér, fekete, vörös, kék* stb.) a lovak színére utalnak (Németh: Kőrösi Csoma Archivum I; Pais: uo.). Gy. rámutatva e nézet gyengéire azt bizonyítja, hogy a színjelnevezések törzsek zászlóinak színére mutatnak. Azonban bármennyire meggyőzőnek is látszik ez a magyarázat, meg kell itt említenem egy másik magyarázati lehetőséget, amely L. de Saussure-től származik és a mi kutatóink figyelmét úgylátszik teljesen elkerülte. De Saussure ugyanis a kínai-iráni kozmológiáról írt tanulmányában (Le système cosmologique chino-iranien: Journal asiatique 1923 és Globe: Organ de la Société de Géogr. de Genève LXIII, 23.) rámutat arra, hogy a kínaiak és az irániak az égtájakat színekkel jelölik: az észak *fekete*, a nyugat *fehér*, a dél *vörös*, a kelet meg *kék* vagy *zöld*. Ezzel igyekszik pl. S. K. Saha-é a Konstantinosnál a mai Csehország területére helyezett *Fehér-Horvátország* és a Diokleai papnál előforduló és Dalmácia déli részére helyezett *Vörös-Horvátország* kifejezéseket magyarázni. (Život, XIX—1938. 332—338). Nyilvánvaló, hogy de Saussure megállapításaival a magyar és török népnevekkel kapcsolatban feltétlenül foglalkozni kell, annál is inkább, mert a név- és országnevekben előforduló színek között kizárólag a *fehér, fekete* (pl. *fehér és fekete magyarok* Nestornál, *fehér és fekete bolgárok* ugyanott stb.) *vörös* és *kék* (pl. *kök-törökök*, nálunk *kék-kend* stb.) szerepelnek. A besenyők nyolc törzsénél is visszatér e négy szín, azonkívül pedig e négy színnek árnyalatai: világosgalamb-színű, szürke, sötétszürke és tarka, ami arra látszik mutatni, hogy itt a négy égtájnak megfelelő mellékégtáj megjelölésével van dolgunk.

E megjegyzéseinkkel nem akarjuk Gy. úttörő munkájának jelentőségét csökkenteni, csupán csak a jövő kutatásnál néhány szempontra felhívni a figyelmet.

KNIEZSA ISTVÁN.

KARPAT, JOSEF: DEJINY UHORSKÉHO STÁTNEHO POJMU S HEADISKA PRÁVNEHO. Bratislava 1941, Erudita Societas Slovaca, 31 l. 8°. (Köny. a Historia Slovaca-ból.)

A középkori államról és annak a maitól eltérő jellegéről szóló bevezetés után a szerző korábbi értekezéseinek eredményeit a koronaszme történetéről (I. Századok, 1939) értékesíti a magyar állam-észtme történetével kapcsolatban és hozzáfűzi a francia és az angol corona regni fogalomból nyerhető tanulságokat. A magyar állam-észtme története a koronaszme történetének ismerete nélkül nem érthető meg, nem magyarázható. Ehhez pedig a pozitív források kutatása szükséges. Az Árpádkorban a hűség és a szentség fontosak a koronaszmeben, olyan tulajdonságok, amelyek az akkori gondolatvilágban gyökereznek. A további fejlődésben politikai és jogi befolyásokkal kell számolnunk az államészme történetében és a kettőt szigorúan el kell választanunk egymástól. Szerző következtetési levonásában bátrabb és tovább megy, mint kezdő értekezésében.

ECKHART FERENC.

PETRÓ SÁNDOR: A MAGYARNYELVŰ EGYHÁZI ÉNEK KÖZÉPKORI EMLÉKEI. Budapest 1941, Magyar Kórus, 16 l. 8° (Kny. az Egyetemes Philológiai Közlönyből.)

„A magyarnyelvű középkori éneklésre ma még döntő adataink nincsenek. Énekeskönyveink, hagyományörizte egyházi népének-kincsünk, drámai emlékeink tartalmi és formai egyezése alapján annyit azonban már most is megállapíthatunk, hogy nálunk is *lehetett* nemzeti nyelvű népének már a reformáció előtt.“ P. tanulmányának ez a befejező megállapítása óvatos fogalmazásával helyesen rámutat a kérdésben rejlő nehézségekre. A középkori magyarnyelvű egyházi énekről ugyanis közvetlen emléki tanúság (dallam, vagy legalább énekszöveg) egyáltalában nem maradt fenn s így csak későbbi énekkincsünknek középkori latin mintákkal való összevetéséből, közvetett úton következtethetünk a magyarnyelvű énekkincs középkori elemeire. Az összevetésnek ezt a munkáját végezte el nagy történeti és néprajzi apparátus felvonultatásával P. Ez utóbbi bevonása munkáját módszeres szempontból különösen értékesé teszi. Érdekes feladat volna most már azt a kutatást, amit P. az énekek szövegére vonatkozóan megkezdett (tanulmánya egyelőre csak a szövegek vizsgálatából következett), mihamarább a dallamok tekintetében is elvégezni.

BARTHA DÉNES.

KOVÁTS, FRANZ: UNGARN IN DER MITTELALTERLICHEN GROSSRAUMWIRTSCHAFT EUROPAS. Budapest 1942, Stádium ny. 20 l. 8°. — (Köny. a Donaueuropából.)

Tavaly múlt negyven éve annak, hogy K. úttörő jellegű első gazdaságtörténeti műve (*Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században*) kikerült a sajtó alól. Új kutatási irányzatot, új anyaggyűjtési és feldolgozási módszert, új kultúrát mutatott akkoriban e munka az egykorú, még meglehetősen iskolázatlan, tallózgató hazai gazdaságtörténészeknek. Mintát szolgáltatott: miként lehet a gazdasági feljegyzések semmitmondónak tetsző anyagából történeti

korok gazdasági életét rekonstruálni, s hogyan kell teljességre törekvő, rendszeres munkával valamely gazdasági vonatkozást idő- és térbeli összefüggéseibe ágyazva, minden oldalról megvilágítani. Másszóval: meghonosította a *gazdaságtörténeti monográfia* és *gazdaságtörténeti statisztika* műfaját. Az azóta eltelt évtizedek szaktudományunkban sok változást eredményeztek: a bresslauer Sombart-iskolából K. által átplántált kultúra — idők folyamán egyéb hatásokkal gyarapodva — nálunk is felsarjadt, módszeresen képzett új gazdaságtörténész nemzedékek nőttek fel s ma már magasszínvonalú, szakirodalommal dicsekedhetünk. De K. művei — melyek az elsovel szerves kapcsolatban időközben későközépkori gazdaságtörténetünk fontos kérdéseinek egész sorát tisztázták — mitsem veszítettek jelentőségükből: nemcsak ismereteinket gyarapítják és tudományos technikánkat tökéletesítik, hanem problémamutató erejükkel szinte állandóan új ösztönzéseket adnak kutatásunknak is.

Különös véletlen folytán azonban az a tudományosság, amelytől K. indításait kapta s amelyre nézve munkássága tárgyi szempontból is elsőrangú érdeklélésű bir — alig nyert idevágólag tájékoztatást. Egy-két részletkérdéstől eltekintve a német szakkörök előtt mind-ezideig ismeretlenek voltak K. fő tárgykörének, a XIV—XVI. századi magyar-német kereskedelmi kapcsolatok történetének eredményei. Végül is az innsbrucki egyetem alkalmi meghívása kapcsán magának K.-nak adódott alkalma e beszámoló elkészítésére. Ezt tartalmazza a szóbanlevő tanulmány.

Mindjárt meg kell azonban állapítani, hogy nem egyszerű összefoglalásról, értekezés formájában megírt resumé-ről van szó. Mint K. valamennyi korábbi munkája, ez is eredeti dolgozat. Eredeti nemcsak szemléleti távlatában s a tények beállításában, illetve megjelenítésében, hanem tematikájában s jórészt anyagában is. Időálló régi megállapításait érdekes új észrevételek egészítik ki, illetve fűzik egymásba. Mindezen felül különös érdekességet ad az egésznek a modern német kívánalmakhoz igazodó sajátos gazdaságtudományi terminológia ügyes használata.

A középkori „Grossraumwirtschaft“-ot K. nagyjából a német-római birodalom körül elhelyezkedő közép-kelet-európai országok területén állapítja meg. A határmegvonást nem tekinti feladatának; e helyett a középponti fekvésű Birodalom és a keleti peremterületek, pontosabban Magyarország gazdasági kölcsönhatásait teszi vizsgálat tárgyává. Úgy látja, hogy kapcsolataikat eltérő természeti adottságaik s az ebből folyó termelési és szociális különbségek hozták létre. Magyarország nagyszerű erdő- és bányagazdasági lehetőségei, illetve ritka népesedése egyfelől — s Németország szűkös termelési viszonyai, illetőleg gazdasági népességfőlésolego másfelől valósággal kikényszerítették a gazdasági együttműködést. A kibontakozás folyamatát K. két történeti mozzanatban látja megvalósulni: a kelet felé irányuló német *népvándorlásban*, illetve az ugyanerre terjeszkedő rendszeres *távolsági kereskedelemben*. Ezek az erők mindkét országban a gazdasági-szociális egyensúly létrejvetelét munkálták: a kivándorlás Németországot megszabadította emberfőlésolegétől, ugyanakkor Magyarországon csökkentette a munkaerőhiányt; az árucsereforgalom pedig a kézműiparos német városi lakosságot élelemmel, a magyar agrártársadalom felső rétegeit iparcikkokkal látta el. Nagyobb hasznát azonban mégis Németország látta ennek az érintkezésnek. A kereskedelem által bevitt roppant mennyiségű *magyar arany* tudniillik a XIV. század közepéig hatalmas tőkefelhalmozódást idézett elő, amely ipari vállalatokba fektetve, a nincstelen népelemeknek keresetet

s a magyar gabonabevitel által megélhetést biztosított, gátat vetvén a további kivándorlásnak.

Ez az előadás fővonala. Belőle a keresztszálaknak színes sokasága ágazik ki. Különösen érdekes a német *vándormozgalom genezisét és irányait* új megvilágításba helyező kitérés. K. a német és magyar földjáradékviszonyok számszerű vizsgálata alapján arra a megállapításra jut, hogy a XIII—XIV. századi nagy német kirajzásokat a birtokhozamok értékének regionális különbségei idézték elő: a telepesek áramlása mindenütt az alacsony kamatozású helyekről a magas kamatozású helyek felé irányult. További figyelemreméltó mellék-témája K.-nak az *árkereskedelem és vándormozgalom hullámvonalának összevetése*. Kimutatja, hogy az előbbi éppen abban az időben (a XIV. század közepén) emelkedik, amikor az utóbbi lehanyatlík. E jelenség magyarázatába kapcsolódik bele a *magyar külkereskedelmi forgalom irányának* (beleértve a lengyel, az itáliai és a havasalföldi útvonalakat is), *tárgyainak, méreteinek, gócainak*, valamint középkori *aranytermelésünk és aranykivitelünk mennyiségének, s az utóbbiból eredő belső gazdasági-szociális helyzeteknek* gondos számításokra támaszkodó, táblázatokkal kísért magyarázatai. Mindezeket külön-külön ismertetni azonban alig lehet, mert — bár az egyes kis részletek önmagukban is becsesek — összeilleszkedésük oly szoros, mint egy finomművű óraszerkezet alkatrészeié.

BERLÁSZ JENŐ.

BOROVI JÓZSEF: A MAI ROZSNYÓI EGYHÁZMEGYE TERÜLETÉNEK KÖZÉPKORI KIALAKULÁSA. Rozsnyó 1942. [Sajó-Vidék ny.], 100 l. 8°.

A rozsnyói püspökséget Mária Terézia alapította 1776-ban, addig területe az esztergomi érsekség fennhatóságához tartozott. Jelen munka ennélfova az érseki egyházmegye három főesperességének: a nógrádinak, a gömörinek és a tornainak legkorábbi történetét tárgyalja. Célkitűzésének megfelelően az első három fejezet inkább településtörténet: vizsgálja a főesperességek földjének őstörténetét, bőven szól legkorábbi lakóiról, a magyarok által történt megszállásról, a magyar és szláv népelem megtelepülési idejéről. B. a rendelkezésére állott irodalom segítségével megvonja az érsekség keleti terjeszkedésének határait is. Szent István korának és a későbbi időknek egyházi szervezetről szólva határozottan állapítja meg, hogy előbb elkezdett az egyház és csak később alakult ki érdekerülete. Megfelel ez a települési folyamatnak: az érsekség egész földje nem egyszerre népesült be s a település előhaladását nyomon követte az egyházi fennhatóság kiterjesztése. Ugyancsak a megetelepülés lefolyásával magyarázható, hogy az érseki fennhatóság keleti irányban minden akadály nélkül terjeszkedhetett, mert az egri egyházmegye felő törzsi választó terület alkotta a határt. A három főesperesség kialakulási idejét meghatározni nem lehet, kétségkívül hosszabb fejlődés eredményeképpen keletkeztek. Minthogy Nógrád és Gömör déli részei már Szent István idejére benépesültek, a legkorábbi a nógrádi és gömöri főesperesség. Eredetük a tatárjárás előtti időkbe nyúlik vissza. Torna a XII. században még a gömöri királyi vár földje, sőt egyházi-lag — úgy látszik — még a következő században is Gömörhöz tartozott, következőleg főesperessége lényegesen későbbi. A munka utolsó fejezetében a pápai tizedszedők jegyzékeiben fennmaradt plébániákat sorolja fel, megállapítja fekvésüket, mai neveiket s közli a plébános által fizetett tizedet, ami a helyek nagyságára enged következtetést. Azonosításainál nemcsak a nagy összesített tizedjegyzéket használja, hanem

Bonofátó Rajmund tizedszedőnek megmaradt külön saját lajstromát is. Élénken sajnáljuk, hogy a szép értekezés e része nem támaszkodott bőségesebb forrásanyagra és a helységnevek azonosításánál nem terjeszkedett ki a nagyszámú okleveles adataira. Ezért nyertek teret B. munkájában Ortway egyes téves megállapításai. Saját kutatásaink alapján a gömöri főesperesség területéről néhány példával a következő helyesbítéseket közölhetjük: Fanis-Farus névben nem Szkáros, hanem a XV. században eltűnt gortvavölgyi Sáros falu rejtőzik, Szkárost a tizedjegyzék Krus nevében találtuk fel, amelyet Ortway tévesen Hrussónak magyarázott. Horuati nem Hanva, mert itt Szent László tiszteletére egyház nem állott, hanem Hosszúaszó, amelynek templomát valóban Szent Lászlónak ajánlották. Malah nem Málé (a mai Serényifalva), hanem a mai Horka mellett feküdt Malah falu, amely a XV. században eltűnt és határában Horka alakult ki. Ecclesia S. Helone helyesen Méhi, nem Sajólenke, utóbbinak az egész középkorban nem volt egyháza. Szentlélek nevű hely is volt a megyében, éppen védőszentjéről kapta nevét, ma Oldalfalvának hívják, csakhogy ez a neve újkori keletű. A tizedjegyzékek nevei azonosításánál tehát teljesértékű eredményt, különösen a bizonytalan olvasatú nevek esetében, csak akkor nyerhetünk, ha a főesperességek területére az okleveles anyagot is összegyűjtjük és ennek adataival a jegyzéket mintegy ellenőrizzük. B. kitűzte maga elé a célt, a rozsnyói egyházmegye történetének megírását. Első értékes részeredménye a jelen értekezés. Sok sikert kívánunk további kutatásához, amelybe a fennmaradt bő forrásanyagot nyilván már sokkal szélesebb körben vonja majd be.

ILA BALINT.

LAURENT, V.: LA SERBIE ENTRE BYZANCE ET LA HONGRIE
À LA VEILLE DE LA QUATRIÈME CROISADE. (Revue
Historique du Sud-Est Européen 1941, 109—130 l.)

II. Isaakios Angelos bizánci császárnak egy III. Coelestin pápához írt kiadatlan levele (= codex Halk. monast. 33 f. 149^r—150^v) megíngatta L. hitét abban, hogy a császár és III. Béla magyar király szövetsége olyan ideálisan hű együttműködésen alapult volna, mint azt az eddigi kutatók jórésze hitte. A levél ugyanis elárulja, hogy a két rokon uralkodó között a szerb kérdés majdnem fégyveres összeütközést robbantott ki. A konfliktus megértése végett a szerző újra vizsgálat alá veszi Bizánc és Magyarország viszonyát III. Béla alatt. Csak az eddig is ismert tényeket elemzi újra, de szempontja újszerű: meg akarja fejteni Béla szövetségi „hűségének“ titkát s ezt abban látja, hogy bár Béla mindenáron a bizánci trónra óhajtott jutni, célját legitím alapon szerette volna elérni. A Manuel halálát követő zavarokban csak Dalmáciát veszi vissza s amikor Isaakiosszal rokonságot és szövetséget köt, látszólag minden egyéb balkáni igényéről lemond: segíti vejét a német keresztiesekkel támadt összetűzésben, a Szávánál személyesen beszél meg a kölcsönös segítségadást, közösen harcolnak a bolgárok ellen. S mégis, a korrektül megtartott szövetség e szép jelei közt felbukkan a pápához írt levélben jelzett összetűzés, melyet a szerb kérdés váltott ki.

Szövetséggkötésük pillanatában Szerbia legnagyobb részét Béla tartja megszállva, de ugyancsak átengedi vejének. Am erre Nemanja István csapatai kiszorítják Isaakioszt Szerbiából. Béla új offenzíváját a gyanakvó Bizánc közbelépésére abbahagyja. A német keresztiesek átvonulása, Barbarossa Frigyes támogatása megint a szerbeket segíti, kik még Bulgária egy részét is elfoglalják, s Isaakios csak a kereszt-

tesek elvonulása után tudja őket a Moravánál megverni. Niketas Choniates egy udvari szónoklatából s egyéb jelekből már eddig is sejtettük, hogy e közben Béla viselkedése nem volt egészen őszinte: a szerb-görög konfliktus alatt ígéreteivel ellenkező magatartást tanúsíthatott a szerb kérdésben. Míg a bizánciakat a bolgárok, kunok és vláchok szorongatták, ő nem akart a Dunánál sem független Szerbiát, sem erős bizánci uralmat látni. A szövetséget nyűgnek érezte, valahányszor a szerb kérdés felmerült. 1190 őszén, úgy látszik, Béla bizonyos csapatmozdulatokkal elárulhatta, hogy szeretné a bizánci főhatalmat Szerbiában a magáéval felcserélni. De Isaakios megfélemlítő felvonulása után nagy szertartásosan végbement a rokon találkozásra és kibékülésre. Mintegy két évi várakozás után azonban 1192—1193 telén, míg Isaakios a szeldzsukokkal bajlódott, Béla haddal vonult be Szerbiába. Ez az idő szülte meg a pápához írt levelet. Ebből megtudjuk, hogy Isaakios, apósa támadásáról értesülve, egy seregrel sietve Nemanja segítségére küldött. Háború tört volna ki közte és apósa között, de a császár — mint a pápának írja — nem akart keresztény vért ontani, jó rokonként inkább békés eszközökhöz folyamodott. Levelet írt Bélának, hogy megszelidítse, magához térítse. s kérte, maradjon meg országa határai között, mert ellenkező esetben tapasztalja majd fegyverei erejét. Mindezt a pápához írt levélből tudjuk meg, melynek szintén az lehetett a célja, hogy az unió könnyű megvalósításának reményével áttatott pápa révén közvetíttesse komoly háborús fenyegetését Bélához. Nem valószínű, hogy a bizánci lépés hatott volna a pápára. Tény, hogy Isaakios háborús fenyegetését Bélával szemben sohasem váltotta valóra, sőt 1195-ben megint együtt támadták a bolgárokat. Ezidőszent azonban a forrásokból nem tudjuk megállapítani, milyen kompromisszum zárta le a szerb affért s milyen viselkedést tanúsított a pápa.

A rendkívül tartalmas tanulmányt függeléként Laurent a kérdéses levél szemelvényével toldotta meg, melyből a már érintett adatokon kívül még a következő érdekes tények derülnek ki: 1. Béla herceg Manuel kezébe tényleg tett hűségesküt hazatérése előtt; 2. Isaakiossal való szövetségre lépésekor ünnepélyesen megfogadta azt is, hogy szerb területen ezentúl csak a császár formális meghatalmazására lép közbe.

GYÖNYI MÁTYÁS.

GOSZTONYI GYULA: A PÉCSI-SZENT PÉTER SZÉKESEGYHÁZ EREDETE. Pécs 1939, [Dunántúl ny.] 296 l., 4 t. 8°.

A szerző a pécsi műemlékek lelkes kutatója, több jelentékeny emlék feltárója; a téma pedig a magyar művészettörténet egyik legizgalmasabb kérdése, melyre több mint egy század óta keres feleletet a szakirodalom. A leletekből tudjuk, hogy a pécsi székesegyház kiterjedt kultuszterületen áll, s körülötte eddig is római, ókeresztény sírokon kívül egy cella trichorát, öt sírkamrát (közülük kettőt festett dísszel) és egy hetkáréjos épület alapfalait tárták fel. Ezen a területen emelkedik egyetlen ma is álló románkori székesegyházunk, melynek alapítását és építését jogosan helyezi a szakirodalom a XI. század elsőfelére.

Az ókeresztény és a Szent István-kori építkezések között tátongó több mint hatszázados űrt egy írott adat, a „De conversione Bagvariorum“ feljegyzése hidalja át, mely szerint Liuppramm salzburgi érsek 847 körül Quinque Basilicaeben templomot szentel fel. Vajjon itt a népvándorlás pusztításaival is dacoló és az emléknagyon kimutatható kontinuitásról van szó? Szerves továbbélésről, mely kifejezésre jut a város mai nevében is. (Quinque Basilicae — Quinque

Ecclesiac—Pécs), mely ha helyes a Pet Crkvan—Pécs etimologia ma is, öt templom városára utal? B kérdés megoldását a frankkori bazilika felkutatása adhatja meg. Ha nyoma a mai székesegyház területén kimutatható, az emlékek kontinuitását annál inkább valószínűsíti, hiszen a II. számú festett sírkamra freskódísz a VII. századra utal, tehát a több százados úr egyik legsötétebb pontjára vet világot. A probléma az Árpád-kori magyar művészet szempontjából is nagyfontosságú és elvi jelentőségű. G. aki nem elméleti úton, hanem a székesegyház mai állapotának és a korábbi feltárások, restaurálások eredményeinek vizsgálatából indul ki igenlően felel a felvetett kérdésre.

G. szerint a székesegyház északi fala mellett húzódó római téglából rakott vízlevezető csatorna, az északkeleti torony hármassal alapozása, az altemplom és szentély apszisainak eltérő alakja, a hajóválasztó pillérsor különböző és feltűnően nagy távolsága, a szentély, a néphajó, a kórus lényegesen eltérő ablakrendszere, a festett sírkamra, a cella trichora és az altemplom megközelítően egyező padozatnívója és még több építészeti jellegű bizonyíték arra mutat, hogy a frankkori bazilika a mai székesegyház helyén állott. Szerinte a székesegyház építéstörténete a következőképpen vázolható.

A pécsi székesegyház altemploma helyén a IV. században háromhajós bazilika állott. Egyike a Quinque Basilicae-Ecclesiae névadó bazilikájának. Nyugati oldalához nagyméretű előcsarnok (nartex, paradisos) csatlakozott, északkeleti sarkán pedig keresztelőkápolna állott. A nartex helyén, de az ókeresztény bazilika szintjénél magasabban, időközben feltöltött talajon épült a frankkori bazilika. E kettős bazilika lett a Szent István-kori püspöki székesegyház, ezt fejlesztették tovább, alakították át. A mélyebb padlószintű ókeresztény bazilikát, mely bizonyára valamely pannóniai mártír, vagy szent sírját is magába zárta, altemplomná alakították át s föléje emelték a Szent István-kori székesegyház szentélyét. A nyugatról csatlakozó frankkori bazilikából fejlődött ki a székesegyház nyugati része, úgy, hogy az egykori oltára népoltár lett, a magasabban fekvő szentélyt feljáróval, az altemplomot pedig lejáróval kapcsolták hozzá. A keleti toronypár XI. századi, de mai magasságát a XII. században kapta, akkor épült ki a nyugati homlokzat és a keleti toronypár is. A székesegyház további építés-története többé-kevésbé ismert. Lényegesebb változást az északi, illetve a déli kápolnasornak a templom testéhez csatolása, a több rendbeli restaurálás okozott. Mai lényegében neoromán alakját a Schmidt-féle helyreállítás során kapta.

G. elmélete merész, de téves lenne merőben hipotézisnek tekinteni, hiszen a székesegyház mai építészeti részletei, elrendezése, a korábbi feltárások és restaurálások megfigyelései erősen alátámasztják. Sőt, a bevezetőben felvetett problémákra is csak úgy kapunk feleletet, ha elméletét elfogadjuk. Feltevésének végső bizonyítását mégis csak újabb és egyenesen a bazilika építéstörténetét tisztázni kívánó ásatástól várhatjuk, amit az újabb megfigyelések és leletek, de a korábbi kutatások eredményeinek ellenőrzése, alátámasztása céljából is mielőbb kívánatos lenne végrehajtani. Reméljük, erre a közeljövőben sor kerül.

✻ G. könyvének második, terjedelmesebb része az eddigi részletkutatások nagyszorgalmú összeállítása, kimerítő lelet-statisztika a római kori Sophianae-tól egész napjainkig. Ez a rész magában is hasznossá, mondhatnánk nélkülözhetetlenné teszi könyvét, még ha a jövő kutatásai elméletét nem is mindenben támasztanák alá.

A régészet és a művészettörténet egymástól eltérő módszerű területét köti össze elmélete, oly területeket, melyek határán sej-

téseikkel is megtorpantak a részletek kutatói. Egyetlen emléken mutatja ki, hogy a történelem nem tiszteli az utólag felállított és merev válaszfalnak tartott korhatárokat és az élet a római birodalom bukása, a népvándorlás, a frankkori kereszténység, a honfoglalás látszólagos cezuráin keresztül is megállás nélkül áramlott Sophianae—Quinque Basilicae—Pécs területén Lényegében Ploidell Ambrus nevét kellene idézni, akinek kellően nem értékelt várostörténeti kutatásait az újabb műtörténeti eredmények a szombathelyi, pécsi, pesti leletek újabb érvekkel támasztják alá. S ezen a ponton érezzük G. munkájának hiányát is. Szerényen megmarad a felvetett kérdés keretei között, meg sem kísérel eredményeit szélesebb történeti síkon értékesíteni. Írói előadása nem mindig áll arányban építészettörténeti felkészültségével, ami néha még a szakmabeli olvasó számára is akadályt jelent. Könyvét mégis fenntartás nélkül gondolatébresztő, nagyobb távlatokat nyitó munkának tartjuk és eredményei, ha az újabb feltárások is támogatják, lényegesen befolyásolják a magyar művészet első századáról vallott nézeteinket.

DEBESÉNYI DEZSŐ.

TÓTH ZOLTÁN: IORGA MIKLÓS ÉS A SZÉKELYEK ROMÁN SZÁRMAZÁSÁNAK TANA. Kolozsvár 1941. Minerva, 19 l. 8°.
(Erdélyi Tudományos Füzetek 132.)

A székelység eredetére vonatkozó csodabogarak sorában méltó helyet foglal el Iorga feltételezése, mely szerint a székelység nagyobb része román népi eredetű volna. Kiindulópontja néhány jelentéktelen, a székely-román egymásmellettélésből származó román elem a székely művelődésben, nyelvben, személynevekben, népművészetben, ami Iorgát képtelen túlzásokra és a székelyek részleges román eredetének feltételezésére vezette. T. végigköveti ennek a gondolatnak a kibontakozását tanulmányában, aminek az a körülmény ad bizonyos jelentőséget, hogy Iorga tétele Erdély román megszállása idején szerepet kapott a gyakorlati politikában és ösztönző elemként hatott a székelység elrománosítására irányuló folyamatban, amit jellegzetesen a székelyek „visszarománosításának” neveztek.

B. J.

KALOTASZEG HELYNEVEI. I. ADATOK. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlést teszi SZABÓ T. ATTILA. Kolozsvár 1942, Erdélyi Tudományos Intézet, XVIII, 501 l., 2 térc. 8°.

Hatvanöt év telt el azóta, hogy Pesty Frigyes „A helynevek és a történelem” c. akadémiai székfoglalójában világosan rámutatott a helyneveknek a szellemtudományi, de különösen a történeti kutatásokban elfoglalt fontos szerepére. Ennek a ténynek a korai felismerése vezette őt arra, hogy 1864-ben ismert országos helynévgyűjtését közigazgatási úton szétküldött kérdőívekkel elindítsa és a 63 vaskos kötetre terjedő anyagát, ha kéziratban is, a magyar tudományosság elé tárja. Pesty adattára tudományunknak felbecsülhetetlen kincse, de számos hiányossága miatt nem elégti ki a mai tudományos igényeket. Kiadása az erre illetékesek közönye miatt a maga idejében elmaradt; ma pedig már nem időszerű. Az eltelt hét évtized alatt pedig teljes magyar helynévgyűjtemény szükségessége nőttön nőtt, s ma, amikor a településtörténet a tudományos kereteken túlnőve már nemzetpolitikai jelentőségűvé kezd emelkedni — hiánya súlyosan és gátlóan nehezedik reánk.

Mint e hiányosság leküzdésének első biztató jelét üdvözölhetjük Sz. új munkáját, melyet az Erdélyi Tudományos Intézet adott ki. Sz.-nak nem ez volt az első munkája, amely magyarországi helynevekkel foglalkozik, de ez az első — s egyúttal első az egész magyar irodalomban is —, amely nagyobb tájegység helynévanyagát, beleértve a dülöneveket, víz-, hegy- és utcaneveket, a történeti és mai élő helynévanyaggal együtt előtárja.

A munka bevezetése foglalkozik Kalotaszeg kiterjedésével. A történeti Kalotaszeg név valóban csak kis területre, a Körös és Kalota szögére vonatkozik; Jankó János és Malonyai Dezső azonban a lakosság azonos néprajzi jellege alapján az Almás, Nádas és Kapus völgyét is bevonva összesen 34 községet sorol ide. Viski Károly ugyanilyen megfontolások alapján még tovább megy és a Torda megyei Magyarlétát, Tordaszentlászlót és Györgyfalvát is idevonva 40 falut számlál Kalotaszeghez.¹ Sz. Jankó János tágabb értelmezését fogadja el, de e mellett a helynévgyűjtést kiterjeszti a közbecső nem kalotaszegi oláh lakosságú falvakra is. Ezt a megfontolást csak örömmel fogadhatjuk, mert így a terület helynévanyagában nem maradnak üres foltok. Meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy két falunak, éspedig Szucságnak és Középlaknak az ethnikai alapon való idevonása nem indokolt. Szucságot ide sorolták az etnográfusok is, de a szélen fekvő Középlak először ebben a munkában szerepel kalotaszegi faluként. E két falu magyar lakossága kismemes eredetű és megjelenésében, szokásaiban elit a szomszéd jobbágy eredetű kalotaszegiektől. Jóllehet a társadalmi különbségnek ma már semmi gazdasági alapja nincs, annyira számontartják, hogy pl. szucsági legény nem nősül a szomszédos kalotaszegi falvakból, Mérából, Bácsból, vagy Vistából, hanem ha idegenbe megy, a messze fekvő szintén kismemes lakosságú Bodonkútról, Középlakról, vagy Magyarmacskásról hoz magának feleséget. Szucság és Középlak ethnikaülag sokkal inkább a dobokamegyei szórványmagyarság falvaihoz, Kidéhez, Páncéleshez, Magyarfodorházához és az imént említett két faluhoz sorolható.

A munka gerincét alkotó adattár főbb vidékenként s ezen belül faluként csoportosítja az anyagot. Amint az egyes falvak határtérképei is bizonyítják, a csoportosítás alapjául a mai helynévanyag és a mai közigazgatási faluhatárok szolgálnak. Ennek ellenére Sz. a helységalelmeket Csánki Dezső történeti földrajza alapján csoportosítja, aminek következtében az a kifogásolható helyzet áll elő, hogy az elpusztult falvak nevei és határneveik két helyen is szerepelnek; az elpusztult falu neve alatt és későbbi időre vonatkozóan azon helység neve alatt, amelynek határába a falu beolvadt, így pl. az elpusztult Soma, Bocz és Órát falvak önálló alcímet kaptak, de később Szucság határában mint dülönevek ismét szerepelnek. Nézetünk szerint a mai helyzetet alapul véve az elpusztult falukat is a ma meglévők történeti anyagában kell tárgyalni.

Az egyes falvakon belül a történeti és jelenkori anyag legészszzerűbb elrendezése nagy kérdést állít minden helynévközlő elé. Helynevenként csoportosítsa-e a történeti anyagot, mint például Sz. „Zilah helynévtörténeti adatai“ című munkájában tette, vagy pedig forrásonként sorolja fel az egyidőben előforduló határneveket, mint ebben a munkában találjuk? Mindkét megoldásnak vannak előnyei és hátrányai. Az itt alkalmazott megoldás előnye, hogy

¹ Ethnikai csoportok, vidékek. 1938. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I: 8.) 20—21. l.

pontosabban ragaszkodik a forráshoz; ezzel szemben hátránya, hogy nehezen tekinthetők át ugyanazon helynév különböző történeti alakjai. Segítségül szolgál itt a minden alakváltozatra kiterjedő pontos helynévmutató, amely utal a lapszámra, ahol az illető helynév előfordul. Hasznos lett volna azonban, ha a mutató a határnevek esetében a lapszám mellett a falu kezdőbetűit is jelölte volna, mert ilyen módon a mutató alapján áttekinthettük volna az összetartozó helynév-variánsokat.

A történeti helynévanyag minden falunál a helység nevének Csánkitól átvett alakváltozataival kezdődik. Ezután következik a falu határnévanyaga történeti sorrendben. Sajnos középkori dűlőnevet igen ritka esetben találunk, sőt még a Csánki által felsorolt középkori határnevek is hiányzanak. Ezt ilyen hatalmas, teljességre törekvő munkánál méltán hiányoljuk, mert átvétele nem jelentett volna nagy nehézséget, a teljességhez viszont nagy mértékben hozzájárult volna. Ha a középkori anyag csekélyszámú is, az újkori annál terjedelmesebb. Az Erdélyi Múzeum, Országos Levéltár és egyéb közgyűjtemények családi és egyházi levéltáraiból rendkívül pontosan sággal igen gazdag eredménnyel gyűjtötte egybe az újkori adatokat. Itt egyedül azt sajnálhatjuk, hogy a Lészai-család magyargorbói levéltárát nem vizsgálta át, pedig az a középkortól kezdődően hatalmas kalotaszegi anyagot ölel fel. A Lészai-család iratai mellett tartalmazza a magyargyerómonostori Kabós-család okleveleink egy részét, sőt megtaláljuk benne a Kabós-család régi levéltárának regesztumát is.

A mai helységanyag összegyűjtését, ezt az igen nehéz és fáradtságos feladatot Sz. példászerűen oldotta meg. Hatezer jelenkori helynévadat összegyűjtése és térképre vetítése még önmagában is hatalmas eredmény! Ott, ahol helyismeret folytán módomban állt ezt ellenőrizni, a legpontosabb, mindent felölelő gyűjtésről győződtem meg. Egy-két helynév esetleg kimaradhatott, vagy téves alakban kerülhetett be,¹ de ezeket a további kutatás során felmerülő történeti anyaggal együtt utólag pótolni lehet.

A felsorolt megjegyzések a munka értékén semmit sem változtatnak. Sz. ezzel hatalmas feladatot oldott meg; forrás értékkel bíró munkája még sokáig példaképe lesz a magyar helynévgyűjtésnek.

GYÖRFFY GYÖRGY.

RADÓ POLIKÁRP: INDEX CODICUM MANU SCRIPTORUM LITURGICORUM REGNI HUNGARIAE. Budapest 1941, Széchenyi-könyvtár, 62 l. 8°. — (Az Országos Széchenyi-könyvtár kiadványai 14.)

JÁVOR EGON: HÉT KÉZIRATOS POZSONYI MISSALE A NEMZETI MÚZEUMBAN. Budapest 1942, Széchenyi-könyvtár, 126 l., 4 t. 8°. (Az Országos Széchenyi-könyvtár kiadványai 15.)

Hogy a liturgikus könyvek történelmi szempontból milyen fontos források lehetnek, hogyan tanúskodhatnak alapvető fontosságú szellemi kapcsolatokról, vagy egyházpolitikai összefüggésekről, azt az újabb magyar történetírás mindinkább tisztázta; a Pray-kódexre vonatkozó érdekes kutatásokat követték nemrég Kniewald, zágrábi professzornak a Magyarországról Horvátországra elszár-

¹ Szucság határában pl. kimaradt a *Földesurak táblája* és *Bagójsűrű* helyett *Bagósűrűt* közöl a gyűjtés.

mazott kódexekre vonatkozó megállapításai, melyek a magyar-francia kapcsolatokra a XI. században sok fényt vetettek. Így tehát nemcsak a liturgiátörténész, hanem a magyar történelem minden kutatója örömmel fogja köszönteni az összes, Magyarországon található, vagy Magyarországról külföldre került liturgikus kódexek jegyzékét, melyet R., a liturgiátörténész és a kódexkutatás kiváló szakértője készített. A jegyzék egy-egy kódex pontos leírása után azokat a bejegyzéseket is közli, melyek a kódex keletkezésére, tulajdonosaira, rendeltetésére, esetleg további sorsaira fényt derítenek és — ez teszi legbecsesebbé a jegyzéket a kutató történész számára — az egész, az illető kódexre vonatkozó szakirodalomról is ad áttekintést. A jegyzék magában véve is hatalmas tudományos munkának az eredménye és bizonyosan új értékes kutatások megindítására ad majd ösztönzést.

Az itt felsorolt liturgikus könyveknek egy csoportjára, hét — a Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött, Pozsonyból származó — missalára vonatkozólag a tudományos feldolgozást és a történelmi értékesítést kapjuk J. dolgozatában. A szép, 10 facsimilével ellátott kiadvány legelőször részletesen írja le a kódexeket, külső és belső kritériumok segítségével megállapítva azok provenienciáját és dátumát. Több esetben a donator vagy a régi tulajdonos okleveleiből ismert személyiség. A legrégebb kódex 1341 után egy pár évvel készült, a többiek a következő évtizedekben, illetve a XV. század folyamán. Az értekezés főrésze liturgiátörténeti szempontból dolgozza fel a kódexeket, rövid exkurzusokban azonban a liturgia történetében nem jártas olvasó számára is megmagyarázza egy-egy liturgiátörténeti jelenség jelentőségét, mint például a három olvasmányú miséét, a nagypénteki áldoztatását, a virágvasárnap körmenetben a „Palmesél” hiányát, a nagypénteki missa praesacramentariumban a partikulá-ét. Történelmi szempontból legérdekesebbek azok a tanulmányok, melyeket a szerző a kódexek sanctoraleiból von le, különösen ott, ahol ezek adatait a pozsonyi helytörténetre alkalmazza, valamint a magyar-cseh-lengyel symbiozist visszatükröző szláv réteg a sanctorale-ban, és főleg a szerzőnek az a végső megállapítása, hogy a hét pozsonyi missa jellemző sajátosságai — azok, amelyek a nyugati szokástól eltérnek — feltűnő egyezést mutatnak nemcsak a Pray-kódex, hanem a Zágrábra elszármazott kódexek sajátosságaival is, ami azt bizonyítja, hogy itt a sajátos esztergomi liturgikus fejlődés ősi hagyományával állunk szemben. A 13—14. lapon a szerző hivatkozhatott volna az „altarista” intézményére, mely a capellanus-nak felel meg, és nemcsak egyes oltároknak saját felszereléssel és misekönyvvel, hanem a plébániától elkülönített javadalmazással való ellátását is magába foglalja.

IVÁNKA ENDRE (Kolozsvár)

AZ ÁRPÁD-HÁZI KIRÁLYOK OKLEVELEINEK KRITIKAI JEGYZÉKE (*Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*). II. kötet (1255) 1270—1301., 1. füzet, 1255—1272. Szerk. SZÉKELY IMRE. Budapest 1943, VIII + 194 l. 4°

A modern szociológiai történetírás tanítása szerint maradandó kultúrváltozások máról-holnapra nem jöhetnek létre, csak lassú, állandóan ható s a társadalom legmélyéig eljutó erők eredményeképpen. Ez a „törvény” kétségtelenül érvényes azokra az eredményekre is, melyek a történettudomány haladásával függnek össze. Lassú és mélyen ható erők tudnak itt is új „kultúrváltozásokat” előidézni. Ezek a gondolatok kell, hogy felébredjenek bennünk, amikor a

modern magyar történetírás mélyre szántó auctorának, Sz.-nek ezt az újabb munkáját kezünkbe vesszük. Az a husz észendő, mely a Kritikai jegyzék I. kötete I. füzetének megjelenése óta eltelt, kétségtelenné tette — még a nem kifejezetten szakemberek előtt is — e munka nélkülözhetetlenségét, az Árpád-korral foglalkozó szakember pedig kutatásai közben valósággal zavartan állott meg az 1270. évnél, ahol a Kritikai jegyzék eddigi lapjai végződtek. Most 12 évnyi várákozás után, amit a tudományt is sújtó anyagi nehézség kényszerített a munka kiadójára, a Magyar Tudományos Akadémiára, íme megindult a II. kötet, melynek előttünk álló I. füzetét remélhetőleg hamarosan fogja követni a szerző által jelzett többi három füzet is.

A munka I. kötete, mint ismeretes, a magyar okleveles gyakorlat megindulásától 1270-ig terjedt, IV. Béla haláláig, tehát majdnem három évszázad okleveles anyagát foglalta össze; a most meginduló II. kötet viszont, mely a szerző előszava szerint nagyobb terjedelmű lesz, mint az I., időben alig $\frac{1}{10}$ -ét tartalmazza az előbbi kötet éveinek. Már ez a nyers összehasonlítás is — eltekintve természetesen az anyag fennmaradásának az egyes korokban különböző körülményeitől — világosan mutatja azt a hatalmas fellendülést, amelyet a magyar jogi írásbeliség az Árpádkor vége felé haládvá egyre fokozottabb mértékben felmutat s egyszersmind azokat az előnyöket is, melyeket ebben az óriásivá növekvő anyagban az eligazodni vágyó kutató számára ez a munka jelent.

A most megjelent I. füzet V. István okleveleit tartalmazza, mégpedig nemcsak trónraléptétől kezdve, hanem azt megelőzőleg, ifjabb királysága, sőt hercegsége korából is, míg a 2. és 3. füzet lesz hivatalva IV. László okleveleit bemutatni és a 4. füzet III. András és függelékben a királynék okleveleit. E füzet tehát mintegy V. István életének „monográfiája” — rögzestáiban: A „bevezetés” az a 41 darab oklevél (1751—1790. szám) alkotja (köztük 1 teljes szövegben), melyeket István mint „primogenitus” herceg és Erdélynek is ura (dux Transilvanus) adott ki. Ezek az oklevelek 1255-nél kezdődnek és 1262-ig tartanak, amely évnél a végétől kezdve István már mint *rex unior* szerez magának új szerepet és hatalmi kört. Mint ifjabb király először 1262. dec. 5-én ad ki oklevelet s ilyen minőségben szerepel trónrajutásáig 1270-ig. Ezekből az évekből több mint 120 oklevelet látunk feljegyezve (1791—1917. számok), amelyek közül sokat (összeszámolásunk szerint 17-et) teljes szövegében mutat be a szerző. V. István okleveleinek ez a két csoportja önmagában vége is nagy érdeklődésre tarthat számot. Képet nyerünk belőle két érdekes közjogi intézményünknek: a középkori „trónörökösnek” és az „ifjabb királynak” a jogköréről, valamint a vele összefüggő szervezetek (udvartartás, kancellária) jellegéről. (1766., 1768. stb. számok.) Mint érdekes körülményt megemlíthetjük még azt is, hogy mivel István úgy herceg, mint ifjabb király korában egyszersmind Erdély hercege is volt, ezekben a csoportokban feltűnően sok az Erdélyre vonatkozó anyag, aminek történetírásunk — főképen az intézmények tekintetében — általában szűkében van. Az anyag legnagyobb része természetesen V. Istvánnak mint királynak az okleveleit tartalmazza, összesen majdnem 400 darabot (1918—2300. szám), ami, tekintve, hogy V. István: alig két évig (1270. május—1272. aug. 6.) volt király, az időtartamhoz arányítva óriásinak mondható. Külön ki kell emelnünk, hogy ebből az anyagból is igen nagyszámú (összesen 30) a teljes szövegében közölt, eddig kiadatlan oklevél, illetőleg oklevélkivonat.

A Kritikai jegyzéknek ez a füzet is az eddigi, a tapasztalat által annyira helyeseknek bizonyult elvek szerint készült, azonban vannak benne újítások is, így például az a kétségtelenül hasznos újítás, hogy az okleveles anyag helynevei mellé — amennyiben az lehetséges volt — a szerző kiteszi a helynek mai megyei hovatartozását, sőt az elszakított részekre eső helyeknél a névnek idegen megjelölését is, és az utódállam nevét. Most is valóságos tárházat nyújtják a történeti és forráskritikai ismereteknek a regesztákat követő megjegyzések, köztük némelyik egész értekezés, így főképen az 1933. számú, V. Istvánnak a németlipcsei vendégtelepesek részére adott kiváltságlevelével kapcsolatban, amely oklevél a külföldi irodalmat is élénken foglalkoztatta és foglalkoztatja. Éppen ezért nemesak tudományos, hanem politikai szempontból is kívánatos lenne, hogy minél előbb teljes egészében befejezést nyerjen ez a monumentális mű, mely hivatva lesz a „legmagyarabb” középkor történetét oly sok tekintetben új megvilágításba helyezni.

SZILÁGYI LÓRÁND (Kolozsvár)

FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: A TATÁRJÁRÁS TÖRTÉNETI KÜTFŐINEK KRITIKÁJA. Vác 1943, [Kapisztrán ny.], 69 l. 8°.

Érdekes ez a kis könyv. Rendesen megírunk egész nagy történeteket, a nélkül, hogy igazán bele ülnénk a bírói székbe. Elmondjuk, amit a tanúktól: kütfőkből kaptunk s igyekszünk eltéréseiket szépen összeegyeztetni, aztán elmondjuk, megírjuk lehető érdekesen és világosan, amit tudunk. Ez a referensek, előadók munkája. A tatárjárás magyarországi történetéből nagy per lett s ebben F. foglalja el a bírói széket. A régi ismert tényállás tanú Rogerius, Spalatoi Tamás és a latin versekben írt Siralom, Planctus magyar szerzetes szerzője, ki megmenekült a tatár veszedelem borzalmaiktól. Mindhárom tanú őszinte igazságszeretettel mondta el tapasztalatait és vallomásait s ezeket a magyar történetírás kétszáz év óta meghatottan vette tudomásul, de a külföldi egykorú és későbbi történetek, levelek is szinte egyhangúan beszélnek Magyarországnak majdnem végromlásáról, mely pedig csak egy évig tartott. A mohi csatában és főleg a Dunától keletre lefolyt emberirtások, vagyonpusztítások, kultúra műveinek feldúlása, éhség, dögvész, áldozatoknak sokasága kétségtelenné teszik Magyarország rettenetes leromlását, amelynél csak a török dúlás másfélszázada okozott nagyobb károkat a magyar történelemben. F.-nak a szeme azonban megakadt Zichy Ladomér grófnak 1934-ben Pécsen kiadott munkáján (A tatárjárás Magyarországon, 110 l.), mely a francia Ohsson mongol történetének hatása alatt bírálat tárgyává teszi Olchvárynak a hagyományos történetírással összhangzó tanulmányait, s főleg azt akarja bizonyítani, hogy a tatárjárás Magyarországon nem volt oly nagyhatású veszedelem, mint amilyenek addig feltüntettek. Bírálja a magyar tatárjárás főforrásait, Rogeriust stb., ezeket túlzásokkal vádolja. Előállottak tehát kétszáz évvel ezelőtt az egykorú szenvedő tanúk, akiknek minden történetíró hisz, s előállott az ügyvéd, ki a főtanúk állítását gyöngíteni igyekszik s mintegy enyhítő körülményeket keres a nagy vádlottnak, a mongol-tatár rokonságnak mentésére s a magyarság vigasztalására. F. a pernek lesz pártatlan bírása a Szent István Akadémia II. osztálya előtt két éve felolvasott munkájában. Könyvét, ezt a nagyon higgadt, okos és szinte aprólékosáig részletkebe világító ítéletet a nagy per jelentőségéhez illő történetírói értéknek tartom. Itt nincs semmi elnagyolva, inkább ismételtlen is, szinte fölöslegesnek látszó felsorolá-

sokkal is megalkotja azt a meggyőző ítéletet, hogy csupán egy-két nagy számot kell ellenmondó egész kis szám adatok miatt lejjebb szállítanunk. Pl. a tatárok félmilliónyi tömegét felényire. De egyebekben mindenütt igazolja az első három egykorú forrás, mint közvetlen tanúk megbízhatóságát, a tatárjárásban pedig a magyar történelem igen nagy, csaknem a török mesfélszázad pusztításaihoz hasonlítható katasztrófális jelentőségét.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (Zalaapáti)

JUHÁSZ ISTVÁN: A KÖZÉPKORI NYUGATI MISSZIÓ ÉS A ROMÁNSÁG. Kolozsvár 1942, Minerva ny. 31 l. 8°. — (Klny. az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyvéből.)

J. 1234-től a középkor végéig végigvezeti a nyugati egyház és a magyarság missziós-munkáját, különösen kiemelve Nagy Lajosnak, a ferencrendieknek, Kapisztrán Jánosnak, továbbá Hunyadi Jánosnak tevékenységét. Kitűnően felhasználja a nehezebben megközelíthető feldolgozásokat is, továbbá egy eddig még közzé nem tett oklevelet 1400-ból. Mivel az idevágó kútfők aránylag gyérek, nem lesz felesleges megemlíteni XXIII. János pápának 1415. január 9-én kelt oklevelét, melyből megtudjuk, hogy Demeter Dán és atyafiai bepanaszolták Konstanzbán a esanádi püspököt és káptalant. Nagyatyjukat, ki „pogány” volt, Nagy Lajos térítette a keresztény hitre és neki több helységet („villas volachales”) adományozott, melyeket most ők bírnak. E helységek lakói görög szertartásúak voltak. Ezeket a király felmentette a tized alól. Mégis a esanádi püspök és káptalan ezektől a lakosoktól személyükben és birtokukban tizedet követelnek. XXIII. János ezért meghagyja az esztergomi érseknek, hogy vizsgálja meg az ügyet és ha a panaszt valónak találja, akkor az említett tizedmentességi kiváltságot erősítse meg. — Szerző biztonsággal kezeli anyagát — megemlíti pl., hogy Macskási János aradi kanonok román származású volt — és az eddigi források alapján teljesen tisztázza a kérdést.

JUHÁSZ KÁLMÁN (Kübekháza).

RELKOVIĆ NÉDA: A BUDAI JOGKÖNYV (OFNER STADT-RECHT) HARMADIK KÉZIRATA A FŐVÁROSI KÖNYVTÁRBAN. [Budapest 1942], Bp. Szfv. háziiny. 24 l. 4°. (Tanulmányok 18.)

A Buda város középkori jogszokásait tartalmazó jogkönyvnek az Ofner Stadtrecht-nek, eddig két kézírata volt ismeretes, melyek egyike ma is a pozsonyi evangélikus líceum tulajdona, másika pedig Frank Ignác pesti egyetemi tanár hagyatékából előbb Pest város tulajdonába ment át, majd a város adományaképen a budapesti egyetemi könyvtárba jutott. A két kézirat szövege között olyan kevés az eltérés, hogy mikor 1845-ben Lichner Pál és Michnay Endre a budai jogkönyv szövegének kiadására határozták el magukat, a kiadás alapjául kizárólag a pozsonyi kéziratot vették, a pesti kéziratnak csupán eltéréseit jegyzeték föl. Ezek az eltérések egészen lényegtelenek, jórészt másolási hibák, sem nyelvészeti, sem történelmi jelentőségük nincs. Ugyanez áll a most felszínre került harmadik kézíratra, melyet Bozsenyik Béla tanártól vásárolt meg a fővárosi könyvtár. R. ugyanis mélyreható gondossággal hasonlította össze a fővárosi könyvtár 1938-ban megszerzett kéziratát a pozsonyi kézirat idézett kiadásával, s az összehasonlítás eredményeként megállapította, hogy az eltérések még nyelvészeti szempontból

sem bírnak nagyobb jelentőséggel, a fővárosi könyvtár kézirata, a pozsonyi kézirat betűhú másolata, amely még olyan időpontban készült, mikor a budai jogkönyv szövegében foglaltak élő jogot képviseltek. Ugyanilyen másolat a budapesti egyetemi könyvtár kézirata is, amelyről megállapítható, hogy Kassa város számára készült, mert a kézirat első tulajdonosaként Cromer Lénárt, kassai városi jegyző van megjelölve. A fővárosi könyvtár kézirata ilyen útbagazító jelzés nincs, s minthogy az előadottak szerint a szöveg a pozsonyi kézirat szövegének betűhú másolata, más módon kellett a kézirat származási helyének megjelölésére kísérletet tenni. R. e. célra a kézirathoz fűzött ugyancsak németnyelvű hűbérjogot használt föl, s ebből, valamint egyéb ismérvekből, arra vélt következtethetni, hogy a másolat Kolozsvár város használatára készült. Bármenyire megalapozottnak lássék e föltevés, mégsem tekinthető meggyőzőnek azért, mert Kolozsvár alig élhetett Buda város jogszokásaival: hisz ha azokkal élt volna, nem lett volna szükség rá, hogy Mátyás király külön rendelete alapján szorítsa rá Buda városát egyes jogszokásainak Kolozsvárral való közlésére. Ámbár a fővárosi könyvtár kézirata Bozsényik szerint Nagybányán került elő, mégis inkább arra kell gondolnunk, hogy ez a másolat olyan város számára készült, melynek érdekében állott a budai városi jog teljes ismerete. Olyan városra gondolunk, melynek a tárnoki széken ülési és szavazati joga volt, mert azt maga R. is megállapította, hogy a tárnoki szék a budai jog szerint intézkedett, amiből szükségképen arra kell következtetni, hogy az ülnököknek ismerniök kellett ezeket a jogszokásokat. De nincs kizárva az sem, hogy a tárnoki széken elnöklő tárnokmester számára készült a másolat, s valamelyik családi levéltárból került ki. Nagyon valószínű, hogy a pozsonyi kézirat volt az eredeti, mert ennek olyan függelékei vannak, amelyek feljegyzése budai eredetre mutat. Ez a kézirat akkor kerülhetett Pozsonyba, amikor Buda török kézre jutott és sok előkelő budai polgár itt talált menhelyre. A budapesti egyetemi könyvtár kézirata mindenesetre egyszerű másolat és ugyanilyen másolat a fővárosi könyvtár kézirata is, amelynek kritikai méltatását R. olyan szakemberen végezte, hogy minden elismerést megérdemel.

GÁRDONYI ALBERT.

PALL, FRANCISC: A TOUR DE LA CROISADE DE VARNA. LA QUESTION DE LA PAIX DE SZEDED ET DE SA RUPTURE (1444). Bucuręsti 1941, 15 l. 8°. (Köny. a Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine-ból.)

A humanista források ismertnevű kutatója ebben a tanulmányában O. Haleckinak egy 1939-ben megjelent cikkét cáfolja. A kiadó lengyel történész azt akarta bizonyítani, hogy Ulászló királyunk, a vánai csata szomorúvégű hőse nem szentesítette a megbízottja által Drinápolyban folytatott tárgyalásokat, illetőleg az ezen alapuló török-magyar békeszerződést, tehát az általánosan elterjedt véleménnyel szemben nem volt esküszegő, mert nem volt mit megszegnie. P. viszont a források aprólékos vizsgálata alapján kimutatja, hogy a szerződés szentesítése igenis megtörtént. Fejtegetése új adalékokat szolgáltat a Hunyadi-kori török-magyar harcok történetéhez, vagy legalább új megvilágításba helyezi régebbi ismereteink egyik-másik részletét. Végső eredménye azonban kissé idegenszerűen hat; talán ma már nem szükséges szakemberek számára írott munkában hangsúlyozni, hogy a hősiesség harcban

élesett fiatal királyt nem lehet erkölcsileg felelőssé tenni azért, hogy megszegte esküjét — amit vallási felfogása szerint jogosan megtehetett. Azt sem mernők állítani, a P.-tól felsorakoztatott forrásadatok gondos mérlegelése után sem, hogy Ulászló kétszínű politikát folytatott; fiatalon került olyan probléma elé, amely óriási erkölcsi erőt s még nagyobb politikai rátermettséget követelt volna; ellentétes erők hatása alatt, nehezen jutott el a végső döntésig. Azt sem fogadhatjuk el, hogy Ulászló habozása miatt maradt el a keresztény fegyverek sorsdöntő diadala: e nélkül kiverhették volna a törököt Európából. Felelőtlen dolog ilyesmit állítani, s a tényleges viszonyok ismeretében a legkevesébbé sem jogos: Ulászló nem változtathatta meg máról-holnapra a magyar hadsereg hosszadalmas készülődést igénylő rendjét, még kevésbé szövetségeseinek lassúságát és részvétlenségét; de feltéve, hogy korábban útnak indul, más hadjáratok tapasztalatai alapján csaknem kizártnak látszik, hogy a török európai hódításait, akáik a szultán távollétét kihasználva, visszafoglalhatta volna.

ELEKES LAJOS.

SOPRON SZABAD KIRÁLYI VÁROS TÖRTÉNETE II. rész, 6. kötet. Pótkötet az I. rész 1—7. és a II. rész 1—5. kötetéhez az 1278—1526. évekből. Közli: HÁZI JENŐ. Sopron 1943, Székely-ny. XXV+519 l. 8°.

Folyóiratunk 1936-ban emlékezett meg utoljára H. forráskiadványáról (II. rész, 3. kötet). Azóta megjelent a II. rész 4. (1936) és 5. (1938) kötete, most pedig az egész forráskiadvány befejező kötete. A most közölt forrásokkal ugyan távolról sem merült ki a városi levéltár középkori anyaga, hiszen még négy, jórészt középkori városi könyv vár kiadásra. Így a bírói ítéletkönyv az 1427—1531. évekből, a második telegkönyv (1480—1553), a feljegyzési könyv (1492—1543) és a papi könyv (1493—1580). E sorok írója a kiadatlan városi könyvek áttanulmányozása alapján állíthatja, hogy a közlést ezek az elsőrendű források is minden bizonyossággal megérdemelnék. Amennyire sajnáljuk, hogy a forrásközlés egyelőre megakad, ugyanúgy megértjük, hogy az okmánytár kiadója közel egynegyedszázados forráskiadói tevékenység után erre a 8—10 esztendőre még igénybe vevő munkára már nem vállalkozik. A városi okmánytár 13 kötete a soproni levéltár XVI. századi magyar nyelvű leveleinek kötetével olyan tudományos és emberi teljesítmény, amelyért történet- és nyelvtudományunk csak hálával adózhat.

A most megjelent kötet tartalmazza a városi levéltár kollektív és hiányos kollektív darabjait. Ezeknek kora csak az eddig kiadott kollektív anyag ismeretében volt megállapítható. Ezen kívül közli a levéltár legújabb szerzeményeit, nevezetesen néhai Pódafai Póda Lendre városplébános hagyatékából származó, nagyrészt csallóközi okleveleket. A kötet tartalmából kiemeljük a soproni zsellérek 1430. évi összeírását, amely 380 zsellér nevét tünteti fel. Az összeírás így értékes kiegészítése a már kiadott adó- és dézsmajegyzékeknek. Ugyancsak társadalomtörténeti szempontból fontos a fegyverfogható soproni polgároknak 1526. évi összeírása s az 1524. s az 1525. évi adójegyzék is. Gazdaságtörténeti szempontból általános érdeklődésre tarthat számot pl. egy harmincad-tarifa töredéke az 1483—1490. évekből, amely az 1938-ban már kiadott (II. 4; 316—350. ll.) ugyanazon körbeli harmincadjegyzékekkel együtt éles megvilágításba helyezi a Sopron és Ausztria között lebonyolódó kereskedelmet. Országos

történeti és helytörténeti adatok bőven találhatóak ebben a kötetben is. Az okmánytár anyaga azonban néprajzi szempontból is kiaknázható. Így pl. a most megjelent kötet közli az első adatot a magyarországi polgári betlehemre 1495 tájáról (271. l.: *ain chlain's Jesusse und ain chlain's pettel grallein*, amelyet a tárgyamutató tévesen mond „Jézuska szobor“-nak és „ágy“-nak. A kötet használhatóságát ezúttal is gondosan készített név- és tárgymutató, valamint rövid szójegyzék emeli.

MOLLAY KÁBOLY.

RÁCZ GYÖRGY: AZ IGAZI WERBŐCZY. Budapest 1941, Stephaneum ny. 48 l. 8°.

A szerző Werbőczyt halálának 400. évfordulója alkalmából meg akarja védeni a kritikával és ócsárlással szemben, amely ellene az utóbbi időkben felhangzott, mivel kultuszának élesítése és „a jogász-nemzeti öntudat őrzése“ ma sem felesleges. Azonkívül a Hármaskönyv „évszázados hatásának ez ideig hiányzó történelempolitikai magyarázatát“ akarja adni. Ismerteti Werbőczy életét Fraknoi munkája alapján, majd a Hármaskönyvet méltatja, legtöbbit a szentkorona-eszmével foglalkozva a régi, elcsépeelt frazeológiával. Ez az eszme „sajátosan magyar jogszemlélet, mely a király és a nemzet viszonyának tiszta kialakításával megakadályozta, hogy a nyugati magánjogias hűbériség tőlünk idegen és nemzetünk létére veszedelmes tanai behatoljanak“ (22. l.). Nem tudjuk, mi akadályozta Cseh-, Lengyel-, Svédországban stb. e veszedelmes tanok elterjedését, holott egyik helyen sem volt meg a sajátosan magyar jogszemlélet. Azt sem tudjuk, minő veszedelmet idéztek elő e tanok a hűbériség klasszikus földjén, Angliában, amelynek közjogi viszonyai talán mégis gyorsabban fejlődtek, mint a hazaiak. R. gyenge jogtörténeti műveltsége alapján „a nemzet ősi alkotmányos öntudatáról“ szól és tiltakozik „a kitarító szorgalommal végzett történelmi kutató munkásság“ ellen, „mely a sajátosan magyar Szentkorona-eszme általános európai, sőt külső eredetű gyökerzetét kívánja kiánsni“ (Eckhart?). A jogtörténeti ignorantia mondathatja csak el a szerzővel ezeket a szavakat: „A részletekbe vesző forráskutatás külön-külön eredményeinek történelmi hitelessége mellett sem fogadhatjuk el e vizsgálatok célzott következtetéseit (!), miután a Szentkorona eszméjének átfogó megértése és valóságának megfelelő integrális értékelése elsősorban jogtudományi kérdés, jogász feladat, jogi érzéket kíván.“ (23. l.) A jogtörténész feladata ezek szerint nem a források feltárása, a fejlődés kutatása, hanem a szerző emlegette „communis opinio“ elfogadása. Bizonyára mindig ez vitte előbbre a tudományt!

A Hármaskönyv közismert hatásainak letárgyalása után megállapítja, hogy a nemesség „egységes világnézetét“ belőle merítette, „politikai terminológiáját, sőt egész szellemi táplálékát is sokáig a Tripartitum lapozgatásából szerezte“. „Sajnálhatja valaki, hogy ez a nemesség meglehetősen kevésbé olvasta a Nyugat újszellemű könyveit, látszólag szinte begubózkodott a Tripartitum mögé...?“ Ez volt szerinte az egyetlen mód, hogy „biztosítva legyen minden kárhozatos szellemi megoszlással szemben...“ (28. l.). Hát éppen elég szellemi megoszlás volt a reformáció, a kuruc-labanc világ és a felvilágosodás korában is. Ezekről megfeledkezik. Furcsán hat, mikor a szerző nyomában ezek után „a statikus lelkiségről“, „a feltétlen reformellenességről“, „a gazdasági élet mozdulatlanságáról“ beszél, amit mind a Hármaskönyv idézett elő azzal „a szellemi büvölettel“ együtt, „amelynek feloldása csak Széchenyinek sikerülhetett“.

Nem jól sikerült Werbőczy megvédése azzal a támadással szemben, hogy a jobbágyokat büntető 1514. évi törvényeket munkájának III. részébe pótlólag beillesztette, „ezt történéseink kifogásolhatják; de jogászilag magyarázni nem kell. Be kellett illeszteni, kodifikátori kötelessége volt ez, ha nem teszi, törvénykönyvét nem tekintik teljesnek, hiányossága szembetűnő“. (33. l.) Mintha bizony Werbőczy teljes kodifikációra törekedhetett volna, különösen a nem-nemes osztályokra vonatkozólag!

Szerző jobbra-balra hadakozik, üt-vág, innen-onnan idéz, de óvatos duhaj a heroszvédelem terén, aki nem nevezi meg sehol ellenfeleit, pl. Szekfű Gyulát sem (34. l.), hanem csak általában szidva a történészeket, azt a látszatot kelti, mintha azok legfőbb vágya volna Werbőczy jogási nagyságát kisebbiteni. Végül a már ismert első recept szerint általános kirohanást intéz a szellemtörténészeknek a jogászok szemében gyűlölt fajtája ellen, akik szerinte „legfőbb figyelmüket változtatlanul Werbőczy magánéletének, vagyonszerzésének, birtokai kimutatásának szentelik“. (36. l.) Szegény szellemtörténészek! Ezt az alaptalan vádaskodást is elviselik, akárcsak egy jogásképviselőnknek az országgyűlésen elhangzott ezt a beszédfordulatát: „Mi ez a szellemtörténet? Tulajdonképpen a történeti materializmusból származik, amelyet nagy stílusban a marxizmus használt ki. Ennek elve az, hogy nem adatokat kell tanítani, hanem a gondolkodást, a szellemet, amint az a multban megvolt. Ennek következménye azután az, hogy az egész multat tulajdonképpen anakronisztikus következtetésekre használják fel, saját érdekükben. (Úgy van! Úgy van! jobbfelől)“ — írja a képviselőházi napló. — Persze, persze a szellemtörténészek, mint gonosz materialisták, Werbőczy vagyonszerzése iránt érdeklődnek legjobban.

A füzeteske végén egy, a központi Credo-egyletben tartott előadás van „a legnagyobb magyar jogtudós hitbuzgalmáról“. Ennek a végén azt írja a szerző Werbőczy ismert katolicizmusával kapcsolatban, „hogy talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy az elmúlt évtizedek egyházellenes és katolicizmus iránt elfogult moderneskedő történetírói (Szekfű?) Werbőczyt oly igazságtalanul támadták és bírálták“.

Az utolsó két és fél oldalon nem a Werbőczy-irodalmat, vagy a tanulmány forrásait, hanem a szerző egyéb műveinek felsorolását találjuk, 1938-ig kizárólag a büntetőjog köréből.

ÖSSZE: FERENC.

FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: WERBŐCZY HÁRMASKÖNYVE ÉS A KÁNONJOG. Budapest 1942, [Kapisztrán-ny. Vác], 144 l. 8°.

Az 1941-es Werbőczy-év alkalmából kívánta a szerző széleskörű teológia-történeti tudását a nagy magyar jogtudós emlékének szentelni, amidőn Werbőczy kánonjogi forrásai után kutatva, egyúttal beállítja őt korának teológiai áramlataiba. Szerzőnek a teológiai irodalomban való jártassága egyrészt lehetővé teszi számára a Hármaskönyv számos tételében a kánonjogi eredet adatszerű kimutatását ott is, ahol korábbi kutatók éppen ezirányú felkészültségük hiányában vagy nem fedezték fel a kánonjogi forrásokat, vagy csak római jogi eredetet láttak. E téren kivált a Prológus jön figyelembe, amely Werbőczy jogfilozófiai világnézetét tükrözi vissza. Itt a szövegek párhuzamba állítása meglepően erős kánonjogi egyezéseket bizonyít és különösen Aquinoi Szent Tamás hatására mutat.

Másrészt azonban szerző a tisztán mechanikus értelemben vett forrástörténeti adalékok mellett — miként mondja — gondot fordított a szellemtörténeti összefüggések vizsgálatára is. És valóban nemcsak a feltűnő szövegegyezések feltárásával, hanem Werbőczy egész egyéniségének és életművének vizsgálatában törekszik a teológiai életszemlélet hatását elénk tárni. E közben széles távlatokban mutatja be nagykiterjedésű irodalomtörténeti tudását. A kánonjogi és teológiai anyag beható ismerete mellett ez a szellemtörténeti meg-alapozás láttatja meg vele a kánonjogi hatásokat ott is, ahol mint a hazai szokáson alapuló tételes joganyag bemutatásánál természet-szerűen nem lehet oly szembeötlő a kánonjogi források használata. Érdekesebben mutatja ki szerző, hogyan igyekeznek a nagy magyar jogász a magyar szokásjog pozitív tételeit a keresztény értelmű teológiai theocentrizmuson alapuló jogrenddel összehangba hozni. E törekvése még a magyar király főpapkinevezési jogának tárgyalásánál is érezhető, ahol pedig leginkább tér el a kánonjogi felfogástól. Félegyházi munkája mindenesetre hasznos adalék Werbőczy munkásságának értékeléséhez.

PÁRDÁNYI MIKLÓS.

ILLÉS JÓZSEF: MAGYAR JOG A BALKÁNON. Budapest 1943, Magyar Külügyi Társaság, 8 l. 8°. — (Balkán-füzetek 11.)

E kis előadásban sikerülten foglalja össze szerző főképen a Tripartitum-nak a Balkán felé gyakorolt hatásáról tudottakat. Első délszláv fordítása már 1574-ben jelent meg és ez mind a horvát, mind a szerb nyelv legrégebb nyomtatott emléke. A Hármaskönyv magyar fordítása alapján készült és ez vitt be a horvát jogi terminológiába sok magyar kifejezést. Megjelenése bizonyosága a Szlavóniában és Horvátországban is használt magyar jognak. A Tripartitumnak újjörög fordítása is készült 1760-ban magyarországi görög kereskedők részére, de ez nyomtatásban nem jelent meg. Tagányi mutatott rá arra, hogy számos jogi intézmény magyar elnevezése átment a balkáni nyelvekbe. Utal a szentkorona-gondolat balkáni kisugárzásaira is.

E. F.

ILLÉS JÓZSEF: WERBŐCZI ÉS A HÁRMASKÖNYV. Budapest 1942, Szegedi Városi ny. 18 l. 8°. — (Magyar Jogászegylet Könyvtára 22. sz.)

A magyar jogászegyletben tartott előadásában a Werbőczy-kultusz régi ápolója azzal foglalkozik, hogy mit köszönhetünk a Hármaskönyvnek. A magyar jog egységének fennmaradása, a Habsburgok uralkodása alatt az alkotmányosság és a függetlenség biztosítása, az idegen, a római jog kizárása és a magyar jogi irodalom megteremtése azok az eredmények, amelyeket szerinte Werbőczynak köszönhetünk. Szól a Werbőczyt radikális és szocialista oldalról régebben ért támadásokról és iparkodik őt a jobbágytörvényhozás kérdésében védelembe venni, megállapítva, hogy a Hármaskönyv nem állandósította az örökös szolgaságot. A szentkorona-tan méltatásával fejezi be. „Nem igaz, hogy a nép ne érezte volna magát is benne a Szent Koronában, amikor jogilag nem volt benne.“ Ez az érzelem egyesített szerinte minden magyart.

E. F.

MOLNÁR ZOLTÁN: A RENAISSANCE-KUTATÁS ÚTJA ÉS EREDMÉNYEI. Kolozsvár 1942, Minerva ny. 55 l. 8°. (A Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Olasz Intézetének kiadványai. 1. sz.)

A doktori disszertációk általános színvonala annyira leszállott, hogy ma már meglegszenek egy szűkebben elhatárolt kérdés zökkenésmentes kidolgozásával, melyben a fiatal tudósjelölt tanúságot tesz forrás- és szakismeretéről, analitikus és rendszerező készségéről, arról, hogy elsajátította a mesterség módszereit. M. doktori értekezése ennél jóval többet nyújt. Tárgya roppant gazdag, s nemcsak alapos tájékozottságot kíván, de józan kritikai érzéket is, a mellett igen hasznos, mert hasonló összefoglalás magyar nyelven még nem készült. Szerző a művészeti renaissanceot sajátos módon kizárta vizsgálódásai köréből. Bár elismerjük, hogy külön értekezéseknek szolgálna anyagot, mégis vannak olyan szerzők, akik az egyetemes renaissancehoz is sokat adtak hozzá a művészeti vizsgálatokon keresztül, hiszen e kor leghatalmasabb teljesítményei művészetiek voltak. Ernst Walsér, Max Dyorak, Aby Warburg és mások kutatásai nélkül nem lenne kielégítő képünk az általános renaissance-ról. Célkitűzésén belül azonban igen szépen oldja meg feladatát. Különösen az kapja meg az olvasót, hogy milyen tömören és mégis világosan méltatja Burckhardtot és az utána következő irodalmat. Megerősít abbéli meggyőződésünkben, hogy a középkori renaissanceok és humanizmusok csak érthetőbbé teszik a nagy újkori mozgalmat, de sem jelentőségétől meg nem fosztják, sem nem kisebbíthetik benne Itália szerepét. Mindenesetre a kutatás érdeme, hogy ma már nem képzelünk olyan éles szakadékot középkor és renaissance közé; hogy a humanizmus és a kereszténység viszonyát egészen másként látjuk; s általában világossá vált az út, melyet a humanizmus Cicerótól Petrarcaig megtett, legalább is sok mozzanatában. M. elrendezésében nemcsak a német, francia, olasz, angol tudomány kapja meg a megillető helyet, de jó összefoglalását adja a magyar törekvéseknek is. Itt viszont szóvá kell tennünk, hogy kifelejtí Eckhardt Sándor, Kerecsényi Dezső és Trecsényi-Waldapfel Imre munkásságát és méltatását. Néhol elkelne a részletesebb tartalmi ismertetés, másutt meg a méltatás igen szűkszavú. A dolgozat leg-szerencsésebb részei a Burckhardt-ról, Burdachról, Toffaninról szólnak; érdemén felül méltatja Alfred von Martint és sajnálatosan elmellőzi Diltheyt. Egészben véve azonban igen jó és hasznos doktori értekezéssel gazdagodott az olasz-magyar renaissance kutatás.

KARDOS TIBOR.

DAS EVANGELISCH-THEOLOGISCHE SCHRIFTTUM IN UNGARN. 1. BRUCKNER, V.—KOVÁTS, J. S.: DIE NEUEN KIRCHENGESETZBÜCHER. KOVÁTS J. S.: SOZIOLOGIE UND WELTANSCHAUUNGSFRAGEN. 2. PAP L.: DIE WISSENSCHAFT DES ALTEN TESTAMENTS. Halle (Saale) 1940, Akademischer Verlag, S. 50 + 37. 8°. — (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum für die Forschungsstelle für Kirchenkunde Südosteuropas, besonders Ungarns, a. d. Theologischen Fakultät der Universität Halle-Wittenberg. Hsgb. v. Michael (Mihály) Bucsay. Bd. I, Heft 1—2.)

SZABÓ, GÉZA: GESCHICHTE DES UNGARISCHEN COETUS AN DER UNIVERSITÄT WITTENBERG 1555—1613. Halle

(Saale) 1941, Akademischer Verlag, S. 158. 8°. -- (Bibliothék des Protestantismus im Mittleren Donaúraum usw. Bd. II.)

A magyarországi protestantizmus a XVI., XVII. és még részben a XVIII. században is közvetlen kapcsolatban állott a nyugati protestáns egyházakkal. A latin nyelv általános használata nagyon megkönnyítette ezt. Magyar diákok tudománnyal a tarsolyukban tértek haza idegenből, nyomdák magyar munkákat jelentettek meg külföldön. A hazai protestáns egyházak életének külső eseményeiről, az egyház és állam viszonyáról, ezenkívül sokszor politikai érdekből is szereztek értesülést szomszédaink. A nemzeti nyelvek használatának előterbe nyomulása, a hazai politikai viszonyok XVIII. századi alakulása megnehezítette a velük való érintkezést. A magyar protestantizmus belső életét eddig sem kísérték nagy figyelemmel, de ettől kezdve életének külső megnyilvánulásairól is kevesebbet tudtak. Ezt az elszigetelődést kívánja ez a sorozat megszüntetni és a magyar teológiai tudomány eredményeinek közreadásával a régi kapcsolatokat óhajtja a nyugati protestantizmussal visszaállítani.

A könyvtár első kötetének 1. és 2. füzeté ismerteti a magyar ev. és ref. egyházak világháború utáni jogfejlődését, a hazai szociológiai és világnézeti kérdések állását, az ószövetségi szentírástudomány magyarországi helyzetét könyvszettel. Az összefoglalások szerzői protestáns főiskolák szaktanárai.

A második kötet a wittenbergi magyar tanulók egyesületének kora-újkori történetét tartalmazza.

A magyar diákok külföldi egyetemjárása a középkorban kezdődött. A reformáció korában még nagyobb méreteket öltött. A lutheri reformáció központját, Wittenberget, eleinte a forrongó hitbéli kérdések közelebbi megismerése és a papi pályára való előkészülés miatt keresték fel, később a hazai iskolaügy kifejlődése után kimondottan tudományos ismeretek kibővítése céljából.

A szerző megállapítása szerint a reformáció évszázadában 1.018 magyarországi diák fordult meg a wittenbergi egyetemen. Ezek egy része 1555-ben Coetus Ungaricus néven egyesületet alakított. A tagok majdnem mind színmagyarok voltak (27. l.). A Coetus célja: a diákok érdekeinek képviselése az egyetemen szemben, a tanulmányok előmozdítása és az anyagi segítségnyújtás.

A Coetus tagjai barátságos magatartást tanúsították az egyetemen tanuló többi magyarországi diákkal, a németekkel és a Wittenbergben tartózkodó külföldiekkel szemben. Az egyetemen kívülállókkal, a város polgárságával, mivel ezek nem tudtak latinul, ők meg kevésbé németül, nem érintkeztek.

A Coetus lényegét az adta meg, hogy benne az egyetemi oktatással párhuzamosan tudományos élet folyt. Könyvtárral rendelkeztek. Disputációkat tartottak, amelyekhez mindenki hozzászólhatott. Az elnöki tisztet eleinte Melancthon viselte, halála után a szenior. A témákat a teológia és a filozófia adta. Azonban előkerültek olyan kérdések is, amelyeket nem az egyetem dobott be közéjük. Egyesek Magyarországból magukkal hozták és terjesztették az antitrinitarizmust. Ez ellen a Coetus állást foglalt és tagjaitól a szentháromságant elismerő esküt követelt. Az 1560-as években a diákok az egyetemen philippista teológiát tanultak, a Coetusban pedig egyenesen Kálvin és Bullinger teológiájához húztak. Bár ez köztudomású lehetett, eleinte a magyarokat bántódás nem érte. Az orthodoxia kezdetével, 1592-ben, a szász választó gyámja vizsgálatot rendelt el a Coetus tagjai ellen. Miután azok kálvinista állásfoglalásukról nem mondtak le, az egyetemről kiutasították őket. Távozásuk után enyhítették

ugyan a tiltó rendelkezést, de a magyar diákok más universitásokat kerestek fel. A Coetus haldokolva tengődött még 1613-ig, amikor megszűnt.

A pénzügyi viszonyok tárgyalásánál látjuk, hogy lelkészek, tanítók, egyházközségek, egyházmegyék, zsinatok, polgárok köz- és főnemesek segítik adományaikkal a wittenbergi tanulókat. A kiutasításnál derül ki, hogy magyar főurak, köznemesek, katonák nemcsak adományokat küldtek, hanem állandóan támogattak egy-egy diákot. Képet lehetett volna az adatokból rajzolni a magyar társadalom áldozatkészségéről. Mi az oka a folytonos pénzszükségnek, amely nemcsak a magyarokat, de a gazdag szászokat is környékezte? — A polgárság alacsonyabb és magasabb köreivel való érintkezést közvetlen egymás után tárgyaltuk volna (49. és 53. l.). A Senatus Bathoriensis Nyirbátor oppidum városi tanácsát jelenti, nem pedig Erdély államtanácsát, mint ahogy a szerző véli (84. l.). Kár, hogy több „sajtóhiba” maradt a latin szövegrészben. Sz. munkáját eredményei alapján nyereségnak tartjuk.

RÓZSÁS LAJOS.

BENDA KÁLMÁN: BOCSKAI ISTVÁN. Budapest 1942, Franklin Társulat, 241 l. 8°. — (Magyar Életrajzok. Szerk. Szekfű Gyula.)

Bocskai alkotását ismerjük. A hatalmas egyéniség élete homályban maradt. A Magyar Életrajzok sorozat e kötetének feladata Bocskai életútjának megelevenítése.

Az eseményeket mérlegelő, vagyont, hatalmat szerezni akaró, köznemesi ösöktől származik Bocskai. Az ifjúra rendkívül erős hatást gyakorolnak a roppant Habsburg birodalom középpontjában, Prágában eltöltött évek. Érzelmi adatokból megalkotott ítéletét megerősítette a váradi kapitányi évek értelmével feldolgozott tapasztalata: a magyarságnak a Habsburg birodalomra támaszkodva kell a török megtörésén küzdenie. A váradi kapitány, Erdély legsúlyosabb méltósága, tetteiben ennek az álláspontjának megvalósításán fáradt, kíméletlen következetességgel. Báthori Zsigmond fejedelem megnyerése, az országgyűlési ellenvélemény elnémítása, kivégzések, a császárral való szövetség, Báthori András trónjának megdöntése, a törökkel vívott harc az állomások a megvalósítás útján. Mihály és Básta erdélyi uralma, prágai tisztes fogsága, a Habsburg birodalom valódi erejéről ekkor fogalmazott újabb ítélet alámosták eddigi gondolatmenetének pilléreit. Magától nem változtatta volna meg elgondolását ennek ellenére sem. Megtámadásával kényszerítették ezt ki belőle.

A továbbiakban: Bocskainak a törökhöz való viszonya, koncepciója megítélésében, Szekfű útmutatása nyomán halad. Kiemeli azonban, hogy a küzdelem nem volt vallásháború (159. l.), katolikus és protestáns közt nyugaton megszokott vak gyűlöletet ebben nem találjuk meg (215. l.). A nyugati eszméknek az országba való bejutása és feldolgozása, mint Eckhart Ferenc, Révész Imre kutatásainak eredményei mutatják, igen különböző mértékű volt. A cseppfolyós állapotban lévő confessionális határok csak a század utolsó negyedében kristályosodtak ki és azután tudatosultak a társadalomban. A felekezetek közti ellenszenv letompításában a kereszténység gondolata, a pogány veszély hatott még különösen. Megállapítása más téren nyert eredményekkel egybehangzó.

Adatok hiányában Bocskai vallásossága, műveltsége, lelkiéletének más tartalmai közelebbről aligha lesznek megvilágíthatók.

Nem beszélünk a Habsburg birodalom XVI. századi „szervezetlenségéről“, hanem inkább a szervezet teljesítőképességének határaitól. A váradi időszak hatását a prágaival egy fejezetben tárgyalnók, mert közösen alakították ki Bocskai német barátságát.

B. feladatát, az államférfi Bocskai lelki fejlődésének jól felépített, kitűnő előadású rajzát szépen oldotta meg.

RÚZSÁS LAJOS.

CSAPODI CSABA: ESZTERHÁZY MIKLÓS NÁDOR. Budapest [1942], Franklin-Társulat, 172 l. 8°. (Magyar Életrajzok. Szerk. Szekfű Gyula.)

Cs. munkája a Szekfű Gyula szerkesztésében megjelenő Magyar Életrajzok című sorozat egyik kötete. E sorozat a magyar mult nagy államférfiait akarja ismertetni tudományos szakszerűséggel s a mellett a nem céhbeli olvasót is lebilincselő élvezetes előadásban. Cs. könyve mindkét feladatot sikerrel oldotta meg, pedig egyik sem volt könnyű. A legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy a teljes forrásanyag fölött nem rendelkezett. Csak a már közzétett forrásokat használta fel, levéltárakban nem kutatott. Igaz ugyan, hogy Eszterházy Miklósról vonatkozólag igen sok forrás már napvilágot látott, részint gyűjteményekben, részint pedig darabonként a legkülönbözőbb helyeken. Ezeket Cs. alapos gondnal összegyűjtötte. A bennük található adatok Eszterházy Miklósnak első sorban államférfiúi működését világítják meg, minthogy a közlöket, különösen a mult század második felében, a magyar történeti forráskiadás mennyiségi virágkorában, főleg a politikai vonatkozások érdekelték. Arra pl. nem voltak kíváncsiak, hogy Eszterházy Miklós óriási birtokait hogyan kezelte és művelte, jövedelmeit milyen célokra fordította? Vagy hogy a birtok kezelő személyzetét és földművelő népet milyen kapcsolatok fűzték a földesúrhoz? Avagy hogy a nádor, mint a király helytartója, az ország legfőbb bírja és hadvezére, ezt a hármas hatáskört milyen hivatalszervezettel és hogyan gyakorolta? Épített-e Eszterházy Miklós templomokat, iskolákat, támogatta-e az írókat, milyen könyveket adott ki? Ezekre a kérdésekre a kiadott forrásokban csak néhány adat válaszol, ezeket Cs. fel is használta, s rájuk támaszkodva Eszterházy Miklósról, mint mondja, a barokk főnemesről és az emberről is plasztikus, nagy vonalaiban hiánytalan képet rajzolt. A levéltári kutatás szükségét mégis itt érezhette leginkább, erre azonban, célját tekintve, nem vállalkozhatott. Ez annak lesz majd a dolga, aki Eszterházy Miklós életét részletesen fogja megírni. Ilyen részletes életrajz hiányát Cs. könyve nem tudja, de nem is akarja pótolni. A második nehézséget az okozta, hogy a tárgyalta korszak történetét illetően csak kevés olyan feldolgozásra támaszkodhatott, amelyekből akár megbízható adatokat, akár alkalmazható szempontokat kapott. Eszterházy Miklós nagy kortársai: Pázmány Péter, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Lippay György, Pálffy Pál közül, hogy a kisebbeket ne is említsük, egyedül Bethlen Gábornak van olyan életrajza, Szekfű Gyula munkája, amelyről mintául vehetett. Fraknoi Vilmos Pázmány-a és Szilágyi Sándor I. Rákóczi György-e inkább csak adatokat nyújtott,

Cs. könyvének legfőbb érdeme az, hogy a rendelkezésre álló adatok és tanulmányok segítségével biztos szemmel ismerte fel és határozott vonásokkal rajzolta meg a XVII. század első felének változatos erővonalait, s Eszterházy Miklósnak, az államférfiúnak, sokoldalú működését, aki ez erőknél részint hatása alatt állott, részint pedig

maga is alakítólag hatott. Az életrajzíróknak, s ez a harmadik nehézség, nemcsak azt a kort kell ismernie, amelyben hőse élt, hanem azokat a fejlődésvonalakat is, amelyeknek egy-egy szakasza hősére hatott, illetve amelyeknek egy-egy szakaszát hőse alakította. A multat nemcsak kereszt-, hanem hosszmetzetben is látnia és ábrázolnia kell. Ez azután azzal a veszéllyel jár, hogy évszázados fejlődéseket hőse korának szemszögéből magyaráz és értékeli. Cs. pl. azt mondja, hogy a Habsburgok nyugati politikája, amely török viszonylatban békét akart, vezetett Bocskay felkelésére, majd (?) az önálló, a királyi Magyarországgal szemben ellenséges erdélyi fejedelemség megalakulására és arra a lelki szakadásra, amely a nyugati és keleti magyarság között kialakult. (31. l.) Jó példa ez arra, hogy más viszonylatokat is hőse szemüvegén keresztül néz és lát. Eszterházy Miklós csakugyan azért volt elégedetlen a Habsburgokkal, mert azok nem akartak a török ellen harcolni. Ez azonban már nem állítható Bocskayról, aki a törökkel szövetségbe, még kevésbé az erdélyi fejedelemségről, amely létét a törökkel való megalkuvásnak köszönhette. A nyugati és keleti magyarság közötti ellentét dolgában sincs egészen igaza, mert a Habsburgokkal való elégedetlenség, noha különböző forrásból fakadt, inkább közelebb hozhatta volna egymáshoz a kétféle magyart. Bonyolult kérdések voltak ezek, amelyeknek boncolásánál egyébként Cs. nem esik abba a hibába, hogy hőseinek csak erőnyeit látja, s jelentőségét eltúlozza. Hasonlóképpen mértéktartó előadásának módja is, amely arányos és logikus szerkezetű munkáját élvezetes olvasmánnyá teszi. Igen hatásosak a szövegbe illesztett jól megválasztott idézetek. A szaktudományon kívül a művelődésre vágó közönség is meglelégedéssel nyugtázzhatja Eszterházy Miklós nádor legújabb életrajzát.

EMBER GYÖZÖ.

MÁRKÓ ÁRPÁD: GRÓF ZRÍNYI MIKLÓS. Budapest 1942, Magyar Szemle Társaság, 80 l. 16°. — (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kiskönyvtára 146.)

Nemzet, mely örök veszélyek közt éli életét, egy pillanatra sem veheti le tekintetét azokról a nagyjairól, akik létét biztosító legkiválóbb erőnyeinek megtestesítőiként, örök mintaképeiként állnak előtte. Ez a belátás a magyarázata annak a nagy érdeklődésnek, mely a magyar olvasóközönség részéről — az első világháború megpróbáltatásai óta — Zrínyi művei iránt újra megnyilvánul. Különösen nemzeti hadsergünk, honvédségünk ismerte fel Zrínyiben a maga eszményképét, a maga gondolatvilágának, léletszemléletének, s élethivatásával kapcsolatos célkitűzéseinek legtokéletesebb kifejezőjét. A honvédség kebelén belül a Magyar Vitézi Rend Zrínyi-Csoportja néven már külön tömörülés is alakult azokból a katonairókból és művészekből, akik a Zrínyi Miklósban felismert magyar katonaeszménykép kultuszát, a hősi magyar léletszemlélet ápolását tekintik munkásságuk vezéreszméjének.

Mindenképen időszerű volt tehát 1939-ben a Magyar Szemle-Társaság részéről az a gondolat, hogy A Magyar Szemle Klasszikusai című könyvsorozatában korszerű keretekbe foglalva nyújtsa át a művelt magyar közönségnek Zrínyi Miklós prózai munkáit, s a kiadvány megszerkesztését M. ezredesre, a kiváló katonairóra bízta.

Az, ami „Gróf Zrínyi Miklós“ címmel 1942-ben a Kincsestár 146. füzeteként megjelent, alapjában véve nem egyéb, mint rövid

kivonata annak a szép életrajznak, s azoknak a nagy írói tisztánlátással összeállított magyarázó jegyzeteknek, amelyek M. tollából az 1939. évi szövegkiadás kereteként napvilágot láttak. Ezeket a szövegeket csak a Zrínyi költői műveire vonatkozó fejezettel kellett kiegészíteni ahhoz, hogy a nagy költő, a hadtudományi író, a nemzetnevelő államférfi és a hadvezér élete művét a maga teljes egészében láttató monográfia kerekedjék belőlük. Ilyen teljes Zrínyi-monográfiát akar nyújtani dióhéjban a Magyar Szemle Társaság a Kincsestár új füzetében azoknak, akik a történeti és irodalomtörténeti Zrínyi-kutatók eredményeit szeretnék áttekinteni. A mű méreteiben és a feldolgozás módjában világosan felismerhető népszerűsítő célok mellett nem tévesztette szem elől a teljesség és a tudományos alaposság követelményeit sem, s így az adott szűk keretekhez alkalmazkodva is sikerült teljesértékű képet nyújtania. Erre természetesen csak olyan író volt képes, mint M., aki a választott tárgy minden részletét alaposan ismeri, s a kutatás eredményeinek teljes áttekintésével alkothat minden kérdésben ítéletet. A mű felépítése arányos. A füzet háromnegyedrészét az életrajz tölti ki, míg a Zrínyi műveit ismertető fejezetekre közel húsz oldal jutott. A tudós lelkiismeretességét dicséri, hogy M. az adott szűk keretek között is szükségesnek látta az eddig végezett kutatómunka hézagait megmutatni s utat jelölni e munka folytatónak. A Zrínyi-életrajz kiegészítése s a még lappangó Zrínyi-levelek összegyűjtése szempontjából M. különösen a körmendi Battlyány-levéltár átkutatásától vár jelentős eredményeket.

K. LÁSZLÓ JÓZSEF.

MAKKAI LÁSZLÓ: SZOLNOK-DOBOKA MEGYE MAGYARSÁGÁNAK PUSZTULÁSA A XVII. SZÁZAD ELEJÉN. Kolozsvár 1942, Minerva ny., 149 l. 8°. (Klly. az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyvéből.)

Nem először nyul M. ennek a vidéknek nemzetiségi történetéhez. Egy dolgozatában, főként a nyomtatásban megjelent anyag alapján, foglalkozott már vázlatosan Észak-Erdély, tulajdonképpen a mai Szilágy, Szolnok-Doboka és Kolozs vármegyék nemzetiségi viszonyainak kialakulásával (Hitel, 1942. júl.) és akkori megállapításait a következőkben lehet összefoglalni. A magyarság általában a XII. századtól számítható betelepülése során főleg a folyóvölgyeket szállta meg, s a románok jóval a magyarság után, nagyobb tömegben csupán a XIV. század második felében jelentkeztek a völgyeket egymástól elválasztó hegy ségekben. A két nép aztán hosszú ideig nem lépte át ezen településterületének természetes határait, mindössze a Mezőség volt már a középkorban is vegyes nemzetiségű táj. Az újkor kezdetén kétségtelenül a magyar volt Észak-Erdély lakosságának legnépesebb eleme, mellette a románság csak szórvány jelleget mutatott. A népesség képében Erdély XVI—XVII. századi történetének szomorú eseményei hoztak változást. A hadak járása és a seregek nyomát követő éhínség s járványok megtizedelték a népet, mégpedig elsősorban a völgyek magyar lakóit; őket ezek a csapások könnyebben elérték, mint a hegyek védelmében meghúzódó románokat. Az üresen maradt vagy megritkult lakosságú falvakat most már románok népesítették be; vagy úgy, hogy egyszerűen lehúzódtak az erdőből, vagy földesúri telepítés révén. Sokhelyütt a számban megapadt és életmódban lesüllyedt maradék-magyarság elrománosodása is hozzájárult az előbbi két tényezőhöz. — Ennek a vázlatosan meg-

rajzolt folymatnaak egy részét dolgozta ki most tüzetesebben ebben az értekezésében a szerző; szám szerint kívánta érzékeltetni azt a magyarpusztító hatást, amelyet a XVI—XVII. század fordulójának háborús dűltsái a mai Szolnok-Doboka vármegye egy részében, az akkori kővári és szamosújvári vártartományokban okoztak. A két vártartománynak 1603-ból származó összeírásai nyujtották ehhez a kísérlethez az alapot, és a XVI. század közepe tájáról való négy másik összeírás tette lehetővé az összehasonlítást. A felvetett téma és a kidolgozásban követett módszer felette egyszerű, az eredmény megbízhatóságához pedig szó fér. Hogy a szóbanforgó terület lakosságának számában a XVI. század közepétől az 1600-as évek elejére nagy csökkenést fog M. kimutatni, azt a XVII. század első éveinek háborús pusztításaira vonatkozó elbeszélő források felsorakoztatása után mindenki előrelátja, és épp így magától értetődőnek tartja azt a szomorú tényt is, hogy ebben a népi veszteségben a magyarság részesedése aránytalanul nagyobb, mint a románságé, amint megállapítást nyer az a körülmény, hogy a magyarok a két Szamos és némely mellék-patakjaik völgyét, valamint a nyiltabb mezőségi tájat, a románok pedig a seregek vonulásától mégis félrebb eső hegyes, erdős vidéket ülték meg. Amikor azonban a szerző a pusztítás méretét a magyarok és románok számának a két különböző időpontban való megállapításával akarja kimutatni, bizonytalan talajra lép. Olyan összeírások, amelyek közül az egyikből a falvak portáinak, a másikkól házáinak, ismét másikkól jobbágyfőinek száma derül ki, önmagukban nem igen alkalmasak lélekszám kiszámítására. Főleg olyan vidéken nem, ahol különböző társadalmi és gazdasági formák közt élő népekről van szó. Jelen esetben csökkenti a helyes végeredmény valószínűségét a források hiányossága is. Gyakran egyéb támpont híján, olyan falvak lélekszámát, amelyekre nézve nincs adat, a környező falvak, illetőleg egy bizonyos tájegység többi falva alapján végzett átlagszámítás révén lehetett csak megbecsülni. A legkirívóbb ilyen eset az, amikor a Kis- és Nagy-Szamos szögében negyven falu lélekszámát mindössze tíz falu jobbágyfőinek számából kellett kiszámítani. M. azon végső megállapítására tehát, hogy a felvett két időpont között (és nem a XVII. század elején) a magyarság lélekszámának 85%-át, a szászság 88%-át, a románság pedig 45%-át veszttette el, a kritika mindössze egy szóval reflektálhat: lehetséges. Megnyugtatóbb eredményt majd csak a kérdéses terület modern népiségtörténeti feldolgozása folyamán összegyűjtött teljesebb anyag és a módszeresebb feldolgozás hozhat. Lehet, hogy mindezt éppen M.-nak fogjuk köszönni, de akkor mi szükség van hat összeírásnak és ennek az alig kétíves dolgozatnak idő előtt való közlésére?

JUHÁSZ LAJOS (Bécs).

A TRENCSÉNI JEZSUITA NOVICIÁTUS ANYAKÖNYVE. Bevezette és közrebocsátotta PETRUCH ANTAL. Budapest 1942. Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 216 l. (Kiadványok Jézustársasága magyarországi történetéhez. Források 6.)

Az 1655—1772 közt fennállt trencsényi noviciátusból kerültek ki a magyarországi jezsuiták azok kivételével, akik külföldi házakban, elsősorban Bécsben nevelkedtek. A noviciátus anyakönyvének — mely több mint 1700 jezsuita személyi adatait tartalmazza — kiadása tehát igen fontos kézikönyvül szolgál mindazok számára, akik ennek a kornak szellemi életét kutatják. Adatai, melyek teljesen hitelesek-

nek tekinthetők, sok esetben helyesbítik az életrajzi lexikonok (Stöger, Sommervogel, Szinnyei) megállapításait. Az anyakönyv-bejegyzései kiterjeszkednek a néven kívül a nemzetiségre, születési időre, a rendbe való belépésre, korábban elért iskolai fokozatra, nyelvtudásra stb. A helyes elvek szerint készült, gondos kiadásért elismerés illeti a szerzőt és értékes gyarapodása a kiadványsorozatnak, amelyben megjelent. Csak az a kár, hogy helyszűke miatt a bevezetés igen rövid. Érdemes lenne, ha a szerző az ott inkább csak példaként említett adatokat a rendtagok származására, nyelvtudására, iskolai végzettségére stb. vonatkozólag külön tanulmányban részletesen is feldolgozná, esetleg a külföldi noviciátusok magyarországi tagjainak adataival is kiegészítve. Ez a tanulmány sok tekintetben közelebb vinne a XVII—XVIII. század magyar és magyarországi juzsuitáinak megismeréséhez.

(SAPODI CSABA.)

**MOLNÁR ÉVA: BOSZORKÁNYPEREK MAGYARORSZÁGON
A XVII—XVIII. SZÁZADBAN.** Budapest 1942, [Faragó
ny. Kispeszt], 46 l. 8°.

A boszorkányperek fennmaradt dokumentumai több tudományterületre kiterjedően kényes forrásanyag. A perjegyzőkönyvekben és tanúvallomásokban megőrzött kuruzsló-módszerek, a boszorkányoknál s a tőlük rettegő népnél megnyilvánuló psychopathiás jelenségek az orvostudomány, illetőleg az orvostörténet, a boszorkányok elleni eljárás s az annak során alkalmazott elvek és szempontok a jogtörténet érdeklődésére tarthatnak számot; a perekben feltáruló babonák, népszokások, a különböző fajok boszorkány-elképzelései között mutatkozó különbségek az ethnographia, ethnológia és anthropológia részére nyújtanak különféle tanulságokat; az egykorú viszonyok alkotta háttér, korfelfogás, az üldözések erősödő vagy gyengülő hullámai viszont művelődéstörténeti, társadalom-pszichológiai stb. szempontból érdemelnek figyelmet. Úgy látszik azonban, hogy a magyar boszorkányirodalom viszonylagos nagysága nem annyira a tárgy sokrétű érdekességének, mint inkább bizarr, fantáziára ható voltának köszönhető. A kérdésre vonatkozólag eddig megjelent munkák ugyanis azt még semmilyen irányban ki nem merítették s csupán egy-egy részletkérdést érintenek vagy az anyag összegyűjtését folytatják (közöttük komoly törekvésekre valló hasznos művek és értéktelen publikációk egyformán találhatók). Bizonyára a mondott hiány pótlására, M. a tárgy átfogó ismertetését kísérelte meg: a boszorkányperek minden vonatkozását megpróbálta összefoglalni. Vizsgálódásai kiterjeszkednek az európai boszorkányhit eredetére s annak időbeli alakulására, a magyar boszorkányhit létrejöttében kimutatható elemek feltáráására, a külföldi boszorkányüldözések történeti áttekintésére, a magyarországi boszorkányperekben alkalmazott eljárásra s az üldözések korának hazai művelődési viszonyaira. Majd azokat a vádak ismerteti és magyarázza, melyekkel a perek folyamán a boszorkányokat illették, végül arra törekedik megfelelni: kik és miért kerültek kortársaik szemébe a boszorkányság halálos gyanújába? Mint e felsorolásból látható, a munka — kis terjedelméhez képest — túlságosan sokat akart felölelni, éppen ezért az eredmény nem lehetett kielégítő, a felvetett kérdések jórészt csak homályos vagy szintelen magyarázatokat kapunk. E helyett a szöveg számos oly dologgal foglalkozik,

ami — a tárgyat legtágabb értelemben véve is — kétségtelenül elmaradhatott volna. Így pl. a magyarországi boszorkányperekkel kapcsolatban aránylag hosszasan szól a tortúráról, a hóhérról, utóbbinak fizetéséről és társadalmi állásáról s — a boszorkányperек speciális vonatkozásain túl — általában a büntető eljárásról, de a szük-ségtelenül felölelt témát nem dolgozza ki: a magyar bírósági szervezetről és peres eljárásról adott kép hiányos és zavaros marad. A felesleges kitérések helyett bizonyára megfelelőbb lett volna, ha a szerző megkísérli pl. a magyar boszorkány-világnak a különféle nyugati fajok hasonló elképzeléseivel való rendszeres egybevetését ha még részletesebben s valóban behatóan foglalkozik az újkor elején egész Európát elborító boszorkányüldözési hullám okaival és magyarázatával stb. E néhány, általános jellegű észrevételen kívül azonban egyes kifogásokra (hogy pl. Szent István és Kálmán törvényeinek egybevetésénél különös megállapítással találkozunk, hogy Komáromy helyreigazítása lényegtelen) s apróbb botlásokra nem óhajtunk kiterjeszkedni, ez nem volna méltányos a kétségtelenül nagy igyekezettel összeállított munkával szemben. Ellenkezőleg, el kell ismernünk, hogy a szerző helyesen látta meg azokat a szempontokat, melyekből a témához közeledni kell s ezt egész terjedelmében igyekezett megragadni. Dícsérmünk kell továbbá tárgyilagosságát, a vonatkozó irodalom elég széleskörű összeállítását stb. Sajnáljuk, hogy a munka nem lényegesen hosszadalmasabb előkészületek után s nem sokkal nagyobb terjedelemben látott napvilágot.

VARGA ENDRE.

MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET. Szerk. Domanovszky Sándor, Balanyi György, Szentpétery Imre, Mályusz Elemér, Varjú Elemér. *IV. kötet: Barokk és felvilágosodás.* Szerk. Wellmann Imre. Budapest, é. n., Magyar Történelmi Társulat 658 l., 3 2 mell., 4°.

A mult történetírói generációval szemben az új Művelődéstörténet felszáznyi írogárdája nemcsak módszeres, hanem, szinte lelkiületi átalakulást mutat. Amikor például e jelen kötetben *Csapodi Csaba* a XVIII. század magyar falujának életéről beszél, nem bontja fel az okok-okozatok — gazdaságiak, politikaiak, stb. — összefüggéseire, hanem végtelen, kiszámíthatlan változatosságokon tekint végig, amint a sokféle kicsiny társadalomalakulások, még egyazon vidéken is, sőt egyazon földesuraságban is, az Isten ege alatt elhúzódnak. Az előző történetírás racionális önbizalmával szemben a legkisebb társadalmi tények életteljűkben való szemlélete: a magyar parasztság már-már olyan egyszerűnek tartott problémája helyett most új, mélyebb problémák meglátására kényszerített. És a fejlődést Csapodi nem vezetí valami okszerű haladásnak vonalán; leírásában egymásból egymásután gomolyognak az új s új nemzedékek falutársadalmi, felhők módjára változó körvonalakkal és árnyalatokkal. Ítéleteiben alkalmazza ugyan a gazdasági, politikai és más érdekek szempontjait, de nem akarja feloldani a mult élet mélységeit e racionális sugárnyalábokkal, szétszóródnak azok az irracionális történeti alakulások változatos felületein.

Igen alkalmas ez a szemlélet — amely egyéni sajátosságokkal közös a kötet minden szerzőjében — a „barokk“ néven jelzett kor-szoknak megragadására. De a „felvilágosulás“ sem egyszerűen új, észszerű elvek érvényesülése már; igen óvatosan, gondosan kezeli

a változó életformákat valamennyi tanulmány. Általában véve megmaradnak a társadalomviszonyok elvonatkozásának alap gondolatánál, az életközeli együttesek fokozatos bomlásának, valamiféle egyöntetűsödésnek, általánosulásnak érzékeltetésénél. A kötetből egy másik, szélső példát kiragadva, *Bárányné Oberschall Magda* tanulmányát említjük, a *magyar iparművészet irányváltásáról*: valamennyi szerző közül ő hangsúlyozza leghatározottabban az életnek a modern elszürkülés felé haladását. „A magyar ipar az amúgy is nagy összefoglalásra törekvő barokk korban szinte teljesen beolvad a közép-európai irányzatba, technikailag magas fokon álló, szellemben simulékony alkotásokkal.“

Természetes, hogy ez az európai uniformizálódás a technika terén mutatkozik a legkézzelfoghatóbban, de mégis örömmel olvassuk finom és részletes kifejtését e dolgozatban. A török alól való felszabadulás után az ország újonnan való berendezése némiképpen elvonja történetírásunk figyelmét attól, hogy egyúttal résztvevünk, a magunk módján, az európai társadalomtalaj mély változásában, a XVIII. század második felének nagy fordulatában, amelynél hirtelebbebb és sorsdöntőbb eddig nem mutatkozott kultúrkörünk fejlődésében. Mindenesetre történetírásunk elmélyülését bizonyítja, hogy, amint a „barokkban“ sem, úgy a „felvilágosulásban“ sem csupán intellektuális áramlatoknak tulajdonítja az átalakulásokat, hanem a társadalmi organizmus belső törvényszerűségeit figyeli meg bennök.

Ebből a szempontból is igen tanulságos a kötet két szerzőjének, *Wellmann Imrénének* és *Ember Győzőnek* bizonyos mértékben ellentétes felfogása a barokk és a felvilágosulás magyar társadalmának vezetőrétegeiről. Wellmann úgy a kötetet bevezető *korjellemző tanulmányában*, mint az „*udvari ember*“ új típusának rajzában erősen aláhúzza a régi társadalomformák kiüresedésének folyamatát. A XVI. század magyar főúrat idézi: „Miért félnék én a királytól, ha én magamnak való szabados úr vagyok és ennekem atyámtól maradt örökös váraim vannak? Én a királlyal keveset gondolok.“ Ezzel szemben a XVIII. század főnemessége szinte teljesen új emberekből áll, egyideig ugyan még jelentős szereppel nagybirtokánál és hivatali méltóságainál fogva, de mindinkább már csak barokk-illuzionizmus a főnemes nagysága, vérszegény alak a címek-rangok mesterkéltségek fényében. Nem a régi nagyúr már, aki az alája tartozó társadalomnak igazgatója, a vallás gondozója, iskolák alapítója. A magyar barokknak egyáltalán gyöngék a szociális alapjai, idegenhez csatlakozott vezetőrétegek kultúrformája maradt. Másrészt épp azért, mert a modern intézményességeket nálunk idegen udvar képviseli, kénytelenek vagyunk idejéltmult rendiségünkhöz ragaszkodni, amely szervező munkára nem alkalmas már. Nyugaton már modern szakszerűség váltotta fel szerepét.

Ember Győző a *barokk rendi társadalom* leírásánál viszont szembe fordul azzal a régebben általános felfogással, amely a XVIII. századot a nemzetietlenedés korának tartotta, főként főúri osztályának hibájából. Szekfű átdolgozása óta e század történetét már más színben látjuk. Ember felfogása szerint a barokk kultúrforma nem jelentett nemzeti hanyatlást, s ha igaz is, hogy a főúr szerepe a régi idők-höz képest megváltozott, megmaradt másféle, modernebb társadalomvezető szerepe, már a hivatalos életben való messzeágazó részvétele által is. Ember meggyőződését igen sajátos tudós tapasztalatai is támogatják, ő az újabbkori magyar hivataltörténet úttörő kutatója. Wellmann viszont e korszak nagybirtokának életét ismeri alaposan, az egymásután következő nagyúri generációk fokozatos elidegenedését

a gazdasági-társadalmi vezetéstől. Nézetünk szerint a „nemzetietlenedés“ általános európai folyamat; és éppen a különsajátságok elmosódása vezetett mindenütt a modern nemzetállam kialakulása felé. Nálunk nem megy végbe oly valóságos „barokk“ vívódással a folyamat mint Nyugaton, ahol a régi társadalomnak mélyebben tagozódott a szervezete, a kultúrformák működése felületesebb, a régi rendi vezetés kevésbé dolgozódhat át szakszerű hivatástagozódással. Az idők megrohantak bennünket, az újjátelepítés előtt álló Magyarországot.

Ki kell itt mindjárt emelnünk mindkét tanulmánynak s az egész kötetnek jóleső teória-mentességét, megmaradnak az élet képének konkrét és mégis sokszor ihletett ábrázolásánál. Semmiféle elmélet sem adhat soha módot arra, hogy a múlt életet abszolút szempontok szerint felbontva értékeljük. Minden szempont csak viszonylagos, csak az összehasonlító fejlődésvizsgálatot szolgálhatja.

Példának *Szabó István* tanulmányát emlíjük, a *nemzetiségek térnyeréséről, a magyarság népesedéstörténetéről*: világjelentőségű problémának, a XVIII. század hirtelen európai népesedésmozgalmának egyik kitűnően feldolgozott részlete. A népesedéstudomány is túl van már a racionális magyarázatokon, mély szerkezeti problémának kezeli a XVIII. században meginduló európai lendületet, a kultúr-expanzió többi életjelenségeivel együtt — amelyek egyúttal váratlanul előtérbe hozták a nyugati társadalmak mellett addig elmaradt görög kultúrkör társadalmait. A felszabadított területek rohamos magyar betelepítése és egyúttal a nemzetiségek előrenyomulása Szabó előadásában is a társadalomszervezet egészének problémája. Az adatok tömegéből a népi hullámok pontos és eleven körvonalait rekonstruálja, a magyarságnak szomszédságról-szomszédságra való belső áttelepülését a felszabadult területek felé, a nemzetiségeknek szigeteket alkotó, majd azokat egybekötő lenyomulását a magyarság közé; és a merkantil impopuláció mesterséges betelepítéseit — mint számadatokkal bizonyítja — túlnyomóan szegény idegen jövevényekkel. Szinte amerikai arányú, háromszoros népszámnövekedés alig két emberöltő alatt, egyik legfeltűnőbb jelenség az akkori Európa amúgyis rendkívüli demográfiai mozgalmasságának. Szemléletesen egészíti ki ezt a tanulmányt *Mendöl Tiboré, az új települési rendről*, amelyet mai következményeivel együtt egészségtelennek tart, óriásfalvaival, tanyarendszerével. E században egyelőre még csak az ármentes puszta területek népesedtek be, de már ez is átalakította az Alföld képét. A településmód kétségtelenül extenzív, van valami átmenet benne a farmrendszer felé, — de ma már hallatszanak oly vélemények is, hogy a modern világ versenyében sajátos lehetőségeket, előnyöket is nyújtott a parasztpolgár magyar típusának kialakításával. *Bakács István János a mezőgazdaság fejlődéséről* szólván, a század folyamán a művelt föld és a terméseredmény növekvését öt-hatszorosra teszi, bár a művelés módjában nem mutatkozik a megfelelő szakszerű haladás. Mégis érdekes és pontos áttekintést ad a Nyugattól átvett új termelésfajtákról, — de talán ennél is lényegesebb ismét az európai uniformizálódás nehezen kifejezhető, inkább csak az arányok növekedésében mutakozó ténye, a tömeges átlagtermés felé haladásnak sietőssé vált üteme.

Gárdonyi Albert kritikailag tisztázott számszerű adatokkal és egykorú megemlékezések meleg színeivel ad képet a *vármegye és a város társadalmáról*, — mindenki szívesen és kényelmesen olvas ilyen, homályosságoktól mentes társadalomtörténetet. *Lederer Emma* főként a merkantil politika szemszögéből tekinti át *iparunkat és kereskedel-*

münket e században; vékony és felületes társadalomréteg, még erősen a vásári áruforgalomhoz kapcsolódva, s már ezért is a szakszerű hivatásképződés helyett nagymértékben egyes népelemek, görögök, rácok, zsidók szerepével.

A hivatásképződés szempontjából is igen érdekes *Markó Árpád* tanulmánya az *inzurrekcióról és az állandó hadseregről*. Szokott módszerével szinte bravúrosnak nevezhető éllel és következetességgel tisztázza az alapvető tényeket, lefejt róluk a reájuk rakódott téves elképzeléseket. Alapvető tény, hogy Rákóczi hadserege lényegében nem francia, hanem német rendszert követett, viszont vele szemben nem volt külön labanc katonai kultúra. A kuruc hadsereg gyöngéjére rávilágító sugár: nagyműveltségű főtisztek, de az alsó tisztek rétegéből úgyszólván semmi írásos forrás sem maradt reánk. A békeidők császári hadseregében a magyar ezredek maguk ambicionálták a „német lábra“ állítást, ami egy volt a reguláris, hivatásos szakszerűséggel; s e kereten belül valóban ki is fejlődött modern katonai hivatásérzet alsóbb magyar tiszti fokozatokon is. Amit Bécs a monarchia egységének biztosítására szánt, az mintegy nevelőintézménye lett a modern magyar katonai hivatásnak. *Korbuly Györgynek* az *állami vezetés alá kerülő egészségvédelemről* szóló tanulmánya ugyancsak egyik fejezete a magyar szakszerű hivatásrétegződés történetének. Magánkurzusok, céhies testületek az orvosképzés alapjai a század elején, az elmaradottság képe mellett a külföldi egyetemi tanultság igen lényeges vezetőszerépével. A század közepétől mind behatóbb állami szabályozás, s magyar orvosi egyetemi képzés is; de ez nem semmiből teremti meg, hanem inkább csak általánosítja, rendszerezi az egészségvédelem intézményeit és hivatásait. Egyébként megmagyarázhatatlan lenne, hogy miért szerepelhettek már az első magyar orvosi generációk is oly súllyal a külföldi tudományos életben, szakirodalomban, tudós társadalomban.

Csóka L. Lajos a századot az oktatásügy szempontjából a *Ratio Educationis* korszakának nevezi. Ez is európai elvonatkozás: a változatos egymásbefolyó típusok és életközeli módszerek helyett elkülönített iskolafajták, tagozatok, osztályok, tantárgyak, tanári képzettségek. Mindez az intellektuális rétegek gyors, nagyhatású, de talán a réginél mechanizáltabb érvényesülésének egyik jelensége. *Alszeghy Zsolt* a *könyv és olvasója* címen mintegy az irodalomnak korabeli szociológiáját adja, amint ez a tudományos módszer a régebbi, túlnyomóan esztétizáló irodalomtörténetet az utolsó évtizedekben nálunk oly nagyszerű eredményekkel felváltotta. Könyvjegyzékek, könyvtárak, kereskedők, nyomdák, — s nemesek, polgárok, felekezettek olvasótársadalmainak serege, szervezete. *Alszeghy* a nagy világtörténeti fordulatot, az írott s nyomtatott betűvel hirtelen szétáradását ez emberöltőben, röviden a „felvilágosulással“ okolja meg, de módszere bizonyítja, hogy nem egyszerűen szellemi áramlatra gondolt, mely társadalmi átalakulásokra.

Pigler Andornak a *barokk művészetről* szóló tanulmánya sem csupán egy stílus, hanem szinte valami szociális formát mutat be, amely központi, udvari irányítás nélkül is gyorsan, szinte önmagától terjedt és számszerű sokaságával is európaisította az ország külső képét. Társadalmi változásokkal szerves összefüggésben: „szétfeszítí“ az egykori városképet, amelynek egymásra fészkelő házcsoportjait a városfalak védésképpé plasztikai egységgé foglalták össze; megnyitja a vidéki kastélynak előbb zárt tömbjét is; egytornyú templom-típusával egyöntetű vonást ad a falu képének is. *Haraszi Emil* is ilyesféleképp szól a *barokk zenéről* is, a nyugati műzene elterjedéséről

a magyar zenei elemek rovására, bár ez utóbbiak ihlető hatásáról is az idegen zeneszerzőkre. De a cigányzenének köznapias általánosodása is társadalmi jelenség, ugyancsak felszívja, csakhogy egyúttal mintegy mechanizálja is a régi magyar zenei sajátosságokat. A művészeteknek és a gyakorlati életnek határán, mindkettőnek szociális összefüggéseit elevezen éreztetvén, helyezkednek el az öltözködés divatformái, amelyekről *Undi Mária* ad „*Uri- és népviselet*“ címen igen pontos, szemléletes jóízű korabeli idézetekkel fűszerezett leírást, ugyancsak a régi változatosságnak nyugatis uniformizálódását hangsúlyozván. Egyes célzásai a népviseletnek valószínű balkáni hatások alatt való alakulására igen megízírelendők: a XVIII. század hirtelen expanzív fordulata nem mindig a magasabbrendű kultúrformákat segítette győzelemre!

Befejezésül, mert különösen súlyos jellemzője a meginduló, modern korszaknak: a *vallás sorsáról* szóló tanulmányt említjük *Hermann Egged* tollából. Az ország felszabadításának újjongó öröme, az elvégzendő feladatoknak mérhetetlensége, a lázas alkotásvágy — mondja — szerencsés kifejezésformát talált a barokk vallásosságban. Szinte a semmiből számszámra keletkeztek új plébániák, a nép között százezerszámra osztottak ki vallásos könyveket, új püspökségeket alapítottak, a papképzést rendszerbe foglalták. De mindezt máris a feladatoknak erős közügyi elvonatkoztatásával, ami végül is II. József racionális reformjaiba torkollott. Ez azonban csak átmeneti jelenség maradt, a modern európai fejlődés kivonta ugyan a napi életből a vallás momentumát, az egyházi szervezet speciális szakszerűségére bízta — de mégsem tehetta a vallást antik módra, s görögkeleti módra, a közügyek szolgáltójává. Mint ahogyan a modern állam sem válhatott csupán célszerű közintézménnyé, hanem nemzetállammá lett, történelmi egységévé.

Olyan fejlődés tehát, amit csak történeti életteljességében lehet vizsgálni. A kötet szerzői kivétel nélkül többé-kevésbé a „szellem-történet“ nevén ismert modern történettudományos irányzat nevelése alatt tanulták meg ezt az egységben való meglátást, átértést; a fel-szabadulást attól, hogy a dolgokat a részek csupasz okozati összefüggésztésével magyarázzák. A magyar „szellem-történet“ azonban, *Szekfü Gyula* mesteri vezetése alatt, eltávolította az elméleti túlzásokat; a gótika, reneszánsz, barokk, felvilágosodás neve alatt, nem rejtett mélységekből feltörő, mindent átalakító erőket példáztak, hanem történetileg fejlődött intellektuális kultúrformákat, amelyek szerves összefüggésben vannak a fejlődés egész struktúrájával. A munkaprogramm tehát a mélystruktúra egészének feltárására irányult. Lehetnek vélemények — mint alulírotté is —, amelyek szerint a szellem-történet elmélete nem alkalmas az emberi fejlődés alapvető magyarázatára, túlságosan filozófiai koncepció ehhez, de eredményeit, az egymástkövető korszakok szellemi formáinak egységes, finom művű megjelenítését, semmiféle modern tudományos irányzat sem nélkülözheti.

A kötet szerzői másrészt éppen oly mértékben a magyar művelődéstörténeti irányzat neveltjei is. Egyiknek munkáján sem érzik semmiféle ellentét vagy törés a kettős kiindulás következtében. Az új „*Magyar Művelődéstörténet*“ hatalmas kötetit megszervezője és gondozója, *Dománovszky Sándor*, valósággal a semmiből teremtette elő, ha anyagi előfeltételeit tekintjük. Valójában azonban három évtizedes tudományos, nevelő, egyéniségeket és életpályákat alakító fáradhatlan munkásságának eredményei öltöttek maradandó formá e nagyjelentőségű kiadványban.

HAJNAL ISTVÁN.

BARTAL AURÉL: FADD MONOGRÁFIÁJA. [Pécs] 1941. Szerző kiadása, 106 l., 1 térk. 8°.

A veszprémvölgyi alapítóoklevélben Patadi, a tihanyiban Fotudi néven feltűnő s a régi római hadiút mentén keletkezett Fadd birtoklástörténetét kapjuk B. munkájában, a szerzőnek tragikusán elhunyt fia adatgyűjtését kiegészítő kutatása alapján. Ismételen rámutattunk már arra, hogy a helytörténést bármily csekély munkájáért is őszinte hála illeti meg, mert mindig sok adattal gazdagítja társadalom- és gazdaságtörténeti ismereteinket. Érdemes munkát végzett B. is, amikor végigkísérte Fadd birtokosainak változásait, a különböző pereskedések, viszályok és zálogosítások sokszor kissé száraz s kronológikus felsorolásával. Bár ezzel kapcsolatban igen értékes jobbágynévsorokat és dűlőneveket is közöl, a község valódi multjáról, belső életéről alig olvasunk. A rendelkezésre álló, igen nagy gonddal átnézett levéltári források hézagossága s szükségzavúsága részben magyarázza a hiányokat, de kétségtelen, hogy a közölt adatok célszerűbb csoportosítása (pl. a különböző időből származó jobbágynévsorok egymás mellé állítása) is közelebb vihetett volna Fadd multjának megismeréséhez. Nem lett volna érdektelen a község megmagyarosodásának rajza sem. Fadd ugyanis a török alatt nem pusztult el teljesen, sőt a XVI. sz.-i defterek lélekszám-gyarapodásról számolnak be; de a XVII—XVIII. sz. fordulóján mindössze pár családból állott lakossága. A XVIII. sz.-ban települt német és szláv népesség — mint ezt a tanulmányból megtudjuk — asszimilálódott; ennek a magyarosodásnak magyarázatával már B. adósunk marad. Hasonlóképp szívesen láttuk volna a jobbágyfelszabadítással kapcsolatban annak megvilágítását, hogyan kezdett gazdálkodni a földjei 40%-ától és a jobbágykéztől megfosztott faddi nemes, s az egyszerre birtokjoghoz jutott jobbágy-zsellér lakosság miként tudott megélni, a földhöz jutott családok leszármazói ma mekkora földterületet birtokolnak? Úgy érezzük tehát, a nagy tárgyszeretettel és alapos helyi ismeretek alapján megírt munka érdemes szerzője még sok kérdéssünkre tudna felelni, s ezáltal kerekébb lenne Fadd monográfiája.

BARÁCS ISTVÁN JÁNOS.

LUTZ, ANDREAS: DAS PRINZ EUGEN-LIED UND DIE SCHLACHT BEI BELGRAD 1717. Wien 1942, Akademie der Wissenschaften in Wien, 37 l., 1 t. 8°. — (Sonderabdruck aus dem Anzeiger der phil.-hist. Klasse 12—13.)

A volt Monarchia hadseregének katonaindulói között — mind zenei, mind történeti jelentőségénél fogva — kétségkívül a legnevezetesebb a „Prinz Eugen Marsch“ volt. A hagyomány szerint ez a lüktető ütemű induló Jenő herceg Belgrád alatti táborában született meg. Azóta mint a közös hadsereg lovasságának hivatalos indulója szerepelt és a Monarchia felbomlását túlélve, átment a német és a magyar haderők katonai indulóinak gyűjteményébe. L. e rövid, igen alapos forráskutatásra támaszkodó tanulmányában mélyen-szántó szövegvizsgálással ismerteti a dal eredeti és későbbi szövegeit és megállapítja, hogy legelső szövegezése már a csata után két évvel, 1719-ben jelent meg egy kéziratos gyűjteményben, amelyet ma a lipcsei városi könyvtár őriz. A hosszabb szövegek jóval később kerültek napvilágra, de valamennyi vagy az 1719-i, vagy pedig egy 1795-i fogalmazásra vezethető vissza. Összehasonlítja a különböző versszakokban tárgyalt eseményeket a belgrádi csata előzményeinek

és lefolyásának hiteles történetével és érdekes következtetéseket von le azok hitelességére vonatkozóan. L. munkája sok, eddig kevésbé méltatott részletmozzanatra derít világosságot, ezért e sorsdöntő csata leírásához kitűnő adatokat nyújt. Az egyik versszakban szó van egy „Prinz Ludewig“ hősi haláláról. L. rendkívül lelkiismeretes munkával megállapítja, hogy ez a Ludewig, a Bourbon-házból származó Des Dombes hercegi család sarja, aki mint önkéntes csatlakozott Jenő herceghez és kiváló magatartásával kiérdemelte e nagy hadvezér különös hajlandóságát. Neki azonban, mint francia állampolgárnak, nem lett volna szabad — a szerző szerint — a török ellen hadba szállnia, ezért a csata alatt végrehajtott kiváló haditettéről a hivatalos harcjelentések nem számolnak be. A csatában elesett hercegi származású tisztek sorában azonban ez a Ludewig nem szerepel, ellenben elesett egy, szintén francia eredetű D'Estrade Ludewig nevű altábornagy, akit a halálos ágyúgolyó az említett Dombes herceg közvetlen közelében terített le. Mindezeket az adatokat egybevetve, a szerző — kissé erőltetett következtetéssel — azt állapítja meg, hogy az Eugen-dal szerzője (vagy szerzői) ilymódon akartak a hivatalos jelentésekben elhallgatott Dombes hercegnek örök emléket állítani, hogy D'Estrade Ludewig helyett Des Dombes Ludewigot avatták az utókor számára hősi halottá.

L. érdekes munkájának azonban nem hallgathatjuk el egy hiányát. A Belgrád alatt vívott nagy csatát és Jenő herceg diadalát *kizárólag* nagynémet vonatkozású haditettként könyveli el: ... „ein allgemein deutscher Krieg ... wie es der Befreiungskampf 1814/15 und der von 1870/71 war.“ E megállapításával nem azonosíthatjuk magunkat, mert a török háborúnak ez a diadala, — bár szívesen elismerjük, hogy abban német csapatok és hadvezérek túlyomó számban vettek részt és a török kiűzése Kelet-Európából végeredményben az egész Nyugat számára sorsdöntő esemény volt, mégis legelső-sorban Magyarországot érintené. L. egy szóval sem említi magyar csapatok, hadvezérek szerepét e nagy küzdelemben, úgyhogy ha munkáját egy, a háború történetét nem ismerő külföldi olvasó veszi kezébe, nem is sejti, hogy itt a magyar nemzet létkérdéséről is szó volt. Nem elfogult homimádat mondatja velünk ezt, de úgy hisszük, hogy ilyen alapos munkából nem maradhat ki annak megemlézése sem, hogy a csatában nemcsak német és más nyugati nemzetiségű hadvezérek harcoltak és haltak hősi halált a keresztény ügyért, de jelentős szerepet játszott abban magyar katonák élén Pálffy János tábornagy, Nádasdy, Ebergényi tábornokok és sok más magyar katonacsálád (Esterházyak, Splényiek stb). A L.-nál említett (13. l.) „Vekonyi“ hírvivőről is tudjuk, hogy magyar ember volt: Vékony János, valamikor Rákóczi Ferenc kuruc katonája, aki Pálffy megbízásából állapította meg a felmentésre közelgő török sereg adatait és hozta hírül Pálffynak.

MARKÓ ÁRPÁD.

MARKÓ ÁRPÁD: HADIK ANDRÁS ALTÁBORNAGY BERLINI VÁLLALKOZÁSA 1757 október 10.—23.-ig. [Pécs] 1941, 57 l., 3 térk. 8°. — (Klny. a Hadtörténelmi Közleményekből.)

Hadik András berlini vállalkozásával Thielen-nek 1835-ben megjelent tanulmánya óta többen foglalkoztak a történetírás tudományos művelői közül éppenúgy, mint a történeti regények írói közül. Tiszta-za azonban a jól kitervelt és tökéletes hadvezéri képességgel, körültekintéssel és ügyességgel végrehajtott hadjárat lefolyása mindezideig

nem volt. M.-nak nagy érdeme, hogy Hadik életének szentelt nagy munkássága keretében ezt a valóban páratlan ügyességű hadműveletet teljes anyagismerettel feldolgozta és élvezhető előadásban, nagy pontossággal kidolgozott vázlatok kíséretében tárta elének. Az egész hadjárat lefolyását, előzményeit, az akkori hadseregek harcrai szellemét, vezetésük módját, a harcászat irányelveit is megismerjük tanulmányából, amely nemcsak hadtörténetírásunk számára derített fel eddig lényegében feltáratlan anyagot, hanem az általános történet keretében is tájékoztatást nyújt az akkori katonapolitikai viszonyokról.

KOMORÓCZY GYÖRGY (Kassa).

BUCSAY MIHÁLY: SZEMIÁN MIHÁLY TANULMÁNYÚTJA
1770—74. BEN Halléban, Jénában és más hét német egyetemen. Budapest 1942, Balás, 52 l. 8°. — (A középduuai protestantizmus könyvtára. A. 3.)

Szemiánnak, a tót származású magyarországi evangélikus lelkesnek útikönyve az ortodoxia, pietizmus és racionalizmus egymással küzdő és mégis a gyakorlatban sokszorosán egybefonódó világába vezet, a XVIII. századi Németország egyetemeinek életébe, ahová olyan szenvedélyes tudás- és művelődésvágygal ösztönöztek a magyarországi protestáns diákok. Ez az útikönyv tulajdonképpen nem más, mint emléksorok gyűjteménye professzoroktól, diákoktól, sokszor egészen egyszerű emberektől. Jelentőségét nem is annyira a beleírt sorok tartalma adja, mint inkább a személyek, helyek és dátumok sorozata, amelyeknek összevetése lehetővé tette a szerzőnek, hogy lépésről-lépésre nyomon követhesse Szemián németországi tanulmányútját. Igaz ugyan, hogy ez utak mögött, mikor Szemián néha három nap alatt a professzorok egész sorától szerez bejegyzéseket, sokszor nemcsak komoly tanulmányokat kereshetünk, hanem érdeklődő utazgatást, autogramgyűjtő szenvedélyt, vagy éppen — mint a szerző is megjegyzi — a későbbi elhelyezkedés szempontjából súlyos nevek halmozását is, amelyekre hivatkozni lehet majd Magyarországon.

B. rendkívül alapos, gondos munkát végzett, kinyomozva a beírók személyét, szellemi hovatartozását és ezen az alapon a hatást, amelyet Szemiánra gyakoroltak. Jellemző megállapítása, hogy ezekben a legtöbbször német és tót származású magyarországi diákokban még a XVIII. sz. vége felé is mennyire csak a közös magyar hazaelmény van, távol minden saját nemzeti öntudattól. (A magyarországi tanulóktól származó beírások legnagyobb része latin nyelvű, összesen 9 német és 3 magyar nyelvű, tót nyelvű egy sincs. Viszont hemük a hazához való ragaszkodás hangsúlyozott kiemelésével találkozunk.)

B. értekezése értékes új darabja az ő szerkesztésében megjelenő „Középduuai protestantizmus könyvtárának“. A könyvtár eddig megjelent kötetei a szerkesztő szervező erejéről tanuszkodnak, de az egész, külön alsorozatokkal, kötetekkel, füzetekkel, kissé túlméretezettnek látszik hazai viszonyaink közt; az ilyen túlszervezett sorozatok ritkán szoktak főnmaradni a rendelkezésre álló anyagi és munkaerő hiányában. Ebben a sorozatban is az eddig megjelent nyolc kötet felét maga a szerkesztő írta. Mindenesetre kívánatos lenne, hogy a sorozat tovább bővüljön, mert a speciális protestáns egyháztörténeti célzaton túl értékes gyarapodását jelenti a magyar szellemi élet multját és a külföldi kulturális kapcsolatok történetét illető kutatásoknak.

CSAPODI CSABA.

NAGYFALUSY LAJOS: TAKÁTS MÁRTON ÉRSEKI HELYNÖK KALOCSÁN. Budapest 1942, Árpád ny. 26 l. 8°. — (Klnty. a kalocsai Jézus-Társasági gimnázium évkönyvéből.)

Takáts Márton hosszú életpályája alatt (1732—1818) tanúja lehetett a magyarországi katolikus barokk virágzásának, majd a felvilágosodás hódításának s végül a jozefinizmus egyházi életet sorvasztó erőszakának. A győzelmes jezsuita időszak igéző varázsa Takáts lelkében is kibontakoztatja a jezsuita szerzetesi hivatást. A rendi kiképzés ismert fokozatain szép eredménnyel dolgozza magát keresztül. A jezsuita iskolákban (Nagyszombat, Eger, Buda) tanárkodik, latin és magyar nyelvet, bölcseletet és matematikát tanít. A rend feloszlatása után előbb nagyváradai egyházmegyei világi pap lesz, majd Patachich érsek Kalocsára viszi. Itt előbb teológiai tanár, majd 1776-tól kanonok, 1787-ben káptalani helynök. Az új érsek, Kollonits László, 1788-ban széleskörű felhatalmazással általános érseki helynökévé nevezi ki. 1799-ben lesz a káptalan feje: nagyrépost. 1807-ben nyeri el a papi rend koronáját: bellini püspökké szentelik, hogy a beteges érseket főpásztori működésében kisegíthesse. Élete végén, 1817-ben rövid időre ismét a kezébe kerül az érseki megye kormányzása, mint káptalani helynöknek. Szerző értekezését rövid életrajzi vázlatnak nevezi. S amint a tanulmány címe is érzékelteti, elsősorban általános érseki helynöki szerepét kíséri figyelemmel. A kalocsai érseki és káptalani levéltár adatai alapján elmondja a segédpüspök bérmlását, egyházlátogatásait, templomok és felszerelések megáldását és szorosabban vett egyházkormányzati működését. Talán a rövideggre való törekvés okozza, hogy egy-két korabeli jogtörténeti érdekesség megvilágítására nem tért ki (pl. püspökszentelés consecrator nélkül, a püspöki consistorium szerepe az egyházkormányzatban, az általános helynök hatáskörének akkor még erősen bizonytalankodó helyzete). Néhol homály vagy legalább is a félreérthetőség mutatkozik egyes jogfogalmak használatában (pl. *episcopus suffraganeus*-t olvasunk *auxiliaris* helyett; az általános helynök mintha megtartaná hatalmát érseke halála után; s a káptalan a káptalani helynököt mintha megszerítené és nem választaná; a jozefinista prodirectoratus szerepének határozottabb megjelölése). A tanulmány, e kisebb árnyak ellenére, határozottan ügyes mozaik a XVIII—XIX. századi forduló mozgalmas egyháztörténetéből. Új adatokat hoz felszínre s egy közéletű egyházi férfiúnak közszereplésén kívül annak lelkületébe is sikerült betekintést enged.

FÉLEGYHÁZY JÓZSEF. (Vác).

TESSEDIK SÁMUEL: SZARVASI NEVEZETESSÉGEK AZAZ SZARVAS MEZŐVÁROS GAZDASÁGI KRÓNIKÁJA. Az eredeti német kéziratokból fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Nádor Jenő*. Függelékül *Kemény Gábor* fordításában és tanulmányával: Tessedik tanítási tervezete, a magyar iskolaügyről írott tizenkét paragrafusa s Hajnóczy Józsefhez írott levelei. Budapest 1938, Magyarságtudomány, 152 l. 4 t. 8°. (A Magyarságtudomány könyvei I.)

LAKOS SÁNDOR: TESSEDIK SÁMUEL ÉS A NÉMET SZELLEMI ÉLET. Budapest 1940, Danubia, 91 l. 8°. (Minerva-könyvtár 133.)

A centennáriumok divatját éljük: alig múlik el esztendő, hogy az események sodrában egy-egy évforduló szeszélye felszínre ne vetné „döntő“ események, „forradalmi hatású“ tudósok s művészek

„sorsformáló“ államférfiak emlékét. Bármilyen rapszódikus és esetleges a multnak ilyen elevenítgetése, mégsem haszontalan, ha az évforduló hangzatos külsőségei helyett benső elmélyüléssel: az emlékezésen van a hangsúly. Rendszeres, összefüggő történeti ismeretekre, igazi historiai műveltségre ugyan bajosan tesz így szert a nagyközönség, de legalább föl-fölfigyel egy-egy évfordulóra; s ez az a pont, ahol tán a leginkább lehet és kell megragadnunk történeti érdeklődését. Ha azt akarjuk, hogy a társadalom történeti tudata végre megerősödjék, a jubileumok vonzó hatását nem szabad elszalasztanunk. Mint ahogy tudományunk, valahányszor gondja volt rá, hogy az élettől el ne vonatkozzék s az olvasók széles rétegével megőrizze kapcsolatát, élt is a centennáriumok termékeny alkalmával, a milleniumtól kezdve egészen napjainkig. Így lett egy-egy évforduló népszerűsítő megemlékezéseken túl egyben történetírásunk új eredményeinek seregszemléjévé; egy-egy történeti keresztmetszetben egymáshoz illeszkedő tanulmányok fonalán, így sorakoztak elénk tarka egymásutánban „nagy idők nagy emberei“.

Tessedik Sámuel, a tudós szarvasi pap, népnevelő és mintagazda születésének kétszázadik évfordulója is ránk köszöntött. S milyen jellemző: míg a politikai történet hőseinek és eseményeinek emlékét vaskos kötetek hirdetik, Tessediknek, a XVIII. századi Magyarország egyik legnagyobb alkotó szellemének néhány apró tanulmányánál, alkalmi megemlékezésnél, népszerű összefoglalásnál nem is jutott egyéb osztályrésziül a kétszázados jubileumon. Mindez azonban nem annyira politikai történetírásunk túlsúlyának, mint inkább olvasóközönségünk sokéles történeti műveltségének tulajdonítható; s bizonyára még nemzetünk hagyományos „közjogias“ gondolkodása is kísért abban, hogy míg nagy államférfiak, messzehangzó politikai tettek és jelszavak emléke mindegyre elvonnak lobbán, a Tessedikéhez hasonló csöndes, munkás életeken vastag kéreggé sűrűsödik a feledés hamuja.

Annak tehát, aki a kétvyszázados fordulón számot akar vetni az újabb Tessedik-kutatás fontosabb termékeivel, mélyebbre kell ásni magát, a jubileumot megelőző esztendőkre; csak itt akad Nádor Jenő és Kemény Gábor „Tessedik Sámuel élete és munkássága“ c. könyvéhez, a „Szarvasi nevezetességek“-hez és L. értekezéséhez hasonló nagyobb lélekzetű munkákra. Az elsőről — Tessedik utolsó átfogó életrajzáról — már megemlékezett folyóiratunk (1938, 544. l.); itt csak azt kell kiemelni, hogy Nádor az eleven életrajz megírásában új, addig fel nem használt forrásanyagra is támaszkodott, mindenekelőtt Tessedik sokáig elveszettnek hitt „Memorabilia Szarvaschiansia“ c. gazdasági krónikájára. Ezt a nagyértékű munkát tette azután közzé a fenti címen N.; külön érdeme, hogy a század elején előkerült csonka szöveget hosszas utánajárással fölkerült fogalmazvány-töredékek felhasználása révén teljesebbé tette. Bizonyos fokig ellentétben a „Magyarságtudomány“ sorozatának népszerűsítéstől tartózkodó, tisztán forrásközlő szándékaival, N. a „Memorabilia“ szövegét magyar fordításban adja, szélesebb olvasóközönségre számítva. Kétségtelen, Tessedik följegyzései, a maguk őszinte, közvetlen hangjával s szerzőjük univerzális érdeklődése, minden hasznos újításra illetőleg ezzel ellenkező állapotra kiterjedő figyelme révén, pusztán gazdasági krónikánál jóval többet: a hódoltság esettségéből megéledő Szarvas fejlődésének apró mozaikszemekből egybetevődő, páratlan érdekességű és hitelű képét adják. Mégsem hisszük, hogy a kiadvány eljusson a szélesebb olvasóközönségig, s már csak ezért is hasznosabbnak tartottuk volna a tudomány szem-

pontjainak érvényesítését: az eredeti szöveg közlését bármiféle népszerűsítésnél. Annyival inkább, mert ilyen XVIII—XIX. századi, gazdasági szakkifejezésekkel megtűzdelt szöveg hű fordítása éppen nem mondható könnyű feladatnak, hiszen a nyelvtudáson felül alapos történeti, közlekedési gazdaságtörténeti ismereteket is kíván. Már pedig a jegyzetekben itt-ott — a „forrásmű-jellegnek“ megfelelően — eredetiben megadott kifejezések arra vallanak, hogy N. — bármennyire törekedett is a hűségre — a nehézségekkel nem mindenütt tudott megbirkózni. Főként a növénynevek visszaadásában találunk hibákra; ez különösebben nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy egyes kitételek (már mint a fordító részéről) nem mutatnak valami nagy gazdasági szakértelemre („szénát arattak“, 62. l.; „hengerlő“, 82. l.). Annál inkább szemet szúr, hogy N. — az „Intelligenz-Tafel“ fordításából és a hozzáfűzött, ugyancsak téves magyarázatból (76. l.) következőt — Tessedik főművének, a „Landmann“-nak eredeti német szövegét nem ismeri eléggé. Mindez azonban nem kisebbíti a „Memorabilia“ közkinccső tétele és elveszett szövegrészeinek felkutatása körül szerzett nagy érdemeit. K. sem végzett haszontalan munkát a „Projectum“ s a „Nur zwölf Paragraphen“ c. pedagógiai reformtervek meg a Hajnóczyhoz írott levelek kiadásával; az előbbieknélkül Tessedik úttörő nevelő munkásságának bárminő méltatása hiányos maradna. Sajnos, azonban itt is fordítással van dolgunk, s ebbe megint becsúszott egynéhány hiba és pontatlanság; ügyelni kellett volna arra is, hogy az olvasó az eredeti szövegek címéről, sorsáról és lelőhelyéről a maga helyén kellő tájékoztatást kapjon. Ezt a hiányosságot nem pótolhatja K.-nek a „forrásmű“ végéhez nem tudni mi okból hozzásapott, meglehetősen rapszódikus és soványan megalapozott „tanulmánya“ sem — jórészt ismétlése annak, amit a szerző Tessedik nevelő munkájáról más alkalommal az idézett életrajzban már elmondott.

Tessedik küzdelmes pályafutása és irodalmi munkássága egyképen tanúskodik a német felvilágosodás mély hatásáról; szoros kapcsolatuk nem kerülhetett el a figyelmét senkinek, aki a nagy szarvasi reformer alkotásaival valaha is behatóbban foglalkozott. E hatás tényének megállapításán túl azonban annak részletes kimutatása mindmáig hiányzik. Tudjuk, milyen mohón szívta magába Tessedik szelleme mindazt, amit a Németbirodalomban látott és tapasztalt, látjuk idézeteiből, mily sűrűn forgatta az egykorú német munkákat — mégsem kapunk pontos választ az eddigi, Tessedik jelentőségéhez mérten bizony elég sovány irodalomból arra a kérdésre: vajon önálló gondolkodó volt-e Tessedik, vagy csupán idegen törekvések szolgái másolója? Tisztára a német felvilágosodás talajában gyökerezett-e, s mindenestül magáévá tette-e annak eredményeit? A kérdés alapos megvizsgálása, az átvételek pontos kimutatása nemcsak alkotásainak genezisére vetne világosságot, hanem azok viszontagságos sorsáról is közelebbi magyarázattal szolgálna. Érthető érdeklődéssel vettük tehát kezünkbe L. értekezését. Sajnos, családunk kellett; a szerzőt, akárcsak elődeit, úgy látzik, magával ragadta Tessedik gazdag életének drámai mozgalmassága: a címben jelzett feladatot a pályának s eredményeinek rajzával cseréli fel, részletkutatás helyett „szintézist“ ad. Semmi kétség, ez az összefoglalás sok tekintetben sikerültnek mondható. A szerző — mint arról a nagyszámú idézet, Tessedik műveinek a függelékben adott jegyzéke s az ugyanitt publikált két levél egyképen tanúskodik — igyekezett a teljes anyagon urrá lenni; mondanivalóit sokban ügyesen csoportosítja s nem egyszer, kivált Tessedik életművének összegezésében igazán méltó hangot üt meg. Másutt viszont hiányzik

a kellő történeti távlat és tájékozottság, szétbomlanak a szálak, s üresen kong, koraérettnek hat nem egy magabiztos megállapítás. S amit legfőképp hiányolnunk kell: a német szellemi élet hatásának a címben jelzett feltárását csaknem teljesen nélkülözzük. L. helyesen utal a filantropizmus hatására, de annak tüzetes kimutatására nem szánja rá magát, megjegyzései, párhuzamai kissé odavetettnek hatnak. A várva-várt részletkutatás helyett tehát többé-kevésbé sikerült átfogó képet ad L. munkája, s éppen ezért, már csekély terjedelme miatt is, nem sok újat mondhat számunkra. Tessedik szellemi gyökereinek feltárása a nagy alföldi parlag első feltörőjének alkotásaihoz méltó, nagyszabású életrajza továbbra is, a kétszázados évfordulón is megoldandó feladat maradt.

WELLMANN IMRE.

IORGA, N.: UN ORAȘ ROMÂNESC ÎN ARDEAL. Condiția Hațegului 1725—1847. Publicată cu o introducere. București 1941, Mon. Of. și Impr. Statului, Impr. Națională, 131 l. + IX. tb. 8°. (Acad. Rom. Studii și Cercetări XLIX.)

Iorga utolsó könyve, melynek korrekuráját már más végezte el, a hátszegi városkönyv felületes kiadása, egy ívnyi tanulmánnyal, sebtében, néhány jó megfigyeléssel és ugyanannyi vaskos tévedéssel, vagy túlzással. A városkönyvből egy apró városkának és környékének élete tükröződik vissza a maga ezernyi mindennapos ügyes-bajos dolgával, kisemberek küzdelmeivel. A városkában hagyományos erdélyi megértő szellem uralkodik, sem a felekezetek, sem a nemzeti-ségek nem torzsalkodnak kirívóbban. Az esküdteket 1725-ben békés egyetértésben választják meg a reformátusok, katolikusok és a román felekezetek közül. A bíró és a jegyző magyar, a jegyzőkönyv nyelve is a magyar. A jozefinus korszak a német hivatalos nyelvet vezeti be, de nyomtalanul eltűnik a korszak letűntével, hogy ismét a magyar nyelv kerüljön vissza jogaiba. A szerződéseket román nyelven szerkesztik, mindig magyar helyesírással, amit I. nem tűr meg kiadványában („înlocuind bizara și caricaturala ortografie ungurească prin aceea de astăzi“ 5.). Három latinbetűs fényképmásolat a kötet végén némileg enyhíti ezt a súlyos kiadási hibát. Nem kevésbé hibáztatandó, hogy a magyar szövegeket kizárólag román fordításban közli. Kétségtelenül magyar családneveket románoknak nyilvánít (Csizmadia 4. Szilágyi 22.). Az érdektelenebb szövegeket — helyesen — rövid regesztával pótolja. A magyar elem a XVIII. század végén már erősen háttérbe szorult a román mögött, de szellemi hatása tovább érvényesül. A román pap 1815-ben a román nyelvű egyezséget magyarul írja alá: Görög György, de két év múlva az ortodox románok azzal az indokolással kérik maguknak a református templomot, hogy a papon kívül nincs más hívője. (CCC. sz. 87.)

I. TÓTH ZOLTÁN.

SÁNTHA ALAJOS: BUKOVINAI MAGYAROK. Kolozsvár 1942, Szöcs-ny., 185 l. 8°.

Szeretetből fakadt műkedvelő írás, inkább a javából, az irodalom és sok kéziratok anyag felhasználásával, komoly tudományos munka igénye nélkül. A levéltári kutatás hiányát némileg pótolja F. Ziegler, volt csernovici egyetemi tanár munkáinak idézése, aki a Hofkriegsarchiv vonatkozó anyagát a részletek mellőzésével feldolgozta. A Bukovinára vonatkozó román irodalom (I. Nistor, N. Iorga) fel-

használása és szélesebb környezetrajz nem ártott volna ennek a nagyközönségnek szánt könyvnek. A függelékben a kérdés jó bibliográfiáját, néhány kézirat forrás közlését és az öt bukovinai magyar falu helyeinek nem kifogástalan gyűjteményét találjuk. Tájékoztatóra elég jól használható.

I. TÓTH ZOLTÁN.

PADÁNYI VIKTOR: SZÉCHENYI KULTÚRÁJA. Szeged 1943, [Ablaka ny.] 204 l. 8°. (Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből. 3.)

Az egyre növekedő Széchenyi-irodalom gazdag termésében kétkedve közeledünk egy-egy új kötet felé és kérdezzük, van-e még kiaknázatlan területe a legnagyobb magyar életének és szellemének, avagy csak a tárgyalási szempontok újszerűségéről van szó. P. Széchenyi-könyve figyelemreméltó tanulmány, mely fenti címen a szerző kutatásainak csak első részét adja, míg a második rész, Széchenyi kultúrpolitikája címen előkészületben van. A keret: Széchenyi élete, születésétől a Hitel megjelenéséig; ennyiben P. könyve is csak életrajz, de ez az életrajzi keret csak vékony réteg, melyre ráépíti lélektani és bölcséleti vizsgálódásainak gazdag épületét. Történelemlélektani kutatásra Széchenyi valóban eszményi tér, nemcsak a rendelkezésre szolgáló adatok bősége miatt, hanem történelemformáló hatásai miatt is.

A lélekalakulás kezdetének bemutatása a szülői ház ismertetésével és a XVIII. századvég művelődéspolitikai és művelődésbölcséleti rajzával kezdődik. Az apa hatása sem lélektanilag, sem jellemileg nem volt átütő fiára. A Terézianum két évét sem tartja a szerző jelentősnek. Széchenyi Ferenc néhány hazafias áldozathozatala „barokkos szokás”, vallásossága pedig mintegy vezeklés politikai tévedéséiért. A mélyebb hatásokat Széchenyi inkább anyjától örökölte. Festetich Julia „figurája sokkal erőteljesebb magyar vonásokat sejtet, mint uráé” s az energikus egyéniségű feleség irányítója volt nemcsak házanépének, hanem passzív lelkiségű férjének is. Az az asszony, akire 43 éven át férje minden túlzása hatás nélkül maradt, jelentékeny tényező az utódok jellemalakulásában is. A századvég művelődésbölcséleti vázolásában P. Kornis nyomdokain jár. (A magyar művelődés eszményei.) Belemélyed a magyarság és Európa szellemi arcképének vizsgálatába, amint mondja, azért, hogy érthető legyen „minden ellentmondásával együtt az a kultúrpolitika, amit később, a XIX. század harmincas, negyvenes éveiben Széchenyi képviselt s amelynek szerteágazó és egymásnak ellentmondó megnyilvánulásait közös nevezőre hozni eddig még egyetlen Széchenyi-magyarizátnak sem sikerült”. Sem a kor, sem a neveltetés nem sejtetik a káprázatos jövőt. Az ifjú tétován áll nemesak a társadalomlélektani átalakulásoknak keresztútjében, hanem részese a latin, német és magyar nyelv küzdelmeinek is. Tanulása a II. Ratio korával esik egybe, mely Széchenyinek sem adott több műveltséget, mint kora más tanulójának. Így aztán Széchenyit, ki az akkori magyar középiskola egyetlen erősségét, a latint sem sajátította el (heti 8 órában), 17 éves korában, amikor befejezte tanulmányait, „még csak átlagos műveltségű embernek sem lehet tekintenünk”.

A katonaság alatti élménysorozat és a nyugateurópai utazás indítja el Széchenyi „kultúráját”. Széles alapon vizsgálja a szerző Anglia közgazdasági és társadalmi légkörét a XIX. század elején, hogy belőle leszűrje a Széchenyire tett hatásokat. Az angol világ

nagyon részletes ismertetése magyarázza, hogy mit jelentett a „bécsi barokk világ személykultuszában felnőtt és egy aulikus apa hiperlojális világnézete szerint nevelődött Széchenyi számára az arisztokrata ellenzékiesség addig nem tapasztalt élménye“, mely igazolását adta annak, hogy nem a lojalitás és az engedelmesség az egyetlen erény, hiszen, íme, a kritikai állásfoglalásnak is lehetnek erkölcsi alapjai. Olvasmányainak alapos átnézése után P. arra a megállapításra jut, hogy — amit az eddigi Széchenyi-irodalom nem emelt ki eléggé — William Gell hatása döntő volt reá. Ez az angol klasszikus, humanista alapokat adott Széchenyinek s elterelte mintegy öt évre a praktikus-reális útról. Az „autodidakta katona“ utazásai után jön a „nagy metamorfozis“. Rádöbben arra, hogy magyar s hogy ezt a közösséget vállalnia kell, „mert ez még mindig jobb, mintha stájer vagy olasz lenne“. Kihámozza Széchenyi nacionalizmusának építő tényezőit: faji adottságok, erkölcsi fejlődéséből adódó konzekvenciák, romantikus kultúrélmények, külföldi, főként angol benyomások, a Selina-viszonyból fakadó magyarországi tartózkodás, a katonai mellőztetés és a Szent Szövetség utáni korhangulat. Esztotikai műveltségét a keleti utazás, etikai mélységeit pedig a szerelem égetése biztosítja. (Crescencia hatásáról nem olvassunk a könyvben.) Széchenyi „Sturm und Drang“-ja vezet el modern közgazdasági szemléletéig, mely, párhuzamosan magyarságával, 1825 táján európai műveltségű embert teremtett, ki méltán sorakozott a Benthamok, John Stuartok, Goethék és Macaulayk mellé. A Hitel megjelenése jelzi Széchenyi kultúrájának kész épületét.

P. könyve újszerű terméke a Széchenyi-irodalomnak. A tárgy melyről ír, gondolatokban rendkívül gazdaggá és szerteágazóvá teszi a munkát. Az elég sűrűn előforduló 14—15 soros mondatok kissé elfárasztják az olvasót. Széchenyi munkáinál a Fontes sorozat nagyszerű bevezetésekkel ellátott kritikai kiadásait jobban használhatta volna a szerző a régi „Remekírók“ helyett.

FARKAS LÁSZLÓ.

KOSÁRY DOMOKOS: KOSSUTH ÉS A VÉDEGYLET. A magyar nacionalizmus történetéhez. Budapest 1942, Athenaeum, 118 l. 8°. (Klny. a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyvé-ből.)

A szerző hasznos munkát végzett, mikor Vörös Antal gyakran kiaknázott gyűjteményéből nyert értékes adatokkal kiegészített e Kossuth hírlapi cikkeinek hiányos kiadását és a sovány irodalmat, hogy mindezek összefüggésével újra rekonstruálja Kossuth gazdasági nézeteinek fejlődését. Az első liberális nemzedék felfogásából kiindulva megmagyarázza, miként tért át Kossuth a szabadkereskedelem hirdetéséről a védvám-rendszer pártolására, s ezt az egyéni fejlődést összefüggésbe hozza a magyar nacionalizmus gondolatkörének tágulásával, amely a gazdasági életet a nemzeti autarkia nélkülözhetetlen tényezői közzé sorozza. A gazdasági autarkia hirdetésének K. beható kutatásai szerint Kossuth volt a lelke, ő vezette a gyakorlati megvalósulás útjára az elvben kicsirázó mozgalmat. Így az ő agitációja lehetett lelket a Védegyletbe is. A szerző legértékesebb megállapítása éppen a védegyleti mozgalom és a nemzeti gondolat kibontakozásának szintézisében áll. Jelentős adatokkal világítja meg K. a kor magyar politikai életének állásfoglalását a Védegylettel és az egész bonyolult vámkérdéssel szemben, részletesen ismerteti Deák és Wesselényi szkeptikus magatartását, a centralisták kompromisszumos felfogását és Széchenyi követőinek konzervatíván elutasító viselkedését. Mind-

megannyi értékes adat ez a magyar nacionalizmus gondolatvilágának kialakulásához, a részletkérdések tisztulásához. Megérdemli a tüzetes ismertetést a kor politikai élete is, főként a megyék önsegélyt hirdető működése testületi alapon a nemzeti élet egész területén. Egyszerűen K. munkája igen jó kiindulópont ennek a nagyon összetett kérdésnek felfejtéséhez. Ha a későbbi kutatás az ő megállapításait összeveti majd egyéb, kívülről ható tényezőkkel, így az egykorú osztrák gazdaságpolitikai fejlődéssel, főképp a merkantilizmus és a szabadkereskedelmi irány harcával a vámpolitika és az iparpolitika terén, továbbá a német védvám-gondolat előretörésével és az osztrák hivatalos körök nagyobb gazdasági tér kiépítésére irányuló elgondolásával, akkor ez a kérdés értékes elemeket fog szolgáltatni a magyar nemzeti autarkia és a Közép-Európa-gondolat összefüggéseinek felismeréséhez.

MISKOLCZY GYULA (Bécs)

NYÍRESI-TICHY KÁLMÁN: A ROZSNYÓI NEMESSÉG TESTÜLETI SZABÁLYAI ÉS TAGNÉVSORA 1846-BÓL. [Kassa 1942, Wiko ny.] 10 l. 8°. — (Köny. az Új Magyar Museumból.)

A paraszti helységekben és városokban nagyobb számban élő nemesség különállásáról leginkább csak a XVI. sz.-tól kezdve talá-lunk írott forrásokat. A jogszokásokat a mindennapi élet és a szükség-szerűség termelte ki. A testületi és közösségi érzés azonban leghatékonyabban a XVII. sz. végén és a következő században jut kifejezésre, amikor az adózó nép ijesztő mértékű megfogyása s elszegényedése következtében az egyre nagyobb összegeket követelő porciódóztatásba a nemeseket, különösen az egytelkeseket, armális-tákat és a városi nemességet mind erősebben vonták be. Ekkor jelennek meg a városokban a választott nemesi direktorok, hogy a veszélybe jutott kiváltságokat védelmezzék. Testületileg lép fel egy-egy hely vagy város nemessége a megyével, sőt az udvarral szemben is, amelyet azzal vádol, hogy a parasztsággal többet törődik. Rozsnyón a nemesség testületi felzárkózása — úgy látszik — szintén a XVIII. sz. első felében következik be, ettől az időtől fogva maradtak meg a testület külön nemesi jegyzőkönyvei. Az 1746. évvel kezdődik az a protokollum, amelyből Ny.-T. kiragadja és teljes szövegében közli a városi nemesi testület 1846-ban kelt szabályait. A testület feje a főkor-mányzó, helyettese az alkormányzó, a jegyzőkönyveket a jegyző vezeti, aki egyben levéltáros, köteles a társulat iratait jó rendben meg-örizni és azokból levéltárat szervezni, a pénz kezelése pedig a pénztáros feladata. Az egyes pontok nem is annyira a jogokat emlegetik és azok védelmét célozzák, hanem inkább az egész testület tekintélyét és méltóságát vannak hivatva előmozdítani. A szabályzat évében Rozsnyón lakott nemesek — szintén közölt — névsora mutatja, hogy milyen tekintélyes családok testületéről volt szó, tehát nem hallgatható el az a felfogás sem, hogy ez az előkelő és nyilván nem kis befolyású réteg — a szabályoknak éppen 1848 vigiliáján történt írásbafoglalásával — különállását is kívánta hangsúlyozni.

A szerző már több hasznos részletmunkát bocsátott a tudomány rendelkezésére: Pelsőc és Rozsnyó multjáról írott komoly és szép érte-kezéseivel e mostani füzetecske méltán sorakozik. Kívánatos volna, hogy munkásságát tovább folytassa. Modern történettudományunkat nagyon érdekelnék a rozsnyói nemesség mindennapi élete, részvétele a város vezetésében, a polgársághoz való viszonya, vagyoni helyzete, foglalkozása és megélhetési forrásai, továbbá népi összetétele és hul-lámzása. Kutatásaink szerint a nemesi réteg igen tekintélyes része

magyar és jelentékeny szerep jutott neki a város idegen polgárságának elmagyarosodásában; e folyamat részleteinek kidolgozása ugyan-
csak gyümölcsöző feladat lenne. A város gazdag levéltárában anyag
bőven található, igaz — ismételten sajnosan kellett tapasztalunk —
teljesen elhanyagolt és rendezetlen állapotban. Meg vagyunk azonban
róla győződve, hogy szerző további munkássága e téren is meghozná
az annyira szükséges változást: az illetékes vezetőséget a városi levél-
tár alkalmasabb elhelyezésére és rendeztetésére indítaná.

IIA BALINT.

KARPAT, JOSEF: DIE LEHRE VON DER HEILIGEN KRONE
UNGARNS IM LICHT DES SCHRIFTTUMS. (Jahrbücher
für Geschichte Osteuropas, Jahrg. 6. 1941. 1—54 l.)

A szlovák szerző már régebben foglalkozik a korona-eszme történetével. Egyik ily tárgyú munkáját már ismertette folyóiratunk (1939, 87. lap). Egy másikat Kupras Jan prágai tanár tiszteletére készült emlékkönyvben tette közzé a francia és angol corona regni-re vonatkozólag. (K. dejinam pojmu corona regni vo Francuzsku a Anglicku 1940). Jelen értekezésének megítélésénél figyelembe kell venni, hogy a szentkorona-eszme történetéről írt könyvem előtt készült s arról csak az utolsó oldalakon, mint éppen megjelent műről emlékezik meg.

Ismertetvén a szentkorona eszme lényegét, hozzáteszi, hogy nincs a közjognak és a jogtörténetnek két olyan írója, akinek nézetei ebben a kérdésben megegyeznének. Mint legfontosabbakat, igen helyesen, Hajnikot és Timont emeli ki. Hajnik is a magyar romantikus történeti felfogás hatása alatt beszél a magyar alkotmányos fejlődés páratlanságáról, continuitásáról és a magyar közszellemről, amely az alkotmányos intézmények forrása. Timon felfogása a liberalizmusban gyökerezik és olyan, szintén romantikus felfogás képviselője, melyet másutt már az ő korában tudományosabb irányzat tölt félre. Ő demokratikus következtetéseket von le a magyar alkotmányra vonatkozólag. Méltán hibáztatja Timon erőszakos magyarozatát az 1608. k. u. I. t.-e.-ről, amellyel alátámasztja a szent korona tanának eddig az időpontig való érvényesülését. Mindkettőjüknél hiányzik a dologi és a fogalmi korona közötti megkülönböztetés, aminek szükségességét ismételten hangoztatja.

Egyenként foglalkozik az 1914. előtti írókkal, jogtörténészekkel és közjogászokkal egyaránt és megállapítja, hogy az egész irodalom a szent korona-tant, mint valami adottságot fogta fel, amely az államélet történetére elhatározóan folyt be. Kétségei senkinek sem merültek fel és senki sem próbálta a tant forráskutatás alapján igazolni. Túlnyomóan adatok nélkül, spekulatív formában tárgyalták a kérdést, és gyakran újkori közjogi fogalmakat vittek át régi korok viszonyaiba. Szól Timon könyvének német kiadásával kapcsolatos külföldi állásfoglalásokról is.

A világháború után fordulat állt be, amelynek „A magyar történetírás új útjai” című munkában megjelent jogtörténeti cikk volt a kiindulópontja. Ezzel kezdődött a kritikai irány érvényesülése és hangzott el az a követelés, hogy forrásanyagot kell mindenekelőtt összegyűjteni. Ennek nyomán kezdődött meg a forráskutatás, uralomra jutott a régen nélkülözött összehasonlító szempont és felmerült az a kérdés, hogy mi volt „a tan” létrejöttében Werbőczy szerepe.

K. ezután maga is állást foglal. Kiindul abból, hogy a tan elvei két mondatban foglalhatók össze: 1. A korona az uralkodószemélyo

főle van rendelve. Míg a király csak élethossziglani, a korona állandó hordozója az uralkodói hatalomnak. 2. A koronának korporatív személyisége van, amelynek feje a király, tagjai a nemesek. Ebből következtetik, hogy a nemességnek a király mellett része van a kormányzásban és hogy az egyes nemesi rétegek egyenlő jogúak. Ez elvek alapján szerintem olyan jelenségekről van szó, melyekben politikai törekvések jutnak kifejezésre, nem kevesebbről, mint a királyi hatalom alkotmányos korlátozásáról. Ha pedig a kérdés politikai, a kutatónak óvatosnak kell lennie, mert politikai törekvések esetében fennállónak tekinthetnek valamit, amit csak elérni óhajtottak. Nem elég egy elvnel az, hogy a források említik, hanem az a kérdés, hogy érvényesült-e mint jog. Az érvényes jogot meg kell különböztetni a politikai ideológiától. A szentkorona tanára vonatkozólag is az a jogtörténeti kutatás feladata, hogy megállapítsa, milyen volt a fennálló jog és hogyan jött az létre.

Az értokezés az irodalomnak nagy vonalakban jól sikerült összefoglalása. Végső következtetése is helyes. Az alkotmánytörténetben is a tények megállapítása a fontos. Idegen szemmel könnyebben voltak észrevehetőek az e téren elkövetett mulasztások. Pótlásuk azonban azóta jó részben már megtörtént. A Madjaren-Ungarn megkülönböztetést még mindig nem szoktuk meg annyira, hogy ne tiltakoznánk ellene és ne kívánhatnók meg elejtését éppen szlovák részről, ahol ami ősi „tót“ elnevezésünkkel szemben olyan nagy, meg nem okolt érzé kenységgel találkozunk.

ECKHART FERENC.

BOKES, FRANTIŠEK: POKUSY O SLOVENSKO-MAĎARSKÉ VYROVNANIE R. 1861—1868. Turč. Sv. Martin 1941, Slovenská Matica, 232 l. 8°.

A tradíciók nélküli szlovák történettudomány két időszakát figyelhetjük meg 1918 óta. A cseh-szlovák együtt lés két évtizedes, nagyobbára cseh szemléletű és gyámkodású időszakában a pozsonyi „szlovák“ egyetem történelmi tanszékeiről a cseh Chaloupecký, Klecanda, Borovička tartották előadásait, mígcsak egyetlen szlovák vezetési — rendkívüli — tanszék volt, Rapanté. A cseh történészek munkáit három gyújtópont jellemezte: a Přemysl-ház, a huszitizmus és a pánszláv mozgalmak szlovák vonatkozásai. Így akarták ellensúlyozni a magyar-szlovák ezeréves együttélés gazdag és súlyos örökségét. A védnökségi Szlovákia megalakulásától maig eltelt három esztendő alatt felnőtt szlovák történészek évtizedek mulasztását akarták helyrehozni. A politikai államvezetéssel összhangban különösen egy század szűk területére vetették magukat, mintha a XIX. századon kívül más századok nem formálták volna a szlovák nép történelmét.

Így született meg B. pályadíjnyertes könyve is. Sejthető tehát, nem lehet tárgyilagos alaposságú, szenvedélymentes tudományos munka. Csakugyan, a szerző maga is elismeri, hogy „könyvének megírására a legújabb események készítették“ (1940. március 14., a védnökségi Szlovákia megalakulása).

Mindjárt a bevezetésben több váddal illeti az illetékes magyar köröket. Így megemlíti, hogy a magyar történettudomány nem foglalkozott kellő mértékben a nemzetiségi kérdéssel, ugyanakkor nem rest 38 magyar forrásmunkát felsorolni. Azt is megjegyzi, hogy nem áll rendelkezésére a pesti levéltári anyag, amelynek nemzetiségi gyűjteményei szerinte a magyar történészek számára sem hozzáférhetőek,

Hogy ez meynyire képtelen állítás, arról Rapant professzor legilletékesebb nyilatkozni, aki évek óta akadálytalanul dolgozik a magyar könyvtárakban és levéltárakban.

B. csodálatraméltó önértzetességű és elfogultságú megállapítása szerint „ez a munka elegendő választ ad arra vonatkozóan, hogy Szekfű Gyula és vele sokan mások nem fogják fel, vagy nem akarják megérteni azt a tendenciát, amellyel a nem magyar nemzetiségeket 1861-től 1868-ig vezették”. — Magyarazatul hozzáfűzi: „Szekfű állításaival szemben sikerült bebizonyítanom, hogy Magyarországon éppen a nem magyar nemzetiségek voltak azok, akik az 1861—1868. években, tehát már 70 évvel ezelőtt törekedtek — természetesen eredmény nélkül — a modern nemzetiségi állam alapproblémáinak rendezésére”.

A könyv tartalma azonban másról tanúskodik. B. nemesak nem bizonyítja állítását, hanem egyenesen megcáfolja. „Mit akartak és mit kaptak a nemzetiségek” című fejezetben a szerb nacionalista körökből származó első nemzetiségi törvénytervezettel foglalkozván, akaratlanul is rámutat ennek jelentéktelenségére, sőt komolytalanságára is. Egyrészt bevallja, hogy a tervezet úgyszólván kizárólag csak az autonóm municipiális és iskolai igazgatás területére szülő nyelvjogokat tartalmazta, másrészt megállapítja, hogy egészen lehetetlen kívánságokat is felvetett. Így például nem átalította volna törvénybe iktatni, hogy az ország vezető nemzetisége bármely nép lehessen. Jellemző, hogy B. ezt reális igénynek tartja, sőt a maga részéről hozzá is teszi, hogy ezek szerint a magyar állam hivatalos nyelve szlovák is lehetett volna.

Az események tárgyalását különben B. a magyarosítás fellépésétől kezdi. Feltűnő, hogy a magyarság és szlovákság kulturális helyzetét illetőleg mindenféle összehasonlítást következetesen mellőz. Pedig amikor az 1790—91-i országgyűlés és az 1792-i törvényhozás megveti a magyar reformkor alapjait és a magyar országrészek közigazgatási bíraskodási, iskolai és egyházi életében a latin nyelvet a magyarral helyettesíti, még nincs szlovák irodalmi nyelv, a cseh biblicistina szövi át a szlovák egyházi és irodalmi életet. A szlovákok még Tranoscius evangélikus énekeskönyvét forgatják, amikor a magyar nemesség és polgárság Dugonics Etelkáját s Kazinczy a Kassai Magyar Museum-át olvassa. Az első szlovák irodalmi nyelvű folyóirat Štúr Lajos Nitra-ja csak mintegy félszázad múlva, 1844-ben indul meg. B. mindezekről hallgat és csak arra a Deák Ferencről származó megállapításra szorítkozik, hogy a szláv együttműködést későn szervezték meg, a magyar reformkor diadalra jutása után.

Általában szembeszökő B.-nél az a célzatosság, amellyel a szlovák nép földrajzi helyzetét, anyagi és szellemi adottságait, sajátos érdekeit mellőzve, aránytalanul sokat foglalkozik a monarchia szláv nemzetiségeinek közös kapcsolataival. Erre neki talán az a nem véletlen tény szolgáltatott alapot, hogy a pánszláv gondolat legnagyobb zászlóvivői a szlovák nép kebeléből kerültek ki. Kollár János, a Slávycs déra, pánszláv hitvallás szerzője Pestről Bécsbe költözve, mint evangélikus teológiai tanár harcolt az ausztriai szlávok egységfrontjáért. Moyses István besztercebányai püspök, a Slovenská Matica első elnöke, az 1861-es szlovák memorandum átnyújtója, még zágrábi kanonok korában Gáj-jal állt összeköttetésben és egyik legjelentősebb ösztönzője volt az illyriszmusnak. Šafařík J. P. Pozsonyban kezdte nevelői működését, szerepet vállalt az újvidéki szerb gimnázium megszervezésénél. Különben Prágában élt és működött. Korának legkiválóbb szlavistája volt.

A szlovák nacionalista vezető férfiak működése, összeköttetései hitelesen bizonyítják, hogy soha sem akarták őszintén a magyar-szlovák kiegyezést, vagy egyáltalán meg sem kísérelték. Ezt B. nem látja, vagy nem akarja látni. Štúr—Hodža—Hurban triumvirátus elutasítva a Kossuth-kormány együttműködési felszólítását, a magyar szabadságharc leverésén túlmenően, a magyarság végleges történelmi bukására számított és hitt a szláv-Ausztria fikciójában. Csak amikor, mint B. írja: „a Bach-korszak abszolutizmusa, ha nem is úgy, mint a magyaroknál, lehetetlenné tette a szlovák politikai tevékenységet“, fakadtak ki keserűen. Lényeges volt abban az időben — amire B. is utal — a cseh irodalmi nyelv becsmérlése a Felvidékre, újságok, brosúrák formájában. Ellenben nem ismervén a Magyar Országos Levéltár idevágó anyagát, nincs tudomása arról, hogy az 1860-as években a felvidéki törvényszékeknel, telekkönyvi hivataloknál, az iskoláknál milyen nagy számú cseh talált alkalmazást.

1859 külpolitikai eseményei, az olasz-francia háború, Lombardia elvesztése, a nehéz pénzügyi helyzet megszabadították a monarchia népeit az abszolutizmustól és a magyar kérdést napirendre tűzték. B. nem hangsúlyozza ki eléggé, hogy Hurbanék és Moysesék nem ítélték meg helyesen a kül- és belpolitikai helyzetet, mert különben Hurban nem nyújtotta volna át 1861. január 9-én a bécsi rendőrmisztériumnak oly tartalmú emlékiratot, amelynek konkrét kívánságai között szerepelt a szlováklakta területek elkülönítése és Ausztriához csatolása.

Ilyen elkülönülő szellemben, a magyar törekvésekkel szembe-helyezkedve, štúri tradíciókkal szerkesztette Francisci János és Daxner István a Pesten kétszer hetenként megjelenő „Pestbudinské vedomosti“-t. E lap köré csoportosuló szlovák nacionalista körök rendezték 1861. júniusában Turócszentmártonban azt a hírhedt népgyűlést, amely elfogadta a „szlovák nép“ memorandumát. A memorandum egyik sarkalatos pontja külön felvidéki szlovák területet kívánt kiharítani Magyarországtól. B. sem hallgathatja el, hogy azok szerint is, akik a memorandumot megszavazták, „az Okolie túlzott követelés volt és az egész memorandum szemszögéből nézve elfogadhatatlan“.

A magyar-osztrák viszonyt jól látja B., de nem vonja le a konzekvenciákat. A kiegyezés láthatárán a szlovák nacionalisták politikai rövidlátásból destruáltak Bécsben, s nem akadt köztük egy szlovák Deák, aki reálpolitikai mérséklettel, a magyarság iránt lojalitást tanúsítva, az adottságokhoz mért szlovák kívánságok megfogalmazásával az Eötvös—Deák irányzattal megegyezést keresett volna. A szlovák nacionalista vezető férfiak túlzott, maximális, a magyar államegységet megbontani akaró követelései mögött nem állt sem politikailag érett nemzet, sem megfelelő számú hasonló szellemben gondolkodó harcosszlovák intelligencia. 1848-ban és az 1860-as években Hurbanék és Moysesék nem voltak tisztában a szlovák erőviszonyokkal. A magyar nemességnek 1790-től 1848-ig fél évszázadra volt szüksége, hogy vezetőréteg és városi polgárság fokozatosan öntudatosodva, a kor szellemének megfelelő politikai érettségre tegyen szert és önmaga vegye kezébe nemzeti életének irányítását. A szlovákok mögött még jóformán semmi mult nem állt, 1861-ben a memorandumok megszervezői mégis önálló szlovák parlamentet és saját kormányzatú országrészt (Okolie) követeltek!

A provizórium után újraválasztott magyar országgyűlésbe egyetlen nacionalista szlovák vezetőférfi sem került be. Ezt a kudarcot Francisciék annakidején igyekeztek mentgetni, s B. is kénytelen

megállapítani: „a magyarázkodás gyenge menekülés volt a csalódástól, amelyet egyrészt a tökéletes választási vereség, másrészt a szlovákság közönyössége váltott ki“. A Pe t̄budinské vedomosti köreinek következetlen politikai magatartására rávilágít a lap két cikke. Közvetlenül a kiegyezés előtt a VI. évf. 71. és 72. számában Francisei a csehek ajánlotta federalizmus ellen és a centralizmus mellett foglalt állást, míg a kiegyezés után Novohradský a VII. évf. 8. számában a federalizmusért rajong. Általában — ezt B. is aláhúzza — a szlovákoknak az osztrák-magyar kiegyezéssel szemben nem volt határozott állásfoglalásuk. Beismerték bécsi politikájuk csődjét és igyekeztek szorosabb kapcsolatokat létesíteni a nemzetiségekkel. Közben Bobula és Palárik vezetése alatt a katolikus szlovák intelligencia memorandum-ellenes táborából megalakul az „új iskola“ és lapjuk a „Slovenské Noviny“. Az I. évf. 27. számában már kijelentik: „A bécsi kormány nál nincs keresnivalónk . . . öntudatosan rá kell lépni a törvényes oppozíció útjára“.

Míg erre szlovák nacionalista részről rájöttek, a képviselőház nemzetiségi albizottsága már régen dolgozott a nemzetiségi törvénytervezeten. A kettéhasadt szlovák nacionalista tábor meddő vitákat folytatott a lapok hasábjain a nemzetiségi kérdés rendezéséről. Elégedetlenek voltak a nemzetiségi bizottság munkájával. A nemzetiségek radikális szárnya — a szlovák nacionalistákat a ruszin Dobranský képviselte a parlamentben — tervezeikben lehetetlen követelésekkel álltak elő. B. szerint ez a „többet kérj, többet kapsz“ elve alapján, taktikai okokból történt. Ezzel a taktikával lehetetlennek tették a megegyezést, mert tárgyalási alap híján, elvetették tervezeteiket, kétségbevonták komoly megegyezési szándékukat és más alapon rendezték a problémát.

B. a nemzetiségek 1867—68-as követeléseit illetően azzal érvel, hogy azok megegyeznek az 1848-as követelésekkel. A magyarok is az 1848-as törvények alapján tárgyaltak Béccsel — teszi meg az összehasonlítást és nincs tárgyilagossága ahhoz, hogy megállapítsa: a magyar-osztrák viszony alakulását a külpolitikai események kedvezően befolyásolták a magyarság számára, míg a magyarság és nemzetiségek viszonylatában nem úgy alakultak az események, hogy a nemzetiségek diktálhatták volna a megegyezési feltételeket.

A kiegyezés utáni politikai viszonyokat a fiatal magyar állam megszilárdításához szükséges intézkedések jellemezték. Nem csupán Tisza Kálmán államvezetésén múlott a magyarság és nemzetiségek közti rendezetlen viszony, hanem a nemzetiségi vezetőférfiak, sokszor idegencélú és szándékú politikai ténykedései, izgatásai, a cseh, szerb, román aspirációk okozták, hogy „Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején mindinkább eltávolodtak az Eötvös—Deák-féle elvektől“.

VIGH KÁROLY.

BÓNIS GYÖRGY: JOGTÖRTÉNET ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET. Budapest 1943, Attila ny. 14 l. 8°. (Klny. a Magyar Jogi Szemléből.)

A Magyar Történelmi Társulat kiadásában megjelent Magyar Művelődéstörténetet dícsérőleg ismertetve kifogásolja B., hogy a magyar jog történetének egyik kötetben sem jutott hely. Keresve a mellőzés okát, azt elsősorban abban látja, hogy ez az aránylag fiatal tudományág nálunk elmaradt. E tudományszak művelőinek csekély számát annak tulajdonítja, hogy a jogtörténet a felső oktatásban

báttérbe szorul úgy, hogy szinte lehetetlen e tudomány iránt érdeklődő ifjakat nevelni. A jogtörténészek mulasztásairól is szól, különösen arról, hogy a Hármaskönyv forrásai még nincsenek felkutatva.

A jogtörténet mellőzésének másik oka az, hogy a jogi és a történeti szemlélet lényegesen különbözik egymástól, anélkül, hogy egyiknek is az itéletét hibáztathatnók. A jogtörténeti irodalom általában a történetírás irányváltozásait követi. Ha ez valamely okból késik, szakadás áll be, mint jelenleg is és ennek okát a szellemtörténet befogadása körüli vitában látja. A jogászközvélemény nehezen irányítható. Az alkotmánytörténet új felfogását nem fogadhatták meg el azok, akik Timont hallgatták. Hozzátehetjük, mint a valóságnak megfelelő felfogás kialakulásának akadályát, hogy jogászaink a közjogban, amely szívesen tekint vissza a történeti fejlődésre, ma is elavult és a történetírás eredményeivel ellenkező nézeteket hallanak és tanulnak meg. Ezért is történik meg, mint B. mondja, hogy a parlamentben még hivatkoznak a vérszerződésre, a pusztaszeri gyűlésre, vagypárjáté ritkító közjogi szemléletünkre stb.

A jogtörténet új alkotó iránya teljesen összhangban van a történeti szemlélettel, csak az átlagos jogász-felfogás ellentétes vele. Például felhozza a hűbériséget, melyben nálunk még mindig az állam-bomlasztó erőt látják, mint emberöltőkkel ezelőtt, holott mind a német, mind az angol felfogás e tekintetben lényegesen megváltozott, amiről történészeink már régen tudomást vettek és régen tárgyalták, alapvetően Szekfű, nyomoltan Mályusz a hűbériség magyar formáját, a familiaritást

A másik példa Werbőczy különböző értékelése a jogászok és történészek gondolkodásán. A jogászokat e tekintetben dicső-himnuszok írásával vádolják. Szerinte kívánatos volna, ha Werbőczyről csak az nyilatkoznék, aki új adatokat tud hozni róla vagy munkájáról.

Az ellentét nem a mai jogtörténet és a művelődéstörténet, hanem a jogászgondolkodás és a történetírás közt áll fenn. Ezért hibás a jogtörténet mellözése a művelődéstörténet kötetiben. A jogtörténeti irodalom ma már a modern történetíró minden eszközét felhasználja, így a népiségtörténetit is. Ezekkel kapcsolatban szól még a népi jogszokások gyűjtéséről.

A kis értekezés nagy érdeme, hogy a vezető és örvendetesen megélenkült jogi folyóiratban mondja el mindezt a meggyőződés bátorságával. A Magyar Jogi Szemle új szerkesztőségét is csak dicsérhetjük, hogy alkalmat ad e különleges magyar viszonyok megvilágítására és azok megjavításán való gondolkozására.

ECKHART FERENC.

TAMÁS LAJOS: A MAGYAR EREDETŰ ROMÁN KÖLCSÖNSZAVAK MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ÉRTÉKELESE. Kolozsvár 1942, Erdélyi Tudományos Intézet, 48 l. 8°.

Napjainkban, amikor román részről oly sok kísérlet történik a román művelődés történetében megnyilatkozó magyar hatás jelentőségének csökkentésére, sőt az egész magyar befolyás elhallgatására, kétszerezsen hasznos tanúságtételül magát a román nyelvet megszólaltatni, s annak különböző korszakaiból, valamint mai állapotából vonni következtetéseket a magyar kultúra délkelet európai sugárzó erejére. Erre a feladatra vállalkozott T., a magyar-román nyelvi és művelődési kapcsolatok fáradhatatlan bűvára, amidőn rövid három íven lehetőleg sokszínű képet igyekezett nyújtani a román

nyelv magyar elemeinek művelődéstörténeti jelentőségéről. Ezúttal nem elégedett meg a románföldi szláv oklevelekben előforduló magyar kölcsönszavak elemzésével (vö. Ung. Jahrbücher, VIII—IX), hanem egyrészt e legrégibb hatást széles délkeleteurópai körképbe állította, másrészt pedig a középkor óta előforduló s ma is többnyire köznyelvi magyar elemekre mintegy reáépítette a magyar jövevényszavak második hullámát: az igen jelentős protestánskori magyar hatást, s végül áttekintését az újabb népnyelv magyar elemeinek tárgykorök szerint való csoportosításával jól tagolt, latin világosságérzékkel felépített triptychonná egészítette ki. A lovagvilág, valamint a középkori városi és kereskedelmi élet kifejezéseitől így jutunk el, egyre tágulóbb körökben, a mai román népelet legkülönbözőbb területeihez: a földművelés, gazdálkodás, lótarítás terminológiájában éppen úgy számos magyar elemet találunk, mint a népi viselet, a parasztház s az egyes mesterségek fogalomkörében. A tanulmány szövegét kísérő jegyzetanyag igen gazdag, s különös érdeme, hogy figyelemmel kíséri a magyar hatásnak a Kárpátokon túli sorsát is. E rövid ízelítő után még jobban várjuk T. évek óta készülő, nagy összefoglaló monográfiáját a román nyelv magyar elemeiről.

DI LÁSZLÓ

PAPP LÁSZLÓ: KISKUNHALAS NÉPI JOGÉLETE. Budapest 1941, Orsz. Táj- és Népkutató Intézet. 72 l. 8° (A magyar táj- és népismeret könyvtára 2.)

P. könyve első eredménye annak a mozgalomnak, amely 1939 óta Tagányi Károly eszméinek megvalósítására törekszik. „A hazai élő jogszokások gyűjtéséről“ szóló tanulmány (1919) nemcsak jogfejlődésünk kódös kezdeteit világosította meg páratlan értékű összehasonlító anyag segítségével, hanem a jogtörténet iratlan forrására, a népi hagyományra is irányította a figyelmet. Az „élő“ anyagot mégis csak húsz évvel a program elhangzása után kezdte gyűjteni a boldogult Györffy István körül alakult kis közösség. P. az úttörők között volt, számos cikkben körvonalozta a mozgalom célkitűzését és ő alkotta meg az első monográfiát is. Egy harmincezer lakosú parasztvárosban kb. harminc adatszolgáltatót kérdezett ki, s felvilágosításuk alapján rekonstruálta a népi jogélet rendszerét. E rendszerben elsősorban a magánjog különböző ágai kapnak helyet (családi és öröklési jog, dologi és kötelmi jog), de szerepel a büntetőjog is, melynek szabályai már inkább a társadalmi felfogás körébe vágnak. A célkitűzés és vele az érdeklődés köre is lényegesen tágult Tagányi óta. Nemcsak az iratlan törvénynek, a jogszokásnak feldolgozására, nem is csak a hagyományban gyökerező jogi műveltség feltárására törekszik a szerző, hanem a népi közösségnek és az állami jogrendszernek egymáshoz való viszonyát is megvizsgálja. Ezzel a gyakorlati jogéletnek és a jogfejlesztésnek is értékes segítséget nyújt.

A jogi hagyományok feltárásának történeti jelentőségét talán nem szükséges bővebben fejtegetnünk. A néprajz tudománya ma már túljutott a természettudományos módszereken és munkamódja mindinkább történetivé válik (Viski). Így a jogi néprajz is, melynek a hagyományok felkutatása a szellemi része, értékes segítője a jogtörténetnek. Örömmel látjuk P. dolgozatában is az erős történeti érdeklődést, melyet egyébként az 1745-i redempcióra szívesen hivatkozó kunsági nép tárgyalásánál nem is nélkülözhetne. Az egyes jogintézmények, jogi hagyományok mai állapotát ismertetve rendszerint kitér az előzményekre, s a tanácsai jegyzőkönyvek alapján nem egy-

érdekes jogesetet mutat be a XVIII—XIX. század gyakorlatából. Így képzelte el a jogszokásgyűjtést a boldogult Györfly István is, akinek nevét P. tanulmánya hőmlökán viseli. Bizunk benne, hogy a jogi hagyománygyűjtés mozgalma a P. megjelölte úton haladva néprajz- és jogtörténet számára egyaránt értékes eredményeket fog hozni.

BÓNIS GYÖRGY (Kolozsvár).

KNIEZSA ISTVÁN: ERDÉLY VÍZNEVEI. Kolozsvár 1942, Minerva ny. 49 l., 2 ték. 8°. (Klny. az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyvé-ből.)

A román tudósok azon törekvésük közben, hogy igazolják az erdélyi románság vélt kontinuitását, felismerték a helynevek változásának fontosságát. Politikai célzattal áthatott, tudományos mázba öltöztetett névfejtéseikkel már felvettük a küzdelmet és tagadhatatlanul szép eredményeket is értünk el. Feltűnő azonban, hogy sem a román, sem a magyar történészek mindeddig nem használták fel településtörténeti kutatásaikban a víznevek nyújtotta bizonyítékokat. Pedig a víznevek a legrégebb és legmaradandóbb nyelvi emlékei egy-egy terület hajdani települési viszonyainak. Mi, magyarok már eleve is szép eredményeket várhatunk e kutatási területtől, hisz tudjuk, milyen fontos szerepet játszottak elődeink életében a folyók, vizek, és hogy a legkedveltebb magyar települési területek éppen a folyók mente, völgye volt. Természetes, hogy mielőtt a történész a víznevek vallomását felhasználhatná, a nyelvészeknek kell azokat előbb megszólaltatni. Az utóbbi időkben a kutatók figyelme fokozott mértékben fordult a víznevek felé. O. Rygh a norvég, F. Johnsson az izlandi, E. Ekwall és M. Förster az angol, O. Springer a bádeni folyónevekről stb. írt értékes munkát. Magyarország területére vonatkozólag is jelent meg már néhány e tárgy körből vett munka: Ortway Vizrajza, Melich Honfoglaláskori Magyarország, Smilauer felvidéki vizrajza, Mikes Szabolcs vármegye középkori vízneveiről és Pais László Zala vízgyűjtőjének régi vizrajzáról írott dolgozata; Dickelmann a Száva vízgyűjtőjének vízneveit dolgozta fel. Melich könyvét kivéve, ezek a munkák azonban településtörténeti következtetéseket nem tartalmaznak. K. Erdély és a szomszédos nyugati területek vízneveit vizsgálja világos, áttekinthető rendben. Vízrendszerek szerint halad és az egyes vízneveket decimális rendszer szerint számozza. Bármely víznév könnyen megtalálható a füzet végén található betűrendes névmutató segítségével. A nyelvtudományi szempontból is kiváló munka figyelemreméltó történeti tanulságokat nyújt. A vizsgált terület legnagyobb vízének nevei (Tisza, Szamos, Körös, Maros, Ompoly, Olt, Temes) már a klasszikus ókorban is megvoltak, eredetük kérdése mindeddig tisztázatlan. Hogy melyik nép közvetítésével kerültek át a magyarba, biztosan nem tudjuk megmondani, nyelvi bizonyítékaink legalább is erre nem elégségesek, kétségtelen azonban, hogy ez a nép nem a román volt. Ezen a vidéken a magyarba átvett idegen eredetű víznevek legnagyobb része a szlávból származik: gondolhatunk arra, hogy a legrégebb nevek közvetítői is a szlávok voltak. Tudnunk kell azt, hogy a víznevek településtörténeti következtetések levonása szempontjából nem mind egyértékűek. A nagy vízbőségű, hosszú folyók nevei ugyanis sokkal maradandóbbak, mint a kiesi, rövid, egy-két falun keresztül folyó patakoké. A legnagyobb folyók nevének nyelvi magyarázata szinte mindenütt nagy nehézségeket okoz, mert az többnyire ősi örökség a terület őslakóitól, akikről

szinte semmit, vagy alig tudunk valamit. A kis patakok, vizek neve viszont már aránylag jelentéktelen lakosságsere esetében is feledésbe merülhet, megváltozhat. A legértékesebb a közép nagyságú, másodrendű folyók nevének tanúsága: Erdélyben ezek a víznevek is mind magyar eredetűek: Sajó, Almás, Egregy, Nyárád, Sebes, Berekszó, Aranyos stb. Erdélyben azonban még a harmadrendű patakok nevei is nagy többségükben magyarok. A szláv eredetű magyar víznevek száma kevés, azok is csak jelentéktelenebb, kisebb patakok nevei. Német eredetű csak két víznév, török csak egy. *Román eredetű magyar víznév egy sincsen. K. vizsgálatainak legfeltűnőbb eredménye mégis Erdély vizeinek román neveire vonatkozik. Kiderült ugyanis, hogy az erdélyi román víznevek között egy román eredetű sincsen.* Ezek teljes hiánya cleve is valószínűtlenné teszi azt az állítást, hogy éppen a nagyobb folyók nevei a románból valók, vagy román közvetítéssel kerültek a magyarba. Ennek több esetben bizonyíthatóan éppen az ellenkezője igaz: az Abrud, Ompoi, Timiş, Someş, Criş nevek magyar közvetítéssel kerültek át a románba. A román víznevek legnagyobb része a magyarból való, vagy magyar közvetítéssel került a románba. Csak egész kis százalékban találunk szláv és még kisebbben német eredetű román folyóneveket. A füzethez mellékeltem II. sz. térkép csak úgy vöröslök a magyar eredetű víznevektől. A Maros-Küküllő vonaltól északra található szláv eredetű magyar víznevek kis száma arra mutat, hogy a betelepülő magyarság itt csak jelentéktelen, szórványokban élő szláv lakosságot talált. Dél-Erdélyben, különösen Hunyad vármegye déli részén és Krassó-Szörény vármegye területén a szlávosság összefüggőben lakhatott és ott a magyarság megtelepülése után még hosszabb ideig meg is maradhatott. Ez utóbbi mellett szólnak a magyar-szláv víz-névpárok. A későbbi román betelepülők tehát ezen a vidéken még a XII. század közepén és azután is (a Bánságban akár a középkor végén is) találhattak magyarokkal együtt élő szláv nyelvű lakosságot. Gamilscheggnek az az elmélete, amely a románság őshazáját Erdély területén keresi, a víznevek vallomása szerint is hamisnak bizonyul: az ú. n. I. Kernegebiet területén ugyanis van két kétségtelenül magyar eredetű folyónév, van három olyan, amely magyar közvetítéssel került át a románba, de egy sincs, amely magából a román nyelvből származnék. K. munkájával nagy szolgálatot tett nemcsak a tudományak, hanem a magyar ügynek is.

SZABÓ DÉNES.

SZEKFŰ GYULA 60 ÉVES.

Történettudósok, főleg történelmet tanító professzorok 60. életévéről ez a folyóirat rendszeren emlékkönyv ismertetésével kapcsolatban szokott megemlékezni. Jelen esetben kénytelen ettől eltérni, mert Szekfű Gyula 60. életéve alkalmából nem jelent meg ilyen. Nem mintha nem lennének megfelelő számú tanítványai, akik örömmel írták volna azt meg, avagy nem volna elég barátja és tisztelője, aki szívesen használta volna fel az alkalmat, hogy ilyen módon adjon kifejezést szeretetének és tiszteletének, hanem azért, mert az ünneplendő elhárította magától ezt a megtiszteltetést. Azt nem tudta megakadályozni, hogy két alapítása, a Magyar Szemle és Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége ne emlékezzék meg az évfordulóról. Az előbbi teljesen ennek szentelt számban erre leginkább hivatottak tollával ismertette Szekfű írói és tudós egyéniségét, az utóbbi rendes évkönyvét, a Regnumot ajánlotta fel neki.

Folyóiratunknak is tudomást kell vennie erről az évfordulóról, amelyet, ha a magyar sors hajója nem hányódnék újból borzalmas viharokban, az egész magyar értelmiségnek meg kellett volna ünnepelni. Szekfű Gyulában mi a magyar történetírás kiválóságát ünnepeljük, akit sokan hajlandók a publicisztikának odaajándékozni. Pedig az ő publicisztikája is történetírás, a jelen történetírása, amelynek problémáit a mult kérdésein kiélezett szeme veszi észre és a mult tökéletes ismeretében világitja meg. Ő valóban hű maradt Cliohoz. Jóllehet neki köszönhetjük a magyar történelem legújabb, nagyszabású összefoglalását, ezzel kapcsolatban, de azután sem szüntette meg azt az aprólékos forráskutató munkásságot, amelynek olyan alapvető tanulmányt köszönhetünk, aminő a fiatalkori „Serviensek és familiarisok“. Élég az erdélyi szász történetírásról ez évben megjelent értekezésére utalnunk. Ő, aki a jelen és a közelmúlt kérdéseiről nagyhatású cikkeket ír, ma is behatóan foglalkozik levéltári kutató munkával.

Visszaemlékezve arra, hogy néhány év előtt alázatos türelemmel viselt hosszas, súlyos betegség majdnem elragadta tőlünk, kívánjuk neki és a magyar történetírásnak, hogy hatalmas munkarejéjét és kedvét ne rendítse meg többé semmi egyéni, és ami őt még közelebről érintené, a magyar sorssal összefüggő megrázkódtatás.

TÖRÖK PÁL

1885—1943.

November 26-án kísértük utolsó útjára Török Pált, a tisztelkű jó embert, őszinte barátot, tudományos kutatóknak, beérkezetteknek és kezdőknek egyaránt mindig kész támogatóját. Azok közé tartozott, akiknek tudományos egyénisége csak hosszabb előkészület után forr ki. Mint Marczali Henrik és Mika Sándor kedvelt tanítványa az Eötvös-Collegiumban történelemtanárnak készült és hosszabb időn át működött a középiskolai tanári pályán. Iskolai kötelezettségeinek végzése közben sem feledkezett meg a tudományos munkásságról. Mindig olyan helyre vágyódott, ahol tudományos hajlamainak megfelelő munkakört tölthet be. Az első világháború súlyos élményei hosszabb ideig megbénították munkásságát, amely akkor éledt fel újra, amikor húsz évvel ezelőtt a Tudományos Akadémia könyvtárába nevezték ki. E helyen a tudománynak valóban jó szolgáltatásokat tett, mint a jó könyvtárnok és tudományos hivatalnok mintaképe, aki nemcsak és nem is elsősorban a maga törekvéseinek él, hanem önzetlenül állítja munkaerejét és ismereteit az intézmény és az abban kutatók szolgálatába.

Jóllehet, a középkorral és a XVI. századdal is foglalkozott Török Pál, a Pázmány-Egyetem bölcsészeti karának magántanára, főképp a XIX. század történetének szentelte munkásságát. Számos tanulmánya jelent meg folyóiratokban. Különösen a történeti irodalom ismertetésével szerzett érdemeket, folyóiratunknak is e téren egyik legbuzgóbb munkatársa volt. Az egész magyar történelmet átfogó látókörének szép bizonyosságát adta a nagyközönség számára az idén megjelent egykötetes „Magyarország történeté”-ben. Csalódásokban nem szegény életének sok tervét reménységét törte derékba hirtelen bekövetkezett halála.

*

SZABÓ ISTVÁN budapesti egyetemi magántanárt, országos levéltárnokot a Kormányzó Úr 1943. augusztus 7-én kelt legfelsőbb elhatározásával a debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem *magyar történeti tanszékére* nyilvános rendkívüli tanárrá kinevezte.

BALANYI GYÖRGY budapesti egyetemi c. ny. rk. tanárt, a budapesti kegyesrendi gimnázium v. igazgatóját a Kormányzó Úr 1943. szeptember 15-i kelettel a kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem *egyetemes történeti tanszékére* nyilvános rendes tanárrá kinevezte.

Ugyancsak szept. 15-én neveztetett ki a kolozsvári egyetem *néprajzi tanszékére* GUNDA BÉLA egy. magántanár, a Néprajzi Múzeum tisztviselője, nyilvános rendkívüli tanárrá.

HEINRICH RITTER VON SRBIK bécsi egyetemi tanár okt. 13-án a budapesti Német Tudományos Intézetben „*Neuere Forschungen über Prinz Eugen von Savoyen*“ címmel előadást tartott.

A Magyar Történelmi Társulat-ban az őszy folyamán három előadás hangzott el: Október 28-án RÉDVAY ISTVÁN „*II. József és Hadik*“, november 15-én KNIEZSA ISTVÁN egy. tanár „*Erdély népei a helynevek tükrében*“, december 16-án pedig RADNÓTI ALADÁR, múzeumi őr „*Porolissum és a limes Dácia történetében*“, című előadása.

A Filológiai Társaság-ban november 17-én BALOGH JÓZSEF olvasta fel „*Miért gyenge az egytörvényű ország*“ című értekezését.

A Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottságá-ban december 2-án JÁNOSSY DÉNES, az Országos Levéltár főigazgatója „*Kállay Béni és a Monarchia balkánpolitikája*“ címen adott elő.

A Felvidéki Tudományos Társaság december 9-i ülésén WAGNER FERENC tartott előadást „*A magyarság a mai szlovák történetírásban*“ címmel.

5-40 143

Kiadásért felelős: Eckhart Ferenc.

43.982. – Kir. Magy. Egyetemi Nyomda Bpest. (F.: Thiering Richárd.)

Ismertetések.

	Lap		Lap
Kováts, Ferenc: Ungarn in der mittelalterlichen Grossraumwirtschaft (<i>Berlász J.</i>)	475	Csapodi Csaba: Eszterházy Miklós nádor (<i>Ember Gy.</i>)	496
Borovi József: A rozsnyói egyházmogye területének középkori kialakulása (<i>Ila B.</i>)	477	Markó Árpád: Gróf Zrinyi Miklós (<i>K. László J.</i>)	497
Laurent, V.: La Serbie entre Byzance et la Hongrie (<i>Gyóni M.</i>)	478	Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején (<i>Juhász L.</i>)	498
Gosztonyi Gyula: A pécsi székesegyház eredete (<i>Dercsényi D.</i>)	479	A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve (<i>Csapodi Cs.</i>)	499
Tóth Zoltán: Iorga és a székelyek román származásának tana (<i>B. J.</i>)	481	Molnár Éva: Szorkányperek Magyarországon a XVII—XVIII. században (<i>Varga E.</i>)	500
Szabó T. Attila: Klotaszeg helynevei I. (<i>Győrffy György</i>)	481	Magyar Művelődéstörténet IV. (<i>Hajnal I.</i>)	501
Radó Polikárp: Index codicum manu scriptorum liturgicorum Regni Hungariae (<i>Ivánka E.</i>)	483	Bartal Aurél: Fadd monográfiája (<i>Bakács I.</i>)	506
Jávor Egon: Hét kézirat oszsonyi missale (<i>Ivánka E.</i>)	483	Lutz, A.: Das Prinz Eugén-Lied und die Schlacht bei Belgrad 1717 (<i>Markó A.</i>)	506
Szentpétery Imre (szork.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. 1. (<i>Szilágyi L.</i>)	484	Markó Árpád: Hadik András altábornagy berlini vállalkozása (<i>Komoróczy Gy.</i>)	507
Félegyházy József: A tatárjárás történeti kútforrások kritikája (<i>Erdélyi L.</i>)	486	Bucsay Mihály: Szemian Mihály tanulmányútja 1770—74-ben (<i>Csapodi Cs.</i>)	508
Juhász István: A középkori nyugati misszió és a románság (<i>Juhász K.</i>)	487	Nagyfalusy Lajos: Takóts Márton érseki helynök Kalocsán (<i>Félegyházy J.</i>)	509
Relković Neda (kiad.): A budai jogkönyv harmadik kézírata (<i>Gárdonyi A.</i>)	487	Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek (<i>Wellmann I.</i>)	509
Pall, F.: Autour de la croisade de Varna (<i>Elekes L.</i>)	488	Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet (<i>Wellmann I.</i>)	509
Házi Jenő (kiad.): Sopron története II/6. (<i>Mollay K.</i>)	489	Iorga, N.: Un oras Rom nesc în Ardeal (<i>I. Tóth Z.</i>)	512
Rácz György: Az igazi Werbőczy (<i>Eckhart F.</i>)	490	Sántha Alajos: Bukovinai magyarok (<i>I. Tóth Z.</i>)	512
Félegyházy József: Werbőczy Hármaskönyve és a Kánonjog (<i>Párdányi M.</i>)	491	Padányi Viktor: Széchenyi kultúrája (<i>Farkas L.</i>)	513
Illés József: Magyar jog a Balkánon (<i>E. F.</i>)	492	Kosáry Domokos: Kossuth és a védőgyelet (<i>Miskolczy Gy.</i>)	514
Illés József: Werbőczy és a Hármaskönyv (<i>E. F.</i>)	492	Nyitrai-Tichy Kálmán: A rozsnyói nemesség testületi szabályai és tagnévsora 1846-ból (<i>Ila B.</i>)	515
Molnár Zoltán: A renaissance-kutatás útja és eredményei (<i>Kardos T.</i>)	493	Karpat, J.: Die Lehre von der Heiligen Krone Ungarns (<i>Eckhart F.</i>)	516
Das evangelisch-theologische Schrifttum in Ungarn (<i>Ruzsás L.</i>)	493	Bokes, F.: Pokusy o slovenskomadarské vyrovanie r. 1861—1864 (<i>Vigh K.</i>)	517
Szabó Géza: Geschichte des ungarischen coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613 (<i>Ruzsás L.</i>)	493	Bónis György: Jogtörténet és művelődéstörténet (<i>Eckhart F.</i>)	520
Benda Kálmán: Bocskai István (<i>Ruzsás L.</i>)	495	Tamás Lajos: A magyar eredetű román kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése (<i>Gáldi L.</i>)	521
		Papp László: Kiskunhalas népi jogélete (<i>Bónis Gy.</i>)	522
		Knieszsa István: Erdély víznevei (<i>Szabó D.</i>)	523

<i>Szekfű Gyula 60 éves</i>	525
<i>Török Pál †</i>	526
<i>Kinevezések, előadások</i>	526

A Magyar Történelmi Társulat kapható kiadványainak jegyzéke.

	Bolti ár ^{Tsok} részére	
	p e n g ő	
I. Századok 1901—1920. és 1923—1942. évf. &	16—	10—
<i>Vác E.</i> : A Századok 1917—1936. évf. tartalom- mutatója.....	3—	2 30
Magyar Történelmi Bibliográfia az 1936, 1937. évről &	2 50	2—
A Századok Pótfüzetei 1933—1938	5—	3 60
A Századok Pótfüzetei 1939—1941	2 50	2—
IV. Magyarország újabbkori történetének forrásai:		
<i>Viszota Gy.</i> : Gr. Széchenyi István naplói I—IV. k. &	25—	18—
—: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, I—II. k.	65—	48—
<i>Tolnai V.</i> : Gr. Széchenyi I. döblingi irodalmi hagyatéka, csak III. k.	25—	18—
<i>Ferenczi Z.</i> : Gr. Széchenyi István: A Kelet népe ...	25—	18—
<i>Iványi-Grünwald B.</i> : Gr. Széchenyi István: Hitel ...	25—	18—
<i>Domanovszky S.</i> : József nádor iratai, II—IV. k. &	25—	18—
<i>Lukinich I.</i> : A szatmári béke története	25—	18—
<i>Mályusz E.</i> : Sándor Lipót főherceg nádor iratai ...	25—	18—
<i>Miskolczy Gy.</i> : A horvát kérdés története, I—II. k.	40—	32—
<i>Hajnal I.</i> : A Kossuth-emigráció Tö. örkországban, I. k.	25—	18—
<i>Szekfű Gy.</i> : Iratok a magyar államnyelv történetéhez	25—	18—
<i>Steier L.</i> : Beniczky Lajos visszaemlékezései	25—	18—
<i>Madzsar I.</i> : Farádi Vö. ös Ignác naplója.....	10—	8—
<i>Wlassics Gy.</i> : Csengery Antal hátrahagyott iratai ..	20—	16—
<i>Angyal D.</i> : Falk M. és Kecskeméthy A. levelezése	25—	18—
<i>Szabó D.</i> : A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, I. k.	25—	18—
<i>Károlyi Á.</i> : Batthyány Lajos gr. főbenjáró pere, I—II. k.	40—	32—
—: Az 1848. évi törvények a bécsi udvar előtt	12—	8—
<i>Steier L.</i> : A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben, I—II. k.	40—	32—
<i>Thim J.</i> : Az 1848—49. évi szerb felkelés, I—III. k.	75—	54—
<i>Pukánszky B. né.</i> : A Nemzeti Színház története, I—II. k.	50—	36—
<i>Jánossy D.</i> : A Kossuth-emigráció Amerikában és Angliában, I. k.	25—	18—
VI. A Magyar Történettudomány Kézikönyve:		
<i>Kornis Gy.</i> : Történetfilozófia (I. l.)	6—	4—
<i>Dékány I.</i> : A történettudomány módszertana (I. 2.)	3—	2—
<i>Hóman B.</i> : A forráskutatás története (I. 3a)	1 50	1—
<i>Szentpétery I.</i> : Chronologia (II. 5)	1 50	1—
<i>Aldásy A.</i> : Cimertan (II. 6.)	2—	1—
<i>Révész I.</i> : A m. protestantizmus története (III. 4.)	2 50	1 60
<i>Aldásy—Fejérváry</i> : Pápai oklevelek (II. 4.)	3—	2—
<i>Décsi L.</i> : Történelmi tárgyú szépirodalom (I. 4b) ...	5—	3 50
<i>Gárdonyi A.</i> : A tört. segédtudományok története (II. l.)	1 60	1—
<i>Aldásy A.</i> : A XV. század nyugati elbeszélő forrásai (I. 7c)	1 50	1—
<i>Bartoniek E.</i> : Magyar történelmi forráskiadványok (I. 3b)	6—	4—
<i>Szentpétery I.</i> : Magyar oklevéltan (II. 3.)	10—	7—
<i>Moravcsik Gy.</i> : A magyar történet bizánci forrásai (I. 6b)	12—	8—